

प्रकाशयितुरावेदनम् ।

अहो नु खलु भोः प्राचीनसंस्कृतविद्यारसिकाः प्रथितयशसो विद्वांसः
आनन्दाश्रमसंस्थाप्रकाशितसंस्कृतग्रन्थावलीग्राह्यमाननीयमहाशयश्च
भवन्तु तत्रभवन्तो भवन्तो हृद्यमावेदनीयं यद्ग्रन्थनोगतमेव स्यादिति
कियामि ।

सुप्रथितमैतत्समस्तैस्मिन्भारते वर्षेऽङ्कपारपरंगतेष्वाल्हादिदेशेषु च
रञ्छीमति पुण्यपत्तने प्राचीनार्वाचीनादिनिखिलविद्यानां केन्द्रस्थानापत्रैः,
मुद्रणद्वारा प्राचीनसंस्कृतशास्त्रीयग्रन्थोद्धारिष्वानन्दाश्रमसंस्थां वर्ततेऽ-
स्तौति ।

तथैतया संस्ययैतर्हि पूर्वमीमासाशास्त्रे तन्त्रवार्तिसंवलितशावरभाष्यसमेत-
जैमिनीयसूत्राणामादित आरभ्य द्वितीयाध्यायगतप्रथमपादान्तो भागः
स्वकीयमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । द्वितीयभागोऽप्यन्यैव रीत्याऽचिर-
देव प्रकाश्यं नीयेत ।

यदा चाह संबत्सरद्वयात्प्रागेतत्संस्थायुद्धितसर्षदर्शनसंग्रहस्य द्वितीयं संस्कृ-
रणमकार्षं तदा तदन्तर्गतमीमांसादर्शनस्य यथावदवधोषार्थं पूर्वमीमासीय-
निबन्धानां समालोचनं मम नाभाप्तमभूत् । तदैव च शावरभाष्यादिनिबन्धानां
महत्ता धर्मार्थादिशास्त्रीयपदार्थनिर्णयविषयेऽत्यन्तोपयुक्तता चावेक्ष्यैतत्संस्था-
संपदायानुरोधेनैतन्मुद्रणे मनीषामभान्तसम् ।

यद्यप्यन्यत्र काश्यादौ शावरभाष्यं मुद्रितमिति श्रूयते तथाऽपि तत्र
कुमारिलसरस्वतीसंदर्भादर्शनाच्च तद्दर्शनं प्रयागीयत्रिवेणीसंभेददर्शनमिव वि-
दुषां स्वान्त आनन्दबल्लोळानुल्लासयति । किञ्च तत्तादृशमपीदानीं सुदुर्लभं
समजनि । यतो नैकमप्यवशिष्यते पुरतकमिति प्रत्युत्तरयन्ति नर्यपुस्तकालय
कार्यनिर्वाहकाः । ततश्च साधनाभावादेव ततो निवर्तन्ते बद्धपरिकरा अप्यत्र
पिपबो दिदृक्षवश्च विद्वांसः । तदेतस्यामापत्तौ प्राचीनशास्त्रीयग्रन्थोद्धारणेन
धेयमानन्दाश्रमसंस्थामन्तरेण केवाऽऽशाऽऽस्येया तादृशपुस्तकालये । इ-
भिसंधिना वारं वारं प्रागेव मह्यं समसूचन्नस्मत्संस्थास्थपुस्तकजिघृक्षुमहाश-
माननीयाः पण्डितमवराथैतन्मुद्रणे । तेनेयं संस्थैतन्मुद्रणे प्रावर्षिष्ट ।

अथातिक्रामस्तु क्रियत्स्वपि वासरेषु कदाचिच्छ्रीयुतमीमांसाविद्यालयकार्य-
पूर्वहायसैरेतत्संस्थया प्रविधत्तयिष्यमाणैतद्ग्रन्थमुद्रणे संशोधितपुस्तकप्रदानेन
साहायकमाचरितुं स्वेच्छा प्रादर्शि । तमिमं सुयोगं मन्यमानोऽहं मनसि
निरचैपम् । येन तदिच्छाऽपि संभाविता स्यात्, ग्राहकमहाशयसूचनाऽप्याहता
स्यात्, मन्मनीपाऽपि पूर्णा स्यादिति ।

ततश्च तैः सतन्त्रवार्तिकटिप्पणेन समीकृत्य समर्पितं श्रावरभाष्यपुस्तकमा-
दाय श्रीमत्सच्चिदानन्दचरणयोः संमुख्य प्रकाशितोऽयं भागः । तत्राऽऽदौ प्रति-
पुष्टं जैमिनिमुनिप्रणीतं सूत्रं तदधोभागे तद्ग्रन्थानुसृतं श्रावरस्वामिविरचितं
भाष्यं तदधोभागे च मीमांसाकण्ठीरववैद्यनाथशास्त्रिकृतं प्रभाभिधं तद्ग्रन्थानु-
सृतं चान्येन सत्प्रथमाध्यापगतप्रथमपादसमाप्तिपर्यन्तमेव । तदग्रे च भागस-
माप्तिपर्यन्तं तावतः श्रावरभाष्यस्य व्याख्यानरूपं कुमारिलभट्टप्रणीतं तन्त्रवा-
र्तिकं निवेशितम् । एवंरीत्या पुस्तकमारचितम् । तदिदं पुस्तकं कृतसंस्करण-
मपि स्थले स्थले प्रमादस्खलनेन मुद्रणादिदोषबाहुल्येन चाध्येतॄणां दुर्ज्ञेयं
स्यादिति विभाव्य तत्परिमार्जनार्थमानन्दाश्रमस्थपण्डितैरप्यतीवावहिततया
प्रयतितमिति नेदं विस्मरणाहम् ।

अस्य च शास्त्रस्य मुख्यतया मीमांस्यो धर्मः । अत एव ' अथातो धर्म-
जिज्ञासा ' इति सूत्रे प्रथमतो धर्मजिज्ञासोपदेशः श्रूयते ।

अथ चक्रनेमिक्रमेण नीचैर्देशामुपगतवत्युच्चैःकाले प्रवृत्ते च हाससमये मन्द-
तामुपेयुपि च भारतवासिनां प्रतिभावैभवे लुप्तभाये च शास्त्राध्ययनाध्यापन-
प्रचारे प्रवृद्धे चाज्ञानान्यतमसे तमोगुणरूपिततया याथार्थ्यविम्बोद्गृहणासमर्थे
च मनुजमानसमुकुरे नामशेषेषु च वर्णाश्रमोचिताचारेषु त्रिविधसंतापदहनो-
त्थितधूमोस्तिरस्कृतेषु च यज्ञीयधूमेषु अस्तगिरिशिखरावलम्बिनि च त्रयीप्रा-
माण्यसहस्रांशानुदिते च नास्तिकयूकारवे ग्लायमाने च तत्रभवति भगवति
सत्तातने वैदिके धर्मे मन्ये तत्संरक्षणार्थं भगवानेव जैमिनिमुनिरूपेणावततार
लोकहितकारी ।

अनेन चाथातो धर्मेत्यारभ्यान्वाहाय्यं चेत्यन्तं द्वादशाध्याय्यात्मकं सूत्रं
प्रणीय तत्र वेदवाक्यार्थविषयकसंशयापाकारकाः सहस्रं न्याया अधिकरणा-
परपर्यायाः प्रदर्शिताः । सूत्रं च शास्त्रायगीर्वाह्यप्रतिपादकः संक्षिप्ताक्षरः
शब्दसंदर्भविशेष इत्याचक्षते सूत्रलक्षणविदोऽभियुक्ताः ।

सोऽयं जैमिनिमहर्षिः कदा का वा मुवं स्वजनुषाऽलंबकारेत्येतद्विषये न
किंचित्स्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते । नापि वा तद्विचारेणैतर्हि किंचित्प्रयोजनम् । यतो

हीश्वरवत्स मुनिवरः प्रमाणत्वेन मान्य इति प्रथितं सर्वत्र । तथाऽपि पार्थसार-
थिमिथ्विरचितशास्त्रदीपिकाया युक्तिश्लेहमपूरण्याख्यायां टीकायां मीमांसाया
गुरुशिष्यपरम्परया प्रवृत्तित्रयप्रदर्शने ' ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाच,
सोऽपीन्द्राय, सोऽप्यग्नये, स च वासिष्ठाय, सोऽपि पराशराय, पराशरः कृष्ण-
द्वैपायनाय, सोऽपि जैमिनये, सोऽपि स्वोपदेशादनन्तरमिमं न्यार्य ग्रन्थे
निबद्धवान्, इत्युक्तत्वाज्जैमिनेः कृष्णद्वैपायनशिष्यत्वात्कृष्णद्वैपायनस्य च
स्वनाम्नैव श्रीकृष्णावतारसमकालिकसत्तावत्त्वेन प्रतीयमानत्वाच्छ्रीकृष्णस्य
च ' द्वापरे रामकृष्णौ च ' इत्याभियुक्तोक्तेर्द्वापरयुगप्रभवत्वेन प्रसिद्धत्वात्कलि-
युगास्मत्प्राग्द्वापरयुगान्तेऽयं जैमिनिमुनिरासीदित्यनुमीयते । इत्थं महा-
भागोऽयं जैमिनिमहर्षिर्यस्य साक्षान्नारायणावताराद्वेदव्यासाद्ब्रह्मसूत्रप्रणेतृर्वा-
दरायणादियं मीमांसा संभ्राता ।

अनायं प्रश्नः पुरतः प्रादुर्भवति । किमनेन जैमिनिना वादरायणमणीतचतु-
रध्याध्यात्मकब्रह्मसूत्रादनन्तरमिदं धर्ममीमांसासूत्रं प्राणाय्युताहो तत्प्रागेवेति ।
तत्र तादृशकालनिर्णायकं स्पष्टं प्रमाणं सूक्ष्मया दृष्ट्या गवेपयन्नपि नाल्पस्यहम् ।
तथाऽपि गुरुरूपदेशादनन्तरं द्रागेव लघीयसि काले धर्ममीमांसासूत्रं प्राणैपीदिति
शावभिर्विवादम् । तदानीं च ब्रह्मसूत्रसद्भावः कल्पयितुमशक्यः । दृढतरप्रमाणा-
भावात् । यदि तु ' औत्पत्तिकस्तु शब्दरयार्थेन संबन्धः ' (जै० सू० १।१।५)
इति सूत्रे वादरायणमतोल्लेखाद्धर्ममीमांसासूत्रात्प्राग्ब्रह्मसूत्रमद्भावः कल्प्यत
इति त्रूपे चेदन्तैवं ' मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ' (ब्र०
सू० १।३।८) इति सूत्रे वादरायणेनापि जैमिनिमतोल्लेखकरणाद्ब्रह्म-
सूत्रात्प्राग्धर्मसूत्रसद्भावकल्पने किमपराद्धं मया । किंच यदि मीमांसायाः स्व-
शिष्यायोपदेशात्प्रागेव ब्रह्मसूत्रं प्रणिनाय वादरायणस्तर्हि तत्रणयने तदैव च
धर्ममीमांसासूत्राप्रणयने तस्य को हेतुरित्यप्रतिसमाधेयोऽनुयोगस्तव गले पतति ।
तस्माद्ब्रह्मसूत्राधिर्भावात्प्रागेव धर्ममीमांसासूत्रं लब्धात्मकमभूदिति तर्कयामि ।

युज्यते चैतत् । ब्रह्मा प्रजापतये मीमांसां प्रोवाचेत्युपक्रमे मीमांसाया
एकवचनान्तत्वेनोल्लेखाद्ब्रह्माणमारभ्य कृष्णद्वैपायनापरपर्यायवादरायणं याव-
दियं मीमांसा कर्मकाण्डज्ञानकाण्डैतदुभयात्मकवेदवाक्यानां परस्परविरोधेन ता-
र्यधर्मभिद्धती सती स्वात्मानमभेदेन प्रकाशयन्ती जगत्यां प्रचलिताऽऽसीत् ।
तादृशीमेव च तां वादरायणः स्वशिष्याय जैमिनय उपादिहत् । तदनु जैमिनिरपि
स्वग्रन्थे तामुपनिबबन्ध । परं त्वथातो धर्माजिज्ञासेतिप्रविज्ञानुरोधात् ' आम्ना

यस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्० ' (जै० सू० १।२।१) इति सूत्रेण
 कर्मकाण्डस्यैव मुख्यत्व न ज्ञानकाण्डस्य । ज्ञानकाण्ड तु कर्मकाण्ड-
 स्थैवोपोद्भूतकं तदङ्गभूतमिति तात्पर्यमभिदधती सा भिन्नमिव स्वात्मान प्रद-
 शयन्ती स्थिता । अज्ञाश्च लोकास्तदेव सत्यत्वेनाग्रहीषुः । तमिमं लोकाग्रहं
 निराकुर्वन्भगवान्वादरायणो जैमिनिप्रतिपादितन्यायानुसारेणैव ज्ञानकाण्डस्य
 मुख्यत्वं प्रस्थापयन् ब्रह्मसूत्रप्रणयने प्रवृत्त इत्येव कल्पनां युक्तिमतीश्रुत्प्रश्यामः ।
 ततश्च जैमिनिसूत्रानन्तरमेव ब्रह्मसूत्रं स्वात्मानमाससाद । ततःप्रभृत्येव च
 मीमांसाया द्वैविध्यं समभूत् । अत एव कर्तृभेदाद्विषयभेदाद्वा व्याकरणन्याया-
 दिशास्त्राणामिव मीमांसयोर्नैकशास्त्रत्वम् । अत एव च धर्मब्रह्ममीमांसयोः
 पूर्वोत्तरत्व विशेषणमप्यर्थत इव कालतोऽपि स्वरसत उपपद्यत इत्यवधेयम् ।

अथातिक्रान्ते बंहीयस्यनेहसि मन्दमतीना जनानां केवलसूत्राक्षरैर्देशान्तरी-
 यकालान्तरीयातीन्द्रियादिदुरुद्दार्थक्येदवाक्यानां सम्यगवबोधो न जायेतेत्या-
 लोच्य सूत्रव्याख्यानरूपं सुविस्तृतं सुलभावबोधं सरलार्थं च भाष्यमारचया-
 यभूव शत्ररस्वामी । भाष्यलक्षणं च 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः ।
 स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदुः' । अयं च शत्ररस्वामी शालि-
 वाहनशकाब्दारम्भात्माकनशतद्वयात्पूर्वमासीदित्यैतिह्यविदो जना वदन्ति ।

तदनु नयनाष्टरस (६८२) परिमिते शकाब्दे कुमारिलभट्टस्तन्नवार्तिकं
 नाम शावरभाष्यव्याख्यानमचीकरत् । वार्तिकलक्षणं च 'उक्तानुक्तदुरुक्तानां
 चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्बार्तिकज्ञा मनीषिणः' इति । तच्च
 प्रथमपादे श्लोकावार्तिकं ततो निवीतान्त (तृतीयापाठतृतीपादान्तं) तन्नवार्तिकं
 तदग्रे च दुष्टीकेति नाम्ना प्रसिद्धम् । निवीतोत्तरवार्तिकस्य चानुष्टुप्छन्दोवद्-
 तिसंक्षिप्ताक्षरतया तादृशार्थसूचकानुष्टुप्तीकेति नाम वदन्तो जना अनुष्टुप्तीकेति
 नाम्नोऽपि संक्षिप्ताक्षरतां संपादयितुमिव दुष्टीकेति ध्यवहर्तुं प्रारप्सतेति
 केचित् । अन्ये तु 'दुप्' इत्यल्पार्थेऽव्ययम् । दुप्, इति टीका दुष्टीकेति वद-
 न्तीत्येवं संप्रदायतोऽवगम्यते ।

तस्यास्य भट्टकुमारिलस्य मतमनुसृत्यैव पार्थसारथिना शास्त्रदीपिका विर-
 चिता । 'कुमारिलमतेनाहं करिष्ये शास्त्रदीपिकाम्' इति ग्रन्थारम्भे स्वयमेवो-
 क्त्वात् ।

स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वमितिन्यायेनात्र प्रसङ्गसंगत्या किंचिदुच्यते— एवं हि

श्रूयते । गुरुगृहे भीर्मात्सापधीयानस्य फस्यचिच्छात्रस्य पाठयत्वेन प्रचलितायां
 तदानां तन्यां फस्यांचिज्जैमिनीयसूत्रव्याख्यायायासीत्याटः । तत्र च—‘अत्रापि
 नोक्तं तत्र तु नोक्तमिति द्विरुक्तम्’ इति ग्रन्थं दृष्ट्वा गुरुः परं व्यस्मष्ट । किमि-
 दम्—अत्रापि नोक्तं तत्र तु नोक्तमिति कथं द्विरुच्येत । नहि द्विवास्मनुक्त्या
 द्विरुक्तिसंभव इति । ततश्च कियन्तपि कालं सुनिपुणं निभालयन्नापि न तस्यै
 ग्रन्थस्य तात्पर्यमवगतवान् । सति चैवं कार्यान्तरानुरोधाद्गृहाभिरगाह्यहिः
 कापि गुरुः । छात्रेण च अत्र—अपिना—अपिशब्देन अयमर्थ उक्तः,
 तत्र—तुना—तुशब्देन उक्त इति द्विरुक्त इति पदविभागं तदर्थयोजनौ
 च विलिख्य गुरुभार्यायै तत्समर्प्य प्रायापि । गुरुस्तु धुनः सार्यं
 गृहभाषयौ । पत्नी त्वागतं पतिमालोच्य तूष्णीमेव तमर्पयांचकार
 छात्रलिखितं पदविभागमर्थसमन्वयं च । तद्रीक्ष्य भूयं तुतोप गुरुः
 शिष्यस्य तच्चादर्शां शास्त्रव्युत्पत्तिं सरलचित्तां चावधारयति । सैषाऽऽख्यायिका
 कुमारिलविपथिणीति कश्चिदवादीत् । तदेतत्सर्वमसारं केवलं निरर्गलसंगिरण-
 भवेति प्रतिभाति । तादृशममाणानुपलम्भात् । प्रत्युत सर्वदर्शनसंग्रहान्तर्गते
 जैमिनिदर्शने दर्शनाङ्कुराभिधायी टीकागाम् ‘गुरुमतम्’ इति प्रतीक-
 मुपादाय इदमेव प्रभाकरमतमित्युच्यते । प्रभाकरस्य गुरुनाममाप्तौ कारणं
 त्वित्यं श्रूयत इत्युपक्रम्यैतादृश्येवाऽऽख्यायिकोपन्यस्ता । अग्रे च ‘केनायं
 पदच्छेदः कृत इति गुरुणा पृष्टे प्रभाकरेणेतीतरे शिष्या जगदुः । ततो गुरुः
 प्रभाकरं त्वमेव गुरुरित्युक्त्वा गुरुनाम्नाऽऽहूतवान्’ इत्युक्तत्वाच्चाद्याख्या-
 यिकायाः प्रामाणिकैः प्रभाकरपरत्वेन मतिपन्नत्वस्य स्पष्टं प्रतीयमानत्वाच्चेति ।
 सोऽयं कुमारिलभट्टो वेदोदिताग्निहोत्रादिकर्षविरोधिसुगतादिमतसमुच्छेदार्थं
 मानवरूपेणाग्निभूगृहदेव एवाऽऽभिरभवदिति कथयो मन्यन्ते । वर्षयन्ति च
 तदनुगुणां कुमारिलशब्दव्युत्पत्तिम् । कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्समुच्छिन्न-
 चीति कुमारो गृहदेवः । स गृहदेवः स्वाभिश्चतथा वियतेऽस्येति कुमारिलः ।
 पिच्छादेराकृतिगणत्वादिलच् । कुमारवावतार इति यावत् । अत्रार्थ—

इत्युचिवांसमथ भट्टकुमारिलं त-

मीपद्विकस्वरमुखाम्नुजमाह मौनी ।

श्रुत्यर्थकर्माविष्णुत्वान्मुगताग्निहन्तुं

जातं गुहं भुवि भवन्तमहं नु जाने ॥

इति माघवीपशंकरविजय एव साक्षीति नैतत्तिरोहितं तत्परिशौलनशा-
 लिनाम् ।

अत्र युक्तामुक्तं सद्भिर्विचार्य ग्राह्यं न वस्यचिदंशस्यापूर्वतया बोधने
ममाभिनिवेश इत्यास्तां तावत् ।

तरेतैस्त्रिभिः पूर्वमीपांसासंप्रदायप्रवर्तकैराचार्यैः स्वोपवर्णितन्यायैः कुतर्कवि-
लम्बनेन विवदमानाना जनाना मतिकालुष्यमपगमय तत्राऽऽदर्श इव मूर्तिमान्
धर्मः मङ्गलीकृतः । साप्रत च सर्वेऽपि जनाः स्वस्वमन्यनुसारेण धर्मं प्रति विवदमा-
ना हृदयन्ते । तेषां मनसि त्रिवेणीसगम इवाप त्रिवाणीसगमस्तरावगाहनमात्रंणैव
धर्मं मङ्गली कुर्यादित्याशासे । तदेवमतिमहत्त्वमापन्नस्यास्य ग्रन्थस्य संस्करणं वि-
द्दद्वारा सपादितमपि हृद्दीपेण वाऽनवधानतया वा सीसकासरसंयोजकप्रभादाद्वा
संभूतानां स्वलनस्पलानामावेदनेन मामनुगृह्णन्तु दयालवः साधवो विद्वांसः ।
येन प्रयतिष्ये द्वितीयसंस्करणवेलाया तत्परिमार्गनायेति साञ्जलिबन्ध सप्र
णयं सचिनयं च भूयो भूय आवेदयते प्रकाशकः—

पुण्यपत्तने
गौपवद्यचतुर्थ्या
मौमवासरे श. १८९०

आपटेडुलोद्भवो गणेशात्मजो विनायकरायः—
(आनन्दाश्रमम्यानेर्जिम टूम्टी)

॥ श्रीशंकरः शरणम् ॥

मीमांसाविद्यालयीयनिवेदनम् ।

प्रियपण्डिताः । वितीयतामत्र मनागवधानं, यत्प्राचां विद्वन्मूर्धन्यानां द्वे किल
मीमांस्ये समभूतां कर्म च ब्रह्म चेति । जायमानो हि जनुष्मान् किमिदं जगत्सर्वं
तस्मादिदं प्रावर्तिष्ट ? किंचात्र पारमार्थिकमिति जिज्ञासते । जिज्ञासमानश्चैवमेतत्तत्त्वम-
बोद्धुं कानि पुनः साधनान्यनुष्ठातव्यानि ? कया पुनारतिकर्तव्यतया ?
तस्य चाधिकारिण ? इति चावश्यमवब्रुमुस्तते । तदेतद्यथावद्विबोधयितुं
ब्रुवस्तत्त्वमवतीर्थं भगवान्कृष्णद्वैपायनो भगवाञ्जैमिनिराचार्यश्च पुरुषमतिदूररूपाणि
तर्जत्रसाविपयक्राणि तत्त्वानि मन्दमतिभ्यो ज्ञानसाधनं च ज्ञेयं च विशदय्य
ऋद्व्यकार्णं निर्माय कर्मब्रह्ममीमांसे नाम गभीरतमे शास्त्रे । तत्र च सांप्रतं
वैवशायां प्राच्यविद्यायामर्भत एव जरठा मातेव भगवती कर्ममीमांसा कथं कथमपि
गणान् धारयन्ती पुत्रेष्वस्मासु सप्रत्याशं चक्षुर्निसिपन्ती कापि क्रोणे जीवितसंशयमाप-
नेव विर्लीयत इति भैतत्तिरोहितं प्रेक्षावताम् । आर्याः । प्रायः सर्वोऽपि भारतीयो
तनोऽध्वरमीमांसाकर्ममीमांसेत्यादिशब्दानपि नैवाऽऽकर्णयत्याकर्णयत्यपि वा नैव
त्रत्यं तत्त्वनातमनुसंधत्ते । कियन्तो वा तत्रत्या दुरूहतमा न्वायाः सर्वशास्त्रेषूपकुर्वन्ति
कियन्ति चाधिकरणानि वेदार्थज्ञानरत्नं सुस्पष्टं स्फोरयन्तीत्येतद्विपुणमतिर्नैमिनीयतन्त्रम-
नुशीलयन्नेवावगन्तुं प्रमवेक्षान्यया । तस्य चास्य शास्त्रस्य सुमधुरपदविन्यासमासुरमपि
निगूढार्थे प्रसन्नमपि गभीरतरं माप्यरत्नं प्राणैपीद्भगवाञ्छरस्वामी । यच्चाद्यत्वेऽखिला-
र्थावतीर्थविधाविद्यालयीयकलाशालासु ' एम्. ए. ' इति कस्यायामप्यथनार्थं विद्वद्भिर्न्य-
वेशी । तत्र माप्यं न मन्दमतीन्द्रमतिमायादिति श्रीमान्कुमारिलो लोकानुद्दिष्टीर्षुर्व्या-
चर्यौ वार्तिकग्रन्थरत्नेन । तत्र वार्तिके श्लोकवार्तिकं तन्त्रवार्तिकं टुप्टीका चेति त्रेषां
व्यभक्तम् । एतेन च मागत्रयेण सनापितं शास्त्रमाप्यं न काप्येतावता संमुद्रितामिति स-
कलविद्वज्जननेपकृतये सव्याख्यं समग्रं मुद्रापयितव्यमिति अस्ति नो बलवती वाञ्छा ।
तत्रायं प्रथमो भागो दिष्ट्या सांप्रतं प्राकाश्यं नीयते ।

तत्र च प्रथमपादस्याख्यामूर्तं श्लोकवार्तिकमतिविस्तृतं सांप्रतमन्यत्र प्राकाश्यमानं चाऽऽ-
कल्प्य सरलां शुद्धां सुबोधा सहृदयहृदयहारिणीं च ' बेंगलूर ' पुरस्पृष्टीशृङ्गागिरिज-
गदुरुप्रतिष्ठापितशंकरमठपाठशालामीमांसाशास्त्राध्यापकपदमलंकुर्वाणैः श्रीमत्पूज्यपाद-
मीमांसाकण्ठीरवश्रीविद्यनाथशास्त्रिचरणैर्मीमांसाविद्यालयकार्यकारिसमितिप्रार्थनामङ्गीकृत्य
अचिरादेव प्रणीतां प्रपानार्थी टीकामस्मिन्नन्ये प्राचीकशाम । सर्वथा दुररत्तरः किला-
स्माकं श्रीपूज्यपादशास्त्रिचरणानामुपकारभरः । स एव चायं तर्कनादापरपर्यायः प्रथमः

पादः श्लोकवार्तिकनाप्यापाततो दुर्विज्ञेयार्यजटिलो विना च सरलतमां व्याख्यां न
च्छात्राणामधिनिगांसूनां बुद्धिमविरोहतीति सर्वथा धन्यवादाहार्हाः शास्त्रिचरणाः ।

• एतत्पुस्तकसंशोधने यथाभाष्यं वार्तिकमंयोजने च यः परः प्रयासोऽन्वमात्रि पुण्य-
पत्तनस्यमीमांसाविद्यालयध्यापकपदमधितिष्ठन्निर्भीमासाशास्त्रविद्वद्भिः श्रीतीर्थहठ्ठीसु-
ब्बाशास्त्रिभिस्तेन तेषामुपकृतीः शिरसा वहामः ।

• यथा चैदमुपश्रान्तं पुस्तकसंशोधनकार्यं श्रीमत्या प्राचीनशास्त्राध्ययनाध्यापनकार्य-
गृहीतद्रीक्षया शिस्तणप्रसारकमण्डलीप्रतिष्ठापितमीमांसाविद्यालयकार्यकारिसमित्या, तस्या
उपकारमरं न वयमाजीविनं विस्मरिष्यामः समुपहरामश्च तस्यै भूयसो धन्यवादान् ।

• सत्यप्येवं साधनसमुदये यदि समुद्रणाय आनन्दाश्रमे नाद्रास्यतावकाशास्तर्हि सर्वथा
मौन एवायं प्रयासः समभविष्यदिति नूनं श्रीमदभ्यः सर्वश्रेयोभाग्यः सुगृहीतनामधे-
यैभ्यः ' विनायकराव आपटे ' महोदयेभ्यो भूयसः प्रशस्तिवादान्वितरामः ।

• अस्य चाऽऽदर्शपुस्तकं मोहनयीस्वराजकीय (एल्फिन्स्टन् कालेज) कलाशाला-
संस्कृतप्रधानाध्यापकैः ' एम्. ए. ' पदविभूषितैः गजेन्द्रगडकरोपाह्वैरक्षत्यामाचार्यम-
होदयैः तथा पुण्यपत्तनस्यमाण्डारकरध्याच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकारिभिश्च विनिर्णयमिति-
तेभ्योऽपि सुबहु धारयामहे ।

यदन्तैरतन्निवेदनं न समापयितुं शक्नुमस्तदिदम्—

• मीमांसाशास्त्रप्रमेयं जिज्ञामुमिष्यथा सुविज्ञेयं भवेत्तयाऽभ्य ग्रन्थम्योरोद्यातलेखने.
नोपकृता वयं श्री ई पूज्यपाद् महामहोपाध्यायपदवीभूषितविग्रहैश्चतुस्तन्त्रेणप्रतिहतप्रक-
टितपाण्डित्यैः प्रथितविद्यासौहार्दः पण्डितप्रफण्डैर्विरूपाक्षशास्त्रिभिस्तमेनमीमांसा मुपका-
रमरं न वयमाजीविनं विस्मरिष्यामः समुपहरामश्च तेभ्यो भूयसो धन्यवादान् ।

• नूतनेऽस्मिन्प्रयत्ने समुद्भूताः मानुष्यकमुलभादच्युतयः क्षम्यन्ता पोष्यता चैतत्पु-
स्तकमभावेनाऽऽस्माकीन उत्साहोऽवशिष्टमाप्यवार्तिमशोधन इति संप्राचर्य विद्वन्मु-
कुटमणीन्विरामः ।

विद्वदशंखरी

पुण्यपत्तनीयमी
मांसाविद्यालयः

किंजवडेकरोपाह्वगमचन्द्रात्मजवापनशास्त्री
देवगरोपाह्वबलवन्नात्मनादिनकरशर्मा एम्. ए.
मीमांसाविद्यालयकार्यकारिममितिकार्यवाहाध्यक्षी ।

उपोद्घातः ।

श्रीसच्चिदानन्दशिवाभिनव्यनृसिंहभारत्यभिधान्यतीन्द्रान् ।
श्रीशंकराचार्यपरावतारान् विद्यातपोज्ञाननिर्धीनमामः ॥

* इह खल्वनवद्याविद्याविद्योतिन आर्यावर्तस्य ललाममूतेषु षट्सु दर्शनेषु पूर्वमीमांसा-
शास्त्रमेव महता प्रयत्नेनोपचरितव्यमित्याचक्षते मद्दृषादप्रसृतयः प्राधो दार्शनिकाः ।
इतरेषु दर्शनेषु जगत्त्वं प्रतिपादयत्स्वपि पुरुषाणामनुष्ठानेनाम्बुदयं निःश्रेयसं च संपा-
दयन्तं वेदोदितं धर्मं साकल्येन न्यायतो यथास्वं निर्णयं लोकानुद्धर्तुं नान्यत्तन्त्रं प्रव-
च्यते विना मीमांसाशास्त्रम् । वेदाद्वि निर्बन्धो धर्मः । तस्य च वेदस्य यापार्य्येनार्यो न
मितंपचमतिभिरवगन्तुं पार्यतेऽनवलम्ब्य मीमांसाशास्त्रनिर्दिष्टान्यायान् । तेषु च
न्यायेष्वज्ञातेषु दुर्ज्ञातेषु वा न यथावद्देदार्थोऽवबुध्यत इति यत्किञ्चित्प्रतिपद्यमानो महान्तं
प्रत्यवायमासादयेदिति प्रयत्नेन किलोपचरितव्या भगवती प्राची मीमांसा ।

यद्यपि काचिद्दर्शनेषु ' अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ' इत्यादित एव प्रतिज्ञा-
नाद्धर्मनिरूपणेमेव प्राधान्येन क्रियमाणमिवोपलभ्यते, तथाऽप्यापादचूडं निरीक्षितेषु तेषु
द्रव्यगुणादीनां नागताना पदार्थानामुद्देशो लक्षणं, परीक्षा, गुणाः, क्रिया चेत्यादिकमेव,
भौतिकं विषयजातं निरूपितं न पुनरध्यात्मशोधनाय वेदप्रणिहितो धर्म इतिकर्तव्यता-
दिभिः सम्यग्विवेचित इति सर्वथा धर्ममनुतिष्ठानुभिः श्रीमती मीमांसैव शरणीकरणीया ।
अमुमेवार्थमुपनिबध्नन्ति मद्दृषादाः—

धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यतामार्गं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

अस्य च धर्ममीमांसाशास्त्रस्य जैमिनीयदर्शनत्वप्रयथा स्पष्टमेव सर्वविज्ञायते जैमि-
निर्महापुनिरेतच्छास्त्रं प्रणिनायेति । स चायं जैमिनिर्मगवतो वेदव्यासात्सामवेदमधिनि-
गायेति तच्छिष्यत्वेनापि प्रथते । शिष्यस्यापि सतो जैमिनेर्मत ' परं जैमिनिर्मुक्त्य-
त्वात् ' ' धर्मं जैमिनिरत एव ' इत्यादिपृच्छित्त्वाद्वादरायण-स्पष्टमेवाऽऽचष्टे संप्रति-
पन्नत्वं जैमिनेः ।

जैमिनिप्रणीतानि सूत्राणि निगूढार्थानि शब्दतः संक्षिप्तान्यप्यर्थतो गभीराणि न
बुद्धिमुपारोहन्तीति यः क्विञ्च करुणया भाष्यं प्रणिनाय सोऽयं शबरस्वान्यसावा-
रण्या वचनघोरण्या लोकोत्तरयाऽर्थप्रतिपादनशैल्या सर्वानपि तत्तन्त्रभाष्यकाराणा-
चार्यानतिशेते । किं भूयसा ! भाष्यप्रणयनपद्धतावेप एव मार्गादेशकर इत्यपि वचन
नात्युक्तिकोटिमविरोहति । शारीरकमीमांसाभाष्यकृतो भगवत्पादा आचार्या अपि

स्वीयमाप्ये बहुत्र शाबरमेव छायामनुसम्भुरिति नैतदविदितं भाष्यद्वयमनुशीलयताम् ।
तथा किंचिदत्रोदाहरामः—

शाबरभाष्यम् ।

‘तत्र लोकेऽयमथशब्दो वृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियार्थो दृष्टः । न चेह किंचिद्वृत्तमुपलभ्यते । भवितव्यं तु तेन यस्मिन् सत्यनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । तथा हि—प्रसिद्धपदार्थकः स कल्पितो भवति । तच्च वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति साऽवकल्पते । नैतदेवम् । अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता प्रागपि च वेदाध्ययनात् । उच्यते—तादृशी । तु धर्मजिज्ञासामाधिकृत्यापशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यो या वेदाध्ययनमन्तरेण न संबन्धति’ ।

‘धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा । स चैतप्रसिद्धो न ज्ञासितव्यः । अथाप्रसिद्धो नतराम् । धर्मं प्रति हि विप्रतिपत्ता बहुविदः । केचिदन्यं धर्ममाहुः केचिदन्यम् । सोऽयमविचार्य प्रवर्तमानः कंचिदेवोपादानो विहन्येत, अनर्थ चर्चेत् ।

इत्यादि ।

भाष्यकृतः शाबरम्वादिनः प्राह् मीमांसासूत्राणां वृत्तिमरीरचङ्गवानुपवर्ष इति भाष्यकारेणानुदितत्त्वचिद्विरोधपरिहारेण समीकृताच्च तन्मनादवगम्यते । परं च नाद्यावदुपलभामहे भारतीयानां दौर्भाग्यादुपवर्षाचार्यप्रणीतं यथावद्वृत्तिप्रणयम् ।

शांकरभाष्यम् ।

‘तत्रापशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । सति चाऽऽनन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षत एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । तन्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति’ ।

‘तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपत्ताः०, मन इत्यन्ये । एवं बहवो विप्रतिपत्ता युक्तिवाक्यतदामाससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रातिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं वेयात्’ ।

भाष्यस्यातिगभीरतयाऽर्धानवगमेनेपेक्षमाणेषु निखिलेषु कृशमतीननुजिघृक्षुः धीमान् प्रातःस्तुत्यप्रभावो लोकोत्तरप्रतिमस्तत्रमवान्मष्टकुमारिलो दुर्वादितुण्डक्रीलायितमप्रयत्ना-
द्वातिकम् । यच्च कतिपयसहस्रग्रन्थसंमितं नैकामिर्याक्तिभिः सर्वाङ्गमनोज्ञं शब्दतोऽर्थतश्च
बहुविस्तृतमप्यतिगभीरं शाबरभाष्यं भासोः प्रमेव पदार्थजातं विशदयदतिमात्रमुप-
करोति मीमांसाभविजिगांसूनाम् ।

केचित्पुनः प्रत्यवतिष्ठेरन्नतिविस्तृतमिदं वार्तिकं पठितृणां वैरस्यमावहतीति नैत-
द्बुचिरम् । आदितो हि भाष्यमेव संक्षिप्तं ततोऽप्यतिसंक्षिप्तं सूत्रजातं तत्कथं नु नामा-
न्तरा विशदतमे विवरणमस्मादशा मीमांसासहोदधेः पारमधिगन्तुं प्रभवेषुः । महदेत-
त्सौभाग्यमस्माकं यन्मीमांसासदृशस्य दुरवगाहतमस्य शास्त्रस्य साकल्येनाऽऽपादचूडं
विषयान् प्रतिपादयत्तेकोऽपि वाऽयं प्रबन्धोऽद्यत्वेऽपि भारतभुवमलंकरोतीति । त-
त्सर्वेषाऽधमर्णं किल पाण्डितकुलं श्रीमतो महत्पादस्य न केवलं भाष्यार्थमेव विवरितुं
विस्तरोऽवालम्बियपि तु भाष्येऽनुक्तानामपि भूयसां विषयाणां सप्रपञ्चं सोपपात्तिकं
च समर्थनाय नान्तरीयक एव संवृत्तः प्रबन्धस्य बहुलीभावः । यथा—स्मृत्यधिकरणे
भाष्ये 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या' इत्यादिस्मृतीनां 'औदुम्बरी स्पृष्टा चद्वा-
येत्' इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधान्मूलभूतश्रुत्यनुमाने जिज्ञासानुदयाच्च स्वरूपतोऽ-
प्रामाण्यमूरीकर्तव्यमित्याशयिष्ठ शबरस्वामी । तच्च स्वरूपतोऽप्रामाण्यमनधिगतावधि-
तार्थाबोधकत्वरूपम् । मष्टकुमारिलस्तु यावच्छ्रुतिदर्शनं तासां स्मृतीनामनुष्ठापकत्वरूप-
मप्रामाण्यं न पुनरनधिगतार्थाबोधकत्वरूपमप्रामाण्यमिति व्यानहार । 'विरोधे स्वनपे-
क्षम्' इति सूत्रगतानपेक्षपदस्य सामान्यतोऽप्रमाणार्थत्वादननुष्ठापकत्वरूपमप्रामाण्यवि-
वक्षयाऽपि निर्वाहे सर्वेषाऽप्रामाण्यं स्मृतीनां नारोचिष्टं वार्तिककृते ।

प्राचीननैयायिका इव शबरोऽपि सिपाधयिपाया अनुमितिजनकत्वमभिमन्वानो
जिज्ञासाया अनुमानाङ्गत्वमूरीकृत्य प्रत्यक्षश्रुतौ जाप्रत्यां निराकाङ्क्षतया जिज्ञासाभा-
वादनुमानमेव न प्रवर्तत इत्यज्ञातमूलकस्मृतेः सर्वथैवाप्रामाण्यमङ्गचकार्पीत् ।

वार्तिककारस्तु-धनमार्जितेन 'मेवानुमानादौ व्यभिचारदर्शनादनुमित्साया अनुमिति-
जनकत्वं प्रत्याक्षक्षणां मूलभूतां श्रुतिमनुमिमानस्तस्याः सर्वेषाऽप्रामाण्यमसहिष्णु-
रननुष्ठापकत्वरूपमप्रामाण्यं व्यवाप्तिष्ठेत् । एषं मूयांसि स्पृष्टानि तत्र तत्रानुसंधेयानि
माध्यवार्तिकमनुसंधध्विः ।

अन्यदप्यत्र चोद्यमवतरेत्—वार्तिककारो भाष्यकृन्मतं तत्र तत्र व्युदस्यतीति । तदपि
नाऽऽत्मानं लपते । छात्रनुद्वैशद्यावाभ्युच्चयवादेनार्थान्तरोपवर्षणं न खण्डनमपि तु

मण्डनमेव । वस्तुतो निष्पत्तयानां प्रचलया युक्तिधारया कल्पयथ निर्णयन् अन्यकारो न कथंचिदपि शिष्टमर्यादामतिलङ्घयेत्प्रत्युतोपकुर्यादेव मूलग्रन्थं पण्डितकुलं च । अत एव तार्किककुलचक्रवर्ती गदाधरः—‘नहि कस्यचिद्ग्रन्थकृतो विपरीतलेखनं युक्ति-बलाद्गस्तुसिद्धौ बाधकम्’ इति साटोपमुदटङ्कयत् । एतां दार्शनिकानां ग्रन्थकृतां सरणि-मजानन्तो मुधैव जल्पन्ति ‘वार्तिककूचखण्ड भाष्यकृतो मतमिति ।

षोडशश्लक्षण्यामस्यां धर्ममीमांसायामस्त्यन्तिमा चतुरध्यायी, या संकर्षका-ण्डमिति व्यवहियते । प्राग् द्वादशश्लक्षण्यां निर्णाय भूयसो न्यायांस्तैरेवेतस्ततो विप्रकीर्णान् वेदवाक्यार्थानैदंपर्येण सम्यक् निर्णेतुं प्रावर्तिष्ट चतुर्लक्षणी । नात्र प्रत्य-धिकरणं संगतिरपेक्ष्यते । संकर्षः संकलीकरणं विप्रकीर्णानां वेदवाक्यार्थानामस्मिन्काण्डे प्रतिपाद्यन इति संकर्षकाण्डपदव्युत्पत्तिः । अत्र च प्रायशः सूत्राण्यन्तरोत्सन्नानीत्य-वगम्यते केभ्यश्चिद्ग्रन्थान्तरेभ्यः ।

यच्च केचिदाचिसिपुर्मीमांसाद्वयस्याप्येकशास्त्र्यं विंशतिश्लक्षणात्मकत्वम् । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञानं तु ‘अथातः कृत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिवदैक-शास्त्र्येऽप्यवान्तरप्रतिज्ञामेदादुपपद्यते । धर्मब्रह्मणोरुभयोरपि तात्पर्येण वेदप्रतिपाद्यतया वेदप्रतिपाद्यार्थनिर्णायकत्वं मीमांसाप्रयोजनमित्युभयोरपि भागयोरप्यदेवैकशास्त्र्यं से-रस्यति । कर्मदृष्टान्तेनालौकिकश्रेयःसाधनत्वहेतुना जैमिनीयविचारप्रतिज्ञाविषयत्वस्य ब्रह्मण्यनुमानात् । ब्रह्मणोऽपि नसंप्रेष्ट्यादिषु देवतात्वेनान्वयाद्देवताप्राधान्यतदभाव-विचारे देवतात्वेन ब्रह्मणोऽपि विषयत्वैकशास्त्र्यत्वं सूपादम् । इति ।

तदेतदभ्रद्वेषम् । ब्रह्मणो जैमिनिप्रतिज्ञाविषयत्वे षोडशश्लक्षण्यां ह्यपि ब्रह्मविचार-स्याददयमानत्वान्महर्षश्च विघ्नविस्मरणयोरसंभाव्यमानत्वात्षोडशश्लक्षण्यां चतुर्लक्षण्यां च प्रतिपादितानां न्यायानां मिथो विरुद्धत्वाच्च शास्त्रमेद एवाध्यवसातुं युक्तः । कर्तृ-मेदाच्च । अन्यो हि जैमिनिः प्रणिनाय धर्ममीमांसामन्यश्च मगवान् द्वैपायनो ब्रह्ममी-मांसाम् । प्रासिद्ध्याय न्यायानां मिथो विरोधः । यथा—‘विमतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणास्तदुपाख्यत्वात्’ इत्यादिमिक्रधिकरणे देवतायाः शब्देनोद्देश्यभाष्यरूपत्वेन गुणत्व-मिति युक्तिममंजु जैमिनिः । व्यामन्तु देवताधिकरणे देवतानां यागदेशे संनिवानं हविर्मोक्षत्वेन प्राधान्यं च रीचयते । अवान्तरप्रतिज्ञानं तत्रोपपद्येत, यत्र प्रापमिर्वी-प्रतिज्ञोपपत्तिं विषयी करोति । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यानुष्ठेययागादिपरत्वमंप्रतिपत्त्या कथंचिदपि ब्रह्मवाचकत्वाभावाज्जैमिनिःकृतप्राथमिकप्रतिज्ञा नोभयमाधारणीति ब्रह्मजिज्ञा-साप्रतिज्ञाया नावान्तरप्रतिज्ञात्वं मुशकं वक्तुम् । यद्यपि आद्यायप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वं

साधारणं, तथापि द्वौ भागवाध्यायस्य विभक्तौ पूर्वोत्तरकाण्डत्वेन । पूर्वकाण्डे प्राधान्येन कर्मैव प्रतिपिपादयिषितम् । उत्तरकाण्डे तु परं ब्रह्मैवेति तत्तत्काण्डविवरणाय पार्यवयं शास्त्रयोरवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । फलजिज्ञास्यचोदनाप्रवृत्तीनां भेदादकशास्त्रयं न नाघटीति । यथा चैतत्तथा तुस्पष्टं विशदीकृतं शारीरकमीमांसायां भागवत्पादैः । यद्योक्तम्—अलौकिकश्रेयःसाधनत्वमुपयोरपि तुल्यमिति । नैतन्मनोहम् । द्विविधं क्लिष्टश्रेयः श्रूयते सापेक्षं निरपेक्षं चेति।अभ्युदयापरपर्यायस्य सापेक्षश्रेयसः साधनतामापद्यते धर्मजिज्ञासा । ब्रह्मजिज्ञासा पुनर्निरतिशयस्य वैतल्यपरपर्यायस्य निरपेक्षश्रेयसः साधनमिति निश्चप्रचोऽयमर्थः । तन्मनागपि नाऽऽशङ्कनीयमेकविधश्रेयःसाधनत्वमुपयोरपीति । नाप्येतच्चौद्यमवतरति ब्रह्मणो नशश्रेयश्चुद्देश्यत्वात्संपवति जैमिनेः प्रतिज्ञाविषयत्वमिति । नैतद्ब्रह्माशनायाद्यतीतमुपनिषत्स्वाम्नापमानं साधिदानन्दरूपं परं ब्रह्म, अपितु चतुर्थ्यन्तपदप्रतिपाद्यं त्यागोद्देश्यम् । उपनिषत्प्रतिपाद्यब्रह्मणोऽध्वरमीमांसायामनभ्युपगमात् । ' तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ' नहि धर्माधर्मौ चरत आवां स्व इति न देवमन्धर्वा न पितर इत्याचसतेऽयं धर्मोऽयमधर्म इति । यं स्वार्थाः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः । यं गर्हन्ते सोऽधर्म इति । चरतो रथ्यायामटत इत्यर्थः । इति श्रुत्याऽऽपस्तम्बसूत्राद्यनुरोधेनानुष्ठेययागादावेव धर्मशब्दं प्रयुज्यते षोडशलक्षणीकृतः ।

अप धर्मपदं मनाविशृष्टासः—तत्र बहवो बहुधा धर्मशब्दार्थं प्रकल्पयन्ति ।

सांख्या हि—अन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषं यागाद्यनुष्ठानजन्यं धर्ममाहुः ।

सौगतास्तु—ज्ञानस्य ज्ञानान्तरजन्यां वासनाम् ।

आर्हतास्तु—पुद्गलाख्यान् देहारम्भकान् पुण्यविशेषोत्पन्नान्परमाणून् ।

नैयायिकाः—अदृष्टापरपर्यायं विहितकर्मजन्यमात्मनो विशेषगुणम् ।

मीमांसकैकदेशिनः—अपूर्वम् ।

इममेवार्थं जग्रन्थ धार्तिके महृकुमारिलः—

अन्तःकरणवृत्त्यादी वासनायां च चेतसः ।

पुद्गलेषु च पुण्येषु नृगुणेषुऽपूर्वजन्मानि ॥ इति ॥

एवमेव केचनाऽऽगमानुयायिनः—वैतल्यवन्दनमेव धर्ममाचक्षते ।

भागवतान्तु—अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् । इति संगिरन्ते ।

ऐतिह्यविदन्तु—आचारः प्रथमो धर्म इति, (आचारप्रथमो धर्म इति पादान्तरम्)

व्याहरन्ति ।

काणादास्तु—‘ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति प्रतिपन्ना ।

अभियुक्तचूडामणयस्तु—नहि सत्यात्परो धर्म इति क्रिन्कुर्वन्ति । इत परमप्यु-
द्धान्वयमाना धर्मविप्रतिपत्तयो बह्व्य किल तत्र तत्रोद्भूयन्ते । ता सर्वा अपि कियताऽ-
प्यशेन निर्दिष्टविप्रतिपत्तिष्वन्तर्भूता इति नात्र पुनस्तदुद्देश्यार्थं प्रयत्नामहे ।

एव बहुधा विप्रतिपत्तिगोचरे धर्मशब्दार्थेऽमुसूत्रद्वगवान्नेमिनि ‘ चोदनाल-
क्षणोऽर्थो धर्म ’ इति । तस्य चार्थो वेत्तबोधितश्रेयसाधनताको यागादिक्रियाकलापो
धर्म इति । ‘ तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ’ । इत्याश्रुत्या यागादिरूपाक्रियाया-
एव धर्मत्वप्रतिपादनात् । न केवल श्रुतिरेव, किंतु लोकेऽपि यो हि यागमनुतिष्ठति त
धार्मिक इति समाचक्षते । ‘ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसाम् ’ इत्यादि पुराणेऽपि अनुष्ठेय
क्रियाया एव धर्मत्व प्रतिपाद्यते । ‘ धर्म चर ’ इत्युपनिषद्यान्नाचरातिसमामि
व्याहारमहिम्ना क्रियाया एव धर्मत्वमवसीयते । आहुश्चेममेवार्थं मट्टपादा —

श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः सा द्रव्यगुणधर्मभिः ।
चोदनालक्षणैः साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ।
अन्यत्साध्यमदृष्टैव यागादीननुतिष्ठतः ।
धार्मिकत्वसमारयान तद्योगादिति गम्यते ।
पश्वादीनि च धर्मस्य फलानीति व्यवस्थितम् ।
चित्रागोदोहनादीना तान्युक्तानि फलानि च ।
तस्मात्तेष्वेव धर्मत्व धर्माणीति च दर्शनात् ।
लिङ्गसरयाविनिर्भुक्तो धर्मशब्दो निदर्शनम् । इति ।

तथा च चोदनालक्षण इत्यस्य चोदनाप्रमाणक इत्यर्थं । लक्षणशब्द प्रमाणवचनोऽ-
ध्यायवचनश्च दृष्टो मीमांसायाम् । तथा च चोदनाप्रमाणकत्व धर्मस्य सिद्धम् ।

तत्पुन कथं घटत इति किंचिद्विचारयाम किमय धर्मोऽप्रमाणक एव, किंवा
प्रत्यक्षादीन्येवाम्य प्रमाणानि, उत चोदनैव उताहो तयोर्विस्तृत्य, आहोस्वित्समुच्चय
इति । तत्र धर्मस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षादिप्रमाणानामसामर्थ्यादप्रमाणकोऽय धर्म इति
शक्य वक्तुम् । नैतद्युक्तम्—मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायविरोधेन धर्मपदार्थ
एव नाऽऽत्मान लभेत । तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्य ण्वेत्युच्यताम् । न । स्वर्गयागयो
साध्यसाधनमाधम्य निपुणमातिनाऽपि प्रत्यक्षनोऽनवगम्यमानत्वात् । न च योगिप्रत्यक्ष
गम्यत्व तस्येति वाच्यम् । अविच्छिन्नधारया भावनया जायमान योगिप्रत्यक्ष जनि-
प्यमाण धर्म कथतरामवगाहेन ? । भावना हि नाम—अनुमून्य विषयस्य पुन पुन स्मर
णात्मिका वृत्ति । सा हि भूतविषयिणी न्यात जातु भविष्याद्विषयिणी ।

यत्तु काश्यपीयाः पुनः प्रातिभृषीणां ज्ञानं धर्मं प्रवर्तत इत्यामनन्ति, तदपि मनोरथमात्रम् । तद्धि ज्ञानं लिङ्गामासादिसमशीलत्वात् न कापि प्रमाणभावमापद्यते, सुतरां धर्मं । प्रत्यक्षचोदनयोर्भिन्नविषयत्वेन विकल्पः समुच्चयो वा न धर्मप्रामिति जनयितु-
मीष्टे । प्रत्यक्षं हीन्द्रिवार्यसंप्रयोगजन्यत्वेन विद्यमानार्थमात्रं गृह्णाति, चोदना त्विन्द्रियागोचरं भूतं भवद्भावि च वस्तुजातं प्रत्यापयति, अनधिगतार्थबोधकत्वस्वामा-
व्यात् । तस्माच्चोदनैव केवला परमं प्रमाणं धर्मं । यस्या हि नास्ति-प्रणेतृता, यस्य
अमप्रयादादिदोषैश्चोदनाऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्कभाजनतामापद्येत ।

अथ किञ्चित्कर्म क्रतुसाद्रूप्यसंपादनार्थमनुष्ठीयमानं यथा प्रयाजादि, किञ्चिच्च क्रतुजन्य-
फलाधानयोग्यतासंपादकं यथा दीक्षितस्नानादि । अपरं-च पुरुषनिष्ठपुरुषाभिलाषितफल-
साधकं यथा दर्शपूर्णमासादि । शिष्येतानि यथासंख्यं केवलक्रत्वर्थं, क्रतुयुक्तपुरुषार्थं,
केवलपुरुषार्थमिति च व्यपदिश्यन्ते । एतत्तत्त्वमनवगच्छन् चार्थिकः क्रतुं कुर्वाणो
वैकल्प्यमप्यापादयेत्, आत्मनः प्रत्यवायमुपजनयेत्, स्वामीष्टं च न संपादयेत् । अतो
हि परमकारुणिको भगवाञ्जैमिनिमुनिश्चात्रार्थाध्याये जिज्ञासांचक्रे क्रत्वर्थपुरुषार्थौ । येना-
नुष्ठीयमानेन पुरुषस्य प्रीतिरूपघते स पुरुषार्थः । यथा चांगेनानुष्ठितेन स्वर्गरूपं सुखं
आयते स पुरुषार्थस्तदन्वो विहितः क्रत्वर्थः । तथा च शास्त्रजन्यज्ञानानन्येच्छाविषय-
साधनत्वं पुरुषार्थत्वम् । इदं पुनः पुरुषार्थत्वं धर्मार्थकाममोक्षन्यावृत्तं पारिभाषिकं मीमां-
सकानाम् । तच्च इतरेच्छानधीनेच्छाविषयस्वरूपं धर्मार्थकामजन्ये सुखे मोक्षसुखे च
समन्वेति । इदं पुनस्तत्साधनभूतक्रियादिष्विति महद्वैलक्षण्यम् ।

नन्वेतं पुरुषार्थं क्रत्वर्थं चाविशेषादनुष्ठातुं चातुर्वर्ण्यमप्यधिक्रियते, कतौ ह्यवि-
शेषेण चत्वारोऽप्यधिकुर्वाणस्तत्तदीप्सितं साधयेयुस्तारतम्ये मानाभावादयुक्तत्वाच्चेति
चेदत्राऽऽश्चर्यकारुण्ये भगवाञ्जैमिनिः-‘अपि वाऽन्यार्थदर्शनस्ययथाश्रुतिं प्रतीयेत’
इति । त्रैवर्णिकानेवोपादाय तेषु तेषु निमित्तेषु तत्तत्कर्मणो विधानाच्छूद्राणामनिर्देशाच्च
त्रैवर्णिकानामेव वेदविहितकर्मस्वधिकार इति प्रतीयते । यथा-‘पयो ब्राह्मणस्य व्रतम्,
यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य’ ‘वाहीक्षिरं ब्राह्मणस्य व्रजसाम कुर्यात्,
पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य’ ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत,
श्रीष्मे राजन्यः, शरादि वैश्यः,’ ‘वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, श्रीष्मे राजन्यम्,
शरादि वैश्यम्’ इत्यादि उपनयनवाक्ये शूद्रस्यानिर्देशादुपनयनं व्यावर्त्यते । अनुप-
नतिस्य च वेदाध्ययनाभावात्रैवर्णिकेष्वेवाध्ययनमनुष्ठानं च व्यवतिष्ठते न शूद्रेषु ।
कथं तर्हि रथकारनिपादम्यपत्यादीनां श्रौतकर्मस्वधिकारमभ्युपैषि । इति चेन्मैवम् ।
केनैव हि वचनं न कुर्यात् ? । प्रत्यक्षमेव हि भगवती श्रुतिराचष्टे ‘वर्षामु रथकारोऽ-

मिमादधीत ' ' एतया निपादस्थपतिं याजयेत् ' इत्यादिना तयोरोधिकारम् । न च ' मस्तु शूद्रस्य ' ' हविष्कृदाघावोति शूद्रस्य ' अपि वा पल्पवहन्ति शूद्रा पिनाष्टि ' ' तस्माच्छूद्रो न दुष्ठात् दुष्ठाद् ' । इत्यादिवचनानां जागरूकत्वात् कथमपनुह्नन्ते शूद्रस्याधिकारमिति वाच्यम् । मस्तु शूद्रस्येत्यादीन्यौचित्यार्थवाद-रूपाणि वाक्यान्वधिकृतानां ब्राह्मणानां पयआदिष्वेवाधिकारं प्रत्याययेयुर्न मस्त्वादेषु ' तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्लष्ठ ' इति श्रुत्यन्तराद्यज्ञानधिकृतस्य शूद्रस्यैव मस्तु-चितमिति बोधयेयुः । इतराणि तु रथकारादिशूद्रपरत्वेन गर्भदासपरत्वेन वा नेतव्यानि । यत्तु केचित्—साक्षाद्देदविहितकर्मानुष्ठानाधिकारं सर्ववर्णमाचारणमावशाणाः समर्थयन्ते समर्थयमाना अपि नापन्नयन्ते, ते तु मन्यामहे शास्त्राहिर्भावैरेव स्वच्छन्दत-स्तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते, नातः शास्त्रैकशरणेस्तदीयं मतं खण्ड्यक्रोटिमाटीकते । यदि शास्त्रेणैव सर्ववर्णमाचारणो वेदाधिकार इति तैः समर्थ्यते तर्हि पूर्वोत्तरमीमांसयोरपशूद्राधिकरणे दत्ततिळाजलिनीं स्यातां, को हि नाम ततोऽप्यधिकमेतन्मिमांसैव ।

एवमवसितायामधिकारचिन्तायामनुतिष्ठासु अधिकारी सर्वाण्यज्ञान्युपसंहारत्वेन फलं प्रति-पत्स्यत उत यदा यावन्व्यह्नानि शक्नोत्युपसंहर्तुं तदा तावद्विरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नेव फलं प्राप्स्यत इति किञ्चिच्चिन्तयामः । ननु सर्वाङ्गसमुचितमेव प्रधानं फलं प्रसावितुमीष्ट इति युक्तं वक्तुम् । अन्यथा किञ्चिदङ्गप्रहाणे तदाप्नानमानर्थक्यमापद्येतेति चेन्न । आम्नातानां हि सकलाङ्गानां नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धादिकर्मसु साधा-रण्येनोपयोगः समस्तैः, तत्र चावश्यं सर्वाङ्गोपसंहारेणैव सुफलाण्येवाम्नातानाम-ङ्गानां काम्ये कर्मणि नान्तरीयकतया चरितार्थत्वाभित्यप्रयोगे च कदाचित्समप्राङ्गो-पसंहाराशक्त्या क्वचिदङ्गान्यनुतिष्ठन्नपि समग्रं फलमश्नुवीन । सर्वशास्त्राप्रत्ययाधिकर-णन्यायेन शास्त्रान्तरे समाम्नातानां गुणक्रियाद्यङ्गानामुपसंहारस्याङ्गीकर्तव्यतया प्रधानमनु-ते ते गुणाः संश्रयन्ते । स्पष्टं चैतत् पठे ।

अनुष्ठेयपदार्थप्रयोगप्रतिपादकेषु कल्पसूत्रेषु सत्सु किं पुनस्तया मीमांसया नः प्रयोजनं यावता न्यायेन निर्णिनीष्यमाणानर्थान् सम्यक् प्रयोगेषूपनिबध्य प्रदर्शयन्ति कल्पसूत्रा-णीति, यैस्मैवम्—कल्पसूत्रेभ्यः किलार्थवादादिमिश्रशास्त्रान्तरविप्रकीर्णन्यायलभ्यविष्युप-संहारनिष्पन्नः प्रयोगप्राशुभाव एव विज्ञायेत । कर्मणः शेषशेषिभावोपदेशाति-देशोद्भाषतन्त्राधिकारविधारादयो विषया नैवान्तरा मीमांसा केवलं कल्पसूत्रैरवगन्तुं पार्यन्ते । अतुप्रयोगं पाठमात्रेण कल्पयन्ति इति किल कल्पशब्देन

व्यपदिश्यते । 'एतत्तीर्थमित्याचक्षते' 'ऋचं पादग्रहणे' इत्यादिस्वकृतसंज्ञापरि-
माणादिभिः प्रयोगस्य सूचकानि सूत्रत्वेन व्यपदिश्यन्ते । इति हि सामान्यतः कल्प-
सूत्रयोर्भेदो वक्तुं सुशकः । सर्वत्र वेदार्थनिरूपणपराः स्मृत्यर्थनिर्णायकाश्च न्याया मीमा-
सायामेव संग्रहिता इति न जातुचिदपि शङ्कनीयं गतार्थत्वं मीमासायाः कल्पसूत्रैः ।

वस्तुतो मीमांसाशास्त्रं प्रयोगशास्त्रं च नात्यन्तं विभिन्नमपि तु परस्परमुपकुर्वाणि
एकमेव तत्त्वं संपादयतः । मीमांसया हि क्रियातत्त्वं निर्धार्य प्रयोगशास्त्रेण
तदनुष्ठातव्यम् । यथाऽऽयुर्वेदे विचारः प्रयोगक्षेत्र्युपयमपि सममेव संपद्यत एवमेव
मीमांसाकल्पसूत्रयोरेकविषयत्वं संपपादम् । तानि च कल्पसूत्राणि बहुभिर्कर्मिभिर्बहुनि
व्यसूचिपत । यथा ऋग्नेदे, आश्वलायनं सांख्यायनमित्यादि, कृष्णयजुर्वेदे, आपस्तम्ब,
बौधायन, भरद्वाज, कठ, वैश्वानस, बाधूय, मानवादीनि, शुक्लयजुर्वेदे-कात्यायनपारस्करा-
दीनि, सामवेदे-द्राह्यायण, लाट्यायनगोमिलीयादीनि, अथर्ववेदे कौशिकादीनि ।

अथ मीमांसायां वैविध्यद्विये च प्रबन्धाः प्राणायिपत ताश्च कांश्चिदत्रोपहर्तुमिच्छामः ।

ग्रन्थाः	प्रणेताः
मीमांसादर्शनम् (सूत्राणि)	जैमिनिः
सूत्रवृत्तिः	उपवर्षः
मीमांसासूत्रभाष्यम्	शबरस्वामी
वार्तिकम् (श्लोकवार्तिकं तन्त्रवार्तिकं टुप्टीका)	मङ्कुमारिलः
विविधविवेकः भाषनाविवेकः विभ्रमविवेकः	मण्डनमिश्रः
न्यायकणिका	वाचस्पतिमिश्रः
शास्त्रदीपिका न्यायरत्नाकरः न्यायरत्नमाला तन्त्ररत्नम्	पार्थसारथिमिश्रः

१ आपस्तम्ब-शलायन-बौधायन-सत्यापाठ-भरद्वाज-वैश्वानस-द्राह्यायण-लाट्यायन-कठिर-
कात्यायन-कठ मनु-गौतम-कात्यायन-कौशिक-प्रभृतिभिर्बहुभिर्बहुभिर्बहुभिः प्रणीतानि चटसूत्राणि
साम्प्रतन्त्रिण्ये सख्याल्ल्यानि छभामह इति मानन्दे निवेदयितुम्लच्छते चेत् ।

२ पारस्कर इति कात्यायनत्वेवामिधानमित्यामिषुकोक्तिः ।

ग्रन्थाः

ध्यायसुखा, तन्त्रसारः

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

विधिरसायनम्

मयूसावलिः

उपक्रमपराक्रमः

बादनसप्तमाला

सिद्धान्तचन्द्रिका

सिद्धान्तचन्द्रिकागूढार्थविवरणम्

भाट्टचिन्तामणिः

भाट्टदीपिका

भाट्टरहस्यम्

भाट्टकौस्तुभः

फलैकत्ववादः

चिन्तामणिः

बृहती

लघ्वी

शाबरभाष्यव्याख्ये

अनुविमला

प्रकरणपञ्चिका

नयविवेकः

नयविवेकदीपिका

सुत्रोपिनी

मीमांसान्यायप्रकाशः

प्रभावली

वार्तिकप्रमाणम्

मीमांसापरिभाषा

पूर्वमीमांसाधिकरणहोमुदी

अर्पसंग्रहः

मीमांसाबालप्रकाशः

कुतूहलवृत्तिः

शाबरभाष्यविवरणम्

मीमांसाचन्द्रिका

प्रणेतारः

महत्सोमेश्वरः

माधवाचार्यः

अप्परयदीक्षिताः

रामकृष्णः

विश्वेश्वरसूरी (गाणामहः)

स्रण्डदेवः

भास्कररायः, श्रीमद्वाञ्छेश्वरः

प्रभाकरः

शालिकरुनाथमिश्रः

मवनाथः

वरदरामः

रामेश्वरसूरी

आपदेवः

शंभुमहः

श्रीवेङ्कटेश्वरमखी

कृष्णयज्ञा

रामकृष्णमहोपाचार्यः

लौगासिभास्करः

महेशंकरः

वासुदेवान्वरी

गोविन्दमुनिः

वद्वानन्दसरस्वत्यः

अन्यदपि विधिरसायनखण्डनतन्मण्डन—दुरुहाशीसाङ्गान्नितिकि—माट्टालंकार-
शाबरभाष्यव्याख्यादीपाशिक्षाप्रभृतयो ग्रन्था उपलब्धा अनुपलब्धाश्च बहवः श्रूयन्ते

ग्रन्थानां प्रणेतॄणां च पौर्वापर्ये कालनिर्णये चैतिह्यविद् एव प्रमाणमिति नाथ व्यापा-
रयामो लेखनीमात्मर्याम् ।

सर्वेष्वपि दर्शनेषु प्राश्नश्च नव्याश्चेति ग्रन्थकृतो द्विविधाश्चकासति । काचिदुभयो-
मतान्यापि भिद्यन्ते । एवं मीमांसायामपि जरन्मीमांसका नव्यमीमांसकाश्चेति ग्रन्थकर्तारि-
कचिन्मतवैचित्र्येण ग्रन्थाग्रणयन्तः कामपि शोभामेव दुष्पन्ति मीमांसाशास्त्रस्य ।

ज्ञानप्रामाण्यविषये बहु विपद्यन्ते प्राश्नो दार्शनिकाः ।

प्रामाण्यप्रामाण्यं च स्वत एव जन्यते गृह्यते चेति सांख्या आमनन्ति ।

नैयायिकास्ते द्वे अपि परत इति प्रतिबन्धि ।

सौगतास्त्वप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं परतं इत्यातिष्ठन्ते ।

मीमांसकाः पुनः प्रामाण्यं स्वतः, अप्रामाण्यं परतश्चेति समाचक्षते ।

अनन्यासदशापन्नज्ञाने संदेहोपपत्तयेऽनुमानादिना प्रामाण्यं ज्ञायत इति नैयायि-
कानामाकृतम् ।

अत्र मीमांसकाः—, यदि हि ज्ञानं स्वगतं प्रामाण्यं स्वतो निश्चेतुं न शक्नुयात्तर्हि
कगति निश्चयात्यन्ताभाव एव स्यादित्यान्वयमेवाशेषस्य जगतः संपद्येत । न हि स्वतोऽ-
निर्धीयमानोऽर्थः परतो निश्चेतुं पार्यते, परस्यापि तद्भेदेवासावर्थात् । अतो यत्र कापि
था स्वतो ब्राह्मत्वमङ्गीकरणीयं तद्भरमुत्सर्गतः सर्वज्ञानेष्वेव प्रामाण्यं स्वतो गृह्यत इत्य-
ङ्गीकारः । तत्र स्वतो ब्राह्मत्वं प्राथमिकज्ञानग्रहब्राह्मत्वं, तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञान-
ग्राहकसामग्रीब्राह्मत्वमिति यावत् । एतादृशं स्वतो ब्राह्मत्वं मीमांसकानां त्रिष्वपि
मतेषु युज्यते ।

मुरारिमिश्रमते—अयं घट इत्याकारकज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे घटमहं जानामीति
तद्विषयकोऽनुव्यवसायः समुत्पद्यते, तेनैव तद्द्विदेशोपकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपं
प्रामाण्यं गृह्यत इति तदप्रामाण्याग्राहिका यावती ज्ञानग्राहिका सामग्री, व्यपसायात्ममनः-
संयोगादिरूपा तज्जन्यो ग्रहोऽनुव्यवसायः, तद्विषयत्वं प्रामाण्यस्याभ्युपेयत इति स्वतो
ब्राह्मत्वोपपत्तिः ।

प्रामाकरास्तु—ज्ञानानां स्वप्रकाशत्वेन घटमहं जानामीत्याकारकव्यवसायेनैव
प्रामाण्यग्रहणं समाप्नन्ति । तन्मते ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेनेन्द्रियसंनिकर्षादिघटितसामग्री-
परिग्रहात्जन्यव्यवसायात्मकग्रहविषयत्वात्स्वतो ब्राह्मत्वं प्रामाण्यस्य सूपपादम् ।

भाट्टा पुन.—अयं घट इत्यादिज्ञाने जाते ज्ञातता नाम कश्चित्सविषय पदार्थो
घटे उत्पद्यते, तद्विज्ञकानुमित्या प्रामाण्य विषयी क्रियत इति प्राथमिकेग्रहग्राह्यत्व
तस्योपपादयति । तत्र ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन परामर्शघटितसामग्रीपारंग्रहे तज्जन्त्यामु
मितिग्रहविषयत्वात्प्रामाण्य स्वतो ग्राह्य सपद्यते ।

अथावरमीमांसका विग्रहवतीं देवतां नाह्नां कुर्वतीति किञ्चिदिव निरीश्वरवादिकोटौ
तादृशिवेशयितुमीहते केचित्पण्डिता—वस्तुतो न भगवाञ्जैमिनि प्रत्याचख्यौ देवताना
विग्रहवत्त्वम् । भाष्यकृच्छ्रवरस्वामी एनरम्युपगम्याप्यविग्रहा शब्दमात्रमयीं देवतां
कर्मण प्राधान्य सर्वाङ्गपरिपूर्णता च निराबाधमुपपादयिष्यामीति प्रौढिवादेन देवताना
विग्रहवत्त्व निराकुर्वाणो भाष्यमाकलयचकार नावामिकस्य देवताभिवरणस्य । सोऽय
तर्तीयो गूढोऽभिमर्षित्वेचेद्वेदार्थतत्त्वमनवगच्छन्तस्तदुदिते कर्मणि निर्भरमनावहृतश्च
देवताविग्रहमेव बहुमान्यमाना अङ्गप्रधानादिक्रियाजातमगणयत कर्मणो वैकल्यमेव
सपान्येयुरिति देवताना विग्रह एवासद्भूते कर्मकलापेष्वेवैकतान मन सपद्यत इति ।
परमार्थतश्च देवताना विग्रहामावो ग्रहवादिना, साख्यादीना दार्शनिकाना च समत ।
आपाविकविग्रहाङ्गीकरण तु न सामञ्जस्यमशुर्वतीति । अत एव भगवान्सूत्रकृदपि
स्पष्टमेव निराचष्टे देवताया प्राधान्यम् । तावतैवावगम्यते देवताया प्राधान्ये, कर्मण्य
निर्भर समवेज्जानानामित्याकृत सूत्रकृत । शास्त्रदीपिकाकारप्रभृतयो निबन्धकारा अपि
विग्रहवत्त्वमम्युपगम्यं देवताना फलानुत्त्व प्राधान्य च निराचकु । उत्तरमीमांस
कान्तु चित्तैकाग्र्यनिबन्धनमुपासन प्रचिचारयिष्यतो ' बज्रहस्त पुरदार ' इत्यादिमूतार्थ
वादैरपि समर्थ्यमान विग्रहवत्त्व लोकोपकृतय उपनयमात्सु । तेषा गूढोऽयमभिसाधि—
यद्यपि परमार्थत एव विग्रहवत्त्वाभाव पूर्वतत्रसमतोऽस्माकमपि रचये भवति, मन्दा
नुकम्पार्थ पुनश्चित्तैकाग्र्यायोपासना प्रवर्तयेम, तथा चौपाधिकविग्रहवतीं देवतामु
पासीरन्, ज्ञाननिष्ठाधिकार चानुविन्देरन् । शोभते चैतद्विग्रहवतीं देवता, सनिधाय
परिगृह्य भुक्त्वा तृप्यति प्रसिद्धति चेति, इति ।

नैत पञ्च क्षोत्रस्य म यत्रे मीमांसका—अम्युपगतेऽपि विग्रहे सनिहित हवि स्वय
देवता कर्मभूमिमुपसद्य भुनक्तीति विरुद्धोऽयमशो न शक्योऽम्युपगन्तुम् । न चामुज्जाना
प्रसिद्धतीति युक्तम् । न चाप्रसन्ना फल दद्यादिति साप्रतम्—न चाददाना फल प्राधा
न्यमशोतीति समञ्जसम् । मात्रार्थवापेतिहासपुराणेष्वपि देवतानामपि तपश्चरणत्वेन
छानत्राशास्त्रात्मिनः समीहितमिद्वच्यनुकीर्तनात्कर्मैव फल प्रसवितुमीष्टे । मन्दाधिय
श्रद्धात्वन्तु काम भ्रम्यतु त्वेतैव फलान्प्राप्ति । को हि नाम सचेता श्रद्धयित स्तोत्र
मण्डूकान्यग्निर्घञ्च, अचेतनाशौचधिवनस्पतय, अथा गावो हनुदन्ता अश्वरूपा अश्व

चरिताश्चेद्द्वारशकृत्करणादयश्च देवतास्त्वेन यागेषु श्रूयमाणा अपि यष्टुः कामितं फलं साधयितुं धृष्ण्ययुरिति । न चात्र भ्रमितव्यम्—अतिथेः प्रीतिमुपजनयितुं क्रियमाणा सत्क्रिया यथाऽतिथिप्रधाना भवति एवं देवताराधनाथो यागो देवताप्रधानक एवेति । अतिथिभोजनस्य प्रमाणान्तरेण तादर्थ्यावगमात्, तत्रापि नातिथिर्भोजयितुः फलं ददाति प्रीयमाणोऽपि न ह्यसौ स्वर्गादिप्रदानायेष्टे, तत्तादृशः सत्कार एव यष्टुर्मार्ष्टं संपादायितुर्माष्टे यागवत् ।

यसु 'मम त्वेवं वदतोऽपि वाणीं दुष्यतीति हरिस्मरणमेव शरणम्' इति खण्डदेव-
चनं तद्वेदान्तिर्मते स्थितस्य समेत्यर्थविवक्षया योजनीयम् ।

अथ भीमांसका जीवात्मानं कीदृशमभ्युपयन्तीति समालोचयामः—आदितस्ताव-
च्छरीरम्, इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं प्राणांश्चानात्मत्वेन समर्थयन्तस्तस्मात्किञ्च तदाधिष्ठातारं परलोकसंबन्धिनं नित्यं कर्तारं फलभोक्तारं च समामनन्ति । सुखादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्द्रूपवदित्यनुमानेन देहादिबाधात्तदतिरिक्तात्मासिद्धिः । चैतन्यस्य तु शरीरधर्मत्वं नास्तीत्यवश्यं तदाश्रयत्वेन चाऽऽत्माऽङ्गीकरणीय इत्याचक्षते ।

शरीरसंबन्धो बन्धस्तदभावो मोक्षः, कर्मणा निष्पन्नानां देहानां यः प्रध्वंसः, यश्चानुत्पन्नानां प्रागभावः स मोक्ष इति यावत् । कर्मनिमित्तो हि बन्धः कर्मक्षयादेव नश्यति । स च कर्मक्षयः, यो देहाद्विविक्तमनन्तमजरमदुःखमात्मानं जानाति, तस्य देह-
संप्रयोगविरक्तस्य फलोपभोगेन भविष्यति । ततश्च तन्निमित्ते शरीरे पतितेऽनागतानां च कर्मणामननुष्ठानादेवासत्त्वाद्देहान्तरानुत्पत्तेरत्यन्तासंबन्धः शरीरेण भवति । स एव च कीर्त्यते मोक्ष इत्यपवर्ग इति च । स्वर्गस्तु सुखतारतम्यरूपः क्षयिष्युश्च भवति । अत्र च प्रमाणयन्ति—

यद्य दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ इति वचनम् ।

भीमांसकाः सृष्टिं महाप्रलयं चानभ्युपगच्छन्तः 'यः कल्पः स कल्पपूर्वः' इति व्याप्त्याऽनादिरयमनन्तो जगद्भवहारप्रवाहः प्रवर्तते इत्यातिष्ठन्ते । यदीश्वरः सृष्टिमु-

१ तदेतत्कर्म मन्त्रार्थवादादिन्यः प्रतीयमानमाकाराचिन्तनं देवतानां भगवता वास्त्वेन निश्चे-
प्रपथितम्—तत्र चायं निष्कण्ठोऽर्थो भाष्यकारैः । पौक्षपविष्यम् । अपौरुषविष्यम् । कर्मापौरुषोभयवि-
ष्यम् । नित्यमौभयविष्यम् । माहः/माभ्यादेव देवतायाः सर्वमुपपद्यत इति । अमूर्तो, मूर्ता, एकया,
द्विधा, बहुधा चेति । उक्तं च—

'हीना न निन्दा स्तुतिरेव सा स्याद्देवान्मर्त्यैः सम्प्रगभिष्टयात्कः ।

दाक्षिण्येऽप्यभ्यवस्यन्ति शिष्टाः स्तोत्रं न पश्यन्ति गतिं यतोऽभ्याम्' ॥ इति ।

त्पादयेत्किं पुनः फलमभिसंचायोत्पादयेत् । ' प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ' । यदि जीवविषयिण्यनुकम्पैव सृष्टेर्निमित्तमिष्येत साऽपि न मागिनी, दुःखदर्शन-निमित्ता ह्यनुकम्पा भवति, न च सृष्टेः प्राक्, शरीरिणामात्मनां किञ्चिदुत्पत्तिरिति चेन्नानुकम्प्येरन् । अतोऽनुकम्प्याभावात्तानुकम्पा संभवति । अथ असत्यपि दुःखे सुखस्याभावात्तन्निमित्ताऽनुकम्पा संभवेदिति चेन्न । तथा सति तथाऽनुकम्पया प्रवर्तमानः परमेश्वरः सुखमेवैकं सृजेन्न दुःखम् । दृश्यते चैषा सृष्टिः सुखदुःखोभयात्मिका । न चापि शङ्कनीयं परमेश्वरस्य स्वतः किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति । आद्यकामत्वव्याघातात् । ऋद्धार्था प्रवृत्तिरिति चेत् । ऋद्धा हि विनोदजन्यसुखार्थैव । न चासावाद्यसुखस्य संभवति । तदनवाद्यौ कृतार्थतालक्षणमैश्वर्यं तस्य भज्येत । ऋद्धा चाल्पीयसी हि रमयति । समस्तभूधरादिविषयो जगद्धिम्बरचनारूपो महाव्यापारोऽतिद्वेषरूपो न ऋद्धया विनोदयति । न वा चित्तमनुरञ्जयति । किं च यदि सिद्धसा, अनुकम्पानिमित्ता, संजिहीर्षा तर्हि किंनिमित्तां स्यात् । साऽप्यनुकम्पानिमित्तेति न भ्रमितव्यम् । विरुद्धयोरनुकम्पैकहेतुकत्वासंभवात् । किं च सिद्धभूषणगवान्साधनसचिवः सृजेदुत तद्विकलः । नाऽऽद्यः । तदानीं साधनान्तरासंभवात् । धर्माधर्मावेव साधनमिति द्रुम इति चेत्तयोरपि प्राक् सृष्टेरसंभवात् । नान्त्यः । असाधनम्य स्रष्टुः कापि स्रष्टृत्वादर्शनात् । तस्मात्स्रष्टुरभावात् । कदाचिदनीदृशं जगत्, इति ।

अनुपलब्धिरूपं पष्टं प्रमाणमुपयन्ति कर्मवादिनः । मूलत्वे घटासत्त्वदशायामिह घटो नास्तीति यः प्रत्ययः स चाभावं नाम पदार्थमवगाहते, जायते चानुपलब्ध्यपरपर्यायादभावाख्यात्करणादिति ।

प्राभाकरास्तु—इह घटो नास्तीति प्रतीतावपह्नुत्य नास्तित्वं प्रमेयाभावादेव पष्टं प्रमाणं नाम्युपेयत इति संगिरन्ते । भाट्टाः पुनस्तदेतन्मतं न क्षमन्ते । योग्यानुपलम्भोत्तरमिह घटो नास्तीति प्रत्ययस्य किं वत्, आलम्बनमिष्यत आयुष्मता । मूलमिति चेत् । सत्यपि घटे तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् । किञ्च गवि नायमश्च इति प्रत्ययः, रूपे नायं रस इति प्रत्ययश्च किमवगाहते । न तावद्रूपम् । तस्य अश्वरूपप्रतियोगिनैरपेक्ष्येणापि प्रतीक्षमानत्वात् । अश्वो न भवतीति ज्ञानस्य तु प्रतियोग्यपेक्षत्वम् । अयं गोरूपमिति चेत् । सिंहादौ नायमश्च इति प्रतीक्षितोत्पद्येत । गोरूपस्य तत्राभावात् । नन्वश्वप्रतियोगिको गवानुयोगिकश्च भेदस्तादृशप्रतीत्यालम्बन इति चेत्तर्हि कोऽयं भेदो नाम । किमितरेतराभावः । समायातं तर्क्षमावेन । पृथक्त्वारूपयो गुणविशेष एव भेद इति चेत्तस्य द्रव्यगतत्वस्वभावान्यात्, गुणानां च गुणानधिकरणत्वात्, रूपं रसो न, रसो रूपं न, इति, इतरेतराभावप्रत्ययो न जायेत । तस्मात्नास्तीति प्रतीतिविषयोऽस्ति कश्चिदभावाख्यः पदार्थोऽनुपलब्धिगम्य इति ।

यद्दर्शनान्तरेषु तत्र तत्रानूद्यतेऽभावस्याधिकरणस्वरूपत्वं मीमांसकैरभ्युपगम्यत इति तत्रात्राकराणां मतमित्याकलनीयं सुधीभिः ।

एत एव प्रामाकरा अस्यातिवादिन इति प्रथन्ते । ते हि शुक्काविदं रजतमिति ज्ञानस्य भ्रमन्वमेव नाङ्गी कुर्वन्ति, सर्व हि ज्ञानमातं जगति प्रैमयेति मन्यते । कथं तर्हि रजतार्पिनः शुक्लौ प्रवृत्तिरिति चेच्छृणु —

इदं रजतमित्यत्र ज्ञानद्वयं विद्यते । इदमिति प्रत्यक्षात्मकं पुरोवर्तिज्ञानम् । तत्र दोषवशात्तद्वत्शुक्तिस्त्वविशेषस्याग्रहः । तन्मात्रं च गृहीतं सद्यज्ञतया संस्कारोद्दोषक्रमेण रजतस्मृतिं जनयति । अतो रजतमिति स्मरणात्मकं रजतज्ञानम् । तच्च गृहीतग्रहणस्वभावमपि दोषवशाद्गृहीततत्ताशप्रमोपाद्ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तत्र द्रष्टुः शुक्तिरजतयोरसं-सर्गग्रहो नास्ति, तावतैव रजतमर्थयमानोऽपि इदमि प्रवर्तते । न च ज्ञानद्वयरूपत्वे कथं विशिष्टज्ञानव्यवहार इति वाच्यम् । ज्ञानयोरपि मिथोऽसंसर्गग्रहाभावात् । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहारसंनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, इदं रजतमिति मित्तेऽपि स्मरणग्रहणेऽभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयत इत्येवा तेषां मर्यादा ।

इमां प्रामाकराणामस्यातिमसृप्यन्तो भाट्टा विपरीतस्यातिमाचक्षते । विपरीत-स्यातिरन्यथास्यातिरित्यनर्थान्तरम् ।

यत्त्वत्र केचिद्विपरीतस्यातिम्, अन्यथास्यातिभिन्नामाहुस्तन्मीमांसाशास्त्राज्ञानमूल-कमिति ज्ञेयम् । न विवेकाग्रहणमेव भ्रान्तिर्वक्तुं शक्यते । अङ्गुलिनिर्णीडितं दृष्टिः पुमान् ' एक एवायं चन्द्रो न द्वौ ' इत्येवं चन्द्रस्य द्वित्वविवेकं विस्पष्टमनुसंधानोऽपि चक्षुषा चन्द्रद्वित्वं प्रतिपद्यते । कथमियं प्रतिपत्तिर्विवेकाग्रहनिमित्ता स्यात् । एवमवगतद्विकः पुरुषः संभ्रमे दिग्भ्रमं प्राप्नोति । तत्रापि कथं विवेकाग्रहो निमित्ततामधिगच्छेत् । किं च यदि सत्यरजतस्थले तादात्म्यमवभासते, न शुक्तिरजतस्थल इति व्यवस्था, तर्ह्यव-भास्यभेदादवभासस्य वैलक्षण्यमनुसंधयादेव । तथा च कथं रजतार्था शुक्लौ प्रवर्तते । तस्माद्विशिष्टव्यवहारोपपत्तये प्रवृत्त्युपपत्तये चारिते कश्चिद्भ्रम इत्यवश्यमूरीकरणीयम् । तत्र चान्यत्र सन्तं पदार्थं तदनधिकरणे देशे गृह्णातीति । अन्यथास्यातिरेवैषा विपरीतस्या-त्यपरपर्यायाऽभ्युपेतव्येति भाट्टानां प्रघट्टकम् ।

एतदेकमेव मीमांसाशास्त्रस्य विशेषतो भट्टमतस्य सर्वसंप्रतिपक्षत्वं समर्थयितुमलम्, यत्—वेदान्तिनः सत्यपि कर्मब्रह्मप्राधान्यादिविषये मिथो विगमे । व्यवहारे भट्टसंप्रति-पक्षे प्राक्रियामङ्गीकुर्वाणाः स्वार्थं मतं सन्दृग्मरचयन्ति । अत एव च प्राहुरमित्युक्तं ।

वेदान्तिनः ' व्यवहारे भाट्टनयः ' इति । न खलु वेदान्तिनामुपनिषत्तत्त्वं निर्मथ्यो-
घच्छतां स्वातन्त्र्येण शास्त्रं प्रणयतां यथेष्टं प्रकृत्याव्यहरचनं नामैकान्ततो दुःशकं,
नापि वा वैशेषिकादिदर्शनगतायाः प्रक्रियाया आलम्बनम् । तन्मन्यामहे महत्तमेव
शास्त्रसिद्धं क्षोदक्षमं न्यायोपबृंहितं रुचिरतमं चेति द्रष्टव्योऽयं प्रत्ययो वेदान्ति-
नामिति ।

अवतिष्ठतां पुनः पारमार्थिकं तत्त्वं विभिन्नम् । शास्त्रमर्यादा पुनर्माष्टैः कामपि
हृदयहारिणीमेव शैलीमापादितेति समुपादेयतामापन्ना वेदान्तिनाम् ।

एतेन च मीमांसकेषु निर्निमित्तं निर्गलं च कैश्चिदल्पप्रज्ञैः समुद्राव्यमानानि दूष-
णानि ' निरीश्वरवादिन इति ' ' कर्मवादिन इति ' । ' अत एव भगवत्पाद-
शंकराचार्यैरेतन्मतं खण्डितम् ' इत्यादीनि प्रत्याख्यातानि वेदितव्यानि ।

किंच मष्टैः—अयं घट इत्यादीनां ज्ञानानामतीन्द्रियतयाऽनुमानेनैव तत्सिद्धिरिष्यते ।
न पुनरितरैरिव ज्ञानविषयकप्रत्यक्षमनुव्यवसायादिकमभिमन्यते । किं तदनुमानं यत्-
ज्ञानानि साधयिषुमीष्टे । घटादयः पदार्थाः प्रत्यक्षादिज्ञानोत्तरं परोक्षा अपरोक्षा इति
व्यवहारविषयतामापद्यन्त इति सर्वजनीनम् । एतच्चाऽऽपरोक्ष्यं पारोक्ष्यं च कार्यभूतं
स्वकारणं विज्ञानमुपकरयति । यथा हि गम्यादिक्रियाः कर्मादिभूतेषु ग्रामादिषु संयो-
गादीनि फलान्युपजनयन्त्येवं ज्ञानक्रियाऽपि हि सर्कार्मिका सती कर्मभूतेष्वर्थेषु फलं
जनयति तदेतत्फलमापरोक्ष्यादिकम् । कार्यात्कारणमनुमातव्यमिति न्यायेनानुमिमामहे ।
प्रयोगेस्तु—घटः, ऐन्द्रियकज्ञानविषयः, तज्जन्यापरोक्षतावत्त्वात्, इति ।

निर्णयसिन्धु—वीरमिश्रोदय—दत्तकचन्द्रिका—व्यवहारमयूख—स्मृतिचन्द्रिका—दायवि-
भाग—विवादचिन्तामणि—विवादरत्नाकर—मिताक्षरा—हेमाद्रिप्रभृतयो निबन्धा मनु—परा-
शर—याज्ञवल्क्यप्रभृतीनां स्मृतयश्च मीमांसाशास्त्रप्रतिपादिताल्लैकाविधान्यायानुपजीव्यैव
धर्मतत्त्वं निर्णयन्तीत्यवश्यं धर्मशास्त्रमनुशीलयद्भिरिदं शास्त्रं समादरणीयम् । वाक्य-
शास्त्रं किलैतत् । एतदनधीत्य न खलु निर्विकित्तसं शास्त्रार्थः शक्यः संप्रतिपत्तुम् ।

केचित्पुनरनाघ्रातशास्त्रगन्धाः किं बहुना ज्ञातशास्त्रास्वादा अपि कतिपये सर्वशास्त्र-
प्रदीपभूतमपीदं मीमांसाशास्त्रं पौरोहित्येनोपजीवतां भिक्षुब्राह्मणानामेव प्रयोगरूपनिश्चाय-
कतयोपयोगितामापद्यत इति मन्यन्ते । मन्यामहे सोऽयमेवा मतिविपर्यासः । यतोऽत्र
व्युत्पादिता न्याया वाक्यतात्पर्यनिर्णायकतर्करूपत्वाच्छक्या लौकिकेष्वपि वाक्येषु योज-
यितुम् । न केवलमदृष्टपरेष्वेव वैदिकेषु, न हि वेदवाक्यान्मुदाहृत्य न्युत्पादिता गुणा
दोषा वा वाक्यान्तरेषु स्वभावं परिजह्युः, न हि जामात्रर्थमपि कृतं मधुरालं पररसना
प्राप्य विपरीतं भवति । अत एव राजकीयनियमेष्वपि, दायविभागदण्डचादण्डचादिविषये

मीमांसान्याया एव शरणीकरणीया नान्तरैयकतया संवृत्ता इति ततोऽपि सुस्पष्टमेवाक्य-
न्यते लौकिकादिव्यवहारोपयोगित्वमस्य शास्त्रस्य ।

शिष्टाकोपाद्यधिकरणमनुसंदयतां तु नैतत्सिरोहितं यत् तत्सद्देशमेदेन प्रवर्तमानानाचारा-
न्यवस्थापयितुमिदमेव शास्त्रं प्रभवतीति ।

तथा वेदान्तादिशास्त्रेषु प्रस्थानत्रयीभामतीप्रभृतयो गभीरतया अपि ग्रन्था भूयिष्ठं
मीमांसान्यायैरेव संभृतास्तत्त्वं विवेचयन्तीत्यहो अस्य शास्त्रस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वम् ।
सर्वथा न्यायानां निधिः किल्लेषः । अत एव चाभियुक्ताः शास्त्रेऽस्मिन्न्यायमाला—न्याय-
विन्दुन्यायरत्नमाला—न्यायकणिका—न्यायसुधा—न्यायप्रकाश इत्यादिशब्दैरेव विमूषितान्
प्रमन्थान् प्राणैषुः ।

कथं तर्ह्यन्वीसिक्या न्यायशास्त्रत्वव्यपदेश इति चेत्तत्र प्रमाणैरर्पपरीक्षणं न्यायः
पर्यायानुमानं वा । तद्विकृत्य प्रवृत्ते तच्छास्त्रम् । एतत्पुनर्वाक्यानामर्थनिर्णायकत्वं युक्त्या
विशदयतीत्यनयोर्भेदः ।

यत्र मीमांसकानामितैरेदार्शनिकैः सह महात्विरोधो यश्च मीमांसाशास्त्रस्य, किं
बहुना भारतीयधर्मस्यैव जीवातुः, सोऽयं वेदानामपौरुषेयत्वकादो, नित्यत्ववादः, प्रामा-
ण्यवादश्च संप्रतं मीमांस्यते ।

अत्र शास्त्रान्तरकृतः प्रत्यवतिष्ठन्ते । उत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इत्यापामरप्रतीति-
बलाद्दर्शनानामनित्यत्वं तावत्सिद्धम् । कथंचिद्दर्शानां नित्यत्वाम्पुपगमेऽपि तदानुपूर्वीरूप-
वेदानां नित्यत्वं तु सर्वथा न संगच्छते ।

काठकाद्यश्च समाख्याः सकर्तृकत्वमेव वेदानामुपोद्बलयन्ति । सति च सकर्तृकत्वे
पुरुषसंबन्धनिबन्धनदोषसंभावनया प्रामाण्यमपि न यथावत्संजायतीति । तथा हि—वेदः
प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवान् वाक्यत्वात् । भारतादिवत् । इत्यनुमानेन वेदानां
पौरुषेयत्वम् । पुरुषाश्च कठकलापादयः । तेषां सर्वज्ञत्वसंदेहे त्वीश्वर एव कर्ता कल्प्य-
ताम् । अत एव त्रयो वेदा अजायन्त, अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद
इत्यादिश्रुतिरेवाचष्ट उत्पत्तिमिति ।

पक्षमेनं सततत्वं तद्विद्युवन्ति मीमांसकाः—अलौकिकः, अपूर्वात्मा च वेदार्थो न कथं-
चिदपि पुरुषैर्बुद्धावारोपयितुं शक्यते । अनारोपयन्तश्च बुद्धौ कथं वाक्यानि विरचयेयुः ।
काठककालापकादिसमाख्यास्तु प्रवचनान्तिशयेनाप्युपपद्यन्ते । स्मर्यते च वैशंपायनः सर्व-
शास्ताध्यायी, कठो हि केषलमिमां शास्त्रामध्यापयांबभूवत्यादि । न चानेकपुरुषसाधारणं

हि प्रवचनं कथं कोठकत्वेनैव समाख्यायेत, कर्तृत्वे पुनः कर्तुरेकत्वाद्युज्यते समाख्या सेयामिति वाच्यम् । अतिशययोगेनासाधारण्यं कठस्यैवोपपद्यते । यो हि परम्परयाऽ-विच्छेदेनाध्यापनप्रसितो बभूवेति ।

उक्तानुमानं तु—वेदः प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्माभाववान्, अस्मर्यमाणकर्तृक-त्वात्, आत्मवत्, इत्यनेन, सत्प्रतिपक्षितम् ।

प्रत्युत पूर्वकालो न वेदशून्यः कालत्वात्, वर्तमानकालवत् ।

प्राक्कालिकं वेदाध्ययनं गुर्वाध्ययनपूर्वकम्, अध्ययनत्वात्, अद्यतनाध्ययनवत् ।

वेदा न पौरुषेयाः संप्रदायाविच्छेदे सति, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् ।

इत्प्रादिभिरनुमानैः पौरुषेयत्वस्य समूलमुन्मूलनात् ।

ननु अस्मर्यमाणकर्तृककूपादौ व्यभिचार इति चेन्न । तत्रापि सामान्येन कर्तृस्मरणात् । आदरामाववत्त्वदर्शनाच्च । वेदे पुनः सर्वजनसमाद्रियमाणत्वेऽपि कर्तुरस्मरणं पौरुषेय-त्वाभावमेव स्फारं स्फोरयति ।

यदि हि वेदानां कर्ता कश्चिदमविप्यत्ततोऽध्येतृपरम्परयाऽवश्यं व्यासमुद्धकालिदा-सादिवदस्मरिष्यत । न ह्यस्य जातु विस्मरणं संभवति । यागादेः फलसाधनतायाः प्रमाणान्तरागोचरत्वात्कर्तारं विश्रम्भादेव सर्वे वेदार्थानुष्ठाने प्रवर्तेरन् । तत्कथं नत कर्ता विस्मर्येत ? अवश्यं हि स्मर्तव्यो न च स्मर्यते तेन स्मर्तव्यत्वे सति, अस्मर्यमाणः कर्ता शशाविषाणवदात्मनोऽभावमेवाध्यवसाययेत् । येऽपि साटोपं पौरुषेयता समर्थयन्ति तेऽपि नैव परम्परया तत्र कर्तृविशेषस्मरणं प्रभवन्त्याभिघातुम् । सामान्यतो दृष्टेन कर्तार-मनुमायु स्वाभिमतं यं कंचन तत्र निक्षिपन्ति । केचिदीश्वरम्, अन्ये हिरण्यगर्भम्, अपरे भ्रजापतिम्, इतरे त्वनेकान् । न चेयं विप्रतिपत्तिर्बहुरूपा परम्परया वेदकर्तारं मन्वादिवत्स्मर्यमाणे कथंचिद्वकल्पते । न हि मानवे, भारते, शाक्यग्रन्थे वा कर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विषदते । तस्मात्स्मर्तव्यत्वे सति, अस्मरणात्कर्तुरभाव एवाध्यवसायुं योग्यः ।

यच्चोक्तमग्नेर्ऋग्वेद इत्यादि तन्न मनोज्ञम् । ‘ ब्रह्म स्वयंभु, वाचा विरूप नित्यया ’ इत्यादिश्रुतिविरोधेन ‘ अग्नेर्ऋग्वेद ’ इत्यादिश्रुतीनामग्निना ज्ञापित ऋग्वेद इत्यर्थपरत्वा-वागतेः । स्मृतिरप्यत्रोदाहर्तव्या—

“ अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ।

स्वयंभूरेप भगवान् वेदो गीतः स्वयंभुवा ।

शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः ” इत्यादि ।

किंच, पौरुषेयत्ववादी प्रष्टव्यः, किमिदं पौरुषेयत्वं नाम विवक्ष्यत आयुष्मता । किं पुरुषाधीनोत्पत्तिकत्वमुताहो मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वम् । नाऽऽद्यः । इष्टत्वात् । आकाशवदित्यानां सर्वगतानां कालतो देशतश्च कमशून्यानां वर्णानामानित्योच्चारणक्रम-विशिष्टानां पूर्वपूर्वक्रमानुस्मरणमित्ततत्सदृशोत्तरोत्तरक्रमवतां वेदशब्दवाचयानां पुरुषा-धीनोत्पत्तिकत्वस्यास्माकमपि संप्रतिपत्तेः । न द्वितीयः । कालिदासादिकृतरशुवंशादि-साधारण्यापत्त्या लोकोत्तरत्वाभावेन सर्वजनसमादरणीयत्वानुपपत्तेः । किं च को वाऽयं पुरुषोऽभिप्रथते भवता किं कश्चिन्मनुष्यः, उत योगी, अथ ईश्वरः । तत्रापि नाऽऽद्यः कल्पो विचारसहः, मनुष्ये धर्मादिज्ञानस्य वेदमन्यत्वादेव तत्र तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । तत्रापि योगिनो धर्माधर्मादिप्रमापकं किं बाह्यमिन्द्रियमुताऽऽन्तरम् । नाऽऽद्यः । धर्माधर्मादेर्बाह्येन्द्रियायोन्यत्वात् । न द्वितीयः । आत्मयोग्यतद्गुणातिरिक्तज्ञान-जनने मनसोऽप्रमथिष्णुत्वात् । धर्माधर्मयोश्चाऽऽत्मगुणत्वेऽप्ययोग्यत्वात् । एतेनानेककर्तृकत्वपक्षोऽपि परास्तः । नापि तृतीयः । वेदादीश्वरसिद्धिरीश्वरश्च वेदानां प्रणेता, इत्य-न्योन्याशयस्य दुरुद्धरत्वात् । स्वप्रणीते अन्ये स्वस्यैव ध्यानादिकथनानुपपत्तेश्च ।

तस्मात्कर्त्रस्मरणाग्निरावाधप्रपौरुषेयत्वं वेदानाम् ।

अपौरुषेयत्वादेव च स्वतः प्रामाण्यं औद्युष्यद्धिर्मांसकैरेव यशः सीतम् ।

शब्दानिष्ठं स्वतः प्रामाण्यं नाम—अनधिगतावाधितार्थनोधकत्वम् ।

ज्ञानिनिष्ठं त्वनधिगतामाधितार्थविषयकज्ञानत्वम् । अपौरुषेयत्वं नाम—पूर्वकालत्व-व्यापकसमानानुपूर्विकाध्ययनविषयत्वे सति सर्वजनसमादरणीयत्वे सति, अस्मर्यमाण-कर्तृकत्वम् ।

अथवा मुख्यसमवेतमानान्तरजन्यज्ञानानपेक्षोत्पत्तिकामुपूर्विकत्वे सति, अध्ययनवि-षयत्वम् ।

नित्यत्वम्—प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वम् । इदं धर्षणसामान्यस्य, आनुपूर्वीविशेषविशिष्टतत्समुदायरूपस्य वेदस्य तु नित्यत्वमपौरुषेयत्वेनैव गतार्थमिति न पुनस्तदत्र विचार्यते ।

सोऽयमपौरुषेयो वेदे विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात्पञ्चविधः । अस्त्यैव पञ्चवि-षय भगवत आम्नायस्यार्थनिर्णायकमिदं शास्त्रम् ।

मीमांसकारस्तु, आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधमुपयन्ति ।

यथा—‘स्वर्गकामो यजेत’ इति वाक्याज्जायमान. शाब्दबोधः स्वर्गमाद्यका यागादिकरणिका यत्किंचिदितिकर्तव्याताका, अर्थभावना शब्दभावनाप्रयोज्या इति ।

लिङादेः प्रवर्तनाया शक्तिः, शब्दजन्यप्रवृत्तिं प्रति प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वात् । प्रवर्तना च परानिष्ठप्रवृत्तिहेतुः प्रवर्तकनिष्ठो धर्मविशेषः, अहमेन प्रवर्तयामीति प्रतीतिसाक्षिको धर्मविशेषः । स च धर्मो लोक इच्छादिः, वेदे तु तदसंभवालिङादिनिष्ठः काश्चिदलौकिक इति चाऽऽकलयन्ति ।

नैयायिकास्तु स्वर्गोद्दिश्यको यागः, बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्ववान् । अथवा, इष्टसाधनकृतिसाध्यबलवदनिष्ठाननुबन्धियागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति शाब्दबोध इति ।

लिङादिश्रवणे प्रवृत्तिर्जायत इति लिङादिज्ञानं प्रवृत्तिसामग्रीजनकम् । सामग्री च विकीर्णरूपा । तज्जनकं च, इष्टसाधनत्वबलवदनिष्ठाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वज्ञानम् । अन्यतमाभावे प्रवृत्त्यजननाट्विनिगमनाविरहाच्च लिङादेस्त्रितयेऽपि शक्तिरित्याचक्षते ।

वैयाकरणान्तु—स्वर्गकामाभिन्नकर्तृको विधिविषयो याग इति धात्वर्थमुख्यविशेष्यकं शाब्दबोधं वर्णयन्ति ।

तदेतत्परमगहनं सकलशास्त्रोपकारकं शास्त्ररत्नं दुर्विज्ञेयं, यद्यपि माप्यवार्तिकप्रमृतिभिर्ग्रन्थैः सुविज्ञेयतामापादितं तथाऽपि तर्कपादापरपर्यायशावरभाष्यप्रथमपादस्य, अतिनिगूढार्थत्वेन दुरवगाहतया यत्सत्यं विमनायितमिव जिज्ञासुकुलमुदीक्ष्य, प्रियप्रवरमहामागैश्चलुकितमीमासापाथोधिभिः बेङ्गलूरपुरस्थश्रीशृङ्गागिरिशंकरमठपाठशालाप्रधानाध्यापकैर्मातृतः पितृतश्च त्रिचतुरपूपमनुवृत्तमीमासापाण्डित्यैः, अपरशिवावतारराजमन्त्रारमुहिरानुशास्त्रित्यागराजमखिराजसमासादितानवद्यविद्यैर्मीमासाकण्ठीरवादिसुगृहीतोपाधिभिर्ब्रह्मश्रीर्बैद्यनाथशास्त्रिवर्यैर्निरमायि हृदयहारिणी यथार्थान्मनी प्रमेव सुस्पष्टं प्रकाशयन्ती ललिता च सुप्रसन्ना प्रमाख्या व्याख्या, किं बहुना, इमानेव शास्त्रिपादानाश्रित्य सांप्रतं प्राच्यविद्यानास्थावहेऽपि काले भारतभूवि जीवति परमगभीर मीमासाशास्त्रमिति नैतद्बोधोऽत्युक्तिकोटिमवगाहते ।

पुण्यपत्तनम्यसुप्रतिष्ठितशिक्षणप्रसारकमण्डल्या प्रचाल्यमानेन मीमांसाविद्यालयेनोपक्रम्यमाणोऽयं प्रशस्ततमस्तन्त्रवार्तिकसनाथीकृतशावरमाप्यादिमहाप्रबन्धप्रकाशनरूपोऽध्यवसायः कस्य वा सचेतसश्चेतो न धिनुयात् । इति सर्वथाऽभिनन्दनार्हा विद्यालयप्रवर्तकाः ।

इदं पुनरप्रानालयायावन्थानं न शुक्तं मन्वामहे । यच्छावरमाप्यस्यास्य, आनन्दा-
 श्रममुद्रणालयव्यवस्थापकैः प्राच्यप्रबन्धप्रकाशनप्रवर्णेर्निरवर्ति मुद्रणं तेन सुमहूपकृतं
 पाण्डितनिवहे ।

आस्ताम् । उपोद्घातेऽस्मिन्समाप्तोऽनुध्वन्तान्विषयात्रिरीक्ष्य मीमांसाशास्त्रनि-
 ज्ञासुभिर्न विरन्तव्यम् । अपि तु संमुद्रचमाणेऽरिमन्सूत्रमाध्यप्रमावार्तिकसहिते ग्रन्थ
 एव सप्रपञ्चं प्रतिपादितान् विषयान् दर्शं दर्शं गाहं गाहं प्रमोदपुरे कृतार्थतां नीय-
 तामात्मा ।

मीमांसाशास्त्रस्य विशेषतस्तन्त्रवार्तिकोपलब्धशानरमाप्यस्य धर्मविप्रतिपात्तिप्रति-
 लेऽस्मिन् दुराराध्ये कलिकाले समादरणीयतायां नाधिकमावेदनमावश्यकमुत्पश्यामः । तत्र
 मीमांसारासिका एव परमं प्रमाणमिति पल्लवितमिमं निबन्धमुपसंहरामः ।

महामहोपाध्यायः—हानगळकर इत्युपाह्व—विरूपाक्षशास्त्री ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सव्याख्यशावरभाष्यसमेतं

श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् ।

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

(प्रतिज्ञासूत्रम्)—

भा०—लोके येष्वर्थेषु मसिद्धानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येव

प्रमा— कल्पकतरं प्रणमतां ह्य्यालंकारनायकीदधितम् ।

ऐरावतेश्वराख्यं कुलदैवतमाश्रयामि सुरमुख्यम् ॥ १ ॥

श्रीसद्गुरुन्संप्रणिपत्य सादरं तदीयकारुण्यलवावलम्बनः ।

करोम्यहं भाट्टमतेन टिप्पणीं प्रभाषिष्या शावरभाष्यसन्मणेः ॥ २ ॥

इह खलु सकलपुरुषार्थानर्थसाधनीभूतधर्माधर्मतत्त्वपरिज्ञानाय परमकारुणिको भगवान्
जैमिनिराचार्यो धर्ममीमांसाशास्त्रं चिकीर्षुः प्रारिप्सितस्यास्य शास्त्रस्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धये
विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिरूपानुबन्धवत्तुष्टयं निर्णेतुमिदं प्रथमं सूत्रं प्रणिनाय—
अथातो धर्मजिज्ञासा इति । उक्तं च वार्तिककारैः—

अथातो धर्मजिज्ञासा सूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।

धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् । इति ॥

(श्लो० वा० १-१-१-११)

अनेन च वार्तिकेन धर्मस्यैव विशेषरूपेणाज्ञातत्वेन विषयत्वं ज्ञातत्वेन च प्रयो-
जनत्वमुक्तं भवति । विषयप्रयोजनकथनादेव च शास्त्रप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावरूपः
संबन्धः, प्रयोजनकामोऽधिकारीति च सिद्धो भवति । तदत्रानेन सूत्रेणैतथमधि-
करणं प्रदर्शितं भवति । अधिकरणं नाम—

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः ।

प्रयोजनं संगतिश्च शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

इत्यभियुक्तोक्त्या विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनसंगतिरूपाणां पण्णामवयवानां
समुदायात्मकम् ।

सूत्रेष्वित्यत्रगन्तव्यम्; नाध्याहारादिभिरेषा परिकल्पनीयोऽर्थः परि
भाषितव्यो वा । एवं वेदवाक्यान्पेवैभिर्व्याख्यायन्ते/ इतरथा
वेदवाक्यानि व्याख्येयानि स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्नगौ
रवं प्रसज्येत । तत्र लोकेऽयमथशब्दो वृत्तादनन्तरस्य भक्रियार्थो
दृष्टः । न चेह किंचिद्वृत्तमुपलभ्यते; भवितव्यं तु तेन यस्मिन् सत्य-

अत्र विषय “ स्वाध्यायोऽध्येतव्य ” (तै- आ० २-१५-१) इति विधि
वाक्यम् । विषयत्व च प्रष्टृताधिकरणघटकीमूतसशयविशेष्यत्वम् । सशयम्तु त्रिमय विधि
स्वर्गार्थं स्वाध्यायाध्ययन विधत्त, अतश्चाध्ययनमात्रेण स्वर्गफलनिष्पत्तेर्न धर्मेजिज्ञासार्थं
गुरुकुलेऽवम्भातयम्, किं तु ‘ अधीत्य स्नायात् ’ इति मृत्युवलेनाध्ययनानन्तरमेव
गुरुकुलात्समावर्तितयम् । अथवाऽक्षरादिग्रहणपरम्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानार्थमध्ययन
विधत्ते । ततस्तस्य विचारमन्तरेणासंभवादध्ययनविधिनैवार्थात् विचारोऽपि विहित इति
गुरुकुल एव स्थित्वा वेदवाक्यार्थरूपधर्मोऽपि विचारयितय इति ।

पूर्वपक्षस्तु न स्वाध्यायाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वेन विधानं युज्यते । शास्त्रान्तराध्य-
यनदृष्टान्वययतिरेकाभ्यामेवार्थज्ञानार्थत्वावगतेर्विधिब्रह्मण्यपत्ते । नाप्यवप्रातादि-
विधिवदन्ययननियमार्थत्वम् । अवप्रातविधेर्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थत्वेन तत्रियमस्य तद
पूर्वोपयोगसमवेऽप्ययनविधेरनारम्भाधीतत्वेन श्रुत्याद्यभावाद्यज्ञाङ्गत्वानवगमेन तदपूर्व
उपयोगाममवाच्च । तस्मात्स्वर्गार्थमेव स्वान्यायाध्ययनमित्यध्ययनमात्रादेवममाप्तेऽध्यय
नविधिवाक्यार्थं गुरुकुलात्समावर्तितन्य न तु तत्रैव स्थित्वा वेदार्थो विचारयितन्य प्रयो-
जनाभावादित्येव सूत्राद्वाहिरेव पूर्वपक्षे प्राप्ते—

सिद्धान्तमाह भगवान्सूत्रकार ‘अयातो धर्मजिज्ञासा’ इति । तदेतत्सूत्रप्रदर्शित सिद्धा
न्तमुपपादयितु सूत्रपटकीभूताथशब्दार्थं निरूपयितु चाऽऽमारभते लोऋ इत्यादिना भग-
वान्माप्यकार । अत्र—

लोकइत्यादिभाष्यस्य पदर्थान्संप्रचक्षते ।

भाष्यकारानुसारेण प्रयुक्तस्याऽऽदितः पृथक् ॥

सर्वव्याख्यासुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथाऽपरे ।

परिसंख्यास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् ॥

(सू० वा० अ० पा० अ० १-१-१-२६-२७)

ऋनन्तरं धर्मजिज्ञासाऽवकल्पते । तथा हि—प्रसिद्धपदार्थकः स कल्पितो भवति । तच्च वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति साऽवकल्पते । नैतदेवम् । अन्यस्यापि कर्मणोऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा युक्ता प्रागपि च वेदाध्ययनात् ।

इति वार्तिकेन लोक इत्यादिभाष्यस्य सर्वव्याख्यादिरूपाः पदार्थाः प्रदर्शिताः । तत्र सर्वव्याख्या—सर्वसूत्राणां साधारणी व्याख्या । उपालम्भः—भवदासादिभिः कृतस्य 'अथात्' इति पदद्वयस्याऽऽनन्तर्यरूपैकार्थकत्वस्य निन्दा । प्रत्याख्यानम्—वेदवाक्यानामेव व्याख्याप्रयासः सफलः । उपेतव्यत्वात् । उपायभूतसूत्रव्याख्याप्रयास-स्त्वफल इति तद्व्याख्यानिराकरणम् । परिसंख्या—वेदसूत्रविरोधे सूत्राण्येवान्यथा नैयानीति सूत्रान्यथानयनम् । स्तुतिः—सूत्रकारस्य प्रसिद्धार्थकत्वसूत्रोपदेशेन प्रशंसा । इति पञ्च पक्षा मतमेवेन भाष्यार्थतया भाष्ययोजनापुरःसरं वार्तिके प्रपञ्चिताः । पष्ठोऽर्थस्त्वपशब्दस्य दूषणमिति । अस्मिन् पक्ष एव भाष्ययोजना । 'लोके येष्वर्थेषु' इत्यारभ्य 'न चेह किञ्चिद्दृष्टमपलभ्यते' इत्यन्तो ग्रन्थोऽपशब्ददूषणपरः । 'भवितव्यं तु' इत्यादि 'साऽवकल्पते' इत्यन्तः समाधानपरः । यद्वा 'लोके' इत्यादिः 'स कल्पितो भवति' इत्यन्तो दूषणपरः । 'तच्च' इत्यादिः 'साऽवकल्पते' इत्यन्तः समाधानपरः । तत्र प्रथमकल्पे दूषणपरभाष्यस्यायमाशयः । यत्र श्रुतिसूत्रयोर्विरोधाभावस्तत्र सूत्रपदानि प्रसिद्धार्थकान्येवाङ्गीकरणीयानि न त्वध्याहारादिभिरप्यन्तरपराणि कल्पयितव्यानि । इतरथा वेदवाक्यानि सूत्रपदानि च व्याख्येयानीति प्रयत्नगौरवं प्रसज्येत । यत्र तु वेदविरोधः सूत्रस्य तत्राध्याहारादिनाऽन्यथात्वपरिच्छेदनं न दोषमावहतीति सूचयितुं भाष्ये 'सति संभवे' इत्युक्तम् ।

अध्याहारादिभिरित्यध्याहारात् नाम—अश्रुतपदान्तरकल्पनम् । आदिपदेन विपरिणामादीनां संग्रहः । एतेषां चोदाहरणानि वार्तिके एव प्रपञ्चितानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

एवं स्थिते सूत्रे प्रयुक्तोऽयमपशब्दो लोके वृत्तादनन्तरस्य वाचको दृष्टः । तादृशार्थपरित्यागकारणं च वेदविरोधादिकं नोपलभ्यते । आनन्तर्यार्थकत्वं च नैव युज्यते । आनन्तर्यप्रतियोगिनः पूर्ववृत्तस्य कस्याप्यनुपादानात् । अत इमं शब्दं कथं प्रयुक्तवानाचार्य इति ।

ः भवितव्यं त्वित्यादिपरिहारभाष्यस्यायमाशयः । अपशब्दस्याऽऽनर्थक्येऽर्थान्तरे वा कल्प्यमाने प्रसिद्धिवाधापत्तेः, आनन्तर्यार्थकत्वे सिद्धे तद्वलेनैव यत्किञ्चित्पूर्ववृत्तं कल्प्यत इति 'भवितव्यं तु' इत्यादिना सामान्यतः परिहारमाभि-

उच्यते—तादृशीं तु धर्मजिज्ञासामधिकृत्यायशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः ।
या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवाति । कथम् । वेदवाक्यानामनेकविधो
विचार इह वर्तिष्यते । अपि च नैव वयमिह वेदाध्ययनात्

घाय 'तत्तु वेदाध्ययनम्' इत्यादिना विशेषतः परिहारोऽभिधीयते । वेदाध्ययने कृत
एव वेदार्थविचाररूपधर्मजिज्ञासाया उपपन्नतरत्वादिति । द्वितीयकल्पे तु यस्मिन्सत्येव
पूर्ववृत्ते तदानन्तर्यं धर्मजिज्ञासायामुपपद्यते । अयं शब्दोऽपि प्रसिद्धार्थकं प्रकल्पितो
भवति । तादृशम्येहानुपलम्भात् । कथं प्रसिद्धार्थकोऽयंशब्द इति दूषणपरग्रन्थस्याऽऽ-
शयः । समाधानपरग्रन्थस्य प्रथमकल्प इवाऽऽशयो ज्ञेयः ।

ननु वेदार्थ एव धर्म वेदवाक्यान्वेव तत्प्रमाणत्वेनोत्तरत्र विचारयिष्यतीतीदानी-
मनिर्णयात् सूत्रे च धर्मपदमात्रश्रवणात् चैत्यवन्दनादीनामपि धर्मत्वसम्बा-
दन्यस्यापि बुद्धवाक्याध्ययनादेरनन्तरमपि धर्मजिज्ञासा युक्तेति वेदाध्ययनानन्तरमेव
धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति न सेत्स्यति । किं च हानोपादानार्थं जिज्ञासा ततः प्रागेव
कर्तव्या । अथ धर्मं जिज्ञासित्वा वेदार्थ एव धर्म इति च ज्ञात्वा पश्चाद्दर्मावबोधाय
वेदोऽध्येय इति कथं धर्मजिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तर्यमित्यभिप्रायेण शङ्कते—नैतदेव-
मित्यादिना ।

अत्र प्रागापि चेति माप्यम् । अपि च वेदाध्ययनात्प्रागाति भिन्नरूपं योजनी-
यम् । यद्वा वेदार्थ एव धर्म इत्यादि वक्ष्यमाणार्थनिर्णये सत्यपीयं शङ्का । तदा च वेद-
मधीत्य 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्येव सूत्रं पठनीयम् । अत्र वेदमधीत्यवानन्तरं धर्म-
जिज्ञासा नानधीत्य । वेदमधीत्यानन्तरमेव धर्मजिज्ञासा नान्यत्कृत्वेत्यर्थद्वयं प्रतिभाति ।
तदेव वाक्यभेदाभियाऽन्यतरार्थं स्वीकर्तव्ये यदि याऽनन्तरं धर्मजिज्ञासा इत्यनूय
सा वेदमधीत्येवेति विधीयते । तदा वेदमधीत्यान्यस्यापि हानादेरनन्तरं सा भवितुं
मर्हतीति लभ्यते ।

यदि च वेदमधीत्य, या, जिज्ञासा, इत्यनूय, साऽनन्तरमेवेति, विधीयते, । तदा, वेद-
ध्ययनात्प्रागपि धर्मजिज्ञासाऽऽपतन्ती न वारिता भवतीति कथं वेदाध्ययनानन्तरमेव
धर्मजिज्ञासा सिध्यतीत्याभिप्रायेण शङ्कते मगवान्माप्यकार—नैतदेवमित्यादिना ।

तादृशीं त्वित्यादि वर्तिष्यत इत्यन्तस्य परिहारमाप्यम्यायमाशयः । वक्ष्यमाणा-
र्थानिर्णयेन या शङ्का सा वेदवाक्यानामनेकविधविचारस्य वर्तिष्यमाणत्वकथनेन निरस्ता
भवति । या च हानोपादानाम्यामित्यादिना शङ्का साऽप्यनेकविधवेदवाक्यविचारस्या-

पूर्व धर्मजिज्ञासायाः प्रतिषेधं शिष्यः परस्ताच्चाऽऽनन्तर्यम् । नद्येतदेकं वाक्यं पुरस्ताच्च वेदाध्ययनात् धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधिष्यति परस्ताच्चाऽऽनन्तर्यं प्रकरिष्यति । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । अन्या हि वचनव्याक्तिरस्य, पुरस्ताद्देवाध्ययनाद्धर्मजिज्ञासां प्रतिषेधति । अन्या च परस्तादानन्तर्यमुपादिशति । 'वेदानधीत्य'—इत्येकस्यां विधीयतेऽनूयाऽऽनन्तर्यं । विपरितमन्यस्यामर्थकत्वाच्चैकवाक्यतां वक्ष्यति । किं त्वधीते वेदे द्वयमापताति । गुरुकुलाच्च समावर्तितत्त्वं, वेदवाक्यानि च विचारयेत्तन्पानि । तत्र 'गुरुकुलान्मा समावर्तिष्ट' ^(अदित्वाकरित) कथं नु वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थोऽयमुपदेशः । यद्येवं, न तर्हि वेदाध्ययनं पूर्वं गम्यते । एवं हि समापनन्ति 'वेदमधीत्य स्नायात्' इति । इह च वेदमधीत्य स्नास्यन् धर्म जिज्ञासमान इमाम्नायमतिक्रामेत् । न चाऽऽस्नायो नामातिक्र- ^{(यदि इममादात्त) अनन्तर्यम्}

यने प्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम् । हितकारिपित्रादिभिः प्रवर्तितानां प्रवृत्तिसंभवात् । यदापि द्वितीयरूप एकास्मिन्वाक्ये षोडश्याक्तद्वयासंभवादन्यतरग्रहणेऽन्यतरस्याविधानमित्यादि शङ्कितम् । तत्राऽऽनन्तर्यविधिपक्षस्यैवाऽऽश्रयणात् । अन्यस्यापि इति शङ्काया नावकाशः । यत्त्वस्मिन्पक्षेऽधीत्येत्यस्याविधानात् प्रागधीति चोद्यं तस्यापि वेदवाक्यविचारस्यानधीतवेदेन कर्तुमशक्यत्वात् तदविधानेऽपि सामर्थ्यादेवाध्ययनस्य पूर्वभावित्वासिद्धेर्नोपकाशः । किं च प्रदर्शितयोर्वचोव्यक्तयोर्मध्ये नैकोऽपि श्रौतोऽग्नौ विधीयते । येन पूर्वोक्तशङ्काया अवकाशः स्यादित्याह—आपिचेत्यादिना वक्ष्यतीत्यन्तेन । किं तर्हि विधीयत इत्यपेक्षायामाह—किंत्वित्यादिना । अध्ययनानन्तरं समापततोर्गुरुकुलवासनिवृत्तिवेदवाक्यविचारयोर्मध्ये वेदवाक्यविचारेऽथशब्दोक्तानन्तर्यस्य सिद्धत्वेनाद्यर्थात्पापस्या वेदवाक्यविचारविरोधिगुरुकुलवासावसानरूपरत्नाननिवृत्तिरेव लक्षणयाऽथशब्देनोपदिश्यत इत्यर्थः । अत्र शङ्कते यद्येवमित्यादिना अतिक्रमित्य इत्यन्तेन । अस्यायमाशयः । वेदमधीत्य ज्ञायादिति स्मृत्या ज्ञाने वेदाध्ययनानन्तर्यविधानात्तस्य च वाचनिकत्वेन प्रचलत्वानन्यायप्राप्तविचार एव दुर्बलो बाधनीय इति । यद्येवं तर्हीति पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाननिवृत्तिलक्षणाङ्गीकार इत्यर्थः । वेदाध्ययनं पूर्वं न गम्यत इति वेदाध्ययने ज्ञानपूर्वकालता प्रतीयमाना बाध्येतेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति एवं हीत्यादिना ।

1 म० सू० ३-२ । २ बीषायनशब्दपूत्रे ६-१ । स्नास्यन् इति हि आपस्तम्बीयसूत्रे । अत्र त्विदमर्थतो गृहीतम् ।

सन्तपनर्थकमवकल्पयेम । दृष्टो हि तस्यार्थः र्माविबोधन नाम । न च तस्या
 ध्ययनमात्रात्तत्रभवन्तो याज्ञिनाः फल समाप्तनन्ति । यदपि च समाप्तन
 न्तीव, तत्रापि 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्'

इत्यर्थवादता वक्ष्यति । न च 'अधीतवेदस्य स्नानानन्वयमेतद्विधी
 यते' । नद्यत्राऽऽनन्तर्यस्य वक्ता कश्चिच्छब्दोऽस्ति । पूर्वकालताया क्त्वा
 स्मर्यते नाऽऽनन्तर्ये । दृष्टार्थता चाऽध्ययनस्याऽऽनन्तर्ये व्याह्रन्येत ।

*By the student who to take the final Ball and go away immediately
 after reading the text then he will have no time to acquire a knowledge of*

समाधत्ते तदच्युत इत्यादिना । ज्ञानम्यैवाऽऽवश्यं दौर्बल्यमाश्रयणीयम् । अन्यथा
 समस्तम्यैव वेदस्याधिवाधार्थतयाऽध्ययनापात्तस्य तदसावानत्वापत्त्याऽऽनर्थक्या-
 पत्त । स्वायायाविधिना हि दृष्टसमवेददृष्टफलपानाया अन्याय्यत्वादिति न्याया
 दर्शान्वेदोधायाध्ययनव्यत्वेन विहितो वेदो विचारमन्तरा तादर्थ्याममवाद्धिचारमाशिष्य
 तद्विरुद्धं ज्ञान स्मरति बाधते । तद्विदमुच्यते वेदमर्थवन्तं सन्तमित्यादिना । न च
 तस्याध्ययनमात्रादिति । तस्य वेदम्येत्यर्थः । तथा च वेदाध्ययनमात्रस्य न कचि-
 दपि स्वर्गादिरूप फल समाप्तायते ।

यदपि क्वचित् तस्य फलाग्मानमिव दृश्यते । यथा यं यं न तु मधीते तेन तेनास्येष्टं
 भवति (तै० आ० २।१५) इति । तदपि द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थ
 वादः स्यात् इति चतुर्थेनृनीयाद्ये पर्णमप्याधिकरणे अर्थवादता वक्ष्यति । अम्य च सूत्र
 म्यायमर्थः । द्रव्याणि च सम्काराश्च कर्माणि च तेष्विति विग्रहः । द्रव्यम्—'यस्य पर्णमयी
 जुहूर्भवति' इत्यादिवाक्यविहितपर्णतादिरूपम् । सम्कार—'यदाहृत्ते' इत्यादि ज्योतिष्टो
 मप्रकरणपाठितवाक्यविहिताज्ञानारूपम् । कर्मपद सम्कारभ्रमणं पृथगुपादानादारादुपका
 ररूपप्रयानादिकर्मपरम् । तेषु फलश्रुति । द्रव्यविषये तावत् 'न स पापं श्रौत्रं
 नृणोति' इति । सम्कारविषये 'चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे' इति । कर्माणि च यम वा
 एतद्यज्ञस्य क्रियते' इति । पर्णताया वाक्येन ऋत्वयभिचारिजुहूपम्यापितदर्शपूर्णमास
 रूपप्रकृतिरुत्त्वर्थात्वात् सम्कारस्य च ज्योतिष्टोमादिप्रकरणेन प्रकृतप्रतुफलाधीनयोग्य-
 तामिद्विद्वारा ऋत्वर्थात्वात्, प्रयाजादेश्च दर्शपूर्णमासप्रकरणेन तदर्थत्वावगमान् परार्थत्वेन
 न तेषा ऋत्वाकाह्ला समऽस्तीति फलश्रुतिरर्थवाद म्यात् विधीयमानद्रव्यादिस्तावन्मात्र
 म्यादिनि । एतावता विचारस्य स्मार्तज्ञानेन विरोधमप्युपगम्य श्रौतत्वादिविचारस्य ज्ञान
 नावक्तव्यमभिहितम् । प्रकृते तु विरोध एव नाम्नीत्याह—

इत्यथशब्दस्य सामर्थ्यम् । न च ब्रूमोऽन्यस्य कर्मणोऽनन्तर धर्म-
जिज्ञासा न कर्तव्येति । किं तु वेदमधीत्य त्वरितेन न स्नातव्यमन-
न्तर ^(अथवा नान्तर) धर्मा जिज्ञासितव्य इत्यथशब्दस्यार्थः ॥

अतःशब्दो वृत्तस्यापदेशका हेत्वर्थः । यथा क्षेमसुभिक्षोऽयमतोऽ
हमस्मिन् देशे प्रतिवसामीति । एवमधीतो वेदो धर्मजिज्ञासायां हेतु-
ज्ञातः । अनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इति अतःशब्दस्य सामर्थ्यम् ।
धर्माय हि वेदवाक्यानि विचारयितुमनधीतवेदो न शक्नुयात् । अत
एतस्मात्कारणादनन्तर धर्म जिज्ञासितुमिच्छेदित्यतःशब्दस्यार्थः ॥

एतावता स्मार्तस्य ऋमस्य स्नानपदार्थसामान्ये सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिरूपे बाधोऽ-
भिहित । इदानीं यथैव गुरुकुलवासनिवृत्तिरूपस्य स्नानस्य विचारविरोधित्व तन्निष्ठकम-
स्यैव बाधन न त्वविरोधिमधुमासमक्षणवर्जनादिनिवृत्तिनिष्ठानन्तर्यस्यापि । अदृष्टार्थत्वप्र-
सङ्गादित्याह वेदमधीत्य स्नायादित्यादिना परिहाराथैव इत्यन्तेन । वेदमधीत्य
स्नायादित्यस्यार्थ — गुरुकुलान्मा समावर्तिष्टेवेति । गुरुकुलवासव्यतिरिक्तसकलब्रह्मचा-
रिधर्मान्वर्जयेदिति भाव । तथा चोक्त वार्तिके ।

स्नानोपलक्षिता चात्र निवृत्तिर्गुरुवेश्मनः ।

विरोधित्वेन बाधयेत न तु मध्वादिभक्षणम् ॥

तस्माद्गुरुकुले तिष्ठन्मधुमासाद्यवर्जयन् ।

जिज्ञासेताविरुद्धत्वाद्धर्ममित्यवगम्यते ॥ इति ।

(श्लो० वा० १-१-१००-१०१)

अथशब्दार्थमुसहरति तस्मादिति । धर्मजिज्ञासात पूर्व वेदाध्ययनमेवाभिनिर्वर्त्य
न तु गुरुकुलवासनिवृत्तिमपीत्यर्थ ।

अत शब्दार्थं निरूपयति—अतःशब्द इत्यादिना । अत शब्दो जिज्ञा-
सायाम्-यनस्य हेतुत्वार्थक इत्यर्थ । न चाध्ययनानन्तर्याभिधायिनाऽथशब्दे-
नैव दृष्टार्थत्वानुरोधेनाध्ययनस्य जिज्ञासाहेतुता सिद्धेति किं पुनरत शब्देनेति वाच्यम् ।
यतोऽथशब्दमात्रेणाधीतवेद पुरुषो जिज्ञासाया योग्यो मवतीत्येतावत्सिध्यति न त्व
ध्ययनविधिविहिताध्ययनमेष हेतुरिति । तथा हि । अत शब्दामावे हि स्वर्गकामो
यजेतेत्यादिश्रुतविधय ऋत्वनुष्ठानसिन्ध्यर्थं विद्यामपेक्षमाणास्तत्सिध्यर्थविचारमपि
सर्ववर्णसाधारण्येनाऽऽक्षिपेयुरिति शूद्रा अपि कर्मन्वधिकुर्युरित्यापतति । सति त्वत-
शब्दे अथ—वेदा ययनानन्तरम् । अनोऽधीतवेदत्वात्कारणाद्वेदार्थभूतधर्मजिज्ञासा

धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा । सा हि- तस्य ज्ञातुमिच्छा ।-स कथं
जिज्ञासितव्यः । को धर्मः कथंलक्षणः कान्यस्य-साधनानि कानि
साधनाभासानि किंपरश्चेति । तत्र को धर्मः कथंलक्षण इत्येकेनैव
सूत्रेण व्याख्यातम्—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । कान्यस्य
साधनानि कानि साधनाभासानि किंपरश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातम् ।
क पुरुषपरत्वं क वा पुरुषो गुणभूत इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैत-
त्सूत्रं ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इति ।

कर्तव्येति लभ्यते । तथा च ' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इत्यध्ययनविधिनाऽर्थज्ञानोद्देशेन
प्रयाणामेव प्रकृतानां वर्णानामुपनयनसंस्कृतानामध्ययनं विचारश्च विधीयत इति त्रैवर्णिके-
ष्वेव विद्वत्सु लब्धेषु तानेव लब्ध्वा ऋतुविधयः कृतार्था भवन्तीति न सर्ववर्णसाधार-
रण्येन विद्यां विचारं च स्वातन्त्र्येण प्रयुज्जत इति शूद्राधिकारव्यावृत्तिः सिन्धतीति
प्रयोजनवानतःशब्दः । धर्मं जिज्ञासितुमिच्छेदिति । धर्मज्ञानेच्छा मे भूमा-
दित्याकारकेच्छाश्रयो भूमादित्यर्थः । न हीच्छाविषयकेच्छा लोकेऽप्रसिद्धा ।
मन्दाग्नीनां भोजनेच्छारहितानां भोजनेच्छायामिच्छादर्शनात् । धर्माय जिज्ञासेति ।
नेदं विग्रहदर्शनपरम् । प्रकृतिविकारभावस्यल एव चतुर्धासमाप्तस्येष्टत्वात्प्रकृते
च तदभावात् । किं तु ' सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा ' इत्येव विग्रह-
प्रदर्शनपरं भाष्यम् । ' धर्माय ' इति तु तादर्थ्यरूपपष्ठार्थविशेषग्रहण
सूचनपरम् । सकलस्यापि वक्ष्यमाणशास्त्रार्थस्यास्यामेव प्रतिज्ञायामन्तर्भावं दर्शयति
' स कथं जिज्ञासितव्यः ' इत्यादिना । तत्र ' को धर्मः कथंलक्षणः ' इति भाष्या-
वयवान्यां धर्मस्वरूपविषयस्तल्लक्षणविषयश्च विचारः प्रतिज्ञातो भवति । ' कान्यस्य
साधनानि ' इति च सिद्धान्त्यापि परत्वात्प्रदर्शनपरम् । ' साधनानि ' इति
च पूर्वपक्षमिमतसाधनप्रदर्शनपरम् । ' किंपरश्च ' इति च धर्मफलप्रदर्शनपरम् ।
एतेषां प्रतिज्ञातानां व्याख्याप्रदेशं प्रदर्शयति भगवान्भाष्यकारः ' तत्र को धर्मः '
इत्यादिना । तत्र ' को धर्मः कथंलक्षणः ' इति धर्मप्रमाणतत्स्वरूपे- चोदनासूत्रेण
सूत्रिते प्रथमाद्वितीयाध्यायाभ्यां विस्तरेण प्रतिपाद्येते । ' कान्यस्य साधनानि ' इत्यादि
चावशिष्टैरध्यायैः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । ' शेषलक्षणेन ' इत्यत्र शेषं च तल्लक्षणं
चेति विग्रहः । अन्यायानां बहुत्वेऽप्येकत्वचनं लक्षणस्वरूपमामान्यामिप्रायकं ज्ञेयम् ।
' किंपरश्च ' इत्यस्य विवरणम् ' क पुरुषपरत्वं क वा पुरुषो गुणभूतः ' इति ।
कुत्र धर्मस्य फलार्थत्वं कुत्र वा तदभाव इत्यर्थः ।

धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादप्रसिद्धो वा ? स चेत्प्रसिद्धो न जिज्ञासि-
तव्यः । अथाप्रसिद्धो नतराम् । तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम् ।
अथवाऽर्थवत् । धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः केचिदन्यं धर्ममाहुः ।

(Or is there any purpose in it? - अर्थवत् न अप्रसिद्धो न तदर्थकम्)
सूत्रकारेण 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रेण धर्मोऽस्य शास्त्रस्य प्रतिपाद्यमान-
तया प्रयोजनमिति वदता शास्त्रस्य प्रयोजनेन सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः
शास्त्रावतारहेतुमुत इति सूचितम् ।

अत एवोक्तं बार्तिकेऽपि—

“शास्त्रं प्रयोजनं चैव संबन्धस्याऽऽश्रयावुभौ ।

तदुक्त्यन्तर्गतस्तस्माद्भिन्नो नोक्तः प्रयोजनात्” इति ॥

(श्लो० वा० १-१-१-१८)

स चायं संबन्धो न शास्त्रारम्भहेतुः संभवति । धर्मस्याजिज्ञास्यत्वात् । न ह्यजिज्ञासि-
तप्रतिपादकतया शास्त्रारम्भः संभवतीत्यभिप्रायेण शङ्कते 'धर्मः प्रसिद्धो वा स्यादि-
त्यादिना धर्मजिज्ञासाप्रकरणमित्यन्तेन । धर्मस्य प्रसिद्धत्वेऽयमेव धर्म इति निर्णा-
तत्वाज्जिज्ञासा नोदीयात् । अप्रसिद्धत्वे च ज्ञानेच्छयोरुपयोरपि तत्रासंभवात्तरामित्य-
तिशयोपपत्तिः । तथा च जिज्ञासितार्थप्रतिपादकं धर्मविचारात्मकं शास्त्रं न भवतीति
निरुक्तसंबन्धो न शास्त्रावतारहेतुः संभवतीति भावः । एवं शङ्कायां परिहारमाह—
'अथवाऽर्थवत्' इत्यादिना । अयमाशयः—धर्मविषये बहुमार्गविदा विप्रतिपत्तिदर्शनाग्निः-
ध्रेयस्वरूपप्रयोजनवत्त्वस्य च सत्त्वात्संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वरूपं कारणं वर्तत इति कार्येणापि
जिज्ञास्यत्वेन भवितव्यम् । अतश्च जिज्ञासितार्थप्रतिपादकत्वसंभवात्प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
भावसंबन्धस्य शास्त्रारम्भहेतुत्वं संभवत्येवेति धर्ममीमांसाशास्त्रे धर्मनिर्णयप्रयोजकमार-
म्भश्रीयमिति । एतावता च भाष्येणैतत्सूत्रसूचितः सिद्धान्त एव प्रदर्शितो भवति ।
तथाहि—अध्ययनविधिना न स्वर्गार्थमध्ययनं विधीयते । “लभ्यमाने फले दृष्टे नाह-
ष्टपरिकल्पना” इति न्यायेन दृष्टफलसंभवेऽदृष्टकल्पनस्यान्याव्यत्वात् । किं त्वर्थज्ञानोद्दे-
शेनैवाध्ययनं विधीयते । न च तस्य प्राप्तत्वाद्विषयानर्थक्यमिति शङ्क्यम् । अध्ययनेनैवा-
र्थज्ञानं संपादनीयमिति नियमार्थत्वेन सार्थक्यम् । न च नियमस्य ज्ञानस्वरूपे क्तत्वपूर्वं
वोपयोगासंभवेनाऽऽनर्थक्यमिति वाच्यम् । यतो नोभयथाऽपि ब्रूमः । किं तु योऽयमग्निहो-
त्रादिष्वधीतवेदानां प्रवर्णिंकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामित्याधिकारनिषयः ।
सप्रयोजनमध्ययनविधेः । तथाहि—असत्यध्ययनविधाविशिष्टोत्रादिशास्त्राणि विद्वान्-
समलभमानान्यविद्वानसमेवाधिष्ठित्य विद्यामन्तरेण चानुष्ठानासंभवाद्धिद्यामात्सिन्यविशेषा-
द्यतरो वर्णानविदुः । सति त्वय्यनविदोः प्रवर्णिंकानामेव विदुषामधिकारो भवति

कोचिदन्वयम् । सोऽयमाविचार्य प्रवर्तमानः कंचिदेवोपाददानो विहन्येत ।
अनर्थं च ऋच्छेत् । तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इति ॥ १ ॥

स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयूनकतीति प्रतिजानीमहे । तदाभिधीयते—

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

न तुरीयादेः । तथा हि—“ वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्वम् ”
इति द्वितीयानिर्देशाद्दुपनयनसंभृतस्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते । तत्सं-
निधौ चानिर्दिष्टकर्तृकमध्ययनं कर्तारमपेक्षते । तत्रापेक्षासंनिधियोग्यत्वेरेवं विज्ञायते त्रैव-
र्णिकैरेवोपनीतैरक्षरग्रहणेनाध्ययनादिपरम्पर्यार्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवं च फलवद्ध्य-
यनकर्तृभूतमाणवकर्मस्कारत्वाद्दुपनयनमध्ययनाङ्गम् । अध्ययनमपि च दृष्टार्थज्ञानार्थम् ।
अर्थज्ञानं त्वनुष्ठानौपयिकत्वात्प्रसिद्धफलकमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवं च त्रैवर्णि-
केषु विद्वत्सु लक्ष्येषु नाग्निहोत्रादिविषयश्चतुर्थवर्णस्य विद्यामासिपन्ति किं तु त्रैवर्णि-
कानेव विदुषोऽधिबुवन्ति । सोऽयमधिचारनियमः पष्ठेऽपशूद्राधिकरणे बह्यमाणोऽध्ययन-
विधिप्रसादलभ्य एवेति फलवान्नाध्ययनविधिः । तेनार्थज्ञानावसानमध्ययनमध्ययनविधिना
विधीयत इति विचारमन्तरा तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमासिपन्तद्विरुद्धं स्मार्तं
स्नान वाघत इति सिद्धमध्ययनानन्तरं गुरुकुल एव स्थित्वा धर्माधर्मावपि विचार्य
स्नातव्यमिति । सगतिस्तु सर्वत्राधिकरणेषु चतुर्विधा विज्ञेया । शास्त्रसंगतिरव्यायसंगतिः
षाडसंगतिरधिकरणसंगतिश्चेति । तत्रास्यापि सूत्रस्य शास्त्रस्यैव सतः स्वस्वामिज-
शास्त्रारम्भसिद्धिहेतुत्वमपि । यथा स्वाध्यायविवेचितराध्ययनवत्स्वाध्ययनप्रयोज-
कत्वं तथा प्रकृतेऽपि संपवर्तात्वस्याधिकरणस्य शास्त्रप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्वरूपा
शास्त्रसंगतिः सुलभा । शास्त्रप्रतिपाद्यार्थो धर्मः । प्रकृते चार्थज्ञानोद्दे-
श्यता ययनात्मकप्रतिपादनाद्धर्मो धर्मप्रमाणनिरूपणपरप्रथमाध्यायसंगतिः । एवं विधि-
प्रामाण्यनिरूपणपरषाडसंगतिरपि सुलभा । अधिकरणसंगतिस्त्वाद्याधिकरणत्वेन नापे-
क्ष्यते । शास्त्रारम्भहेतुत्वविषयप्रयोजनानिर्हानुनन्धचतुष्टयनिर्णायकत्वाद्म्याधिकरणस्य
शास्त्रादावुपोद्घातरूपा संगतिः । पूर्वपक्षे प्रयोजनं विचारं विना यथाकर्मचित्संपादि-
तार्थज्ञानेन कर्मानुष्ठानेऽपि फलसिद्धिः । सिद्धान्ते तु विचारपूर्वकज्ञानादेवानुष्ठितात्फ-
लसिद्धिरिति । इति धर्मनिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

एवं समभितारम्भं शास्त्रारम्भते—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । अत्र पूर्वाधिकरणे

चोदनेति त्रियाया, प्रवर्तकं वचनमाहुः । आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते । लक्ष्यते येन तल्लक्षणम् । धूमो लक्षणमग्नेरिति हि वदन्ति ।

कर्तृ यत्नेन प्रतिज्ञातो धर्मविचारो विषय । स कर्तृयो न वेति सशय । धर्मेऽलौकिके लक्षणप्रमाणयोरममवातरविषाणउत्तद्विचारो न कर्तृय इति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्ते धर्मे लक्षणप्रमाणयो प्रतिपादनाद्धर्मविचारात्मकशास्त्रसंगति । चोदनाया धर्मे प्रामाण्यनिरूपणाच्च पाठ्यायमगती स्पष्टे । “ आक्षेपित्री त्वनन्तरा ” एव पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रकारः । सूत्रस्य चायमर्थ — योऽय निष्प्रमाणप्रत्यक्षादिप्रमाणचोदनाप्रमाणरत्वादीना विप्रतिपत्तिविशेषाणा विषयभूत मावाग्नात्मा धर्मपदार्थ म चोदनालक्षण इति । चोदनेन लक्षण प्रमाण यस्य चोदना लक्षणमेव यस्येति द्वेया विप्रहे ज्ञेय । तथा च प्रथमविग्रहेण चोदनात्प्रतिरिक्तस्य प्रत्यक्षादिधर्म प्रामाण्य व्यावत्येने । द्वितीयेन तु चोदनाया अप्रामाण्यशङ्का व्यावत्येते । एव च चोदनाप्रमाणरत्वरूपलक्षणस्य चोदनारूपप्रमाणस्य च समवाद्धर्मविचारः कर्तृय इत्येव सूत्रप्रतिपादित सिद्धान्त प्रतिपादयितु सूत्रघटकीभूतचोदनाशब्दार्थ निरूपयति चोदनेतीत्यादिना भाष्यकार । त्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति । त्रियाया यत्किञ्चित्किञ्चिर्न यत्किञ्चादिभिरुपाया । प्रवर्तक प्रवृत्त्यनुकूलयापाररूपप्रवर्तनाबोधयति त्रिप्रयययति वचन “ यजेत स्वर्गनामः ” इत्यादिरूप वाक्यम् । एव चोदनापदार्थ सिद्ध । तथा चोक्त वार्तिने—

“ त्रियायपेक्षितैः पूर्णैः समर्थैः प्रत्ययो विधौ ।

तेन प्रवर्तकं वाच्य शास्त्रे-स्मिथोदनोच्यते ॥ इति ।

(श्लो० वा० १ । १ । २ । ३)

किं केन कथमित्येति त्रि मायमायनेतिर्नयनादौ पूर्ण सवद्धर्मयो लिङादि-
विधां एवप्रवर्तने ममथा भवति । तत्पूरक च वाक्यमिति प्रवर्तक वाक्यमेव चोदनेत्यु-
च्यते इत्यर्थ । चोदनापस्य निष्कार्यत्वे लौकिकव्यवहार प्रमाणयति—आचा-
र्यचोदित इति । आचार्यप्रयुक्तप्रवर्तन बोधयति लिङादिघटितवाक्यप्रवर्तित इत्यर्थ ।
गामानये यात्रिनादृशवाच्यनस्य यत्प्रवर्तनाज्ञान गवानयनेऽय मा प्रवर्तयतीत्याकारक
तज्जय यद्वानयन मष्टिमायनमित्य रारज्ञान तदाश्रयोऽहमिति भाव । लक्षण-
शास्त्रार्थमाह—लक्ष्यते इत्यादिना । ज्ञानननकमित्यर्थ । यथा धूमोऽग्नेर्लक्षणम् ।
ज्ञानननकमित्यर्थ ।

तथा यो लक्ष्यते सोऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे ।
चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विमकृष्टमित्येवं-
जातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत्किञ्च न्नेन्द्रियम् ।

नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना यथा यत्किञ्चन लौकिकं वचनं नद्या-
स्तीरे फलानि सन्तीति । तत्तथ्यमपि भवति वितथमपि भवतीति ।

तथा यो लक्ष्यते इति । चोदनाजन्यप्रमाविषयः पुरुषनिःश्रेयसहेतुभूतश्च यः
स धर्म इति प्रतिज्ञायत इति भावः । संभावितो हि प्रतिज्ञातोऽर्थो हेतुना साधयितुं
शक्यते । शब्दस्य च नित्यं प्रमाणान्तरपरतन्त्रम्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं प्रत्यक्षादेश्च
स्वतन्त्रस्याप्रामाण्यमिति चोदनैव प्रमाणमेवेत्यनेन प्रतिज्ञातम् । तदिदमवधारणद्वयम-
संभावितार्थं सद्युक्तिसाकाङ्क्षमिति मन्वानः संभावनापदलाभार्थं प्रतिज्ञाद्वयेऽपि
युक्तिलेशं प्रदर्शयति—चोदना हीत्यादिना, इन्द्रियमित्यन्तेन । अत्र चोदनाशब्दः
शब्दसामान्यपरः न तु पूर्वोक्तविधायकवाक्यपरः । तस्य भूतादिविषयकत्वासंभवात् ।
प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यनिरसनपूर्वकं शब्दसामान्यस्य प्रामाण्यप्रसाधनमन्तरा शब्दविशे-
षभूतचोदनायाः प्रामाण्यप्रदर्शनस्यानवसरत्वाच्च । तथा च शब्दसामान्यस्यायं स्वभावः ।
यदिन्द्रियाद्यगम्यभूतमविष्यदाद्यर्थबोधनम् । अत एवोक्तं वार्तिके—

अत्यन्तासत्यापि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हि ॥ इति ।

[श्लो० वा० १ । १ । २ । ६]

इन्द्रियादीनां तु नैवंविधेषु भूतादिषु सामर्थ्यं विद्यते । अतश्चायं भाष्याशयः—चोदना
धर्मे प्रमाणं न त्विन्द्रियादिकम् । शब्दसामान्यस्य ज्ञानजनकत्वेन प्रामाण्यसंभवाच्चो-
दनायाश्च शब्दत्वादतः संभवत्येवातीन्द्रिये धर्मे चोदनायाः प्रामाण्यमिति । नान्यत्किञ्च
न न्नेन्द्रियमिति । नान्यत्किञ्चेति पदच्छेदः । तथा च शब्दस्यैव तादृशार्थबोधनसा-
मर्थ्यं न तु तद्व्यतिरिक्तप्रमाणसामान्यस्य । अथैव हेतुः—नेन्द्रियमिति । यत इन्द्रि-
यमसमर्थमतस्तत्पूर्वकत्वादितरत्सर्वमसमर्थमिति भावः । अथवा नान्यत्समर्थमित्यर्थः ।
किञ्चेति प्रश्नार्थः । कुत इत्यर्थः । नेन्द्रियमिति तु पूर्ववदेव हेतुरिति व्याख्येयम् ।

ननु वेदः पौरुषेयोऽपौरुषेयो वा । यदि पौरुषेयस्तर्हि तस्य प्रत्यक्षाद्यनवगतार्थक-
बुद्धादिप्रयुक्तपैत्यवन्दनादिवाक्यसाधर्म्यात्प्रामाण्यं दुर्घटम् । यद्यपौरुषेयस्तर्हि शब्द-
प्रामाण्यहेतुभूतासौचरितत्वस्याभावेन सुतरां प्रामाण्यं दुर्लभमित्यभिप्रायेण शङ्कते—
नन्वतथाभूतमित्यादिना भवतीतीत्यन्तेन । अतथाभूतमिति । असत्यामित्यर्थः ।

न च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यतो वचनात्संदिग्धप्रवगम्यते भवति वा स्वर्गो न वा भवतीति । न च निश्चितप्रवगम्यमानामिदं मिथ्या स्यात् । यो हि जनित्वा प्रवृत्सते नैतदेवमिति स मिथ्या प्रत्ययः । न चैष कालान्तरे पुरुषान्तरेऽवस्थान्तरे देशान्तरे वा विपर्येति । तस्मादवितथः । यत्तु लौकिकं वचनं तच्चेत्प्रत्ययितात्पुरुषादिन्द्रियविषयं वाऽवितथमेव तत् । अथाप्रत्ययितादिन्द्रियविषयं वा तावत्पुरुषबुद्धिप्रभवप्रमाणम् । अशक्यं हि तत्पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनात् ।

विरुद्धमित्यर्थ । एव ज्ञानानुत्पत्तिरूपकारण निरस्य द्वितीयनिरम्यति—न च स्वर्गकाम इत्यादिना । अतः संदिग्धार्थबोधकत्व नास्तीति भावः । वाचक प्रत्ययान्तरमपि वेदनान्यज्ञानस्याप्रामाण्यकारण नास्तीत्युपपादयति—न च निश्चितमित्यादिना विपर्येतीत्यन्तेन । भाष्य स्पष्टार्थम् । तस्मादवितथ इति । नाप्रमाणमित्यर्थः ।

यत्तु पूर्वपक्षे लौकिकवचनप्रामाण्ये दृष्टान्ततथोपन्यस्तं तदनुभाष्ये दूषयति—यत्त्वित्यादिना ऋते वचनादित्यन्तेन । प्रत्ययितादिति । तथाभूतमथामृतं वा यथादृष्टपर्यं यो तदति स प्रत्ययितस्तस्मादित्यर्थः । इन्द्रियविषयं वेति । इन्द्रियपदमूलमूतप्रमाणसामान्योपलक्षणम् । आवितथमिति । नाप्रमाणमित्यर्थः ।

तथा चायं भाष्याशयः—यथा यत्किंचनेति । पूर्वपक्षोपन्यस्तं दृष्टान्तवचनं यदि समवत्प्रमाणभूतं प्रत्ययितपुरुषोच्चरितं च तदा तत्प्रमाणमेवेति दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । यदि तद्वचनमप्रत्ययितपुरुषवत्कृमसमवन्मूलप्रमाणं वा तदा केवलपुरुषबुद्धिप्रभवमूलदोषेण दृष्टवाटप्रमाणमेवेति न तददृष्टान्तेनादृष्टस्यापि वेदवचसोऽप्रामाण्यं शङ्कितुं शक्यमिति । अत्र च पूर्वभाष्ये वाशब्दः समुच्चयार्थकः । उत्तरत्र च विकल्पार्थकः । निपातानामनेकार्थत्वादेकैकस्याप्यप्रामाण्यपाठकत्वात् । यथाऽनृतवादिनि पुरुषे सति तदुच्यमानस्यार्थस्य प्रमादु योम्यत्वेऽप्यप्रामाण्यमेवानाश्वासात्तदुच्यते । यथा वा वक्तरि प्रत्ययिते सत्यपि तदुच्यमानार्थं प्रत्यक्षाद्यसमयेन द्रष्टुमशक्यश्चेत्तत्राप्यप्रामाण्यमेव । न ह्यतीन्द्रियार्थविषये वचनमन्तराऽवगातिः सम्भवति । तादृग्मुक्तम्—अशक्यं हि तत्, पुरुषेण ज्ञातुमृते वचनादिति भाष्येण । न चात्र तच्चेत्प्रत्ययितादिन्द्रियविषयं प्रेत्यादिभाष्येण सम्यङ्मूलापेक्षं प्रामाण्यं प्रदर्शितं गुणाधीनमेव सिध्यतीति प्रामाण्ये भवतस्त्व साधितं विरुध्येतेति शङ्काम् । तादृशभाष्यस्यापवादमूताप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं गुणद्वारेण दोषाभावोपवर्णनमात्रपरत्वेन प्रामाण्याय गुणस्वरूपकथनपरत्वाभावात् । नन्वनीन्द्रियविषयस्य वचनं विना ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि पुरुषान्तरीयवचनाज्ज्ञानभविनुमर्हतीत्याशङ्काननेपामपि भाष्येणानां रूपविशेषविषये वचनमेकत्रोपाप्रमाणमे-

भवति प्रत्ययो नैवमयमर्थ इति ।

विप्लवते हि खल्वपि कश्चित्पुरुषकृताद्वचनात्प्रत्ययः । न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति । ननु सामान्यतो दृष्टं पौरुषेयं वचनं वितथमुपलभ्य वचनसाम्यादिदमपि वितथमवगम्यते । न । अन्यत्वात् । न ह्यन्यस्य वितथभावेऽन्यस्य वैतथ्यं भवितुमर्हति । अन्यत्वादेव । न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे यज्ञदत्तस्यापि श्यामत्वं भवितुमर्हति । अपि च पुरुषवचनसाधुर्म्याद्वेदवचनं वितथमित्यनुमानं व्यपदेशादवगम्यते । प्रत्यक्षस्तु वेदवचनेन प्रत्ययः । न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधि प्रमाणं भवति । तस्माद्योदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः । एवं तर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितव्यः किं धर्मजिज्ञासया । उच्यते । य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यताम् । यो हि यागमनुतिष्ठति

अमुमेवार्थं प्रदर्शयति—पौरुषेयाद्वचनाद्भवति प्रत्यय एवमयं पुरुषो वेदेतीति । नैवमयमर्थ इति—प्रत्ययोऽर्थे न प्रतिष्ठित्यर्थः । पुंवाक्यत्वादस्य पुरुषे च दोषसंभवेन सम्यग्ज्ञानवक्त्रावधारणं विना प्रथमं जातोऽप्यर्थनिश्चयो न प्रतिष्ठितो भवतीति भावः ।

यत्र त्वनास्रवाक्ये मूलभूतवृत्तज्ञाने सम्यक्त्वज्ञानं दुर्घटं भवति तत्राप्रामाण्यमेवेत्यपरः स्वभावः । तदिदमुच्यते—विप्लवते हि खल्वर्थित्यादिना । वेदे वक्तुरभावात्तत्राप्रामाण्यस्य वक्तृज्ञानपूर्वकत्वानपेक्षणात्-तद्भावप्रयुक्ताऽयथार्थता भवतीत्याह—न तु वेदवचनस्येत्यादिना । वाक्यत्वहेतोरप्रामाण्येऽप्रयोजकत्वं सिद्धान्त्यभिप्रेतमजानानः शङ्कते-नन्वित्यादिना । वचनत्वाद्देववचनमप्यप्रमाणं भवतीति शङ्काशयः । समावृत्ते-न । अन्यत्वादिति । पौरुषेयवचनस्य मिथ्यात्वे प्रयोजकं द्रष्टव्यम् । वाक्यत्वस्य च तद्विज्ञानत्वात्प्रयोजकत्वमित्याशयः । तदेव विवृणोति—न ह्यन्यस्येत्यादिना । अन्यस्येति । द्रष्टव्येत्यर्थः । अन्यस्येति । अद्रष्टव्येत्यर्थः । न हि देवदत्तस्येति । देवदत्तस्य श्यामत्वहेतुयुक्तस्येत्यर्थः । यज्ञदत्तस्यापीति । तद्रहितस्येत्यर्थः । एतच्छब्दोत्तरभाष्ययोर्यान्यर्थान्तराणि तानि वार्तिक एव प्रपञ्चितानि तत्रैव द्रष्टव्यानि । अस्या एव शङ्कायाः समाधानान्तरमाह—अपि चेत्यादिना । अयमाशयः—परेण हि वेदवचनस्याप्रामाण्यं शङ्क्यते । तच्च संशयविपर्ययजनकरूपं द्वयमपि न संभवतीति प्रागेव निरूपितमतो ज्ञानाभावरूपाप्रामाण्यमेव शङ्कनीयम् । ततो भवतां प्रतिज्ञा प्रत्यक्षविरुद्धा भवति । वेदनन्यज्ञानस्यापि भवन्मते प्रत्यक्षत्वान्मीमांसकस्यैव ह्यु मते, ज्ञानस्यानुमेयत्वाद्भवदीयमनुमानं प्रत्यक्षव्यधितमिति । धर्मशब्दस्य चोदनालक्षणयागादिरूपश्रेयस्करवाचित्वं निरूपयितुमुपसंहरति—तस्मादित्यादिना । उक्तार्थे श्रेयस्प्रयोगं प्रमाणयति—कथमवगम्यतामित्यादिना । लौ-

तं धार्मिक इति समाचक्षते । यत्र यस्य कर्ता स तेन न्यपदिश्यते ।
 यथा पाचरो लावक इति । तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन सद्युनाक्ति
 स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके, वेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञ
 मयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रयमान्यासन् ' इति यजति
 शब्दवाच्यमेव धर्मं समापनन्ति । उभयमिह चोदनया लक्ष्य
 तेऽर्थोऽनर्थश्चेति । कोऽर्थः । यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिः ।
 कोऽनर्थः । यः प्रत्यवायाय श्येनो वज्र इयुरित्येवमादिः ।
 (names of certain material etc)

ह्यपूर्वादिम्ब्रूपाज्ञानेऽपि यागाद्यनुष्ठानमात्रदर्शनेन तदनुष्ठायिनि धार्मिकशब्द प्रयुज्यते ।
 अतो यागादीनामेव श्रेय साधनात्मना चोदनालक्षणाणां धर्मशब्दाभिधेयत्व निर्णायने ।
 वेद उपलभ्यमानाद्यागधर्मशब्दयो सामानाधिकरण्यादपि यागादेर्धर्मशब्दाभिधेयत्व प्रतिपा
 दयति—न केवलमित्यादिना । यद्यप्युदाहृतश्रुतौ धर्मयज्ञशब्दयोर्लिङ्गवचनन्यत्ययो
 गम्यते तथाऽपि च्छान्दसत्वाद्देवा न दोष इति भाव ।

सूत्रघटकीभूताऽर्थशब्दप्रयोजन कथयति—उभयमिहेत्यादिनाऽभिचगित्वयमि
 तीत्यन्तेन । उभय साध्य साधन च । चोदनया प्रवर्तकवचनात्मकविधिरूपया । लक्ष्यते
 ज्ञाप्यते । यथा 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गनामो यजेत' 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इत्या
 दिविधिभिर्यागम्वर्गाद्यो साध्यसाधनमावरूपे सवन्धे गम्यमाने साधनीभूतज्योतिष्टोमादि
 र्यथा साधनत्वेन ज्ञाप्यते तथा मायभूतम्वर्गादिरपि ज्योतिष्टोमादिसाध्यत्वेन ज्ञाप्यत
 इत्युभयोरपि साध्यसाधनयोश्चोदनाज्ञाप्यत्वमित्याशय । अर्थोऽनर्थश्चेति । पूर्वोक्तोप
 यत्रार्थघटकीभूतमाच्य द्विविधमित्यादि । चोदनाज्ञाप्य साध्यमर्थानर्थभेदेन द्विविधम् ।
 अर्थोऽनिषिद्ध प्राप्त्य स्वर्गादि । अनर्थो निषिद्धो निवारणीयो हिंसादित्यर्थ ।
 कोऽर्थ इति । अनर्थशब्दो लक्षणया म्बसाधनपर । अर्थात्मकम्वर्गादिफलमावर किमि-
 त्यर्थ । यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादिरिति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गनामो यजे
 तेति विधिना म्वरूपानि श्रेयममावनत्वेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमादिर्यं स प्रवृत्तार्थ
 पदार्थ इत्यर्थ । कोऽनर्थ इति । अनर्थानर्थपद फलम्वरूपपरमेव । निषिध्यमानम
 नर्थरूप फल किमित्यर्थ । य प्रत्यवायायेति । य प्रत्यवायसाधनीभूतो हिंसादि
 स प्रकृतानर्थपदार्थ इत्यर्थ । श्येन इति । अत्र श्येनपदेन 'श्येनेनाभिचरन् यजेत'

तत्रानर्थो धर्म उक्तो मा भूदित्यर्थग्रहणम् । ३०

कथं पुनरसावनर्थः । हिंसा हि सा । हिंसा च प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्तव्यतयोपदिश्यते । उच्यते । नैव श्येनादयः कर्तव्या विज्ञायन्ते । यो हि हिंसितुमिच्छेत्तस्यायमभ्युपाय इति हि तेषामुपदेशः । 'श्येनेनाभिचरन्त्यनेन' इति हि समापनन्ति 'नाभिचरितव्यम्' इति । नन्वशक्तमिदं सूत्रमिमावर्थावभिवदितुम् । चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियादिलक्षणः । अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति । एकं हीदं वाक्यं तदेवं सति

इत्यादिविधिभिः श्येनसंज्ञकयागफलत्वेन गम्यमानाऽभिचारात्मिका वैरिणानुकूलशस्त्रघातादिरूपा हिंसा लक्षणयोरुच्यते । सा च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति निषेधेन निषिध्यमाना प्रत्यवायसाधनीभूतेति प्रकृतानर्थोत्पन्नकफलस्वरूपेत्यर्थः । एवं 'वज्र इषुः' इत्यादावपि लक्षणया वज्रादिपदेन तत्तत्संज्ञकयागफलीभूता हिंसोच्यत इति ज्ञेयम् । अनर्थो धर्म उक्तो मा भूदिति । उक्त्वा श्येनादिकलीभूताहिंसायाश्चोदनालक्षणत्वसंभवेन धर्मत्वप्रसक्तौ तद्वारणार्थमर्थग्रहणम् । अर्थपदस्य च निःश्रेयससाधनपरत्वाद्धिंसायाश्चातयात्वाच्चातिव्याप्तिरिति भावः ।

उदाहृतं श्येनादिपदं स्वसाध्यफलपरमित्यभिप्रेतमर्थं प्रश्नोत्तराभ्यां विवृणोति—कथं पुनरसाधित्यादिमतिषिद्धेत्यन्तेन । अनेन च माप्येण श्येनकलीभूताभिचारपदार्थो हिंसा । सा च न हिंस्यादिति शास्त्रेण निषिद्धेति ज्ञापितं भवति ।

उभयमिद्रेत्यादिमाप्येण फलस्यापि चोदनालक्षणत्वप्रतिपादनाच्चोदनाज्ञाप्यस्य च विधेयत्वाद्विधेयस्य च कथमनर्थत्वमिति फलस्याविधेयत्वमजानन्पूर्वपक्षी शङ्कते—कथं पुनरनर्थ इत्यादिना । समाधत्ते—नैवेति । नैवेत्येतावदेवेदं वाक्यम् । अस्य चायमर्थः—नैवानर्थो हिंसा कर्तव्यतयोपदिश्यत इति प्रश्नवाक्यस्यपदानुपगमेन बोध्यः । किं तर्हि विधीयत इत्यपेक्षायामाह—श्येनादय इत्यादिना । अत्र श्येनादिपदार्थो यागः । यो हि हिंसितुमिच्छेदिति । श्येनेनाभिचरन्तिवाक्यस्यशत्रन्ताभिचरत्पदव्याख्यानार्थमिदम् । तेषां श्येनादिसंज्ञक्यागानाम् । अमुमेवार्थं स्फुटयन्नाह—श्येनेनाभिचरन्तित्यादिना । तथा चोदाहृतवाक्येऽभिचरन्ति शत्रुर्दर्शनात्तस्य च लक्षणहेत्वोरित्यनेन लक्षणार्थे विधानात्प्रसिद्धस्यैव च लक्षणत्वात्प्रसिद्धस्य चाभिचारस्य विधेयत्वं न संभवति । किं तु तदुपायभूतस्यैव तत्त्वेनाज्ञातस्य श्येनादिसंज्ञक्यागस्यानेन शास्त्रेणोपदेश इत्ययमर्थः स्फुटीकृतः ।

एतावता सूत्रतात्पर्यार्थं सम्यग्विशदय्य शङ्कासमाधानमुखेन सूत्रासरार्थं प्रतिपादयितुं शङ्कते—नन्वित्यादिना भिद्येतेत्यन्तेन । अशक्तमिति । असमर्थमित्यर्थः । अपमानादयः—एकवाक्यत्वेन प्रतीयमानेऽस्मिन्प्रेऽर्षद्वयपरिकल्पनेऽर्षकयनिबन्धन-

भिद्येत । उच्यते । यत्र वाक्यादर्थाऽवगम्यते तत्रैवम् । तच्च वैदिकेषु,
न सूत्रेषु । अन्यतोऽवगतेऽर्थे सूत्रमेवमर्थमिदमित्यवगम्यते । तेन चै-
कदेशः सूत्र्यत इति सूत्रम् । तत्र भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशावि-
त्यवगन्तव्यम् ।

अथवाऽर्थस्य सतश्चोदनालक्षणस्य धर्मत्वमुच्यत इत्येकार्थमेवेति ॥२॥

मेकवाक्यत्वं भज्येनेति । समाधत्ते—उच्यत इत्यादिनाऽवगन्तव्यमित्यन्तेन । वाक्या-
दिति । वैदिकवाक्यादित्यर्थः । अर्थ इति । अज्ञात इत्यर्थः । एवामिति । वाक्य-
भेदादिरूपं दूषणमित्यर्थः । सूत्रेषु वैपरीत्यं प्रदर्शयति—न सूत्रेष्विति । प्रमाणान्त-
रेणावगतमर्थं सूचयति—सूत्रमिति । अवगतार्थे सूत्रे वाक्यभेदादिदूषणं न भवतीति
भावः । एकदेश इति । वाक्यैकदेशार्थ इत्यर्थः । तत्र भिन्नयोरिति । अयमाशयः—इदं
सूत्रं वाक्यद्वयरूपेण कल्पयिन्यम् । 'अर्थो धर्मः' इत्येकं सूत्रमपरं च 'चोदनालक्षणः'
इति । अम्य च साकाङ्क्षत्वादनन्तरसूत्रगतो धर्मशब्दोऽनुपह्नेन तदेकदेशतया
कल्प्यते चोदनालक्षणो धर्म इति । तथा च वाक्यद्वयेनैवार्थद्वयप्रतीतिरिति । न चैव-
मर्थो धर्म इति सूत्रेणाचोदनालक्षणम्यापि धर्मत्वमेवं चोदनालक्षण इत्यनेनानर्थस्यापि
धर्मत्वं म्यादिति शङ्कनीयम् । यतोऽर्थो धर्म इति सूत्रादनुपज्यमानो धर्मशब्दोऽन्त-
र्णीतार्थ एव चोदनालक्षणसूत्रेऽनुपज्यते न तु तदनादरेण स्वतन्त्रं धर्मपदमवयवत्वेन
कल्प्यते । तादृशस्यासंनिहितत्वात् । तेनार्थत्वविशिष्ट एव चोदनालक्षणो धर्मः ।
अर्थोऽपि चोदनालक्षणत्वविशिष्ट एव धर्मो न त्वविशिष्ट इति न कश्चिद्दोषः ।

एकवाक्यत्वमभ्युपगम्यापि सूत्रार्थो वर्णयितुं शक्यत इत्येवं समाधानान्तरमाह—
अथचेत्यादिना । अर्थस्य सतो यद्धर्मत्वं तच्चोदनालक्षणस्येत्युच्यत इति भाष्ययो-
जना । अयमाशयः—अस्मिन्सूत्रे यो धर्मः स चोदनालक्षण इत्येव वचनव्याक्तिर्न तु
यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति । तथात्वेऽनर्थम्यापि चोदनालक्षणत्वात्तस्य धर्मत्वव्यावृ-
त्त्यर्थमर्थग्रहणमावश्यमित्यर्थद्वयप्रयुक्तवाक्यभेदो भवेत् । अतः पूर्वोक्तैव वचनव्यक्ति-
राद्रियते । तत्र च धर्मोऽर्थत्वम्य नित्यसिद्धत्वाद्धर्ममाप्रमुह्ये चोदनालक्षणत्वं विधी-
यते न त्वर्थत्वम्याप्युद्देश्यविशेषणत्वं किं त्वर्थशब्दम्य नित्यानुवादत्वमेव । तस्य
नित्यानुवादत्वं 'अर्थस्य सत' इति भाष्येण स्फुटं प्रदर्शितम् । तथा चैकार्थत्वसंभ-
वादेकवाक्यत्वमेवास्य सूत्रम्येति भावः ॥ २ ॥

इति धर्मलक्षणाधिकरणम् ।

====

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

उक्तमस्माभिश्चोदनानिमित्तं धर्मस्य ज्ञानमिति । तत्प्रतिज्ञामात्रेणोक्तम् ।
इदानीं तस्य निमित्तं परीक्षिष्यामहे—किं चोदनैवेति, अन्यदपीति ।
तस्मान्न तावन्निश्चीयते चोदनालक्षणोऽर्धो धर्म इति ॥ ३ ॥ तदुच्यते—

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्य-

क्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

इदं परीक्ष्यते—प्रत्यक्षं तावदनिमित्तम् । किं कारणम् । एवंलक्षणकं
हि तत् । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् । सती-

पूर्वसूत्रार्थेनास्य सूत्रार्थस्य संबन्धं प्रदर्शयितुं वृत्तमनुकीर्तयति—उक्तमित्यादिना ।
पूर्वसूत्रेण तावच्चोदनानिमित्तकं धर्मस्य ज्ञानमित्येवं प्रतिपादितम् । तच्च प्रतिज्ञामात्रेणोक्तं न
तु युक्तिभिः साधितमित्यर्थः । यद्यपि चोदना हि भूतमित्यादिना भाष्ये युक्तिरपि
प्रदर्शिता तथाऽपि भाष्यकारेणैव सा प्रदर्शिता न तु सूत्रकारेणेति सूत्रकाराभिमतत्वेन
प्रतिज्ञामात्रोक्त्यविरोधः । इदानीमस्मिन्सूत्रे धर्मज्ञानस्य निमित्तमूतां चोदनां परीक्षि-
ष्यामहे इत्येवमस्मिन्पादे वक्ष्यमाणं किं चोदनैव निमित्तमूतान्यदपि किं चोदनानिमित्तं
भवितुमर्हस्युत नेत्येवं परीक्षणं सुलभप्रहणार्थं प्रतिज्ञायते । तथा च वक्ष्यमाणपरीक्षा-
धिकरणप्रतिज्ञारूपत्वादस्य संगतिरुपोद्घातरूपा विज्ञेया ॥ ३ ॥

इति धर्मे प्रामाण्यपरीक्षाधिकरणम् ।

पूर्वसूत्रे कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातं परीक्षणमारभते— इदं परीक्ष्यत इति । धर्मज्ञानं
प्रति किं चोदनैव निमित्तमूतान्यदपीति विचार्यत इत्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षानुमानादीनां
प्रामाण्यस्य प्रसिद्धत्वात्तेषामपि धर्मज्ञानं प्रति, निमित्तत्वं भवितुमर्हति । अतश्चोदनैव
धर्म, प्रमाणमिति चोदनासूत्रेण प्रदर्शिता प्रतिज्ञा न संगच्छत इत्याक्षेपसंगत्या
पूर्वपक्षे प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रतिपादितं सिद्धान्तमुपपादयति—प्रत्यक्षमित्या-
दिना । धर्मज्ञानं प्रति प्रत्यक्षमनिमित्तमित्यर्थः । इदमेव प्रश्नपूर्वकमु-
पपादयति—किं कारणमिति । एवंलक्षणकं हीति । धर्म प्रत्यनिमित्तत्वं येन
लिङ्गेन लक्ष्यते तदलक्षणकं प्रत्यक्षमित्यर्थः । तादृशं लिङ्गं प्रदर्शयति—सत्संप्रयोग
इत्यादिना । सतीन्द्रियार्थसंबन्ध इत्यादिना च । सूत्रस्येन्द्रियाणामिति पदस्य सत्सं-
प्रयोग इत्यत्र संप्रयोगेण संबन्धं पुरुषस्येत्यस्य बुद्धिजन्मेत्यत्र बुद्ध्या संबन्ध-
चाभिमत्य सूत्रार्थं प्रदर्शयति । सत्संप्रयोग इति पदे संस्थापौ संप्रयोगश्चेति कर्म-
धारयश्च प्रदर्शितः । तथा चेन्द्रियाणामर्थेन साकं संबन्धे विद्यमाने सतीत्यर्थः । पुरु-

न्द्रियार्थसंबन्धे या पुरुषस्य बुद्धिर्जायते तत्प्रत्यक्षम् । भविष्यंश्चैषोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति । सतश्चैतदुपलम्भनं नासतः । अतः प्रत्यक्षमनिमित्तम् । बुद्धिर्वा जन्म वा संनिकर्षो वेति नैषां कस्यचिदवधारणार्थमेतत्सूत्रम् । सतीन्द्रियार्थसंप्रयोगे नासतीत्येतावदवधार्यते । अनेकस्मिन्नवधार्यमाणे भिद्येत वाक्यम् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानोपमानार्थापत्तीनामप्यकारणत्वमिति ॥ ४ ॥

अभावोऽपि नास्ति । यतः—

पाणा बुद्धिजन्मेत्यवयवार्थं विवृणोति—या पुरुषस्य बुद्धिर्जायत इति । तथा च जन्मशब्द कर्तृवचन सन्, बुद्धिशब्दसमानाधिकरण इति प्रदर्शितो भवति । तथा चैव जायमाना बुद्धिर्था तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । यत उत्तरीत्या प्रत्यक्ष सत्सप्रयोगजनमते स्तस्य विद्यमानोपलम्भनत्वमिति । विद्यमानोपलम्भनत्वसिद्ध्यर्थं सत्सप्रयोगजनत्वकथनम् । विद्यमानोपलम्भनत्वमेव चानिमित्तत्वे प्रयोजकम् । तथा च प्रत्यक्ष धर्माधर्मगोचरविद्यमानोपलम्भनत्वात् । प्रत्यक्ष विद्यमानोपलम्भन विद्यमानार्थोपलब्धिरूप वर्तमानेन्द्रियार्थसंयोगजन्यत्वात् । प्रत्यक्ष सत्सप्रयोगजन प्रत्यक्षत्वादिति प्रयोगश्रय सूत्रमाप्याभ्या प्रदर्शितं विज्ञेयम् । विद्यमानार्थावगाहिन प्रत्यक्षस्य धर्माधर्मगोचरत्वमुपपादयति— भविष्यंश्चेत्यादिना । स्वकालीनार्थविषयकस्य प्रत्यक्षस्य स्वकालेऽविद्यमानधर्माधर्मविषयकत्वं न समवतीति भावः । विद्यमानोपलम्भनत्वादिप्रसूत्रावयवार्थं विवृणोति—सत इत्यादिना । प्रत्यक्षस्यानिमित्तत्वमुपसहरति—अत इत्यादिना ।

अत्र च पूर्वोक्तानुमानेषु योगिप्रत्यक्षस्यैव पक्षत्वादम्भदादिप्रत्यक्षदृष्टान्तेन तत्र साध्यसाधनात् दृष्टान्तासिद्धिर्न वा सिद्धसाध्यतेति ज्ञेयम् । एव यागादे फलसाधनत्वरूपेणैव धर्मत्वाङ्गीकारान्निष्पन्नावस्थाया यागस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वसमवेऽपि विशिष्टरूपस्य न तत्समव । वाप्रत्यक्षत्वमित्यपि हे

न्यहानादिवृद्धेर्वा प्रमाणफलभावेऽनादर प्रदर्शयति—बुद्धिर्वेत्यादिना । आदरविषय प्रदर्शयति—सतीन्द्रियार्थ इत्यादिना । अनेकार्थतात्पर्यकत्वे वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्याशयः । प्रत्यक्षस्य धर्म प्रत्यक्षप्राप्यसमर्थनादेव तत्पूर्वकानामनुमानोपमानार्थापत्तीनामपि सुत रामप्राप्य प्रदर्शितं भवतीत्याह—प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चेति । अर्थापत्तेस्तु जगद्वैचित्र्यान्वयानुपपत्तिरूपाया दृष्टकारणमिन्नादृष्टरूपकारणसामान्याक्षेपकत्वेऽपीदमस्य साधनमित्यादिविशेषरूपेणानाक्षेपकत्वादप्रामाण्य स्पष्टमिति भावः ॥ ४ ॥

इति धर्म प्रत्यक्षाद्यप्रामाण्याधिकरणम् ।

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरे-
कश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

औत्पत्तिक इति नित्यं ध्रुमः । उत्पत्तिर्ह्येव^(स्वभावात्) भाव उच्यते लक्षणया । अवि-
युक्तः शब्दार्थयोर्भावः संबन्धो नोत्पन्नयोः पश्चात्संबन्धः । औत्प-
त्तिकः शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्याग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य निमित्तं
(१ तावन्निति सौत्रमदमव्याख्या न नित्यमिति / तावन्नित्यवन्देतेत्युदत्तस्ये इति १३१)

पूर्वसूत्रेण प्रत्यसादीनां धर्म प्रत्यप्रामाण्यमुक्तम् । तत एव प्रत्यक्षादिमूलकपुरुषवच-
नस्याप्यप्रामाण्यं सिद्धमेव । एतावता चोदनैव धर्मे प्रमाणमित्येवं चोदनासूत्रेण प्रतिज्ञा-
तोऽर्थ एको व्यवस्थापितः ।

चोदना प्रमाणमेवेत्येवं प्रतिज्ञातमपरमर्थं व्यवस्थापयितुमिहेदं विचार्यते—चोदना-
वा धर्मे प्रमाणं भवितुमर्हत्युत नेति । तत्र शब्दस्य सर्वत्र प्रमाणान्तरापेक्षयैव
प्रामाण्यदर्शनात्प्रकृते च चोदनात्मकशब्दस्य मूलमूतप्रमाणान्तराभावात्तस्या अप्यप्रा-
माण्याद्भावोऽप्यप्रमाणानामप्रवृत्तावभावबोधकानुपलब्धिप्रमाणगम्यत्वमेव धर्मस्येति धर्मो
निष्प्रमाणक इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमुपपादयितुं प्रवृत्तौत्पत्तिकस्तिवाति सूत्र-
मवतारयति—अभावोऽपीत्यादिना । अभावोऽपि नास्तीति । धर्मं प्रमाणसामान्यस्या-
प्यभावादभावागम्यत्वमेव धर्मस्येति योऽभाव उक्तः स नास्तीत्यर्थः । हेतुं प्रदर्श-
यति—यत् इत्यादिना । यतो वक्ष्यमाणं प्रमाणं विद्यतेऽत इत्यर्थः । सूत्रघटकीभूतौ-
त्पत्तिकशब्दार्थमाह—औत्पत्तिक इतीत्यादिना । औत्पत्तिकशब्दस्य नित्यत्वरूपार्थ-
प्रत्यये उपपत्तिमाह—उत्पत्तिर्हीति । तथा औत्पत्तिकः स्वामाषिक इत्यर्थः ।
अमुमेवार्थं स्फुटयति—अवियुक्त इत्यादिना । शब्दार्थयोः संबन्धो भाषोऽवियुक्त
इति शब्दः । तथा औत्पत्तिकशब्देन नित्यत्वमभिप्रेतमिति भावः । एवं च नित्य-
शब्दस्यार्थेन संबन्धः प्रत्याप्यप्रत्यायकलक्षणः, तस्य—अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य
निमित्तं भवितुमर्हतीति निमित्तपदाव्याहारेणार्थो विज्ञेयः ।

अनेन चेदमुक्तं भवति । लोके प्रमाणान्तरमूलानां प्रामाण्यम् । अतन्मूलानामप्रामाण्यं
यद्यपि दृश्यते तथाऽपि प्रामाण्यं नेतरसापेक्षं किं तु स्वत एव । अनाप्तवाक्यस्याप्रामाण्यं न
मूलविरहात् । येनाऽऽप्तवाक्यप्रामाण्यं मूलार्थिनं स्यात्किं तु दृष्टमूलतया । शब्दस्य दृष्टत्वा-
त्स्वामाषिकस्य प्रामाण्यस्यापवादात् । अपौरुषेये तु वेदे यद्यप्याप्तप्रणीतत्वं नास्ति तथाऽपि
प्रामाण्यस्य तदपेक्षाभावाद्दनासप्तर्षिनिमित्तदोषाभावाच्चानपेक्षितं प्रामाण्यं भवति । त्रेधा
ह्यत्र पुरुषानुपवेशः संभाव्यते—पदपदार्थसंबन्धद्वारेण वाक्यवाक्यार्थसंबन्धद्वारेण ग्रन्थ-

अनपेक्षत्वात् । न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यं पुरुषान्तरं वाऽपि । अयं प्रत्ययो ह्यसौ । वादरायणग्रहणं वादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते वादरायणं पूजयितुं नाऽऽत्मीयं मतं पर्युदसितुम् ॥ ५ ॥

वृत्तिकारस्तु—अन्यथेऽपि ग्रन्थं वर्णयांचकार तस्य निमित्तपरीष्टिरित्येवमादिम् । न परीक्षितव्यं निमित्तम् । प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि

प्रमाणस्य वेदवचनस्याप्रामाण्यकारणानां कारणदोषवाधकज्ञानानुवादकत्वज्ञानानुत्पादकत्वानामन्यतमस्याप्यभावात्स्वारसिकं प्रामाण्यमनपोदितं भवितुमर्हतीत्यर्थः । ‘अनपेक्षत्वात्’ इति सूत्रवचनं व्यापद्ये—न ह्येवं सतीति । वेदस्यापौरुषेयत्वेन प्रामाण्याङ्गीकार इत्यर्थः । प्रत्ययान्तरमपेक्षितव्यमिति । लोकेऽनाप्तोक्तिषु तज्जन्यप्रत्ययसदृशप्रत्ययान्तरं समीचीनमपेक्ष्यैव प्रामाण्यं दृष्टम् । पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकवलितत्वात् । आप्तोक्तिषु तु वक्तव्योक्तवनिश्चयमात्रमपेक्ष्य प्रामाण्यं दृष्टम् । अत्रापि पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशङ्कासंपवात् । एवं च यत्र पौरुषेयवाक्ये कारणदोषादिनाऽप्रामाण्यशङ्का तत्र तत्परिहारार्थमन्यस्यापेक्षणीयत्वेऽप्यपौरुषेये वेदवचने कारणदोषादिरूपाप्रामाण्यकारणलेशस्याऽप्यसंभावितत्वेन न तत्परिहारार्थमन्यत्किंचिदपेक्षितव्यमिति भावः । अयं प्रत्ययो ह्यसाविति । असौ प्रत्ययः । हि—यतोऽपौरुषेयेणाप्रामाण्यशङ्कानास्फुटितेन वेदवचनेन जायमानो भवति । अतोऽयं न तत्परिहारार्थमितरसापेक्षो भवतीति योजना । सूत्रघटकीभूतवादरायणपदकृत्यं दर्शयति—वादरायणाधित्यादिना । इदमस्मदभिमतं भगवतो वादरायणस्यापि संप्रतिमिति भावः ॥ ६ ॥

इति धर्मं चोदनाप्रामाण्याधिकरणम् ।

एतावता स्वयतेन तस्य निमित्तपरीष्टिरित्यादिसूत्रत्रयं व्याख्यायोपवर्षाचार्यैरस्य सूत्रत्रयस्य कृतं व्याख्यानान्तरं प्रदर्शयितुमारभते—वृत्तिकारस्त्वित्यादिना । तुशब्देन पूर्वोक्तव्याख्यानापेक्षयाऽस्मिन्व्याख्याने बलवत्त्वं सूचितम् । अन्यथा वर्णयांचकारोति । तस्य निमित्तपरीष्टिरित्येवमादि—सूत्रत्रयात्मकं ग्रन्थम् । अन्यथा—पूर्वोक्तापेक्षयाऽर्थान्तरपरत्वेन । वर्णयांचकार—व्याख्यातवानित्यर्थः । तदेव व्याख्यानान्तरं प्रदर्शयति—

प्रामाण्यापरीक्ष्यत्वनिरूपणम् ।

न परीक्षितव्यं निमित्तमिति । तस्य निमित्तपरीष्टिरितिसूत्रे नञ्मव्याहृत्यैवं योजना । तस्य धर्मस्य, निमित्तपरीष्टिर्निमित्तस्य चोदनात्मकप्रमाणस्य परीष्टिः प्रामाण्यपरीक्षा न कर्तव्येत्यर्थः । एवं च पूर्वसूत्रे प्रतिज्ञातस्य चोदनाप्रामाण्यस्य हेतुभूतं प्रामाण्यमन्य स्वतस्त्वमनेन सूत्रेणोच्यत इत्याशयः परीक्षा न कर्तव्येति व्याजेन प्रदर्शितः । तदेवोपपादयति—प्रत्यक्षादीनीत्यादिना । प्रसिद्धानि प्रसिद्धप्रामाण्यविशिष्टानि प्रत्यक्षादिप्रमाणानि-

प्रमाणानि । तदन्तर्गतं च शास्त्रमतस्तदपि न परीक्षितव्यम् ।

अत्रोच्यते-व्यभिचारात्परीक्षितव्यम् । शुक्ति का हि रजतवत्प्रकाशते
यतः । तेन प्रत्यक्ष व्यभिचरति, तन्मूलत्वाच्चानुमानादीन्यपि । तत्राप-
रीक्ष्य प्रवर्तमानोऽर्थाद्विहन्येत । अनर्थं चाऽऽप्नुयात्प्रदाचित् । नैतदेवम् ।
यत्प्रत्यक्ष, न तद्व्यभिचरति, यद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्षम् । किं तर्हि प्रत्य-
क्षम्? तत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम् । यद्विषयं ज्ञानं,

त्यर्थं । तदन्तर्गतं च शास्त्रमिति । शास्त्रं चोदनात्मकं, प्रमाणत्वाच्चिह्नान्तर्गतम् ।
अतन्मदपि प्रमाणमूत्र चोदनात्मकं शास्त्रमपि न परीक्षितं यम् । चोदना प्रमाणं भवति
न वेत्यादिप्रकारेण विचारो न कर्तव्य इत्यर्थं । यदि प्रसिद्धप्रामाण्यस्य प्रामाण्य कार-
णान्तरेण परीक्ष्यते, ततो येन परीक्ष्यते, तस्याप्यन्येन परीक्षा, तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था
स्यात् । तस्मात्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वावश्यकत्वात्प्रत्यक्षादिवचोदनाऽपि प्रमाणमेवेति
प्रमाणपरीक्षा न कर्तव्येति भावः । अत्र शङ्कते-अत्रोच्यते इत्यादिना कदाचिदि-
त्यन्तेन । अथमाशय-यदुक्तं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं न परीक्षितव्यमिति तत्र संगच्छते ।
शुक्तिनायामिदं रजतमिति जायमानस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यव्यभिचारित्वात्तन्मूलकानाम-
नुमानादीनामपि प्रामाण्यव्यभिचारात् । अतोऽपरीक्ष्यैव प्रवर्तमानो नि श्रेयसाद्विहन्येतान-
र्थं च प्राप्नुयादिति प्रत्यक्षादिः परीक्षितव्यमेवेति । समाधत्ते-नैतदेवमित्या-
दिना न तत्प्रत्यक्षमित्यन्तेन । नैतदेवम् एव शङ्का न कार्या । यत्प्रत्यक्षं रजतं दृष्टेदं
रजतमिति जायमानं यत्प्रत्यक्षात्मकज्ञानम् । तत्र व्यभिचरति नायमर्थज्ञानं भवि-
तुमर्हति, उत्तरकाले बाधरूपाभावात् । यद्व्यभिचरतीति । यत् शुक्तिनायामिदं
रजतमिति प्रत्यक्षामात्मात्मकं ज्ञानं व्यभिचरति-अयमर्थं भवितुमर्हति । उत्तरकाले
बाधरूपादीनां सभवात् । तत्र प्रत्यक्षं, किंतु प्रत्यक्षामात्मात्मकम् । अतश्च प्रत्यक्षा
मात्म्यावधार्यत्वरूपं व्यभिचारित्वेऽप्यनामामस्य प्रत्यक्षस्य निश्चितव्यभिचारादर्शनात्
प्रत्यक्षादिकं प्रमाणं परीक्षितव्यमित्युक्तमिदमिति ज्ञेयम् ।

प्रत्यक्षलक्षणम् ।

प्रत्यक्षस्याऽऽभामामर्जीर्णं लक्षणं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तमुत्तरमूत्रं प्रक्षपूर्वकमवतारयति-
किं तर्ह्येत्यादिना । किं लक्षणमव्यभिचारिप्रत्यक्षमिति प्रक्षमाप्यर्थः । सूत्रस्य विव-
क्षितलक्षणपरत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रस्यो सत्तच्छब्दयोः पौर्यापर्यययं कृत्वाऽनिमित्त-
मित्यनं पूर्वतनं सूत्रं पठति-तत्संप्रयोग इत्यादिना । विवक्षितार्थप्रतिपादनपरतया
सूत्रपदानि योजयति-यद्विषयमित्यादिना सत्प्रत्यक्षमित्यन्तेन । यद्विषयं ज्ञानमुत्पद्य-
इन्द्रियाणां तेनैव विषयेण संप्रयोगे पुनरप्यं यद्बुद्धिजन्म या बुद्धिर्जायते तत्सत्प्रत्यक्ष-
ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः ।

तेनैव संप्रयोग इन्द्रियाणां, पुरुषस्य बुद्धिजन्य सत्प्रत्यक्षम् ।
 यदन्यविषयज्ञानमन्यसंप्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षम् । कथं पुन-
 रिदमवगम्यते ? इदं तत्संप्रयोगे, इदमन्यसंप्रयोग इति । यत्रान्यसंप-
 योगे तत्तत्संप्रयोगे, एतद्विपरीतमन्यसंप्रयोग इति । कथं ज्ञेयम् ? यच्छु-
 क्तिकायामपि रजतं मन्यमानो रजतसंनिवृष्टं मे चक्षुग्नि मन्यते ।
 बाधकं हि यत्र ज्ञानमुत्पद्यते नैतदेवं मिथ्याज्ञानमिति, तदन्यसंप्रयोगं,
 विपरीतं तत्संप्रयोग इति । मान्वाधकज्ञानोत्पत्तेः कथमवगम्यते ? यदा
 न तत्काले सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्य वा कश्चिद्विशेषः ॥ यदा हि
 चक्षुरादिभिरुपहृतं मनो भवति । इन्द्रियं वा तिमिरादिभिः, सौख्यादि-
 भिर्बाधो वा विषयः । ततो मिथ्याज्ञानम् । अनुपहृतेषु हि सम्यग्ज्ञानम् ।

तेनैव संप्रयोग इत्यत्र एवकारव्यावर्त्य दर्शयति—यदन्यविषयज्ञानमिग्यादिना ।
 अन्यसंप्रयोगे सति, अन्यविषयकं यज्ज्ञानमुत्पद्यते न तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । कथं ज्ञेयं
 जायमानमिदं ज्ञानमिदं तु न तथेत्येतत्प्रक्षपूर्वकमुपपादयति—कथं पुनरिग्यादिना अन्य-
 संप्रयोग इतीत्यन्तेन । यद्विषयकज्ञानं तदन्यसंप्रयोगे न जायते तत्तत्संप्रयोगस्य
 विपरीतमन्यदिति भावः ।

ननु शुक्तिकायां रजतं मन्यमानोऽपि यतो रजतसंनिवृष्टं मे चक्षुग्नि मन्यते ।
 अतस्तत्संप्रयोगजत्वतदन्यसंप्रयोजकत्वयोः कथं विषयो भवितुमर्हतीति शङ्कते—कथं
 ज्ञेयमित्यादिना मन्यत इत्यन्तेन । समाधत्ते—बाधकं हीत्यादिना तत्संप्रयोग
 इतीत्यन्तेन । अयनाशयः—यत्र पूर्वज्ञानानन्तरं नैतदेवं किं तु मिथ्याज्ञानमिति वाचकं
 ज्ञानान्तरमुत्पद्यते तत्र पूर्वविज्ञानमन्यसंप्रयोगजम् । यत्र तु न तथा तत्संप्रयोगज-
 मिति वेदितव्यमिति । यत्रोत्तरकालं बाधकं ज्ञानान्तरं नैवोत्पद्यते तादृशपूर्वज्ञानं
 मिथ्यात्वमवगम्यतामित्याशयेन शङ्कते—मान्वाधकेत्यादिना कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ।
 समाधत्ते—यदाहीत्यादिना चक्षुरादिभिरित्यन्तेन । अन्येन्द्रियजन्यसाधकत्वमित्यादि-
 न्येन्द्रियेण मनसः संबन्धे मनसो दुष्टत्वमिति भावः । इन्द्रिये दोषमवगच्छ-
 वेति । तिमिरादिभिरिति । तिमिरं नाम चक्षुरिन्द्रियनिवृष्टोपै(रोग)विशेषः । विषयस्य
 संप्रयोग—सौख्यादिभिरिति । उपहृत इत्यस्यानुपहृतः । आदिपदेन चक्षुरादिभिरिति
 परिग्रहः । ततो मिथ्याज्ञानमिति । उक्तरीत्या करणेषु दुष्टेषु जायमानेषु मिथ्याज्ञान-
 करणान्यं ज्ञानं मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हतीत्यर्थः । अत्रैव व्यतिरेकमाह—यदनुपहृतेषु

not wrong, as stated by the Opponent; there can be no examination of the means of cognition in general.

इन्द्रियमनोऽर्थसंनिकर्षो हि सम्यग्ज्ञानस्य हेतुः । असति तस्मिन्मिथ्याज्ञानम् । तदुभयगतो दोषो मिथ्याज्ञानस्य हेतुः । दुष्टेषु हि ज्ञानं मिथ्या भवति । कथमवगम्यते ? दोषापगमे संप्रतिपत्तिदर्शनात् । कथं दुष्टादुष्टावगम इति चेत् । प्रयत्नेनान्विच्छन्तो न चेदोषमवगच्छेमहि प्रमाणाभावाददुष्टमिति मन्येमहि । तस्माद्यस्य च दुष्टं करणं, यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति ।

ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वभावप्रत्ययः । प्रत्ययस्य हि निरालम्बनतास्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने । जाग्रतोऽपि स्तम्भ इति वा कुड्य इति वा प्रत्यय एव भवति तस्मात्सोऽपि निरालम्बनः ।

हीत्यादिना । अदुष्टेषु करणेष्वित्यर्थः । इमावन्वयव्यतिरेकावुपपादयति—इन्द्रियेत्यादिना मिथ्याभवतीत्यन्तेन । तथा च यत्र करणेषु इन्द्रियमनोर्थरूपेषु दोषो न संभाव्यते तादृशज्ञानस्य सम्यक्त्वम् । यत्र तु न तथा तत्र वैपरीत्यमित्यवगन्तव्यमिति भावः ।

ननु करणेषु दुष्टेष्वज्ञायमानेष्वपि जायमानज्ञानस्य मिथ्यात्वं कथमवगन्तव्यमित्याशयेन शङ्कते—कथमवगम्यते इति । समाधत्ते—दोषापगम इति । दोषापगमानन्तरं पुरुषान्तरज्ञानेनैतदीयज्ञानस्य समानविषयकत्वे विप्रतिपत्यदर्शनाद्दोषकालीनज्ञाने परं तद्दर्शनाद्दुष्टकरणजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वमेवावगन्तव्यमिति भावः । करणेषु दुष्टत्वादुष्टत्वे कथमवगन्तव्ये इति शङ्कते—कथमित्यादिना चेदित्यन्तेन । यत्र करणेषु प्रयत्नेनान्विष्यमाणोऽपि दोषः शङ्कितुमपि न शक्यते तत्र करणेषु दोषसत्त्वे प्रमाणाभावाददुष्टत्वनिश्चयः । यथाऽपौरुषेये वेदे । यत्र तु करणेषु दोषः संभाव्यते यथा शाक्याद्यागमेषु । तत्र तज्जन्यप्रत्ययस्य दुष्टकरणजन्यत्वेन न सम्यग्ज्ञानत्वमित्याशयेन समाधत्ते—प्रयत्नेनेत्यादिना मन्येमहीत्यन्तेन । एवं च यत्रोत्तरकाले बाधकप्रत्ययो यत्र वा करणेषु दुष्टत्वावगमस्तादृशस्थल एवाऽन्यसंप्रयोगं ज्ञानमाभासात्मकम् । यत्र तु न तथा तदेव ज्ञानं तत्संप्रयोगे जायमानमनामासं प्रत्यक्षमिति ज्ञातुं शक्यत्वादव्यभिचारिप्रत्यक्षादिकं प्रमाणं न परीक्षितव्यमिति प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

निरालम्बनवादः ।

ननु यत्र करणदोषज्ञानमुत्तरकाले बाधकज्ञानं वा तत्र मिथ्यात्वमन्यस्य तु सत्यत्वमिति पूर्वोक्ता व्यवस्था नोपपद्यते । सर्वेषामेव ज्ञानानां मिथ्यात्वादित्येवं ज्ञानसामान्यस्य निरालम्बनत्वमङ्गीकृत्य बाह्यार्थे ये योगाचारादयोऽपलन्ति तन्मतं दूपायितुं प्रथमतस्तन्मतरतीत्याऽनुमानाद्वाह्यार्थापन्ध्वं शङ्कते—नन्वित्यादिना निरालम्बन इत्यन्तेन ।

उच्यते । स्तम्भ इति जाग्रतो बुद्धिः सुपरिनिश्चिता कथं विपर्यसिष्य-
तीति । स्वप्नेऽप्येवमेव सुपरिनिश्चिताऽऽसीत्प्रबोधनाच्च तत्र कश्चिद्दि-
शेष इति । न । स्वप्ने विपर्ययदर्शनात् । अविपर्ययाच्चेत-
रस्मिन् । तत्सामान्यादितरत्रापि भविष्यतीति चेत् ।

सर्व एवेति । जाग्रत्कालीनः सर्वोऽपि प्रत्यय इत्यर्थः । तेन नांशतः सिद्ध-
साधनं न वा दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । निरालम्बन इति । बाह्यालम्बनशून्य
इत्यर्थः । तेन च प्रकृतानुमाने स्वाम्युपगतस्वांशालम्बनमादाय बाधशङ्कानवकाशः ।
स्वप्नवत्—स्वप्नकालीनप्रत्ययवदिति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । दृष्टान्ते साध्यहेत्वोर्व्याप्ति
प्रदर्शयति—प्रत्ययस्य हीत्यादिना स्वप्न इत्यन्तेन । एवं दृष्टान्ते साध्यहेत्वो-
र्व्याप्ति प्रदर्शयौपनयवाक्यमाह—जाग्रतोऽपीत्यादिना भवतीत्यन्तेन । उपनयो नाम-
उदाहरणोपदर्शितसाध्यनियमस्य हेतोः साध्यधर्मिणि पक्ष उपसंहारः । तथा चानेनोप-
नयवाक्येन जाग्रत्प्रत्ययरूपे पक्षे प्रत्ययत्वरूपहेतोः सद्भावः प्रदर्शितः ।
निगमनवाक्यं प्रदर्शयति—तस्मात्सोऽपि निरालम्बन इति । तस्मान्निरालम्ब-
नत्वव्याप्यप्रत्ययत्वरूपहेतुमत्त्वात् । सोऽपि जाग्रत्प्रत्ययः सर्वोऽपि निरालम्बनः
स्वांशातिरिक्तबाह्यविपर्ययशून्य इत्यर्थः । स्वप्नादिप्रत्यया हि यथावगम्यमानबाह्यार्था-
भावाद्देशान्तरकालान्तरवर्तिनां च संनिहितदेशकालतया प्रतिभासासंभवात्कचित्कदा-
चिदप्यसंभवतां स्वशिरश्छेदादीनां स्वप्ने प्रतिभासादवश्यं स्वात्मांशमेव बहिर्व-
दृहन्तीत्यम्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वांशमात्रपर्यवसायित्वा-
न्मिथ्यात्वमेवाऽऽश्रयणीयमिति पूर्वपक्ष्याशयः । स्वाप्नप्रत्ययेषु बाधकेन ज्ञानान्तरेण
मिथ्यात्वसंभवेऽपि जाग्रत्कालीनेष्विदं नीलमिदं पीतं स्तम्भोऽयं घटोऽयमित्येव-
मिदमाकारास्पदीभूतनीलादिरूपबाह्यविपर्ययेषु प्रत्यक्षात्मकप्रत्ययेषु बाधकज्ञानान्तरा-
भावाद्बहिर्देशैत्वानुमानेनैव मवदुक्तानुमानेन प्रत्यक्षनाधायोगाद्बाह्यार्थाहि प्रत्यक्षमेव
तदपन्हवमवृत्तमवदुक्तानुमानस्योदयं निरुणद्धीति प्रत्यक्षप्रमाणबलेन बाह्यार्थोऽवश्यम्-
न्युपेय इत्याशयेन समाधत्ते—उच्यते इत्यादिना । सुपरिनिश्चितेति—सुपरिनिश्चि-
तत्वमबाधितप्रात्यक्षिकप्रतीतित्वम् । इदं च निरालम्बनानुमानात्प्रत्यक्षादीनां बलीयस्त्वं
कथयितुमुक्तम् । कथं विपर्यसिष्यतीति । मिथ्या भवितुं नार्हतीत्यर्थः । ननु प्राक्प्र-
बोधात्स्वप्नप्रत्ययस्यापि सुपरिनिश्चितत्वमेवाऽऽसीदिति नाग्रत्प्रत्ययादविशेषापत्तिरिति
शङ्कते—स्वप्नेऽपीत्यादिना विशेष इतीत्यन्तेन । समाधत्ते—नेत्यादिना—इतरस्मिन्नि-
त्यन्तेन । स्वप्नकाले सुपरिनिश्चितत्वसंभवेऽपि प्रबोधानन्तरं विपर्ययदर्शनरूपविशेषस्य
सत्त्वाज्जाग्रत्प्रत्ययस्य कदाऽपि विपर्ययादर्शनाच्च स्वप्नप्रत्ययस्य जाग्रत्प्रत्ययाविशेष-
इति भावः । पूर्वपक्ष्यभिमतहेतोरप्रयोजकत्वं वक्तुं तामेव शङ्कामनुवदति—तत्सामा-
न्यादित्यादिना चेदित्यन्तेन ।

यदि प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः, जाग्रत्प्रत्ययस्यापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुः, न शक्यते प्रत्यय-
(स्वप्नप्रत्ययस्य) त्वादयमन्य इति वक्तुम् । अन्यतस्तु स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावात् विपर्ययादवगतः । कुत इति चेत् । सनिद्रस्य मनसो दौर्बल्याद्भिद्रा मिथ्याभावस्य हेतुः स्वप्नादौ स्वप्नान्ते च । सुषुप्तस्याभाव एव । अचे-
तयन्नेव हि सुषुप्त इत्युच्यते । तस्माज्जाग्रतः प्रत्ययो न मिथ्येति ।

ननु जाग्रतोऽपि करणदोषः स्यात् । यदि स्यादवगम्येत । स्वप्नदर्श-
नकालेऽपि नावगम्यत इति चेत् । तत्र प्रबुद्धो ह्यवगच्छति निद्रा-
क्रान्तं मे मन आसीदिति ।

स्वप्नप्रत्यये प्रत्ययत्वरूपहेतुना यथा मिथ्यात्व तद्वज्जाग्रत्प्रत्ययेऽपि प्रत्ययत्वस-
त्त्वान्मिथ्यात्वेन भवितव्यमिति शङ्काशयः । न प्रत्ययत्वहेतुना स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्या-
भावः । अप्रयोजकशङ्कावारकानुकूलतर्कादिरभावात् । किं तु बाधितत्वहेतुनैव । तच्च
जाग्रत्प्रत्यये नास्ति । यच्च विद्यते जाग्रत्प्रत्यये प्रत्ययत्व तत्तु तथात्वस्यैव प्रयोजकं
भवितुमर्हति । परं त्वबाधितत्वविशिष्ट तत्प्रयोजकमिति स्वप्नप्रत्यये तादृशस्या-
भावान्मिथ्यात्वमेव । जाग्रत्प्रत्यये तु तत्सत्त्वात्सत्यत्वमेवेत्याशयेन समाधानमाह—
यदीत्यादिना विपर्ययादवगत इत्यन्तेन । स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्यात्वे कारणान्तरं करणदो-
षरूपं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—कुत इत्यादिना, इत्युच्यत इत्यन्तेन । स्वप्नादौ स्वप्नान्ते
चेति । स्वप्नारम्भप्रभृति स्वप्नावसानपर्यन्तं जायमानप्रत्यये करण सनिद्रं मन इति करण-
दोषरूपा निद्रा मिथ्यात्वस्य हेतुः । सुषुप्त्यवस्थायां तु प्रत्ययसामान्यम्याप्यभाव एव ।
स्वप्नावस्थायामेव जायमानप्रत्ययस्य करणदोषान्मिथ्यात्वमिति भावः । जाग्रत्कालीन-
प्रत्ययस्योक्तकरणदोषाभावात् मिथ्यात्वमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

जाग्रत्कालीनप्रत्यये करणदोषस्यावगम्यमानत्वेनासंभवं शङ्कापूर्वकमाह—नन्वित्या-
दिना । स्वप्नप्रत्यये तु तत्काले करणदोषानवगमेऽपि प्रबुद्धेन पुरषेण निद्राक्रान्तं मे मन
आसीदित्येवमवगम्यमानत्वान्मिथ्यात्वमित्याह—स्वप्नदर्शनकालेऽपीत्यादिना । तथा
च बाह्यार्थग्राही नैवमिथ्याकारकप्रत्ययविरुद्धं बाह्यार्थनिवहप्रवृत्त भवदुक्तमनुमानं
नैवोत्पत्तुमर्हतीति भावः ।

शून्यवादः ।

एवं परोक्षानुमाने प्रत्ययविरोधेन निराकृतेऽधुना प्रत्ययस्य बहिः प्रवृत्तौ सामर्थ्य-

शून्यस्तु । कथम् । अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामहे । प्रत्यक्षा च नो बुद्धिः । अतस्तद्विन्नमर्थरूपं नाम न किञ्चिदस्तीति पश्यामः । स्यादेतदेवम्— यद्यर्थाकारा बुद्धिः स्यान्निराकारा तु नो बुद्धिः । आकारवान्बाह्योऽर्थः । स हि वहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

मेव नास्तीत्येवं पूर्वोक्ताक्षेपेण स एव शून्यवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—शून्यस्त्वित्यादिना । अत्र-प्रकृतत्वात्प्रत्यय इत्यनुवर्तते । तुशब्देन च पूर्वोक्तपक्षो व्याकल्प्यते । तथा चायमर्थः—प्रत्ययो नीलमित्यादिप्रत्यक्षात्मकः । शून्यः स्वांशव्यतिरिक्ताविषयशून्यः । किं तु नीलाद्याकारविशिष्टं स्वात्मानमेव गृह्णातीति । इदं नीलमित्यादिरूपेण बाहिरवभासमानस्य कथं ज्ञानाकारत्वमिति पृच्छति—कथमिति । उत्तरमाह—अर्थज्ञानयोरित्यादिना । इदं नीलमित्यादिप्रतीतौ द्वयोर्भिन्नाकारवतोरर्थज्ञानयोर्नोपलब्धिविः । किं त्वेकमेव नीलाद्याकारविशिष्टं वस्तु प्रतीयत इत्युभयवादिप्रतीतिपक्षमित्यर्थः । तच्च वस्तु प्रतीयमानं किं बाह्यमुत ज्ञानात्मकमित्यपेक्षायामाह—प्रत्यक्षा च नो बुद्धिरिति । अयमर्थः—तादृशप्रतीतौ बुद्धिरेव नीलाद्याकारविशिष्टा प्रत्यक्षात्मिका भासते । न तु तद्विन्नो जडात्मको बाह्योऽर्थः । जडस्य तस्य बाह्यस्य ग्राह्यत्वाद्गीकारे, तस्य ग्राह्यत्वासिद्धये ग्राहकं ज्ञानान्तरमवश्यं कल्पनीयम् । तत्र च प्रमाणाभावः । अतः स्वप्रकाशा बुद्धिरेव नीलाद्याकारविशिष्टा प्रत्यक्षा प्रतीयत इत्यभ्युपगन्तव्यमिति । एवं च स्वप्रकाशबुद्धिरेव ग्राह्यत्वेन ग्राह्यग्राहकयोरैक्यस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्त्रैवोपक्षीणां प्रत्यक्षप्रमा न तद्विन्नबाह्यार्थकल्पनाय प्रभवतीति बाह्यार्थसद्भावो निष्प्रमाणक इत्याशयेन प्रकृतशङ्कामुपसंहरति—अत इत्यादिना पश्याम इत्यन्तेन ।

ग्राह्यग्राहकवस्तुनोर्यथाभिन्नत्वं त्वयेष्यते तदा ग्राह्यग्राहकान्धतरसंबिचौ ग्राह्यग्राहकाकारयोर्द्वयोरपि ग्रहणं भवेन्न तु तद्वरित । यदेदं नीलमित्यादौ नीलादिग्राह्याकारं भासते न तदा ग्राह्याकारो भासते । ग्राहकं हि ज्ञानं करणं क्रिया कर्ता वा स्यात् । यथा नीलमहं जानामीत्यादौ ज्ञानाश्रयरूपग्राह्याकारमानं तद्वदिदं नीलमित्यादिप्रत्ययेषु ग्राह्याकारविषयेषु ग्राहकस्य ज्ञानस्याऽऽकारः कर्तृत्वाद्यन्यतररूपो नैव प्रतीयते । एवं यदा च कचिद्ग्राह्याकारमात्रं गृह्यते न तत्र ग्राह्यसंवेदनमस्ति । इदं चाप्ये न तु पूर्वं ज्ञायत इति भाष्य एवोपपादयिष्यते । एवं च ग्राह्यमात्रसंबिचौ ग्राह्यग्रहणामावाद्ग्राह्यरूपात्रसंबिचौ ग्राह्यग्रहणामावाद्ग्राह्यग्राहकयोरैक्येऽभ्युपगम्यमानेऽन्यतरसंबिचौ द्वयाकारप्रतीतिरावश्यकत्वात्तस्य चानुपलम्बनात् ग्राह्यग्राहकयोरैक्यमभ्युपगम्यन्तुं युक्तमिति । इदं नीलमित्यादिप्रत्यक्षप्रत्ययेषु प्रतीयमानार्थो नीलादिर्न ज्ञानाकारः किं तु बाह्य एवेत्यङ्गीकर्तव्यमित्याशयेन ममाद्यते—स्यादेतदेवमित्यादिना । ५ ५

अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिर्न बुद्ध्यन्तरविषया । क्षणिका हि ।
 सा न बुद्ध्यन्तरकालमवस्थास्यत इति । उत्पद्यमानैवासौ
 ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरं प्रदीपवदिति यदुच्यते तन्न ।
 न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति ।
 तत्र यौगपद्यमनुपपन्नम् । ननूत्पन्नयामेव बुद्धौ ज्ञातोऽर्थ इत्यु-
 च्यते नानुत्पन्नयाम् । अतः पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते पश्चाज्ज्ञातोऽर्थः ।

द्रवदम्युपगतमैक्यं सिध्येदित्यर्थः । यद्यर्थाकारा बुद्धिरिति । यदि जायमाना
 सर्वाऽपि बुद्धिर्नीलाद्यर्थरूपाकारविशेषविशिष्टैव प्रतीयेत तदैवं स्यादिति पूर्वेण संबन्धः ।
 निराकारा तु नो बुद्धिरिति । लुशब्देन वैषम्यं प्रदर्शयते । कदाचिन्निरा-
 कारा ग्राह्याकाररहिता बुद्धिर्ग्राहकमात्रविषयिणी दृश्यते । इदं चोपरिष्ठा-
 द्भाष्य एव स्पष्टीभवित्यति । आकारवान्वाहोऽर्थ इति । इदं नील-
 मित्यादिप्रतीतौ प्रतीयमानो नीलाद्याकारवान्वाह्य एवार्थ इत्यर्थः । अमुम-
 र्थमुपपादयति—स हीत्यादिना । स हि स एव हि नीलाद्याकारः, वहिर्देशसं-
 चद्धो ग्राहकात्रिकृष्टः प्रत्यक्षमुपलभ्यते प्रत्यक्षप्रतीतौ विषयो भवति न बुद्धिरित्यर्थः ।
 तथा च ग्राह्यमात्रविषयकप्रतीतौ ग्राहकमानाद्ग्राहकमात्रविषयके च ग्राह्यमानाद्ग्रा-
 ह्यग्राहकयोरेक्ये च सर्वत्र द्वयाकारमानस्याऽऽवश्यकत्वात्तस्य चोत्तरीत्याऽभावात्
 प्रत्यक्षात्मिका प्रतीतिः स्वाशमेव गृह्णाति किं तु स्वाशब्दतिरिक्तं बाह्यमेव वस्तु गृह्णा-
 तीत्याशयः । ननु ग्राह्यस्य ग्राहकाद्भिन्नत्वेऽप्यतीतं ज्ञानमेवोत्तरज्ञानस्य ग्राह्यं नार्थ
 इति न ज्ञानभिन्नोऽर्थः प्रामाणिक इति वैभाषिकमतं दूषयन्नाह—अर्थविषया हीत्या-
 दिना अवस्थास्यत इतीत्यन्तेन । इदं नीलमित्याद्याकारकप्रत्यक्षबुद्धिर्बाह्यार्थ-
 विषयिकैव । नातीतबुद्ध्यन्तरविषयिका इत्यर्थः । अत्र हेतुं प्रदर्शयति—क्षणिका हि
 सेति । वैभाषिकमते ज्ञानाना सर्वेषामपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादुत्तरबुद्ध्युत्पात्तिकाले
 पूर्वबुद्धेरवस्थित्यभावात्प्रत्यक्षस्य च विद्यमानार्थसंप्रयोगजन्यत्वनियमान्नाविद्यमानपूर्वज्ञान-
 विषयिणी प्रत्यक्षात्मिकोत्तरबुद्धिः । किं त्विदं नीलमित्येवमिदंकारास्पदत्वेन मासमाननी-
 षादिरूपबाह्यार्थविषयिण्येवेति भावः । नन्वर्थग्रहणकाले ज्ञानस्यापि ग्रहणे प्रतिबन्धाभावं
 किं नेच्छति भवान् । तथा चाप्रतिबद्धस्य ज्ञानस्याग्रहणायोगाद्ग्रहणे चाम्युपगन्तव्ये
 गृह्यमाणस्य ज्ञानस्यैवायमाकारो नीलादिर्भवितुमर्हतीति बाह्यार्थाभावसिद्धिरस्मदभिमत-
 सेत्स्यतीत्याशयेन शून्यवादी बाह्यार्थवादिनं चोदयति—उत्पद्यमानैवेत्यादिना ।

सत्यम् । पूर्वं बुद्धिरुत्पद्यते न तु पूर्वं ज्ञायते । भवति हि कदाचिदेत-

न त्वनेन माप्येण पूर्वपक्षिपक्षोपन्यासः । अर्थग्रहणकाले बुद्धिग्रहणोपन्यासस्य तदमिमतबाह्यार्थपहवानुपयोगित्वात् । प्रत्युतार्थान्तरं ज्ञापयतीति माप्यवचनमर्थापह्ववाद्यभिमतस्य विपरीतमेवाऽऽपद्येतेति पूर्वोक्तरीत्यैव भाष्याशयो ज्ञेयः ।

समाधानमाह—तत्रेत्यादिनाऽनुपपन्नमित्यन्तेन । अयमाशयः—सत्यम् । अर्थग्रहणकाले बुद्धेर्ग्रहणे नास्ति प्रतिबन्धः । तथाऽपि ग्राहकामावाञ्जं तदा बुद्धिर्गृह्यते । अर्थस्य ज्ञानत्वमेव बुद्धेर्ग्राहकं लिङ्गम् । तद्यार्थग्रहणसमये न विद्यते । अस्मन्मते ज्ञाततालिङ्गकानुमानेनैव बुद्धेर्ग्रहणाङ्गीकारात्तस्य चार्थग्रहणोत्तरकालीनत्वान्न प्रतिबन्धकामावमात्रेणार्थग्रहणसमये बुद्धेर्ग्रहणं भवितुमर्हतीति । ज्ञाते त्वनुमानादिति । अर्थे ज्ञाते सति ज्ञाततालिङ्गकानुमानाद्बुद्धिमवगच्छतीत्यर्थः । अनुमानं चेत्यम् । घटो विषयतत्संबन्धेन ज्ञानविशिष्टः । स्वरूपसंबन्धेन ज्ञानतावत्त्वात् । ज्ञानता नाम ज्ञानजन्यो ज्ञेयानिष्ठोऽतिशयविशेषः । स च मानसप्रत्यक्षविषयः । तत्र यौगपद्यमिति । तत्रैवं स्थिते यौगपद्यमर्थज्ञानयोर्ग्रहणयौगपद्यमित्यर्थः । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति सिद्धान्तिनो वाक्याद्भ्रान्तः शून्यवादी सिद्धान्तिपक्षमन्यथा गृहीत्वा चोदयति—ननुत्पन्नायामित्यादिना ज्ञातोऽर्थ इत्यन्तेन । शङ्कामन्यस्यायमाशयः—ज्ञानस्योत्पत्तिरुपलब्धिश्च द्वयं युगपदिति तावद्विवादम् । तत्तु द्वयमर्षोपलब्धेः प्राक्पश्चाद्युगपद्वैत्येतावदेव विचारणीयम् । एवं च मीमांसको भवानर्थसंविद्वेः पश्चाज्ज्ञानसंविद्विं श्रवीति ज्ञाते त्वनुमानदवगच्छतीति । अतस्तत्र ज्ञानोत्पत्तिरपि पश्चादेवाभिमतेति ज्ञायते । न च तद्युक्तम् । अतोऽर्थसंविद्वेः प्राग्ज्ञानस्योत्पत्तिस्त्वयाऽप्याश्रयणीया । एवं चोत्पत्त्युपलब्धयोर्द्वयपदेवाऽऽश्रयणीययोर्मध्ये एकस्या उत्पत्तेः पूर्वत्वेऽभ्युपगम्यमाने तद्विद्यतत्त्वभावोपलब्धेरपि पूर्वत्वमकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा च प्रागर्थग्रहणाद्बुद्धेरुत्पत्तिसमय एव ग्रहणेऽभ्युपगन्तव्ये प्रतीयमानो नीलादिः प्रतीयमानबुद्धेरेवाऽऽकारो न तु तद्विद्यो बाह्योऽर्थ इत्यस्मदमिमताऽर्थमायासिद्धिः सेत्स्यतीति । अत्र च शङ्कामाप्ये यथाश्रुतरीत्याऽर्थग्रहणात्प्राग्बुद्धेरुत्पत्तिमात्रं पूर्वपक्ष्युपपादितं भाति न तु बुद्धेर्ग्रहणमपि । अप्यापि न तावन्मात्रमेव शङ्कामन्याशयः । तावन्मात्रस्य स्वपक्षासावकत्वात्परपक्षाविरोधित्वात्सिद्धान्तमाप्ये च न तु पूर्वं ज्ञायत इत्यनेन क्रियमाणस्य ग्रहणप्रतिषेधस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वापत्तेश्च ।

पूर्वोक्तं शून्यवादिनो भ्रमपक्षकुर्वन्सिद्धान्ती स्वाशयमाह—सत्यमित्यादिना । नास्माभिर्बुद्धेरुत्पत्तिरपि पश्चादेवेतीप्यते । किं तु पूर्वमेव बुद्धिरुत्पद्यते न तु तदानीं ज्ञायते । किं त्वर्थप्रतीत्यनन्तरमनुमानादेव पूर्वोक्ताज्ज्ञायत इत्यर्थः । अत्र साधकमाह—भवति हीत्यादिना । अनेन माप्येण ज्ञातो मया वस-

द्यज्ज्ञातोऽप्यर्थः सन्नज्ञात इत्युच्यते । न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धे
रूपोपलम्भनम् । तस्मान्न व्यपदेश्या बुद्धिरव्यपदेश्यं च न प्रत्यक्षम् ।
तस्मादप्रत्यक्षा बुद्धिः ।

न्तेऽग्निन्द्रेः कोऽपि पुरुषः संप्रति विमृतवानम्मीति पूर्वत्र ग्राह्ये देवदत्ते स्मृतावप्रति-
भाममानेऽपि तद्गोचरं ज्ञानं प्रतिमामत इत्युक्तं भवति । यद्यपि सहानुभूतयोरपि द्वयो-
र्मन्य उत्तरत्र स्मरणकाल एकस्य स्मरणपरस्य च विम्वरणमित्येवं संभवात्प्रकृतेऽर्थवि-
स्मरणे सत्यपि ज्ञानमात्रस्मरणेन हेतुनाऽर्थसंवित्तिसमये ज्ञानसंवित्तिर्न संभवतीति साध-
यितुं न शक्यत इति शङ्कितुं शक्यं तथाऽपि फलद्वारेदं साधनमुच्यते ।
तथा हि । बुद्धेः पूर्वोपलब्धिमाधनस्य हि फलं नीलादेश्चानाकारत्वासिद्धिस्तदनेन
निराक्रियते । नीलाकारं चेज्ज्ञानं न तन्निर्मुक्तं स्मर्येत । स्मर्यते चोक्तरीत्या ।
अतो न ज्ञानं नीलाकारं किं तु नीलादिज्ञानाद्वाहकादत्यन्तमिन्नः । ग्राहकसं-
वित्तावसंवेद्यमानत्वान् । यद्यत्संवित्तावसंवेद्यमानं तत्तद्विन्नम् । यथा रसनग्राह्यो
रसादिः । एवमर्थज्ञानयोरत्यन्तभेदान्नाथग्रहणसमये बुद्धिर्ज्ञातुं शक्येति न तु
पूर्वं ज्ञायते बुद्धिरित्युच्यत इत्याशयः । अपि चेत्यादिरवगच्छाम इत्यन्तो
भाष्यग्रन्थोऽत्रैव संगनत्वादपकृत्य योजनायः । काममित्यादेः प्रत्यक्षस्य सत् इत्यन्तस्य
ग्रन्थभ्यायमाशयः—ग्राह्यग्राहकयोरैकरूपत्वमभ्युपगच्छता यद्यदयमन्यतरदपहोतस्य
ततोऽर्थप्रकाशादीनि तदन्यथानुपपत्त्याऽनुमेयं ज्ञानमेवापहोतस्यं न तु प्रत्यक्षसिद्धोऽर्थ
इति । इदं चातिशयोक्तिमात्रं न परमार्थः । परमार्थतत्त्वाह—न चैकरूप्यमिति ।
एकरूपत्वं नानुभूयत इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अनाकारामित्यादिना । यत इदं
नीलमित्यादिप्रत्ययेषु पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिर्न भासते नीलादेश्च बुद्ध्याकारत्वं न भासतेऽतः
प्रतीयमाननीलाद्याकारविशिष्टा बुद्धिर्न भवति । नापि प्रत्यक्षा भविनुमर्हति । किं त्व-
र्थप्रकाशान्यथानुपपत्त्याऽनुमेयैव । अर्थम्तु बाह्यो नीलाद्याकारविशिष्टः प्रत्यक्षोऽवग-
म्यते । अतो विरद्धपर्यवनेद्वयोरपि प्रमाणप्रमितयोर्ग्राह्यग्राहकयोरैकरूपत्वं मुनिरामसं-
मावितमित्याशयः । परामिमतं बुद्धेः प्रत्यक्षत्वं निराकरोति—न चेत्यादिनाप्रत्यक्षा
बुद्धिरित्यन्तेन । अर्थव्यपदेशमन्तरेणेति । अर्थरूपाद्भेदेनेत्यर्थः । बुद्धे रूपोपलम्भ-
नमिति । मध्येन रूपेण निरूपणं न चास्मीत्यर्थः । स्वच्छं चिन्मात्रं नैसर्गिकं ज्ञान-
रूपम् । तत्तु वामनोपलुवात्विद्यमाननीलाद्याकारं प्रकाशन इति बुद्धानां सिद्धान्तः । एवं
च स्वरूपेण निरूपयितुमर्हा बुद्धिः पररूपेणैवामना व्यपदेश्यता भवति । तथा च पर-
रूपेण व्यपदेश्यं स्वरूपेणान्यपदेश्यं वस्तु मृगतोयात्मना प्रतीयमानवस्तुवन्न प्रत्यक्षवि-
षयी भविनुमर्हति । अतो बुद्धिर्न प्रत्यक्षेत्याशयः । उपमहरति—तस्मादिति ।

अपि च काममेकरूपत्वे बुद्धेरेवाभावो नार्थस्य प्रत्यक्षस्य सतः । न चैकरूप्यमनाकारामेव हि बुद्धिमनुमिमीमहे । साकारं चार्थं प्रत्यक्षमेवावगच्छामः । तस्मादर्थात्मन्वनः प्रत्ययः ।

अपि च नियतनिमित्तस्तन्तुष्वेवोपादीयमानेषु षट्प्रत्ययः । इतरथा तन्त्वादानेऽपि कदाचिद्दृष्टबुद्धिरविकलेन्द्रियस्य स्यात् । न चैवमस्ति । अतो न निरालम्बनः प्रत्ययः । अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम् ।

इदं नीलमित्यादिप्रत्ययो न स्वात्मभूतनालाद्याकारविशिष्टबुद्धिविषयकः किं तु स्वव्यतिरिक्तबाहिर्विद्यमाननालादिरूपार्थविशेषविषयक एवेत्यर्थः ।

किं न्यायं घटोऽयं षट् इत्यादिप्रत्ययानां बाह्यार्थानालम्बनत्वपक्षेऽनिष्टं प्रदर्शयन्नाह—
अपि चेत्यादिना । तन्तुष्वेवोपादीयमानेष्वयं षट् इत्येव प्रत्ययो न तु मृत्पिण्ड उपादीयमाने । एवं तन्तुषूपदीयमानेषु षट्प्रत्यय एव न तु कदाचिदविकलेन्द्रियस्य षट्प्रत्ययोऽपि । एवं प्रत्ययसामान्यस्य यन्नियतनिमित्तत्वमस्ति सार्वजनीनं तदर्थपक्षवदादिमते दुर्घटमेव स्यात् । ज्ञानव्यतिरिक्तनियामकस्यैवाप्रसिद्धेः । न चार्थवादिनो यथा कारणीभूततन्त्वादिनिष्ठशक्तिवशात्पटादिरूपकार्यारम्भव्यवस्था तथा ज्ञानवादिनोऽपि कारणीभूततन्तुज्ञानादिनिष्ठशक्तिवशात्पटज्ञानादिरूपकार्यव्यवस्था सिद्धव्यत्येवेति शङ्कितुं शक्यम् । यतोऽर्थवादिमते प्रतिकार्यं व्यवस्थिताः पारमार्थिक्यः कारणीभूततन्त्वादिनिष्ठाः शक्यः प्रसिद्धा विद्यन्ते । तासां च शक्तीनां स्वकार्यनियमं प्रति व्यञ्जकानि देशकालकर्मादीन्यपेक्षितानि कदाचित्कानि विद्यन्ते । ज्ञानवादिनश्च ज्ञानव्यतिरिक्तानां शक्तीनां पारमार्थिकीनामेवाप्रसिद्धेस्तद्भिन्नव्यञ्जकानां देशकालादीनां सुतरामसंभवः । अतोऽर्थवादिनः शक्तिकृता व्यवस्था सिध्यति न ज्ञानवादिन इति । अतः प्रत्ययस्य नियतनिमित्तत्वानुरोधेन निरालम्बनत्वं न सिध्यति । किं तु बाह्यार्थविषयकत्वमेवेत्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यमित्युपसंहरति—अतो न निरालम्बन इति । एवं प्रत्यक्षपरीक्षणे क्रियमाणे तस्य बाहिःप्रवृत्तो सामर्थ्यस्य सत्त्वात्तादृशबाहिर्विषयविषयकप्रत्यक्षविरुद्धस्य बौद्धाभिमतस्य निरालम्बनत्वानुमानस्यैवानुपपत्तेर्यत्र प्रत्यये दृष्टं कारणमुत्तरकाले बाधकप्रत्ययो वा तादृशप्रत्ययस्यासमीचीनत्वेऽपि यत्र तदुभयं नास्ति तादृशः समीचीनः प्रत्यक्षात्मकः प्रत्ययो न व्यभिचरत्येवेति न परीक्षितव्यमेव प्रत्यक्षमित्याशयेनोपसंहरति—अतो न व्यभिचरतीति ।

निमित्तमुत्रे हि वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्यक्षानीनां प्रमाणानां प्राप्तिद्वत्वेनापरीक्ष्यत्वे वर्णितेऽनन्तरं व्यभिचारात्परीक्षितव्यं प्रमाणं शुक्तिरजतवेदने हि प्रत्यक्षस्य व्यभि-

अनुमानं ज्ञातमन्वन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः ।
 तच्च द्विविधं—प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं सामान्यतो दृष्टसंबन्धं च ।
 प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं यथा—धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानम् ।

चारात्तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषामपि ध्यमिचार इति बोद्धिते प्रत्यक्षस्यैतावता ग्रन्थेनाव्यभिचारित्वप्रदर्शनेनापरीक्ष्यत्वोक्तया तत्पूर्वकत्वेन यदनुमानादीना व्यभिचारित्वमुक्तं तत्परिहारे जातेऽपीशानीमात्मीयलक्षणानुरोधेनाव्यभिचारादनुमानादिकं न परीक्षितव्यमिति प्रतिपादनार्थमनुमानादीनामनुपलब्धयन्तानां प्रमाणानां लोकप्रसिद्धानि लक्षणानि प्रदर्शयितुं प्रथममनुमानलक्षणप्रदर्शयति—अनुमानमित्यादिना ।

अनुमानलक्षणम् ।

अत्रानुमानशब्दोऽनुमितिपरः । ज्ञातसंबन्धस्येति । तृतीयानुबन्धीहि । ज्ञात संबन्धलिङ्गलिङ्गिनोर्याप्त्यारूप्य संबन्धो येन प्रमात्रा पुरुषेण तस्य । लिङ्गलिङ्गिसंबन्धाख्यन्यासिज्ञानवत् पुरुषस्येत्यर्थः । एकदेशदर्शनादिति । अत्र पक्षधर्म्यैकदेशयुपात्ताभ्यामेकदेशाभ्यामेकदेशसंबन्धिरूप्याभ्यामर्थादाक्षिप्यते । तथा च पक्षधर्मिण्येकदेशिनि पर्वतादावेकदेशदर्शनाद्भूमाद्यात्मलिङ्गरूपैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे बह्व्याद्यात्मकलिङ्गरूपैकदेशान्तरेऽपिशिकृष्टे—इन्द्रियसन्निकर्षाभाववत्यर्थे या बुद्धिर्जायते तदनुमानम् । अनुमिति रित्यर्थः । अनेन च व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्येव लक्षणमुक्तं भवति । अत्र भाष्येऽसंनिकृष्टग्रहणमनुमितेः प्रमाणान्तरानधिगतार्थविषयकस्वरूपप्रामाण्यसूचनार्थं वेदितव्यम् । एव सामान्यलक्षणमुक्त्वाऽनुमानं विभजते—तच्च द्विविधमित्यादिना । प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धं सामान्यतो दृष्टसंबन्धं चेति द्विप्रकारमनुमानमित्यर्थः । प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धमिति । यत्र विशेषयोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते तद्विशेषविषय प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धमित्युच्यते । यथा यस्मिन्नेव धर्मिणि गोमयेन्धनाग्निविशेषतज्जन्यधूमविशेषयो संबन्धग्रहणं प्रत्यक्षेण जातं तस्मिन्नेव धर्मिणि कालान्तरे तस्यैव धूमविशेषस्य दर्शनेन तस्यैव सदित्यमानसद्भावस्याग्निविशेषस्य यदनुमानं तत्प्रत्यक्षतो दृष्टसंबन्धात्मकमनुमानमित्याशयः । तद्विदमाह—यथा धूमाकृतिदर्शनादित्यादिना । अत्र भाष्ये धूमदर्शनादाग्निविज्ञानमिति वक्तव्यं आकृतिग्रहणमाकृत्योरेवेतरव्यवच्छेदकत्वेन हेतुमाययवम्भापर्यवमानार्थमिति ज्ञेयम् । अत्र प्रत्यक्षविषयस्यैवानुमानविषयत्वेऽपि पूर्वबोधात्कालान्तरस्याऽऽधिक्येन मानादनुमाने प्रामाण्यमित्यापि विज्ञेयम् । अस्यैव विशेषानवच्छिन्नस्य सामान्यतो दृष्टोदाहरणत्वसमवेऽपि विशेषतो दृष्टसंबन्धत्वात्तदसं-

सामान्यतो दृष्टसंबन्धं यथा—देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्ति-
मुपलभ्याऽऽदित्यगतिस्मरणम् ।

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् ।

उपमानमपि सादृश्यमसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति । यथा गवय-
दर्शनं गोस्मरणस्य ।

कीर्णनिःसंदिग्धसामान्यतो दृष्टोदाहरणप्रदर्शनार्थमुदाहरणान्तरमाह—सामान्यतो दृष्ट-
संबन्धं यथेति । यत्र सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो गृह्यते तत्सामान्यतो दृष्टसं-
बन्धमित्यर्थः । आदित्यो गतिमान्देशान्तरप्राप्तिमत्त्वात् । यो यो देशान्तरप्राप्तिमान्
स गतिमान् । यथा देवदत्त इति । अत्र गतिप्राप्त्योः सामान्ययोरेव प्रत्यक्षेण संबन्धो
गृहीतः । आदित्ये गत्यनुमानोपबोगीतीर्दं सामान्यतो दृष्टसंबन्धनन्यानुमानमित्याशयः ।
गतिस्मरणमिति । गत्यनुमानमित्यर्थः ।

शास्त्रलक्षणम् ।

एवमनुमानलक्षणमुक्त्वा प्रसिद्धप्रमाणभावस्य शब्दविशेषस्य शास्त्रस्य वेदार्थविचा-
रोपयोगित्वेन लक्षणमाह—शास्त्रमिति । शास्त्रशब्देनात्र पङ्कजादिपदवद्योगरूढ्या
धर्माधर्मोपदेशीनि चतुर्दशाष्टादश वा विद्यास्थानान्युच्यन्ते । शब्दविज्ञानादित्यत्र
शब्दशब्देन सामान्यवाचिना प्रकृतत्वाच्चोदनाऽभिधीयते । अर्थशब्देन च धर्माधर्माव-
भिधीयते । ततश्चायमर्थः—चोदनात्मकशब्दविज्ञानात्प्रमाणान्तरागम्यधर्माधर्मविषयक-
ज्ञानजनकं शास्त्रमिति । अतश्च प्रकृतलक्षणस्य न वेदानुपयोगित्वं न वा लौकिकवा-
क्येष्वतिन्यापकत्वमिति विज्ञेयम् । अस्य च शब्दप्रमाणस्य यथा नानुमानान्तर्भाव-
स्तथा प्रपञ्चितं वार्तिके तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

उपमानलक्षणम् ।

एवं शब्दप्रमाणं निरूप्य प्रसिद्धप्रमाणभावस्योपमानप्रमाणस्य वेदार्थविचारोपयोगस-
त्त्वेन लक्षणमाह—उपमानमिति । सादृश्यमित्युपमानपदविवरणम् । यत् सादृश्यं
दृश्यमानमसन्निकृष्टेऽर्थे—प्रमाणान्तरागम्येऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति तदुपमानम् । उपमि-
त्यात्मकप्रमाकरणादिति लक्षणवाक्यार्थः । उदाहरणं प्रदर्शयति—यथेति । गवयदर्श-
नम् । अल्पं गतस्य गवयाद्युद्योगविशेषं पश्यतः गोसदृशो गवय इत्याकारकं साद-
ृश्यविशिष्टगवयदर्शनमित्यर्थः । गोस्मरणस्येति । एतादृशगवयदर्शनानन्तरमेतत्सादृशी
मदीया गौरित्याकारकं सादृश्यविशिष्टगोज्ञानं यत्तस्येत्यर्थः । जनकमिति शेषः । अस्य
च सादृश्यविशिष्टगोज्ञानस्य गोविषये स्मरणरूपत्वे सादृश्यविषये प्रत्यक्षरूपत्वेऽपि
सादृश्यविशिष्टस्य गवादेरन्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमेयत्वं बह्निविशिष्टपर्वतस्यानुमानप्रमेयत्व-
वद्विज्ञेयम् ।

अर्थापत्तिरपि दृष्ट. श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना । यथा--
जीवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना ।

अर्थापत्तिलक्षणम् ।

एवमुपमान निरूप्य प्रसिद्धप्रमाणभावम्यार्थापत्तिप्रमाणभावस्य लक्षणमाह—अर्थापत्ति र्णीत्यादिना । दृष्ट इति । प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकेन प्रमित इत्यर्थ । श्रुत इति पृथगुपादानात्प्रमितमात्रवचनोऽपि दृष्टशब्दो गोवलीवर्दन्यायेन श्रुतातिरिक्तप्रमितमात्र-परो ज्ञेय । श्रुत इति । शब्दप्रमाणप्रमित इत्यर्थ । श्रुतपदस्य पृथगुपादान त्वर्थविषयदृष्टार्थापत्त्यपेक्षयाऽस्या श्रुतार्थापत्ते प्रमाणग्राहिणीत्वेन वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । तथा च लक्षणपरभाष्यस्यायमर्थ—प्रमाणपत्रकेण प्रमितस्यार्थस्यार्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्तिरिति । तत्र प्रत्यक्षमिदानीयथानुपपत्त्याऽर्थकल्पना यथा—प्रत्यक्षतोऽवगताद्वाहाद्बह्वेर्दाहशक्ति-कल्पना । अनुमानपूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा—देशा-तरप्राणिलिङ्गकेनानुमानेनाऽऽदित्ये गति मनुमाप तदन्यथानुपपत्त्याऽऽदित्ये गमनशक्तिरूपना । शब्दपूर्विका प्रमाणग्राहिण्य-र्थापत्तिर्यथा—‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इति श्रुतेन वाक्येन दिवाऽभुञ्जाने देवदत्ते पीनत्वरूपो योऽर्थ प्रमितस्तदन्यथानुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये ‘रात्रौ भुङ्क्ते’ इति रात्रिभोजनरूपार्थप्रतिपादकवाक्या-तरस्य कल्पना । न चात्र दिवावाक्यप्रमितार्थस्यो-पपत्त्यर्थे रात्रिभोजनरूपार्थमात्रकल्पना युक्ता समाश्रयितुम् । श्रुतवाक्यप्रतीयमानार्था-न्यथानुपपत्तिप्रतिसघानेन तदुपपत्तय आकाङ्क्षितम्यार्था-तरस्य तद्बोधकेन वाक्येनैव सम-र्पणस्य युक्तत्वात् । शब्द शब्देनान्वेतीति न्यायात् । उपमानपूर्विका त्वर्थापत्तिर्यथा— गवयदर्शनादेतत्सदृशो गौरिति यद्गवि गवयसादृश्यमुपमित तदन्यथानुपपत्त्या तादृशसादृश्यविशिष्टगवि तादृशप्रमाविषयत्वशक्तिरस्तीति कल्पना । अर्थापत्तिपूर्व-काऽर्थापत्तिर्यथा—अर्थबोधान्यथानुपपत्त्या शब्दस्य वाचकशक्ति कल्पयित्वा पुनस्तद-नुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पना । इदं च शब्दप्रतिपत्त्याधिकरणे स्पष्टं मविष्यति । अभावपूर्विकामर्थापत्तिमुदाहरति भाष्यकारो यथा—जीवति देवदत्त इत्यादिना । जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽभावो योग्यानुपलब्धया प्रमित । तदन्यथानुपपत्त्या च बहि र्भावस्य प्रमाणान्तरागम्यस्य या कल्पना साऽभावपूर्विकाऽर्थापत्तिरित्यर्थ । इदं च भाष्यकारोदाहरण पूर्वोक्तसर्वोदाहरणोपलक्षक विज्ञेयम् ।

अनुपलब्धिलक्षणम् ।

अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्यासंनिकृष्टस्य । तस्मात्प्र-
सिद्धत्वान् परीक्षितव्यं निमित्तम् ।

ननु प्रत्यक्षादीन्यन्यानि भवन्तु नाम प्रमाणानि । शब्दस्तु
न प्रमाणम् । कृतः । ' अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् '
(६ । ११) । अनिमित्तप्रमाणं शब्दः । यो ह्युपलम्भनविषयो
नोपलभ्यते स नास्ति । यथा शशस्य विषाणम् । उपलम्भकानि
चेन्द्रियाणि पञ्चादीनाम् । न च पशुकामेष्टयनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते ।

एवमर्थापत्तिप्रमाणं निरूप्यानुपलब्ध्याख्यं प्रमाणं निरूपयति—अभावोऽपी-
त्यादिना । अभाव इत्यस्य विवरणं प्रमाणाभाव इति । अत्र प्रमाणशब्दः
पूर्वोक्तप्रत्यक्षादिरूपप्रमाणपञ्चकपरः । तदभावोऽनुपलब्ध्याख्यं प्रमाणमित्यर्थः । अस्य
प्रमाणस्य प्रमेयं दर्शयति—नास्तीत्यस्यार्थस्येति ।

भूतले घटो नास्तीत्येवं प्रतीयमानो यो भ्रूदेशातिरिक्तः स्मर्यमाणघटावच्छिन्नो
भ्रूदेशाधिकरणको नञर्थरूपोऽभावस्तादृशस्य प्रमेयस्येत्यर्थः । असंनिकृष्टस्येत्यनेन पूर्वो-
क्तप्रमेयस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वमुक्तम् । तथा च भूतले घटो नास्तीत्येवं भूतलाधिकरण-
कतया भूतलव्यतिरेकेण प्रतीयमानस्य घटाभावस्य प्रत्यक्षाद्यविषयस्य बोधकः प्रत्य-
क्षादिप्रमाणपञ्चकस्योत्पत्तुं योभ्यस्यापि योऽनुत्पादो दृश्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्यायः
प्रमाणाभावशब्दितः स एवानुपलब्ध्याख्यं प्रमाणमिति भावः । एवं लोकप्रसिद्धलक्षण-
घतामनुमानाद्यनुपलब्धयन्तानां प्रमाणानां लोकप्रसिद्धस्वतःप्रामाण्यस्य लोकसिद्धत्वा-
त्प्रामाण्ये विषये निमित्तपरीक्षा न कर्तव्येति प्रकृतं प्रामाण्ये निमित्तस्यापरीक्ष्यत्वमुपसं-
रति—तस्मादिति ।

चित्राक्षेपवादः ।

एवं ' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ' इति सूत्रेण चोदना धर्मं प्रमा-
णमेव नत्वप्रमाणमित्येवं प्रतिज्ञातार्थे वृत्तिकारमतेन प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यस्य
लोकप्रसिद्धत्वप्रदर्शनेन साधिते संप्रति चोदनाव्यतिरिक्तानां प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामा-
ण्यस्य संभवेऽप्यैहिकफलबोधकानां ' चित्रया यजेत पशुकामः ' इत्यादिचोदनानां
प्रत्यक्षादिभिरसंवादेन विसंवादेन च प्रामाण्यं न संभषतीत्याक्षेपपरतया ' अनिमि-
त्तम् ' इत्यादिसूत्रमवतारयति—नन्वित्यादिना । पक्षभूतं शब्दमध्याहृत्य तत्र
सूत्रनिर्दिष्टप्रामाण्यात्मकं साध्यं प्रदर्शयति । अनिमित्तमित्यस्यैव विवरणमप्रमाणमिति ।
' विद्यमानोपलम्भनत्वात् ' इति हेतुबोधकं सूत्रावयवं व्यापष्टे—यो ह्येत्यादिना । अनेन
च माप्येणोपलम्भनयोग्यानुपलभ्यमानस्येऽसत्त्वमेव । यथा शशाविषाणमित्येवं सामा-
न्यतो व्याप्तिः प्रदर्शिता । प्रकृतपक्षे प्रकृतहेतुं योग्यति—उपलम्भकानि चेत्त्यादिना ।

अतो नेष्टिः पशुफला । कर्मकाले च फलेन भवितव्यम् ।
 यत्कालं हि मर्दनं, तत्कालं मर्दनमुखम् । कालान्तरे फलं दास्यतीति
 चेन्न । न कालान्तरे फलमिष्टंरित्यवगच्छामः । कुतः । यदा तावदसौ
 विद्यमानाऽऽसीत्तदा फलं न दत्तवती । यदा फलमुत्पद्यते तदाऽसौ
 नास्ति । असती कथं दास्यति । प्रत्यक्ष च फलकारणमन्यदुपलभामहे । न
 च दृष्टे कारणे सत्यदृष्टं कल्पयितुं शक्यते । प्रमाणाभावात् । एवं दृष्टा-
 पचारस्य वेदस्य स्वर्गाद्यपि फलं न भवतीति मन्यामहे ।

पश्चादिफलमावन्त्वेन चित्रादिर्मविधायना ' चित्रया यजेत ' इत्यादिषोढना
 अप्रमाण योग्यानुपलब्धिवाधितार्थकत्वात्तदास्तीरे फलानि सन्तीति विप्रलिप्सुवाक्य-
 षत् । अयमाशय — उपलब्धियोग्यस्य वस्तुन सन्नां सामग्र्यामुपलभ्यमानत्वे विद्यमानत्वं
 मियेत् । प्रकृते च चित्रादिफलत्वेन श्रूयमाणानां पश्चादीनामुपलब्धियोग्यानां सत्या-
 मपि चतुरादिमामग्या चित्रेष्ट्यनुष्ठानानन्तरमनुपलभ्यमानत्वेन शशविषाणादिवत्तेषां
 चित्रादिफलत्वमसदेवेत्यमर्दधेवोपकत्वात् चित्रादिषोढना प्रमाणमिति । ' अतो
 नेष्टिः पशुफला ' इत्यनेन भाष्येणानुमानान्तरमपि सूचितम् । चित्रा न पशुफला
 स्वान्यवहिनोत्तरकाले स्वफलाननकत्वात्मानमोननादिवत् । अत्र प्रयोगे व्यतिरेकोदा-
 हरणं प्रदर्शयन्नाह—कर्मकाले चेत्यादिना । यद्यस्य सावनं मर्दनादि सुखादेः
 साधनं तत्तु मर्दनादि स्वकाल एव सुखादि साधयति । चित्रादिकं तु न
 तथेति न तत्कालमात्रमिति भावः । ननु यदि कर्मानन्तरं फलम्योक्त स्या-
 त्तन्नमस्य प्रत्यक्षयोग्यतया तदनुपलब्ध्या बाधः स्यात् । तदनन्तरमेव फल-
 दानकाठ इत्यपि स्यात् तु तदुक्तमित्यनुपलब्धिवाधितार्थकत्वं स्वकाले फलादानं
 चामिदमित्याशयेन शङ्कते—कालान्तर इत्यादिना । समाधत्ते—नेत्यादिना ।
 अयमाशय — सत्यम् । न वाचशब्देनाऽऽनन्तर्यमुपात्तम् । तथा कालान्तर-
 मपि नोपात्तम् । अतो विनष्टस्य कारणत्वायोगात्कालान्तरमावित्वस्य च श्रुत्यनुपात्त-
 त्वात्कर्मभावमिदमनन्तर्यमेव शङ्कानुपात्तमपि फलेऽङ्गीकरणीयमिति तस्य चानुपल-
 म्भात्पूर्वोक्त हेतुद्वयं मुख्यमिति । फलकारणमन्यदिति । अथप्रतिप्रहादिरूपमित्यर्थः ।
 एवमेहि कर्मविषये वाधितार्थस्य वेदम्याऽऽमुष्मिक्स्वर्गादिफलविषयेऽपि सुतरां प्रमाण-
 कत्वं न भवतीत्याह—एवमित्यादिना मन्यामहे इत्यनेन ।

दृष्टविरुद्धमापि भवति किञ्चिद्वचनं, पात्रचयनं विधायाऽऽह 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं याति' इति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशति ।

न च तत्स्वर्गं लोकं यातीति । प्रत्यक्षं हि तद्व्यहते । न चैष यातीति विधिशब्दः । एवंजातीयकं प्रमाणविरुद्धं वचनमप्रमाणम् । अम्बुनि मज्जनपलावूनि, ग्रावाणः प्लवन्त इति यथा । तत्सामान्यादग्निहोत्रादि-चोदनास्वप्यनाश्वासः । तस्मान्न चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ।

'आत्पत्तिफस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानम्' तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धः ।

प्रत्यक्षविसंवादनिरूपणम् ।

एवमनुपलब्धविधाधितार्थकोदाहरणेऽप्रामाण्यं प्रदर्श्य प्रत्यक्षविरुद्धार्थकोदाहरणविशेषेऽ-

विधाप्येत्यन्तेन । आहिता-

दक्षिणहस्ते जुहुया-

सादयति' इत्यादिवाक्यैर्यज्ञपात्राणामाहिनाशरीरे स्थापनात्मकं कथनं विहितं तद-
न्तरमित्यर्थः । 'स एष' इत्यारभ्य 'याति' इत्यन्तोऽर्थावाहः । ननु 'स्वर्गं लोकं
यानि' इति स्वर्गं प्रति गन्ता शरीरादन्य आत्मैवेति कथं प्रत्यक्षविरोध इत्यत आह—
प्रत्यक्षं शरीरकमिति । शरीरातिरिक्तस्याऽऽत्मनः सत्ताया एव निष्प्रमाणकत्वात्कथं-
चित्सत्त्वाम्युपगमेऽपि यज्ञपात्ररूपयज्ञायुधसंयोगासंभवाद्धिभोक्तव्यं यागकर्तृत्वासंभवाच्च
'एषः' इति पुरोवर्तिनिर्देशकशब्दविरोधाच्च शरीरपरमेयेदं वचनम् । तच्च शरीरं प्रत्यक्षं
दृश्यत इति 'स्वर्गं लोकं याति' इति विप्रतिषिद्धमिति भावः ।

यदि चास्य वाक्यस्य विधायकत्वं स्यात्तदा तत्सामान्यादेव शरीरादन्यमात्मानं
कल्पयित्वाऽपि विशेषः शरीरहिते । तत्प्रेतदन्ति । अनुवादस्त्वसौ । स्वार्थेऽप्यप्रमाणं
नार्थान्तरं कल्पयितुं शक्युयात् । अतः शरीरस्यैव स्वर्गगमनवचनात्प्रत्यक्षविरोधः स्पष्ट-
मेत्याह— न चैष इत्यादिना । अमुमर्थं प्रयोगेण दर्शयति—एवंजातीयकमित्यादिना ।
अयमर्थः । यज्ञायुधीत्यादिवचनमप्रमाणम् । प्रत्यक्षविरुद्धार्थकत्वात् । 'अम्बुनि मज्ज-
नपलावूनि, ग्रावाणः प्लवन्ते' इत्यादिव कथयति । अग्निहोत्रादि चोदनास्वप्यन्याय-
मतिदिशति—तत्सामान्यादित्यादिना । अग्निहोत्रादिचोदना अप्रमाणं वेदवक्यैक-
देशत्वाच्चिन्नादिचोदनावदित्यर्थः । मङ्गतं पूर्वाक्षेपसंहृति—तस्मादिति । प्रत्यक्षा-
संवादविसंवादाभ्यां चिन्नादिवाक्यानामप्रामाण्यात्पृच्छान्तेनाग्निहोत्रादिचोदानामनाया-
प्याद्योदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञावार्थो न घटन इति भावः । एवं निविवाक्य-

तस्याग्निहोत्रादिलक्षणस्यार्थस्य ज्ञानं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य ।
 तथा च चोदनालक्षणः मम्यक्संप्रत्यय इति । पौरुषेये हि
 शब्दे यः प्रत्ययस्तस्य मिथ्याभाव आशङ्क्येत परप्रत्ययो हि तदा
 स्यात् । अथ शब्दे ब्रुवति कथं मिथ्येति । न हि तदानीमन्यतः
 पुरुषादवगतिमिच्छामः । ब्रवीतीत्युच्यते बोधयति बुध्यमानस्यं
 निमित्तं भवतीति शब्दे च निमित्ते स्वयं बुध्यते । कथं विमलब्धं
 द्रव्यान्नतदेवमिति । नचास्य चोदना स्याद्वा न वेति सांशयिकं
 प्रत्ययमुत्पादयति । न च मिथ्यैतदिति कालान्तरे देशान्तरेऽव-
 स्थान्तरे पुरुषान्तरे वा पुनरव्यपदेश्यप्रत्ययो भवति । योऽप्यस्य
 प्रत्ययविपर्यासं दृष्ट्वाऽप्रापि विपर्यासिष्यतीत्यानुमानिकः प्रत्यय उत्प-
 द्यते सोऽप्यनेन प्रत्यक्षेण प्रत्ययेन विरुध्यमानो बाध्यते । तस्माच्चो-
 दनालक्षण एव धर्मः ।

मप्रमाणमिति पूर्वपक्षे पाठेऽप्रामाण्यकारणीभूतकरणदोषानिराकरणेन पूर्वोक्तमेव स्वतः-
 प्रामाण्यं सिद्धान्त्यमिममत् 'औत्पत्तिकस्तु' इत्यदिसूत्रार्थविवरणमुखेन प्रदर्शयति-
 तुशब्द इत्यादिना । नाप्रमाण विधिवक्तव्यमित्यर्थः । हेतुप्रतिपादकसूत्रावयवं विवृणोति-
 अर्षारूपेय इत्यादिना । अर्षारूपेय इत्यौत्पत्तिक इत्यस्य विवरणम् । यतोऽग्निहोत्रादिः
 स्वर्गादिमात्रनामित्येन, दृशार्थस्य प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य ज्ञापकः शब्दार्थसंबन्धोऽ-
 पौरुषेयो विद्यत इति हेतुप्रतिपादकसूत्रावयवार्थः । तथा च शब्दे वक्तृदोषस्यैव संभा-
 वितत्वात्प्रवृत्ते चार्षारूपेयत्वस्यैव मत्त्वात्करणदोषरहितं शास्त्रमप्रामाण्यकारणाभावात्प्रमा-
 णमेवेत्याह—तथा चेति । पौरुषेयवाक्ये तु भ्रमप्रमादादिरूपपुरुषदोषस्य संभावितत्वा-
 दप्रामाण्यं भविशुभर्हीत्याह—पौरुषेये हीत्यादिना । अर्षारूपेये तु पुरुषानपेक्षत्वात्प्रा-
 माण्यकारणमस्तीत्याह—अथ शब्द इत्यादिना । शब्देऽर्षारूपेय इत्यर्थः । न च
 वैदिकशब्देभ्योऽर्थप्रतीतिरेव नेत्यद्यने न वा प्रतारकवाक्यवद्विप्रलभ्यात्मकं ज्ञानं जायत
 इत्याह—ब्रवीतीत्यादिना । नापि वैदिकवाक्यस्य संशयजनकत्वमित्याह—न
 चेत्यादिना । नापि कालान्तरे देशान्तरे वा वैदिकवाक्यप्रतीतेऽर्थे विपर्ययप्रत्ययो
 जायत इत्याह—न च मिथ्यैतदित्यादिना । ननु वचनत्वात्सौक्यवचनवद्वेदवचनमपि
 मिथ्येति शङ्का परिहृयते—योऽप्यस्येत्यादिना । अस्य च माध्यम्या-
 यमाशयः । वाचकार्थानेन हि मिथ्यात्वेन व्याप्तं वाक्यत्वं तादृशमेव मिथ्यात्वं
 साधयेत् । शब्दे च तादृश मिथ्यात्वं साधयितुं न शक्यते । प्रत्यसो हि वेदोत्पापितः
 प्रत्यय प्रत्यक्षपदेव कदाचिदप्यव्यपदेश्यत्वात्तो वाचकार्थानं मिथ्यात्वं वेदे साधयितुं

स्यादितदेवं नैव शब्दभ्यार्थेन संबन्धः । कृतोऽस्य पौरुषेयताऽपौरुषेयता
वेति । कथम् । स्यादर्थेन संबन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुसस्य पादन-
पूरणे स्याताम् । यदि संश्लेषलक्षणं संबन्धमभिभेदयोश्चपते कार्यकारण-
निमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयिभावाद्यस्तु संबन्धाः शब्दभ्यानुपपन्ना एवेति ।
उच्यते । यो ह्यत्र व्यपदेश्यः संबन्धस्तमेकं न व्यपदिशति भवान्प्र-
त्यायस्य प्रत्यायकस्य च यः संज्ञासंज्ञिलक्षण इति ।

न शक्यत इति विरुद्धो हेतुरिति । अत्र माप्ये प्रत्यक्षशब्दो गुणवृत्त्या कदाचिदप्य-
बाध्यमानत्वसादृश्येन प्रत्यक्षसदृशशब्दज्ञानपरः । वेदजनितगतार्थप्रत्यय- सम्यगपौ-
रुषेयवाक्योत्पन्नत्वाद्देवाक्यनुद्धेवदित्येवं साधितं प्रामाण्यमुपसंहरति—तस्मादेति ।

शब्दार्थसंबन्धाक्षेपवादः ।

आह यदि प्रत्यायक शब्दः प्रथमश्रुत किं न प्रत्याययति ।
उच्यते । सर्वत्र नो दर्शन प्रमाणम् । प्रत्यायक इति हि प्रत्ययं
दृष्ट्वाऽवगच्छामो न प्रथमश्रुत इति प्रथमश्रवणे प्रत्ययमदृष्ट्वा यावु-
त्कृत्व श्रुतेनेय सज्ञाऽय सज्ञीत्यवधारित भवति तावत्कृत्वः
श्रुतादधीनमिति । यथा चक्षुर्द्रष्टुं न प्राप्तेन प्रकाशेन विना प्रका-
शयतीत्यद्रष्टुं न भवति ।

तत्र यप्रतिपत्तिरूपकशक्तिर्वेन यत्कर्मत्व वाच्यवरूपमर्थस्य तस्यामेव च यत्करणत्व
वाचकत्वरूप शब्दस्य तादृशो वाच्यवाचकभाव एव मन्व्य शक्तिरूप शब्दार्थयोरनि-
वार्य ममवतीत्यभिप्रायेण समाधत्ते—उच्यते इत्यादिना । सज्ञासंज्ञिलक्षण इति ।
वाच्यवाचकभाव इत्यर्थः ।

ननु गोशब्दो न गोत्ववाचकशक्तिमा मन्व्यग्रहणात्पूर्वमप्रतिपादकत्वाद्देवदत्तादिश-
ब्दवन्त्यभिप्रायवाञ्छङ्कते—आहेति । अत्रैवानुमाने पूर्वपक्षी विपक्षवाचकत्वमाह—यदि
प्रत्यायक इत्यादिना । यदि गोशब्दो गोत्ववाचकशक्तिमा इत्यात्प्रथमश्रुतः एव
गोत्ववाचक प्रत्याययेत् । न च प्रत्यायय यतो न तादृशशक्तिमानित्याशयः । यथा
शब्दम्यार्थप्रत्यायकत्व लोकेयवहारोऽप्रतीयते तथैव शक्तिविज्ञानमपि प्रत्यायकस्य
शब्दस्य सहकारिमूलमिति लोकयवहारोऽवगम्यते । न हि सहकारिण विना कर-
णत्व कस्यचित्पि मुत्रापि दृश्यते । अत एतादृशमहकारिविरहात्प्रथमश्रवणे प्रत्यायकत्वा-
सम्भवेऽपि न तच्छक्तिमत्त्वहानिरित्यभिप्रायेण समाधत्ते—उच्यते इत्यादिना । दर्शन-
मिति । लोकेयवहार इत्यर्थः । लोके च शब्दप्रयोगान्तरं जायमानार्थप्रत्यय दृष्ट्वा
शब्दम्यार्थप्रत्यायकत्वयवहारो न प्रथमश्रुतत्वमात्रेण । प्रथमश्रवणेऽर्थप्रत्ययाननेऽपि
यावत्कृत्व श्रुतेन सज्ञामानिसम्बन्धरूपा शक्तिरवधारिता भवति तावत्कृत्व श्रुता-
देव शब्दार्थविगमो लोकदृष्ट इति दर्शनानुरोधेनैव प्रकृतेऽपि शक्तिज्ञानस्य सहकारि-
त्वमाश्रयणीयमिति योजना । पूर्वपक्ष्युक्तानुमाने व्यभिचार दर्शयति—यथा चक्षु-
रित्यादिना ।

शब्दार्थसम्बन्धपीरुपेयत्वात् ।

एतावता सव्यमद्भाषो दर्शितः । स तु कृत्यो नित्यो वेति विचारयन्पूर्वपक्षमाह—
यदि प्रथमश्रुत इत्यादिना । यदि प्रथमश्रुत शब्दोऽर्थं न प्रत्याययति तर्हि देवदत्ता-
दिशब्दवन्त्येव मन्वेति वदन्नि दुर्गरेव मज्ञावरूप सव्य शब्दार्थयो कृत-
व्यादित्यर्थः यदि सज्ञात्वानिश्चित विधिसम्बन्धात्तर स्यात्स्यादपि तस्य नित्यत

यदि प्रथमश्रुतो न प्रत्याययति कृतकस्तर्हि शब्दस्यार्थेन संबन्धः
कृतः । स्वभावतो ह्यसंबन्धावेतौ शब्दार्थौ । मुखे हि शब्दमुपलभामहे
भूमावर्थम् । शब्दोऽयं न त्वर्थोऽर्थोऽयं न शब्द इति च व्यपदि-
शन्ति । रूपभेदोऽपि भवति । गौरितीमं शब्दमुच्चारयन्ति सास्त्रादि-
मन्तमर्थमवबुध्यन्त इति । पृथग्भूतयोश्च यः संबन्धः स कृतको दृष्टः ।
यथा रज्जुघटयोरिति ।

अथ गौरित्यत्र फः शब्दः । गकारौकारविसर्जनीया इति भग-
वानुपवर्षः । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः । ते च श्रोत्रग्र-
हणाः । यद्येवमर्थप्रत्ययो नोपपद्यते । कथम् । एकैकाक्षरविज्ञानेऽर्थो
नोपलभ्यते । न चाक्षरव्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चिदस्ति समुदायो नाम ।
यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । यदा गकारा न तदौकारविसर्जनीयौ । यदौ-
कारविसर्जनीयौ न तदा गकारः । अतो गकारादिव्यतिरिक्तोऽन्यो
गोशब्दोऽस्ति यतोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । अन्तर्हिते शब्दे स्मरणादर्थप्रति-
पत्तिश्चेन्न ।

न तु तदस्ति । किं तु संज्ञात्वरूप एव संबन्ध एष्टव्य इत्येतमर्थमुपपाठयति—कृत
इत्यादिना । स्वभावतो ह्यसंबन्धाविति । मुखमूयादिरूपभिन्नदेशाधिष्ठानत्वेन शब्दा-
र्थयोः संबन्धो न स्वभावसिद्ध इत्यर्थः । अत्यन्तभिन्नत्वेन व्यपदेशादपि न स्वभाव
सिद्धः संबन्ध इत्याह—शब्दोऽयमित्यादिना । रूपभेदाच्च परस्परं भिन्नयोः शब्दा-
र्थयोः स्वभावतोऽसंबन्ध इत्याह—रूपभेद इत्यादिना । शब्दम्योच्चार्यमाणत्वमर्थम्या-
वबुध्यमानत्वमिति रूपभेद इति भावः । एवं च पृथग्भूतयोरनयोः स्वतोऽसंबद्धयोः
पक्षात्पुरुषेभ्यो जायमानः संज्ञासंज्ञिसंबन्धो रज्जुघटयो संयोग इव पुष्टपकृत एवैष्टव्य
इति तद्द्वारा पुरपानुप्रवेशसंभवाच्चोदना न धर्मं प्रमाणमित्याशयेन प्रकृतपूर्वपक्षमुपसंहर-
ति—पृथग्भूतयोश्चेत्यादिना । आम्ना तावत्संबन्ध । संबन्धिद्वयाधारो हि संबन्धो
नानिह्यपित्योस्तयोर्निरूपयितुं शक्यते । नहि वर्णातिरिक्तस्य शब्दस्य शशविषोणाय-
मानस्य संबन्ध एव संभवति नतरा नित्यत्वमित्याधारभूतं शब्दस्वरूपमेव कीदृशमिति
प्रथमं निरूपयाम इति सिद्धान्तवाद्याह—अथ गौरित्यादिना । गौरित्यत्रेति ।
गौरित्युच्चारणे सति गोत्वरूपार्थप्रत्यायवत्त्वेनाभिमतः शब्दः किं गकारादिवर्णरूप उक्त
तद्विन्नस्तदभिन्यङ्गचः स्फोटस्य कश्चन इति प्रश्नमाप्यार्थः ।

एवं शब्दस्वरूप त्रिमिति पृष्ठा सिद्धान्ती वृद्धसंमतिप्रदर्शनपूर्वकं स्वमतेन
गकारादिवर्णा एव शब्दस्वरूपमित्याह—गकारेत्यादिना । उपवर्षग्रहणे नास्य पक्षस्य

स्मृतेरपि क्षणित्वाटक्षरैस्तुल्यता । पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो
वर्णः प्रत्यायक इत्यदोषः ।

परमतत्त्वज्ञापनाय किं तु वृद्धमंमतिप्रदर्शनायेति वेदितव्यम् । गकारादिवर्णानामेव
शब्दम्बरूपत्वं प्रत्यक्षबलेनार्थप्रत्यायकत्वानुरोधेन च व्यवस्थापयिष्यन्प्रथम प्रत्यक्षबलेन
तेषां शब्दम्बरूपत्वं प्रतिपादयति—श्रोत्रग्रहणे हीत्यादिना । श्रोत्रग्रहणे—श्रोत्रेन्द्रि-
यजन्यप्रत्यक्षविषये । अर्थे वस्तुनि । शब्दशब्दः—शब्द इति शब्दः प्रसिद्धः । वाच-
कत्वेन लोके प्रसिद्ध इत्यर्थः । ते च श्रोत्रग्रहणा इति । त एव—गकारादय एव श्रोत्र-
ग्राह्या इत्यर्थः । एवमारेण च पराभिमत्स्फोटादीनां श्रोत्रग्राह्यत्वानिराकरणं बोध्यम् ।
एवं च श्रोत्रग्राह्यत्वलक्षणलक्षितानामेव लोके शब्दशब्दवाच्यत्वदर्शनात्स्फोटादीनां
चातयात्वाद्गकारादीनामेव वर्णानां शब्दम्बरूपत्वमाश्रयणीयमिति भावः ।

स्फोटवाचाक्षेपः ॥

एवं श्रोत्रेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयत्वाद्गणेषु शब्दत्वं प्रसाध्याघुनाऽर्थप्रत्यायकत्वानुरोधेनापि
तेषामेव शब्दत्वमाक्षेपसमाधानाम्या व्यवस्थापयितुं प्रथमतः शङ्कामुपन्यस्यति—यद्येवमि-
त्यादिना तुल्यता इत्यन्तेन । राद्येवम्—वर्णानामेव शब्दत्वेऽभ्युपगम्यमाने शब्दश्रवणा-
नन्तरं जायमानोऽर्थप्रत्ययो नोपपद्येतेत्यर्थः । अत्र हेतु पृच्छति—कथमिति । वर्णा-
नामर्थप्रत्यायकत्वं वदता वक्तव्यं किं प्रत्येक वर्णा अर्थ प्रत्याययेयुस्त तदतिरिक्तः
समुदाय उत संहता वर्णा इति । एवं विवरूप्याऽऽद्यपक्षं दूषयति—एकै-
काक्षरविज्ञान इत्यादिना । द्वितीयपक्षं दूषयति—न चाक्षरव्यतिरिक्तत्वात्
दिना । वर्णाराम्यः समुदायो युगपदवाच्यैरेव वर्णारारब्धव्यः । न च वर्णानामुप-
लब्धिनो योगपद्यम् । विच्छिन्नयत्नयद्गच्छन्वान् । सत्तायागपद्येन त्वारम्भे नित्यत्वा-
द्विभुत्वाच्च वर्णानां सर्वे सर्वदा सर्वमारभेगन्धित्वादिबहुतरदोषप्रसक्त्या वर्णावयवि-
वद्वर्णानिरिक्तसमुदायोऽप्यप्रामाणिक इति भावः । अमवर्तिना वर्णानां साहित्यममंभा-
विनमेवेति महिताना वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमिति तृतीयं पक्षं निराकरोति—यदा गकार-
इत्यादिना । एवं वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं दूषयित्वाऽर्थप्रतीतिरूपकार्यानुगोधेन गका-
रादिव्यतिरिक्तो गवादिशब्दैर्यथाहित्यमाणोऽन्य एव कश्चन स्फोटान्य शब्दम्बरूपमि-
त्यङ्गीकरणीयमित्याह—अत इत्यादिना । ननु तथाऽपि अमवर्तिना वर्णानां स्वरूपत-
साहित्यामंभवेऽपि तत्तत्स्मरणद्वाराऽर्थप्रतीतिरुपपद्यत एवेत्यनर्थिरेव स्फोटकल्पनेत्या-
दाद्यच्च स्मृतेरपि क्षणित्वाटक्षरवस्मृतीनां योगपद्यं दुर्गन्तमेवेत्यावश्यकमेव स्फोटकल्पने

नन्वेवं शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति लौकिकं वचनमनुपपन्नं स्यात् ।
उच्यते । यदि नोपपद्यतेऽनुपपन्नं नाम । न हि लौकिकं वचनमनु-
पपन्नमित्येतावता प्रत्यक्षादिभिस्नवगम्यमानोऽर्थः शक्योत्पुपगन्तुम् ।
लौकिकानि वचनान्युपपन्नार्थान्यनुपपन्नार्थानि च हृदयन्ते । यथा
देवदत्त गामभ्याज इत्येवमादीनि, दश दाडिमानि षड्रूपा
इत्येवमादीनि च ।

ननु च शास्त्रकारा अप्येवमाहुः 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाऽऽचष्टे
व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्' [नि० १।१] इति यथा । न
शास्त्रकारवचनमप्यलमिममर्थमप्रमाणकमुपपादयितुम् । अपि च नैवैतद-

त्याशयेनाऽऽह—अन्तर्हित इत्यादिना । अन्तर्हिते विलीन इत्यर्थः ।

स्फोटनिराकरणम् ।

एव स्फोटवाद्यमिमता शङ्कामुपन्यस्य सिद्धान्तमाह—पूर्ववर्णजनितेत्यादिना । अस्य
चायमाशयः । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्यत्र दर्शपूर्णमाससंज्ञकानामा-
श्रेयादीनापण्णा यागानां स्वरूपतः क्रमवर्तिनामपि सहितानामेव तेषां श्रुतफलसाधनत्वान्य-
थानुपपत्त्या स्वरूपतः साहित्यासंभवेऽपि तत्तज्जन्वावान्तरापूर्वद्वारा साहित्यं परिकल्प्य
सहितानां फलसाधनत्वं श्रूयमाणमुपपद्यत एवेतीत्येते । तथा वर्णानामप्येकैकशोऽर्थाभि-
धानादर्शनात्सकलोच्चारणे च तदवगमात्संहत्यकारित्वे निश्चिने स्वरूपेण च वर्णानां
साहित्यासंभवात्सस्कारनामकमवान्तरव्यापारं परिकल्प्य तद्द्वारा साहित्यमभ्युपगम्यार्थ-
प्रत्यायकत्वं सहितानां वर्णानामेवोपपद्यत इत्यर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरूपाया अर्थापत्तेर-
श्रैव शीणत्वान्न सा स्फोटस्वरूपनाय प्रभवतीति ।

नन्वेवं पूर्वपूर्ववर्णजनितसस्फारसहितान्तिमवर्णभ्यैवार्थप्रत्यायकत्वं न तु स्फोटात्म-
कशब्दभ्येत्यभ्युपगमे 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे' 'गोशब्दात्सास्तादिमन्तं प्रतिपद्यामहे'
इत्यादिको लौकिको व्यवहारोऽन्यवभावेन शब्दस्यैव निमित्तत्वबोधकोऽनुपपन्नः स्यादि-
त्येवं स्फोटवादी शङ्कते—नन्वेवमित्यादिना । केवलं लौकिकं व्यवहारं पुरस्कृत्य न्याय-
विरुद्धोऽप्रामाणिकश्चार्थः कल्पयितुं न शक्यते किं तु लौकिक एव व्यवहारो यथाकथं-
चिदुपपादनौय इत्याशयेन सिद्धान्त्याह—उच्यते इत्यादिना । तत्र प्रथमं ताव-
न्नायविरुद्धस्य लौकिकव्यवहारस्याप्रमाणत्वमिष्टमेवेत्याशयेनाऽऽह—यदि नोपपद्यत
इत्यादिना—इत्येवमादीनि चेत्येवमन्तेन । स्पष्टार्थं भाष्यम् । ननु लौकिकव्यव-
हारस्य प्रकृतविषयेऽप्रमाणत्वेऽपि शास्त्रकारव्यवहारं कथमप्रमाणं भवितुमर्हतीति

नुपपन्नार्थम् । अक्षरेभ्यः संस्काराः संस्कारादर्थप्रतिपत्तिरिति सं-
भवत्यर्थप्रतिपत्तावक्षराणि निमित्तम् । गौण एवार्थप्रतिपत्तौ शब्द
इति चेत् । न गौणोऽक्षरेषु निमित्तभावः । तद्भावे भावात्तदभावे
चाभावात् । अथापि गौणः स्यात् । न गौणः शब्दो
मा भूदिति प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानोऽर्थः शक्यः परिकल्पयितुम् ।
न ह्यप्रिमाणवक् इत्युक्तेऽप्रिशब्दो गौणो मा भूदिति ज्वलन एव
माणवक् इत्यध्यवसीयते । न च प्रत्यक्षो गकारादिभ्योऽन्यो गोशब्द
इति । भेददर्शनाभावाद्भेददर्शनाच्च । गकारादीनि हि प्रत्यक्षाणि ।
तस्माद्गौरिति गकारादिविसर्जनीयान्त पदमक्षराण्येव । अतो न तेभ्यो
व्यतिरिक्तमन्यत्पदं नामेति । ननु 'संस्कारकल्पनाशामप्यदृष्टकल्पना'
उच्यते । शब्दकल्पनाया सा च, शब्दकल्पना च । तस्मादक्षराण्येव
पदम् ।

शङ्कते—ननु चेत्यादिना । व्रतति पचनीत्येवमाख्यातान्तपदेनाऽऽद्यक्रियाप्रभृत्यन्तिम-
क्रियापर्यन्त पूर्वापरभावेन विद्यमानाक्रियासमूहात्मक भाव घात्वर्थभूतमाचष्ट इत्येवं
शास्त्रकारव्यवहारेण शब्दस्थैवायवधानेनार्थप्रत्यायनत्वदर्शनात्संस्कारद्वारा तदाश्रयणे
तादृशायवहारानुपपत्तिरित्यर्थः । शास्त्रकारम्यापि न्यायविरुद्धत्वेऽप्रमाणत्वमिष्टमेवेत्या-
शयेनाऽऽह—न शास्त्रकारवचनमित्यादिना । किं च तत्तद्वर्णानुपपन्ननितसंस्काराणां
व्यापारमात्रत्वेन व्यवसायकत्वाभावाज्जानुपपन्नार्थं लौकिकवचन शास्त्रकारवचन वेत्या-
त्याशयेनाऽऽह—अपि चेत्यादिना निमित्तमित्यन्तेन ।

ननु शब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्यादि-यवहारेषु शब्दशब्दो वर्णात्मकशब्दो गौण एव
म्यान्न तु मुख्योऽयवधानेनार्थप्रत्यायकत्वाभावादित्याशयवान्शङ्कते—गौण इत्या-
दिना चेदन्तेन । समाधत्ते—न गौण इत्यादिना । पूर्वोक्तव्यवहारेषु शब्दशब्दो वर्णेषु न
गौण इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अक्षरेषु निमित्तभाव इति । अन्वयक्षरेषु निमित्तत्वमर्थप्रति-
पत्तावन्वय-यतिरेकदर्शनादित्यर्थः । एवं च स्व यापारद्वाराऽक्षरणांमर्थप्रतिपत्तौ हेतुत्वस-
म्भवात्ततोऽन्यादृशस्य हेतुत्वस्य कुत्राप्यदर्शनात्स्वल्पापारव्यवसायस्य सर्वत्र नियतत्वात्संस्का-
रश्च शब्दस्य व्यापार एवेतिदृश-यवधानम-यवधानमेततो न गौण शब्द इति भावः ।
एव वर्णेषु मुख्यशब्दत्वमुपपादायुना प्रीतिवादेन कथाविद्वर्णानां गौणशब्दत्वेऽपि तेषा-
मेवार्थप्रत्यायकत्व युक्तं प्रत्यक्षादिभिरवगम्यमानत्वाच्च तु तदतिरिक्तस्य शब्दस्य
प्रत्यक्ष विभिरनवगम्यमानमर्थप्रत्यायनत्वकल्पनमुपपत्तिमादित्याशयेनाऽऽह—अथापी-
त्यादिना प्रत्यक्षाणीत्यन्तेन ।

अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थः ।

अयमाशयः । यथा 'अग्निर्माणवकः' इत्यादौ प्रयुज्यमानोऽग्निशब्दो गौणो मा भूदिति ज्वलनपरो नेप्यते माणवके ज्वलनाभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् । तद्वच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इत्यादौ प्रत्यक्षादिनिरनवगम्यमानस्य स्फोटस्य न शब्दशब्दवाच्यत्वमद्गीकृत्यार्थप्रत्यायकत्वं कल्पयितुमुचितम् । किं तु प्रत्यक्षगम्यानां गकारादीनामेव गौणत्वमप्यद्गीकृत्य तत्कल्पनमुचितमिति । अत उक्तयुक्तिभिर्गकारादीनामेव वर्णानां पदत्वं न तु तदतिरिक्तस्य प्रमाणागोचरस्य स्फोटस्येत्याह—तस्मादित्यादिना नामेतीत्यन्तेन ।

ननु यथा स्फोटवादे स्फोटस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वे स्वीक्रियमाणेऽदृष्टकल्पना तद्वद्वन्मतेऽपि तत्तद्गर्णानुभवजनितसंस्कारस्य तत्तत्सृष्टिहेतोरर्थप्रतीतिरूपकार्यन्तरे सामर्थ्यमदृष्टमेव कल्पयितव्यं भवतीति कथं स्फोटवादे निराक्रियत इति शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—उच्यत इति । अयमाशयः । स्फोटशब्दपक्षे ह्यवश्यं तत्तद्गर्णानुभवजनितं संस्कारान्तरं स्फोटाभिव्यक्तिसमर्थं सृष्टिहेतोरेव वा तदभिव्यक्तिसामर्थ्यं कर्मणः संयोगविभागयोरिवादृष्टमेव कल्पनीयम् । तथास्माभिरर्थप्रतीतावेव कल्प्यते भवन्मते तु पूर्वोक्तस्याऽदृष्टकल्पनाऽप्रसिद्धस्फोटात्मकशब्दकल्पना चेत्याधिको दोष इति । प्रकृतं स्फोटनिराकरणमुपसंहरति—तस्मादिति । ननु वर्णानां तदतिरिक्तस्फोटस्य वाऽर्थप्रत्यायकत्वांशे प्रकृतौत्पत्तिकसंबन्धाधारतांशे वा तुल्यतया प्रयत्नपूरःसरं स्फोटप्रतिषेधो निरर्थक इति चेन्न । यतः स्फोटपक्षे हि निरवयवं वाक्यं निरवयवस्य वाक्यार्थस्य वाचकमवयवास्तु पदात्मका वर्णात्मकाश्च मृषामृता इतीष्यते । ततश्च पदतदवयवाश्रितस्योहादेर्महावाक्यावयवावान्तरवाक्यार्थप्रयाजाद्याश्रितस्य प्रसङ्गतन्त्रादेश्चोत्तरत्र विचार्यमाणस्य मृषात्वं स्यात् । अतस्तत्सत्यतासिद्धयर्थं स्फोटनिराकरणमिति न

आकृतिवादः ॥

निष्कलम् । एवं संबन्धिद्वयाधारस्य संबन्धस्य एकस्मिन्नाधारे शब्दस्वरूपे निरूपितेऽपरं संबन्धिनमर्थरूपं निरूपयितुमारमते—अथ गौरित्यादिना ।

तत्र यद्यप्याकृतिस्तु क्रियार्थत्वादित्यादिना सूत्रकारेणैवाऽऽकृतेरभिधेयत्वं स्थापयिष्यत इत्यत्र पृथक्प्रयासो विफलः । तथाऽप्याकृतेरभिधेयत्वं पूर्वपक्षिणा द्वेषोद्भाव्यते । अभावाद्भावे वा क्रियायामनुपयोगादिति । तदत्र सद्भावाप्रतिपादनेन प्रथमपक्षनिराकरणं क्रियते । द्वितीयमुपारिष्टात्सूत्रकारो निराकरिष्यतीति विवेकः ।

अथेत्यादिप्रश्नभाष्यस्यायमर्थः । गोत्वादिसामान्यरूपाया आकृतेर्व्यक्त्या

सास्नादिविशिष्टाकृतिरिति ब्रूमः । नन्वाकृतिः साध्याऽस्ति वा न वेति । न प्रत्यक्षा सती साध्या भवितुमर्हति । रुचकः स्वस्तिको वर्धमानक इति हि प्रत्यक्षं दृश्यते । व्यामोह इति चेन्न । नासति प्रत्ययविपर्यासे व्यामोह इति शक्यते वक्तुम् । ' असत्यप्यर्थान्तर एवजातीयको

सह भेदाभेदादि विकल्पासहत्वेन दुर्निरूपतयाऽप्रसिद्धत्वाद्गोव्यावृत्तिरूपस्यापोहस्य शब्दार्थत्वे तस्यावस्तुतया कथं तदाधारतया संबन्धो नित्यः सिध्येदिति । प्रत्यक्षप्रमाणासिद्धस्य ' अयमपि गौरयमपि गौः शान्भेयादन्यो बाहुलेयः ' इत्यादिप्रतीतिवशेन मित्रामित्रत्वेन प्रतीयमानस्य च गोत्वादिसामान्यस्य " प्रत्यक्षबलसिद्धस्य सामान्यस्य कुतर्कतः । न शक्योऽपह्नवः कर्तुं सर्वं विजयते हि तत् " । इत्याद्युक्तरित्याऽपह्नोतुमशक्यतया तादृशं गोत्वादिरूपं सामान्यमेव शब्दार्थ इति तदाधारः संबन्धो नित्यः सिध्यत्येवेत्याशयेन सिद्धान्तवाद्याह—सास्नादिविशिष्टाकृतिरिति । ' जातिमेवाऽऽकृतिं प्राहुर्व्यक्तिराक्रियते यया ' इति वार्तिकोक्तरीत्या जातिराकृतिशब्देनोच्यते । आक्रियते निरूप्यत इत्यर्थः । सास्नादिविशिष्टेति । एकस्मिन् गोपिण्डे विद्यमानानां सप्तुश्चितानेकसामान्यानां सत्तादिरूपाणां मध्ये गोशब्दाच्यसामान्यस्य तेन साकमेकस्मिन्नवयविन्यसाधारण्येन विद्यमानैः सास्नादिभिरवयवैरुपलक्षणभूतैर्विच्य निर्देशार्थं सास्नादीत्युपादानम् ।

नन्वाकृतिर्न पिण्डपृथग्भूता पिण्डबुद्ध्याभावेऽबुध्यमानत्वात् । पङ्क्तियूथवनादिवदित्यनुमानेन आकृतेरसद्भावमभिप्रेत्य शङ्कते—नन्वाकृतिरिति ।

अस्ति वा न वेति सिद्धमानतया साध्यत्वात्कथं सिद्धवत्कृत्याऽऽकृतेः शब्दार्थत्वमुच्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षविरुद्धं भवदनुमानमित्याशयेन समाधत्ते—न प्रत्यक्षेत्यादिना । लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षविरोधिभवदनुमानं निरालम्बनवाचामिमत्प्रत्यक्षगम्यरूपाद्यपह्नवानुमानवदनादरणीयमिति भावः । रुचकः स्वस्तिको वर्धमानक इति । सौवर्णपदार्थगतश्चक्रत्वादिरूपावान्तरसामान्याभिप्रायेण बोध्यम् । प्रयानुगतसुवर्णस्वरूपसामान्याभिप्रायं वेदम् । ननुक्तः प्रत्ययो भ्रमरूपः प्रत्यक्षाभास इति शङ्कते—व्यामोह इति । उत्तरकाले बाधरञ्जानादिरूपबाधकामावादुत्पन्नस्य च ज्ञानस्य स्वतः प्रमाणत्वान्न भ्रमत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याशयेन समाधत्ते—नासतीत्यादिना । ननु यथा पङ्क्तिर्वनमिति वृक्षादिव्यतिरिक्तार्थान्तरस्याभावेऽपि प्रत्ययमात्रं भवति तद्वत्पिण्डव्यतिरिक्ताकृतिरूपार्थान्तरामावेऽपि प्रत्ययमात्रं भवितुमर्हतीति शङ्कते—असत्य-

भवति प्रत्ययः; पक्षः, यूयं, वनमिति यथेति चेत् । न । असंबद्धमिदं वचनमुपन्यस्तम् । किमसति वने वनप्रत्ययो भवतीति प्रत्यसमेवाऽऽक्षिप्यते वृक्षा अपि न सन्तीति । यद्येवं प्रत्युक्तः स माहायानिकः पक्षः । अथ किमाकृतिसद्भाववाद्युपालभ्यते सिद्धान्तान्तरं ते दुप्यतीति वनेऽपि सति वनप्रत्ययः प्राप्नोतीति । एवमपि प्रकृतं दूषयितुमशक्नुवतस्तत्सिद्धान्तान्तरद्रूपणे निग्रहस्थानमापद्यते, असाधकत्वात् । स हि वक्ष्यति दुप्यतु । यदि दुप्यति किं तेन दुष्टेन अदुष्टेन वा प्रकृतं स्वया साधितं भवति, मदीयो वा पक्षो दूषितो भवतीति । न च वृक्षव्यतिरिक्तं वनं यस्मान्नोपलभ्यतेऽतो वनं नास्तीत्यवगम्यते । यदि वनेऽन्येन हेतुना सद्भावविपरीतः प्रत्यय उत्पद्यते मिथ्यैव वन-

पीत्यादिना । असत्यपर्यान्तर इत्यादिना किं वनप्रत्ययो यथा प्रत्यक्षाभासोऽर्था-
न्तरसाधको न भवति, एवमाकृतिप्रत्ययोऽपीति निरालम्बनवादमभिप्रेत्य प्रत्यसमेवाऽऽक्षि-
प्यत उताऽऽकृतिसद्भाववाद्युपालभ्यत आकृतिप्रत्ययानुरोधेनाऽऽकृतिसद्भावाम्युपगमे
वनप्रत्ययानुरोधेन वनसद्भावोऽप्यङ्गीकरणीयः स्यादिति ते सिद्धान्तान्तरं दुप्यतीत्येवं द्वेषा
विकल्प्योपयथाऽपि न संभवतीत्येवं दूषयितुं भवदुपन्यस्तं वचनं प्रकृतेऽसंबद्धमित्युत्तर-
माह—नासंबद्धमित्यादिना । भवदुपन्यस्तं वचनं त्वत्पक्षसाधकमपि न भवति मदीय-
पक्षदूषकमपि न भवतीत्यर्थः । तथाऽऽद्यं विकल्पमाशङ्क्य दूषयति—किमसति वन
इत्यादिना—माहायानिक इत्यन्तेन ।

असति वने वनप्रत्ययो भवतीति वचनेन यदि शून्यवादमभिप्रेत्य वनमित्य-
कारकप्रत्ययेन वृक्षा अपि वस्तुभूता न सिध्यन्तीति प्रत्यसमेव स्वविषये प्रमाणं न
भवतीत्याक्षिप्यते तर्हि स शून्यवादिपक्षः प्रागेव युक्तिनिचयोपपादनेन निराकृत
इत्यर्थः । द्वितीयविकल्पमाशङ्कते—अथेत्यादिना प्राप्नोतीत्यन्तेन । इमं विकल्पं
दूषयति—एवमपीत्यादिना भवतीतीत्यन्तेन । भाष्यं सुगमम् । वनप्रत्य-
यस्याऽऽकृतिप्रत्ययवैषम्यं द्वेषा दर्शयन् प्रथममेकमाह—न चेत्यादिना ।
यस्माद्दृशातिरिक्ततया वनं नोपलभ्यते, अतोऽतिरिक्तं वनं नास्तीत्यवगम्यते, आकृतौ
हु न तथेत्येकं वैषम्यम् । अपरं वैषम्यमाह—यदि वन इत्यादिना वैषम्यमित्यन्तेन ।
अयमाशयः । यदि लोकदृष्टिमनुसृत्य वनप्रत्ययस्य बाधकं प्रत्ययान्तरं वर्तत इति

प्रत्यय इति । ततो वन नास्तीत्यवगच्छामः । न च गवादिषु प्रत्ययो विपर्येति । अतो वैपम्यम् । अथ वनादिषु नैव विपर्येति न ते न सन्तीति । तस्मादसंबद्धः पङ्क्तिवनोपन्यासः । अत उपपन्नं जैमिनिवचनमाकृतिः शब्दार्थ इति । यथा चाऽऽकृतिः शब्दार्थस्तयोपरिष्ठात्त्रिषु पातरमुपपादयिष्याम इति ।

अथ संबन्धः क इति । यच्छब्दे विज्ञातेऽर्थो विज्ञायते स तु कृतक इति पूर्वमुपपादितम् ।

तस्मान्मन्यामहे केनापि पुरुषेण शब्दानामर्थः सह संबन्ध कृत्वा

वनप्रत्ययो मिथ्यैवेत्याश्रीयते तदा वन नाम वन्त्वन्तर माभ्वेव । आकृतिप्रत्ययस्य तु कदाऽपि विपर्ययप्रत्ययान्तर नास्त्येवेत्याकृतिरूपवस्त्वन्तराम्युपगमे नकोऽपि दोष इति । यद्वि तु लोकेऽपि य कश्चिद्वनादिप्रत्ययस्यापि विपर्ययप्रत्ययान्तर नास्त्येवेत्यभिनिविशेत, तद्दृष्ट्या वनात्मक वन्त्वन्तरमन्तु नाम । नैतावताऽस्माकमाकृतिसद्भाववादिनां काचित्क्षतिरित्याशयेनाऽऽह—अथ वनादिष्वित्यादिना । आकृतिसद्भावसमर्थन च विन्तरेण धार्तिर एव कृत तत्रैव द्रष्टव्यम् । अत आकृतेरसत्यत्वप्रतिपादनाय पङ्क्तिवनाद्युपन्यास सर्वथाऽसाधक एवेत्यसंबद्ध एवेत्युपसहरति—तस्मादिति । उत्तरीत्याऽसाधकत्वादित्यर्थ । अत उत्तरीत्याऽऽकृतिसद्भावे बाधकाभावात् प्रत्यक्षादिप्रमाणरूपसाधकसद्भावाच्चाऽऽकृते शब्दार्थत्वबोधक जैमिनिवचनम्—आकृतिम्नु त्रियार्थत्वादित्यादित्रिमुपपत्तरमित्याह—अत इति । एव सद्भावप्रतिपादनेनाऽऽकृते शब्दार्थत्वमुपपाद्य त्रियोपयोगप्रदर्शनेनापि शब्दार्थत्वमुत्तराऽऽकृत्यधिकरणे विन्तरेणोपपादयिष्याम इत्याह—यथा चेत्यादिना । एव शब्दार्थयोराधारभूतयो स्वरूपं निरूप्य तत्रापेयमूनम्य सज्ञामङ्गिच्छणमबन्धम्य नित्यत्वमुपपादयितु पूर्वमेवोपपन्नान्तम्य तन्नित्यत्वपूर्वपक्षम्यैतावता शब्दार्थनिरूपणपरेण ग्रन्थेन व्यवहितत्वात्तत्स्मरणार्थ प्रश्नोत्तराभ्यां पूर्वोपपात्ति सज्ञामङ्गिच्छण शब्दार्थयो संबन्धस्वरूपमाह—अथेत्यादिना । त्वदुदितरीत्या शब्दार्थो भवेता नाम, यदर्थमन्तु प्रयासोऽय शब्दार्थस्वरूपनिरूपणविषय क्मनादृशमबन्ध र इति प्रश्नभाष्यार्थ । यादृशेन संबन्धेन शब्दज्ञाने सत्यर्थज्ञानं जायते तादृश सज्ञामङ्गिरूप एव प्रकृते संबन्ध इत्युत्तरमाप्यार्थ । तस्य च कृतकत्वं पूर्वोपपादितमनुभाषणे—स तु कृतक इत्यादिना । प्रकृतपूर्वपक्षमुपसहरति—तस्मादिति । जगदादावेकेन केननिम्हापुत्रेण शब्दानामर्थ सह सज्ञामङ्गिच्छणसंबन्ध सं गवहारार्थ कृत्या वेत्त प्रणीता इति पुत्रम्य च भ्रमप्रमादादिममवात्प्रमाणमेव वेदा धर्माधमयोरित्यर्थ । एव प्राप्ते मिद्वान्तमाह—तद्विदानीमिति ।

संन्यवहर्तु वेदाः प्रणीता इति । तदिदानीमुच्यते । अपौरुषेयत्वात्संन्यस्य सिद्धमिति । कथं पुनरिदमवगम्यतेऽपौरुषेय एष संन्य इति । पुरुषस्य संन्यधुरभावात् । कथं संन्यधा नास्ति । प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात्, तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषाम् । ननु ' चिरवृत्तत्वात्प्रत्यक्षस्याविषयो भवेद्विदानीन्तनानाम् । न हि चिरवृत्तः सन्न स्मर्येत । न च हिमवदादिषु कूपारामादिवदस्मरणं भवितुमर्हति । पुरुषविषयो हि तेषु भवति, देशोत्सादेन कुलोत्सादेन वा । न च शब्दार्थव्यवहारवियोगः पुरुषाणामस्ति । स्यादेतत् । संन्यधमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं कर्तृस्मरणमनाद्रियमाणा विस्मरयुरिति । तन्न । यदि हि पुरुषः कृत्वा संन्यं व्यवहा-

शब्दार्थयोः संन्यधस्यापौरुषेयत्वासंभवात्सिद्धं प्रामाण्यमित्यर्थः ।

शब्दार्थसंन्यधापौरुषेयत्ववादः ।

संन्यधस्यापौरुषेयत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयितुं कथं संन्यधस्यापौरुषेयत्वं गम्यत इति पृच्छति—कथं पुनरिति । संन्यधकर्तुः पुरुषस्याभावात्नास्ति संन्यधस्य पौरुषेयत्वमित्युत्तरमाह—पुरुषस्येत्यादिना । संन्यधस्य कर्ता नास्तीति कथमवगम्यत इति पृच्छति—कथमिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणानामभावात्नास्ति तत्कर्तृत्ववगम्यत इत्युत्तरमाह—प्रत्यक्षस्येत्यादिना । यद्दर्शनयोग्यं वस्तु तादृशं सामग्रीसमवधानदशायामपि यदि न दृश्यते तत्रास्तीत्यवगम्यते यथा नरशृङ्गादिरित्याशयः । ननु संन्यधकर्तुः प्रत्यक्षयोग्यस्यापि चिरवृत्तत्वादिदानीन्तनानां न प्रत्यक्षाविषयत्वं भवतीति शङ्कते—नन्विति । चिरवृत्तस्येदानीन्तनप्रत्यक्षयोग्यत्वासंभवेऽपि स्मरणयोग्यत्वसत्त्वात् । तस्य चानुपलम्भनाज्जास्त्येष संन्यधेत्यवगम्यत इति समाधत्ते—न हीति । न हि न स्मर्येत—स्मरणयोग्यो भवत्येवेत्यर्थः । ननु हिमवदादिषु विद्यमानकूपारामादीनां कर्ता यथा न स्मर्येत इदानीतनैस्तयोहापि भवितुमर्हतीत्याशङ्क्य समाधत्ते—नचे त्यादिना । अयमाशयः । हिमवदादिषु देशोत्सादस्य कुलोत्सादस्य वा संभावितत्वात्स्मृतिहेतुभूतपुरुषपरम्पराया विच्छेदाच्चत्रविस्मरणमुपपद्येत, प्रकृते तु शब्दार्थव्यवहर्तुपुरुषपरम्पराविच्छेदस्य कथमपि कदाऽप्युद्भाविगितुमशक्यत्वाच्छब्दार्थसंन्यधकर्तृविस्मरणोपपादनमतिसाहस्यमिति ।

ननु व्यवहर्तुपुरुषाणां शब्दार्थसंन्यधमात्रं व्यवहारार्थमावश्यकं तत्कर्तृस्मरणं तु घटकर्तृकुलालस्मरणमिव निष्प्रयोजनमिति संन्यधारमनाद्रियमाणा विस्मरयुरिति शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना । समाधत्ते—तद्येत्यादिना न विमतिचाचित्यन्तेन । अस्य

रयेत्, व्यवहारकालेऽवश्यं स्मर्तव्यो भवति । संप्रतिपत्तौ हि कर्तृव्यवहारत्रोरर्थः सिध्यति, न विप्रतिपत्तौ । न हि वृद्धिशब्देन, अपाणिनेर्व्यवहारत आदैचः प्रतीयेरन्, पाणिनिकृतिमननुमन्यमानस्य वा । तथा मकारेणापिङ्गलस्य न सर्वगुरुत्तिकः प्रतीयेत, पिङ्गलकृतिमननुमन्यमानस्य वा । तेन कर्तृव्यवहर्तारौ संप्रतिपद्येते । तेन वेदे व्यवहारद्विरवश्यं स्मरणीयः सवन्धस्य कर्ता स्यात्, व्यवहारस्य च । न हि विस्मृते वृद्धिरादैजि(पा० १ । १ । १ ।)त्यस्य सूत्रस्य कर्तारि ' वृद्धिर्यस्याचामादिः । (पा० १ । १ । ३० ।) इति किञ्चित्प्रतीयेत ।

भाष्यस्यायमाशयः । नात्र सवन्धकर्तुरनादराद्विस्मरणमुपपद्यते । यदा हि कश्चित्पदपदार्थसवन्धं कृत्वा धर्माधर्मप्रतिपाटनाय वेदवाक्यानि कृतवास्तदाऽवश्यमसौ सवन्धस्य कर्ता, स एव च तै पदैर्वेदवाक्यरचनात्मक व्यवहार करोतीति समयव्यवहारयोरेककर्तृकत्व प्रतिपत्तुमि स्मर्तव्यं तथा वाक्यादर्थं प्रतिपाद्यमानानामवश्यं वाक्यकर्तुराप्तत्वं च स्मर्तव्यं तदधीनत्वादर्थनिश्चयस्य । न च वेदादर्थं प्रतिपाद्यमाना समयकर्तार तेन सह वेदकर्तुरेकत्व तस्य चाऽऽप्तत्वं स्मरन्तो दृश्यन्त इति—संप्रतिपत्ताविति । सवन्धकर्तृवेदवाक्यकर्तोरैक्य आप्तत्वे च निश्चिते सतीत्यर्थः । अर्थः सिध्यतीति । प्रतिपत्तुणा वेदवाक्यादर्थनिश्चयो जायत इत्यर्थः—न विप्रतिपत्ताविति । ऐक्यनिश्चयभावे सति न जायत इत्यर्थः । सवन्धव्यवहारत्रोरैक्यनिश्चये सत्येव प्रतिपत्तुणा तद्वच्यवहारतोऽर्थनिश्चयो नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकी दृष्टान्तेन प्रदर्शयति—न हीत्यादिना अननुमन्यमानस्य वेत्यन्तेन । अयमर्थः । यथा पाणिनिभिन्नस्य पाणिनिमताननुसारिणो वा वृद्धिशब्दव्यवहारत आदैचो न प्रतिपद्यन्ते प्रतिपत्तार । यथा वा पिङ्गलार्थमित्तस्य तन्मताननुसारिणो वा मकारव्यवहारत सर्वगुरुत्तिक न प्रतिपद्यन्ते । किं तु वृद्धिरादैजिति वृद्धिशब्दसवन्धकर्तु पाणिनेर्वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति व्यवहारतो वृद्धिशब्देनाऽऽदैच प्रतिपद्यन्ते ।

एव ' सर्वगुरुर्म ' इति मकारसवन्धकर्तु पिङ्गलार्थस्य व्यवहारत सर्वगुरुत्तिक प्रतिपद्यन्ते तद्वदिति । अतः कारणात्सवन्धव्यवहारत्रोरैक्यसंप्रतिपत्तिरावश्यकीति निगमयति—तेनेति । तथा च प्रकृतेऽपि वेदवाक्यार्थप्रतिपत्तुमिरवश्यं पदपदार्थसवन्धकर्ता तादृशपदसमूहात्मकवेदवाक्यकर्ता चैव एवाऽऽप्तत्वेन स्मरणीय इत्याह—तेन वेद इत्यादिना । समयव्यवहारयोरेककर्तृकत्वविस्मरणे नार्थनिश्चय समवतीत्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शयति—न हीति । अतश्च प्रकृते विनाऽपि कर्तृस्मरणे वेदवाक्यादर्थनिश्चयस्य

तस्मात्कारणादवगच्छामो न कृत्वा संबन्धं व्यवहारार्थं केनचि-
द्वेदाः प्रणीता इति । यद्यपि च विस्मरणमुपपद्येत, तथाऽपि न प्रमाण-
मन्तरेण संबन्धारं प्रतिपद्येमहि । यथा विद्यमानस्याप्यनुपलम्भनं
भवतीति, नैतावता विना प्रमाणेन शशविषाणं प्रतिपद्यामहे । तस्मा-
दपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति ।

नन्वर्थापत्त्या संबन्धारं प्रतिपद्येमहि न ह्यकृतसंबन्धाच्छब्दा-
दर्थं प्रतिपद्यमानानुपलभामहे । प्रतिपद्येरंश्वेत्यथमश्रवणेऽपि प्रतिपद्ये-
रन् । तदनुपलम्भनादवश्यं भवितव्यं संबन्धेति चेन्न सिद्धवदुपदे-

प्रसिद्धत्वाच्च संबन्धस्य वेदवाक्यस्य च कर्ताऽभ्युपगन्तुं शक्यत इत्याह—तस्मात्कार-
णादिति । ननु विद्यमानस्यापि संबन्धकर्तृदृष्टन्दीगप्रासिद्धोहअन्यकर्तुरिव विस्मरणमुपपन्न-
मिति न तावत्ता कर्त्रभावः सिध्यतीत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । समावृत्ते—तथाऽ.
पीत्यादिना । अयमाशयः । उहमन्यादिपूहेतिसमाख्यादिरूपवहुतरप्रमाणबलेन कर्तुः
संप्रतिपन्नत्वेऽपीह संबन्धरि कस्यापि प्रमाणस्यानुपलम्भमात्केवलानुपलम्भनस्य वस्त्वभा-
वासाधकत्वेऽप्यप्रामाणिकवस्त्वनुपलम्भनस्य शशविषाणादिप्विवाभावसाधकत्वं संभवत्ये-
वेति ।

सौत्रोपदेशपदार्थं निरूपयितुमवतराणिकामारभयति—नन्वित्यादिना । अस्य
शङ्कामाष्यस्यायनाशयः । संबन्धसद्भावे प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रथमश्रुतावर्थाप्रतीत्यनुपप-
तिरूपाऽर्थापत्तिः प्रमाणं भवितुमर्हति । तथा हि । संबन्धस्य कृतकत्वे ह्यप्रतिपन्नस-
मयानामर्थाप्रतीतिः प्रतिपन्नसमयानां च प्रतीतिर्देवदत्तादिशब्दवदुपपन्ना भवति । स्वाभाविके
तु प्रत्यायकत्वे प्रथमश्रवणेऽपि प्रतीतिः स्यात् । सा तु नास्ति कित्त्वस्यायमर्थ
इति पुरुषेण कथिते सत्येवार्थप्रत्यय उपलभ्यत इत्यवश्यं पुरुषकृतमेव शब्दस्यार्थप्रत्याय-
कत्वमिति पौरुषेय एव संबन्ध इति । इमा शङ्कां सौत्रोपदेशपदार्थप्रदर्शनेन निराकरोति—
न सिद्धवदुपदेशादित्यादिना । सिद्धवदुपदेशादिति । अस्यायमर्थ इति न संबन्धकर-
णमिदं किं तु प्रसिद्धस्यैव संबन्धस्य, उपदेशः—कथनं तस्मादित्यर्थः । सिद्धसंबन्धस्य
कथनमेवेदं न तु करणमिति कथमवगम्यत इति चेत् । इत्यम् । अर्थान्तरकथने बहुभिन्नि-
वारणात् । तथा हि । यो हि कश्चित्कर्मैचिद्विशब्दस्यार्थं गवयं वाऽर्पमाह तमन्ये
बहवो निवारयन्ति नायमस्यार्थः किं तु सास्नादिमानस्यार्थ इति । संबन्धकरणपक्षे च
देवदत्तादिशब्दवत् । येनैवार्थेन संबन्धः क्रियेत स एव तच्छब्दार्थ इति निवारणं नोप-
पद्यते । तस्मान्न तावत्पुरुषा अस्य शब्दस्यायमर्थोऽस्यायमर्थ इति वदन्तोऽपि तसंब-

शात् । यदि संबन्धुरभावान्नियोगतो नार्था उपलभ्येरंस्ततोऽर्था-
पत्त्या संबन्धारमवगच्छामः । अस्ति त्वन्यः प्रकारः ।

वृद्धानां स्वार्थेन संबन्धव्यवहारमाणानामुपशृण्वन्तो बालाः प्रत्यक्ष-
मर्थं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते । तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसंस्तदाऽ-
न्येभ्यो वृद्धेभ्यस्तेऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादिरित्येवं वा भवेत् । अथ
वा न कश्चिदेकोऽपि शब्दस्यार्थेन संबन्ध आसीत्; अथ केनचित्स-
बन्धाः प्रवर्तिता इति । अत्र वृद्धव्यहारे सति नार्थादापद्येत संबन्धस्य
कर्ता । अपि च व्यवहारवादिनः प्रत्यक्षमुपदिशन्ति, कल्पयन्तीतरे
संबन्धारं न च प्रत्यक्षे प्रत्यर्थिनि कल्पना साध्वी । तस्मात्संबन्धुरभावः ।
अव्यतिरेकश्च यथाऽस्मिन्देहे सास्नादिमति गोशब्द एवं सर्वेषु दुर्ग-

न्धर्तृत्वेन शङ्कनीया इति । पूर्वपक्षयुपन्यस्तामर्थापत्तिमन्यथा परिहर्तुमाह—यदि
संबन्धुरित्यादिना । संबन्धस्याकृतकत्वेऽपि शब्दादर्थप्रतीतिः प्रकारान्तरेणोपपन्ना
भवतीत्यर्थः । तदेव प्रकारान्तरमाह—वृद्धानामित्यादिना ।

यथाऽद्यत्वे स्वकार्यार्थि व्यवहरमाणानां वृद्धानां प्रसिद्धसंबन्धानामुपशृण्वन्तो
बालाः संबन्धमर्थं च प्रत्यक्षं प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते, एव सर्वदाऽपीत्यादिबृद्धव्यवहार-
महिम्ना संबन्धावगमोऽर्थावगमश्चोपपन्नतरो भवतीति संबन्धस्याकृतकत्वेऽपि न काऽप्यनु-
पपत्तिरिति भावः ।

एव स्वमतमुपपाद्य शब्दार्थसंबन्धस्य कृतकत्व शब्दार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिनिमित्तक
दूषयितुमनुवदति—अथ चेत्यादिना प्रवर्तिता इत्यन्तेन । इमं पक्षं दूषयति—
अत्रेत्यादिना । पूर्वोपपादितरीत्याऽनादिवृद्धव्यवहारैर्णैवार्थप्रतीतेरुपपन्नतरत्वादानुपपत्ते-
रेषामावाज तन्महिम्ना संबन्धकर्तृसिद्धिरिति भावः । सौत्रोपदेशपद प्रत्यक्षरूपार्थान्तरपर-
तया व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना । उपदेश प्रत्यक्षविषयो बृद्धव्यवहारोऽर्थप्रती-
तिसाधको यतो विद्यतेऽतोऽनुपपत्तिरेव नास्तीत्याशयः । यत्तु स्वभाविके प्रत्याय-
कत्वे प्रथमश्रवणेऽप्यर्थप्रतीतिः स्यादित्युक्तम् । तत्र । संबन्धस्य सामर्थिकत्व इव स्वभा-
विकत्वेऽप्यवगतस्यैवार्थप्रतिपत्तौ निमित्तत्व नानवगतस्येति प्रथमश्रवणेऽप्रतिपन्नसंब-
न्धस्यार्थप्रतीतेरुपपन्नतरत्वात् । सौत्रमव्यतिरेकपदं व्याचष्टे—अव्यतिरेकश्चेत्यादिना ।
यतोऽव्यतिरेको देशाव्यतिरेक संबन्धस्य विद्यतेऽतोऽपिकारणात्संबन्धो नित्य इत्यर्थः ।
देशाव्यतिरेकमेव संबन्धस्योपपादयति—यथाऽस्मिन्देश इत्यादिना ।

अयमाशयः । यथाऽस्मिन्देशे सास्नादिमत्यर्थे गोशब्द प्रयुज्यमानो दृश्यते,

मेव्यपि । बहवः संबन्धारः कथं संगंस्यन्ते । एको न शक्नुयात् । अतो नास्ति संबन्धस्य कर्ता । अपर आह । अव्यतिरेकश्च । न हि संबन्धव्यतिरिक्तः कथित्कालोऽस्ति । यस्मिन्न कथिदपि शब्दः केनचिदर्थेन संबद्ध आसीत् । कथम् । संबन्धक्रियैव हि नोपपद्यते । अवश्यमनेन संबन्धं कुर्वता केनचिच्छब्देन कर्तव्यः । येन क्रियेत तस्य केन कृतः । अथान्येन केनचित्कृतः, तस्य केनेति तस्य केनेति नैवावतिष्ठते । तस्मादवश्यमनेन संबन्धं कुर्वताऽकृतसंबन्धाः केचन शब्दा वृद्धव्यवहारसिद्धा अभ्युपगन्तव्याः । अस्ति चेद्व्यवहारसिद्धिर्न नियोगतः संबन्धा भवितव्यमित्यर्थापत्तिरपि नास्ति ।

एवं सर्वेषु दुर्गमेव्यपि देशेषु । न चैवमेकेन कर्तुं शक्यते । अमेके चेत्संबन्धारः कथं ते सर्वे सर्वेषु दुर्गमेषु संगंस्यन्त इति संबन्धुरेकत्वानेकत्वाम्यां निरूपयितुमशक्यत्वाच्च संबन्धः कृतक इति । ननु दुर्गमेषु गोशब्दप्रयोगः सास्नादिमति विद्यत इति कथं ज्ञातुं शक्यते । केनचित्पुरुषेण तत्र तत्र गत्वा स प्रयोगो दृष्टश्चेत् संबन्धुरीश्वरस्याप्रतिहतगतेर्ममनं न संभवतीति कथं संभाव्यते । किं च बहूना संबन्धूणामेकत्र संगमनमपि सर्वत्रैकरूपशब्दार्थव्यवहाररूपकार्यदर्शनात्कल्पयितुं शक्यमेव । अपि च मा भूत्सर्वदुर्गमगमनमेकस्य बहूना वा संप्रतिपत्तिः । तथाऽपि वृद्धादिशब्दार्थव्यवहारवत्सर्वत्र शब्दार्थव्यवहारैकरूप्यं संबन्धैक्यपक्ष उपपन्नमेवेत्यरुह्या प्रकारान्तरेणाव्यतिरेकपदं व्याचष्टे— अपर आहेत्यादिना । अस्मिन्पक्षेऽव्यतिरेकपदं कालाव्यतिरेकपरम् । संबन्धस्य कालाव्यतिरेकमुपपादयति—न हीत्यादिना । यतः संबन्धशून्यः कालोऽप्रामाणिकोऽतः संबन्धोऽनादिरित्यर्थः । पूर्वं संबन्धानामप्रसिद्धत्वे कालविशेषे पुरुषविशेषेण तेषां करणमेव दुर्घटमित्येतमर्थं प्रश्नपूर्वमुपपादयति— कथमित्यादिना ।

संबन्धकरणपक्षेऽप्यवश्यमनवस्थापरिहाराय केचन वृद्धव्यवहारप्रसिद्धा अकृतसंबन्धाः शब्दाः संबन्धकरणायाम्युपगन्तव्या इति यदि वृद्धव्यवहारसिद्धिस्तेनैव सर्वाभ्युपगतिपरिहारे नावश्यं संबन्धा भवितव्यमिति सिद्धं संबन्धस्थानादित्वमिति भावः ।

ननु यथाऽप्रसिद्धसंबन्धस्य करणमनुपपन्नं तद्वत्कथनमप्यनुपपन्नम् । यद्यपि तदा वक्तुः प्रसिद्धसंबन्धत्वात्संबन्धरूपनाय वाक्योच्चारणं संभवति तथाऽपि श्रोतारोऽप्रसिद्धसमन्तपदार्यां कालाः कथं वाक्येन संबन्धं प्रतिपद्येरन्नित्यभिप्रायेण शङ्कते—

स्यादेतत् । अप्रसिद्धसंबन्धा बालाः कथं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यन्त इति नास्ति दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टा बाला वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यमानाः “ नै च प्रतिपन्नाः संबन्धाः ” संबन्धस्य कर्तुः । तस्माद्वैपम्यम् । अर्थेऽनुपलब्धे । अनुपलब्धे च देवदत्तादावर्थेऽनर्थकं संज्ञाकरणमशक्यं च । विशेषान्प्रतिपत्तुं हि संज्ञाः त्रियन्ते विशेषाश्चोद्दिश्य । तद्विशेषेष्वज्ञायमानेषु मयमप्यनवकलृप्तम् । तस्मादपीरुपेयः शब्दस्यार्थेन संबन्धः । अतश्च तत्प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न चैवं सति पुरूपान्तर प्रत्ययान्तरं चापेक्ष्यते । तस्माच्चोदनालक्षण एव धर्मो नान्यलक्षणः । वादरायणग्रहणमुक्तम् । अथ यदुक्तमनिमित्त शब्दः कर्मकारे फलादर्शनात्कालान्तरे च कर्मा

स्यादेतदित्यादिना—समाधत्ते । नास्ति दृष्ट इत्यादिना । अयमाशय । कथयितुम्तावत्र कर्तुरिवाशक्ति, उपायसमवात् । प्रतिपत्तारस्तूपायामावात्र प्रतिपद्यन्त इति दृष्टविरुद्धम् । दृश्यन्ते ह्यप्रसिद्धसमस्तपदार्था बाला वृद्धेभ्य संबन्ध प्रतिपद्यमाना इति । करणपक्षस्तु कर्तुरप्यप्रतिपन्नसंबन्धत्वात्तदुर्घट इत्याह—न च प्रतिपन्नाः संबन्धा इत्यादिना । उक्त नैपम्य निगमयति—तस्मादिति । युक्त्यन्तरेणापि संबन्धकरणस्याशक्यत्वमनर्थकत्व च प्रतिपादयितु प्रवृत्त सौत्र “ अर्थेऽनुपलब्धे ” इत्यंशं व्याचष्टे—अर्थेऽनुपलब्ध इत्यादिना । यतोऽनुपलब्धे सर्वथा प्रमाणान्तरेणानुपलब्धे शब्दैकमभिगम्येऽर्थे संज्ञाकरणमियमस्य संज्ञेत्येवरूपमनर्थकमशक्य च । अतोऽपि हेतोरौत्पत्तिर संबन्ध इत्यर्थ । अमुमेवार्थमुपपादयति—अनुपलब्धे चेत्यादिना । अयमाशय । लोके प्रसिद्धे देवदत्तादावर्थे विद्यमानान्विशेषान्प्रतिपत्तुं विशेषांश्चाभिप्रेत्य संज्ञा त्रियमाणा दृश्यन्ते । तदुमयमप्यप्रसिद्धपदार्थेऽनुपपन्नमिति तत्र संज्ञाकरणमनर्थकमशक्य चेति ।

एतावता प्रपञ्चेनोपपादित संबन्धस्यापौरुषेयत्वमुपसहरति—तस्मादिति । अतश्चेत्यादिवादरायणग्रहणमित्यन्तो माप्यग्रन्थ पूर्वमेव व्याख्यात ।

चित्राक्षेपनिराकरणम् ।

एव तावत् संबन्धनित्यत्वोपपादनेन स्वपक्ष प्रसाध्याधुना चित्राद्युदाहरणेषु पूर्वपक्ष्युक्तमाक्षेपमनूय परिहरति—अथ यदुक्तमित्यादिना । समाधानमाप्यस्यायमाशय । पूर्व तावच्चित्रादिचोदनानामप्रामाण्यार्थमेक साधन चित्रादेर्निष्कलत्वार्थं चापरमुक्तम् ।

भावात्प्रमाणं नास्तीति । तदुच्यते । न स्यात्प्रमाणं यदि एत्रैव प्रमाणान्यथविध्यन् । येन येन हि प्रमीयते तत्तत्प्रमाणम् । शब्देनापि प्रमीयते ततः शब्दोऽपि प्रमाणम् । यथैव प्रत्यक्षम् । न च प्रमाणेनावगतं प्रमाणान्तरेणानवगतामित्येतावताऽनवगतं भवति । न चैवं श्रूयते कृते कर्मणि तावतैव फलं भवति, किन्तु कर्मणः फलं प्राप्यत इति ।

यच्च कालान्तरे फलस्यान्यत्प्रत्यक्षं कारणमस्तीति । नैप दोषः । तच्चैव हि तत्र कारणं शब्दश्चेति ।

तत्र चित्रादिनिष्फलत्वार्थं स्वकाले फलादानरूपं यत्साधनमुक्तं तत्तावदासिद्धम् । आनन्तर्ये फलदानकालत्वेन चोद्यते हि स्वकाले फलादानं सिध्येत् । आनन्तर्यं न फलदानकालत्वेन चोदनया चोद्यते । किं तु कर्मणः फलं प्राप्यत इत्येव चोद्यते । एवं च कालान्तरेऽपि फलदानसंभवात्स्वकाले फलादानमितिसाधनमसिद्धमेवेति ।

एवं यच्च चित्रादिचोदनाप्रामाण्यार्थं प्रत्यक्षादिविषयादिरूपं साधनान्तरमुक्तं तदप्यसिद्धमेव । तथा हि । आनन्तर्यविषयो हि प्रत्यक्षविषयवादः । नासावविशेषवर्तिनी चोदनां बाधितुमीष्टे विषयभेदात् । एवं च ' प्रत्यक्षायधिकारेऽपि तैर्यासङ्गतिर्यतः ' इति यत्साधनमुक्तं तदसिद्धं चोदनार्थं प्रत्यक्षादेरनधिकारादिति ।

ननु कालान्तरे चित्रादीनां फलदानाम्युपगमे कालान्तरे जायमानफलस्य प्रत्यक्षं सेवादिरूपं कारणान्तरं संभवतीति नादृष्टरूपं कारणं कल्पयितुं युज्यत इति न कालान्तरे जायमानफलस्य चित्रादिफलत्वं कल्पयितुं शक्यत इति पूर्वोक्तां शङ्कामनुवदति— यच्चेत्यादिना । परिहरति— नैप दोष इत्यादिना । तच्चैव हि तत्र कारणमिति । तत्र कालान्तरे जायमानफले । तत् । अदृष्टरूपं कारणमस्त्येवेत्यर्थः । दृष्टरूपस्य सेवादेरन्वयव्यतिरेकाम्यां व्यभिचारान्न फलकारणत्वमन्युपगन्तुं शक्यम् । अदृष्टस्य तु व्यभिचारशङ्कानास्फटत्वात्कारणत्वं सुनिरूपमिति भावः ।

ननु ईश्वरेच्छाधिकारादेरेवादृष्टरूपस्य कारणत्वमास्तां ननु भवदभिमतचित्रादेरित्यत आह— शब्दश्चेति । अयमाशयः । यत् ईश्वरेच्छाधिकारादिकं शब्दाल्लिङ्गादिरूपप्रमाणवर्जितं चित्रादिकमेव ' चित्रया यजेत पशुकामः ' इत्यादिविधिप्रमाणकम् । अतश्चित्रादिकर्मजन्यमदृष्टमेव कालान्तरजायमानफलसाधनमित्येवैष्टव्यमिति ।

यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं वचनमुपन्यस्तं स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति प्रत्यक्षं शरीरकं व्यपदिशतीति । तदुच्यते । शरीरसं बन्धात् । यस्य तच्छरीरं सोऽपि तैर्यज्ञायुधैर्यज्ञायुधीत्युच्यते ।

आह कोऽसावन्यो नैनमुपलभामहे । प्राणादिभिरेनमुपलभामहे । योऽसौ

प्रत्यक्षविसवादर्परिहारः ।

एव तावच्चित्राक्षेप परिहृत्य सप्रति वाक्यान्तरे दृष्टविरोधं पूर्वपक्ष्युपन्यस्त परिहर्तुं मनुवदति—यत्त्वित्यादिना । 'तदुच्यत इत्यादि' परिहारभाष्यस्यायमाशयः ।

न ह्यनेन वचनेन शरीरस्य स्वर्गगमनमुच्यते । येन प्रत्यक्षविरोधः स्यात् । किं तर्हि आत्मन एव । यस्यैतच्छरीरं स आत्माऽपि शरीरशरीरिणोरभेदोपचारेण शरीरस्थेन यज्ञायुधित्वेन प्रत्यक्षत्वेन च एष इति यज्ञायुधीति च व्यपदेष्टुं शक्यत एव । एव सर्वगतम्याप्यात्मनो यागविषयकज्ञानप्रयत्नाद्विषु साक्षादेव कर्तृत्वं सम्भवति ।

न हि वयं स्पन्दमेव क्रियामभ्युपगच्छामो वैशेषिकवत् । येनाऽऽत्मन साक्षात्कर्तृत्वं न स्यात् । किं तु घात्वर्थमात्रस्य क्रियात्वमिति न यजमानशब्दस्याप्यनुपपत्तिरिति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ।

आसंवादः ।

ननु उदाहृतस्य यज्ञायुधिवाक्यस्य आदित्ययूपादिवाक्यवदर्थवादतयाऽपि नेतुं शक्यत्वाच्चानदेहादिव्यतिरिक्तात्मप्रतिपादनमत्र भाष्यकारेण क्रियमाणं व्यर्थमिति चेत् ।

सत्यम् । नैरात्म्ये हि साध्यसाधनसंबन्धप्रतिपादकानां चोदना नाम प्रामाण्यमापद्यते । तथा हि । स्वर्गनामादिचोदनाभिर्हि स्वर्गस्याऽऽमुष्मिकत्वाज्जन्मान्तरे फलोपभोगो बोध्यते । सोऽपि कर्तुरेव नान्यम्य । अतस्तस्य ज्ञानमात्रत्वे तेषां क्षणिकत्वात्कर्तृत्वमौ कर्तृत्वानुपपत्तेः शरीरचैतन्येऽपि तस्य विनिषातादतिरिक्तस्य च कस्यचिद्धोक्तुरनङ्गीकारादिदृष्ट्यादृष्ट्यादत्तफलत्वापातात्तद्वचनस्याप्रामाण्यं स्यादिति यज्ञायुधिवाक्यसमर्थनच्छलेन ज्ञानदेहातिरिक्तात्मप्रतिपादनं वेदप्रामाण्यार्थमेव । तदुक्तं वार्तिके—(श्लो० वा० ४० १९० श्लो० ६)

तस्माद्धेदप्रमाणार्थमात्माऽत्र प्रतिपाद्यते ।

यद्यपि प्रकृतं वाक्यं व्याख्यायितार्थवाढत ॥ इति ।

नैयायिकमतेनाऽऽत्मास्तित्प्रतिपादनम् ।

ननु शरीरव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणं नास्तीति शङ्कते—आहेत्यादिना । प्राणादिद्विद्वकमनुमानमेव प्रमाणमिति वैशेषिकमतेन समाधत्ते—प्रणादिभिरित्यादिना ।

प्राणिति अपानिति उच्छ्वसिति निमिपति, इत्यादि चेष्टितवान्, सोऽत्र शरीरे-यज्ञायुधीति

ननु शरीरमेव प्राणिति अपानिति च । न । प्राणादयः शरीरगुण-विघर्षाणोऽभयावच्छरीरभावित्वात् । यावच्छरीरं तावदस्य गुणा रूपादयः । प्राणादयस्तु सत्यपि शरीरे न भवन्ति । सुखादयश्च स्वय-मुपलभ्यन्ते न रूपादय इव शरीरगुणाः परेणापीति । तस्माच्छरीरगु-णवैधर्म्यादन्यः शरीराद्यज्ञायुधीति ।

“ चोऽसौ प्राणिति ” इत्यादिशब्देन प्राणनादिशब्दवाच्यस्य कोष्ठस्य वायोरूर्ध्वा-योगमनवृत्तिविशेषस्य हेतुभूतः प्रयत्न उच्यते । अन्यथा वायुधर्मस्य मुख्यस्य प्राण-नादेरात्मवृत्तित्वासंभवेनाऽऽत्मलिङ्गत्वानुपपत्तेः । तथा चायमत्र प्रयोगः—

प्राणनादिप्रयत्नः साश्रयो गुणत्वादूपवदिति । स चाऽऽश्रय आत्मेत्याशयः । ननु कानुमाने शरीरस्यैवोक्तविवाश्रयतया सिद्ध्या अर्थान्तरमित्याशयेन शङ्कते—नन्वि-त्यादिना । समाधत्ते—नेत्यादिना । यतः प्राणनादयः शरीरगुणविघर्षाणोऽतो न शरीरं प्राणनाद्याश्रयो भवतीति योजना । प्राणनादिषु शरीरगुणत्वाभावे हेतुं प्रदर्श-यति—अयावच्छरीरभावित्वादिति । अमुमेव हेतुमुपपादयति—यावच्छरीर-मित्यादिना । अयमर्थः । यत्र रूपादिषु शरीरगुणत्वं तत्र यावच्छरीरभावित्वं दृष्टम् । प्राणनादिषु च व्यापकीभूतयावच्छरीरभावित्वाभावाव्याप्यं शरीरगुणत्वमपि न सिध्य-तीति । शरीरातिरिक्तात्मसद्भावे लिङ्गान्तरमाह—सुखादयश्चेत्यादिना । यथा रूपादयः शरीरगुणाः स्वयमप्युपलभ्यन्ते परेणापि । न तथा सुखादयः परेणाप्युपल-भ्यन्ते परेन्द्रियैर्नावगम्यन्ते । अतो न शरीरगुणा भवन्तीति योजना । प्राणनादेर्बहि-र्वृत्तित्वस्यापि परेन्द्रियैर्मन्यमानत्वेनाभ्युपगन्तव्यत्वात्सुखादेश्च परेन्द्रियागम्यत्वेन सर्वथा आन्तरत्वान्न सुखादिवत्सर्वथा परानुपलभ्यमानत्वं प्राणनादेरित्यभिप्रेत्य सुखादेः पृथ-गुपन्यास इति मन्तव्यम् । तथा चायमत्र प्रयोगः । सुखादयो न शरीरगुणाः, परेन्द्रियानवगम्यमानत्वात् । मनोबुद्ध्यादिवत् । किं तु आत्मगुणाः । तत्र चायं प्रयोगः । सुखादिः किंनिदाश्रितः । गुणत्वात् । रसादिवदिति । स चाऽऽश्रय आत्मेति । एवं वैशेषिकादिमतैर्नोपपादितं शरीरत्वतिरिक्तात्मसद्भावमुपसंहरति—तस्मादिति ।

विज्ञानमात्रात्मवाद्याक्षेपः ।

एवं सुखादीनां शरीरगुणत्वनिराकरणेन शरीरादन्यास्मिन्नात्मनि वैशेषिकमतेन साधितं

आह—कुत एष संप्रत्ययः । सुखादिभ्योऽन्यस्तद्वानस्तीति । न हि सुखादिप्रत्याख्यानेन तस्य स्वरूपमुपलभामहे । तस्माच्छशविपाणव-
दसौ नास्ति । अथोच्यते, तेन विना कस्य सुखादय इति । न
कस्याचिदपीति वक्ष्यामः । न हि यो य उपलभ्यते तस्य तस्य संब-
न्धिना भवितव्यम् । यस्य संबन्धोऽप्युपलभ्यते संबन्धी च तस्यायं
संबन्धीति गम्यते । न हि चन्द्रमसमादित्यं बोपलभ्य संबन्धान्वे-
पणा भवति कस्यायमिति । न कस्यचिदपीत्यवधार्यते । तस्मान्न
सुखादिभ्योऽन्यस्तद्वानस्तीति । अथोपलब्धस्यावश्यं कल्पयितव्यः
संबन्धी भवति । तत आत्मानमप्यनेन प्रकारेणोपलभ्य कस्यायमिति
संबन्ध्यन्तरमन्विष्येम । तमपि कल्पयित्वाऽन्यमपि कल्पयित्वाऽन्यमि-
त्यव्यवस्थैव स्यात् ।

इदानीं ज्ञानमात्रात्मवादी शङ्कते—आहेत्यादिना ।

यदुक्तं सुखादीना गुणत्वादृणवानात्माऽनुमीयत इति तादृश गुणत्वं सुखा-
दिष्वन्मान्प्रत्यासिद्धम् । ज्ञानविशेषरूपाणां सुखादीनां स्वातन्त्र्यादन्यवर्तमानम्युपग-
मादिति शङ्काशयः । सुखादिप्रत्याख्यानेनेति । सुखादिकं विहायेत्यर्थः । तस्येति ।
आत्मन इत्यर्थः । तस्मादिति । अनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । सुखादीनां परतन्त्रत्वं
मन्यमानः सिद्धान्तो शङ्कते—अथोच्यत इत्यादिना । सुखादीनां परतन्त्रत्वं प्रमा-
णाभावादसिद्धमिति मन्वानः पूर्वपक्षी समाधत्ते—न कस्यचिदपीत्यादिना । प्रमा-
णाभावमेवोपपादयति—नहीत्यादिना । अन्य चायमाशयः । न ह्युपलभ्यमानत्वमात्रं
वस्तुनः पारतन्त्र्ये गमकम् । आदित्यादौ व्यभिचारात् । न ह्यादित्यमुपलभ्य कस्याय-
मिति संबन्धान्वेपणा भवति । किं तु यम्य वस्तुनः संबन्धः संबन्धी चोपलभ्यते तस्यैव
तद्धर्मत्वं यथा राज्ञ पुरप इत्यादौ पुरपस्य राजसंबन्धित्वम् । सुखादेश्च संबन्धिनः
संबन्धस्य चानुपलभ्यमानत्वात्केवलं सुखम्यैवाऽऽदित्यादिवदुपलभ्यमानत्वान्न तत्र पर-
तन्त्रत्वाम्युपगमो युक्त इति ।

एवमुपलभ्यमानत्वमात्रस्य पारतन्त्र्यप्रयोजकत्वे व्यभिचारमुपपाद्याधुनाऽनवस्थामपि
प्रदर्शयति—अथेत्यादिना अव्यवस्थैव स्यादित्यन्तेन । माध्यं सुगमम् ।

यद्यनवस्थामपि सुखादेः संबन्धिनः कचित्परिवर्तय तावन्वैव विरम्यते तदा
विज्ञानमात्रमेवैकमङ्गीकृत्य तावन्वैव विरन्नुचितमिति विज्ञानरूपत्वात्सुखादेः परतन्त्र-
त्वरूपगुणत्वासिद्ध्या न तद्विज्ञेन तद्व्यतिरिक्तात्मा सिध्यतीत्याशयेनोपसंहरति—

अथ कंचित्कल्पयित्वा न संबन्धन्तरमपि कल्पयिष्यसि तावत्येव विरंस्यसि तावता च परितोक्ष्यसि ततो विज्ञान एव परि-
तुष्य तावत्येव विरन्तुमर्हसि ।

अत्रोच्यते । यदि विज्ञानादन्यो नास्ति कस्तर्हि जानातीत्युच्यते ।
ज्ञानस्य कर्तुरभिधानमनेन शब्देनोपपद्यते । तदेव शब्दोऽर्थवान्कर्तव्य
इति ज्ञानाद्व्यतिरिक्तमात्मानं कल्पयिष्याम इति ।

आह—वेदा एनं शब्दमर्थवन्तं कल्पयिष्यन्ति, यदि कल्पयितव्यं ममं-
स्यन्ते । बहवः खल्विह जना अस्त्यात्मा अस्त्यात्मेत्यात्मसत्तावादिन
एव शब्दस्य प्रत्यक्षवक्तारो भवन्ति तथाऽपि नाऽऽत्मसत्तां कल्पयितुं
घटन्ते । किमङ्गः पुनर्जानातीतिपरोक्षशब्ददर्शनात् । तस्मादसदेतत् ।

उच्यते । इच्छयाऽऽत्मानमुपलभामहे । कथमिति । उपलब्धपूर्वे
ह्यभिभेते भवतीच्छा । यथा मेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्ध-
पूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि न तानि प्रत्यस्माकमिच्छा भवति ।
नो खल्वन्येन पुरुषेणोपलब्धेऽपि विषयेऽन्यस्योपलब्धुरिच्छा भवति ।
भवति चान्येश्वरुपलब्धेऽन्येश्वरिच्छा । तेनोपलम्भनेन समानक-
र्तृका सेत्यवगच्छामः । यदि विज्ञानमात्रमेवेदमुपलम्भकमविष्यत्,
प्रत्यस्ते तस्मिन्कार्यापरेऽप्युच्यतेऽभविष्यत् । अथ नु विज्ञानादन्यो

अथ कंचिदित्यादिनाऽर्हसीत्यन्तेन । ननु वैत्रो जानातीत्यादौ धातुप्रत्ययान्यां
ज्ञानाश्रयस्य पुरुषस्य गम्यमानत्वेनैतादृशशब्दप्रयोगप्रत्ययान्ययानुपपत्त्या ज्ञानाति-
रिक्त आत्माऽवश्यमास्त्येय इत्याशयवान्निश्चान्ती शङ्कते—अत्रोच्यत इत्यादिना
कल्पयिष्याम इतीत्यन्तेन । अत्र विज्ञानमात्रसत्त्वादी प्रतिविद्यते—आहेति ।
यद्यस्य शब्दस्यार्थवत्त्वं कल्पयितव्यं तदा वेदा अग्रटितघटनापटायांसोऽर्थवत्त्वं कल्पयितुं
शक्नुवन्ति । “ देवा इति ” पाठेऽप्येवमेवार्थः । न त्वस्मादृशाः शक्नुम इत्येवं वेदा
इत्यादिनोपहासोक्तिः । यदा अस्त्यात्मेत्येवं ज्ञानव्यतिरिक्तात्मसत्तावादिनो बहवः
केवलं तादृशशब्दस्यैवात्मरूपार्थबोधकस्य वक्तारो भवन्ति । न त्वात्मसत्तां कल्पयितुं
पारयन्ति । तदा जानातीत्येवं परोक्षशब्ददर्शनमात्रादात्मसत्ताकल्पनं ‘ महाग्नाः
पलायन्ते ” इति न्यायमनुसरतीति समाधानमाप्स्याशयः ।

इच्छादीनामात्मलिङ्गत्वनिराकरणम् ।

एवं सुप्तादीनां लिङ्गत्वं निराकृत्येच्छया लिङ्गत्वं तेनैव वैशेषिकादिमतेन शङ्कते—
उच्यते इच्छयाऽऽत्मानमित्यादिनेच्छा नोपपन्ना स्यादित्यन्तेन । शङ्कामाप्य-

विज्ञाता नित्यस्तत एकस्मिन्नहनि य एवोपलब्धाऽपरेद्युरपि स एवै
विष्यतीति । इतरथा हीच्छा नोपपन्ना स्यात् ।

अत्रोच्यते । अनुपपन्नमिति नः क संप्रत्ययः । यन्न प्रमाणेनावगतम् ।
विज्ञानात्तावदन्य नोपलभामहे । यन्नोपलभामहे तच्छशविषाणवदेव
नास्तीत्यवगच्छामः । न च तस्मिन्नसति विज्ञानसद्भावोऽनुपपन्नः ।
प्रत्यक्षावगतत्वादेव ।

क्षणिकत्वं चास्य प्रत्यक्षपूर्वकमेव । न च ज्ञातरि विज्ञानादन्यस्मिन्न-
सति, ज्ञाने चानित्येऽपरेद्युरिच्छाऽनुपपन्ना । प्रत्यक्षावगतत्वादेव ।
नो खल्वप्येतददृष्टं य एवान्येद्युरपलब्धा स एवान्येद्युरपितेति ।

स्यायमाशय । न विज्ञानमात्रमात्मा । तस्य क्षणिकत्वेनेच्छाया अनुपपत्ते तथा हि । इच्छा
हि नादृष्टेऽन्यदृष्टे वा विषये सम्भवतीति अतिप्रसङ्गादनुपलम्भाच्च । भवति त्वन्येद्युरपलब्धे
विषये तस्यैव परेद्युरिच्छा । अत उपलब्धिसमानकर्तृणा सतीच्छा क्षणिकविज्ञानातिरिक्त
स्थायिनमात्मान कल्पयति, अन्यथानुपपत्ते । अयमत्र प्रयोग । इच्छा स्थायिपुरुषा
श्रया स्वसमानकर्तृकोपलब्धिपूर्वकत्वनियतत्वात् । अत्र च व्यतिरेकदृष्टान्तो बोध्य इति ।
एव शङ्किते स एव विज्ञानवादी प्रतिविधत्ते—अत्रोच्यत इत्यादिनाऽनुपपन्नमिति नः
क संप्रत्यय इत्यन्तेन । स्थिरस्य विज्ञानावगावेऽनुपपन्नमिति प्रत्ययो नास्त्येवेत्यर्थ ।
कुत इति चेदाह—यदिति । यस्मात्प्रमाणेन स्थिर कर्ता नावगम्यतेऽतो नास्तीत्यर्थ ।

अयमाशय । यत्र परस्परसबन्धित्वेन प्रमाणप्रमितयोर्द्वयोर्मध्य एकस्य दर्शनं तत्र
तन्मात्रभ्यान्यथानुपपत्त्याऽपरस्य सबन्धिन कल्पनम् । यथा दिवाऽभुञ्जानस्य पीनस्य
देवदत्तस्य दर्शनेन प्रमाणान्तरप्रमितस्य रात्रिभोजनस्य कल्पनम् । यत्र तु शशविषा
णादि सर्वथाऽप्रसिद्धो न तादृशस्य यस्य कस्यचिच्छशत्वादेर्दर्शनेन तदन्यथानुपपत्त्या
कल्पनमुपपत्तिमिति ।

स्थिरस्य विज्ञानात् सद्भावेऽनुपपत्तिरेव प्रमाणमिति वदता किं तदभावे विज्ञानसद्भावे
एवानुपपन्न इत्युच्यत उत विज्ञानस्य क्षणिकत्वमनुपपन्नमित्याहोस्वित्पूर्वेद्युरपलब्धु परे-
द्युरिच्छाऽनुपपत्तेतीत्येव विकल्प्यैतेषा सर्वेषामपि प्रत्यक्षावगतत्वान्नानुपपत्तिप्रत्ययो भवि
तुमर्हतीत्याशयेन दूषयति—न चेत्यादिना । यदुक्तमिच्छाया समानकर्तृकोपलब्धिपूर्-
वकत्वनियतत्वात्स्वाप्यिष्टरूपकत्पत्त्वमिति तदनुद्य दूषयति—नो खल्वित्यादिना ।
अन्येद्युरन्योपलब्धेऽप्यर्थेऽन्येद्युरन्यम्येच्छादर्शनेन तादृशानियमोऽसिद्ध इति भाव ।
पूर्वोक्तनियमादर्शनेऽपि क्वचिदन्यदृष्टमन्य इच्छति क्वचिन्त्येव दृश्यते । एतादृशदर्श
नानुरोधेनान्योपलब्धेऽप्यर्थे तत्मतनिजान्यम्यान्यम्यापि वामनावशादिच्छा भवितुमर्हति ।

इदं तु दृष्टं यत्कचिदन्येन दृष्टमन्य इच्छति । कचिन्न । समानाया संतता-
वन्य इच्छति संतत्यन्तरे नेच्छतीति । तस्मान्न सुखादिव्यतिरिक्तोऽ-
न्योऽस्तीति । अत्रोच्यते । न ह्यस्मर्तार इच्छन्तीत्युपपद्यते । न वाऽदृष्टपूर्वं
स्मृतिर्भवति । तस्मात्क्षणिकविज्ञानस्कन्धमात्रे स्मृतिरनुपपद्यते ।

अत्राऽऽह । स्मृतिरपीच्छावत्पूर्वज्ञानसदृशं विज्ञानं पूर्वविज्ञानविषयं
वा स्मृतिरित्युच्यते । तच्च द्रष्टरि विनष्टेऽप्यपरेशुरुत्पद्यमानं नानुपपन्नम् ।
प्रत्यक्षावगतत्वादेव । अन्यास्मिन्स्कन्धघनेऽन्येन स्कन्धघनेन यज्ज्ञानं
तत्संततिजेनान्येनोपलभ्यते नातत्संततिजेनान्येन ।

तस्माच्छून्याः स्कन्धयना इति । अधास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति ।

अन्यसततिजन्यस्य तु तादृशवासानाभावादच्छा नैव भवतीत्येव व्यवस्थाऽस्मन्मतेऽपि
मविष्यत्येवेत्याशयेनाऽऽह—इदं तु दृष्टमित्यादिना । अत सुखादीनामिच्छादीना च
लिङ्गत्वासमवाज्ज तन्महिम्ना सुखादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धिरित्याशयेनोपसहरति—तस्मा-
दिति । नन्विच्छालिङ्गेन स्थिरस्याऽऽत्मनोऽसिद्धावपि स्मृत्यात्मकलिङ्गेन तत्सिद्धिर्भव-
त्येव । न ह्यस्मर्तरीच्छोपपद्यते न वाऽदृष्टपूर्वं स्मृतिर्भवति । अत स्मृति स्थायिपुरुषाश्रया
स्वसमानकर्तृदर्शनपूर्वकत्वनियतत्वाद् व्यतिरेकेण यदादिवदित्याशयेन वैशेषिक्यादिमतेन
पुन शङ्कते—अत्रोच्यते इत्यादिनाऽनुपपन्नोत्पन्नेन । समाधत्ते—अत्राऽऽहेत्यादिना ।
अपमाशय । यथैवेच्छाऽन्यदृष्टेऽप्यर्थे तत्सततिजन्यस्यान्यस्यापि वासानावशाद्भवत्येव ।
अन्यसततिजन्यस्य तु न भवति । एवमेव स्मृतिरप्यन्यदृष्टेऽप्यर्थेऽन्यस्य तत्सततिजन्यस्य
वासानावशाद्भवत्येव न त्वन्यसततिजन्यस्य वासानाभावादित्येव दर्शनानुरोधेन कल्प्यत
इति । नन्वेवमिच्छावदेव स्मृतावपि चोद्यपरिहारयो समत्वेन भेदेनोपन्यासो विफल इति
चेन्न । यतो विशेषो विद्यते । तथा हि । स्मृतिविषया हीच्छा । सेयमन्तरेणाप्युपलब्धि-
समानकर्तृता स्मृतिव्यवस्थैव व्यवस्था लभते य स्मर्ता स इच्छतीति । स्मृति पुन-
रुपलभ्यनुसारेणैव भवन्ती, अवश्य समान कर्तार गमयति । अन्यथा व्यवस्थानुप-
पत्तेरित्यनेन विशेषेण भेदेनोपन्यास । निराकरणप्रकारस्त्विच्छावदेव पूर्वोपपादित-
प्रकारेण समान इति । अत्र स्फुन्ववनशब्दो बौद्धपरिभाषया विज्ञानरूपवस्तुमात्रपरः ।
एवं च यथादर्शनं क्षणिकरूपाण्येव विज्ञानान्येवाम्युपगन्तव्यानीति तद्व्यतिरिक्तविषया-
भावात् स्थिरस्याऽऽत्मन सद्भावे प्रमाणमन्तीत्येव बौद्धमतरीत्या पूर्वोपसमुपसहरति—
तस्मादिति । शून्या — म्वाशब्दव्यतिरिक्तविषयशून्या इत्यर्थः । अधास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भव
तीति । यद्यपि बौद्धमते ब्राह्मणमप्रमाणमेव तथाऽपि बौद्धवादिना वेदवादिन प्रति

विज्ञाघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रत्य
संज्ञाऽस्ति [वृ० उ० ६-५] इति ।

उच्यते । नैतदेवम् । अन्येद्युर्दृष्टेऽपरेद्युरहमिदमदर्शमिति भवति
प्रत्ययः । प्रत्यगात्मानि चैतद्भवति न परत्र । अपरो ह्यसावन्येद्युर्दृष्ट-
वान् । तस्मात्तद्व्यतिरिक्तोऽन्योऽस्ति यत्रायमहंशब्दः ।

आह । परत्राप्यहंशब्दो भक्त्या दृश्यते, यथाऽहमेव पुत्रोऽहमेव देव-
दत्तोऽहमेव गच्छामीति । अत्रोच्यते । न वयमहमितीमं शब्दं प्रयुज्य-
मानमन्यस्मिन्नर्थे हेतुत्वेन व्यपदिशामः । किं तर्हि, शब्दाद्व्यतिरिक्तं

स्थिरात्माभावसाधनाद्भवदाभिमतवेदरूपप्रमाणासिद्ध स्थिरात्माभाव इति बौद्धेन कथन
नानुपपन्नमिति भाव ।

स्वमतरीत्या नित्यात्मास्तित्वप्रतिपादनम् ।

एव पूर्वोत्तरीत्या स्थिरस्याऽऽत्मन सद्भावे परोक्षेषु हेतुषु क्षणिकविज्ञानवादिबौ-
द्धेन प्रतिषिद्धेषु सप्रति ज्ञानैक्यावगाहिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययगम्य स्थिरमात्मानं स्वयमुपपा-
दयति—उच्यत इत्यादिना । अयमाशय । योऽहं पूर्वेषुरिदमद्राक्ष सोऽहमद्य स्मरा-
मीत्येव प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय सर्वजननी इति निर्विवादम् । अत्र च प्रत्यये ज्ञातैव विषय
इत्यपि । तद्यद्य प्रत्यय क्षणिकविज्ञानालम्बनो भवेत्तदा तदेव ज्ञातृ स्यादिति तस्य च
क्षणिकत्वेन स्थिरैकविज्ञानवाहिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपाहप्रत्ययविषयत्व न स्यात् । अत
एतादृशप्रत्ययानुरोधेन क्षणिकविज्ञानमित्रो ज्ञानाधारः स्थिरो विज्ञाता विषय एष्टव्य
इति ।

ननु स्मृतिवदेव प्रत्यभिज्ञाया अपि वासनावशादेवोपपत्तेर्नैकान्ततः पूर्वापरवा-
लावस्याथिविज्ञानुपस्थापनक्षमत्वमिति चेत् । यतो यदि स्मृतिवत्प्रत्यभिज्ञाऽप्यर्थान्तर-
विषया स्यात्तया चार्थापत्त्या विज्ञाता कल्पयेत् ततो वासनावशादुपपत्तिर्भवेत् । न
त्वेवम् । ज्ञानतृप्रत्यभिज्ञा त्वियम् । अतोऽनेन ज्ञानतृप्रत्यभिज्ञारूपाहप्रत्ययेनान्यस्य स्थिरस्य
विज्ञातु सिद्धिर्भवत्येव ।

“ यत्रायमहं शब्द इति ” श्रुत्वा सिद्धान्त्याशयमजानानोऽहंशब्दप्रयोग एव
साधरत्वेनोपन्यस्त इति मत्वाऽहशब्दस्य परत्रापि गौण्या प्रयोगदर्शनेनातिप्रसङ्गात्
तन्महिम्नाऽतिरिक्तात्ममिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—आदेत्यादिना । यद्यप्यत्राहं गच्छा
मीति प्रयुज्यमानम्याहंशब्दस्य न परगोचरत्वं समवति तथाऽपि शरीरस्यैव गन्तृत्वा-
त्तदभिप्रायेण प्रयुज्यमान स नानुपपन्न इति ज्ञेयम् । सिद्धान्ती स्वाशय प्रकटयन्समा-
धत्ते—अत्रोन्यत इत्यादिना । पूर्वोत्तरीत्या ज्ञानैक्यावगाहिन सर्वजननी योऽह
पूर्वेषुरिदमद्राक्ष सोऽहमिदानीं स्मरामीत्यत्रापि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययं विज्ञानव्यतिरिक्तस्थि-

प्रत्ययम् । प्रतीमो वयमिममर्थं वयमेवान्येष्टुरूपलभापदे, वयमेवाद्य स्मराम
इति । तस्माद्द्वयमिममर्थमवगच्छामो वयमेव ह्यो वयमेवाद्येति । ये ह्योऽद्य
च न ते विनष्टाः । अथाप्यस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं भवति । स वाअयमात्मेति
प्रकृत्याऽऽमनन्ति—अशीर्यो न हि शीर्यत इति । (वृ० उ० । ४
अ० ब्रा० ५ ।) तथा—अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छिचि-
धर्मा(वृ० उ० ६-५) इति विनश्वरं च विज्ञानम् । तस्माद्दिनश्वराद-
न्यः स इत्यवगच्छामः । न च शक्यमेवमवगन्तुं यथोपलभ्यन्तेऽर्था न
तथा भवन्तीति । यथा तु खलु नोपलभ्यन्ते तथा भवन्तीति । तथा हि
सति शशो नास्ति, शशस्य विपाणमस्तीत्यवगम्येत । न चाहंप्रत्ययो
व्यामोह इति शक्यते वक्तुम् । बाधकप्रत्ययाभावात् । तस्मात्सुखा-
दिभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्ति । एवं चेत्स एव यज्ञायुधीति व्यपदिश्यते ।
आह । यादे विज्ञानादन्यदस्ति विज्ञातुं, विज्ञानमपास्य तन्निदर्श्यं-
तामिदं तदीदृशं चेति । न च तन्निदर्श्यते । तस्मान्न ततोऽन्यदस्तीति ।

अत्रोच्यते । स्वसंवेद्यः स भवति, नासावन्येन शक्यते द्रष्टुं कथ-

रात्मसद्भावे सावकत्वेनोपपादयामो न त्वहंशब्दप्रयोगमात्रं हेतुत्वेन व्यपदिशाम इति
पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञानुरोधेन स्थिर आत्मैष्टव्य इति भावः । एवं पूर्वोक्तार्थे न केवलं
प्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं किं तु ब्राह्मणमपीति प्रदर्शयति—अथाप्यस्मिन्नर्थे इत्यादिना ।
यद्यप्यनेन ब्राह्मणेन नास्तिका न प्रतिबोधयितुं शक्यन्ते तथाऽपि यो वेदादी
शिष्यो विज्ञानधन एवेत्यादिबेदादेव पूर्वोक्तात्मनास्तित्वं प्रतिपद्यते तादृशवेदविरोधं
वाऽऽत्मनो मन्यते तत्प्रतिबोधनाय ब्राह्मणाभिधानं युक्ततरमिति ।

यथाप्रमाणं . बहुभिन्नचनभ्युपगमेऽतिप्रमङ्गं प्रदर्शयति—स च शक्यमि-
त्यादिना । पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञात्मकाहंप्रत्ययस्य कदाचिदपि बाधकप्रत्ययान्तरामावाज
व्यामोहत्वं कल्पयितुं शक्यमित्याह—न चाहंप्रत्यय इत्यादिना । पूर्वोक्तप्रमाणा-
नुरोधेन सुखादिव्यतिरिक्तः स्थिर आत्मैष्टव्य एवेति स एव यज्ञायुधिवाक्ये शरीर-
संबन्धितया यज्ञायुधित्वेनोपचारेणोच्यत इति न प्रमाणविरुद्धं तद्व्याख्यमित्याह—
तस्मादित्यादिना । ननु पूर्वोक्तरीत्या विज्ञानव्यतिरिक्तविज्ञाप्रकीकरणे तादृशविज्ञातु
इदमीदृशं चेति निर्देष्टव्यं घटादिवद्विज्ञानमपास्य । न च तथा क्रियते । अतस्तादृशं
स्थिरं विज्ञानव्यतिरिक्तं नास्त्येवेत्यङ्गीकरणीयमित्याशयेन परः पुनः प्रत्ययतिष्ठते—
आहेत्यादिनाऽस्तीत्यन्तेन । अत्र सिद्धान्ती समाधत्ते—अत्रोच्यत इत्यादिना ।

मसौ निदर्शयतेति । यथा च कश्चिच्चक्षुष्मान्स्वयं रूपं पश्यति न च शक्नोत्यन्यस्मै जात्यन्वाय तन्निदर्शयितुम् । न च तन्न शक्यते निदर्शयितुमित्येतावता नास्तीत्यवगम्यते । एवमसौ पुरुषः स्वयमात्मानमुपलभते न चान्यस्मै शक्नोति दर्शयितुम् । अन्यस्य द्रष्टुस्तं पुरुषं प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । सोऽप्यन्यः पुरुषः स्वयमात्मानमुपलभते न च परात्मानम् । तेन सर्वे स्वेन स्वेनाऽऽत्मनाऽऽत्मानमुपलभमानाः सन्त्येव यत्रापि परपुरुषं नापलभन्त इति । अथास्मिन्नर्थे ब्राह्मणं (वृ० उ० ६ अ० ३ ब्रा०) भवति । शान्ताया वाचि किञ्च्योतिरेवायं पुरुष आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचेति । परेण नोपलभ्यत इत्यत्रापि ब्राह्मणं (वृ० उ० ५ अ० १ ६ ब्रा०) भवति । अगृह्यो न हि गृह्यत इति । परेण न गृह्यत इत्येतदभिप्रायमेतत् । कुतः । स्वयज्योति इवचनात् ।

अयमाशयः । यद्यप्ययमात्मा परस्मै निर्देष्टुं न शक्यतेऽयमसाविति परस्य तं प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । यथा रूपं जात्यन्वायं निदर्शयितुं न शक्यते तस्य तत्प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । तथाऽपि यथा सर्वेऽपि चक्षुष्मद्भिः स्वसवेद्यत्वाद् रूपं प्रमाणित्वात्मास्येयं तद्वत्परस्मै दर्शनशक्तिरहितायाऽऽत्मनो निदर्शनासमवेऽपि सर्वेऽपि स्वेन स्वेनाऽऽत्मना स्वात्मन उपलभ्यमानतया न परनिदर्शनाभावमात्रेणाभावोऽभ्युपगन्तुं युज्यत इति ।

आत्मनः स्वसवेद्यत्वे ब्राह्मणं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—अथास्मिन्नर्थे इत्यादिना । शान्तायामित्यादि । भगवन्तं याज्ञवल्क्यं प्रति बृहदारण्यके षष्ठाध्याये जनकप्रश्नोऽयम् । वाचि वाग्निन्द्रिये । शान्ताया सुषुप्तिकालेऽशक्त्या सत्यामयं पुरुषो व्यवहर्ता किञ्च्योतिः केन ज्योतिषा प्रकाशकेन प्रकाशत इति पप्रच्छेत्यर्थः । आत्मज्योतिरित्यादि । जनकं प्रति याज्ञवल्क्येनोत्तरमुच्यते । हे सम्राट् सार्वभौम तदाऽयं पुरुष आत्मज्योतिरित्येतत् ज्योतिषा प्रकाशत इति प्रसिद्धं । इत्युत्तरमुवाचेत्यर्थः । परेण पर आत्मा नोपलभ्यत इत्यत्रापि ब्राह्मणमुपन्यस्यति—अगृह्य इति । यस्मात्परब्राह्मणाशक्तिरहितोऽत एव परेण न गृह्यत इत्यर्थः ।

नन्वरं गृहीतृविशेषानुपादानात्सामान्यतः सर्वेणाप्ययमग्राह्य इति प्रतीयमानत्वात्कथं मिदं ब्राह्मणं परेण पर आत्मा न गृह्यत इत्यत्र प्रमाणं भवतीत्यत्र आह—परेण न गृह्यत इति ।

अथापि ब्राह्मण (पृ० ७० अ० ६ ब्रा० ७) भवति । अत्रायं पुरुषः स्वयं-
ज्योतिर्भवतीति । केन पुनरुपायेनायमन्यस्मै ऋच्यत इति । तत्राप्युपाये
ब्राह्मण (वृ० ७० अ० ३ ब्रा०) भवति । स एष नेति नेत्या-
स्मेति होवाचेति । ' अमावेवंरूपः ' इति न शक्यते निर्दर्शयितुम् ।
यच्च परः पश्यति तत्प्रतिपेधस्तस्योपदेशोपायः । शरीर परः पश्यति
तेनाऽऽत्मोपदिश्यते शरीरं नाऽऽत्माऽस्ति शरीरादन्य इति, स चाऽऽ-
स्मेति शरीरप्रतिपेधेनोपदिश्यते । तथा प्राणादयो नाऽऽत्मानस्तत्प्रतिपेधेन
तेभ्योऽन्य उपदिश्यते । तथा परस्थाः सुरादयः परेण लिङ्गैरुपल-
भ्यन्ते तेऽपि नाऽऽत्मान इति तत्प्रतिपेधेनान्य उपदिश्यते । यः स्वयं
पश्यति न ततोऽन्यः पुरुष इत्येतदपि पुरुषप्रवृत्त्याऽनुमीयते । यदाऽसौ
पुरुषः पूर्वेषुः सामिकृतानामर्थानां प्रतिसमा राने शेषानुष्ठाने च यततस्तः
प्रवृत्त्याऽवगम्यते नूनमसावनित्यान्नित्यमवगच्छतीति ॥

उपमानाद्योपदिश्यते । यादृशं भवान्भव्यमात्मानं पश्यति, अनेनोपमा

अथमाशय । अत्र सामान्यत सर्वेणापीति प्रतीतावप्युक्तम् । पद्याभ्यायेऽत्रायं
पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्येवमात्मन स्वब्राह्मत्वप्रतिपादनाद्विद ब्राह्मण पराब्राह्मत्व-
प्रतिपादकमेवावतिष्ठत इति ।

नन्वयमात्मा परस्मै पुरुषाय वेनोपायेनोपदेशु शक्य इत्यत्रापि ब्राह्मण प्रमाणत्वेनो-
पन्यम्याति—केन पुनरिरत्यादिना । उक्त ब्राह्मण व्याचष्टे—असावेवंरूप इत्या-
दिना । विधिमुत्तेनायमात्मतादृशस्वरूप इति निर्दर्शयितु न शक्यते किं तु निषेधमुत्ते-
नोपदिश्यत इत्येतदुपपाठयति—यच्च पर इत्यादिना । अत्रत्यं माप्य सुगमम् ।
ननु यथा यच्च पर पश्यति न तदात्मोप्युक्त तद्व्यक्तव्य पश्यति ततोऽप्यन्य पुरुष
स्यादित्यत्राऽऽह—यः स्वयमिन्यादिना ।

माप्यभ्याशय । पूर्वद्वार्षमनुष्ठितानां पदार्थानां तच्छेषानुष्ठाने परेद्युस्तस्यैव प्रवृत्ति-
दर्शनादन्यानुष्ठितपदार्थेषानुष्ठानेऽन्यप्रवृत्त्यनुपपत्ते स एवाऽऽत्मैत्यङ्गीकरणीयमिति ।

एवं निषेधमुत्तेनाऽऽत्मोपदेश कर्तुं शक्यत इत्युपपाद्योपमानप्रमाणादप्यारम्भोपदेशः
समाप्तित्याह—उपमानाद्येत्यादिना । यथा हि कीदृशो गवय इत्येव नागारिक्तेण .
पृष्ठो धन्य प्रसिद्धेन गत्रा साधर्म्यादप्रसिद्ध गवय यथा गौर्गव्यस्तथेति वाक्ये
नोपदिशति तद्वत्त्वेनचिदात्मा कीदृश इति पृष्ठ प्रसिद्धस्य तदात्मन साधर्म्यादप्रसिद्ध
स्वात्मान यादृश भवान्भव्यमात्मानं पश्यत्यहमपि तादृशमेव पदधर्मीत्येवमुपमानात्म-

नेनावगच्छाहमपि तादृशमेव पश्यामीति । यथा कश्चिदात्मीयां वेदनां परस्मा आचक्षीत दृष्टमानस्येव मे भवति यात्यमानस्येव मे भवति रुध्यमानस्येव मे भवतीति । अतः स्वयमवगम्यमानत्वादस्ति तद्दृश्यति-रिक्तः पुरुष इति ।

यदुच्यते विज्ञानमपास्य तन्निदर्शयतामिति । यद्युपायमेव निषेधसि । न शक्यमुपायमन्तरेणोपेयमुपेतुम् । अयमेवाभ्युपायो ज्ञातव्यानामर्थानां यो यथा ज्ञायते स तथेति । तद्यथा, कः शुक्रो नाम । यत्र शुक्रत्वमस्ति । किं शुक्रत्वं नाम । यत्र शुक्रशब्दप्रवृत्तिः । क तस्य प्रवृत्तिः ।

केनानेन वाक्येनोपादिशतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेत्यादिना । यद्यपीदमति-देशवाक्यात्मकमुपमानप्रमाणं प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानमिति वादिना नैयायि-काना प्रसिद्धं तच्चाऽऽगमादवहिर्भूतं न प्रमाणान्तरं भवितुमर्हति । तथाऽपि सादृश्य-विषयस्त्वमात्रेणात्रोपचारादुपमानत्वोक्तिः । स्वाभिमतं तूपमानं सदृशार्थज्ञानात्सदृशा-न्तरज्ञानरूपं पूर्वोक्तमेवेति ध्येयम् । ननु परात्मन्यवगते तत्सादृश्येन स्वात्मोपदेष्टुं शक्यते तदवगतिरेव कुत इति चेन्न । यदसौ पुरुष इत्यादिना पूर्वभाष्येण प्रदर्शितादनुमाना-त्तदवगतिसंभवात् । तच्चानुमानमयं पूर्वद्युः सामिहिकार्थानुष्ठात्रभिन्नस्तच्छेषानुष्ठातृत्वादी-दृशस्वात्मवदित्यादिरूपं बोध्यम् । यत्तुक्तं पूर्वपक्षिणा विज्ञातुर्विज्ञानादन्यस्याम्युपगमे विज्ञानमपास्य विज्ञातृस्वरूपं निर्दिश्यतामिति । तत्रेदं तद्दीदृशं चेत्येवं परस्मै निर्देशो न शक्यत एव परस्य तं प्रति दर्शनशक्त्यभावात् । किं तु स्वसंवेद्य एव स भवति । न हि परस्मै निर्दर्शनाभावमात्रेण तत्रास्तित्वमम्युपगन्तुं युज्यत इत्यादिना परस्मै निर्दर्शनासंभवेनाऽऽत्मनास्तित्वशङ्कां दूषयित्वा संप्रति विज्ञानमपास्येत्यंशं दूषयितु-मनुवदति—यदुच्यत इत्यादिना ।

पूर्वपक्ष्याशयं प्रष्टुं दूषयति—यद्युपायमित्यादिना शक्यमित्यन्तेन । अय-माशयः । विज्ञानमपास्य तन्निदर्शयतामिति त्रिमुच्यते, परस्मै निर्देश एव न संभवतीति बोधे विज्ञानरूपमुपायं विहायाऽऽत्मस्वरूपं परस्मै निर्दिश्यतामिति वा । नाऽऽद्यः । तत्रप्रारस्य पूर्वमेवोपपादितत्वात् । न द्वितीयः । उपायमन्तरेण क्वचिदप्युपेयस्योप-गन्तुमशक्यत्वात् । ज्ञातव्यार्थज्ञानान्यम्युपगमे ज्ञानमेवाम्युपायः । यद्वम्यु यथा ज्ञाय-तेऽस्तनि नाथके तत्तथैवेति हि सर्वजनीनम् । अनो विज्ञानन्यतिरिखोपायान्तरामात्रात् तत्रत्याख्याय क्वचिद्व्युत्पन्नं निर्दर्शयितुं शक्यमिति ।

विज्ञानरूपोपायेनैव विज्ञेयार्थस्य सिद्धौ लोकासिद्धं दृष्टान्तं प्रदर्शयति—तथये-

यच्छुद्धशब्द उच्यते प्रतीयते । तस्मान्न विज्ञानं प्रत्याख्याय कस्यचिद्द्रूपं निर्दर्शयितुं शक्यम् । न च नियोगतः प्रत्यये प्रतीते प्रत्ययार्थः प्रतीतो भवति । अप्रतीतेऽपि हि प्रत्यये सत्यर्थः प्रतीयत एव । न हि विज्ञानं प्रत्यक्षं विज्ञेयोऽर्थः प्रत्यक्ष इत्येतत्पूर्वमेवोक्तम् ।

तद्वश्यकर्तव्येऽपह्नवे कामं विज्ञानमपह्नूयेत नार्था इत्येतदुक्तमेव । तस्मादस्ति सुखादिभ्योऽन्यो नित्यः पुरुष इति । अयं यदुक्तं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । अत्रोच्यते । “अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदादिति परिषोदनोत्तरकालेऽपह्नूत्य मोहाभिप्रायस्य वर्णितधान् ” न वा अरे मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छिच्छिधर्मा मात्रा-संसर्गस्त्वस्य भवति” (वृ० उ० ६ अ० । ५ ब्रा०) इति । तस्मान्न

त्यादिना । यदि शून्यवाच्यम्युपगतरित्या ज्ञानज्ञेययोरैक्यमेव प्रामाणिकं स्यात्तदा भवेदपि विज्ञानातिरिक्तविज्ञानविषयीभूतविज्ञानसिद्धिः । तत्तु सुतरां न संभवति ज्ञानज्ञेययोरन्यतरप्रतीतिं विनाऽप्यन्यतरप्रतीतेः सत्त्वादित्यादियुक्तिभिः शून्यवादखण्डन-प्रस्तावेऽस्माभिर्निपुणतरमुपपादितमित्याह—न चेत्यादिना पूर्वमेवोक्तमित्यन्तेन । न हि विज्ञानं प्रत्यक्षमिति । यदि विज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात्तर्हि तदेवैकमम्युपगम्याप्रत्यक्षोऽर्थोऽपह्नूयेत न तु तच्छया । किं तु ज्ञाततालिङ्गकानुमानगम्यमेव विज्ञानं प्रत्यक्षस्तु विज्ञेयोऽर्थ एवेत्यपि पूर्वमेवोपपादितमित्यर्थः ।

तद्वश्यकर्तव्य इति । इदमपि माप्यं तत्रैव स्पष्टं व्याख्यातम् । अत उक्तयुक्ति-भिर्विज्ञानदेहादिव्यतिरिक्तः स्वसंवेद्यो नित्यः पुरुषोऽस्तीत्यवश्यमम्युपगन्तव्यमित्युप-संहरति—तस्मादिति । यत्तु पूर्वपक्षे विज्ञानघन एवेत्यादिब्राह्मणेन भूतानामेव धैतन्यमुक्तमतस्तदतिरिक्तधेतनो नाङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशङ्कितं तदनुवदति—अयं यदुक्तमित्यादिना । एतच्छङ्कापरिहारमाह—अत्रोच्यत इत्यादिना । श्रुतिरेव ह्यस्य वाक्यस्यान्यार्थतां दर्शयति । तथा हि । पूर्वमनराच्छतस्वमात्मनोऽभिधायेदानीं विज्ञानघन इत्यादिना विनाशित्वानुकीर्तनात्संभूयथा मैत्रेय्या पूर्वापरवि-रोधाख्यः पूर्वपक्षो याज्ञल्क्यं प्रति चोदितः “अत्रैव मा भगवानित्यादिना” । एवं परिषोदनोत्तरकालस्य वाक्यस्य मोहाभिप्रायमपह्नूत्य सिद्धान्तं वर्णितवान्याज्ञवल्क्यः “न वा अरे मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छिच्छिधर्मेति” । आत्माऽविनाशी नित्य इत्यर्थः । कथं तर्हि विनाशवचनमित्याशङ्क्याऽह—मात्रा-

विज्ञानमात्रम् । तस्माद्वैषम्यम् ।

यदुक्तं नचैष यातीति विधिश्च्युत इति । मा भृद्विधिश्च्युतः स्वर्ग-
नामो यजेतेति वचनान्तरेणापगतमनुवादित्येते । तस्मादविरोधः ॥ ५ ॥

[६] कर्मके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

संसर्गस्त्वस्य भवतीति । अत्र मात्राशब्देन भूतेन्द्रियाणि वर्मापमो चोच्यन्ते ।
तथा चायमाशयः ।

विज्ञानप्रपञ्चः—ज्ञानशक्तिस्वभाव आत्मा, एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पद्य मुक्तो भूतेत्यर्थः ।
तान्येवानुविन्दयति । भूतविनाशात्सोऽपि विनष्ट इव भवतीति । भूतभ्यो ह्यमौ
स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते परं च शरीरैरेष्टालिङ्गज्ञानुमानेन ज्ञायते । मुक्तस्तु प्रमाणपथात्-
वर्तनाद्विनष्ट इव भवतीति विन्दयतीत्युच्यते । तदनेन प्रकारेण मात्राणामेव विनाशो
न त्वाऽऽत्मन इत्यभिप्रायकोऽयं सदर्थ इति—मात्राममर्गस्त्वस्येति । अथ, मुक्तस्य
पुण्यस्य मात्रामि पूर्व यं समर्ग आसीत् एवेदानीं विनष्टो भवतीत्यर्थः । प्रकरणार्थ-
मुपमहरति—तस्मान्न विज्ञानमात्रमिति । न विज्ञानमात्रमात्मा किं नु तदन्यो नित्य-
श्चेन्न आत्मेति सिद्धम् । यत्तूच यज्ञायुविवाक्रे यातीति श्रवणाद्विधिश्चाश्रवणात्
तन्माहिम्ना स्वर्गलोकगन्ता नित्यश्चेन्न मि यति । यद्वि विधिश्च्युत श्रूयेत तत्र
विधिमहिम्ना तादृशो नित्यश्चेन्न मि येदिति तदनूद्य परिहरति—यदुक्तमित्यादिना ।
अस्मिन्वाक्ये विधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि स्वर्गनामो राजतन्त्यादि विधिवाक्यान्तरं तादृशोऽ-
र्थोऽवगम्यत एव । तमेवार्थमिदमपि वाक्यमनुवादित्यनीति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ॥ ५ ॥

वृत्तिकारमतानुवाद ममाप्तः ।

ओत्पत्तिप्रमूत्रेण पूर्वाविपरणे शब्दार्थयो मन्व्यस्य नित्यत्व प्रमाधितम् । तेन
शब्दानित्यत्वमर्थमिदमाक्षेपममात्रानाम्या द्रवयितुमिदमविपरणमारभ्यते ।

ननु निष्प्रयोजनोऽयं विचारः । तथा हि । वेदप्रामाण्याय हीनं नित्यत्वप्रतिपादनम् ।
अमत्यपि नित्यत्वे तस्मिन् यति । यत्रमति नित्यत्वे शब्दार्थप्रतीतिर्न म्यात्समयापेक्षा
वा म्यात्तदाऽनवबोधकत्वात्समयकारिपुन्यापेक्षणाच्च न म्यात्प्रामाण्यम् । यदा त्वानि
त्यादापि शब्दानित्यत्ववादिनामिवार्थप्रतीतिं सिच्यति, शब्दयवहारानादितया च
न पुन्यस्य क्वचित्त्वात्तन्व तदा किं नित्यत्वप्रमाणेन । न च सत्रन्वनित्यत्वसिद्धयर्थं
तत्रप्रतिपादनमिति वाच्यम् । भवन्ति यं वापिद्वारापि वाचकाभावात् । सत्रन्वनित्यत्वामा
वेऽपि तत्र पुन्यत्वात्तन्वामात्रात् वेत्प्रामाण्यमिद्वेरिति चेत् । सत्यम् । अनित्यत्ववा
दिनोऽपि शब्दार्थप्रतीतिमिच्छन्ति । न च तद्विच्छामात्रेणार्थो मिच्यति न्यायेन त्वम्मा-

। उक्तं नित्यः शब्दार्थयोः संबन्ध इति । तदनुपपन्नम् । शब्दस्यानित्यत्वात् । विनष्टः शब्दः पुनरस्य क्रियमाणस्यार्थेनाकृतकः संबन्धो नोपपद्यते ।

न हि प्रथमश्रुताच्छब्दात्कश्चिदर्थं प्रत्येति । कथं पुनरनित्यः शब्दः । प्रयत्नादुत्तरकालं दृश्यते यतः । अतः प्रयत्नानन्तर्यात्तेन क्रियत इति गम्यते ।

नन्वभिव्यञ्ज्यात्स एतम् । नेति ब्रूमः । नह्यस्य भागभिव्यञ्जनात्सद्भावे किंचन प्रमाणमास्ति । संश्राभिव्यज्यते नासन् ॥ ६ ॥

अस्थानात् ॥ ७ ॥

नो खल्वप्युच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे । अतो विनष्ट इत्यवगच्छामः । न च सन्नोपलभ्यते । अनुपलम्भकारणानां व्यवधानादीनाम-

दर्शप्रतीतिः सिध्यति नेति निरूपणीयम् । स च न्याय उत्तरत्र माष्य एव निरूपयिष्यत इति सफल एवायं विचारः । तदत्र वर्णात्मकं शब्दं विपर्ययकृत्य किमयं नित्य उतानित्य इति विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षी मन्यतेऽनित्यः शब्द इति । अत्रास्य विचारस्य वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थत्वात्पादाध्ययसंगती स्पष्टे । अनन्तरसंगतिस्त्वाक्षेपिकीति तां दर्शयति—उक्तमित्यादिना । यदुक्तं पूर्वाधिकरणे शब्दार्थसंबन्धो नित्य इति तदनुपपन्नमिति योजना । तत्र हेतुमाह—शब्दस्यानित्यत्वादिति । उच्चारणानुपपन्नशब्दस्य विनष्टत्वात्पुनः क्रियमाणस्य शब्दस्यार्थेन साकं नित्यः संबन्धो नोपपद्यते न वा गृहीतुं शक्यते यद्यगृहीतोऽपि संबन्धश्चक्षुरादिवदर्थं प्रत्याययेत्तर्हि प्रथमश्रवणेऽपि प्रत्याययेत् तु तथेत्याह—विनष्ट इत्यादिना प्रत्येतीत्यन्तेन । प्रथमपूर्वकं सूत्रार्थमुपपादयन्पूर्वपक्षमुपपादयति—कथंपुनरित्यादिना । अयमत्र सूत्रार्थः । पूर्वसूत्राच्छब्दशब्दः प्रथमान्तत्वेन विपरिणतोऽनुपपन्नोपलभः । तथा च शब्दो गकारादिः, कर्म—क्रियत इति कर्म, कार्य—अनित्यमित्यर्थः ।

तत्र हेतुः—तत्र दर्शनादिति । तद्व्यापष्टे—प्रयत्नादुत्तरकालमिति । उच्चारणप्रयत्नानन्तरमेव गकारादिशब्दस्योपलम्भात्तज्जन्यत्वमेवावगम्यते । यो हि यदनन्तरं नियमेनोपलभ्यते स तज्जन्य इति नियमादिति भावः । ननु उच्चारणस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनाप्युपपत्तौ नाथरयं तज्जन्यत्वं वक्तुं युक्तमिति सिद्धान्तिशङ्कामनूय परिहरति—नन्वित्यादिना ॥ ६ ॥

शब्दस्य कृतकत्वे हेतुवन्तरकथनार्थं सूत्रम्—अस्थानादिति । अस्यार्थः । उच्चरितस्य शब्दस्य मुहूर्तमपि स्थितेरदर्शनात्कृतकः शब्द इति । नन्वस्थानादिति हेतुर्विनाशाख्यत्वेत्यन्वयस्य साधकोऽपि सूत्रकारोक्तकर्मपदाभिहितकृतकत्वस्य साधकत्वया.

भावेऽप्यनुपलम्भनात् । न चासौ विषयमप्राप्तः । आकाशविषयत्वात् ।
कर्णाच्छिद्रेऽप्यनुपलम्भनात् ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥

अपि च शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्पीरिति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते न
ते नूनमवगच्छन्ति स एवायं शब्द इति ॥ ८ ॥

सत्त्वान्तरे च यौगपयात् ॥ ९ ॥

नानादेशेषु च युगपच्छब्दमुपलभामहे तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नमिति ।
असति विशेषे नित्यस्य नानेकत्वम् । कार्याणां तु बहूनां नानादेशेषु

कथं सगच्छते । न ह्यनित्यत्वं कृतकत्वरूपमिति चेत् । न । यतः कृतकत्वस्य विना-
शित्वरूपत्वाभावेऽपि तयोः समनियततयैकसाधकोऽपि हेतुरपरसाधकोऽपि भवत्ये-
वेति । भाष्यमातिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तसाध्ये हेत्वन्तरकथनार्थं सूत्रम्—करोतिशब्दादिति । अस्यार्थः । शब्दं
कुरु, अकार्पीत्, करोतीत्यादिव्यवहारविषयत्वादिति । अतोऽपि कृतक इति भावः ।
भाष्यं स्पष्टार्थम् ॥ ८ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरकथनार्थं सूत्रम्—सत्त्वान्तरे च यौगपयादिति ।

अस्यार्थमाह—नानादेशेष्वित्यादिना । नानादेशस्यैवैकतृमिरुच्चरिताब्दाब्दान्युगपन्नाना-
नादेशेषूपलभामह इत्यर्थः । तदेकस्य नित्यस्यानुपपन्नमिति । अत्र तत्, नित्यस्यानुपपन्न-
मिति प्रतिज्ञा । एकम्येति हेतुः । अयमर्थः । यतोऽयं नित्योऽत एकं स्यादेकत्वे चानु-
पपन्नं तादृशानानादेशेषूपलम्भनमिति । ननु कथं पुनर्नित्यस्यैकत्वम् । नित्या एव नहवो
गकारा भवन्वित्याशङ्कयामाह—असति विशेष इत्यादिना । अविशिष्टरूपस्य
गकारस्य स एवायमित्येवं प्रत्यभिज्ञायमानस्य नित्यत्वपक्षे नानेकत्वं संभवति । तथा
सति प्रत्यभिज्ञाबुद्धेरप्रामाण्यापत्तेस्तदप्रामाण्ये च न नित्यत्वसिद्धिरिति भावः । एवं
चायमत्र प्रयोगः । युगपदनेकवक्त्रुचारितो गकारः परस्परं भिन्नः । अविभुत्वे सति
युगपन्नानादेशोऽवगमात् । घटवदिति । गोत्वाटिसामान्यस्याऽऽकाशस्य वाऽनेकत्र युग-
पदुपलभ्यमानस्यापि भेदाभावात्तत्र व्यभिचारवारणार्थमविभुत्वे सतीति विशेषणम् ।
घटादिवच्छब्दस्यैकत्र वात्स्न्येनावगमादविभुत्वं ज्ञेयम् । नन्वेवं भेदसिद्धावपि कथं
कार्यता । भिन्ना एव गकारा नित्या भवन्वितिचेन्मैवम् । यतो न हि भेदे नित्यत्वं
संभवति । भेदे सति प्रत्यभिज्ञानुद्धेः सादृश्यादिवशेन भ्रान्तित्वं वक्तव्यं स्यात् । न च
नित्यत्वे भ्रान्तित्वं तस्या वक्तुं शक्यम् । नित्यत्वहानिप्रसङ्गात् । तस्मात्नित्यत्वमप्यु-

क्रियमाणानामुपपद्यतेऽनेकदेशसंबन्धस्तस्मादप्यनित्यः ॥ ९ ॥

प्रकृतिविकृतयोश्च ॥ १० ॥

अपि च दध्यत्रेत्यत्रेकारः प्रकृतिर्यकारो विकृतिरित्युपदिशन्ति ।
यद्विक्रियते तदनित्यम् । इकारसादृश्यं च यकारस्योपलभ्यते तेनापि
तयोः प्रकृतिविकारभावो लक्ष्यते ॥ १० ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥

अपि च बहुभिरुच्चारयद्भिर्महाब्जशब्दः श्रूयते । स यद्यभिव्यज्यते,
बहुभिरल्पैश्चोच्चार्यमाणस्तावानेवोपलभ्येत । अतो मन्यामहे नूनमस्यैकै-
केन कश्चिदवयवः क्रियते यत्प्रचयादयं महानुपलभ्यते ॥ ११ ॥

समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । यदुक्तं भयत्नादुत्तरकाले दर्शनात् कृत-

गच्छताऽवश्यमेकत्वमप्युपगन्तव्यं स्यात् । तच्चैकत्वमुक्तेन नानादेशोपलम्बेन भेदे सिद्धे
न सिध्यत्येव । अतो नानादेशोपलम्बाद्भिन्ना एव गकाराः । भेदाच्च प्रत्यभिज्ञाया
भ्रान्तिर्त्वं तद्भ्रान्तिवाच्य शब्दस्य कार्यतेत्याशयः ॥ ९ ॥

इतश्च शब्दः कृतक इत्याह—प्रकृतिविकृतयोश्चेति ।

इदं सूत्रं व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना । अयमाशयः । दध्यत्रेत्यत्रेकारः प्रकृति-
र्यकारो विकृतिरिति गम्यते रघृतेः सादृश्याच्च । स्मृतिस्तावदिको यणचीति । अस्या
अर्थः । इकः—इकारादेः स्थाने यण्—यकारादयः, अचि अकारादिषु परेषु सत्सु भव-
न्तीति । इकारसादृश्यं च यकारस्य तालुम्यानकत्वरूपं स्फुटमवगम्यते । तथा च
पूर्वोक्तस्मृतिसादृश्याभ्यां वस्त्वन्तररूपेण विकारित्वदर्शनाद्विकारिणश्चानित्यत्वनियमादि-
कारादिमणोऽनित्यो दद्यादिवदिति भावः ॥ १० ॥

इतोऽप्येवमित्याह—वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्येति । सूत्रं व्याचष्टे—अपि चेत्यादिना ।
अयमाशयः । कर्तृभूम्ना—उच्चारयितृवाहुल्येन, अस्य—शब्दस्य । वृद्धिः—महत्त्वं
दृश्यते । अतश्च हेतुवृद्धचनुसारित्वाच्छब्दः कृतको मृत्पिण्डादिकारणमहत्त्वानुसारि-
पटवादिति ।

ननु व्यञ्जकवृद्ध्या शब्दवृद्धिर्भवत्वित्यत आह—स यदीत्यादिना । न हि
दीपसहस्रेऽपि व्यञ्जके वर्धते षट् इत्याशयः ॥ ११ ॥

एवं पूर्वपक्षे प्रागे सिद्धान्तमाह—समं तु तत्र दर्शनमिति । एतत्सूत्रम् । तत्र
दर्शनादिति पूर्वपक्षमिदमनेहोत्पन्निभिवारित्वप्रदर्शनपरतया व्याचष्टे—तु शब्दात्प-

कोऽयमिति ।

यदि विस्पष्टेन हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यामस्ततो नित्य-
प्रत्ययसामर्थ्यात्प्रयत्नेनाभिव्यज्यते इति भविष्यति । यदि प्रागुच्चार-
णादनभिव्यक्तः प्रयत्नेनाभिव्यज्यते तस्मादुभयोः पक्षयोः सममे-
तत् ॥ १२ ॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १३ ॥

यदपरं कारणमुक्तमुच्चरितमध्वस्त इति । अत्रापि यदि शक्यामो
नित्यतामस्य विस्पष्टं वक्तुं ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात्कदाचिदुपलम्भं
कदाचिदनुपलम्भं दृष्ट्वा किञ्चिदुपलम्भस्य निमित्तं कल्पयिष्यामः । तच्च
संयोगविभागसद्भावे सति भवतीति संयोगविभागावेवाभिव्यञ्जका-

क्षो विपरिवर्तत इत्यादिना । यदि विस्पष्टेन हेतुनेति ।

नित्यस्तु स्यादिति सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः । तथा च प्रयत्नानन्तरकाले
दर्शनं नैकान्तेन कृतकत्वस्य साधकं भवति । प्रयत्नानन्तरकाले दर्शनं हि तत्र सत्तां
गमयति न कालान्तरे तां निषेधति । अतः सप्रत्यभिज्ञानेन प्रत्यक्षेण दृश्यमानस्य
कालान्तरेऽपि सद्भावकल्पना शक्यते इति कालान्तरेऽपि संभावितसत्त्वे विपक्षे शब्दे
हेतुरनैकान्तिक इति भावः । सूत्रस्यायमर्थः । तुशब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः, तत्र दर्शनम्-
प्रयत्नानन्तरकाले दर्शनमिति पूर्वपक्ष्यमिमतो हेतुः । समम्-नित्यत्वानित्यत्वपक्षयोः
साधारणम् । अप्रयोजकोऽनैकान्तिकश्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वपक्ष्यमिनस्याम्यानादिति हेतोरनैकान्तिकत्वासिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—सतः पर-
मित्यादि । तद्व्याचष्टे—यदपरमित्यादिना । अयमाशयः । अस्थानादित्यनेन
यद्युच्चारणपूर्वापरकालमत्त्वं विवक्ष्यते तदा स हेतुरसिद्धः । पूर्वापरकालयोः सत एव
शब्दस्यादर्शनं परं भवितुमर्हति । कुतः । विषयानागमात् । विषयं शब्दं प्रति ।
अनागमात्—उच्चारयितृमुखोद्गतवायवीयसंयोगविभागानां स्तिमितसमीरणापसारणेन
शब्दाभिन्यञ्जकानामभावात् । अतोऽमत्त्वमसिद्धम् । यदि चास्थानादित्यनेनोच्चारणपूर्-
वापरकालयोरनुपलम्भो विवक्ष्यते । तदाऽऽकाशाद्यन्तर्भावेन व्यभिचारः । आकाशो
हि कदाचित्कूपपूर्णयत्नेनप्रत्यक्षो भवति न तु नश्यति । अतो
नित्येऽप्याकाशे कदाचिदनुपलम्भमस्त्वादनैकान्तिकः स हेतुरिति । प्रपञ्चितं चैत-
दाकाशस्य प्रत्यक्षत्वं वार्तिके । कदाचिच्छब्दोपलम्भेऽन्वयन्यतिरेकाम्यां निमि-
त्तविशेषमाह—तच्छेत्यादिना । उपलम्भनं चेत्यर्थः । संयोगविभा-
गसद्भावे इति । वायवीयसंयोगविभागसद्भावे इत्यर्थः । ततश्चाभिन्यञ्जकस-

विति वक्ष्यामः ।

- उपरतयोः संयोगविभागयोः श्रूयत इति चेत् । नैतदेवम् । न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागाः । यत उपलभ्यते शब्द इति । न हि ते प्रत्यक्षा इति ।

यदि शब्दं संयोगविभागा इवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्वन्ति, आकाश-

द्भावे शब्दोपलम्बस्तदभावे तदभाव इत्यन्यथ्यतिरेकाभ्यां वायवीयसंयोगविभागयोरेवाभिव्यञ्जकत्वमित्याह—संयोगविभागावेवेति ।

ननु संयोगविभागयोर्न शब्दाभिव्यञ्जकत्वं युज्यते । उपरतयोरपि तयोः शब्दस्य श्रूयमाणत्वादिति शङ्कते—उपरतयोरिति । इयं च शङ्का संयोगविभागयोः सिद्धान्त्यभिमतं वायवीयत्वमज्ञात्वा तात्त्वादिस्पृत्वामिमानेनेति बोध्यम् । स्वाभिमतं वायवीयत्वमनुद्धाद्य गूढापिप्रायः सिद्धान्ती परिहरति—नैतदेवमित्यादिना । यस्मात्कारणाच्छब्द उपलभ्यतेऽतोऽभिव्यञ्जकाः संयोगविभागा नोपरमन्तीत्यर्थः । न हि ते प्रत्यक्षा इति । ते संयोगविभागा इत्यर्थः । न चात्राप्रत्यक्षत्वकथनेन वायवीयत्वामिप्रायः सिद्धान्तिना विवृत इति शङ्क्यम् । उपरमभोद्यपरिहारस्याभिधातवाक्य एव स्पष्टीकारिण्यमाणत्वात् । इह च तात्त्वादिस्थानां संयोगविभागानां तत्तत्कार्यसामर्थ्यरूपेणाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेरप्रत्यक्षत्वकथनसामञ्जस्यसंभवाच्च । ननु संयोगविभागाभिव्यञ्जकविति यदुक्तं तत्र युज्यत इति शङ्कते—यदि शब्दमित्यादिना सुध्वनस्यत्वात्तेषामित्यन्तेन । अत्र च यदि शब्दमित्यतः प्रभृत्याभिधातेन हीत्यस्माद्धन्यात्प्राक्पूर्वोत्तरपक्षादिनौ गूढापिप्रायाविति प्रत्येतन्म्यम् ।

कथं पूनर्गूढापिप्रायत्वं गम्यत इति चेदित्यम् । उत्तरत्र माप्येऽप्राप्ताश्चेदित्यादिना संयोगविभागानामप्राप्तौ पूर्वपक्षिणा दोष आपाद्यते । संयोगविभागानां वायवीयत्वपरिज्ञाने हि तेषां प्राप्तत्वादनवकाश एवास्य बोधस्य स्यात् । अतो माप्यग्रन्थपूर्वापर्यपर्यलोचनायामुभयोर्गूढापिप्रायत्वं गम्यत इति । “यदि शब्दम्” इत्यादिशङ्काग्रन्थस्वायमाशयः । संयोगविभागयोः शब्दाभिव्यञ्जकत्वं न संभवति । अभिव्यक्तिर्हि शेषा समाविता शब्दसंस्काराधानेन वा श्रोत्रसंस्काराधानेन बोधयसंस्काराधानेन वा । न तावच्छब्दसंस्कारेण । शब्दस्य तत्र मत एकत्वात्सर्वगतत्वादनवयवत्वेनावयवसंस्कारायोगाच्च य एव शब्दः सुध्वनस्यैः संयोगविभागैः संस्कृतः स एव पाटलिपुत्रेऽपीति तत्राप्युपलभ्येत । यदि श्रोत्रसंस्कार इष्यते तदाऽप्ययमेवदोषः । तथा हि । यदि काणादादिमतेनाऽऽकाशः श्रोत्रमित्यभ्युपगम्यते तदा तस्यैकत्वात्सर्वगतत्वादनवयवत्वाच्चैकदेशस्यैः संयोगविभागैः संस्कृतत्वाद्देशान्तरेऽपि शब्दोपलब्धिवः स्यादेव । अस्मिन् पक्षे श्रोत्रस्य सर्वशब्दसाधारण्यादेःकाच्छब्दोपलब्धयर्थापि संस्कृतं श्रोत्रं प्रस-

विषयत्वाच्छब्दस्याऽऽकाशस्यैकत्वाच्च एवायमत्र श्रोत्राकाशः स एव देशान्तरेष्वपीति सुग्नस्थैः संयोगविभागेरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत ।

यस्य पुनः कुर्वन्ति तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वाय्वाश्रितत्वाद्वायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा तन्तवस्तन्तुष्वेव पटम् । तस्य पाटलिपुत्रे प्वनुपलम्भो युक्तः । सुग्नस्थत्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येव न दोषः । दूरे सत्याः कर्णशष्कुल्या अनुपकारकाः संयोगविभागास्तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यत इति ।

ज्ञात्सर्वांश्शब्दान्घटायो मीलित नेत्र समानदेशस्यान्पटादीनिवावबोधयेत् । अयं च दोष पूर्वोपक्षिप्तशब्दसंस्कारपक्षेऽपि प्रदर्शयितुं शक्यते । तथा हि । सर्वेऽपि शब्दा श्रोत्रदेशेऽवस्थितास्तत्रैकस्मिन्सक्रियमाणे बलादन्येषामपि संस्कार स्यादेव । न हि समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां कस्यचित्संस्कार कस्यचिच्चासंस्कार इति व्यवस्था समभवति, घटादावदर्शनात् । एवमुभयसंस्कारपक्षेऽप्युभयेऽपि दोषा समुचित्य समवन्ति । तस्मान्न संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यं शब्दं किं तु तज्जन्य एवासौ प्रादेशिकश्च । तथा च न पूर्वोक्तदोषाणामवकाश इति ।

आकाशविषयत्वादिति । आकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वादित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् । अत्र समाधत्ते—यस्याप्यभिव्यञ्जन्तीत्यादिना । अभिव्यङ्ग्यत्वपक्षेऽपि पूर्वोक्तदोषा न समवन्तीत्यर्थः । यत्तुक्तं श्रेया ह्यभिव्यक्तिं सभावितेत्यादि । अत्रोच्यते । श्रोत्रसंस्कारेणैव शब्दाभिव्यक्तिं समवति । श्रोत्रं च कर्णशष्कुल्येव । सा च प्रतिपुरुष भिन्नेति या कर्णशष्कुली संस्क्रियते सनिहिता तत्रैव शब्दाभिव्यक्तिः । यदि वा कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमेकमाकाशमेव श्रोत्रं तथाऽपि न तत्साक्षात्संस्क्रियते । किं तु कर्णशष्कुल्यात्मकाधिष्ठानद्वारेण । ततश्च यद्यपि सर्वपुरुषाणामाकाशात्मक श्रोत्रेन्द्रियमाकाशस्यैकत्वादेकमेव तथाऽपि तदधिष्ठानानां कर्णशष्कुलीनां नानात्वात्तत्संस्कारव्यवस्थया श्रवणव्यवस्था भविष्यति । यद्वा नावश्यमेकमेव सर्वपुरुषाणां श्रोत्रेन्द्रियम् । तस्याऽऽकाशरूपत्वेऽप्याकाशस्यैकरूपत्वेऽपि च तद्वच्छेदकीभूतानां कर्णशष्कुलीनां प्रतिपुरुष भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नस्याऽऽकाशस्य श्रोत्रत्वात्सत्यपि स्वरूपैकत्वेऽवच्छिन्नरूपाणां भेदाद्व्यवस्था सिध्यत्येव ।

यदप्युक्तं सृष्ट्यं सन्तु श्रोत्रं सर्वशब्दान्समानदेशस्यान्प्रकाशयेदिति तत्राभिधीयते । ध्वनयो हि तात्त्वान्स्थानविशेषपर्याद्विजातीया विलक्षणसामर्थ्या निष्प

नैतदेवम् । अप्राप्ताद्येत्संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः संनिकृष्टविभ-
कृष्टदेशस्यौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् । न च युगपदुपलभेते ।

तस्मान्नाप्राप्ता उपकुर्वन्ति । न चेदुपकुर्वन्ति तस्मादनिमित्तं शब्दो-
पलम्भने संयोगविभागाविति ।

। नैतदेवम् । अभिघातेन हि मेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि
प्रतिवापमानाः सर्वतोदिकान्संयोगविभागानुत्पादयन्ति चावद्रेगमाभिभ-

द्यन्ते । ततश्च काश्चिदेव ध्वनिः कस्यचिच्छब्दस्यानुगुणं संस्कारमाद्यत्ते न सर्वसाधार-
णमिति शब्दोपलब्धिव्यवस्था सिध्यत्येव । दृष्टा च समानेन्द्रियप्राह्याणामप्यभिव्यञ्ज-
कव्यवस्थयोपलब्धिव्यवस्था । सावित्रं हि तेजो धटादीनामेवाभिव्यञ्जकं न नक्षत्राणाम् ।
निम्बत्वक् धन्दनगन्धस्यैवाभिव्यञ्जिका न गन्धान्तराणामिति । ननु संयोगविभागानां
ताल्वादिस्थानस्थितानां तत्तच्छ्रोत्रदेशमप्राप्तानां कथं तत्तच्छ्रोत्रोपकारकत्वं संभवति ।
यदि त्वप्राप्ता अपि श्रोत्रस्योपकुर्युस्ते तदा संनिकृष्टविभकृष्टदेशस्थाः सर्वेऽप्यविशेषेण
युगपच्छब्दमुपलभेरन् । न च तयोपलभानां दृश्यन्ते । तस्मात्तत्तच्छ्रोत्रमप्राप्तानां तेषां न
तदुपकारकत्वं संभवति ।

अतो न संयोगविभागौ शब्दोपलम्भने निमित्तं भवत इति संयोगविभागानां
सिद्धान्त्यभिमतं वायवीयत्वमजानानश्चोदयति—नैतदेवमित्यादिना संयोगविभागा-
विरयन्तेन । न संयोगविभागानां ताल्वादिस्थानस्थितत्वं किंतु वायवीयत्वमेवेति स्वमत-
रीत्या शब्दध्रुवणमार्गं प्रदर्शयन्परिहारमाह—नैतदेवमित्यादिना । अभिघातेन
मेरिता इति । उच्चारणप्रयत्नेनाभिहता इत्यर्थः । वायव इति—कोष्ठचा इत्यर्थः ।
ते च शब्दविशेषाभिव्यक्तव्यं ताल्वादिस्थानविशेषसंयोगमनुरुच्यन्ते । स्तिमितानि
वाय्वन्तराणीति । मध्ये विद्यमानानि स्थिराणि वाय्वन्तराणीत्यर्थः । ननु कथं पुन-
र्वायोः स्थिरत्वं सद्गामितिरिति हि नं समाचसत इति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि सूक्ष्म-
त्वात्पदार्थान्तराण्यचालयन्स्थिर इव भवतीति स्थिर इत्युच्यते । ननु किं पुनरस्य सद्भावे
प्रमाणमिति चेत् । अमति तस्मिन्व्यजनादिचालने वायुपलम्भासंभवापत्तेः । न हि
तेमासौ जन्मते पार्थिवस्य वायुपादानत्वायोगात् । अतो व्यम्ना वायवो व्यजनेन संहन्य-
माना उपलभ्यन्त इत्येव युक्तम् । प्रतिवापमाना इति तैः संयुक्ताः सन्त इत्यर्थः ।
संयोगविभागानिति । स्तिमितवायुभिः । साकं स्वात्मावयवानां संयोगविभागानित्यर्थः ।
एवं संयोगविभागानुत्पाद्यन्तस्ते यावद्रेगं प्रथियन्तस्तत्तच्छ्रोत्रं मप्राप्य तत्र तत्र शब्दध-
वणयोर्म्यं मन्कारमादधानाः शब्दोपलब्धिहेतवो भवन्तीति भावः । यत्तदुपलभ्योद्यप-

तिष्ठन्ते । ते च वायोरप्रत्यक्षत्वात्संयोगविभागा नोपलभ्यन्ते । अनुप
रतेष्वेव तेषु शब्द उपलभ्यते नोपरतेषु । अतो न दोषः । अत एव
चानुवाकं दूरादुपलभ्यते शब्दः ॥ १३ ॥

प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

यदपर कारणमुक्तं शब्दं कुरु मा कार्पीरिति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते ।
यद्यसंशय नित्यः शब्दः, शब्दप्रयोग कुर्विति भविष्यति । यथा गोम-
यान्कुर्विति संवाहे ॥ १४ ॥

आदित्यवयौगपद्यम् ॥ १५ ॥

यत्त्वेकदेशस्य सतो नानादेशेषु युगपदर्शनमनुपपन्नमिति ।
आदित्यं पद्य देवाना मिय । एकः सन्ननेकदेशावस्थित इव लक्ष्यते ।

रिहारकथनावसरे न नूनमुपरमन्तीत्याद्यभिसाध्यनुदघाटनपूर्वक, तामभिसाधिमुद्धाटय
न्नाह—ते च वायोरित्यादिना । अत एव चेति । पूर्वोक्तरीत्या शब्दश्रवणमार्गा
ङ्गीकारादित्यर्थ ॥ १३ ॥

यत्तु पूर्वपक्षिणा शब्दस्य कृतकत्वे साध्ये करोतिशब्दादिति साधनमुक्त तद्दूषणा-
र्थमिदं सूत्रम्—प्रयोगस्य परमिति । तद्व्याचष्टे—यदपर कारणमित्यादिना ।
अयमाशय । करोतिशब्दादित्यनेन करोतिऋत्वरूपोऽर्थो विवक्ष्यत उत करोतिऋत्वनेन
व्यवहियमाणत्व वा । आद्येऽस्मा-प्रत्यसिद्धिरुत्तरत्र नित्यत्वस्य साध्यव्यमाणत्वात् ।
द्वितीये तत्त्रियान्-यत्वाभाववति गोमयादौ गोमया-कुर्विति तद्व्यवहारदर्शनाद्व्यभिचार ।
अतो यथा तत्र समाहाराभिप्रायेण तादृशव्यवहारस्तद्वत्प्रकृतेऽपि शब्द कुर्वित्यादिव्य
वहार शब्दप्रयोगविषयो भविष्यतीति ॥ १४ ॥

यदुक्तमेकस्य नित्यस्य युगपन्नानादेशेषूपलम्भनमनुपपन्नम् । अतो युगपन्नानादेशो
पलम्भादनेकत्वमनित्यत्व चाङ्गीकरणीयमिति । तत्र हेतोरनैकान्तरत्वप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—
आदित्यवयौगपद्यमिति । तद्व्याख्यानार्थं पूर्वपक्षयुक्तमनुमापते—यत्त्विदित्यादिनाऽ
नुपपन्नमितीत्यन्तेन । पूर्वपक्षयुक्तहेतौरादित्ये व्यभिचार प्रदर्शयति—आदित्यं
पश्येत्यादिना । देवाना मिय इति । मूर्त्वं इत्यर्थ । अनेकत्वाभाववत्यप्यादित्ये नाना
देशोपलम्भनहेतो सत्त्वाद्यभिव्यक्ति इत्युपपादयति—एकः सन्नित्यादिना । कथ
पुनरेकस्याऽऽदित्यम्यानेकदेशम्वित्वावमाप्त इति चेदित्यम् । ये तावद्विन्यनिलया
पुरपा ये च कामरूपे स्थितास्तै सर्वरपि स्वस्वात्मन प्राग्भाग एवोद्य-माम्वाङ्गिरीक्ष्यते ।
तथाऽस्मि यम प्रत्यभागे निरीक्ष्यते मयाहे उ स्म्वोपरिस्थितो निरीक्ष्यते ।

कथं पुनरत्रगम्यत एक आदित्य इति । उच्यते । प्राङ्मुखो देवदत्तः
पूर्वाह्ने संप्रति पुरस्तादादित्यं पश्यति । तस्य दक्षिणतोऽवस्थितो न
द्वौ पश्यति । आत्मनश्च संप्रति स्थितं तिरश्चीनं देवदत्तस्याऽऽर्जवे ।
तस्मादेक आदित्य इति । दूरत्वादस्य देशो नावधार्यते । अतो व्यापोहः ।
एवं शब्देऽपि व्यामोहादनवधारणं देशस्य । यदि श्रोत्रं संयोगविभा-
गदेशमागत्य शब्दं गृहीयात्तथाऽपि तावदनेकदेशता कदाचिदवगम्येत ।
न च तत्संयोगदेशमागच्छति । प्रत्यक्षा हि कर्णशङ्कुली तद्देशा गृह्यते ।

तेषां च प्राग्मागादयो विस्पष्टं भिन्ना एव वर्तन्ते । अतस्तेषु दृश्यमानस्यास्य भिन्नदे-
शता विस्पष्टा ।

तथा यस्मिन्वावद्दूरे देशे वैश्वित्सूर्योदयो दृश्यते तद्देशवर्तिनोऽप्येऽपि ततः परंरंता-
त्तावति दूरे पश्यन्त्यतोऽप्यस्ति देशभेद इति । नन्वेक एवाऽऽदित्य इति कथमव-
गम्यते । युगपदनेकदेशोपलम्भाद्भिन्ना एव भवन्त्वादित्या इति शङ्कते—कथं पुनरि-
त्यादिना । समाधत्ते—उच्यत इत्यादिना । यदि भिन्ना आदित्या भवेयुस्तदा
पूर्वाह्ने प्राङ्मुखतया पुरस्तादादित्यमनेकेषु देवदत्तादिषु पश्यत्स्वनेक आदित्या उपलभ्ये-
न् । उपलब्धिसाधनानामक्षतत्वात् । न तु तथा केऽप्युपलभन्त इति योग्यानुपलब्धि-
बाधितत्वात् सूर्यनानात्वं युक्तमप्युपगन्तुमिति भावः । आत्मनश्च संप्रति स्थित-
मिति । स्वाभिमुखतया स्थितनेकमित्यर्थः । तिरश्चीनमिति । देवदत्तस्याऽऽर्जवे स्थितं
स्वस्य तिरश्चीनं तिर्यग्भूततया स्थितमन्यं सूर्यमित्यर्थः । तथा च न कोऽपि द्वौ सूर्यौ
पश्यतीति भावः । किं पुनरेकदेशस्यैव सवितुर्नानादेशोपलम्भस्य भ्रान्तित्वे प्रमाणमिति
चेदत्राऽऽह—दूरत्वादित्यादिना । अयमाशयः । अतिसूरवर्तिनोऽस्याऽऽदित्यस्य यथा-
वद्देशमनानन्तः स्वस्वसंनिधिमध्येत्यन्तो देशभेदं मन्यन्ते । अतो दूरत्वद्वारेण जायमा-
नत्वादस्याः प्रतीतेर्भ्रान्तित्वमिति । एवमेव शब्देऽपि नानादेशोपलम्भो दोषविशेषेण
जायमानो भ्रम एवेत्याह—एवं शब्देऽपीत्यादिना । अस्याः प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे प्रमाण-
माह—यदि श्रोत्रमित्यादिना । संयोगविभागदेशमिति । वक्तृवक्त्रप्रदेशमित्यर्थः ।
तथा चायमर्थः । यदि श्रोत्रं भिन्नभिन्नान्वक्तृवक्त्रप्रदेशानागत्य शब्दं गृहीयात्ततोऽ-
नेकदेशता गम्येतापि । न तु तत्तथा तद्देशमागच्छतीति । श्रोत्रानागमने कारणमाह—
प्रत्यक्षा हीत्यादिना । तथा च स्वदेशस्थितमेव सच्छ्रोत्रं यदा शब्दं गृह्णाति तदा
तस्य देशस्यैकत्वादिकस्मिन्नेव देशे परमार्थतः शब्दः श्रूयते । तं तु देशमनवधारयन्तो
दोषविशेषेण वक्तृवक्त्रप्रदेश एव शब्दं मन्वानास्तेषां देशानां भेदाच्छब्दस्यापि भिन्न-
देशतां भ्रान्त्या मन्यन्त इति ।

वायवीयाः पुनः सयोगविभागा अमत्यक्षस्य वायोः कर्णशष्कुली-
प्रदेशे प्रादुर्भवन्तो नोपलभ्यन्त इति नानुपपन्नम् । अत एव व्यामोहो
यन्नानादेशेषु शब्द इति । आकाशदेशश्च शब्द इति । एकं च पुनराका
शम् । अतोऽपि न नानादेशेषु । अपि चैकरूप्ये सति देशभेदेन फामं
देशा एव भिन्ना न तु शब्दः । तस्मादयमप्यदोषः ॥ १५ ॥

वर्णान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

न च दध्यन्नेत्यत्र प्रकृतिविकारभावः । शब्दान्तरमिकाराराधकारः । न

ननु वक्तृवक्त्रप्रदेशे प्रति श्रोत्रानागमने यत्कारणमुक्त प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली
तद्देशस्या गृह्यत इति । तदयुक्तम् । न हि श्रोत्र तत्स्वरूप येन गमनाभावो
निश्चीयत । किं तु तत्त्वच्छिन्नो नमोभाग एवेति । तस्य च गमनाभावोऽप्रत्यक्षत्वात्कथ
निश्चीयत इति चेन्न । यत कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननमोभागस्य श्रोत्रत्वेऽपि तादृशश्रो-
त्रेन्द्रियस्याधिष्ठानभूतकर्णशष्कुलीबहिर्भोगे कार्यकारणशक्त्यत्र देशे शब्दो गृह्यते
श्रोत्रेन्द्रियेण तत्राधिष्ठानभूतकर्णशष्कुल्योऽपि गमनपक्षे गृह्येरन्न तु तथा गृह्यन्त
इति । नन्वभिव्यञ्जना सयोगविभागाना श्रोत्रदेशेऽभावात्कथ तत्र शब्दग्रहणमिति
चेत्तत्राऽऽह—वायवीयाः पुनरित्यादिना । न तावत्सयोगविभागास्ताल्वादिदेशस्या
एव किं तु वायवीया सन्त कर्णशष्कुलीदेशपर्यन्त प्रादुर्भवन्ति । तेषा चाप्रत्यक्षवा
यवीयत्वादुपलब्धि पर न भवति । वर्तन्त एव श्रोत्रेश इति नानुपपन्न तत्र शब्दग्र
हणमिति भावः । अत एवेति । यत पूर्वोक्तरीत्या श्रोत्रदेश एवैकस्मिन्शब्दो गृह्यते
न त्वनेकेषु वक्तृवक्त्रप्रदेशेषु तत एवेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि शब्दस्यैकदेशस्यतामाह—
आकाशदेशश्चेत्यादिना ।

ननु यत्र श्रोत्रैकत्व वक्तृवहुत्व च तत्र पूर्वोक्तरीत्या नानादेशेषूपलब्धिर्भवतु
भ्रान्तिः । यत्र तु श्रोत्रवहुत्व तत्र परमार्थत एव देशभेदाच्छब्दस्वरूपमपि मिथेत ।
आकाशदेशत्वेऽपि च शब्दस्याऽऽकाशप्रदेशाना भेदानानुपपन्ना नानादेशता । अतश्च
युगपन्नानादेशोपलब्धाच्छब्दस्य भेदो भेदाच्च कार्यता च सिध्यतीत्यत आह—अपि
चेत्यादिना । ऐकरूप्ये सतीति । स एवायमित्येव प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञयैकरूप्यावगमान्न
देशभेदेन िङ्गेन शब्दभेदानुमानं सम्भवति प्रत्यक्षविरोधादिति भावः ॥ १६ ॥

यत्तत्त प्रकृतिविकृत्योश्चेति सूत्रेण यकारादिरूपेणैकारादेर्विक्रियमाणत्वादनित्य
त्वम् । विक्रियमाणत्व च स्मृतिसादृश्यामिति तत्परिहारार्थं सूत्रम्—वर्णान्तरम
विकारः इति । तद्व्याचष्टे—न चत्यादिना । न तावद्दध्यन्नेत्यादाविकारयकारयो

हि यकारं प्रयुज्जाना इकारमुपाददते । यथा कटं चिकीर्षन्तो वीरणानि ।
न च सादृश्यमात्रं दृष्ट्वा प्रकृतिविकृतिर्बोध्यते । न हि दधिपिटकं दृष्ट्वा
कुन्दपिटकं च प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । तस्मादयमप्यदोषः ॥ १६ ॥

नादवृद्धिपरा ॥ १७ ॥

यच्चैतद्वहुभिर्भेरीपाद्यमाद्भिः शब्दमुच्चारयद्भिर्महाशब्द उपलभ्यते,
तेन प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचय इति गम्यते । नैवम् । निरवयवो हि
शब्दः । अवयवभेदानवगमान्निरवयवत्वाच्च महत्त्वानुपपत्तिः । अतो न
वर्धते शब्दः । मृदुरेकेन बहुभिश्चोच्चार्यमाणे तान्येवाक्षराणि कर्णशक्नु-

प्रकृतिविकृतिभावः किं तु वर्णान्तरमिकाराद्यकारः । कुत इति चेदित्यम् । न तावदिको
यणचीति सूत्रेणोच्चारणकारणयोः प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति । तादृशसूत्रस्य हि
नायमर्थो यदिकारपरिणामेन यकारः कर्तव्य इति । कुत इति चेत् । एवं हि शास्त्रादा-
बुक्तम्—सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे नियमार्थं व्याकरणमिति । प्रकृतिविकृतिभावकस्य-
नेऽसिद्धस्यैव शब्दस्य साधनापत्तिः । अतो नायमर्थः । किं त्वयमर्थः—आचि परतो न इवप्र-
योगः साधुः किं तु यणप्रयोग एवेति । लोकदृष्टचनुसारेणापीकारणकारणयोः प्रकृतिविकृ-
तिभावो न सिध्यतीत्याह—न हीत्यादिना । यथा कटं चिकीर्षन्तो वीरणान्यास्तृण-
विशेषानुपाददन्ना उपलभ्यन्ते तृणविशेषकटयोः प्रकृतिविकारभावस्य असिद्धत्वाच्च तथा
यकारप्रयोगं कुर्वाणा इकारं स्वीकुर्वते । नातस्तयोः प्रकृतिविकृतिभाव इत्यर्थः ।

स्थितिरलेन प्रकृतिविकृतिभावासिद्धावापि सादृश्यमात्रेण सिध्यतु स इति शङ्कामनै-
कान्तिकत्वप्रदर्शनेन निराकरोति—न चेत्यादिना । दधिपिटककुन्दपिटकयोः सत्यापि
भावस्यादिना सादृश्ये प्रकृतिविकारभावो नावगम्यत इति तत्र न्ययिचार इति भावः ॥ १६ ॥

यदुक्तं वृद्धिश्च कर्तृभूत्नाऽस्येति सूत्रेणोच्चारयितृवाहुल्यारूपत्वाम्यां शब्दे मह-
त्त्वास्वरप्रतीत्या सावयवत्वावयवकत्वादनित्यत्वमिति, तादृशेतोरसिद्धत्वकथनार्थं
सूत्रम्—नादवृद्धिपरोति । तदेतत्सूत्रं व्याचक्षणः पूर्वपक्ष्युक्तमनुपापते—यच्चैतदि-
त्यादिना गम्यत इत्यन्तेन । पूर्वपक्ष्यभिमतं प्रतिपुरुषं शब्दावयवप्रचयं निराकरोति—
नैवमित्यादिना । उत्तरत्र सिद्धान्तसूत्रेण शब्दनित्यत्वस्य प्रसायाधिप्यमाणत्वात्कथमि-
प्रायेणाऽऽह—निरवयवो हीत्यादिना न वर्धते शब्द इत्यन्तेन । कथं तर्हि कर्तृ-
बाहुल्यारूपत्वाम्यां शब्दे महत्त्वास्वरप्रतीतिरित्यत आह—मृदुरेकेनेत्यादिनाऽपल-
भ्यन्त इत्यन्तेन । अयमाशयः । बहुपुच्चारयत्स्त्वद्यमाना वायनीयाः संयोगविभागा
नादशब्दाच्याः पृथक्पृथक्शब्दमभिव्यज्यन्तः स्वगतमुपचयं शब्दे समारोपयन्तो

लीमण्डलस्य सर्वा नेमि व्याप्नुवद्भिः संयोगविभागैर्नैरन्तर्येणानेकशो
ग्रहणान्महानिवावयववानिवोपलभ्यन्ते । संयोगविभागा नैरन्तर्येण
त्रियमाणा शब्दमभिव्यञ्जन्तो नादशब्दवाच्याः । तेन नादस्यैषा वृद्धिर्न
शब्दस्येति ॥ १७ ॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । कुतः । दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनमु-
च्चारणं तत्परार्थं परमर्थं प्रत्याययितुम् । उच्चरितमात्रे हि विनष्टे शब्दे न
चान्योऽन्यानर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात् । अतो न परार्थमुच्चार्येत ।

महत्त्वादिबुद्धिमुपजनयन्ति । न स्वतः शब्दे वृद्धिरुपपद्यते । तस्य वक्ष्यमाणरीत्या
नित्यत्वेन निरवयवत्वादिति । सूत्रम्यनादशब्दार्थं विवृणोति—संयोगविभागा इत्या-
दिना । वायवीया संयोगविभागा शब्दाभिव्यञ्जकीभूता नादशब्दवाच्या इत्यर्थः । तथा
चायं सूत्रार्थः—या पूर्वपक्षयुक्ता शब्दस्य वृद्धिः सा नादवृद्धिपरा नादस्यैवैषा वृद्धिर्न
शब्दस्य । निरवयवत्वादिति ॥ १७ ॥

एव तावत्पह्मि सूत्रे परपक्ष प्रतिक्षिप्य तावन्मात्रेण स्वसिद्धान्तासिद्धिं मन्यमान
स्वपक्षसाधक्युक्तिमाह भगवान्सूत्रकार — नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वादिति ।
एतत्सूत्रं व्याचष्टे—नित्यः शब्द इत्यादिना । अत्र च दर्शनस्य परार्थत्वादिति न
शब्दे नित्यत्वानुमापकं लिङ्गं, येन हेतोः पक्षधर्मता न सिध्येत् । परार्थत्वस्य दर्शनमात्रध-
र्मत्वात् । किं त्वर्थापत्तिप्रदर्शनपरमिदम् । तथा चायमर्थः—यदि शब्दो नित्यो न
भवति तदा परार्थं परानर्थं प्रत्याययितुं दर्शनमुच्चारणं नोपपद्येतेति । एतादृशार्था-
पत्तिप्रदर्शनपरतया दर्शनस्य परार्थत्वादित्यत्र व्याचष्टे—दर्शनमुच्चारणमित्या-
दिना । दृश्यते शब्दोऽनेनेति व्युत्पत्त्या दर्शनशब्द उच्चारणार्थः । तच्चोच्चारणं न
स्वतः फलरूपम् । अतोऽवश्यं केनाचित्फलेन भवितव्यम् । तदालोचनाया फलवतो
गवानयनादिव्यापारस्याङ्गमूतो यो गवानयनादिरूपार्थप्रत्ययः स तत्फलेनैव फलवानिति
शब्दस्योच्चारणसकृतस्य फलसाक्षाद्स्य फलमिति योग्यतयाऽवधार्यते । तादृशार्थं
प्रत्ययफलत्वं च शब्दस्य नित्यत्व एवोपपद्यते न त्वनित्यत्व इत्याह—उच्चरितमात्र
इत्यादिना । अयमाशयः । प्रत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य त्रियमाणस्य शब्दस्यार्थप्रत्याय-
कत्वं नैव समवाति । सन्नघग्रहणसमवात् । अगृहीतमन्-धस्य च नैवार्थप्रत्यायकत्वम् ।

अयं न विनष्टस्ततो बहुश उपलब्धत्वादर्यावगम इति युक्तम् ।

अर्थवत्सादृश्यादर्यावगम इति चेत् । न काश्चिदर्थवान्सर्वेषां भवत्वात् । कस्यचित्पूर्वस्य कृत्रिमसंबन्धो भविष्यतीति चेत् । तदुक्तं सहश इति चावगते व्यामोहात्मन्ययो व्यावर्तेत शालाशब्दान्मालामत्यय इव ।

तथात्वे सर्वस्यापि शब्दस्य सर्वार्थप्रकाशकत्वापत्तेः । नाप्यन्यस्मिन्ज्ञातसंबन्धे सत्यन्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति । गोशब्दे गृहीतसंबन्धे सत्यश्वशब्दस्य प्रत्यायकत्वादानीनात् । अतो न क्षणिकस्य शब्दस्य संबन्धज्ञानं भवितुमर्हतीति दूरापास्तमर्थप्रत्यायकत्वमिति । शब्दस्य नित्यत्वाम्युपगमे तु पूर्वोक्तसर्वदोषपरिहारः संभवतीत्याह— अयं न विनष्ट इत्यादिना । शब्दस्य नित्यत्वे तु तस्यैव शब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणे बहुश उपलब्धमानत्वात्संभवति संबन्धग्रहणमर्थप्रत्यायकत्वं चेति भावः ।

नन्वसहशस्य शब्दान्तरस्यार्थप्रत्यायकत्वासंभवेऽपि यः शब्दो गृहीतसंबन्धेनार्थवता शब्देन सहशः स त्वन्योऽप्यर्थं प्रत्याययत्येवेत्याशयेन शङ्कते—अर्थवत्सादृश्यादित्यादिना । परिहरति—न काश्चिदित्यादिना । न हि द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धस्य शब्दस्य संबन्धग्रहणं संभवति । अन्वयव्यतिरेकामावात् । तथा च कस्यापि शब्दस्य संबन्धग्रहणपूर्वकार्यप्रत्यायकत्वस्य दुर्घटत्वात्केन शब्देन गृहीतसंबन्धेनार्थवता कस्य शब्दस्य सादृश्यं वर्णनीयमिति न सहशशब्दादर्यावगमसिद्धिरिति भावः । ननु इतरशब्दानां सादृश्यप्रतियोगित्वासंभवेऽपि कस्यचिदेकस्य जगदादिवर्तिनः शब्दस्य कृत्रिमः संबन्धो भविष्यतीति तस्यार्थवत्त्वसंभवेन तत्सादृश्यादुत्तरोत्तरशब्दानामर्थप्रत्यायकत्वं भवत्येवेत्याशयेन शङ्कते—कस्यचिदित्यादिना । परिहरति—तदुक्तमित्यादिना ।

सर्वशब्देष्वप्राप्तिद्वार्षेषु संबन्धकरणं नैव शक्यमिति संबन्धाकरणे या युक्तिः प्रदर्शिता सैवात्राप्यनुसंधेयेति भावः । सहशादर्शप्रतीतौ दोषान्तरमपि दर्शयति—सहश इत्यादिना मालाप्रत्यय इवेत्यन्तेन । अयं भावः । यदि सादृश्यनिबन्धनोऽयमर्थवगमस्तदा बाष्पदर्शनमनितान्निबन्धिवच्छालाशब्दनितमालाप्रत्ययवच्च कदाचिद्वाच्येत । न तु तथा नाप्यते । गवादिशब्दनितगवाथर्थावगमस्य कदाचिदप्यनाध्यमानतया सर्वसंप्रतिपन्नत्वात् । न च सादृश्यनिबन्धनस्यापि ज्ञानस्य बाधामावादेवाध्रान्तत्वं शक्यम् ।

तद्वदेव शब्देकत्वस्यापि प्रत्यभिज्ञावगतस्य बाधकामावाद्भ्रान्तिविषयत्वायोगात् ।

यथा गावीशब्दात्सास्त्रादिमति प्रत्ययस्यानिवृत्तिस्तद्भविष्यतीति चेत् । न हि । गोशब्दं तत्रोच्चारयितुमिच्छा । नेहान्यशब्दोच्चारयिष्या । न चैकेनोच्चारणायत्नेन संव्यवहारश्चार्थसंबन्धश्च शक्यते कर्तुम् । तस्माद्दर्शनस्य परार्थत्वान्नित्यः शब्दः ॥ १८ ॥

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

गोशब्द उच्चरिते सर्वगवीषु युगपत्प्रत्ययो भवति । अत आकृतिवचनोऽयम् । न चाऽऽकृत्या शब्दस्य संबन्धः शक्यते कर्तुं, निर्दिश्य द्वाकृतिं कर्ता संबन्धीयात् । गोपिण्डे च वहूनामाकृतीना सद्भावा-

ननु सदृशजनितस्यापि प्रत्ययस्य क्वचिद्व्यावृत्तिदर्शनात्तद्वद्भापि भविष्यतीति शङ्कते- यथा गावीशब्दादित्यादिना । परिहरति—नहीत्यादिना । अत्र नहीति च्छेद । उक्तशङ्का न कार्येत्यर्थ । गोशब्दमित्यादि । या गाव्यादिशब्दाद्गोबुद्धि सा न सादृश्यनिबन्धना किं तु तदुपस्थापितमूलभूतगोशब्दजानिता । इयं तु गावीशब्दाद्युक्तिर्मूलभूतगोशब्दोच्चारणाशक्तिप्रयुक्तैवेति भावः ।

ननु मा मूदनुच्चरितस्योच्चरितनष्टस्य वा संबन्धकरणमुच्चार्यमाणस्य तु क्रियतां व्यवहारोऽपि तदैव क्रियत इति संबन्धकरणमाशङ्क्याऽऽह—न चैकेनेत्यादिना । उच्चारणसंबन्धकरणव्यवहारक्रियाणां क्रमस्वभावत्वात्क कुर्याद्युगपत्क्वचिदितिभावः । इदं च भाष्यं तदुक्तमिति भाष्यानन्तरं भवितुमुचितं सदर्थसागत्यसिद्धये । प्रकृतमुपसहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम्—सर्वत्र यौगपद्यादिति । तद्व्याचष्टे—गोशब्द उच्चरित इत्यादिना । गोशब्दोच्चारणे सति सर्वगोविषयक प्रत्ययो युगपज्जायते ।

ततश्च गोशब्दादिराकृतिवचन इत्यवगम्यते । अन्यथा व्यष्टिवचनत्वे तद्व्यक्तिमात्रप्रत्यय एव भवेत् । इत्येव सूत्राक्षरार्थमुपवर्ण्यं तत्तापर्यलब्ध शब्दनित्यत्व प्रतिपादयितुमाह—न चेत्यादिना । शब्दस्य विना प्रयोगबाहुल्येन सकृच्छ्रूयमाणस्य गवादिशब्दस्यानित्यत्वेनाभिमतस्य आकृत्या वाच्यभूतया संबन्धः सज्ञासन्नि लक्षणं कर्तुं न शक्यते कथयितुं ग्रहीतुं वा न शक्यत इति भाष्यार्थः । कथमिति चेदाह—निर्दिश्य हीत्यादिना । कर्ता संबन्धीयादिति । संबन्धकथयिता संबन्धं कथयेदित्यर्थः । अङ्गुल्यादिनाऽऽकृतिविशेषनिर्देशपूर्वकमानित्यभ्यापि शब्दस्य संबन्धकथनं कृतं न समवतीत्यत आह—गोपिण्डे चेत्यादिना । अयमाशयः । एकस्मि-

च्छब्दमन्तरेण गोशब्दवाच्यां विभक्तामाकृतिं केन प्रकारेणोपदेक्ष्यति ।
नित्ये तु सति गोशब्दे बहुकृत्व उच्चरितः श्रुतपूर्वश्चान्यासु गोच्यक्तिष्व-
न्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनमवगमयिष्यति । तस्मादपि नित्यः ॥ १९ ॥

संख्याभावात् ॥ २० ॥

अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरित इति वदन्ति नाष्टौ गोशब्दा इति । किमतो
यथेवम् । अनेन वचनेनावगम्यते प्रत्यभिजानन्तीति । वयं तावत्प्रत्य-
भिजानीमो न नः करणदौर्बल्यम् । एवमन्येऽपि प्रत्यभिजानन्ति स

न्गोपिण्डे पार्थिवत्वद्रव्यत्वादिरूपाणां बह्वीनामाकृतिनां सद्भावाद्दिना प्रयोगना-
दुल्येन गोशब्दवाच्यां गोस्वरूपामाकृतिं विभक्तां गोशब्दादिस्त्वयव्यतिरेकाभ्यां
नावगमयेदिति । नित्ये शब्देऽभ्युपगम्यमाने तस्य बहुकृत्व उच्चारणश्रवणसंभवादन्य-
यव्यतिरेकाभ्यां तत्तदाकृतिविशेषावगमकत्वं सुलभमित्याह—नित्ये त्वित्यादिना ।
उपसंहरति—तस्मादित्यादिना । एतत्सूत्रस्थभाष्यस्यार्थान्तरोपपादनं तन्निराकरणं च
वार्तिके द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम्—संख्याभावादिति । तच्चाष्टौ—अष्टकृत्व
इत्यादिना । अत्राष्टकृत्व इत्येवं कृत्वमुच्चप्रयोगात्तस्य च क्रियाम्भावृत्तिगणने विहि-
तत्वात्पूर्वोच्चरितशब्दस्यैव पुनरुच्चारणमावर्तते ।

न ह्यियमुच्चारणावृत्तिः शब्दान्तरत्वे भवितुमर्हति । शब्दभेदे ह्यङ्गीक्रियमाणेऽष्टौ
गोशब्दा इत्येव प्रयोगः स्यान्न च तथा दृश्यत इति भावः । किमतो यथेवमिति ।
अस्य भाष्यस्यायमर्थः । मुक्तवन्तोऽष्टाष्टकृत्वो ब्राह्मणा इत्यादौ ब्राह्मणादिद्रव्यभेदेऽपि
कृत्वमुच्चप्रत्ययदर्शनादनेकान्तः कृत्वमुच्चप्रत्ययो न द्वयैक्यसाधक इति । एतच्छब्दां
परिहरन्नाह—अनेन वचनेनेत्यादिना । अयं भावः । नायं कृत्वमुच्चप्रत्ययप्रयोगः
स्वरूपेणैव शब्दाभेदे लिङ्गतयोच्यते । येनानैरान्तिकत्वमुच्येत । किं तु प्रायेण प्रत्य-
भिज्ञासाहचर्यं कृत्वमुच्चप्रत्ययस्यास्तीति तादृशप्रत्यभिज्ञाज्ञापनार्थोऽयं कृत्वमुच्चप्रत्ययात्
इति । ननु स्वसंवेद्यमेव प्रत्यभिज्ञानं किमत्र कृत्वमुच्चप्रत्ययनेत्यत आह—वयं ताव-
दित्यादिना । सत्यमात्मीयप्रत्यभिज्ञानं स्वसंवेद्यम् । तस्य तु करणदोषाशङ्कानिरा-
करणाय सर्वजननिवृत्तं साधयितुं कृत्वमुच्चप्रत्ययमिति भावः । न नः करणदौर्बल्यमिति ।
यतोऽन्येऽपि स एवायमिति प्रत्यभिजानन्त्यतोऽस्मान्मु करणदौर्बल्याशङ्का न कार्येत्याः ।

एवायामिति । प्रत्यभिजानानाः प्रत्यभिजानन्ति चेद्वयमिवान्येऽपि नान्य इति वक्तुमर्हन्ति । अथ मतमन्यत्वे सति सादृश्येन व्यामूढाः स इति वक्ष्यन्ति । तन्न । न हि ते सदृश इति प्रतियन्ति किं तर्हि स एवायमिति । विदिते च स्फुटेऽन्यत्वे व्यामोह इति गम्यते । न चायमन्य इति प्रत्य समन्यद्वा प्रमाणमस्ति । स्यादेतत् । बुद्धिकर्मणी अपि ते प्रत्यभिज्ञायते । ते अपि नित्ये प्राप्नुतः । नैष दोषः । न हि ते प्रत्यक्षे । अथ प्रत्यक्षे नित्ये एव । ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशादन्योऽद्यतन इति चेत् ।

अतः प्रत्यभिज्ञानमहिषैक्यमेव शब्दस्याऽऽश्रयणीयमित्याह—प्रत्यभिजानाना इत्यादिना । ननु इन्द्रियदोषनिमित्ता भ्रान्ति पूर्वोक्तसर्वजनीनतया निराकर्तुं शक्यते । सादृश्यादिरूपविषयदोषनिमित्ता भ्रान्तिस्तु सर्वेषामपि म्यादेवेति नानया सर्वजनीनयाऽपि प्रत्यभिज्ञया शब्देक्यसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—अथ मतमित्यादिना । तामिमां शङ्का परिहरति—तन्नेत्यादिना । अयमाशयः । यत्र सदृश एवेति नित्यं दृढा मतिः, कदाचित्स इति प्रत्यभिज्ञानं तत्र तस्य भ्रान्तिरिवमवकल्पते । इह तु स एवायं शब्द इत्येव नित्यं दृढं विज्ञानं जायते न तु कदाचिदपि तत्सदृश इति । अतो नास्या प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तिरिव युज्यते इति । इममाशयः स्फुटयन्त्याह—विदिते चेत्यादिना ।

ननु प्रत्यभिज्ञारूपलिङ्गेन यदि शब्दे नित्यत्वं साध्यते तदाऽनित्यत्वेनाभिमतयो बुद्धिकर्मणोरपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् नैकान्तिकत्वं हेतोरिति शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना । समाधत्ते—नैष दोष इत्यादिना । प्रत्यभिज्ञाया लिङ्गत्वेऽपि नानैकान्तिकत्वं प्रत्यक्षत्वेन विशेषणात् । न हि धीकर्मणो प्रत्यक्षत्वमस्तीत्याशयेनाऽऽह—न हि ते प्रत्यक्षे इत्यादिना । प्रत्यक्षत्वं चात्र श्रौत्रप्रत्यक्षत्वं विवक्षितं नातो घटादिषु व्यभिचारः । न चैवमपि वायुधर्मभूतेषु ध्वनिषु व्यभिचार इति शङ्क्यम् । ध्वन्यन्यत्वेनापि विशेषणात् । न चैवमपि कर्मणः प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वाभिधानं कथमिति वाच्यम् । परमाष्वत्वाद्याश्रितकर्माभिप्रायेण तन्निमित्तानात् । बुद्धेश्च ज्ञानरूपाया अप्रत्यक्षत्वं शून्यत्वाद् एव साधितम् । प्रत्यक्षद्वयवर्तिनीनां तु क्रियाणां शब्ददेव प्रत्यक्षत्वं नित्यत्वं चेष्टमेवेति विपक्षत्वाभावात् तत्र व्यभिचार इत्याशयेनाऽऽह—अथ प्रत्यक्षे नित्ये एवेति । नन्वेवमपि बुद्धेर्ज्ञानरूपाया कथं प्रत्यक्षत्वं कथं वा नित्यत्वमिति चेदित्यम् । बुद्धिशब्देनाप्र चैतन्यस्वभावं प्रमातेव लक्षणयाध्यते । स च प्रत्यक्षो नित्यश्चेति न कोऽपि दोषः । ननु ह्यस्तनस्य शब्दस्याद्यानुपलम्भाद्विनष्ट एव स इति अन्योऽयमद्यतन शब्दः । अतः प्रत्यभिज्ञा व्यामोहरूपैवेति शङ्कते—ह्यस्तनस्येति । समा

नैव विनष्टः । यत एनं पुनरुपलभामहे । न हि प्रत्यक्षदृष्टं मुहूर्तमदृष्ट्वा पुनरुपलभ्यमानं प्रत्याभिज्ञानन्तो विनष्टं परिकल्पयन्ति । परिकल्पयन्तो द्वितीयसंदर्शने मातरि आयायां पितरि वा नाऽऽभवस्युः । न शत्रुपलम्भमात्रेण नास्तीत्यवगम्य नष्ट इत्येव कल्पयन्ति । अप्रमाणतायां विदितायां नास्तीत्यवगच्छामः । न हि प्रमाणे प्रत्यक्षे सत्यप्रमाणता स्यात् । अस्तीति पुनरव्यामोहेनावगम्यमाने न क्वचिदप्यभावः । न चासिद्धेऽभावे व्यामोहः । न च सिद्धोऽभावः । तस्मादसति व्यामोहे नाभावः । तदेतदालुपूर्व्या सिद्धम् । तस्मात्पुरस्तादनुच्चारितमनुपलभमाना अपि न विनष्ट इत्यवगन्तुमर्हन्ति । यथा गृहान्निर्गताः सर्वगृहजनमपश्यन्तः पुनः प्रविश्योपलभमाना अपि न प्राक्प्रवेशाद्दिनष्ट इत्यवगच्छन्ति । तद्वदेनमपि नान्य इति वक्तुमर्हन्ति ।

येऽपि सर्वेषां भावानां प्रतिक्षणं विनाशमभ्युपगच्छन्ति तेऽपि न

धत्ते—नैव विनष्ट इति ।

अयमाशयः । यदि शब्दे भवन्त्याः प्रत्याभिज्ञाया व्यामोहत्वं तदा स्यादेतदेवम् । न त्वत्र भ्रान्तित्वे कारणं बाधकज्ञानादिकं शब्दभेदबोधकं वा प्रमाणमनन्यथासिद्धमस्ति । यदि प्रत्याभिज्ञाभ्रान्तित्वेनैव शब्दभेदः साध्यते तर्हि तादृशभेदसिद्धयधीनं प्रत्याभिज्ञाभ्रान्तित्वमिति सुव्यक्तं परस्पराश्रयत्वम् । अतः प्रत्याभिज्ञामाहेम्ना पूर्वोपलब्ध एव शब्दः पुनः पुनरुपलम्भकसामग्र्यनुरोधेनोपलभ्यते इति नित्य एव शब्द आश्रयणीय इति । अमुमेवार्थं विशदयति—न हीत्यादिना वक्तुमर्हन्तीत्यन्तेन । भाष्यमत्र सुमगम् । ननु सर्वभावाना क्षणिकत्वात्कथं शब्दस्य नित्यता । किं पुनः प्रमाणं सर्वभावानां क्षणिकत्व इति चेत् । अर्थापत्तिरिति द्युमः । तथा हि । प्रयत्नरक्षितानामपि घटादीनां कियताऽपि कालेनावयवक्षयविश्लेषवशेन विनाशो दृश्यते विनैव मुसलप्रहारादिभिः । सोऽयं विनाश उत्पत्तिप्रमृति किञ्चित्किञ्चिदन्यथात्वमन्तरेण नोपपद्यत इति घटादयो भावाः प्रतिक्षणं विनाशिन इति शब्दोऽपि भावस्तथैव भवितुमर्हतीति सौगतमतेनाऽऽशङ्क्य परिहरति—येऽपीत्यादिना । इतरभावानामन्ते क्षयदर्शनात्कथंचित्क्षणिकत्वेऽपि शब्देऽन्तर्धैवाभावेन क्षयस्याप्यदर्शनेन पूर्वोक्तरीत्या प्रत्याभिज्ञाप्रमाणेन नित्यत्वमेवाऽऽत्पेयम् ।

वस्तुतास्त्वितरमानेष्वपि क्षणिकत्वं दुःसाधम् । तथापि स्थायित्वसाधिकाया अत्रापि तत्रप्रत्याभिज्ञाया दर्शनादित्येतन्मन्यन्त इत्यनेन भाष्यकारेण सूचितम् । एवं च प्रत्याभिज्ञारूपेण प्रत्यक्षप्रमाणेन शब्दस्यैव नित्यत्वे च सिद्धेऽनुमानाद्भेदोऽनित्यत्वं च न

शब्दनुवन्ति शब्दस्य वदितुम् । अन्ते हि क्षयदर्शनात्ते मन्यन्ते । न च
शब्दस्यान्तो न च क्षयो लक्ष्यते । स इति प्रत्यक्षः प्रत्ययः सदृश
इत्यानुमानिक । न च प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमुदेति । स्वकार्यं वा साध-
यति । तस्मान्निन्यः ॥ २० ॥

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

येषामनवगतोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते तेषामपि केषां-
चिदनित्यता गम्यते, येषां विनाशकारणमुपलभ्यते । यथा अभिनवं
पटं दृष्ट्वा । न चैनं क्रियमाणमुपलब्धवान् । अथ वाऽनित्यत्वमवग-
च्छति रूपमेव दृष्ट्वा । तन्तुव्यतिपङ्गुजनितोऽयं तन्तुव्यतिपङ्गुविना-
शात्तन्तुविनाशाद्वा त्रिनश्यतीत्यवगच्छति । नैवं शब्दस्य किञ्चित्कारण-
मवगम्यते यद्विनाशाद्दिनलक्ष्यतीत्यवगम्यते ॥ २१ ॥

प्रत्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तर सूत्रम् । ननु वायुकारणकः स्यादिति
वायुरद्वतः संयोगविभागः शब्दो भवतीति । तथा च शिक्षाकारा

युक्तमद्वीकर्तुं प्रत्यक्षविरुद्धम्यानुमानस्योत्पत्तेरेवासंभवेन कार्यसाधकत्वस्य दूरापास्तत्वा
दित्याशयेन प्रकृतमूर्त्तार्थोपवर्णनमुपसहरति—स इतीत्यादिना ॥ २० ॥

एव यदा प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य श्रवणकालमतिक्रम्य कालान्तरेऽप्यवस्थान साधित
तदा म्बारासिके नाशे निरस्ते हेत्वन्तरस्य नाशकस्याभावादापि नित्यत्वमेवैष्टव्यमित्याभि-
प्रायेणाऽऽह—अनपेक्षत्वादिति । इदं सूत्रं व्याचष्टे—येषामित्यादिना । यथा
पटादिद्रव्येष्वनवगतोत्पत्तिरपि विनाशकारणीभूतानामुपलम्भाद्विनाशिताऽवगम्यते,
नैव शब्दस्य किञ्चित्कालमवस्थायिन पश्चाद्विनाशकारणमवगम्यते । अतोऽनपेक्षत्वा-
दपेक्षितविनाशकारणभावालित्य एव शब्द इति भाव ॥ २१ ॥

ननु वायुरापद्यते शब्दतामित्यादिशिक्षाकारवचनात्पटादिवद्वायवोऽवयविद्रव्यवि-
शेष शब्द । अनन्तद्वेवावयवसंयोगविशेषविनाशात्संभवत्येवास्य विनाश इति शङ्का
निराकरणार्थं सूत्रम्—प्रत्याभावाच्च योगस्येति ।

तद्व्याचष्टे—इदं पदेभ्य इत्यादिना । पदेभ्यः केभ्यश्चिदिति । शङ्कानोषकेभ्य
उत्सूत्रनया कतिपतेभ्य पदेभ्य इत्यर्थः ।

शङ्कामुपपादयति—नन्वित्यादिना । मूर्त्तार्थप्रदर्शनपुर सरमुक्तशङ्का परिहरति—

आहुः—वायुरापद्यते शब्दतामिति । नैतदेवम् । वायवीयश्चेच्छब्दो भवे-
द्वायोः संनिवेशविशेषः स्यात् । न च वायवीयानवयवशब्दे सतः
प्रत्यभिजानीमो यथा पटस्य तन्तुमयान् । न चैवं भवति । स्याच्चेदेवं
स्पर्शनेनोपलभेमहि । न च वायवीयानवयवशब्दगतान्स्पृशामः ।
तस्मान्न वायुकारणकः । अतो नित्यः ॥ २२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

लिङ्गं चैवं भवति, वाचा विरूपनित्यया इति । अन्यपरं द्वीदं वाक्यं
वाचो नित्यतामनुवदति । तस्मान्नित्यः शब्दः ॥ २३ ॥

[७] उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥ पू० ॥

यद्यप्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः संबन्धश्च तथाऽपि न चोदनालक्षणो

नैतदेवमित्यादिना । सूत्रस्य चायमर्थः । प्रकृष्टा ह्या ह्यातिः प्रह्या । प्रत्यक्षा-
त्मिका प्रत्यभिज्ञेति यावत् । योगस्येति । वायवीयावयवयोगस्येत्यर्थः । तथा च
शब्दस्य वायुकारणकत्वपक्षे वायुकार्यत्वेनाभिमते शब्दे तन्तुकार्यत्वेनाभिमते पटे तन्तु-
संयोगस्येव कारणीभूतवायवीयावयवसंयोगस्य प्रात्यक्षिकप्रत्यभिज्ञाभावात् वायुकारण-
कत्वं शब्दस्येति नानित्यत्वमिति भावः ॥ २२ ॥

सिद्धान्ते युक्त्यन्तरकथनार्थं सूत्रम्—लिङ्गदर्शनाच्चेति । तद्व्याचष्टे—लिङ्गं
चेत्यादिना । लिङ्गं नामान्यपरं सदनुपार्थद्योतकं वाक्यम् । तच्चेह दृश्यत इत्याह—
वाचा विरूपनित्ययेति । विरूपा च सा नित्या चेति विग्रहः । रूपयतीति रूपं
कर्ता । विगतं रूपं यस्या इति कर्तृरहितेत्यर्थः । अत एव नित्या यागित्यर्थः । इयं च
श्रुतिरितिस्तुतिपरा सती वाचो नित्यत्वं द्योतयतीति लिङ्गं भवतीति । प्रकृतं शब्द-
नित्यत्वसिद्धान्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ २३ ॥

इति शब्दानित्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अत्राधिकरणे चोदनारूपाणि वेदवाक्यानि विषयः । तेषां धर्माधर्मयोः प्रामाण्य-
मस्ति न वेति संदेहः । न संभवतीति पूर्वः पक्षः । चोदनाप्रामाण्यनिरूपणात्पादान्याय-
संगती स्पष्टे । पूर्वाधिकरणोपरि स्वभेदिका । इमां संगतिं प्रदर्शयन्प्रकृतपूर्वपक्षसूत्रं
व्याचष्टे—यद्यपीत्यादिना । औत्पत्तिक इत्यस्यैव विवरणं नित्य इति । औत्पत्तिक
इति च सूत्रपटकोत्पत्तिपदविवरणम् । वाशब्दविवरणं—यद्यपीति । अवचना इत्यस्य
विवरणं—न चोदनालक्षण इति । अयं चात्र माप्यर्थः । यद्यप्याहुतिग्रन्थे पदा-
र्थस्य शब्दाधिकरणसंबन्धाक्षेपपरिहारग्रन्थयोः पदसंबन्धयोश्च नित्यत्वं प्रसाधितं तथाऽपि

धर्मः । चोदना हि वाक्यम् । न ह्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यतो वाक्यादन्यतमात्पदादग्निहोत्रात्स्वर्गो भवतीति गम्यते । गम्यते तु पदत्रय उच्चरिते । न चात्र चतुर्थः शब्दोऽस्त्यन्यदतः पदत्रयसमुदायात् ।

न चायं समुदायोऽस्ति लोके । यतोऽस्य व्यवहारादर्थोऽवगम्यते । पदान्यमूनि प्रयुक्तानि तेषां नित्योऽर्थः । अप्रयुक्तश्च समुदायः । तस्मात्समुदायस्यार्थः कृत्रिमो व्यामोहो वा । न च पदार्था एव वाक्यार्थः ।

चोदनासूत्रे यद्वाक्यार्थं वेदवाक्यानां प्रामाण्यं प्रतिज्ञातं तन्न सिध्यति । वक्ष्यमाणप्रकारेण वाक्यार्थप्रतिपत्तौ मूलाभावात् । अनिमित्तायाश्च प्रतीतिरुत्पन्नाया अपि प्रतिभावंदप्रामाण्यापातात् । अतः शब्दानित्यत्वप्रतिपादनप्रयासोऽनर्थक एव । यदर्थोऽयं प्रयासस्तस्यैव मूलाभावादसिद्धिरिति पुनराक्षिप्यत इति । वाक्यार्थप्रतीतिर्निर्मूलैत्येतदुपपादयितुमारभते—चोदना हि वाक्यमित्यादिना । अत्र प्रत्येकं पदानि वाक्यार्थमवगमयेयुरथवा श्रूयमाणपदसंघातव्यतिरिक्तमन्यत्र चिदाहोम्वित्पदसंघातरूपं वाक्यमुत पदार्था इति विकल्प्याऽऽद्य निराकरोति—न हीत्यादिना पदत्रय उच्चरित इत्यन्तेन । गम्यते च पदत्रय उच्चरित इत्येतद्भाष्यं प्रत्येकं पदानां मूलत्वं न समवतीत्येतत्परम् । न तु यथाश्रुतरात्यां समुदायस्य मूलत्वामिधानपरम् । यत समुदायस्य मूलत्वमुत्तरत्र निराकरिष्यते । द्वितीयं पक्षं निराकरोति—न चात्रेत्यादिना समुदायादित्यन्तेन ।

तृतीयं निराकरोति—न चायं समुदाय इत्यादिना । इदं च भाष्यं न वैदिकपदसमुदायमात्राभिप्रायं सर्वत्राक्याणां वाक्यार्थमूलत्वनिराकरणपरत्वात् । तेनायं भाष्यार्थः । अयमेवजातीयं समुदायो नाम लोके नाम्नीति । न च लोके गामानयेत्यादिसमुदायस्य विद्यमानत्वात्कथमसत्त्ववचनमिति वाच्यम् । यतोऽर्थसंबन्धाधीना हि पदानां समुदायापत्तिः । अन्यथा गौरश्च इत्यादिष्वपि तत्प्रसङ्गात् । संबन्धश्च पदानां स्वरूपेणार्थसंबन्धद्वारा वा केनापि प्रकारेण न समवतीत्येव पदानि तावद्वर्णां वा स्वरूपैर्न कदाचन (श्लो० वा० पृ० ८४९ श्लो० ११) । विशेषणविशेष्यत्वं न स्याच्छुद्धत्वगोत्वयो (श्लो० वा० पृ० ८५४ श्लो० २९) । इत्यादिना च वार्तिके एव विस्तरेण प्रपञ्चितन्तत्रैव द्रष्टव्यं । अतः सत्त्वेनाऽऽपातत प्रतिभासमानोऽपि लोके पदसमुदाय परमार्थतः सत्त्वेनाज्ञायमानत्वादसन्नित्युच्यत इति । यत इति । येन विद्यमानत्वेन कारणेनेत्यर्थः । अस्य—समुदायस्य । व्यवहारात्—वृद्धव्यवहारात् । समुदायस्यासत्त्वमेवोपपादयति—पदान्यमूनीत्यादिना । समुदायस्य मूलत्वाभावमुपसहरति—तस्मादित्यादिना । ननु गामानयेत्यादौ गवादिपदार्था एव वाक्यार्थः । तादृशपदार्थानां च पदमूलत्वान्न निर्मूले वाक्यार्थ इत्याशङ्क्य परिहरति—न च पदार्था एवेत्यादिना । परिहारभाष्यम्यायमाशयः । न तावत्पदार्था एव वाक्यार्थः ।

सामान्ये हि पदं प्रवर्तते विशेषे वाक्यम् । अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः । न च पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिः । असंबन्धात् । असति चेत्संबन्धे कस्मिंश्चित्पदार्थेऽवगतेऽर्थान्तरमवगम्येत । एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं स्यात् । न चैतदेवं भवति । तस्मादन्यो वाक्यार्थः ।

स्यादेतत् । अपयुक्तादपि वाक्यादसति संबन्धे स्वभावादर्थविगम इति । यदि कल्पयेत् शब्दो धर्ममात्मीर्यं व्युत्क्रामेत् । न चैष शब्द-धर्मो यदमयुक्तादपि शब्दादर्थः प्रतीयते । न हि प्रथमश्रुतात्कुतश्चिच्छब्दात्केचिदर्थं प्रतिपन्ति । तदभिधीयते पदधर्मोऽयं न वाक्यधर्मः । वाक्याद्धि प्रथमावगतादपि प्रतिपन्तोऽर्थं दृश्यन्ते ।

नैतदेवम् । यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुरपि तर्हि सर्वेऽवगच्छेयुः पदार्थ-

पदं हि सामान्यरूपेऽर्थे वर्तते । वाक्यं तु अर्पान्तरान्वितरूपे विशेषे । तथा च सामान्यमात्रं पदार्थ इति स्थिते क्वचिदनेकपदोच्चारणे सत्यपि द्वित्रादिसामान्यज्ञानमेव केवलं भवेत् । न तु विशेषरूपवाक्यार्थावधारणमिति । ननु तथाऽपि पदार्थावगममूलको वाक्यार्थावगमोऽस्तिवत्येवं चतुर्थपक्षमाशङ्क्य निराकरोति—न च पदार्थादित्यादिना । असंबन्धादिति ।

पदार्थानां वाक्यार्थस्य च घृमान्योरिव नियतसंबन्धामावादित्यर्थः । अत्रायमाशयः । किमेकैकशः पदार्था वाक्यार्थमवगमयन्त्युत संहताः । आद्य एकैकपदार्थस्य बहुवाक्यार्थसाधारणत्वात् नियमेनैकविशिष्टरूपवाक्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति । द्वितीये संहतानां तेषां तद्वाक्यार्थन्यतिरेकेणान्यत्र क्वचिदपि प्रागवगतानामसाधारणानैकान्तिकता स्याद्भू-
नित्या गन्धवत्त्वादित्यादौ गन्धवत्त्वादिपदिति ।

परस्परसंबन्धेऽपि प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेऽङ्गोक्तिर्यामाणे दोषमाह—असति चेत्संबन्ध इत्यादिना । अन्यो वाक्यार्थ इति । संभावितसन्मूलको न भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वमप्रयुक्तात्प्रथमश्रुताद्वाक्यात्स्वार्थे संबन्धग्रहाभावेऽपि स्वभावात्स्वार्थावगमः सिध्यतीत्याशयेन शङ्कते—स्यादेतदित्यादिना । परिहरति पूर्वपक्षा—यादि कल्पयेतेत्यादिना प्रतिपन्तीत्यन्तेन । यद्येवं कल्प्यते तर्ह्यगृहीतसंबन्धात्प्रथमश्रुतादपि शब्दादर्थप्रतीतिः स्यात् । न खेवं प्रतिपन्तो दृश्यन्त इति भावः । यद्यपि पदमज्ञातसंबन्धं न प्रत्यायकं तथाऽपि पदसंबन्धो वा पूर्वपूर्ववर्णननितसंस्कारसहितो वाक्यान्त्यवर्णो वा संबन्धग्रहणानपेक्ष एव प्रथमश्रुत एव सन्वाक्यार्थं प्रत्यापयिष्यतीति शङ्कते—तदभिधीयत इत्यादिना दृश्यन्त इत्यन्तेन । परिहरति—नैतदेवमित्यादिना । यदि प्रथमश्रुताद्वाक्यार्थावग-

विदोऽन्ये च । न स्वपदार्थविदोऽवगच्छन्ति । तस्मान्नैतदेवम् । ननु पदार्थविद्भिरप्यवगच्छद्भिरकृत एव वाक्यार्थसंबन्धो भविष्यति । पदार्थवेदनेन हि संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेव पदार्थं द्वितीयादिश्रवणेनेति । नेति ब्रूमः । यदि वाक्येऽन्त्यो वर्णः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं प्रत्याययति, उपकारस्तु तदा न पदार्थज्ञानादवकल्पते । तस्मात्कृत्रिमो वाक्यार्थप्रत्ययो व्यामोहो वा । न पदार्थद्वारेण संभवति वाक्यार्थज्ञानमिति ।

नन्वेवं भविष्यति सामान्यवाचिनः पदस्य गौरिति वाऽथ इति वा, विशेषकं शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा पदमन्तिकादुपनिपतति यदा, तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते । तन्न । कथमिव गौरिति वाऽथ इति वा सामान्यवाचिनः पदात्सर्वगवीषु सर्वाश्वेषु च बुद्धिरुपसर्पन्ती श्रुति-

तिरिष्यते तर्हि पदार्थविदोऽन्ये च वाक्यार्थमवगच्छेयुर्न तु तथाऽपदार्थविदो वाक्यार्थमवगच्छन्तो दृश्यन्त इति भावः ।

ननु तथाऽपि वाक्यार्थावगमं प्रति पदार्थवेदनमप्यङ्गमिष्यते । नातोऽपदार्थविदो वाक्यार्थावगतिरित्याशयेन शङ्कते—नन्वित्यादिना । द्वितीयादिश्रवणेनेत्यन्तेन । समाधत्ते—नेति ब्रूम इत्यादिनाऽवकल्पत इत्यन्तेन । यदि हि पदेभ्योऽर्थान्तरमृतं वाक्यं पदार्थव्यतिरिक्तं च वाक्यार्थं परस्परसंबन्धरहितं साक्षादेव प्रतिपादयति कस्तदा पदार्थवेदनस्योपयोगः । तदनुपयोगे च पदार्थव्युत्पात्तिरनर्थिका वाक्यार्थं प्रतिपिस्तताम् । पदार्थैर्वाक्यार्थावगमस्त्वमन्वधादेव निराकृतः ।

तस्मात्प्रथमश्रुताद्वाक्यादगृहीतसंबन्धाद्वाक्यार्थावगमो दुर्लभ इत्याशयः । अतश्च विचार्यमाणे मूलविशेषानिश्चयादबुद्ध्यादिपदार्थप्रतीतिवद्वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि सामयिकः । यद्वा निर्मूलोऽपि सन्वाक्यार्थो याज्ञिकपरिभाषासिद्धो न तु सन्मूलक इत्याह— तस्मादित्यादिना वाक्यार्थज्ञानमित्यन्तेन । ननु तथाऽपि सामान्यवाचिनो गवादिपदस्य विशेषवाचिना शुक्लादिपदेन सह समाभिन्नाहारो यद्वा क्रियते तदा कृष्णादिनिवृत्तिरूपो वाक्यार्थोऽवगम्यत एवेतीतरव्यवच्छेदस्य वाक्यार्थत्वाभिमानेन शङ्कते— नन्वेवमित्यादिना । दूषयति—तन्नेत्यादिना अपवर्ततेत्यन्तेन । अयं भावः । गौरित्यादिश्रुतिस्वभावात्सर्वगोविषयिणी भवन्ती बुद्धिर्न शुक्लपदेनैकवाक्यतावशेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तने । श्रुतिर्हि वाक्याह्वलीयमा बलाबलाधिकरणोक्तन्यायादिति ।

ननु तथाऽपि शुक्लादिपदस्य कृष्णाद्यपोहवचनत्वमङ्गीकृत्येतरव्यवच्छेदोऽपि

जनिता, वाक्यानुसारेण कुतश्चिद्विशेषादपवर्तेत । न च शुक्ल इत्यादेर्विशेषवचनस्य कृष्णादिनिवृत्तिर्भवति शब्दार्थः । न चानर्थको मा भूदित्यर्थपरिकल्पना शक्या । अतो न पदार्थजनितो वाक्यार्थः । तस्मात्कृत्रिमः । पदसंघाताः खल्वेते संघाताश्च पुरुषकृता दृश्यन्ते । यथा—नीलोत्पलवनेष्वद्य चरन्तश्चारुसंखाः । नीलकौशेयसंघीताः मन्तृत्यन्तीव कादम्बाः । अतो वैदिका अपि पुरुषकृता इति ॥ २४ ॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

तेष्वेष पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां क्रियार्थेन समुच्चारणम् ।

नानपेक्ष्य पदार्थान्पार्थगर्थेन वाक्यपर्यान्तरप्रसिद्धम् । कुतः । प्रमाणा-

श्रीतः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेत्यादिना । शब्दानामपोहवाचित्वस्यैवासंभवात्संभवेऽपि वा कृष्णाद्यपोहमात्रस्य शुक्लादिपदेनाभिधानेऽपि तस्य गोगतत्वं पदसंनिधिरूपाद्वाक्यादेवेति तस्य च दुर्बलत्वान्नेतरन्यवच्छेदो वाक्यार्थ इति भावः । यथा चापोहस्य न शब्दार्थता तथा वार्तिकेऽपोहवादे स्पष्टम् ।

न चायं पदसमभिव्याहारो व्यर्थो मा भूदिति लोभेनाप्रतीयमानस्य शब्दार्थत्वपरिकल्पना संभवतीत्याह—न चेत्यादिना । उपपादितं वाक्यार्थस्य पदार्थमूलत्वाभावात्समुपसंहरति—अत इत्यादिना । तस्मात्कृत्रिम इति । व्याख्यातमिदम् । उक्त एव पौरुषेयत्वेऽनुमानमपि दर्शयति—पदसंघाताः खल्वित्यादिना । अयमत्र प्रयोगः । वेदाः पौरुषेयाः, पदसंघातरूपत्वात्नीलोत्पलादिकपनवदिति । नीलोत्पलेत्यादिश्लोकोत्तरार्थे “ रामाः कौशेयसंघीताः कादम्बा इव शोभनाः ” इति पाठान्तरं न्याय्यरत्नमालायामुपलभ्यते ॥ २४ ॥

अत्र सिद्धान्तसूत्रम्—तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति । तद्भूतानामिति पदं व्याचष्टे—तेष्वेवेत्यादिना । क्रियार्थेनेति । क्रिया साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावेशिष्टा भावना । अर्थः—प्रयोजनम् । तथा च तादृशावेशिष्टक्रियाप्रतीतिरूपप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः ।

समुच्चारणमिति । समाम्नायपदविरणम् । तथा चायं सूत्रार्थः । लोकसिद्धेषु पदार्थेषु वर्तमानानामेव पदानां विशिष्टक्रियारूपवाक्यार्थज्ञानोपायत्वात् प्रथमवाक्यस्य वाचकत्वम् । अत एव न वाक्यार्थो निर्मूल इति । तमेतं सूत्रतात्पर्यार्थं निरूपयन्नाह—नानपेक्ष्येत्यादिना । न हि लोके गामानयेत्यादिवाक्यं प्रतीयमानगवादिपदार्थान्विहाय पदार्थेभ्योऽत्यन्तमिन्नेऽर्थान्तरे प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः । अप्रसिद्धिमेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति—कुत इत्यादिना । वाक्यस्यानपेक्षितपदार्थस्य पदार्थेभ्योऽर्थान्तरे वाक्यार्थे

भावात् । न किं चन प्रमाणमस्ति येन प्रमिमीमहे । न ह्यनपेक्षितप
दार्थस्य वाक्यान्त्यवर्णस्य पूर्ववर्णजनितसंस्काररहितस्य शक्तिरस्ति
पदार्थेभ्योऽर्थान्तरे वर्तितुमिति ।

नन्वर्यापत्तिरस्ति, यत्पदार्थव्यतिरिक्तमर्थमवगच्छामः । न च शक्ति
मन्तरेण तदवगच्छ्यत इति । तन्न । अर्थस्य तन्निमित्तत्वात् । भवेदर्या-
पत्तिर्यद्यसत्यामपि शक्तौ नान्यन्निमित्तमवकल्प्येत । अवगम्यते तु
निमित्तम् । किम् । पदार्थाः ।

पदानि हि स्व स्वं पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि । अयेदानि
पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थं गमयन्ति । कथम् । यत्र हि शुरु

शक्तिः प्रमाणाभावात्प्राम्युपगन्तु युक्तेत्याह—न हीत्यादिना वर्तितुमित्यन्तेन ।
ननु यद्यपि नास्ति प्रमाणान्तर तथाऽप्यर्यापत्तिरस्ति । तथा हि लोके वाक्योच्चारणा
नन्तरं तत्तत्पदार्थान्यतिरिक्त विशिष्टमर्थमवगच्छाम । स चायमर्थावगमोऽसत्या
तास्मिन्वाक्ये शक्तौ नावकल्पेनेत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्वित्यादिना । इमा शङ्काम-
र्थस्य तन्निमित्तत्वान्ति सूत्रावयवार्थप्रतिपादनेन निराकरोति—तन्नेत्यादिना । इतरप्र
माणान्तमयकाले ह्यर्यापत्तिप्रमाणप्रवृत्ति प्रकृते च वाक्यार्थावगम पूर्वोक्तार्थापत्ति-
कल्प्यवाक्यशक्तिमन्तरेण यदि नोपपद्येत भवेदप्यर्यापत्तिस्तत्कल्पिका । उपपद्यते
हि प्रमाणान्तरेण पदार्थावगमरूपेण । अनो न वाक्यार्थावगमोपपत्त्यर्थमर्यापत्त्या वाक्य-
शक्तिकल्पनेति भाव ।

पदार्थानां वाक्यार्थावगममूलत्वमुपपादयति—पदानि हीत्यादिना । अयमा-
शय । यद्यपि प्रयुज्यमानानि तानि तानि पदानि स्वभार्यमात्रप्रतिपादकानि न विशि-
ष्टरूप वाक्यार्थमवबोधयितु पारयन्ति तथाऽपि तेषां पदानां न पदार्थप्रतिपादनमात्रे
तात्पर्यं तेषां प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् । अनोऽभिधान्यापार पर पदार्थेष्वेव पर्यवस्येत् ।
तात्पर्यन्यापृतेरपर्यवसिनतया वाक्यार्थपर्यन्तत्वाद्गुचरीत्या पदै प्रतीता पदार्था एव
सामान्यादेशेपमावादिना परम्पर सबद्ध वाक्यार्थं गमयन्तीति सिद्ध शब्दप्रमेयतया
वाक्यार्थस्य शाब्दत्वम् । तमिमं वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगममूलत्वप्रकारमुदाहरण
विशेषे प्रदर्शयताह—यत्र हि शुरु इत्यादिना विशिष्टार्थसंमत्ययश्च वाक्यार्थ
इत्यन्तेन । ननु पूर्वोक्तरीत्या यदि सर्वत्र पदानां विशिष्टभावनारूपवाक्यार्थावगतिरु
पप्रयोनोद्देशेनैव समाज्ञाय, कथं तर्हि माप्ये शुरु गौरिति निष्क्रियमेव वाक्य
वाक्यार्थोदाहरण दर्शितमिति चेत् । मत्यम् । नोदाहरणमिदं यथाश्रुतमादरणीयम् ।

इति वा कृष्णं इति वा गुणः प्रतीतो भवति । भवति स्वल्पसावलं गुणवति प्रत्ययमाधातुम् । तेन गुणवति प्रत्ययमिच्छन्तः केवलं गुणवचनमुच्चारयन्ति । संपत्स्यत एषां यथासंकल्पितोऽभिप्रायः । भविष्यति विशिष्टार्थसंप्रत्ययः । विशिष्टार्थसंप्रत्ययश्च वाक्यार्थः । एवं चेद्वगम्यतेऽन्यत एव वाक्यार्थः को जातुचिददृष्टा पदसमुदायस्य शक्तिरर्थाद्वगम्यत इति वदिष्यति ।

अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यामेतद्वगम्यते, भवति हि कदाचिदियवस्था मानसादप्याघातात् । यदुच्चरितेभ्यः पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते । तदानीं नियोगतो वाक्यार्थं नावगच्छेयुर्यद्यस्यापार्थगर्थ्यमभ-

यतः पदार्थानामस्ति परस्परं संबन्ध इत्येतावन्मात्रप्रतिपादनपरामिदं माप्यं न तु पारमार्थिकम् ।

न हि प्रयोजनापेक्षं वाक्यमुच्चार्यते क्वचित् ।

प्रयोजनक्षमं नापि पदमाख्यातवर्जितम् ॥ (श्लो० वा० वा० ३४६)

इत्यादिवार्तिकप्रदर्शितन्यायात् । अतोऽत्राप्यानीयतामित्यादिक्रियापदाध्याहारेणैव वाक्यपूरणमिति । एवं च पूर्वोक्तरीत्या पदार्थेभ्य एव वाक्यार्थप्रतीतिः संभवात्पार्थापत्त्या पदसमुदायरूपवाक्यस्यादृष्टा वाचकत्वशक्तिः कल्पयितुं युक्तेत्याह—एवं चेदित्यादिना वदिष्यतीत्यन्तेन ।

किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि वाक्यस्यावाचकत्वं पदार्थानां च मूलत्वमभ्युपगन्तव्यमित्याह—अपि चेत्यादिना नावगच्छन्तीत्यन्तेन । अस्य माप्यस्यायमाशयः । कदाचिन्मानसादपचारादुच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो यदा पदार्था नावधार्यन्ते तदा वाक्यार्थो नावगम्यते । अतो वाक्यान्वयेऽपि पदार्थव्यतिरेके व्यतिरिच्यमानो वाक्यार्थोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थनिमित्त एवेति निश्चीयत इति । अपार्थगर्थ्यमिति । पृथगर्थत्वाभाव इत्यर्थः । यदि वाक्यार्थावगमः पदार्थावगममूलक एव स्यात् तद्विन्नवाक्यमूलकस्तदा पदार्थावधारणाभावे वाक्यार्थं नावगच्छेयुरिति पूर्वेणान्वयः । वस्तुतः पदार्थावधारणाभावे वाक्यार्थं नावगच्छन्ति । अतः पदार्थावगममूलक एव वाक्यार्थावगम इति ।

विप्यत् । नियोगतस्तु नावगच्छन्ति । अपि चान्तरेणापि पदोच्चारणं यः शीघ्रमवगच्छत्यवगच्छत्येवासाँ शुरुगुणकम् । तस्मात्पदार्थप्रत्यय एव वाक्यार्थो नास्य पदसमुदायेन संबन्धः । यत्तु श्रौतः पदार्थो न वाक्या-
नुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तितुमर्हतीति । सत्यमेवैवमेतत् । यत्र केवलः
पदार्थः प्रयुज्यमानः प्रयोजनाभावादनर्थकः संजायत इत्यवगतं भवति
तत्र वाक्यार्थोऽपि तावद्भवत्विति विशिष्टार्थताऽवगम्यते न सर्वत्र । एवं
च सति गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थ इत्येतदपि परिहृतं भवति ।

ननु यत्र मानसादपचारात्पदार्थाग्रहणं तत्र वाक्यमपि न गृहीतमिति वाक्यरूपमूलाभा-
वादेव वाक्यार्थाविधारणामावो न तु पदार्थावगमाभावमूलक इति न पूर्वोक्तान्वयव्य-
भिचार इत्याशङ्कानिराकरणायऽऽह—अपि चान्तरेणापीत्यादिना संबन्ध इत्य-
न्तेन । अयमाशयः । श्वेतं क्वचिद्व्यक्तं पदार्थं गवाश्चादिरूपं दूराद्दृष्टममानरत-
मिदमेव प्रदेशे हेपया सुरशब्देन चाश्वनातिं गतिं चानुमिमानो वस्त्वन्तराणामनुप-
लब्ध्या च ताम्निप्रदेशेऽभावमवगच्छन्नुपजातिक्रियाणामर्थान्तरान्वयमपेक्षमाणानां योम्या-
नामर्थापत्त्या परस्परं ससर्गं बुध्यते श्वेतोऽश्वो धावतीति । अत एतादृशस्थले वाक्यो-
च्चारणाभावेऽपि पदार्थावगममात्रेण तत्ससर्गरूपवाक्यार्थावगमदर्शनाव्यतिरेकव्यभिचारा-
पत्त्या न वाक्यग्रहणमूलको वाक्यार्थावगमः किं तु पदार्थावगममूलक एव पदार्थान्वयेऽ-
न्वीयमानत्वात्तद्व्यतिरेके व्यतिरिच्यमानत्वादिति ।

यत्तु पूर्वपक्षिणा गौरिति वाऽश्व इति वा सामान्यवाचिनः पदाच्छ्रुत्या सर्वगवाश्च-
विषयिणी बुद्धिर्जायमाना शुरु इत्यादिपदान्तरसमाभिच्याहाररूपवाक्यानुरोधेन न कुत-
श्चिद्विशेषात्कृष्णादिरूपादपवर्तितुमर्हति श्रुतिवाक्ययोर्विरोधे श्रुतेः प्राक्त्वादिति तदनु-
भापते—यच्चित्यादिनाऽर्हतीतीत्यन्तेन । उक्तं विरोधमङ्गीकृत्यैव परिहरति—
सत्यमित्यादिनाऽवगम्यत इत्यन्तेन । यद्यप्यस्ति विरोधस्तथाऽपि तादृशवाक्यम्य
विशिष्टार्थप्रत्यापत्त्याभावे पदार्थमात्रस्य पूर्वमेवावगतत्वेन तत्प्रतिपादनं आनर्थक्यपत्ते-
'आनर्थक्यप्रतिहताना विपरीतं बलबलम्' इति न्यायेन दुर्बलवाक्यगम्योऽपि विशि-
ष्टार्थरूपो वाक्यार्थः स्वीकार्य एवेति भावः ।

न सर्वत्रेति । यदिच सामान्यतः प्रवृत्ताया श्रुतेर्वाक्यवशेन विशेषे व्यवस्थानं
तदपि न सर्वत्र । क्वचिद्वि श्रुत्यवन्वयायामेव विशेषावगमात् । तत्र सामान्यश्रुतिरलब्धा
त्मिदमेव भवतीति न श्रुतिवाक्ययोर्विरोध इति भावः ।

उत्तरास्या विशिष्टार्थम्यैव वाक्यार्थत्वाङ्गीकारेण शुरुऽदिश्रुतेर्न गुणान्तरप्रतिषेधो
वाच्यो ऽप्यितुमर्हतीत्यादिरूपमपि पराम्भं भवतीत्याह—एवं च सतीत्यादिना ।

आपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याह । सा च विशेषश्रुतिः सामान्यश्रुतिं धाधेत । यच्चैते पदसंघाताः पुरुषकृता दृश्यन्त इति । परिहृतं तदस्मरणादिभिः । अपि चैवंजातीयकेऽर्थे वाक्यानि संहर्तुं न किञ्चन पुरुषाणां वीजमस्ति ॥ २५ ॥

लोके सन्नियमात्मयोगसंनिकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥ [सि०]

लौकिकेषु पुनरर्थेषु प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्य सन्नियमः सन्नियन्धनं शक्यं तत्र संहर्तुमेवंजातीयकानि वाक्यानि नीलोत्पलवनेन्द्र्य इति ।

पूर्वोक्तश्रुतिवाक्यविरोधाभावात् उदाहरणविशेषं प्रदर्शयति—आपि च प्रातिपदिकादित्यादिना धाधेतेत्यन्तेन । इदमत्राऽऽकृतम् । गामित्यादी द्वितीयादिविभक्त्यन्तस्थले प्रकृत्यर्थभूतगोविशेषनिष्कर्मत्वविशेष एव प्रतीयते । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थानुरक्तस्वार्थबोधकत्वस्वामान्यात् । न तु तत्र प्रथमतः प्रतीयमानस्य सामान्यस्य पश्चात्प्रतीयमानप्रातिपदिकार्यमाहिम्ना विशेषे व्यवस्थापनमिति ।

यच्चोक्तं पदसंघातात्मको वेदः पुरुषकृतः पदसंघातरूपत्वान्नीलोत्पलादिवान्यवदिति तदनुद्य परिहरति—यच्चैत इत्यादिना । परिहृतं तदस्मरणादिभिरिति । अवश्यं स्मर्तव्यस्य कर्तुरस्मरणात्पुरुषकृतत्वं साधयितुमशक्यम् । अनेन वेदं प्रत्यनुमानं सूचितम् । वेदोऽपीरूपेयः कर्त्रस्मरणादिति । पूर्वपक्ष्याभिमतानुमाने च स्मर्यमाणकर्तृत्वगन्त्यज्ञानमूलकत्वादिना सोपाधिकत्वं ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र भाष्ये पूर्वत्र वेदानां कर्तृस्मरणाभावादिना कृतकत्वं न निराकृतं किं तु संबन्धस्यैव संबन्धाक्षेपपरिहारग्रन्थे तेन हेतुना तन्निराकृतं तथाऽपि तुल्यन्यायत्वाद्देवानामपि कृतकत्वं निराकृतमेव भवतीत्येवमभिप्रायकमिदं भाष्यम् ॥ २६ ॥

लौकिकवाक्यद्वैदिकवाक्यमपि पीरूपेयमित्युक्ते वैषम्यप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—लोके सन्नियमात्मयोगसंनिकर्षः स्यादिति । इदं सूत्रमवतारयति—आपि चेत्यादिना । सूत्रे लोके इत्यस्य संनिकर्षपदेन साकं संबन्धं, सन्नियमादिति पदे पञ्चम्याः प्रथमात्वेन विपरिणामं, प्रयोगपदे प्रथमान्ततया पृथक्पदत्वं, संनिकर्षपदे प्रथमायाः पञ्चमीत्वेन विपरिणामं चाभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे—लौकिकेषु पुनरित्यादिना । पुनरित्यनेन वैदिकवाक्यापेक्षया लौकिकवाक्येषु वैलक्षण्यमुक्तम् । तदेव वैलक्षण्यमाह—प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्येति । इदं च संनिकर्षपदविवरणम् ।

तथा धार्यं सूत्रार्थः । लोके गवादिरूपस्यार्थस्य चक्षुरादिसंनिकर्षसंभवाच्चक्षुरादिना

तस्मादग्निदोत्रं जुहुयान्स्वर्गकाम इत्येतेभ्य एव पदेभ्यो येऽर्था
अवगतास्तेभ्य एवेतदवगम्यतेऽग्निदोत्रात्स्वर्गो भवतीति । पदेभ्य एव
पदार्थप्रत्ययः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थ इति ॥ २६ ॥

[८] वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषारयाः ॥ २७ ॥ [पू०]

उक्तं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । यतो न पुरुषकृतः शब्दस्या-
र्थेन संबन्ध । तत्र पदवाक्यश्रय आक्षेपः परिहृतः । इटानीमन्ययाऽऽ-
क्षेप्यामः । पौरुषेयाश्चोदना इति वदामः ।

सन्निकृष्टशब्दाः कृतवा वेदा इटानीतनाः, ते च चोदनानां समूहाः,
तत्र पौरुषेयाश्चेद्रेटा असंशयं पौरुषेयाश्चोदनाः । कथं पुनः कृतवा वेदा
इति केचिन्मन्यन्ते । यतः पुरुषारयाः पुरुषेण हि समारयायन्ते वेदाः
काठकं कालापकं पौपलादकमिति । न हि मन्वन्वाहते समारयानः

तदर्थमुपलभ्य तदर्थप्रतिपादकशब्दप्रयोग सन्नियम — मन्त्रिकल्पनरूप उपपद्यते । तदि-
दमाह—श्रयं तत्र संहर्तुमित्यादिना । वेदे तु न तथा भवतीत्याह—तस्मादित्यादिना ।
तस्मात्—बौद्धिकम्यार्थस्य चक्षु सन्निकर्षाभावादित्यर्थ । प्रकृताविकरणमिद्वान्तमुपमं
हरति—पदेभ्य एवेत्यादिना ॥ २६ ॥

इति पदार्थमूलतया वाक्यार्थप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

एव पदपदार्थसंबन्धनित्यतया वाक्यार्थस्य पदार्थमूलरूपत्वेन च चोदनानां प्रामाण्या-
क्षेपे परिहृतेऽप्युना वेदशास्त्रानां काठकादिममाप्त्या पौरुषेयत्वात्प्रगमात्तदवयवानां चोद-
नानामपि पौरुषेयत्वात्पुन प्रकारान्तरेण प्रामाण्याक्षेपार्थ सूत्रम् । वेदांश्चैके संनिकर्षं
पुण्याम्या इति । एतत्सूत्रं सगतिप्रदर्शनाय वृत्तानुवादपुर मग व्याख्यातु वृत्त कीर्त-
यति—उक्तमित्यादिना परिहृत इत्यन्नेन । यदुक्तं चोदनासूत्रे धर्मं चोदना लक्षण-
मिति तदेनावता ग्रन्थजातेन न्यवग्यापितं पदपदार्थसंबन्धनित्यत्वप्रतिपादनेन वाक्या-
र्थस्य पदार्थमूलरूपत्वप्रतिपादनेन च पदवाक्यश्रय आक्षेपः परिहृत इति भावः ।
किमर्थं तर्हीदमविकरणमित्यन अह—इटानीमित्यादिना । तथा पौरुषेय महे,
वेदा किं पौरुषेया उतापोरुषेया इति । तत्र पूर्वपक्षसूत्रम्—वेदांश्चैक इति ।
तद्व्याचष्टे—पौरुषेयाश्चोदना इति । इदं च सूत्रम्भमन्निकर्षपदेन उक्तमित्यादये-
नाऽऽह—मन्निकृष्टशब्दा इति । नया चाय सूत्रार्थः । एके—पूर्वपक्षेण, वेदान् मन्नि-
कर्षं—मन्निकृष्टशब्दान्मन्त्रकानित्यर्थः ।

न च पुरुषस्यान्यः शब्देनास्ति संबन्धो यदतः कर्ता पुरुषः कार्यः
शब्द इति । ननु प्रवचनलक्षणा समाख्या स्यात् । नेति द्रुमः । असा-
धारणं हि विशेषणं भवति, एक एव हि कर्ता, बहवोऽपि मन्त्र्युः ।
अतोऽस्मर्यमाणोऽपि चोदनायाः कर्ता स्यात् । तस्मान्न प्रमाणं चोदना-
लक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ २७ ॥

अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

जननमरणवन्तश्च वेदार्थाः श्रूयन्ते । ' बधरः प्रावाहणिरकामयत '
कुसुमविन्द औहालकिरकामयतेत्येधमादयः । उहालकस्यापत्यं गन्धत
औहालकिः । यद्येवं प्रागौहालकिजन्मनो नायं ग्रन्थो भूतपूर्वः । एव-
मप्यनित्यता ॥ २८ ॥

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥ [सि०]

मन्यन्त इति शेषः । तत्र युक्तिप्रदर्शनार्थं पुरुषाख्या इति सूत्रावयवं प्रश्नपूर्वकं
व्याचष्टे—कथं पुनरित्यादिना । यतः पुरुषाख्या वेदा अतः कृतक इति योजना । ननु
काठकादिसमाख्या नावश्यं कर्तृकार्यभावरूपसंबन्धपरा प्रवचनार्थान्तरपरत्वस्यापि
संभवात् । अतो न समाख्यया कृतकत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य परिहरति—नन्वित्या-
दिना । न तावदिह समाख्या प्रवचननिमित्ता संभवति । प्रवचनस्यासाधारणत्वासंभवात् ।
यवित्तव्यं च विशेषणेनासाधारणेन । अतः कर्तृप्रापिकैव सा । कर्ता त्वसाधारणो भवितु
मर्हतीति भावः । यद्यपि स्मर्तव्यस्य तादृशकर्तुः स्मरणं न विद्यतेऽप्यापि समाख्याबलेनैव
कृतकत्वमाश्रयणीयमित्याशयेनाऽऽह—अत इत्यादिना । तथा च वेदस्यैव समाख्या-
बलेन पौरुषेयत्वात्तद्व्यक्तचोदनानामपि पौरुषेयत्वादप्रामाण्यमेवाऽऽपद्यत इति चोदना-
लक्षणोऽर्थो धर्म इति प्रतिज्ञातार्थो न सिद्ध्यतीत्येवमाक्षेपसंगत्या प्रकृताधिकरणपूर्वपक्ष
इत्याह—तस्मान्न प्रमाणमित्यादिना ॥ २७ ॥

पूर्वपक्षे शुभ्रत्यन्तरकथनार्थं सूत्रम् । अनित्यदर्शनाच्चेति । तद्व्याचष्टे—जनन-
मरणवन्तश्चेत्यादिना । जननमरणवतां प्रवाहणाद्यपत्यानां बधरादीनां वेदे प्रतिपादनु-
त्तदुत्पत्त्यनन्तरमेव वेदनन्मप्रतीत्याऽनित्यत्वमेव वेदस्याऽऽख्येयमिति भावः ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रतिपादनार्थं सूत्रम्—' उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ' इति ।

तद्व्याचष्टे—उक्तमित्यादिना । शब्दपूर्वत्वमिति । शब्दशब्देनात्र शब्दजन्यम-
ध्ययनं विवक्षितम् । तथाचायमर्थः । सर्वेषु सामध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकमित्येत्येवमिति
सूत्रादावुक्तमित्यर्थः । सर्वे हि यथैव गुरणाऽर्थात् तथैवाधिजिगांसन्ते, न पुन-
स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमोऽध्येता वेदानामस्ति यः कर्ता स्यात् । तस्मात्कर्तृस्मरणाः
प्रावाहपौरुषेया वेदा इति भावः । एवं च पूर्वमेव वेदापौरुषेयत्वस्य सिद्धत्वात्तद्विषये

उक्तमग्नाभिः शब्दपूर्वत्वमध्येतृणाम् । केवलमाक्षेपपरिहारो वक्त-
न्यः सोऽभिधीयते ॥ २९ ॥

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

यदुक्तं कर्तृलक्षणा समाख्या काठकाग्रोति । तदुच्यते । नेयमर्यापत्तिः ।
अकर्तृभिरपि धनामाचक्षीरन् ।

प्रकरणेण वचनमनन्यमाधारणं कटादिभिरनुष्ठितं स्यात्तथाऽपि हि
समाख्यातारो भवन्ति । स्मर्यते च वैशम्पायनः सर्वशाखाध्यायी,
कठः पुनरिमां केवलां शाखामध्यापयांबभूवेति । स बहुशाखाध्यायिनां
संनिधावेकशाखाध्याय्यन्या शाखाभनधीयानस्तस्यां प्रकृष्टन्वादसाधा-
रणमुपपद्यते विशेषणम् ॥ ३० ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

यच्च प्रावाहणिरिति । तन्न । प्रवाहणस्य पुरुषस्यासिद्धत्वाच्च प्रवाहण-

पुन प्रयत्नो न कर्णीय इति केवल समाख्याव्यवहन्नेन कृतम्याऽऽक्षेपस्य परिहारो
वक्तव्योऽभिधीयते इत्येवमुत्तरसूत्रमवतारयति—केवलमित्यादिना ॥ २९ ॥

यदुक्तं काठक कालापकमित्यादिमपान्यावलेन कटादिकर्तृत्वमेवाऽऽश्रयणीय वेदाना-
मिति तत्परिहारार्थं सूत्रम् । 'आख्या प्रवचनात्' इति ।

तद्व्याख्यानार्थं पूर्वपश्युक्तमनुभाषणे—यदुक्तमित्यादिना । कर्तृलक्षणेति—कर्तृनिमि-
त्तिकेवत्यर्थः । परिहारमाह—तदुच्यते इत्यादिना । यद्वि हि काठकमित्यादिसमाख्या
कर्तृप्रापकत्व विनाऽनुपपत्ता म्यात्तदा तथैवार्थापत्त्या कर्तारमपि कल्पयेत् । न त्वियम-
नुपपद्यमाना भवति । अकर्तृभिरपि प्रकरणेण वचनमनन्यमाधारणं कृतवद्विरप्येवं समा-
ख्या भवति । अतो न मा कर्तृप्रापिकेत्याह—नेयमर्यापत्तिरित्यादिना ।

उपपद्यते च कटादिषु एकैकशास्त्रा येनपु बहुशाखायापिपुन्यापेक्षया प्रवचनेऽसाधा-
रण्यामित्याह—स्मर्यते चेत्यादिना ॥ ३० ॥

यत्तु जननमणवन्नो वेदार्था श्रयन् इति, तत्परिहारार्थं सूत्रम्—'परं तु
श्रुतिसामान्यमात्रम्' इति । तद्व्याख्यानार्थं पूर्वपश्युक्तमनुवदति—यच्च प्रावाहणि-
रिति । परिहाराभिप्रायं विवृणोति—तन्नेत्यादिना । प्रावाहणिशब्दस्य चरशब्दस्य
ष नानित्यपुन्यपरत्व तथा कुप्राप्यप्रसिद्धे । किं तु प्रतीयमानयोगिकर्येर्दालोचन-
या प्रावाहणिशब्द प्रकरणेण बाह्यनान्त्यर्थपर्ये नित्यमिद्वत्त्वात्त्वात्तत्रो चर इति
तस्यैव वाच्ये शब्दानुष्ठितिरित्येव नित्यार्थाभिप्रायित्वमेव तादृशवाक्यानामित्येत्-
पत्तान्यताह—प्रवाहणस्य पुरुषस्येत्यादिना । सूत्रम्यायमर्थः । परं तु—अनित्यद-

स्यापत्यं प्रावाहणिः । प्रशब्दः प्रकर्षे सिद्धो बहतिथ्य प्रापणे । न त्वस्य
समुदायः क्वचित्सिद्धः । इकारस्तु यथैवापत्ये सिद्धस्तथा क्रियायामपि
कर्तरि । तस्माद्यः प्रावाहयति स प्रावाहणिः । 'चवर' इति शब्दानुकृतिः ।
तेन यो नित्योऽर्थस्तमेवैतौ शब्दौ वदिष्यतः । अत उक्तं परं तु श्रुति-
सामान्यमात्रमिति ॥ ३१ ॥

कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः संबन्धात् ॥ ३२ ॥

अथ कथमवगम्यते नायमुन्मत्तवालवाक्यसदृश इति । तथा हि
पश्यामः, 'वनस्पतयः सत्रमासत' 'सर्पाः सत्रमासत' इति । यथा
'जरद्भवो गायति मत्तकानि' कथं नाम जरद्भवो गायेत् । कथं वा वनस्प-
तयः सर्पा वा सत्रमासीरन्निति । उच्यते । विनियुक्तं हि दृश्यते पर-
स्परं संबन्धार्थम् । कथम् । 'ज्योतिष्टोमः' इत्यभिधाय 'कर्त्तव्यः'
इत्युच्यते । केनेत्याकाङ्क्षिते सोमेनेति । किमर्थमिति स्वर्गायति । कथ-
मिति । इत्थमनयेतिकर्त्तव्यतयेति । एवमवगच्छन्तः पदार्थैरेभिः संस्कृतं
पिण्डितं वाक्यार्थं कथमुन्मत्तवालवाक्यसदृशमिति वक्ष्यामः ।

शेनादिति यदपरं कारणमुक्तं तत् श्रुतिसामान्यमात्रम् । श्रुतेः—शब्दस्यैवाद्य
साम्यमात्रं न तु प्रावाहणस्यापत्यं प्रावाहणिरित्यार्थकत्वम् । किं तु माप्यकारोक्षरी-
त्या प्रकर्षेण बहन्क्रियाकर्तृपरत्वमिति ॥ ३१ ॥

ननु 'वनस्पतयः सत्रमासत' 'सर्पाः सत्रमासत' 'गावो वा एतत्सत्रमासत'
इत्यादीनि वाक्यानुन्मत्तवालप्रलापसदृशानि श्रूयमाणानि कथमित् कृत्स्नस्य वेदस्याप्रा-
प्त्यर्थं नाऽऽपादयेयुरिति शङ्कानिराकरणार्थं सूत्रम् — 'कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणः
संबन्धात्' इति । एतत्सूत्रसूचितामेतत्सूत्रेणैव निवर्तनीया शङ्का प्रदर्शयति—अथ
कथमवगम्यत इत्यादिना । यथा 'जरद्भवो गायति मत्तकानीति । जरद्भवः
कंबलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मत्तकानि । तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्र-
कामा राजन्रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः' इत्याद्यसंबद्धप्रलापसदृशानीत्यर्थः । पारिहा-
राभिप्रायमाह—उच्यत इत्यादिना । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'सोमेन
यजेत' इत्यादीनि वाक्यानि परस्परं संबन्धार्थकानि दृश्यन्ते । साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यता-
विशिष्टार्थभावनाविषयकविधिनियेधप्रतिपादकत्वात् । अतः कथमित्यानि वाक्यानुन्मत्तवा-
लवाक्यसदृशानीति वक्तुं प्रभवाम इति भावः । ननु तेषां वाक्यानामुपपत्तार्थकत्वेऽपि

नन्वनुपपन्नमिदं दृश्यते, 'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्येवमादि । नानुपपन्नम् । नानेन 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्येवमादयोऽनुपपन्नाः स्युः । अपि च 'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्येवमादयोऽपि नानुपपन्नाः । स्तुतयो द्वेताः सत्रस्य, वनस्पतयो नामाचेतना इदं सत्रमुपासितवन्तः किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणाः । तद्यथा लोके, सव्याया मृगा अपि न चरन्ति, किं पुनर्विद्वांसो ब्राह्मणा इति । अपि चाविगीतः मुहुदुपदेशः सुप्रतिष्ठितः कथमिवाऽऽशङ्क्येतोन्मत्तबालवाक्यसदृश इति । तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सिद्धम् ।

इति श्रीमच्छावरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्येवमादीनामनुपपन्नार्थकत्वं दुर्वारमित्याशङ्कामनूय परिहरति—नन्वित्यादिना । यद्यपि वनस्पत्यादिवाक्यान्यनुपपन्नार्थकानि भवन्तु । तथाऽप्यनेनाग्निहोत्रादिवाक्यानि नानुपपन्नार्थकानि भवितुमर्हन्ति । तेषां सुस्पष्ट परम्परसत्रद्वार्यकत्वस्यैवोपलम्भात् ।

ननु तथाऽपि वनस्पत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमशक्यपरिहारमित्यत आह—अपि चेत्यादिना । न वनस्पत्यादिवाक्यान्यप्यनुपपन्नार्थकानि । उत्तरत्र विधीयमानस्य सत्रस्य म्नुतिसापेक्षस्यापेक्षितस्तुतिमर्मपकत्वेन प्रामाण्यसमवाटित्यभिप्रेत्य स्तुतिप्रकारमाह—वनस्पतयो नामेत्यादिना । उक्तार्थे लोक्यासिद्धस्तुतिवाक्य सवादतयोदाहरति—सत्रधेत्यादिना । मध्याकाले मृगा अपि कर्तुं वाकर्तव्यविवेकाविधुरा स्वच्छन्दाविहारपरिहृत्यैकत्र स्वम्भतया तिष्ठन्ति । किं वक्तव्यं विद्वद्भिर्वाङ्मणस्तथा कर्तव्यमिति दृष्टान्तमागाशय । किं चाविगीतशिष्टात्येतृपरम्परयाऽवगम्यमानोऽत्यन्तमुहुदुपदेशानुसृत्य सर्वथाऽनाशङ्कित दोषलेशो वेद कथमिवोन्मत्तबालवाक्यसदृश इति वैयात्येनाऽऽशङ्कत । सर्वथा दुराशङ्का न कार्येत्याशयेनाऽऽह—अपि चेत्यादिना । तस्मादपौरुषेयत्वाद्योदनार्ना प्रमाणता । चोदनेति प्रतिज्ञार्थः पादेनानेन साधितः ॥ इत्यभिप्रायेण पादार्थमुपमहरति—तस्माच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । सूत्रस्थावमर्थ । वाकारपूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । कृत इति भावे च, कर्मणीत्यर्थ । कर्मणि—सत्रादिरूपे, 'वनस्पतयः सत्रमासत' इत्यादीनां प्रशमाद्वारा विनियोगः—अन्वय स्यात् । कुत्र इति चेदाह—कर्मणः संबन्धादिति—सत्रादे कर्मण प्रशसासापेक्षस्य सनिधिपठितत्वरूपसबन्धमत्त्वानिति ॥ ३२ ॥

इति वेदापौरुषेयत्वाधिहरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमीमांसारण्टीरवमीमांसारत्नेत्यादिविष्णुाङ्कितवैदनायशाश्विहृतौ शावरभाष्यटिप्पण्या प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

सतन्त्रवार्तिकशावरभाष्यसहिते श्रीसादादर्शने प्रथमाध्याये
द्वितीयपादः ।

[१] आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमंतदर्थानां
तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥ [पू०] ✓

‘सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्द्रुद्रस्य रुद्रत्वम् । प्रजापतिरात्मनो वर्षामुद-
विखेदेत् । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्रोजानन्’ इत्येव-
मादीनि समांश्रान्तरः समांश्रान्ति वाक्यानि । तानि किं किंचिद्धर्म
प्रमिमत् जन्तं नेति भवेति विचारणा । तदर्थेभीषीयते । क्रिया कथमनु-
ष्ठेयेति तां वदितुं समांश्रान्तरौ वाक्यानि समांश्रान्ति । तथानि
वाक्यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रियासंबद्धं वा किंचित् । एवमेव भूत-
मर्थमन्वाचंक्षते रुदितवान् रुद्रौ, वर्षामुविखेद् प्रजापतिः, देवा वै दिशो
न प्रजर्जर इत्येवजातीयकानि, तानि कं धर्मं प्रमिमीरन् । अर्थोच्येत,
‘अंध्याहारेण वा विपरिणामेन वा, व्यवहितकल्पनया वा, व्यवधारण-
कल्पनया वा, गुणकल्पनया वा काश्चिदर्थः कल्पयिष्यत इति । स
कल्पयमानः कः कल्पयेत् रुद्रः किल रुद्रो, अतोऽन्येनापि रूदित-

सिद्धप्रमाणभावस्य धर्मं वेदस्य सर्वशः ।

विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगोऽधुनोच्यते ॥

सामान्यतः प्रामाण्यं सिद्धेऽधुना विमज्य विनियोगः प्रतिपाद्यते । अवधृतप्रामा-
ण्यस्य वा वेदरथेदानीं समस्तस्य विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य यथाविभागं धर्म
प्रत्युपयोगः प्रतिपाद्यते । तत्र पूर्वसूत्रवाच्यमिप्रायः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युपक्र-
मात्तस्य ज्ञानमुपदेश इति परामर्शोत्तकृताना क्रियार्थेन सामान्नाय इत्युपसंहाराद्विधि-
प्रतिषेधयोरेव प्रामाण्यं प्रतिपादितं; न च तद्व्यतिरिक्तशब्दगम्यत्वं धर्माधर्मयोः, नाप्य-
नधिगतार्थबोधनं मुक्त्वाऽन्यः शब्दस्य व्यापारोऽस्तीत्युक्तमेव । अतश्च यावन्त्येव
साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावाचित्वेन विधिप्रतिषेधान्तर्गतानि तेषां भवतु प्रामाण्यं यानि
त्वतिरिक्तार्थान्यर्थवादमन्त्रनामधेयानुपातीनि सोऽरोदीदिये त्वोर्भे त्वोर्द्धेदित्येवमादीनि
तानि सत्यप्यपौरुषेयत्वेऽर्थाभिधानसामर्थ्यं च धर्माधर्मयोरेवप्रमाणमतदर्थत्वात् । यथाश्रुत-
गृहीताना तावत्प्रतीत्यनुपलब्धेः प्रसिद्धमेवातदर्थत्वम् । अथ कयाचिच्छब्दवृत्त्या तादर्थ्यं
कल्पयेत्, एवमपि व्यवस्थाहेत्वभावात् धर्माधर्मयोरेवधारणं स्यात् । यदेव हि वाक्यं
गृहीतं तत्रेवाध्याहारविपरिणामादिभिर्धर्मैर्षं कल्पयितुं शक्यते । तद्यथा सोऽरोदीदित्ये-
वमेव तावद्वाक्यं विदिष्टरूपान्तरितोपन्यासद्वारा रोदनकर्तव्यतापरम् । अथ वा महता-

(१ तै० सं० १-५-१ । २ तै० सं० २-१-१ । ३ तै० सं० ६-१-५ ।)

व्यम् । उच्चिखेदाऽऽत्मवर्षां प्रजापतिरतोऽन्योऽप्युत्खिदेदात्मनो वषाम् ।
देवा वै देवयजनकाले दिशो न प्रजातवन्तोऽतोऽन्योऽपि दिशो न
प्रजानीयादिति ।

तच्चाश्रयम् । इष्टवियोगेनाभिधातेन वा सूदृ वाष्पनिर्माचनं तद्गो-
दनमिन्युच्यते । न च तदिच्छातो भवति । न च कश्चिदात्मनो
वषामुत्खिद्य तामग्नौ प्रहृत्य तत उत्थितेन तूपरणं पशुना यष्टुं शक्नु-
यात् । न च देवयजनाध्यवसानकाले कैचिद् दिशो मुखेषुः । अत
एषामानर्थक्यम् । तस्मादेवंजापतीकानि वाक्यान्वयनित्यानीत्युच्यन्ते ।

मप्येवंविधाः प्रमादाः संभवन्ति, तस्मात्प्रयत्नेन वर्जयितव्यमिति । अतो विधिप्रति-
पेक्षयोरम्बुदत्त्वाद्धर्मावर्धत्वेन निर्णये शक्यत्वावः । शास्त्रदृष्टविरोधादयश्च स्थिता एव ।
यत्तु मूत्रान्वाशानमात्रं यथावर्धितः प्रतिपाद्यते तत्र यद्यपि सत्यत्वमन्त्येव तथाऽपि
न तेन प्रयोजनमित्यनर्थक्यम् । अपि च । वृष एवाग्नेर्दिवेत्यादीनां स्वार्थेऽप्यप्रामाण्यं
वक्ष्यते । विन्येकवाक्यत्ववर्गेनेव तेषां रूपमङ्गः क्रियते । न च तस्यापि किञ्चित्प्रमाण-
मस्ति । भिक्षुरपि हि तैः किञ्चित्प्रतिपादयितुं शक्यमेव । न च तत्प्रतिपादयतां
निःप्रयोजननेत्यविज्ञायमानप्रयोजनवदर्थान्तरकल्पना शक्या । न हि लोष्टं पश्यतन्तद्दर्शनं
निःप्रयोजनमिति सुवर्णदर्शनता कल्प्यते । सर्वाण्येव च प्रमाणान्युपयुज्यमानमनुपयुज्य-
मानं वाऽर्धमात्मगोचरत्वापन्नं गमयन्ति । तेनैव चैषा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलत्वेन
वर्ण्यन्ते । अन्यथा ह्युपादानमेवैकं फलं म्यात् । अपि च प्रमाणोत्पत्त्युत्तरकालं प्रयो-
जनवत्त्वमप्रयोजनवत्त्वं वा विज्ञायते न तु मद्देशेन प्रमाणोद्भूतिः । तस्माद्यो यद्दूषोऽर्थः
प्रतीयते स तथैव प्रयोजनवत्त्वमप्रयोजनवत्त्वं वा प्रतिपद्यते । न हि प्रयोजनवदेव प्रमा-
तथ्यामिति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । यत्रापि तावत्स्वार्थानः प्रमाणविनियोगस्तथाप्येवदु-
र्लभं किमुताबुद्धिपूर्वनित्यावर्धितवेदोत्थापितज्ञानग्राह्ये । न च वेदम्य प्रयोजनवदर्थामि-
धानशक्तिः प्रथममवचूता । अयमेव हि परीक्षाकालो वर्गेने कीदृशं पुनर्वेर्तति ।
तद्य विदित्वा यथानुरूपमनुष्ठातुं क्षमा वयं न तु वेदं पर्यनुयोक्तुं किमयं निःप्रयोजन-
मभिदधानि तद्वाऽपिदृष्टवत्किमप्यप्रयत्नेन धार्यते इति । सर्वपुराणां केवलं प्रतिपत्तृत्वेन
पारतन्त्र्याद्वेदप्रशोत्तरकालं च परीक्षावमरान् । न ह्यनधीतवेद एवाऽऽदौ परीक्षितुं समः ।
पश्चात्परीक्षमाणस्य तु नाबुद्धिपूर्वनिर्णयनं प्रकरणगन्त्यायेन निश्चयेत्पूर्ववति ।
तस्मात्पर्याप्तिसिद्धौ प्राटिवाक्यानां गम्यमानप्रयोजनवत्त्वादानर्थक्यं निःप्रमाणमिति नाऽऽ-
र्थयते तथैवैषां प्रयोजनवत्त्वं नाऽऽश्रयितव्यम् । न हि यथागताम्युपगमादन्यत्किञ्चि-

यद्यपि च नित्यानि, तथाऽपि न नित्यमर्थं कुर्वन्तीति । स एष वाक्यै-
कदेशस्याऽऽक्षेपा न कृत्स्नस्य वाक्यस्य । नन्वेकदेशाद्विना साकाङ्क्षः
पदसमूहो न पर्याप्तः स्वस्मै प्रयोजनाय । अत आक्षिप्त एवेति । नैवम् ।
भवति हि कश्चित्पदसमूहो योऽर्थवादेभ्यो विनाऽपि विदधाति कंचि-
दर्थम् । यानि पुनस्तैः सह सयुज्यार्थान्तरे वर्तन्ते तान्येकदेशाक्षेपे-
णाऽऽक्षिप्यन्ते ॥ १ ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ २ ॥ ✓

स्तेनं मनः, अनुतयादिनी वागित्येवंजातीयकाना धर्मं प्रत्यप्रामाण्यम् ।

त्साधीय परीक्षकाणाम् । योऽपि च क्लेशेन स्तुतिनिन्दात्मकोऽर्थं कल्प्येत स भाव
नयाऽऽश्रयानन्त पातित्वात् न गृह्यते । तथा चागृहीत न विधिप्रतिषेधावाश्रयत । तदना-
श्रित च दूरे पुरुषार्थाद्भवतीति । अपि नैवविषेषु स्तुतिनिन्दाकल्पनायामितरेतराश्रयप्र-
सङ्ग । स्तुतिनिन्दात्मकत्वेनैव लोकवाक्यता तथा चानु-मीहितस्तुतिनिन्दोत्प्रेक्षाश्रयणम् । न
चान्यतरमूलप्रसिद्धिरस्ति यतो न्यवतिष्ठेत । तस्मात्पृथगवस्थिताना दृष्टत्वादानर्थक्यमे-
वोपपन्नतरमिति । स एष वाक्यैकदेशस्येति । विन्दुदेशातिरिक्तस्य सिद्धान्ताभिप्रा-
येणैकदेशस्य न तु पूर्वपक्षे, भिन्नवाक्यत्वाभ्युपगमात् । अथ वा वाक्याना मध्य एक
देशाक्षेप कतिपयानामित्यर्थः । तत्र यानि तावत्केवलविधियुक्तानि तेषु नैवाऽऽशङ्का ।
यान्यपि लिखादिमन्ति प्रागर्थवादेभ्यो विधिसमर्थानि तै सयुज्यार्थान्तरे स्तुतिस्तुत्यस-
न्धे वर्तन्ते तेषामर्थवादाभावे तन्मात्रमेव हीयते न तु विधित्वेन पुरुषार्थताऽपि । यानि
तु वर्तमानापदेशयुक्तानि स्तुतिनिरपेक्षविध्यसमर्थानि यथा “ यस्य स्वादिरः सुवो
भवति स च्छन्दसामेव रसेनावद्यति” इत्येवमादीनि तान्येकदेशाद्वारेण समस्ता-या-
क्षिप्यन्ते ॥ १ ॥

वाङ्मनसयोर्विद्यमानमविद्यमान वा स्तेयानृतवदनमुच्यमान धर्मं स्वार्थेऽपि वा न
प्रामाण्य प्रतिपद्यते । अथ त्वध्याहारादिभिरेव कल्प्येत वाङ्मनसयो सर्वशरीरेषु चेष्टा
प्रति प्राधान्यादितरभूतेन्द्रियैरपि तच्चरितमनुवर्तितव्यमिति । तत शास्त्रविरोधः । तत्रै-
तत्स्यात् । विहितप्रतिषिद्धत्वात्पोडश्यादिवद्विकल्प इति । इतरस्तु कल्पनीयकल्मसेन
वैपन्यमाह । ननु सात्यन्तदुर्बलेऽपि विधिस्तदधीनात्मशभेन प्रतिषेधेन तुल्यबलो भव-
तीति “प्रतिषेध प्रदेशेऽनारम्य विधाने च” इत्यत्र वक्ष्यते । सत्यम् । यस्य शास्त्रमन्तरेणा
प्राप्तिरस्ति तत्रैतदेवम् । यत्पुनरर्थप्राप्त निषिध्यते तत्र विध्यनभ्यनुज्ञायैव लब्धात्मान
प्रतिषेधा बलीयासो भवन्तीति तत्रैव वक्ष्यतेऽर्थप्राप्तवादिति चेदिति । स्तेयानृतवादयोश्च
विनैव शास्त्रेण प्रवृत्तयोर्विधिनिरपेक्षोऽवस्थित प्रतिषेध इति कल्प्य विधिं वाचते ।

भूतानुवादात् । विपरिमाणामादिभिरपि कल्पमाने स्तेयं मृपोद्यं च
कर्तव्यमित्यापतति । तच्चाशुच्यं स्तेयानृतवादमतिपेत्रमव्राधमातेनानुष्ठा-
तुम् । न च विकल्पः, वैषम्यात् । एकः कल्पो विधिरकः प्रत्यक्षा ।

नानुवादमिति तु प्रत्यक्षात् । अथ न च ।

अथ दृष्टविरोधः । 'तस्माद् घूम एवाग्निर्विवा ददद्ये नाचिः ।
तस्माद्घूर्तिरेवाग्नेर्नक्तं ददद्ये न घूम इति ।' अस्माद्धोकादुक्त्वात्प्रमाणा-
दित्यं गतो, रात्रावादित्यस्तम्' इत्येतदुपपादयितुमिदम् । उभयमपि
दृष्टविरोधमुत्पद्यते । तस्माद्ग्रापाऽवधारणा सिध्यतीति । अपरो दृष्टविरोधः ।
न चैतद् विशेषं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वा इति ।

तस्मादानर्थक्यम् । अनः परं स्वार्थं नैवाऽऽनर्थक्यं प्रतिपादयति । रात्रिदिवं
घूर्णार्थिपोरपि दर्शनात् " घूम एवाग्निरेवेति " चैतद्द्वयमपि प्रत्यक्षविरोधादव-
धारणं न संभवति । अथ वा यदग्नेन प्रतिपाद्यते दिवाऽग्निरादित्यमनुप्रमिक्षति रात्रावा-
दित्यमिति तदवधारणं नोपपद्यते । पूर्वोक्तस्य हेतोरसिद्धत्वात् । ततश्चाग्निसूर्यभोर्नक्तं दिवं
व्यवस्थितज्योतिष्प्रतिपादनाय स्तुतिरप्यसत्यत्वात्प्रवक्तव्यत इत्येवा वाऽनवधारणा ।
अथ वा सूर्यो ज्योतिरिति प्रातरयं मन्त्रोऽग्निर्ज्योतिरित्येष सायमित्येवा मन्त्रयोरवधा-
रणा न सिध्यति । अथ वा समन्तो वेः प्रमाणमित्येषाऽवधारणा न सिध्यती-
त्यभिप्रायः । शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधद्वयं पुनः शास्त्रदृष्टविरोध इति यत्,
सदृशान्यायानि सन्ति क्रमभेदेन चोच्यते तत्परिहारसूत्रक्रमेदानुरोधेन । न चैत-
द्विद्य इत्याप्येवधारणोपोऽभिमतः । स चायं क्रियातत्संबन्धनमिधानात्तद्विषयत्वेनाश-
माणम् । न हि ब्राह्मणत्वाज्ञानसंदेहविपर्यया. केनचिदंशेन कर्मण्युपयुज्यन्ते । न च
प्रत्यक्षविरुद्धा म्नुतिः संभवति । न च स्वतन्त्रब्राह्मणत्वाज्ञानप्रतिपादनेन प्रामाण्यम् ।
कथं पुनरयं दृष्टविरोधो यदा समानाकारेषु पिण्डेषु ब्राह्मणत्वादिविभागः शास्त्रेणैव
निश्चीयते । नायं शास्त्रविषयो लोकप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मसत्त्वादिवन् । कथं पुनरिदं लोकस्य
प्रसिद्धम् । प्रत्यक्षेणेति ब्रूम । कस्मात्पुनर्मातापितृसंबन्धानभिज्ञाभ्यस्तुःसंनिहृष्टेषु मन्-
त्रेष्वेवनाम्नानं न प्रतिपद्यन्ते । शक्यमावात् । यथा वृक्षत्वं प्रागभिधानन्युत्पत्तेः । नैतत्स्यं
वृक्षत्वं प्रागभिधायकत्वापाराज्जात्यन्तरव्यवच्छिन्नं स्वयच्छिन्नानुगतं शास्त्रादिमद्वेषेण
दृश्यते । न तु ब्राह्मणत्वम् । अपि च व्युत्पन्नशब्दोऽपि निमित्तान्तरादने नैव प्रति-
पद्यते । न चोपवृत्तान्ययनादि निमित्तम् । वर्णत्रयमाधारणत्वात् । अयाप-
नाद्यपि मित्राचारशाश्रियवैश्वप्रानिवोगित्वात्संदिग्धम् । सर्वं च दुष्टदूष्टेषु संभाव्यमान-

Secondly, it actually means that in

अक्रियार्थत्वादनर्थकम् । अभायमर्थो तत्रैतज्ज्ञायते, किं वा ब्राह्मण
व्यसृताब्राह्मणा वेति, प्रत्यक्षविरुद्धमभायम् । अपरः ब्राह्मणदृष्टेः

त्वादनर्थितम् । यत्स्वविचारितसिद्धमेव प्रतिपद्येत स शुक्तिकामपि रजतं मन्यमानः
क्रीणीयात् । नैव दोषः । कचिद्धि काचिज्जातिग्रहण इतिकर्तव्यता भवतीति कर्णितमे-
तत् । तेन यथैवाऽऽलोकेन्द्रियानेकपिण्डानुस्यूतिशब्दस्मरणव्यक्तिमहत्त्वसंनिकर्षाकारविशो-
पादयोऽन्यजातिग्रहणे कारणं तथैवाप्रोत्पादकजातिस्मरणम् । अयं चोत्पाद्योत्पादकसंबन्धो
मातुरेव प्रत्यक्षोऽन्येषां स्वरूपमानासौपदेशाद्यवगतः कारणं भवति । न चावद्यं प्रत्यक्षा-
वगतमेव प्रत्यक्षनिमित्तं भवति चक्षुरादेरनवगतस्यापि निमित्तत्वदर्शनात् । आन्तरालि-
कस्यूतिव्यवहितमपि चेन्द्रियसंबन्धानुसारि प्रत्यक्षमित्येतत्साधितम् । न च यत्सहसा
सर्वस्य प्रत्यक्षं न भवति तन्निष्पन्नतोऽपि पद्यता न प्रत्यक्षमित्येतदप्युक्तमेव । ह्यप-
राधात्तु दुर्ज्ञानोऽयं संबन्ध इति स्वयमेव वक्ष्यति । न च तावन्मात्रेण प्रत्यक्षता हीयते ।
न हि यद्विरिशुद्धमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षम् । न च स्त्रीणां कचिद्ध्यभिचारदर्शनात्स-
र्वत्रैव कल्पना युक्ता । लोकविरुद्धानुमानासंभवात् । विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः
परिरक्षन्त्यात्मानमनेनैव हेतुना राजभिर्वाह्यैश्च स्वपितृपितामहादिपारम्पर्याविस्मर-
णार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथा च प्रतिकुलं गुणदोषस्मरणात्तदनुकूलाः प्रवृत्ति-
निवृत्तयो दृश्यन्ते । न च मर्त्यव्यतिरेककृतेन वर्णासंक्रोऽपराधेन जायते । दृश्य-
ते ह्यपराधिर्नामपि स्वमर्त्यनिमित्तः प्रसवः । तदपराधनिमित्तस्तु तासामशुभफलोप-
मोगो भवेन्नत्वत्पानां वर्णसंकरः । न च नियोगतो वर्णान्तरैरेव सह प्रमादः ।
सवर्णेन चोत्पादितस्य नैव वर्णान्तरत्वापत्तिः । संकरजाताणामपि च पुनरुत्कर्षापक-
र्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वाऽन्यतरवर्णापत्तिः स्मर्यते । तत्र त्वेतावन्मात्रमामिकं प्रत्येत-
व्यम् । न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमो लौकिकप्रमाणगम्यः । तस्मात्सत्यपि सारूप्ये यथा
केचिन्नितिचेत् स्त्रीपुंस्त्र्येकित्वादिविभागज्ञानं तथैव दर्शनस्मरणपारम्पर्यानुगृहीतप्रत्य-
क्षगम्यानि ब्राह्मणत्वादीनीति मयस्यज्ञानवचनस्य प्रत्यक्षविरोधः । येषामप्याचारनि-
मित्ता ब्राह्मणत्वादयस्तेषामपि दृष्टविरोधस्तावदस्त्येव न स्वाचारनिमित्तवर्णविभागो
प्रमाणं किञ्चित् । सिद्धान्तो हि ब्राह्मणादीनामाचारा विधीयन्ते, तत्रेतेतराश्चयता
भवेत् । ब्राह्मणादीनामाचारस्तद्वशेन ब्राह्मणादय इति । स एव शुभाचारकाले ब्राह्मणः
पुनरशुभाचारकाले शूद्र इत्यनवस्थितत्वम् । तथैकेनैव प्रयत्नेन पर्यादानुग्रहादि कुर्वतां
युगपद्ब्राह्मणत्वाब्राह्मणत्वविरोधः । एतामिरुपपत्तिमित्ययं प्रतिपाद्यते । न तपआदीनां

न सतन्त्रवातुकशावरभाष्यसम्बन्ध—

नेति तिष्ठति अथवा इति अति अति

(कान्त) who knows whether or not

ावरायः । का हि तद्वेद, यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति । यदि प्रश्नोऽ-
यम्, अक्रियार्थत्वादनर्थकः । अधानवकल्पितः, शास्त्रदृष्टेन विरोधः । अतः
प्रत्यक्षविरुद्धमप्रमाणम् ॥ २ ॥ *It is an empirical real uncertainty*

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

गर्गत्रिरात्रब्राह्मणं प्रकृत्योच्यते, शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति ।
यदि भूतानुवादः, अनर्थकः । अधाध्ययनफलानुवादः, ततोऽसदनुवादः ।
कालान्तरे फलं भविष्यतीति चेत् । न ह्यत्र प्रमाणमस्ति । विधिः
ऽस्यादिति चेत् । नैष विधिपरः । द्रव्यसंस्कारकर्मस्त्विति चिन्तायिष्य-
त्येतदुपरिष्ठात्, किं फलविधिरुतार्थवाद इति । इह तु किं भूतानुवा-
दः क्रियार्थो वेति । तेन न फलविधित्वाभिराकृतस्येहानर्थकोऽर्थवा-
दविचार इति । आऽस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति चो-
दाहरणम् ॥ ३ ॥ *(It is a man known to be, an extremely wealthy child
is born among his progeny)*

अन्यानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति, पशुबन्धयाजी सर्वाँल्लोकानभि-

समुदायो ब्राह्मण्यम् । न तज्जानितः संस्कारः । न तद्भिन्त्यङ्ग्या जातिः । किं तर्हि
मातापितृनातिज्ञानाभिन्त्यङ्ग्या प्रत्यक्षसमाधिगम्या । तस्मात्पूर्वेष्वन्यायेन वर्णविभागे
व्यवस्थिते मासेन शूद्रीभवतीत्येवमादीनि कर्मनिन्दावचनान्यथ वा वर्णत्रयकर्महानिप्र-
तिपादनार्थानीति वक्तव्यम् । पूर्ववच्चात्रापि क्लृप्तत्वात्प्रत्यक्षस्य कल्प्येनाज्ञानविधिना सह
विकल्पो न संभवति । अपि च तत्रानुष्ठानात्मकत्वाद्भवेदापि न त्वत्र वस्तुरूपानामैवा-
त्म्येनाविकल्प्यत्वात् । को हि तद्वेदेति पूर्ववदेवाज्ञानसंशयविपर्ययाणामनौपयिकत्वादा-
नर्थक्यम् । निश्चितवेदप्रामाण्यैश्च त्रैविचवृद्धैर्विज्ञायमानत्वात्स्वार्थेऽप्यानर्थक्यम् । विक-
ल्पाभावश्चानन्तरोक्तवत् ॥ २ ॥

यदि तावद्गर्गत्रिरात्रब्राह्मणवेदानुमन्त्रणज्ञानशाले विद्यमानयोरेव मुखशोभावानि-
जन्मनोः संकीर्तनं न धर्मं प्रति प्रमाणम् । अथ त्वविद्यमानयोस्ततः स्वार्थेऽपि । वर्त-
मानापदेशाच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिविरोधः, कर्मानुष्ठानयोग्यपुरुषकरणद्विद्यासंस्कारस्य दीप्ति-
तनीर्ष्यानादिवाञ्छिराकाङ्क्षत्वात्फलविधित्वं निराकारिष्यते । यौनस्त्व्यात्तर्ह्यत्र न विचार-
यितव्यमत्र आह तेन फलविधित्वाञ्छिराकृतस्येहाऽऽनर्थक्यार्थवादत्वविचार इति । मृत्यु-
र्थताऽपि श्वाप्त्यस्य नास्तीति व्यभिचयमेव ॥ ३ ॥

अनन्तरेणैव पूर्णाहुत्यादिफलवचनानि व्याख्यातानि विधित्वाभ्युपेत्यवादेन तु दोषा-

जयति, तरति मृत्युं, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैन-
 मेवं वेदेति । यदि भूतानुवादमात्रमनर्थकम् । अथ फलविधेः, इतरेषा-
 मोनर्थक्यम् । न ह्यकृत्वा पूर्णाहुतिमग्निहोत्रादयः क्रियन्ते । न चानिष्टा
 अप्रीप्सामीयेन सोमेन यजन्ते । न चानर्थोत्थाश्वमेधेन यजन्ते । तथा,
 पयि जातेऽकं मधुरं सृज्य तेनैव पया मध्वर्थिनः पर्वतं न गच्छेद्युस्ता-
 दशं हि तत् । अपि चाऽऽहुः । अके चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
 इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरोदिति ॥ ४ ॥

अभागिप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीत्यप्रतिषेधभागिनपर्यं प्रति-
 पेधन्ति । विज्ञायत एवेतदन्तरिक्षे दिवि चाग्निर्न चीयत इति । पृथिवी-
 चयनप्रतिषेधार्थं च यद्वाक्यं भवेच्चयनप्रतिषेधार्थमेव तत् । अयामभागम् ।
 नैव विरोधो भवति । कथं तत्प्रमाणं यद्विधेयन्तरमाकुलयत्, स्वयं
 न्तरमभिधीयते । पूर्णाहुतेरग्निस्संस्कारत्वात्पशुबन्धस्य च ज्योतिष्टोमोपकारकत्वादश्वमे-
 धज्ञानस्य च संस्कारत्वाच्च तावत्फलविधित्वावसरः । यदि पुनरिष्यते ततोऽन्यनर्थ-
 क्यम् । समानफलान्यपि कर्माणि यानि परस्परानपेक्षाणि क्रियन्ते तेषां यथारुच्यनुष्ठा-
 नान्नान्यनर्थक्यकरत्वम् । पूर्णाहुतिपशुबन्धयोस्त्वकृतयोरितरकर्मानधिकारात् ।
 प्रथमं वा नियम्येतेत्यनेन न्यायेनावापे फले नोत्तरकर्मानुष्ठानप्रयोजनमस्तीति तद्विधान-
 र्थक्यम् । तथा च दृष्टान्तोऽपि तेनैव पया मध्वर्थिन इति यत्रान्यः पन्या, पर्वतस्य तत्र
 गच्छेद्युरपि न तु तेनैव गच्छन्ति । तस्माद्भूयसां कल्लसानां विधीनामनुग्रहाय वरं कल्प्या-
 नामेवानर्थकत्वम् । न च फलविशेषार्थिनः पराणि कर्माण्यविशेषश्रवणात् । न हि समा-
 नायां श्रुतावप्रत्यक्षाः सन् फलविशेषः कर्मविशेषेभ्यः शक्यः कल्पयितुम् । न च स्तुति
 रसत्यत्नादिति स्थितमेव ॥ ४ ॥

श्रीण्यपि पृथिव्यादिवचनान्यप्रतिषेधभागिनपर्यं प्रतिषेधन्ति । अन्तरिक्षे दिवि च तावद्-
 प्रासत्वात्प्रतिषेधावप्यत्वम् । अनश्च पर्युदसिनन्यामावात्र पर्युदासः । अनन्तरिक्षे ह्यदिवि
 च पृथिव्यां नित्यं चयनं प्राप्नोति तद्विधिरनर्थकः । अथापि नित्यानुवादस्तथाऽप्यक्रिया-
 र्थत्वमेव । पृथिवीचयनप्रतिषेधपर्युदासौ तु चयनविषयत्वात्वेनाशक्यौ । बाधे च विद्या-
 नर्थक्यम् । विरूपेऽपि पक्षे बाधः । कामसंयोगाच्चाग्नेरस्त्येव पाप्मकत्वम् । दुर्बलश्च
 प्रतिषेधः । पृथिवीपरत्वे सति चयने कल्प्यत्वान् । एतदेवाभ्य स्वयमाकुलत्वम् । विद्य-

तन्त्रवार्तिकशावरभाष्यसमेते

(नेत्रवर्ण) (L. for the A)

चाऽऽकुलं स्यात् । न चेतव्यं हिरण्यं निधाय चेतव्यमिति ॥ ५ ॥ ५

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥

अनित्यसंयोगश्च वेदप्रमाण्ये सति । परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति परिहृतः । इदानीं वेदकदेशानामाक्षिप्तानां पुनरुपोद्बलक उत्तिष्ठति, बंधरः प्रावाहणिरकामयतेति ॥ ६ ॥

विधिना त्वैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥७॥ [सि०]

इदं समाभ्यायते वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः । वायुवै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधाधतिं स एवेनं भूतिं गमयतीति ।

नन्तरमेव हिरण्यं निधाय चेतव्यमिष्टमभिरग्निं चिनुत एतच्चाऽऽकुलयेत् । प्ररोचनाद्बुद्धिस्तु नैवोत्पद्यते ॥ ९ ॥

सर्वोपाख्यानैकव्यपरत्वासंभवात्स्वरूपप्रतिपादनादनिर्त्यसंयोगः । स च संस्त-
वेदप्रमाण्ये सति कथंचिदन्यथा नीयेत । यत्र तु यथैवं प्रमाणानां मध्ये शब्दस्त-
प्रापि च वेदः प्रमाणं तथैव वेदेऽपि विधिमात्रं युक्त्या कल्प्यते तदेतरेकदेशवदनि-
त्यार्थकदेशप्रमाण्यं यथाश्रुतार्थग्रहणादापन्नं किं निवार्यते । तन्मादेवमादीनामनपेक्ष्यार्थ-
मन्ययनमात्रादेव फलं कल्प्यम् । अथ वा यथैतान्युपेक्षाफलानि तथा तद्विपर्यं प्रत्यक्ष-
मपि प्रतिपत्तव्यम् । अथ कस्मान्मन्त्रवचयाप्रकरणं प्रयोगकाले न प्रयुज्यते । प्रयोगरू-
पसामर्थ्याभावात् । न हि मन्त्राणां पाठमात्रेण विनयोग किं तर्हि संत्सामर्थ्यान् ।
न चात्र तदाम्ति । अथ वा यथा तेषां पूर्वपक्षे कार्यान्तरमावाद्रूपमात्रं ग्रहीष्यते तर्थाऽ-
प्राप्यस्तु । यत्तु सूत्रकारेणानित्यत्वमुक्तं तत्प्रमाण्यापेक्षया नाप्रयोज्यतया ॥ ६ ॥

पूर्वपक्षोदाहृतेष्वेव वाक्येषु मिद्धान्तेऽभिधातये किमर्थं वायव्यवाक्यमुपन्यस्यते ।
वेत्तिदाहुः । संभनन्यायत्वादिदमपि तत्र तान्यपि चेहोदाहृतानि द्रष्टव्यानीति । यद्य-
प्येवं तथाऽप्यपूर्वोदाहरणमभिप्रायान्तरमाकाङ्क्षति । तदभिधीयते । पूर्वोदाहृतेषु सर्वत्र
स्वार्थासत्यत्वमप्याशङ्क्यते । तत्र क प्रथममेव तत्प्रतिपादनहेतुमङ्गीकुर्यादिति प्रति-
द्वम्बार्थासत्यत्वाना स्तुतिद्वारैकवाक्यभावेन धर्मप्रमाणशेषत्वमात्रप्रतिपत्तिसौकर्यार्थं वाय-
व्यवाक्योपन्यासः । तत्र भाष्यकाराः प्रसिद्धेनैकवाक्यत्वेन स्तुत्यर्थोपयोगं वदन्ति ।
एतावत्त्वत्र प्रथमं वक्तव्यम् । किमर्थं रूपमङ्गी न बलादेकवाक्यतां पुस्त्यार्थत्वं वा वेद-
स्योच्यत इति । लौकिकवाक्ये तु दृष्टत्वादिति यद्युच्येत तत्राभिधीयते । युक्तं लोके
वाक्यार्थस्य प्रमाणान्तरगन्यत्वादन्यथाऽपि कल्पनम् । इह त्वत्यन्तातीन्द्रियत्वाद्येषा-
श्रुतादीपदप्यन्यथात्वे पौरुषेयत्वमापद्येत । लोकेऽपि च यानि प्रमाणान्तरानवगतार्थानि

आप्तप्रत्ययमात्रेण श्रोतॄणां प्रमाणानि भवन्ति तेषां नैवान्पयात्वरूपं लभ्यते । तत्र केचिद्वदन्ति । “तुल्यं च सांप्रदायिकम्” इति वद्वक्ष्यति तेन समस्तो वेदः पुरुषार्थ इति साध्यते । न ह्यात्मानुपकारिणं सन्तमेन बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषाः प्रयत्नेन धारयेयुः । यद्यपि च केषांचिदज्ञानं भवेत्तथाऽप्यस्मत्पूर्वातिक्रान्ताऽनेकपरीक्षकप्रमादकरूपना निष्प्रमाणीका । तस्माद्यथा यथा पुरुषार्थता भवति तथा तथा भङ्क्त्वाऽपि रूपं व्याख्यायत इति । न त्वेतदुक्तमिव । कुतः, पुरुषार्थीनप्रामाण्यप्रसङ्गात् । यदि ह्यक्षरानुपात्तोऽप्यर्थोऽस्मदादिभिरेवं कल्प्यते । यस्माद्द्वयं प्रयत्नेन धारयामस्तस्माद्दस्य पुरुषार्थेति । तथा सत्यात्मचेष्टितवशेन प्रामाण्यमभ्युपगतं म्यात् । अथ पुरुषान्तरधारणमुच्येत । एवमपि तद्वशेन तैरप्येवमन्यवशेनेत्यनादित्वेऽपि सत्यन्वपरम्परान्यायेन सर्वेषां परप्रत्ययान्न क्वचित्प्रामाण्यावस्थानम् । सर्वत्र ह्येवमयं पुरुषो वेदेति प्रत्ययो नैवमयमर्थ इति । तेन यद्यपि तेषु तेष्वध्येतृषु नूनं पुरुषार्थं वेदं मन्यन्त इत्यभिप्रायोऽनुमीयते । तथाऽपि निर्मूलत्वात्तन्मात्रेणासिद्धिः । अतो यावद्भेद एव पुरुषार्थतया सकलमात्मानं न प्रतिपादयति तावदप्रमाणम् । तदुच्यते । सकलस्य तावद्भेदस्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यन्ययनभावना विधीयते । तत्र किं भावयेदित्यपेक्षायामध्ययनमित्यागतमपि पुरुषप्रवर्तनाशक्तियुक्तेन विधायकेनापुरुषार्थसाध्यायां भावनायां प्रवर्तनाशक्तिप्रसक्तेस्तदशाञ्जिराक्रियते । तत्र स्वाध्ययनेनेत्यविरोधात्संनिधेश्च करणादे निविशते । तेन किमित्यपेक्षिते यच्छक्यत इत्युपबन्वादस्यग्रहणमित्यापत्ति । तस्याप्यपुरुषार्थत्वात्तेन किमिति पदावधारणमित्युपत्तिष्ठते तेनापि पदार्थज्ञानं तेन वाक्यार्थज्ञानं तेन चानुष्ठानमनुष्ठानेन स्वर्गादेफलप्राप्तिरित्येतावति प्राप्ते निराकाङ्क्षा भवति । एवं सर्वविधीनां प्राक् पुरुषार्थलाभादपर्यवसानम् । न च सहस्रैव विधिदर्शनात्स्वर्गाद्यैव फलं कल्प्यते । योग्यतया हि यस्य यत्रानन्तरमाविनि व्यापारो लक्ष्यते तदेव तस्य कार्यमित्यवधार्यते । तत्र यदि तावत्तदनुसारेणैव विन्यत्यप्यध्वनि फलमासाद्यते ततो नान्तरा कल्पनमर्हति । पारम्पर्यप्रयोजनेनपि श्रुतविध्युपपत्त्याऽन्यथानुपपत्तिलक्षणायापत्त्यनुत्पादात् । यत्र त्वनन्तरं दृष्टं कार्यं न स्वयं पुरुषार्थं नापि पारम्पर्येण तमाप्नोति यथा होमम्याऽऽहवनीयप्राप्तिर्भस्मसाद्भावे वा तत्र तदतिक्रमेण साक्षात्कर्मेण एवाट्टककल्पना । सर्वत्र चैतल्लक्षयितव्यम् । यत्र तु विहिते फलाकाङ्क्षिणि तदनात्मकार्यपरम्परायां सत्थानान्तरालिकं किञ्चित्कृतत्वे पुरुषार्थाय वा चोद्यते तत्र तदेव तत्साधनं पूर्वस्य तु विधेस्तदुपकारार्थतया पर्यवसानम् । यानि तूत्तरविधेः कार्याणि प्राक्तानि साध्यसाधनभावेनाचोदितत्वात्तान्तराधिक्यत्वेन काष्ठाधीनामिव ज्वलनादीनि पूर्वविहितकर्मस्वन्शापारमाश्रया मन्तव्यानि । यत्र तु पारम्पर्यजन्यं न किञ्चिदन्तरा विधीयते तत्र सर्वाणि स्वध्यापारीकृत्य विधेयस्यैव स्वयं फल-

साधनता । तत्र यानि तावत्कल्लसकरूपयिष्यमाणपुरपार्थसाधनविधिवक्त्यानि तानि तत्प्रतिपादनं यावत्स्वायायाययनविधिना नीयन्ते परतस्तु फलवत्त्वज्ञातमेवेति न तद्यावत्प्राप्यन्ते । यानि तु तत्प्रकरणे पठ्यन्ते तान्यपि तथैवाक्षरग्रहणादिप्रमाणेण स्वार्थावबोधनयावद्वृत्तानि न साक्षात्कत्वद्भवन्ति । कुत । कथमित्यदृष्टोपायापेक्षेण ऋतुना दृष्टार्थत्वादक्षरादिष्वनवमजना तद्विहित कर्ममात्रमेव हि प्रयोजनद्वारेणोपादीयते नान्यत् । अत्र प्रधानवाक्यतुल्यान्यङ्गानि भवन्ति । तद्वाक्यानि तु बाह्यनाराण्यध्ययनादिवत् । एव प्रोत्सणादिवाक्यानां त्रिंशदादिमन्वारमात्रफलावसिनाना तण्डुलपिष्टपुरोडाशद्वयदानादिभिर्यवहिततर प्रधानमबन्धव । एवमेवानारम्यार्थाताराट्टुपकारकसामग्रायिकाङ्गवाक्यानि योजयिष्यन्त्यानि । तत्र त्वेतावान्विशेष । यत्प्रकरणस्यत्वादक्षराण्यस्पृशत्प्रधानमर्थैरेव सन्नयने यानि त्वाद्यानादिवाक्यानि तान्यपि फलवत्कत्वद्वाहवनीयादिमन्वारप्रतिपादनावमाथीनि दूरस्थेनैव फलेन निरासाङ्गीक्रियन्ते । एतेन ऋत्विर्जनृप्रतिपादनद्वारेणोपनिषदा निराकाङ्क्ष्य व्याख्यातम् । मन्त्रनामधेययोस्तु स्वाधिकारे योजना वक्ष्यते । तेन सर्वथा भावनान्तर्गतनिरूपयता । यत्त्वर्थवादानां भावनाशप्रधानान्त पानित्वादग्रहणमिति । तत्राभिधीयते । सत्यमतिरिक्तं न गृह्यते । अस्ति त्वन्तर्गति । कथम् । इह हि लिङ्गादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने गम्येते । शब्दात्मिका चार्थात्मिका च । तत्रार्थात्मिकयाऽर्थवादा नापेक्ष्यन्ते शब्दात्मिकया तु ग्रहीष्यन्ते । सा ह्येव प्रवर्तते । स्वाध्यायाध्ययनविधिनेतरे सर्वे विधायका स्वाध्यायपटोपात्तश्चाऽऽत्मा नियुज्यते भावयेदिति । तत्र लिङ्गादीनां प्रयोजनकर्तृत्वपुत्र्य प्रयोज्यत्वेन किमित्यपेक्षायां पुरप्रवर्तनमिति सन्नयने । अथ तु योज्यतयैव टिप्पणिविषया क्रियोच्यते प्रवर्तयेदिति तत किमित्यपेक्षिते पुरुषमित्येव सन्नयने । यद्यपि चाचेतनत्वाद्द्विष्वेवविध प्रयोजनत्व न सम्भवति तथाऽपि पुत्र्यस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजनत्वानुपपत्तेस्तद्वनचेतन्यद्वारेण विधायकानां प्रयोजकता । यद्विधेयं न कल्प्येत नैव विधायकत्वपपदेशो भवेत् । अथ केनेत्यपेक्षिते पूर्वसंबन्धानुपवापेक्षेण विधिविज्ञानेनेति सन्नयने । कथमिति प्राशस्त्यज्ञानानुगृहीतेभेति । कुत एतत् । बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुत्र्या यावत्प्रशस्तोऽयमिति नावबु यन्ते तावज्ज प्रवर्तन्ते । तत्र विधिविभक्तिरवर्षाति ता प्राशस्त्यज्ञानमुत्पन्नाति । तच्च पुरपार्थात्मके फलाशे सर्वस्य स्वयमेवानुष्ठानं भवतीति प्रासिद्धत्वात् वेदात्पद्यमानमपेक्ष्यते । साधनेतिकर्तव्यतयोस्तत्प्रवृत्तपुरनियोगाच्छास्त्रमेव प्राशस्त्यप्रतिपादनायाऽऽसाङ्क्ष्यते । तत्पुन केन क्रियोनेति साधनापेक्षायां यत् वा कत्वदेन निवर्त्येन प्रशस्तोऽयं भूतिकल्पत्वात् । अथ वा विधिर्नैव मन्त्रोपाशङ्गादिनिर्मुक्तं विहितत्वादिनि । अथ वा विशिष्टद्रव्येभ्योतिवर्तव्यतायुक्तत्वादिनि । तत्र कल्पदार्शनानामर्थान्तरेणयोगात्पुनःप्राप्त्युपयोगो न युज्यते ।

विध्युत्तरकांक्षा चैयमाकाङ्क्षा पूर्व च फलपदादिनिवेशः । तस्मादपि न तैर्निवर्त्यते ।
 लक्षणा चैतेभ्यः कल्प्यते । न च श्रौतार्थसंभवे सा युक्ता । युगपचोभयवृत्तिविरोधात्प्रा-
 शस्त्यपरत्वे फलादीनि न स्युः । न ह्यन्यशास्त्रे सत्युपायमाश्रित्वेनोपात्तानामेकान्तेन
 पारमार्थिकत्वमिति वक्ष्यते । अत एव चार्थाद्गम्यमानमन्यपरत्वाच्छब्दानां न प्राशस्त्यं
 प्रयोजनं भवति । न हि यद्यत्प्रतीयते तत्तच्छास्त्रफलमवसीयते । यथा पूर्वो धावती-
 त्युक्ते यद्यप्यपरो गम्यते तथाऽपि न कार्येण युज्यते तद्गतप्ररोचना गम्यमानाऽपि न
 कार्यान्तरोपयुक्तशार्थत्वेनावतिष्ठते । अन्यथानुपपत्त्या चैवं तेभ्यः कल्प्येत । सर्वप्रमाण-
 प्रत्यस्तमये चान्यथानुपपत्तिर्भवति । प्रमाणाभावश्च यः सर्वप्रकारं प्रयतमानस्य स प्रमाणम् ।
 तथा हि केनचिदुपदेशेन वाऽतिदेशेन वा न लप्स्यामहे ततो दर्विहोमन्यायेन विध्युद्दे-
 शस्यैव द्वे शक्ती कल्पयिष्यामः । अथ तु केनचिद्दूरस्थेनापि सेत्स्याति ततस्तदनुसार-
 स्तावत्कर्तव्य इत्येवं साकाङ्क्षो विधिरास्ते । तथा वायुर्वै शेषिष्ठा देवतेत्येवमाद्यपि स्वा-
 ध्यायाध्ययनविधिना पुरुषार्थतयोपनीतं यच्छक्यते तत्कुर्यादित्युपबन्धाच्च सहसैव तेनासं-
 बध्यमानमपुरुषार्थत्वेन च पूर्ववदशरादिष्वपर्यवस्यद्भूतान्वाक्यानवाक्यार्थं यावद्भूतम् ।
 तत्रापि तु साकाङ्क्षमेवेति यस्तेन लक्ष्यमाणः साधनानुरूपसाध्योत्पत्तिद्वारेण क्षिप्रदेव-
 तासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यरूपोऽर्थः सोऽनन्तरप्रवृत्ताविध्युद्देशका-
 ङ्क्षितत्वात्पुरुषार्थे द्वारतां शक्नोति प्रतिपत्तुमिति पारिगृह्यते । सोऽयं नष्टाश्रद्गभ्रयवत्सं-
 प्रयोगः । एवं च न प्ररोचनाऽन्यकृता कर्माङ्गिम् । न चार्थवादपदैः मयोजनान्तरं साध-
 नीयमित्याज्ञानसामर्थ्याद्भुभयोर्भियमः । एतेन प्रतिषेधापेक्षितद्वेषसिद्धार्थं निन्दापदसंगति-
 र्भ्यास्त्वाता । तत्रापि हि न द्वेषादहे विद्वान्निवर्तते । द्वेषश्चाप्रशस्तप्रत्ययाधीनोत्पत्तिः ।
 न चाप्रशस्तज्ञानं नकारादिभिः पदैः प्रशस्ताप्रशस्तानभिधानेन निषेधतत्फलेतिकर्तव्यता-
 माप्रपर्यवसितैः शक्यमवलम्बितुमित्यनन्यप्रयोजननिन्दावाक्यगम्यमेव भवति । अतश्चैक-
 वाक्यत्वासिद्धिः । नित्यं च विधिप्रतिषेधयोः क्रमेण वाक्यशेषाः स्तुतिनिन्दानिर्णयहेतवो
 भवन्ति । न हि स्तुतिनिन्दे नाम व्यधस्थिते निन्दारूपासु स्तुतिषु स्तुतिरूपास्वपि च
 निन्दासु विपर्ययदर्शनात् । यथा वक्ष्यति नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु
 विषेयं स्तोतुमिति । तथा चैयम्बकवाक्येषु “ यदभिघारयेत्तद्द्रायाऽऽस्ये पशून्निद-
 ध्यात् ” इति स्तुतमप्यभिघारणं नाऽऽश्रायेष्यते निन्दितमपि चान्ते विधिदर्शनादभिघारण-
 मेव प्रशस्तं भविष्यति । संदिग्धस्तुतिनिन्दानामपि च प्रक्रमादेव निर्णयो यथा वक्ष्यति न
 वयं निन्दिताननिन्दितान्वाऽसुरान्विद्यः । कदाचिद्धि यस्मादसुरानप्येषा वशीकृत्याऽऽ-
 नयति क्रिया तस्मान्नूनं प्रशस्तेति स्तुतिः स्यात् । अथ वा विध्वंसकामुरागमननिमित्त-
 त्वादशोपनेति निन्दा । तत्रान्ते सामविधानात्तत्प्रशस्तार्थमृषां निन्देति गम्यते । सर्वत्र

वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यतो यद्यपि क्रिया नाऽवगम्यते क्रियासंबद्धं वा किञ्चित् । तथाऽपि विभ्युद्देशेनैकवाक्यत्वात्प्रमाणम् । भूतिक्राम इत्ये

च किञ्चित्पठ स्तौति निन्दति चेताराणि त्वेकवाक्यतया तादर्थ्यं प्रतिपद्यन्ते । यत्रापि तादृशं पदं न म्यात्त्रापि लक्षणा लक्षितलक्षणा वाऽन्यथानुपपत्तेराश्रयणीया । विधिप्रतिषेधयोश्च स्तुतिनिन्दाम्यामविनाभावादन्यतरदर्शनेनेतरदनुमाय वाक्यं पूरयितव्यम् । एव मारतादिकाक्यानि व्याख्येयानि । तेषामपि हि श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्येवमादिविद्यनुसारेण पुत्रार्थवान्पेणादक्षरादि व्यतिरम्य धर्मार्थकाममोक्षाधर्मानर्थदु खससारसाध्यसाधनप्रतिपत्तिरपादानपरित्यागाद्गमूता फलम् । तत्रापि तु दानराजमोक्षधर्मादिषु केचित्साक्षाद्विषयः केचित्पुनः परवृत्तिपुरारल्परूपेणार्थवादाः । सर्वोपाख्यानेषु च तात्पर्यं सति श्रावयेदिति विधेरानर्थक्यात्कथञ्चिद्गम्यमानस्तुतिनिन्दापरिग्रहः । तत्परत्वाच्च नार्तावोपाख्यानेषु तत्त्वामिनिवेशः कार्यः । वेदप्रस्थानाम्यासेन हि वाल्मीकिद्वैपायनप्रभृतिभिस्तथैव स्ववाक्यानि प्रणीतानि । प्रतिपाद्यानां च विचित्रबुद्धित्वाद्युक्तमेवैतत् । इह केचिद्विप्रिमात्रेण प्रतिपद्यन्ते । अपरे सार्धवादेनापरेऽल्पेनार्धवादेनापरे महता । सर्वेषां च चित्तमर्हातयमित्येवमारम्भः । तत्र तु केचिद्विधिप्रतिषेधा श्रुतिमूला केचिदर्थसुखादिषु लोफमूलास्तथाऽर्थवादाः केचिद्वैदिका एव केचिद्वैदिका एव केचित्तु स्वयमेव काव्यन्यायेन रचिताः । सर्वे च स्तुत्यर्थेन प्रमाणम् । ये तु वाक्यशेषत्व न प्रतिपद्यन्ते तेऽपि केचित्स्वयमेव श्रयमाणगन्धमादनादिवर्णकप्रभृतयः प्रीतिं जनयन्ति । ये तु युद्धवर्णकाम्ते सर्वेषां शूराणां भीरूणां चोत्साहकरा पार्थिवानामुपयुज्यन्ते । यत्र तु न किञ्चिद्दृष्टमुपलभ्यते तत्र विशिष्टदेवतादिस्तुतिद्वारमदृष्ट कल्पनीयमित्येषा दिक् । विद्युद्देशेनैकत्रायत्त्वादिति । केचिदाहुः । त्रिमर्था स्तुतिरिति चेत्कथं रोचेत नोऽनुष्ठीयेतेत्येव स्तुतिनिन्दाम्या प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिपादनं लिङ्गादिभिश्चामिमानमतस्तुत्यर्थत्वम् । न च तुल्यार्थानां समुच्चयः । तत्र ये तावदर्थवादादिहिता लिङ्गादयस्तत्राहिताधर्थात्प्राम्तेषा यथाविषय व्यवस्थितं निवर्तकत्वं प्रवर्तकत्वमविरद्धम् । यत्र तु द्वयसन्निपानमन्त्रान्यनरेण घृतार्थत्वादवश्यावहेयेऽन्यतरमिन्भूयसामनुग्रहो युक्तः । स्यजेदेकं कुम्भार्थं इतिवद्विप्रिप्रत्यय परित्यज्यते । केवलप्रवृत्तिप्रयोगाभावात्तन्नुग्रहार्थप्ररोषनाल्लवविधित्वानुवादेन प्रवर्तने । यथा सत्रादुदवसाय पृष्ठसप्तमीयेन यनेराक्षतिवत्त्वान्त्ययसिद्धप्रवृत्तगनुवादकत्वं वक्ष्यते । तस्माद्वायव्यधेनालम्भ इत्येतावन्मात्रं विव

१ धर्मादानां आप्यानां शयनप्रतिपत्तिरिति विग्रहः । धर्मादिचतुष्टयशयनप्रतिपत्तिरुपादानां दृग्भूताः । अत्रमादिचतुष्टयशयनप्रतिपत्तेः परित्यागाद्गमूतेत्यर्थः ।

वमन्तो विध्युद्देशः । तेनेकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्येवमादिः ।
 कथमेकवाक्यभावः । पदानां साकाङ्क्षत्वाद्धिधेः स्तुतेत्रैकवाक्यत्वं
 भवति । भूतिकाम आलभेत । कस्माद्यतो वायुः क्षेपिष्ठेति । नायमभि-
 संवन्धो विवक्षितो भूतिकामेनाऽऽलम्ब्यव्यमिति । कथं तर्हि आलभेत ।
 यतस्ततो भूतिरिति भिन्नाविभावर्थानुभयाभिधाने वाक्यं भिद्येत ।

किमर्था स्तुतिरिति चेत् । कथं रोचेत नोऽनुष्ठीयेतेति । ननु प्राक्
 स्तुतिवचनादनुष्ठानं भूतिकामान्तात्सिद्धं, स्तुतिवचनमनर्थकम् । न हि ।
 यदा स्तुतिपदासंनिधानं तदा पूर्वेणैव विधिः, यदा स्तुतिपदसं-
 वन्धो न तदा भूतिकामस्याऽऽलम्बो विधीयते । यथा पठो भवतीति पठ
 उत्पद्यत इत्यर्थः । निराकाङ्क्षं च पदद्वयम् । यदा च तस्मिन्नेव रक्त
 इत्यपरं श्रूयते तदा रागसंबन्धो भवतीत्यर्थः । भवति च रक्तं प्रत्या-
 काङ्क्षा । एवं यदा न स्तुतिपदानि, विधिशब्देनैव तदा प्ररोचना,
 यदा स्तुतिवचनं तदा स्तवनेन । नन्वेवं सति किं स्तुतिवचनेन यस्मि-

सितम् । स एव च विध्युद्देशः फलदिसंबन्धोत्तरकालं स्तूयत इत्येतद्भूतिकाम इत्ये
 वमन्तो विध्युद्देश इत्यनेन कथ्यते । अन्यथा पुनरुद्देशग्रहणमनर्थकमेव स्यात्
 सूत्रोक्तेन तु विधिनैकवाक्यत्वं न संभवतीत्यतिक्रम्य तद्विषयः परिगृह्यते । तथ
 चाऽऽह—नायमभिसंबन्ध इति । विधिविधेयसंबन्धानिषेधेन स्तुतिस्तुत्यसंबन्धं विवक्षितं
 वदति यतस्ततो भूतिरिति । सैव च भूतिनिमित्तस्य योजना । भिन्नाविभाषिति
 पूर्वोक्तौ संबन्धावभिषेत्ते । किमर्था स्तुतिरिति चेदिति । प्रत्ययश्चेदुत्तरातस्तेनावि-
 धीयमानस्य किं स्तुत्येति । अथ वा यदनया साध्यते तत्प्रत्ययेनैव सेत्स्यतीति मनसि
 कृत्वा वदति । आचार्यैस्तत्स्वातेऽपि प्रत्ययेऽर्थवाटादेव तदर्थान्वाप्तिमुभयसंभवे चार्थवा-
 दानुग्रहं मत्वाऽऽह—कथं रोचेतेति । इतरः प्रश्नाभिप्रायं दिवृणोति । प्रागेव सिद्धैः
 स्तुतिवचनमनर्थकमिति । नहीति ग्रन्थच्छेदः । सर्वप्राधान्तरवाक्यानि महावाक्ये-
 ष्वप्रमाणं महासंख्यास्विवावान्तरसंख्या भवन्ति । तान्येव तु यदा केवलानि प्रयुज्यन्ते
 तदा निरपेक्षत्वाद्भवन्ति प्रमाणम् । यथा पठो भवतीति । न च कदाचिदेतावन्मात्रेण
 समासैर्नैराकाङ्क्ष्यदर्शनात्सर्वत्र नैराकाङ्क्ष्यम् । योग्यपदान्तरानुच्चारणेन हि सर्ववाक्यानि
 पर्यवश्यन्ति । इतरथा पुनः श्रुतपदातिरेकेणापि निपुणदशां भवत्येवापेक्षा । सा चानु-
 पलब्ध्या निवर्तते । तथा च यत्रोपलप्स्यन्ते तत्रैकत्रावपनां गमायिष्यन्ते । अन्यथा
 ह्यसौ तदुच्चारणेऽपि न स्यात् । तादृह महावाक्येन विनाऽवान्तरवाक्यं प्रमाणं तत्स-
 द्भावे तु नेत्येतदाह—यदा न स्तुतिपदान्तीति । नन्वेवं सतीति । यत्र महावा-

नसत्यविधायकं मा भूत्तु । तद्भावेऽपि पूर्वविधिनेव प्रगेचयिष्यत
 इति । सत्यं, विनाऽपि तेन सिध्येन्प्ररोचनम् । अस्ति तु तत् ^(अस्ति तत्) तस्मिन्
 विद्यमाने योऽर्थो वाक्यस्य सोऽवगम्यते स्तुतिः प्रयोजनं तयाः । ^(विद्यमाने तस्मिन्) नयति

- तस्मिन्प्रविद्यमाने विधिना प्ररोचनमिति । ननु सत्स्वपि स्तुतिपदेषु
 पूर्वस्य विधिस्वरूपत्वाद्धिभिरभिप्रेतः स्यान्न विवक्ष्येत स्तुतिपदसं
 बन्धः । आह—स्तुतिपदानि ह्यनर्थकान्यभविष्यन्साक्षाद्क्षाणि । भव-
 न्त्वन्नर्थकानीति चेत् । न गम्यमानेऽर्थेऽविवक्षितार्थानि भवितुमर्हन्ति ।
 'योऽसौ विध्युद्देशः, स शक्नोति निरपेक्षाऽर्थं विधातु, शक्नोति च स्तुति
 पदाना वाक्यशेषी भवितुम् । प्रत्यक्षश्च वाक्यशेषभावः । अतोऽस्माद्धिः ^(अस्ति तत्)
 स्तुतिमवगच्छामः । ननु निरपेक्षादपि विधिमवगमिष्यामः ।

क्यावान्तरवाक्ययो फल भिद्यते यथा पटभवनरामभवने, तत्रैव युक्तमिह त्वनतिरि
 कार्थस्य सत विमवान्तरवाक्यनिराकरणमेव महावाक्यस्य युक्त फलम् । तदेतदाह—
 यस्मिन् सत्यविधायकमवान्तरवाक्यं भवति मा भूत्तन्महावाक्यमिति । सत्यं
 विनाऽपि तेनेति । यो नाम वेदस्य वर्ता न्यात्स एव पर्यनुयुज्येत लघुनोपायेन
 सिद्धे किं महावाक्यमाश्रयसीति । तदभावात् पर्यनुयोग । परिहारपथग्रामगमनवच्च
 श्रमातिरेकमात्र स्यात्पार्यायवाप्ति । दृष्ट चैवजातीयकेषु गौरवाश्रयणम् । यथा तमे-
 वार्प त्वमित्येतावता सिन्धन्तमावाशप्रभृतिभिरभिपलन्ति न च जाट्य लभन्ते तथाऽत्र लि
 ङादिभिरपि सिन्धन्तमर्थवादेभ्यो गृह्णन् इति । शक्यते चेदमिह वक्तु यैवानेकोपाय
 प्रसङ्गे मन्त्रेण मृतं त्रियमाणमभ्युदयकारि भवति तथाऽन्येऽपि विधिमिद्धावर्थवादप्र
 तिपादितविधिविहितमिति । ननु सत्स्वपि स्तुतिपदेष्विति । यत्र लघुमुपायमनुपा
 दाय गुरुपाय आश्रयते तत्र तथाऽपि भवेदत्र तु पूर्वमेव लघुतर आश्रित समर्थतरश्च
 तम्भाष्यैव प्रयुक्ते सशब्दे नाऽऽकाशादयन्तदानीमेव प्रयुज्यन्ते तथाऽत्र विधौ सति
 स्तुतिर्नाऽऽश्रयितयेति । तत्रोत्तरसाक्षात्स्त्वान्स्तुतिपदान्यनर्थकानि म्युरिति । मन्त्रिवति
 चेत् । नोक्तेन न्यायेनार्थवत्त्वादाविवक्षितार्थता युक्तेति । द्वयमवधे हि प्रत्यक्षादेकवा
 क्यत्वादर्थकानुग्रहो युक्त इति । ननु सत्स्वपीत्यनेन गतार्थत्वाच्च नु निरपेक्षा
 दित्यवच्छेदम् । तदुच्यते । तत्रार्थवादपरित्यागायोक्तमिदानीं तु भवतु नाम स्तुतिम
 बन्ध. समस्तस्य पूर्वस्यापि तु स्वरूपावगतो विधिसंबन्धो न वाधितव्य । अध्यास्य क
 चिदपि शक्तिरपहियते तत्र प्रतिप्रसवहेत्वभावात्सर्वत्राशक्तत्वप्रमद् इति । नभिधी
 यते । मन्त्रु पूर्वस्य त्रिदिशक्तिर्न त्विय द्विविधाधितेत्यन्यत्रापि वाच्यते । कदा

भवत्वैवम् । नैवं सति कश्चिद्विरोधः, किंत्ववाक्यः स्तुतिपदसंबन्धे सति विध्यर्थो विवक्षितम् । वाक्यं हि संबन्धस्य विषयकं, द्वौ चेतसंबन्धौ विदध्याद्भूतिकाम आलभेत, आलम्बेन चैष गुणो भविष्यतीति । भिद्येत तत्रैवं सति वाक्यम् । अथ यदुक्तं न क्रिया गम्यते न तत्संबद्धं वा किंचिदिति । स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः । स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां प्ररोचयमाना अनुष्ठातृणामुपकारण्यान्त क्रियायाः । एवमिमानि सर्वाण्येव पदानि किंचिदर्थं स्तुवन्ति विदधति ।

(Logic something and study help to bring again)

चिदाविर्भूतेति सर्वत्राऽऽविर्भवति । यत्र त्वर्थान्तरस्त्वत्वादि नोपादीयते तत्राऽऽविर्भूता शक्तिः कार्यमारभते । यत्र त्वपवादभूतशक्त्यन्तरामिव्यक्तितत्र वाक्यभेदप्रसङ्गात्पूर्वा तिरोधीयते । प्रश्नोत्तरत्वेनायं पूर्वोक्त एव वाक्यभेदः परामुश्यते । तस्माद्वैकल्यार्थात्प्ररोचयैवात्र विधिरिति । प्ररोचयमाना अनुष्ठातृणामिति । “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति संप्रदानत्वं कस्मात् न भवति । प्ररोचयतेः प्रकृत्यन्तरत्वादिति चेत् । तत्रापि सचिसंबन्धानपहृत्वात् । अथ सामान्यविवक्षया पदचुच्यते । साऽप्युपात्ते विशेषे दुर्लभा । तस्मादनुष्ठातृणां क्रियाया इति संबन्धः केन्यः प्ररोचयमाना इत्यपेक्षितेऽप्यसिन्धु एवेति गम्यते । अथ चानुष्ठातृणामुपकरिष्यन्तीति संबन्धः । क्रियाया इति पञ्चमी क्रियातोऽपि हि त एव प्ररोचका इति । अथ वा क्रियार्यमिति पदार्थः कल्प्यः । किंचिदर्थं स्तुवन्तीति शत्रन्तं किंचिदिति विषेयं तत्संबन्धिनं वा किंचिद्वा विदधति क्रियां तत्संबन्धिनं वा तच्च स्तुतिद्वारेणेत्युपपन्नं प्रत्ययोद्धारणार्थवादुपाप्यम् । इदं तु व्याख्यानं नानुमन्यते । यदि हि प्रत्ययोत्सृज्यतेः स्यात्ततः केन स्तुतिरकादृश्येत न तावच्छब्दभावनाकथंभावोऽस्ति । याऽपि कस्मादित्यपेक्षा कल्प्येत साऽपि विधीतिर्नान्यताविवक्षैव तदनुग्रहार्थत्वात् । शब्दान्तरव्यपदेशमात्रं तु भिद्यते । साऽपि च नियुज्यमानस्यैव पुरुषस्य भवति न क्रियानाश्रयणात् । न हि वाक्यस्यैतत्संबन्ध इत्युक्ते कर्तव्यताऽकर्तव्यताकेः प्राक् प्रशस्तोऽप्रशस्त इति वाऽपेक्ष्यते । तदनपेक्षितं च धृतिमार्गेणैव वदन्तो नार्थवादाः प्रतिपादयन्ति । न च धात्वर्थेन सह कस्यचित्संबन्धोऽपेक्षा वा विद्यते । सर्वस्य भावनागामित्वात् । भावना तु प्रत्ययोद्धारणावनीता किमपेक्षेन । तस्माच्चतृतांशव्योच्चेऽश्व भूतिः फलं न यामः करणं न वेतिर्नैवयता कचित्स्यात् । उक्तेऽपि च प्राशस्त्ये कस्मादित्यनपेक्षितत्वात्प्रशस्तोऽप्यमित्येतावन्मात्रोऽववृत्ते प्रशस्तत्वादित्यनुवदमाने कर्तव्यताबुद्धिर्नैव स्यात् । मन्त्री वा तदिष्टा भवेत्प्रशस्तोऽप्ये कर्तव्यः पटो रक्तः कर्तव्य इतिवत् । अस्तित्वे विधावानर्थक्यमेव स्यात् । प्रत्यक्षं च विधिसुम्भूतं पारम्पर्यलक्षणवाऽर्थवादेभ्यः परिगृह्यत इत्यपूर्वा

चैतत्करूपनावसरोऽस्त्यन्यत सिद्धत्वात् । अनुक्तो हि सन्नर्थवादादेव विधि कल्प्येत यद्यन्यथा नोपपद्येत । प्रत्यक्षप्रत्ययोपपन्नत्वान्वाच्यथानुपपत्तिस्तथाऽर्थवादोऽपि यद्युपाख्यानान्दिष्विव प्ररोचनाया निष्प्रयोजन स्यात्ततो दूर नीयेत । यथोक्तेन तु न्यायेन प्ररोचनोपयो गान्धान्यत्र गच्छतीत्यवश्यकर्तव्या च प्ररोचना यद्यन्यत सिध्येत्ततोऽर्थवादान्नापेक्षेत । साऽपि त्वनन्यगतिकत्वात्समेवाऽऽश्रयति । सर्वत्र च वैदिकेऽर्थेऽर्थापत्त्या शब्द कल्प्येत ततोऽर्थसिद्धिस्तेन प्ररोचनया विधिशब्द कल्प्येत नार्थ , तत्करूपनावेलाया च यथैन्द्रवायवादिष्वक्येषु सोमेन यजेतेत्यस्मिन्नुपतिष्ठमाने नाऽन्ययजिकरूपना तथैवाऽऽलभेतेत्यनेनान्यानुमानप्रतिबन्ध । तुल्यार्थयोश्च वाचविकरूपी भवत प्रत्ययार्थवादयो पुनरत्यन्तभिन्नानुप्राह्यानुप्राहकार्यविषयत्वेनार्थभेदात्समुच्चय इत्येववाक्यता । यदि च प्रत्ययोत्खाति स्यात्तत कर्तृसंरूपोपग्रहविशेषावगतक्रियाफलस्वार्थपरार्थत्वाद्युच्छेदप्रसङ्ग । स्यादेतत् । विधित्वमात्रमाविवक्षयित्वा शेषविवक्षया कर्तृसंख्यादिङ्गम इति । एतच्चाशक्य यतस्तदर्थमप्युपात्तप्रत्यय सामर्थ्यादिविधित्व वदत्येव । प्रतीतस्य च द्व्यर्थेवाविवक्षा विध्यसस्पर्शो वा ग्रहैकत्ववदनुवाटनत्व वेन्द्रियकामहोमवत् । न तावद्विधेरिविधित्व नाम किञ्चित् । नाप्यनुवाटस्तस्यामवस्यायामप्राप्ते । न ह्येव समवति योऽय वायव्यश्चेतालम्भ कर्तव्यस प्रशस्त इति । भवति त्वेव कर्तव्य प्रशस्तत्वाटिति । यत्तदवसानोपवदिति तत्रापि क्त्वावशेन विधिप्रतिषेधावनपेक्ष्य क्रियामात्राक्षेपाद् विधित्वमाश्रितमेवेत्यदृष्टान्तता । यदि च विध्यविवक्षा स्यात्तत प्रत्यासत्तेर्धात्वर्थ एव साध्याशे निपतेदिति निष्फलव स्यात् । तस्मात्सूत्राविनाशेनैव विधिनैकवाक्यत्वम् । तथा च भाष्यकार । सविधिकमेव भूतिकाम इत्येवमन्तो विध्युद्देश इत्याह । अन्यथा धात्वर्थ इत्येवावश्यम् । तत्रास्य क्रियामात्रतया वि युद्देशत्व शान्तये वक्तुम् । तस्मात्प्रत्यय एव विध्यविधायित्वा द्विध्युद्देश । विध्यर्थेन त्वेकवाक्यत्वासमवात्सूत्रातिरेकेणोद्देशग्रहणम् । भूतिकाम इत्येवमन्त इति च फलादिसगत्युत्तरकाल स्तुत्यवसरप्रदर्शनार्थम् । नन्वेव सति वर्तमानापदेशेष्वनाकाङ्क्षणादर्थवादा न सभ्येरेत् । एवमेवैतत् तथाऽपि तु प्रमाणान्तरप्राप्त्यमावात्कचित्प्रयोगवचनेन क्वचित्पञ्चमलक्षणेण । अथवा श्रुतवर्तमानान्यथानुपपत्त्या कल्पिते विधित्वेऽर्थवादसमिति । यत्रापि केवलार्थवाद्दर्शनादेव विधित्व तत्राप्यन्यथानुपपत्तिमान शरणम् । सभक्त्या तु गतो नातिगौरव युक्तमिति । यस्त्वास्मिन्पक्षे वाक्यभेद सतन्त्रद्वयाश्रयणादिति स आलमेत प्रशस्तत्वादित्येवप्रसरोपपत्ते परिहृत । विधीयमानस्यैव हि स्तुत्यानादत्तेत्यवैरूप्याद्युपपन्न तत्राप्यम् । यदि भैवविधे सन्नवभैवैवाक्य भियेन तत मायसाधनेतिवर्तयतासवधैरपि भिद्येत ।

अतः प्रमाणमेवंजातीयकानि, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति ॥ ७ ॥

✓ तुल्यं च सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥

तस्मान्नायमभिषंबन्धो विवक्षित इत्यादिभाष्यमेवं नेतव्यम् । न पूर्ववैव साङ्गविधि-
पर्यवसानं विवक्षितम् । विधित्वादिद्वारप्ररोचनाकल्पनायामतिगौरवनिमित्ताद्वाक्यभे-
दात् । किमर्था स्तुतिरिति । पूर्वैणैव प्ररोचनाऽपि सिद्धेत्यभिमानात् । कथं
रोचेतेति—विध्यनुग्रहकथनम् । ननु प्रागिति—पूर्वाभिप्रायविवरणम् । न हीति ।
स्तुत्यभावे तस्य शक्तिद्वयमगत्याऽऽधीयते न संभवत्यामर्षित्येतन्न तदा भूति-
कामस्य विधिः समाप्यत इत्याह—यथा पट इति । गतार्थम् । विधि-
शब्देन तदा प्ररोचनेति विवृतं कार्यनानात्वं विधिस्तुत्योः । नन्वेवमिति ।
आस्ति चेत्प्ररोचयितुमपि शक्तिः कस्मादन्यदपेक्ष्यत इति । सत्यमिति । तस्माद्विद्यमाने
तस्मिन्नाविद्यमाने योऽर्थः स गम्यते । कश्चासौ । स्तुतिः प्रयोजनं तयोः । न तस्यैव
पूर्वस्यापीत्यर्थः । स्तुतिविषयोपकल्पनाच्च विधेरपि स्तुतिप्रयोजनव्यपदेशः । न हि
निर्विषया स्तुतिरुपपद्यते । अर्थवादाभावे त्वगत्या केवलोऽपि गौरवमङ्गीकारिष्यति ।
ननु सत्स्वपीति । पूर्ववदेव व्याख्येयम् । अतोऽस्माद्विधेरिति । इदानीं पृष्ठी, वाक्य-
शेषसंबन्धादित एवास्य स्तुतिमवगच्छामो न स्वत इत्यर्थः । ननु निरपेक्षादपीति ।
यदि काचिदनतिकर्तव्यतावस्य विधेः प्रवर्तनशक्तिः कस्मादन्यदपेक्षते तेन सत्स्वप्य-
नादरः स्यात् । आचार्यस्तु सोपहासमाह यत्रासौ केवलः प्रयुज्यमानो निरपेक्षस्तत्र
भवतु न कश्चिद्विरोधः । इह तु न तत्संभवः साकाङ्क्षैः पदान्तरैराक्षिप्तत्वात् । वाक्यं
ह्येकमेकस्यैव संबन्धस्य विधायकं तत्र यदि द्वौ विध्युद्देश एव कुर्यात्तथा सति भिद्येत ।
विध्युद्देशोत्पापितानामेवैप हि गुणो भवतीति प्ररोचनां दर्शयति । तस्माद्विधिनैकवान्य-
त्वात्तदनुग्रहेभ्योऽर्थवादा इति ॥ ७ ॥

चशब्दव्याख्यानाय परिचोदनोपन्यस्त । आनर्थक्यमेवास्त्विति तत्रैव । कुतः ।
पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थस्यावगम्यमानत्वात् । अथ वा तत्रैत्यवच्छिद्यैवमर्षावगमादित्युक्त-

१ न्यायमभिषंबन्धो विवक्षित इत्यादि, भिद्येतेत्यन्तमाप्यस्यावगमः—भूतिकाम आलभेत
कस्मात्पतो वायुः क्षेपिष्ठेत्यनेन यः सार्थवादकस्य विद्युद्देशस्य विधिस्तुतिबंधरूपो विधीयोऽर्थो
दर्शितः, नार्थं विध्युद्देशमात्रेण विधाक्षितः । किं तु सार्थवादकेनेति । तदोख्यं भिद्येतेत्यनेनान्वेति ।
आलभेतेति मध्यप्रतीकेन विध्युद्देशोपलक्षणम् । यत्तद्वतो भूतिरित्यसंबन्धादत्तोपलक्षणम् । तथाच
विद्येप्यविशेषणरूपभिन्नाविभावयोर् विध्युद्देशार्थवादाभ्यां प्रतिपाद्यमानौ यद्येकेन विध्युद्देशेन प्रतिपि-
पादयिष्येते तर्हि गौरवदक्षणे वाक्यभेद इति । २ यतो वाचमगोऽर्थो विधेः—विधिबंधबन्धोऽ-
स्माद्वाक्यभेदाद्विधेयस्य स्तुतिमवगच्छाम इत्यर्थः । नत्वनेव भाष्येण विधिरेव स्तुतिप्रतिपादक इत्यु-
पलक्षितम् । पूर्वमन्वविधेयापत्तेरिति ।

अथोच्येत—प्राक् स्तुतिपद्रेभ्यो निराकाङ्क्षाणि विधायकानि विधिस्वरूपत्वात् । स्तुतिपदानि तु प्रमादपाठ इति । तत्र । एवमर्था-
वगमात् । तुल्यं च साम्प्रदायिकम् । संप्रदायः प्रयोजनं येषां धर्माणां
सर्वे ते विधिपदानामर्थवाटपदानां च तुल्याः । अध्यायानिध्यायते
गुरुमुखात्प्रतिपत्तिः । शिष्योपाध्यायता च सर्वस्मिन्नेवंजातीयकेऽवि-
घ्नार्थं तुल्यमाद्रियन्ते । स्मरणं च दृढम् । अतो न प्रमादपाठ इति ॥ ८ ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थ-
स्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥

अपि च येषां अनुपपत्तिरक्ता शास्त्रदृष्टविरोधादित्येवमाद्या सा, सोऽ-

प्रकारपरामर्श । किं च तुल्यं चेति योजना । संप्रदायानुग्रहार्थं धर्मजातम् । तत्स
बन्धुमरणात् । स्वर्गाद्यसंयोगाच्च । न चाम्य प्रयोजनवत्सनिहिताध्ययनपरित्यागेना
न्यार्थत्वे प्रमाणमस्ति । संप्रदायाद्भवेऽपि चाविघ्नम्याऽऽसाङ्क्षितत्वात् । तादर्थ्यमरणाच्चा
विघ्नार्थत्वम् । न ह्यन्यत्कल्प्यमानं स्वाध्यायेति कर्तव्यतानुगुणं भवति । यदि तावत्स्वर्ग
कल्प्येत ततः पुरुषार्थत्वमेवाऽऽपद्यते । अथ पुनः कतुफलसिद्धिरेव पठिते वेदे भवतीति ।
एवमपि दूरस्थोपकारितैव । तस्मात्संप्रदायस्याक्षरग्रहणं साधयतो नियमनातमनुग्राह
कम् । न च निष्प्रयोजनम्याविघ्नेन कार्यं वर तादृशम्य विघ्नमेवोत्पन्नं येन क्लेशोऽपि
तावन्न स्यात् । यन्मते संप्रयोजनैर्विधवाक्यैस्तुल्यमेवाऽऽद्रियन्ते । तेनावश्यं तद्वदेव प्रयो
जनवन्त्यपीति । नियममृत्नेश्च वे मूलत्वाद्देदकृत एवाथमादरः । स च प्रयोजनवत्त्वा-
दने नोपपद्यत इति प्रयोजनवत्त्वमपि सामान्येनानुमाथार्थाद्वा कल्पनैः कदेऽत्वादिति ।
सामर्थ्यतोऽर्थवादानां स्तुतिर्नाम प्रयोजनविशेषो लभ्यते । स्मरणं च दृढमित्येतेदेवाऽऽह ।
अथ वा यदेवेऽग्रन्धमरणं परिपालनात्मकं तेनाध्येतृपुरुषप्रयोजनवत्त्वमिप्रायप्रतिपत्ति
पूर्वकं प्रयोजनवत्त्वानुमानम् । सभा यने च कुनश्चिद्वाक्यादियं प्रतिपत्तिरिति नाप्रमा-
णम् । अन्यथा हि निष्प्रयोजनान्येनानीति केचित्परित्यज्यार्थवादान्निधिमत्र प्रतिपद्ये
रन् । तत्र दृढमरणमेतेषु न स्यात् । अस्ति तु तन् । तस्मान्न प्रमादपाठः । ततश्चा
र्थवन्त इति । तुल्यं च साम्प्रदायिकमित्यस्यापरा व्याख्या । संप्रदायः प्रयोजनं यम्य
वाक्यम्य येन प्रवर्तितं संप्रदायस्तस्मात्स्वाध्यायोऽभ्येतव्य इत्येतत्स्वाध्यायत्वाविशेषा-
द्विर्थावदयोस्तुल्यमतः प्रागुक्तेन न्यायेन प्राक् पुरुषार्थासिद्धेरवस्यातु न लभ्यत इति
शक्यतनुमारेण म्यिनमर्थवादानां स्तुत्यर्थत्वमिति ॥ ८ ॥

उक्तदोषपरिहासेऽन पम् । शास्त्रदृष्टविरोधिका याऽत्रानुपपत्तिर्विधिकल्पनायामुक्ता

रोदीदित्येवमादिषु न प्राप्नोति । कुतः । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने विरोधः स्यात् । शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतः । तस्मादुपपद्यते—स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति ॥ ९ ॥

गुणवादस्तु ॥ १० ॥

गदुक्तं विधेयस्य प्ररोचनार्था स्तुतिरिति । तदिह कथमवकल्पयेत् यत्रान्यद्विधेयमन्यच्च स्तूयते । यथा वेतसशाखयाऽवकाभिश्चासि विकर्षतीति वेतसावृके विधीयते । आपश्च स्तूयन्ते—आपो वै शान्ता इति । तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौण एव वादो भवति, यत्संबन्धिनानि स्तोतव्ये संबन्ध्यन्तरं स्तूयते । अभिजनो शेष येतसावृकयोः । ततस्ते जाते । अभिजनसंस्तवेन चाभिजातः स्तुतो भवति । यथाऽऽम्काभिजनो देवदत्तोऽम्केषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते । एवमत्रापि द्रष्टव्यम् ।

तामस्मत्पक्षमप्राप्तं मन्यामहे । अथवेदं स्तुतिव्याख्याने तामनुपपत्तिमप्राप्तमिति व्यस्येयं येषां ह्रस्वः पाठः । प्रयोगे हानुष्ठाने रोदनवपोत्सननदिद्मोहस्तेयानृतवादादीः कल्प्यमाने विरोधः स्यात् । अस्माकं तु पुनर्य एषां शब्दानां श्रौतोऽर्थः स नैव विवक्षितः । न चाव्याहारादिभिर्विधिभिः किं तर्हि स्तुतिमात्रं विवक्षितम् । न च तद्विरुध्यते तस्मादुपपद्येत । अथ वा शब्दार्थस्त्विति विधायकशब्दानुग्रहार्थः सत्रयमर्थवादो न स्वार्थानुष्ठानेन संबन्ध्यते प्रयोगमप्राप्तोऽप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत । त्रयोऽत्र पाठाः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यत्र मन्यामहे इति वाक्यशेषः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यपरस्तत्रास्मद्गद्याख्यानामित्यव्याहारः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यपरस्तत्रास्मत्पक्षे विज्ञेयेति ॥९॥

यत्र तावद्विस्तृत्योरेकविषयता तत्रोपपद्यतां नाम, संबन्धे विषयनानास्ये तु कथमिति । गुणादित्याह । यत्क्रियायाः संबन्धिनो स्तोतव्ये तत्संबन्ध्यन्तरं स्तूयते अथ वा यद्विकारे प्रकृतिसंबन्धिनो विधानार्थे स्तोतव्ये तत्संबन्ध्यन्तरं प्रकृतिः स्तूयते तत्र तद्वा-रेणापि लोके वेदे च स्तुतिसिद्धेः प्रकारान्तरता । तस्माददोषः । एतस्यान्तु स्तुतेरर्थमुपरिष्टाद्दृश्यति । शान्ताभिरद्भिः संबद्धो विकारः शान्तिहेतुर्भवन्व्यजमानस्य कष्टं शमयतीति । गुणवादसूत्रेण शुद्धेनैव तावद्रोदनाद्युदाहरणत्रयपरिहारः । शेषसूत्राण्यप्येतदुक्तोपपादनार्थतया संबन्ध्यन्ते । तत्रोदाहृतानां गौणत्वानिमित्तं किंचिद्विद्वैव यक्ष्यते परं

अथ सोऽरोदीदिति तस्य विधेः शेषः । तस्माद् बर्हिषि रजतं न
 देयमित्यस्य । कुतः । साक्षाद्भवात्पदानाम् । सोऽरोदीद्यदरोदीत्-
 दृद्रस्य रुद्रत्वमित्यत्र स इति प्रकृतापेक्ष । तत्प्रत्ययात् । तस्य यद्-
 श्चर्षीयतेति तस्येति पूर्वप्रकृतापेक्ष एव । उपपत्तिश्चोपरितनस्य, यो
 बर्हिषि रजतं दद्यात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीति । अस्य
 हेतुत्वेनार्थं प्रतिनिर्दिश्यते—तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमित्येव
 सर्वाणि साक्षाद्भाषिण्य विधेरुपकुर्वन्तीति । गुणवादेन । रोदनप्रभवं
 रजतं बर्हिषि ददतो रोदनमापद्यते । तत्प्रतिषेधस्य गुणो यदरोद-
 नमिति । कथं पुनरुदत्यरोदीदिति भवति, कथं वाऽनश्रुप्रभवे रजतेऽश्रु
 प्रभवमिति वचनम्, पुराऽस्य संवत्सरादसाति रोदने कथं रोदनं
 भवतीति । तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौणा एते शब्दाः । रुद्र इति
 रोदननिमित्तस्य शब्दस्य दर्शनान्प्रदरोदीदित्युच्यते । वणसाहृष्यान्नि-
 न्दन्नश्रुप्रभवमप्यश्रुप्रभवमित्याह । निन्दन्नेव च धनत्यागे दुःखदर्श-
 नात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीत्याह ।

तथा यः प्रजाकामः पशुकामो वा स्यात्स एतं प्राजापत्यं तूपरमा-
 ञ्भेत इत्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषोऽयं—स आत्मनो वपामुद-

तु तस्मिद्धिमूत्रे । सोऽरोदीदिति साक्षाद्भवात्त्वेनैकत्रायता विधिस्तुत्यो प्रत्यवप
 कश्चने । स इति प्रकृतापेक्ष । कुतः । तत्प्रत्ययात् । तद्धि प्रकृतं प्रतीयते । अथ
 वा तच्छब्दस्य प्रकृतमाहित्वं प्रसिद्धम् । स इत्युक्ते तच्छब्दप्रत्ययात्स
 एवार्थः । एव तस्य यद्भु तद्रजतमिति सवन्व । सर्वा चेषमुपरितनस्य
 निन्दाग्रन्थम्योपपत्तिरिति तन्नन्तरं तदभिधानमुपपद्यते । कोऽसौ ग्रन्थस्तं दर्शयति ।
 यो बर्हिषि रजतं दद्यात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवेति । केन हेतुना तदेव
 भवतीति तदुपपाद्यने कारणानुरूपत्वात्कार्थम्य रोदनप्रभवरजतदानाद्गोद्वेदोत्पत्तिस्तस्मात्
 त्वेयमिति मन्त्रमदानम्योपपत्तिरिति । निन्दया तच्छेषत्वमर्थवत् । गुणवादस्तु शब्दा-
 ऽन्वयेन मन्त्रशब्दात्प्रापितविज्ञानवशेन रोदनमामान्यतोऽदृष्टव्यत्वात् । अश्रुण्य
 शौचत्याद्यदि नाभनत्वादिन भवेत्ततो रजतसदृशं भवेत्स्युत्प्रेक्ष्य तत्प्रभवनिन्दा । धनत्या-
 गेनात्मनोऽप्यपि गृहजन पीडयन् इति तत्मान्-दाडा रोदनोपन्यासः । एव येन
 केनचित्प्रभवेन निन्दाविज्ञानोत्पत्तिं प्रतिषेधोपरिगृणीति मुख्यार्थाभावेऽप्यदोषः ।
 एव योऽननाश्रित्ययोजना । नानामनोऽननेनापि हि विदिष्टप्रयोजनार्थं कर्माणि

विखददिति । कथं गुणवादः । इत्थं नाम, नाऽऽसन्नपशवा यदात्मनो
 वषामुदविखददिति । एतच्च कर्मणः सामर्थ्यं, यदप्रौ प्रकृतमात्रायां
 वषायामजस्तुपर उदगात्, इत्थं वहवः पशवो भवन्तीति । कथं पुनरनु-
 त्तिव्रज्यायां वषायां प्रजापतिरात्मनो वषामुदविखददित्स्यात् । उच्यते ।
 असद्वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेन, प्रशंसया गम्यमानत्वात् । इहान्वा-
 ख्याने वर्तमाने द्वयं निष्पद्यते—यच्च वृत्तान्तज्ञानं, यच्च कस्मिंश्चित्प्ररोचना
 द्वयो वा तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निवर्तकं चेति प्रयोज-
 नाभावादनर्थकमित्यविवासितम् । प्ररोचनया तु प्रवर्तते द्वेषान्निवर्तते
 इति तयोर्विवक्षा । वृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिमुत्पादोषो

क्रियन्ते किमुत बाध्यनत्यागेनेति स्तुतिः । यथा नेत्रमप्युद्धृत्यायं ददातीति लोके-
 -ऽपि त्यागिनं स्तुयन्तीति । वृत्तान्तपर्यवसायी च वेदस्तत्र ग्रामाण्यमप्रतिपद्यमानः ।
 स्तुतौ सत्यत्वान्वाख्यानवेषणमर्हतीति निष्प्रयोजनोपाख्यानसत्यतया नार्थः । शब्दमा-
 यनाहं वाऽर्थवादः । सा च प्रवृत्तिर्विज्ञानमात्रेणैवोपयुज्यते नार्थेन । अर्थात्मिकार्या
 तु सर्वत्राविसंवादः सिद्ध एव । अथोच्येत, असदन्वाख्यानेन स्तुतिनिन्दात्वमिति
 सुतरां तत्र प्रतीयते । कामं परमार्थं वक्तारो भवन्ति काऽत्र स्तुतिनिन्दा वा सत्यमे-
 वैतदिति । असत्ये तु यस्मादन्यत्र दुष्टमप्यवधुतामिह गुणवन्तमिति ब्रवीत्यतो नूनं
 मे प्ररोचयति तथा गुणवन्तं सन्तं निन्दति निवर्तयित्तमिति । ततश्चैवं विदित्वा यो
 यस्यानतिक्रमणीयस्तदनुरोधेन स तथा प्रवर्तते । वेदश्च प्रमाणमिति स्थितम् । तेन
 प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुग्रहणायै स्वसंवेद्येऽर्थे पुंसः प्रशस्ताप्रशस्तज्ञाने भवतः । इह ते
 वेदेनोत्पादिते । तस्मात्तदनु रूपं व्यवहर्तव्यमिति लोकेऽपि यां क्रियां फलान्तरयुक्तां
 भेषादिहेतुत्वेनाऽऽद्यां मन्यन्ते तस्यां कंचित्प्रवर्तयन्तस्तदभिप्रेतं सौभाग्यादिफलमसत्यम-
 प्युपन्यस्य नियुज्यते । तत्प्रवृत्तधेतोऽपि क्रियाश्रयं फलं प्राप्नोति । यद्यपि च प्रति-
 पत्ता जानाति नैतदत्र पारमार्थिकं फलं मवभिप्रायानुसारेणैतैरुपन्यस्तं सर्वथा त्वपु-
 रुपार्थं मां न प्रवर्तयन्ति तदसत्यं नामैतत्किमप्यन्यद्वाप्स्यामीति ज्ञात्वाऽऽनुतिष्ठति ।
 एवं वेदेऽपि विधिना तावत्फलमवगमितमर्थवाद्वास्तवसत्येन नाम प्ररोचयन्तु न तद्गते
 सत्त्वास्त्यत्वे किंचिद्दूषणतः प्रवर्तनमात्रोपकारित्वात् । यत्तु परस्ताद्भविष्यति तद्विधेरु-
 परिगतमिति निश्चित्य नैव विद्वांसो न प्रवर्तन्ते । तस्मादुपाख्यानासत्यत्वमतन्त्रम् ।
 न हि शुक्तिमाह्वयसत्यरगतो यदि रजतान्तरं तद्देशे लभते ततोऽभिसंधीयते । शुक्ति-
 वावस्तु किंचिदात्मन्वं श्रुतिमानान्यमात्रेण सर्वत्र योजनीयम् । यथेह महामूतानि प्रजाः

अथ सोऽरोदीदिति तस्य विधेः शेषः । तस्माद् बर्हिषि रजतं न
 देयमित्यस्य । कुतः । साक्षाद्भ्रत्वात्पदानाम् । सोऽरोदीद्यदरोदीत्-
 द्रस्य रद्रत्वमित्यत्र स इति प्रकृतापेक्षः । तत्प्रत्ययात् । तस्य यद-
 श्वर्णयति तस्येति पूर्वप्रकृतापेक्ष एव । उपपत्तिधोपरितनस्य, यो
 बर्हिषि रजतं दद्यात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीति । अस्य
 हेतुत्वेनायं प्रतिनिर्दिश्यते—तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमित्येव
 सर्वाणि साक्षाद्भाषि कथं विधेरुपकुर्वन्तीति । गुणवादेन । रोदनप्रभवं
 रजतं बर्हिषि ददतो रोदनमापद्यते । तत्प्रतिषेधस्य गुणो यदरोद-
 नमिति । कथं पुनरुदत्यरोदीदिति भवति, कथं वाऽनश्रुप्रभवे रजतेऽश्रु
 प्रभवमिति वचनम्, पुराऽस्य^(५) संवत्सरादसति रोदने कथं रोदन
 भवतीति । तदुच्यते । गुणवादस्तु । गौणा एते शब्दाः । रुद्र इति
 रोदननिमित्तस्य शब्दस्य दर्शनात्पदरोदीदित्युच्यते । वणसारूप्यान्नि-
 न्द्रन्ननश्रुप्रभवमप्यश्रुप्रभवमित्याह । निन्द्रश्वे च घनत्यागे दुःखदर्श-
 नात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीत्याह ।

तथा यः प्रजाकामः पशुकामो वा स्यात्स एतं प्राजापत्यं तूपरमा
 लभेत इत्यासाद्भक्षितत्वादस्य विधेः शेषोऽयं—स आत्मनो वपामुद-
 (Kondasagar)

तु नत्मिद्धिमूत्रे । सोऽरोदीदिति साक्षाद्भ्रत्वेनैकवाक्यता विधिन्तुत्यो प्रत्यवयवं
 कथ्यते । स इति प्रकृतापेक्ष । कुतः । तत्प्रत्ययात् । तद्धि प्रकृतं प्रतीयते । अथ
 वा तच्छब्दस्य प्रकृतप्राहित्वं प्रसिद्धम् । स इत्युक्ते तच्छब्दप्रत्ययात्स
 एवार्थः । एव तस्य यदश्रु तद्रजतामिति सक्थ । सर्वा चेषमुपरितनस्य
 निन्द्रान्नश्रुम्योपपत्तिरिति तदनन्तरं तदभिधानमुपपद्यते । कोऽसौ ग्रन्थस्तं दर्शयति ।
 यो बर्हिषि रजतं दद्यात्पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवेदिति । केन हेतुना तदेव
 भवतीति तदुपपाद्यते कारणानुसूपत्वात्कार्यस्य रोदनप्रभवरजतदानाद्दोदनोत्पत्तिस्तस्मान्न
 देशमिति सकृत्प्रदानम्योपपत्तिरिति । निन्द्रया तच्छेषत्वमर्थवत् । गुणवादस्तु शब्दा-
 लम्बन रद्रशब्दोत्थापितविज्ञानवशेन रोदनसामान्यतोऽदृष्टरूपना । अश्रुणश्च
 शोक्याद्यदि नाभैतरादिन भवेत्ततो रजतसदृशं भवेदित्युत्प्रेक्ष्य तत्प्रभवनिन्द्रा । घनत्या-
 गेनात्यन्तोदारम्यापि गृहजन पीड्यत इति तत्सामान्याद्वा रोदनोपन्यास । एव येन
 केनचित्प्रभवेन निन्द्राविज्ञानोत्पत्ति प्रतिषेधोपरिणीति मुक्त्वार्थाभावेऽप्यदोष ।
 एतं वषोऽननात्विवाक्ययोजना । म्वात्मवपारत्ननेनापि हि विशिष्टप्रयोजनार्थं कर्माणि

होम इति स्तुतेरुपपत्तिः । दूरभूयस्त्वाद् धूमस्याप्रेक्षादर्शने गौणः
शब्दः ॥ १२ ॥

रूपपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् ॥ १३ ॥

दृष्टविरोध एवोदाहरण न चैतद्विद्म इति । तत्प्रवरे प्रत्रियमाणे
देवाः पितर इति ब्रूयादित्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः शेषः । अत्रा
ह्यणोऽपि ब्राह्मणः प्रवरानुमन्त्रणेन स्यादिति स्तुतिः । दुर्ज्ञानत्वाद-
ज्ञानवचन गौणम् । रूपपराधेन कर्तुश्च पुत्रदर्शनेन । अममत्ता रक्षत
तन्तुमेनमित्यादिना दुर्ज्ञानम् ॥ १३ ॥ See also 6. 6. 10

आकालिकेप्सा ॥ १४ ॥

शास्त्रदृष्टविरोध उदाहरण को हि तद्वेदेति, दिक्ष्वतीकाशान्करोतीति
साकाङ्क्षत्वादस्य विधेः शेषः । One SAH SAH of 6

तत्र उमयदेवत्वयोर-या प्रशसा, इतरयो पुनरिय, यस्माद्दिवाऽग्निरादित्य गच्छति तस्मा
त्सूर्य एव तदा ज्योति । एव नक्तमग्निरतस्तौ व्यवस्थितावेव यष्टव्याविति स्तुति ।
कथ तु धूम एवेत्यवधारणा । दूरस्थैर्भूत्वा दिवा धूम एव गृह्यते रात्रावर्चिरिति केन
चिदशेन स्तुत्यालम्बनम् ॥ १२ ॥

प्रवरे प्रत्रियमाणे यजमानो वदेद्देवाः पितर इत्यादि । तत्प्रशसार्थमुक्तमब्राह्मणो-
ऽपि ब्राह्मणो भवति प्रवरानुमन्त्रणेनेति । तत्र प्रसिद्धब्राह्मणत्वानामेव ब्राह्मण्यलाभो
निष्प्रयोजन इति तदुपपत्त्यर्थमुक्त न चैतद्विद्म इति । ज्ञायमाने त्वज्ञानवचन दुर्ज्ञा
नत्वात् । यत्सुखेनाज्ञान तदज्ञानमेव । तच्च रूपपराधनिमित्तम् । सत्यपि च रूपप
राधे यदि मातुरेव शेषिणो वा पुत्र म्यात्ततस्तयो प्रसिद्धजातित्वान्नैव दुर्ज्ञानता
भवेत् । तयोरप्येवमेव तत्पूर्वजयोरित्यनादिन्यायेन जातिरवधार्येतैव । यतस्तु माता
मन्त्रा पितु पुत्र इति स्मर्तृणा दर्शन जनयितुश्च नानाजातित्वोपपत्तिस्तेन वर्णोत्तर ।
वेदेऽपि चाप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेनमिति जातिविच्छेददर्शन रूपपराधकर्तृपुत्रनिमित्तमेवोप
पत्ते । अयथा ह्यपरिरक्ष्यमाणेऽपि नैव स्वजातितन्तुविच्छेदो भवेत् । तेनास्ति प्रशसा
वशाश इति । निरूढब्राह्मण्यप्रवरसर्वातेनात्तत्प्रभवोऽयमिति ज्ञानाद्ब्राह्मण कृतो भव-
तीति स्तुति ॥ १३ ॥

यत्तदानीमेषोत्पद्यते तत्कालिकम् । तच्च सर्वत्रैरभ्याभिमत् न यच्चिरभावि ।
तस्मात्प्रवर्ग्यत्रले दिक्ष्वतीकाशहरण प्राग्भवशस्य प्रवृत्त्यने । तद्वि सद्य फल धूमरे
शाननुभवान् । इतरत्तु कर्मजन्य मत्कृपाविद्भविष्यति । कर्मदेव शास्त्रमाप्रगम्य हि

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः

फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

न्यारुह्य वचनमिदं/पद्यपि विधिस्तथाऽप्यर्थवत्ता परिमाणतः सारते
वा फलविशेषात् ॥ १७ ॥ *Even if one takes the lot in question as being the most actually getting from the others*

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

अभागिप्रतिषेधादित्यादावुदाहृतं न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे
न दिवीति, हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्याकाङ्क्षितत्वादस्य विधेः
शेषः । पृथिव्यादीनां निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था । असति प्रसङ्गे प्रतिषेधो
नित्यानुवादः । यच्चानित्यदर्शनं ववरः प्रावाहणिरकामयत इति ।

तच्चैतत्समानस्वर्गादिफलेष्वग्निहोत्राद्विषूपयोक्षयत इत्युपन्यस्तं साधनानुरूपत्वात्साध्या-
नाम् । सर्वे हि कामाः पूर्णाहुत्याऽवाप्यमानाः स्तोक्रस्तोकाः प्राप्यन्ते । तत्र फलभूमा-
र्थिनः कर्मन्तरविधिरर्थवान्भविष्यतीति स्थिते चोद्यते । युक्तं लोके कृष्यादिकलाना
प्रत्यक्षावगतत्वात्साधनानुरूपं जन्म । पूर्णाहुत्यादिषु त्वत्यन्तशास्त्रार्थान्त्वादविशेषश्रुते
फले किंमूला विशेषकल्पना । न ह्यग्निहोत्रज्योतिष्टोमस्वर्गयोः कश्चिद्विशेषः श्रूयते । न
चानुमानमीदृशे विषये समर्थम् । तदभिधीयते । विधिसामर्थ्यादेवेदं सिद्धम् । कथम् ।
यदि ह्यल्पान्महतश्च कर्मणः समं फलं जायेत ततोऽर्के चेन्मधु विन्देतेत्यनेनैव न्यायेना-
ल्पेन सिद्धे महति न कश्चित्प्रवर्तेत । तत्र विधिशक्तिबाधः स्यात् । अविहतशक्तिस्तु
सन् अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादिति विधिरेव फलाधिक्यमङ्गीकरोति । अतो यथा विश्व-
निदादौ फलसद्भावः प्रमाणवानेवमिह तद्विशेष इति । किं च
कर्मणामल्पमहता फलानां च स्वगोचरः ।

विभागः स्थानसामान्यादविशेषेऽपि चोदिते ॥

यथैव क्रमात्प्रमाणानामङ्गाङ्गिना प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमिति विनियो-
गव्यवस्था तथैव कर्मगोचरेऽल्पस्य कर्मणः परिमाणसामान्येन फलगोचरेऽल्पमेवोपतिष्ठते ।
मध्यमस्य मध्यमं महतो महदिति स्थानमेव विनियोजकम् । स्मरणमप्येवमेव । चातुर्मा-
स्यसोमेषु च फलार्थवादा यदाऽग्निहोत्रं जुहोत्यथ दश गृहमेधिन आग्नेत्येकया रात्रि-
येत्यारम्य न्यूनाग्निहोत्रदशसवत्सरप्रयोगादिभिरेकदर्शपूर्णमासादिप्रयोगावाप्तिवचनं कर्मा-
ल्पत्वमहत्त्वकृतं फलभेदं दर्शयति ॥ १७ ॥

यथैव वाङ्मनसयोर्निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था तथा शुद्धपृथिवीनिषेधः प्रकल्पसार्थवादः
स्यादित्येवं हिरण्यनिधानस्तुत्यर्थे न प्रतिषेधमात्रफलः । नान्तरिक्षे न दिवी-
त्यौचित्येन शुद्धपृथिवीनिषेधसमर्थनायैव यथाऽन्तरिक्षे दिवि वा चयनं न प्रसिद्धं तथा
हिरण्यरहिताया पृथिव्यामिति स्तवनम् । अनित्यसंयोगो गतार्थः परं तु श्रुतिसामान्य-

भवत्युर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव ऊर्जेवास्मा ऊर्जे पशूनाप्नोति ऊर्जेऽव-
रुद्ध्यै इति । किमस्य विधिः, कार्यमुतास्यापि स्तुतिरिति । किं ताव-
त्प्राप्तम् । विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वाद्दामात्रं ह्यनर्थकम् । विधिबन्निगदेष्वेवं

विधिश्चानर्थकं क्वचित्प्रकरणे च सम्बन्धिति चाप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वेतसो यो
विदग्ध इति चोदाह्रियते । अन्यथा फलविधिमात्रोपन्यासे तदसंबन्धमेव स्यात् । इहापि
तस्य तावद्विशेषविषयत्वादिदमगतार्थं भवेत् । अनेन तु सामान्यत सर्वविषयावरोधिना
तत्पुनरुक्तमेवेति व्यवस्थया केचिदुदाहरन्ति । अत्र द्रव्यादिविधीनेव तत्र फलविधीनेव
भाष्यकारोदाहरणमतन्त्रीकृत्योदाहरणांतरं दातव्यमिति । अत्र वदाम । किमधिकरणद्व-
यमवश्यात्त्वय येनैवमुदाहरणव्यवस्थाऽऽश्रीयते न ह्युदाहरणभेदादधिकरणं भिद्यते । न
भूयथाव्यवस्थितेऽपि स्वादिरौदुम्बरत्वभेदादपौनरुक्त्यम् । न्यायविषयत्वेन त्वधिकरणाना
तद्भेद एवापौनरुक्त्ये हेतुः ।

द्रव्यादिविधयोऽपि न सर्वे विचारिता । केचित्तत्सिद्धिसूत्रे । केचिन्निर्वाताद्यधिकर-
णेषु । परकृतिपुराकल्पद्वारेणान्ये पृष्ठे । यद्वा स्तुवत इत्यादयोऽर्थकत्वाद्विकल्प इति
नवमे । जर्तिलगवीधुकविधिसरूपा दशमे । अतश्च न पुनरुक्तता महादोष इत्येव
वक्तव्यम् । अथ वैकस्यैव न्यायस्य क्वचित्कश्चिदश शोधयत इति पुनरारम्भ । स्पष्ट
वा विषयनानात्वमेव वर्णनीयम् । सर्वविधिसरूपाणां केवलविधित्वनिराकरणेनार्थवादत्व-
मिह सिद्धम् । यस्तु चतुर्थे पुनरारम्भे सोऽर्थवादकल्पिते विधौ फलाकाङ्क्षावेलायामन्या
र्थोपात्तमपि क्रतुप्रयोगवचनात्तदेव सनिहिततरं क्लृप्तसंबन्धस्य च विशेषमात्रं सुकरम् ।
इतरथा सन्नघस्ताद्विशेषोपकारकत्वं कल्पनीयमिति रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिवत्फलविधित्व-
मपीति पूर्वपक्षाभिप्रायः । कथं चित्प्रयोजनांतरे लभ्यमाने नैकम्यानेकार्थता युक्ता
तस्मादर्थवादत्वमेवेति सिद्धान्तः । एतेन निर्वाताद्यधिकरणानि व्याख्यातानि । अथ
वौदुम्बराधिरणपूर्वपक्षं कृत्वा चिन्तामता प्रत्येतव्या । विधित्वाभ्युपगमेन हि षस्य
शेषः क्रतो पुरुषस्य वेत्यादि विचार्येह सिद्धेनार्थवादत्वेनोपसंहारः । तथा परकृतिपुरा-
कल्पयोः किं तद्विज्ञानामुत सर्वप्रसामिति चिन्तितम् । एवमूहबाधप्रसङ्गेन नवमदशम-
गता चिन्ता, तत्सिद्धिसूत्रे तु गुणवादानिमित्तमात्रकथनम् । अथ वा फलविधावेव यत्र
भेदेन स्तुतिफलपदानि भवन्ति तद्विज्ञानाहरणम् । यथाऽऽत्रैवोर्गुदुम्बर ऊर्कपशव इत्येतै-
रेव स्तुतिः । ऊर्जेऽवरुद्ध्या इत्यनेन फलमिति । यत्र पुनस्तावन्मात्रेणैव फलं वा
स्तुतिर्वा वक्तव्येति भवति ते चतुर्थे इति । अपवा तत्र परार्थत्वादिति हेतुव्यपदेशात्प्रसि-
द्धेन च हेतुना व्यवहाराद्ये विज्ञातपारार्थ्यास्त उदाहरणं यथा यस्य पर्णमयी जुहुरिति ।
अत्र ह्यवश्यं नूढनुवादेन पर्णमयीत्वं विघातव्यं स्वातन्त्र्येण फलसंबन्धाशक्तेः । सर्वत्र

जातीयकेषु फलविधिः स्यात् । फलं ह्यवगम्यते । तथा ह्यपूर्वमर्थं विधा-
स्यति । इतरथा स्तुतिवादमात्रमनर्थकं स्यात् । स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव
सोऽर्थः । अपि च ऊर्जाऽवबद्ध्या इति प्रयोजनं श्रूयते । न च प्रश-

So bringing about strength

हि गुणः फलाय चोद्यमानः कंचिदाश्रयमपेक्षते । न च प्रकरणमन्तेणाऽऽश्रयप्राप्तिः ।
तदिह यदि पर्णमयीत्वेन फलं भावयेदिति वचनं न्यज्येत किमाश्रितेनेत्यपेक्षायां किं
संबन्धताम् । जुहूरिति चेन्न । वाक्यमेवप्रसङ्गात् । साऽपि च प्राक्क्रियास्वभावात् नैव निरा-
काङ्क्षी भवति । न च क्रियासंबन्धे प्रमाणमस्ति । तस्मादनिर्वहणादेतद्वचनव्याक्तिपारि-
त्यागेनेतराश्रयणम् । तत्र च जुह्वा जुहोतीत्यस्याः प्रकरणे निर्जातप्रयोजनात्वाद्बिहि-
तनातिविशेषायास्तदाकाङ्क्षायां सत्यां यावदेव पर्णत्वनातिरूपनीता तावद्विज्ञातप्रयोजना-
वस्यत्वाद्भूतां प्रतिपद्यते । ततश्च निराकाङ्क्षीभूतायास्तस्मिन्नेव वाक्ये फलकल्पनानिमित्तं
नास्तीति युक्तमर्थवादत्वम् । इह पुनर्वैकृतपशुप्रकरणे श्रूयमाणमौदुम्बरत्वमुदाह्रियते ।
न च तस्य प्रसिद्धं पारार्थ्यं येन चतुर्भाविकरणविषयता भवेत् । कथम् । अत्र हि न
तावदप्राप्ते रूपां जातिविधानं शक्यम् । तस्मात्सिद्धेदवश्यं कल्लोपकारप्रकृतखादिरत्वादिनैव
निराकाङ्क्षेण भवितव्यम् । तत्कुतो जात्यन्तरस्य तादृश्येन विधिरतः फले विधानम् ।
याऽपि चाऽऽश्रयपेक्षा साऽपि प्राकृतकर्मसंबन्धिवचोदकप्राप्त्युपग्रहणान्निवर्तत इत्यविधातः ।
तेन प्रागेव पाराध्योत्फलसंबन्धप्रसक्तिरवश्यं न्यायान्तरेण निराकर्तव्येत्येतदधिकरणार-
म्भः । इदमपरं मतम् । औदुम्बरवाक्यं जुह्वादिवाक्यं चोभयमुभयत्रोदाहरणम् ।
कथं, भावनांशान्तरविचारादौनिरुक्तञ्चम् । साध्यसाधनसंबन्धस्तावद्द्वयोरपि योग्य-
त्वेनोपाचयोरवकल्पते नान्यथा । तत्र चतुर्थे साधनांशयोग्यविचारमनादृश्याभ्युपेत्य वा
केवलसाध्यांशाविचारः किमीदृशेन कामशब्दोपबन्धरहितेन वर्तमानफलसंबन्धामि-
धाधिना फलत्वं शक्यते गमयितुं न वेति विचारः । इह पुनः साध्यांशमनादृश्याभ्युपेत्य
वा केवलसाधनांशाविचारः । किमीदृशेन विधिविभक्तिरहितेन द्रव्यगुणक्रियाः कंचि-
त्यति साधनत्वेन प्रतिपाद्यन्ते नेति । यच्च यदात्मना प्रतिपादितं भवति तत्प्रतियोगि-
विशेषापेक्षं सत्प्रदानराद्युपात्तेन तेन संबन्धते । तत्र साध्यमित्यवभृते परिशेषादव-
शिष्टं साधनं गम्यते । एवं साधनावधारणेऽपीति द्वावप्यंशौ स्वरूपेण निरूपयितव्यौ ।
तदिह साधनांशे विचार्यमाणे यो नाम फलांशस्य संपर्शः स अतुर्थे सिद्धः प्रसङ्गादे-
'तुत्वेनेति मन्तव्यः । तथा यस्तत्र साधनांशपरामर्शः स इह सिद्धस्तत्र प्रसङ्गादित्यपुन-
रुक्तम् । नन्वेवं सति विध्युद्देश्यन्तेयमित्यर्थवादाधिकरणेन न संबन्धते । नैष दोषः ।
तद्वशेनैवार्थपरिच्छेदात् । यदि एतौ विधीयमानतया पूर्वणावगतस्ततो नार्थवादत्वमप्य-
स्तुत्यर्थतया ततोऽर्थवादत्वमिति । तत्र पूर्वपक्षाभिप्रायः । सर्वथा साध्यसंनिधाने

स्तोऽयमर्थ इति कश्चिच्छब्दोऽस्ति । लक्षणया तु स्तुतिर्गम्यते । श्रुतिश्च लक्षणया ज्ञायसीति ॥ १९ ॥

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥

3/2 on the text
इति चेत्युत्पत्ति-स्तुतिरनर्थिका, न च शब्देनावगम्यत इति ।
न च शब्देनावगम्यत इति ।
लोकिकानि वाक्यानि भवन्तां विदांकुर्वन्तु । तद्यथेयं गौः केतव्या देवदत्तीया, एषा हि बहुक्षीरा, स्वयंपत्त्या, अनष्टप्रजा चेति । केतव्येत्य-
प्युक्ते गुणाभिधानात्प्रवर्तन्तेतरां केतारः । बहुक्षीरेति च गुणाभिधा-
नमवगम्यते । तद्वद्वेदेऽपि भविष्यति ॥ २० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

नैतदेवम् । लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यन्ते बहुक्षीरादयः । तेषां विज्ञानमेव न प्रयाजनम् । अतः प्रशंसा गम्यते । अविदितवादे न श्रद्धापूर्ववचनादिव । विदितत्वादेव च प्ररोचयन्ते । वैदिकेषु पुनर्यदि विधिश्चब्देन न प्ररोचयन्ते नतरामर्थवादेन । जाताशङ्को *the cause of the other facts to be persuaded by the symmetrical sentence, it is* *the same doubt being arisen in his mind regarding (the same may be) that in nature* इति तदाकाह्लावशेन तादृष्येणानुपात्तमपि साधने भवति यथैव यागेनेत्यनुदितं संभव्यते तथैवौदुम्बरेणेति । तत्र विधिः किं कुर्यात्पुरुषं प्रवर्तयेत् । स च फलार्थ-
तथैव प्रवृत्त इति किं विधिना । अथ वा प्रयोगवचनविहितस्य फलसंबन्धमात्रमनेन क्रियते । पञ्चमो वा लकारो विधास्यति । अर्थवाददेशो वेत्युक्तमेव । तस्मादूर्जोऽ-
बहुक्ष्या इति तादर्थ्यचतुर्थ्यैवं कामशब्दादपि स्फुटतरं फलमुपात्तमिति तस्मिन्ौदुम्ब-
रताविधिः । न तु फलस्य विधानमिति गृहीतस्य भावार्थाधिकरणे फलविधिनिषेधात् ।
जगुदुम्बर इत्यनः स्तुतिरित्याविरोधः । तस्मान्मुर्यविधिसंभवे लक्षणया न स्तुतिः प्रतिपत्त्येति ॥ १९ ॥

लोके तावद्बुद्धिपूर्वकारिणः पुरुषा मात्रामपि न निष्प्रयोजनां प्रयुञ्जते, तत्र च केतव्येति विहिते बहुक्षीरादिभिर्गुणैः स्तुतिः प्रवृत्तिविशेषनिमित्तत्वेनाऽऽश्रीयते । न च क्षीरादयः फलविधयः प्रत्यक्षविषयत्वादतः स्तुतिः । एवं वेदेऽपि । धृत्यसं-
ज्ञाच लक्षणापरिग्रह इत्यत्रोपः ॥ २० ॥

नायं दृष्टान्तः । स्तुतेः प्रमाणान्तरावगत्यपेक्षत्वाद्धोके तत्संभवादुपपत्तिः । वेदे त्ववि-
दितत्वादत्वात् श्रद्धावरन् । अथ वा लोक एव यद्यविदितं कश्चिद्वेदज्ञा नैव श्रद्धावरन् ।
पूर्ववचनादिवेति । विन्दुद्देशादिव । अथ वा वैश्वेष्येणमा । यथाऽविगनपूर्ववचने श्रद्ध-
घते नैवमविदितवादे । न चोक्तिमात्रेणैव बहुक्षीरादयः प्ररोचयन्ते किं तर्हि विदित-
त्वादेव । वेदे त्वर्थवादासत्यत्वेन विधौ जाताशङ्को न प्रवर्तते । अथ वा यो विधि-

हि विधिशब्दे स तदानीम् । अथ विधिशब्देन प्ररोचितः, किमर्थ-
वादशब्देन, अपि च वेदे व्यक्तमसंवादः, ऊर्जोऽवर्द्ध्या इत्यप्रसिद्धः
वचनम्, ऊर्जा उदुम्बर इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धम् । यस्माद्गुरुदुम्बर-
स्तस्मात्तन्मयो यूषः कर्तव्य इत्युर्गुदुम्बर इत्यनृतवचनादन्यदस्यानृत
मिति परिकल्पयेत् ॥ २१ ॥

*There being a discrepancy that one set
essence of food 'as false' - the conclusion is
no more set (in the passage) also as false*

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥ सि०

उक्तमस्माभिर्वाक्यशेषत्व विधिना त्वेकवाक्यत्वमिति । ननुक्तं
फलवचनमिह गम्यते न स्तुतिरिति । यदिह फलवचन तदौदुम्बरस्य
यूपस्य । न चाविहित औदुम्बरौ यूषोऽस्ति । तत्र फलवचनमेवानर्थ-
कम् । स्तुतिवचनः शब्दो नास्तीति चेत् । इह फलवचनेन फलवचा
प्रतीयते फलवाच्य प्रशस्त इति ।

*but this part made of Udumbara wood (having been already enjoyed by the deity
to the effect of Udumbara) as not something not already enjoyed (it hence to be enjoyed
along with the meat by the deity) (Udumbara as food) & the meat is to be
eaten with it as a separate one & not as a single one*

मुत्कृत्याथेवात् प्राथियते नूनमस्य विधावविश्रम्भ । तत्र चेदनाश्वासोऽर्थवादे कुत
प्रत्यय इति । अपि च वेदे न्यक्तमसंवादो वर्तमानेनोर्जोऽवरोधनेनेय स्तुतिर्न च तदस्ति ।
तत्राविद्यमानचतुर्दशसंकीर्तनवदेतत्स्यात् । स्वरूपतस्तावदुम्बरेऽन्नत्व पक्षधर्मोणाप्रसि-
द्धम् । अन्वयाप्रामिद्धेश्च हेतुत्वाप्रसिद्धि । न हि यद्यदन्न स स यूष इति लोके वेदे
वा प्रसिद्धमित्यसन्नद्धम् । तस्मादसवादाद्द्वर विधिरेव किं स्तुत्या सवादापेक्षिष्येति ॥ २१ ॥

ऊर्गुदुम्बर इत्यादि तावदूर्जोऽवर्द्ध्या इत्यस्योपपत्तितयैकवाक्यमृतं न विच्छिन्नं स्तव-
कम् । न ह्यनमुदुम्बर इत्युक्ते पुत्र्य प्रति प्रशस्तता गम्यते । ऊर्जोऽवर्द्ध्या इति, तु
प्ररोचयति । तदुपपत्तिरितरेति सगच्छते । तस्मात्कृत्स्नेन फल प्ररोचना वा । तत्र
यद्यपि तावच्छिडादि स्यात्तथाऽपि सुतरामर्थवादतया गृह्णीयात् । किमुत वर्तमानापदेशो
यो विधिसिद्धयर्थमेव । प्रकरणाच्च यागोपकारे प्रयोजने लभ्यमाने किमित्यवाचकात्कल
कल्पयिष्याम । प्रकरण वाक्येन वाच्यत इति चेत् । अविरोधात् । यदि लेकाशप्राहित्वेन
वाक्यप्रकरणे सनिपतेता तथा सति वाच स्यात् । इह तु प्रकरणौदुम्बरताविधिं गृह्णाति
सोऽप्युर्गुदुम्बर इत्यादिलभ्या प्ररोचनाम् । तत्र तद्विशिष्टौदुम्बरत्वग्राहिण प्रकरणस्य को
विरोध । तस्मात्कलविधिसामर्थ्याभावात्प्रकरणावाचने निवेशसम्बन्धो नातिक्रमितीत्य । प्ररो-
चनाऽपि च वाक्यशेषादुपपद्यमाना नार्थापत्त्या विव्युद्देशादेव कल्पिता भविष्यति । अन्यत्र
विधिरपि हि तावत्ता कल्पयेत् । इह तु स स्वयमेव दु स्थित किं प्ररोचनया करिष्य
तीति । न च स्तुत्युपयुक्त्य पुन फलेऽपि प्रतिष्ठायाविव व्यापारो युज्यते । रात्रिस-

तत्र फलवत्तायामानर्थक्यमिति यो द्वितीयोऽर्थः प्रशंसा नाम स गम्यते । लक्षणेति चेन्न । लक्षणायाप्यर्थवत्ता भवत्येव । लक्षणाऽपि हि लौकिकी । ननुक्तमसंवादा वेद, न ह्युगुदुम्बर इति । गुणवादेन प्ररोचनार्थतां ब्रूहे । गौणत्वात्संवादः । किं सादृश्यम् । यथाऽन्नं प्रीतेः साधनमेवामदमापि प्रीतिसाधनशक्तियुक्तं प्रशंसितुं प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनशब्दोच्यते । शक्यते हि तत्पक्षफलसंबन्धा-
दूर्गाति वक्तुम् ॥ २२ ॥

प्राणा ह्यनन्यपरत्वाद्गुर्वपि कल्पनाऽऽश्रीयते । अत्र तु प्रकरणादस्ति प्रयोजनसिद्धिरित्युक्तम् । जातिविशेषस्य च योग्यतयैव काष्ठाङ्गत्वं प्रसिद्धं न फलार्थता । यूपशब्दोऽपि च कर्माविष्टकाष्ठवचन इत्युपनीतमात्रमेव गृह्णाति । अतश्च प्रसिद्धे पारार्थ्येऽर्थवादता । यत्तु यूने निराकाङ्क्षो जातिं प्रतीति शरवद्वाधो भविष्यति । न चाबाधप्रकारोऽस्ति । काम्यपक्षेऽपि तदभ्युपगमात् । एतावास्तु विशेषः । तव पुरुषार्थत्वाद्भिन्नविषयेण सता कथंचित्प्रसङ्गलभ्यसमानाश्रयत्वेन, मम तूमयोः ऋत्वर्थत्वात्समानविषयेणेति । न चात्र जातौ फलाय विधीयमानायां दध्न इव होम आश्रयो मनसि विपरिवर्तते । यो हि पशु-यागः प्रकृतः स तावदयोग्यः । पशुनियोजनं च यूपद्वारेण योग्यं तदापि सह यूपनाप्रकृतम् । न चानर्थक्यात्तदङ्गेषु इति प्रधानादवतीर्य तदङ्गमाश्रीयते । यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रूयते स तदङ्गेऽपि स्थित उपकरोतीत्येवं कल्प्यते न त्विह तथा । अत्र हि प्राधान्याशमाजा गुणेनाऽऽश्रयः प्राच्यते । तत्र प्रधानं संनिहितं तद्यदि न योग्यं सतो वचनव्यक्त्यन्तरमाश्रीयताम् । न चावतरणं संभवति । न चानेनैव वाक्येनाऽऽश्रयो दीयते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्वौ हि संबन्धौ तदा स्यातां गुणफलसंबन्धस्तदाश्रयसंबन्धश्चेति । युगपच्चौदुम्बराफलयूपौ प्रत्युपादीयमानोद्दिश्यमाना विरूपा स्यात् । अधोमयोद्देशेन विधीयते तथाऽपि फलाननुरक्ता यूपेन संबध्येत यूपाननुरक्ता च फलेन । यत्तु विनैव विधायकास्त्वेच्छयैव प्रवर्तिष्यामह इति स्वच्छन्देन सह नास्ति विधिवादः । पुरुषार्थफलत्वं तु न प्राग्विधेः सिध्यति संनिहिततरौदुम्बरात्वादिसाध्याशावरोधात् । यत्तु प्रयोगवचनो विधायस्यतीति न पुरुषार्थेषु तस्य शक्तिः । असंयुक्तं प्रकरणादिति वक्ष्यति । यदि तु तेन विधीयते सिद्धं कर्मार्थत्वम् । पञ्चमलकाररूपं तु वर्तमानपदेशेन संदिग्धम् । तस्माद्द्वर्तमानफलाभिवायित्वाच्चतुर्थे चैवंकामशब्दाहितस्य फलविधित्वानिराकरणात्प्रधानफलमेवेदं प्ररोचनार्थं संकीर्त्यत इति युक्तम् । सर्वत्र च स्तुतिपरत्वात्तदुपायेषु सत्यासत्यान्वेषणं व्यर्थम् । ज्ञानमात्रोपयिक्तत्वात् । गुणवादेन च संवादात् साधनत्वेऽपि च प्रीतिसाधनत्वेन तृप्तिहेतुत्वेन वा संवादः ॥ २२ ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत

तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥

अप्सुयोनिराश्वो अप्सुजो वेतस इति अप्सुयोनिरश्वः कर्तव्य इति विधेरशक्यत्वादानर्थक्यम् । तत्रावश्यं स्तुतिः कल्पयितव्या शपथित्रीभिराद्भिरश्वस्यावकानां च संबन्धो यजमानस्य कष्टं शमयतीति । तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं तथेतियावत्, तावत्तथात्वमिति । किं तत्सामान्यम् । विध्यसंभवः स्तुतिसंभवश्च ॥ २३ ॥

प्रकरणे संभवन्नपकर्षो न कल्पयेत् विध्यानर्थक्यं

हि तं प्रति ॥ २४ ॥

इतश्च पश्यामः स्तुतिरिति । कुतः । इदं समामनन्ति यो विदग्धः

यदि चैवंजातीयका विधयो भवेयुस्ततः पूर्वोदाहृताः सर्वे एव द्रव्यगुणक्रियाविधयो भवेयुः । वायुः क्षेपिष्ठा देवता कर्तव्या, अप्सुयोनिरश्वः कर्तव्यः, अप्सुजो वेतसोऽवकाश कर्तव्याः, आपः शान्ताः ऊर्ध्वदुम्बर इत्यादि । तत्र यद्यपि के चित्क्रियादिविधयः शक्यन्ते कर्तुम् । एते स्वशक्याः स्वभावसिद्धेः प्रगल्भेनापि चानिष्पत्तेः । वायुवेतसा-
वकादिषु स्वभावसिद्धिः । अधीदुम्बरादीनामशक्यता । क्रीदृशी स्तुतिस्ता दर्शयति । शमपित्रीभिराद्भिरित्यादि । तत्रासंगतेरग्रन्थ इति व्याख्यातारः समर्थयन्ते । यस्मा-
दिष्टावकातसंबन्धयोः शमपिवृत्त्वस्य च नैवोपन्यासः कृतो वेतस उपन्यस्तः सोऽपि स्तुतिवेद्यया न प्रदर्शित इति । तत्र त्वियं गमनिका । वेतसोदाहरणेनैव तुल्य-
त्वादवकादीन्यप्युदाहृतानि । न चायमवावक्रयोः परस्परणे संबन्धः कथ्यते । केन तर्ह्यद्भिः । तावता तु न स्तुतिः का चिदुन्मीलितेत्यर्थवादान्तरापेक्षाप्रवृत्ता ता दर्शयति-
आपो वै शान्ता इति । अनेन हि विधित्वात्प्रच्युतेनापां प्राशस्त्यमुच्यते तत्र कस्य चित्प्रसिद्ध्यात्संबन्धस्य, तस्मात्संबन्धित्वात्, स्तुतिसंभवति, अन्वयेन, तु संबन्धिसंबन्-
न्वात्संबन्धः कीर्त्यते । प्रसिद्धशान्तत्वसंबन्धाभिरिष्टिः संबन्धादश्वादिरपि शान्ता-
त्मकत्वसंबन्धेन च दार्ढ्या यजमानस्य कष्टं शान्त्यतीत्येवंविधप्राशस्त्यज्ञापनार्थम् । एवं क्षिप्रद्वेवनेन शीघ्रं फलप्राप्तिरन्नमयेन च यूपेनावप्राप्तिरिति स्तुतित्वे सिद्धे तत्समान-
न्यायानामप्येवमात्मकत्वम् ॥ २३ ॥

विधिपक्षे चायमपते दोषो यदि तावद्यथावस्थितवाक्यग्रहणं ततः प्रकरणगतविद-
ग्धोद्देशेन देवतान्तरविधानादुत्पत्तिवाक्यदिष्टदेवतापकर्षणं स्यात्, इयं वा तामप्यपकर्ष-
तीत्यपकर्षः । तत्र नैमित्तिकत्वादभ्युदितेष्टिवद्वाचोऽपि कल्पयेन यथन्यथा न सपवेत्,
सति तु संभवे न युक्तमेतत् ।

स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः श्रुतः स देवतः । तस्मादविद्वहता
 श्रपयितव्यः स देवतत्वायेति । यदि स्तुतिर्दर्शपूर्णमासयोरेव श्रुतः
 स्ताविष्यते । तथा संभवेन्नपरो न कल्प्येत । अपकृष्यत इत्यपकर्षः ।
 विधिपक्षे तु यत्र नैर्ऋतस्तत्र विदग्धता नीयेत । तथा सति प्रकरण
 बाधितं भवेत् । दर्शपूर्णमासकर्म प्रति नैर्ऋताभावाद्विदग्धविधानमन-
 र्थकं स्यात् । तस्मात्स्तुतिरेव ॥ २४ ॥ (८२ निर्णयान्ते निरुक्तिव्याख्यानम्)

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

औदुम्बरो यूपो भवतीति विधावेतस्मिन्नाश्रीयमाणे ऊर्जोऽवरुद्ध्या
 इत्येतस्मिन् वाक्यं भिद्यत । इत्यमौदुम्बरो यूपः प्रशस्तः स चोर्जोऽ-
 वरुद्ध्या इति । तस्माद्विधिवन्निगदानामपि स्तुतिरेव कार्यमर्थवादा
 नामिति ॥ २५ ॥ There are 4 significant points: (a) the lower being (b) the Proc
 of Adumbara wood is excellent (c) the 3 Group, Aranyas about
 3 Group of them are long & productive, there will be other things

[३] हेतुर्वा स्यादथवत्त्वापत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥ प०

अथ ये हेतुवन्निगदाः शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इत्येवमादय-
 स्तेषु संदेहः । किं स्तुतिस्तेषां कार्यमुत हेतुरिति । किं प्राप्तम् । हेतुः
 स्यादन्नकरणं होमस्य ।

अथैतद्विधीयते नैर्ऋतव्यवचनव्यक्त्यन्तरं व्यवहितकल्पनायाऽऽश्रीयेत यो नैर्ऋतः स
 विदग्धः कर्तव्य इति । तत्र प्रकरणे नैर्ऋताभावाद्यत्रासौ विहितस्तत्र विदग्धता नीयेत ।
 तत्र प्रकरणं वाच्येत । न चावाधसभवे तद्युक्तमतोऽर्थवादत्वादनपकर्ष इति ॥ २४ ॥

स्तुतित्वेन विधिविभक्तिमुपजनय्य पुनस्तेनैव फलकल्पनाया वाक्यभेदस्तस्मादर्थवाद
 एवेति ॥ २५ ॥

(इत्यौदुम्बराधिकरणम् ॥ २ ॥)

इह ये हेतुवन्निगद्यन्ते हिशब्दादिभिर्न च परमार्थहेतवस्त उदाहरणम् । तत्र यदि
 तावद्वेषुत्व विधीयते तत्र पूर्वेणैव गतम् । यदिह हेतुत्व तच्छूर्पहोमसन्न-ध प्रति न
 चाविहितोऽसावस्तीति कस्य हेतुरुच्यते । अथ भूतानुवादमात्रं तत्तु वायुसेपिष्ठत्ववद्-
 तमित्यनारब्धमन्येत् । उच्यते । न तावदनेनैव वाक्येन हेतुत्वं विधीयते । न च मूता
 नुवादमात्रं किं तर्हि हेतो प्रसिद्धिपूर्वकत्वात्सिद्धवदुपादिष्टस्य यावत्प्रसिद्ध्याशङ्का तत्रा-
 र्थापत्तिरभ्यासनात्सिद्धिः । याऽपि चार्थवादाशङ्का कस्मादिति साऽप्यनेनैव हेतुना
 निवर्त्यत इति मन्यते । अवाप्यर्थवादत्वं तथाऽपि तन्तनिर्णयहेतुत्वमेवेति सर्वाङ्गकर-
 णविषय विज्ञायते ततश्च हेतुरप्यस्ति इति पूर्वं पक्षः । सन्नन्धस्य च विधेयत्वात्तद्वन-

नन्वप्रसिद्धे कार्यकारणभावेन हेतूपदेशः । सत्यमेवं लोके, विधायिष्यते तु वचनेन वेदे । शूर्पेण होमे कर्तव्येऽन्नकरणं हेतुरित्युपदिश्यते । किं प्रयोजनम् । अन्यदापि दर्वीपिठराद्यन्नकरणं यत्तेनापि नाम कथं हासः क्रियेताती कुतः । तस्याप्यन्नक्रियायामर्थवत्ता, शक्यते च तेनाप्यन्नं कर्तुम् । एतद्धि क्रियत इत्युच्यते । न हि वर्तमानकालः कश्चिदस्ति यस्यायं प्रतिनिर्देशः । हेतौ च श्रुतिः शब्दः स्तुतौ लक्षणा । यदि च दर्वीपिठ-

मेव हेतुत्वं होमस्येति वदति । नन्वप्रसिद्धे कार्यकारणभाव इति । केचिदाहुः । कार्यकारणयोरेवानुमानम् । तथा च दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्रापि वक्ष्यति । तत्त्वयुक्तम् । अकार्यकारणपूतानामपि कृत्तिकादीनामचिरोद्गतरोहिण्यादिप्रतिपत्तिहेतुत्वदर्शनात् । अतो गम्यगमकत्वमेव कार्यकारणभावं मन्यते । ननु - सोऽप्यनुमानोत्तरकालीनत्वादनङ्गम् । सत्यम् । अन्यस्मिन्नेव तु संबन्धे सति पश्चात्प्रसिद्धचन्तमेनमनुमानव्यवहारोपलक्षणत्वेनोपन्यस्यति । यद्वा शक्यमिप्रायं ययोरेव हि व्याप्तिग्रहणकारणे गम्यगमकसाम्यार्थात्मना कार्यकारणभावित्वेन साऽवधृता तत्रैव हेतुता । अथ योडाहृतविषयहेतुलक्षणमेतत् ।

अविनाभावो ह्यनेककार्यकारणस्वस्वामिसहचरभावादिप्रभेदाभिन्नः, तत्राक्षरणात् होमे हेतुत्वेनोच्यमाना संबन्धान्तराभावात्कारणत्वेन स्यात् । तच्चाप्रसिद्धं तस्मात्त हेत्वपदेशः । सत्यं लोके हेतुन्यवहारकालात्प्रथमं प्रमाणान्तरेण संबन्धप्रसिद्धिरपेक्ष्यते वेदे तु हिशब्दप्रतिपादितहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या संबन्धाभिधायि दृष्टान्तावचनं कल्प्येत यद्यदन्नकरणं तेन तेन जुहोतीति, तेन चोपपन्नं हेतुत्वम् । किं प्रयोजनमिति । यदि च हेतुरवतिष्ठेत्त्येनाभिप्रायेण । अपरस्त्वाह व्याप्तौ सिद्धाया सर्वाज्ञसाधनसाधनको होमः सिद्धो भवति । कुत इति । स एव सिद्धान्ताभिप्रायः । अथ वा कुतो दर्वीपिठरादेः साधकत्वमत्वम् । इतरस्त्वाहान्नक्रियाया तावत्तस्यार्थवत्ताऽस्ति तावन्मात्रं वाऽऽश्रयिष्यते । शक्यते च तेनापीति । उपपत्तिशब्दमर्थः । पूर्वेण तु समानार्थता गम्यते । तेन विवक्षा । शक्यमिप्रायमेतत् । यदेव हि तदुपयोगिमात्रं तदेव शक्यते कथं चित्साधकत्वत्वेन विवक्षितुम् । अथवाऽर्धवत्त्वं कारणविभक्तिर्निर्देशालम्बनमुपपत्त्या पुनर्वर्तमानान्नक्रियस्य हेतुत्वाभिधानात्तादृशस्य होमं प्रत्यनुपपत्त्या शक्योपपत्तिं वदति । शक्यते च तेनेति । तत्र चोदयति । एतद्धि क्रियत इत्युच्यते तत्कथं शक्यत इत्यभिधीयते । वर्तमानक्रियस्यासंभवादित्युत्तरम् । यद्वा स्वयमेवाऽऽशङ्क्य परिहृति । यदि च न दर्वीपिठरादीति । उभयोः परामर्शः । साध-

रादि न साक्षाद्भ्रं करोतीति नान्नकरणमित्युच्यते । व्यर्थं तस्मिञ्शूर्पस्तुतिरनार्थिका स्यात् । शूर्पमपि हि न साक्षाद्भ्रं करोतीति तेन विनाऽर्थेन शूर्पस्य स्तुतिर्नोपपद्यते ॥ २६ ॥

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥ २७ ॥ सि०

न त्वेतदास्ति । शब्दपूर्वकोऽयमर्थोऽन्नकरणं हेतुरिति । शब्दधात्र-करणं शूर्पहोमे हेतुरित्याह । न च दर्वीपिठरहोमे/तेन शब्दपूर्वं शूर्पेन च दर्वीपिठरादेश्चोदना ॥ २७ ॥

व्यर्थं स्तुतिरन्याद्येति चेत् ॥ २८ ॥

इति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ २८ ॥

कतमत्ववर्तमानत्वे चेत्तत्र न विद्येते शूर्पेऽपि तथैवेति स्तुतिर्न स्यात् । तेन यथा तव स्तुत्यर्थः कथं चिद्विद्यते तथा मम हेत्वर्थ इत्यविशेषः । हेतौ च श्रुतिरित्यादि, असंबद्धवाक्यसंबन्धिदोषादन्ते द्रष्टव्यम् । स्तुतां लक्षणेति । अन्नकरणत्वेन सर्व-जनामिमतेन प्राशस्त्यं लक्ष्यते । शूर्पेणेति चास्मिन्पक्षे नित्यानुवादोऽन्नकरणसामान्येनैव प्राप्तस्य । इत्थं वा सूत्रगमनिका । तत्रार्थवत्त्वं तावदर्थवादात्प्रयोजनवत्तरत्वमुपपत्तिरित्यप्रसिद्धं, संबन्धोऽपिकाल्पनिकवाक्याश्रयणात् । तस्माद्धेतुः ॥ २६ ॥

शूर्पेणेति तावत्करणविभक्तिश्रुत्यैवावरुद्धो होमो नानुमानिकैर्दर्विपिठरादिभिः सह बाधविकल्पसमुच्चयान्प्रतिपद्यते ।

होमश्च तेन निराकाङ्क्षीभूतो नान्यत्प्रार्थयते । अनुत्थितायामेव च दर्विपिठरादिश्रुतौ शूर्पं प्राप्नुवच्छ्रुत्यनुमानं प्रतिबन्नाति । तेन अ गीति—अचोदना च तस्येति । हेत्वपदे-शश्च स्तुत्यैवोपपद्यमानः सन्नश्रुतदृष्टान्तकल्पनायै प्रभवति । शूर्पश्रुतिश्च वि-युद्देशपाति-न्यनन्यप्रयोजना विस्पष्टा च सती परित्यक्तं न युज्यते । तस्माद्यद्वाऽन्नकरणत्वादित्येष कर्तव्य इत्यनेनापेक्षितत्वाल्लक्षणयैतत्प्रतिपादयति प्रशस्तत्वादिति । अथ वाऽन्नकरण-त्वादिनि श्रुतिवृत्तमेव । तत्र यथाश्रुतं वि-युद्देशे हेतुतामप्रतिपद्यमानं तदनन्तराकाङ्क्षिता-र्थोपप्लुतहेत्वपेक्षप्राशस्त्यहेतुरवधार्यते, अन्नकरणत्वात्प्रशस्त इति । कल्पनाद्ध्येऽपि च लोकप्रसिद्धदृष्टान्तलामान्नाश्रुततद्वाक्यानुमानप्रसङ्गो भविष्यति । सिद्धं हि प्रशस्तानां कर्त-व्यत्वमन्नकरणानां च प्रशस्तत्वमिति । अचोदना च तस्येति व्याख्यान्तरम् । तव हि यद्यदन्नकरणं तच्चोद्यते न च दर्विपिठरादीनां करणनासाधकत्वस्य पाकादेः करणत्वात् । एवं चोत्तरसूत्रमागतति ॥ २७ ॥

यत्पुनः शूर्पेऽप्यन्नकरणत्वानुपपत्तेः स्तुतिर्न प्राप्नोतीत्युक्तं किं तत्राभिधीयते ॥ २८ ॥

अर्थस्तु विधिरोपत्वायथा लोके ॥ २९ ॥

अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति । वाक्यशेषो हि स विधेस्तदा भवति । संवा-
दश्च स्तुतिवचनत्वेन यथा वयं शूर्पेणाञ्च क्रियमाणं जानीमस्तथा शूर्पे-
णाञ्च क्रियत-इत्येव गम्यते । तदा चावर्तमानं-स्तोतुं वर्तमानमित्युप-
दिशति । त्वत्पक्ष एव दोषो यस्य ते हेतुविधिः । विधौ हि न परः
शब्दार्थः प्रतीयते । न च वर्तमानमुपदिशन्वेदः शक्यमर्थं विदध्यात् ।

अस्मत्पक्षे तु एव परशब्दः परत्र वर्तते यथा लोके बलवान्देवदत्तो
यज्ञदत्तादीन्मसहत्-इति । प्रकृष्टबलेऽपि बलवच्छब्दो वर्तमानो न सिंहं
शार्दूलं वाऽपेक्ष्य प्रयुज्यते, ये देवदत्तात्तु निकृष्टबलास्तानपेक्ष्य भवति ।

अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति स्तुत्यालम्बनकरणत्वं नाम, वाक्यशेषो हि भवन्पारतन्व्यादौग-
त्वाद्यपि प्रतिपद्यते तदा च विधेयान्तरवशादवश्यमनुवादेन भवितव्यमनुवादश्च यथावि-
ज्ञातस्य भवति । अतः शब्देनैवाम्यनुज्ञातं यादृशं वयमञ्जकरणत्वं शूर्पे
पश्यामस्तादृशमिदं संकीर्तयत इति । अनेन वर्तमानापदेशो व्याख्यातः ।
तत्रापि हि कृतं वा करिष्यमाणं वा स्तोतुं क्रियत इत्युच्यते । कथं स्तुतिः,
सर्वलोकस्य भूतमविष्यदनादरेण वर्तमानोपकारानुरागाद्वर्तमानालोचनेनैव च कालान्त-
रेऽपि तत्र प्रीतिरिति क्रियत एवानेनात्रमित्युच्यते । अथ वाऽत्रक्रियाशक्तेर्वर्तमानतामत्र-
क्रियायामेवोपचर्य स्तौति । तत्रापि जनानां शक्यतिक्रमेणाभिव्यक्तिप्रियत्वात्क्रियत
इत्युक्ते स्तुतिर्भवति । न शक्यमिधानात् । तथ तु विधिवादित्वान्मुख्यालकरणत्व-
वर्तमानत्वयोरग्रहणे दोषः । किं कारणम् । विधानं ह्यत्यन्तानवगतार्थविषयम् । तत्र
यथाश्रुतादन्यथाग्रहणं निष्प्रमाणकम् । एतेदेवाऽऽह-विधौ हि न परशब्दार्थः प्रयो-
जनमिति । परशब्दार्थो हि लक्षणासु प्रयोजनम् । तदिह भूतमविष्यत्क्रियावाचिनः
शक्तिवर्तमानतावाचिनो वा स्वार्थे वर्तमानान्नाक्रियावाची शब्दः कल्पनीयः ।

तन्निमित्तमात्रे शब्दार्थे साधकतमत्ववाचिनी तृतीया । नचैवमूनत्वं कृतश्चित्सिद्धमित्य-
प्रमाणकम् । अथ मुख्यार्थपरिग्रहः । तत्रोच्यते । न च वर्तमानं साधकतमं वोपदिश-
न्वेदः शक्यमर्थं विदध्यात् । न हि वर्तमानान्नाक्रियेण शूर्पादिना साधकतमेन वा पाकेन
होतुं शक्यते तस्मादुभयथाऽपि विप्रतिषिद्धम् । अस्मत्पक्षे त्वनुवादत्वात्परशब्दार्थग्रहणम् ।
यथा लोके बलवान्देवदत्त इति भूम्यातिशायने वा मत्तुप्प्रवृत्तिर्न च विशेष उपात्तोऽ-
मुष्मात्प्रकृष्टबल इति । तत्र सर्वतस्तेभ्यः प्रकृष्ये मुख्यः शब्दो न च तथा संप्रवर्ति
सिंहादीनां बलवत्तरत्यादिति देवदत्तान्यूनतरबलानपेक्ष्यैवमभिधीयते तथाऽत्र विप्रकृष्ट-

एवं तेन ह्यन्नं क्रियत इति प्रकृष्टान्नकरणेन संस्तवः शूर्पस्य, निकृष्टान्न्यन्यान्यन्नकरणान्यपेक्ष्य भविष्यति ॥ २९ ॥

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्सामान्यादिति चेद-

व्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

यत्रापि च भवेदन्नकरणं हेतुर्दर्वीपिठरप्रकाराणा तथाऽपि शूर्प एवाव-
तिष्ठेत । शब्दादन्नकरण हेतुरिति विज्ञायते । शब्दश्च शूर्पस्याऽऽह न दर्वी-
पिठरादीनाम् ।

तद्धि निर्दिश्यते यस्माच्छूर्पेणान्नं क्रियते, तस्माच्छूर्पेण जुहोतीति ।

तरान्नमाधनलाह्वलाद्यपेक्षया शूर्प साधकनमामित्युच्यते । नन्वेवमापेक्षिकप्रवृत्तेर्मुख्यत्वमेव
स्यत्, तथा च देवदत्ते बलवच्छब्दप्रवृत्तिं नैव गौणी मन्यते । सत्यमेव, यदा ताव
न्यूनमात्रापेक्षयैव प्रयुज्यते यदा त्वविशेषप्रवृत्तेस्तदधिकवद्रेष्वपि बलवद्बुद्धिर्जाता तदा
स एव शब्द कुतश्चिदपि न्यूनबले वर्तमानो गौण सपद्यते । तथा यदि विध्युद्देशोपात्ते
शूर्पेऽन्नकरणत्वमनुद्यते ततस्तन्न्यूनमात्रापेक्षया वा मुख्यत्व न्यूनानुपादानाद्वा सामा-
न्यत प्रवृत्तस्य सर्वप्रकृष्टगामित्वबुद्ध्यां सत्या गौणता । मवतस्त्वपूर्वविधानादत्यन्तसा
धकतमत्ववर्तमानत्वयो क्रिया प्रत्युपादानान्यूनापेक्षागौणत्वयोर्निमित्त नास्तीत्यतिङ्श
स्यादित्यसमानम् ॥ २९ ॥

। अम्युपेत्यवादोऽयम् । यद्यपि हेतुविधान तथाऽपि न दर्वीपिठरादे प्रसङ्ग । कुत ।
शूर्पे हि विधायान्नकरण हेतुरुच्यते । सोऽपि च न लोके प्रसिद्ध, शब्दमेव दृष्टान्त
वाचिनमनुमाय साधयितव्य । तदनुमाने च श्रुतहेतुत्वान्यथानुपपत्ति प्रमाण, सा च
सावत्येव हेतुत्वमुपपन्न ततोऽधिकरूपनायै न प्रभवति । शूर्पे च होमसंबन्धित्वेन
प्रतिज्ञातेऽन्यधर्मस्याहेतुत्वादवश्य तद्गतमेवान्नकरणत्व वक्तव्यम् । सनिधेश्च तदवच्छिन्न
मेव तद्गम्यते । लोकेऽपि च य धर्मिण प्रतिज्ञाय यो हेतुरपदिश्यते स प्रथम तावत्तद्-
तविशेषात्मनैव प्रतीयते । तदात्मकस्य तु सामान्याशानुगमाभावात्सामान्यमात्रं विवाक्षित
मिति दृष्टान्तप्रयोगवेलयापेक्षावधार्यते, वेदहेतूना पुनर्न सामान्यात्मना साध्यसंबन्धोऽ
वगतो न विशेषात्मना सोऽधुनैवार्यापत्त्या कल्पनीय ।

तत्र विशेषम्योपादानात्सामान्याप्रसिद्धेश्च तत्परित्यागनिमित्तस्यासम्भवात्तुपात्तवि-
शेषमात्रोपसंहृतान्यथानुपपत्तिस्तद्गतमेव दृष्टान्तवचन कल्पयति । तदकल्पने हि हेतु
निर्देश, श्रुतो विरु यते । यदि तु दर्वीपिठरादिगनान्नकरणत्वहोमसंबन्धाविनाभावो
न कल्प्यते । न किं विच्छ्रुत दृष्ट वा नावत्पत्ते । तस्मादीदृश दृष्टान्तवचन कल्प्य

यथा यस्माद्बलवदुपध्मातोऽग्निस्तेन मे - गृहं दग्धमिति, नानागिरापि बलवदुपध्मातो दहतीति गम्यते । अथ मत्तं, येन येनाग्ने क्रियते (even in duality) प्रणाह्या श्रुपौदन्त्येनापि, तेन तेनापि होमः क्रियत इति । अव्यवस्था विधीनां स्यान्न केनचित् प्रणाह्याऽन्नं क्रियते । तत्र यावदुक्तं स्याज्जुहोतीति, तावदेवात्रकरणेन जुहोतीति । अस्मत्पक्षे पुनः श्रुपे स्तूपते । तेन ह्यन्नं क्रियत इति वृत्तान्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तज्ञापनाय, किं तर्हि प्रोचनायैव । तस्माद्देतुवन्निगदस्यापि, स्तुतिरेव कार्यमिति ॥ ३० ॥ ^२ So that it must be that the offer made with the intention that the offer is made with the intention of 1

[४] तदर्थशास्त्रात् । पू०

अथेदानीं किं विवक्षितवचना मन्त्रा उताविवक्षितवचनाः । किमर्थमत्राशनेन यागस्योपकुर्वन्ति, उताचारणमात्रेणेति । यथुच्चारणमात्रेण

यद्यच्छूर्पमन्त्रकरणं तेन तेन जुहोतीति । तदेताद्विशेषदृष्टमनुमानम् । लोकेऽपि तृणधूमदर्शनात्तृणाग्निरेवानुमीयते नाग्निमात्रम् । यथा च गमनं गोशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तत्वेनोपादीयमानं साक्षादिमत्सामान्यप्रत्ययोत्तरकालं तद्गतमेव निमित्तत्वं प्रतिपद्यते न गन्तुमात्रविषयमिति गोशब्दव्यवस्था तथा शूर्पगतात्रकरणहेत्वपदेशान्नान्यगतहेतुत्वप्रसङ्गः । तत्रैतावानर्थः स्यात् । यद्यदन्नकरणसमर्थं शूर्पे तेन तेन होतव्यं न दर्शयित्वादिग्रहणम् । यथा बलवदुपध्मातेऽग्नौ दहनहेतुत्वेनोक्ते स एवानुपध्मातो न दहनं तु शब्हादयो बलवदुपध्माता दहन्ति । तस्मान्नवस्था । यदि पुनः शूर्पगतात्रकरणव्यतिरेकेण महासामान्यं विवक्ष्यते ततो यद्यदृहीतं तस्य तस्य का विद्वन्निति तदा विद्यत इत्यव्यवस्थितत्वाद्भोमासिसद्व्यपमात्रानुवादः सन्नर्थकोऽन्नकरणशब्दः । तस्माद्बलहेतुत्वेन स्तुतित्वमेव वरमिति ॥ ३० ॥

इति हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

इहाऽऽनर्थक्यध्रवणात्केचिद्वैतं सन्निह्युपन्यस्यन्ति किमर्थवन्तो मन्त्रा उतानर्थका इति । तत्त्वमुक्तम् । स्पष्टे शब्दात्प्रतीतेऽर्थे नानर्थक्यं हि शङ्क्यते । अप्री दहति दृष्टे वा दग्धत्वं किं विचार्यते ॥ सर्वत्र हि कार्यदर्शनाच्छब्दाना शक्यः कल्पन्ते । तच्चार्यप्रत्यायनं मन्त्रेष्वप्युच्चार्यमाणेषूपलभ्यते । न चाग्निशिष्टस्तु वाच्यार्थ इत्येवमादिप्रतिज्ञामात्रसाध्योत्तराः पूर्वपक्षा भवन्ति । तस्माद्युक्तोऽयमुपन्यास इति मत्वाऽऽह—किं विवक्षितवचना मन्त्रा उताविवक्षितवचना इति । नन्वेनेव हेतुनेदमपि न विचारणीयम् । नैप दोषः । अर्थवतामपि वाक्यानां द्वैविध्यदर्शनात् । उच्चारणार्थप्रत्यायने ह्यविनाभूते तत्रान्यतरविवक्षया प्रयुज्यमानेऽपि किंचिज्ज्ञान्तरित्यकं भवति । यद्यर्थप्रत्यायनं

१ तदर्थशास्त्रादिसारभ्य मन्त्रानर्थक्यमित्यन्तस्यैव ज्ञानलेऽपि व्याख्याश्रीकृतोयमवयवयो विभाव्य व्याख्यायत इति ज्ञेयम् ।

I am dropping the grass for seating the feet

तदा न नियोगतो बहिर्देवसदनं दामीत्येव बहिर्लवने विनियुज्येत । अ-
भिधानेन चेतुः प्रकरणेन विज्ञाताद्भावो नान्यत्रोपकर्तुं शक्नोतीत्यन्त-
to that extent, in the absence of the matter to be connected
रणापि वचनं बहिर्लवन एव विनियुज्यतीति । तद्वचनवगच्छामः ।

उच्चारणमात्रेणैवोपकुर्वन्तीति । कुतः । तदर्थशास्त्रात् ।

विवक्ष्यते तदोच्चारणमर्थात्, अयोच्चारणविवक्षा ततोऽर्थप्रत्यायनमनुपपन्नात् । यथा जपेषु
विषयविद्यासु चेत्यस्ति विचारावसरः । कथं पुनरस्य प्रमाणलक्षणेन संबन्धः । पूर्वमेवो-
क्तमेतत् । यथाऽऽम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्ययमेवात्र पूर्वपक्ष इति तदुत्तरेणैव च निरा-
काङ्क्षत्वात् पुनरभिहितम् । एवं हि मन्यते यत्र सोऽरोदीदित्येवमादेः कथं
चित्संबन्धापादनं, तत्र मन्त्रेषु कं सदेहस्तस्मादुपयोगविशेष एव चिन्तनीय इति ।
तत्र विशिष्टतित्वे तावत्स्वयमेव निराकरिष्यति, अविधिसरूपत्वात् । प्रदेशान्तरविहि-
तस्तुत्यसंबन्धाच्च । परिशेषात्मस्वरूपप्रयोगे सत्यर्थोच्चारणयोः किं विवक्षितमिति विचा-
र्यते । सामसु तु वाचकत्वाभावादात्मप्रयोगमात्राक्षराभिन्न्यक्तिपरत्वगतसंदेहः । कथं
पुनः पूर्वपक्षवादिनः श्रुत्यसंयुक्तानां केषां चिन्मन्त्राणां प्रयोगसिद्धिः । केचिदाहुः ।
अप्रयोगार्थमेवासावविवक्षितार्थत्वे यतते । न ह्यनाश्रितार्थान्मन्त्रानुक्तश्चिदपि प्रयुङ्क्ते ।
अतो यच्च किमुच्चारणमात्रेणोपकुर्वन्तीति सिद्धवत्प्रयोगाभिधानं नैतदज्ञसैव द्रष्टव्यम् ।
अयं हि तत्र दुष्टोऽभिप्रायः । यदि नामोच्चारणमात्रोपकारं वक्ष्यति । तत्र शक्याम्य-
स्याप्रयोगं वक्तुमिति । यदापि प्रयोजनरूपेण बहिर्देवसदनं दामीत्ययं बहिर्लवनात्प्र-
चयान्यते तदनेन प्रकारेण प्रयोगप्रचयावनमेव द्रष्टव्यम् । अथ वा याज्ञिकदर्शनेनावि-
गानात्प्रयोगसिद्धिमविचार्येतरौ विचारः । किमर्थं तु याज्ञिकप्रसिद्धिरुपेक्षिता यतः सैव
तावद्युक्तयुक्तत्वेन न विचार्यते । तत्रायमभिप्रायः । सर्वथा तावद्दृष्टमेवा स्मृतिन्यायेन
प्रयोगित्वमवास्थितं तत्र शक्यं बाधितुं तस्यैव त्विदं मूलं निरूप्यते । तद्यदि पूर्वपक्षो
मविष्यति ततोऽन्यप्रमाणाभावाद्भिन्नियोगश्रुत्यनुमानेन मूलं कल्पयिष्यामः । सिद्धान्ते
तु लिङ्गप्रकरणयोरेव मूलत्वाध्यवसानम् । अथ वैवं पूर्वपक्षेऽपि प्रयोगः । स्वाध्याया-
ध्ययनविधिर्नैव मन्त्राः पुरुषार्थाय नीयन्ते । तथा हि । दर्शपूर्णमासादिभिः ऋमप्रकर-
णाभ्यां यावत्संस्पृश्यते तत्सर्वमुपकाररत्वेन स्वीक्रियते । प्रयाजादिवाक्यानि मन्त्र-
रूपमपि च ।

तत्र प्रयाजादिवाक्यान्त्यर्थं समर्थं चरितार्थानि स्वरूपसम्पर्शं सत्यपि प्रयोज्यानि
न प्रतिपद्यन्ते । मन्त्राः पुनः कर्मानौपयिकार्थाभिधायित्वात्तेनाशेनानपेक्षिताः । स्तुतिविधि-
स्मृत्यानां तु प्रकारान्तरेण सिद्धिरिति प्रयोगवचनेनैवा रूपमेवाङ्गीक्रियते । स्वाध्याया-
ध्ययनचोदनाऽपि प्रत्यासन्नतरमन्त्रस्वरूपमेव समर्थं चरितार्थत्वात् विप्रकृत्यमर्थाभिधानं
यावद्द्रष्टव्यं । प्रयाजादिवाक्येष्वपि तावद्द्रष्टव्यमेव प्रसक्तपासित्त्वाभिप्रेतार्थदानेन

अधोच्चारणमात्रेण, ततो धक्तव्यो विनियोग उक्तश्च । अतो नार्था-
भिधानेन । यथा साक्षः पुरुषः परेण चेन्नीयते नूनमक्षिभ्यां न
पश्यतीति गम्यते ।

'नन्वर्थवादाथे ^(प्रमाण-प्रमाण-प्रमाण) भविष्यतीति चतु । न हि । येन विधीयते तस्य

वाक्यशेषोऽर्थवाद् इत्युक्तम् । न च निरपेक्षेण विहितेऽर्थवादेन किञ्चि-
दपि प्रयोजनं क्रियते । अतो नार्थवादार्थं वचनम् । ^{यथा धर्मो धर्मो निति स}

तथाऽध्यादानसमथा मन्त्रा उदाहरणम् । लिङ्गदेवाऽऽदाने मासादे
वचनेन विधीयन्ते । तां चतुर्भिरादत्त इति । चतुः संख्यामिति चेन्न ।

समुच्चयशब्दाभावात् । ^{It might be argued that all directions are}
^{of equal force in the mantras but that is not the case}
^{and to indicate that all the mantras are to be used collectively}

युक्तं न त्विह तथा किञ्चित् । शब्दे च कार्यस्यासंभवादर्थं कार्यं विज्ञायते । मन्त्रा-
द्यु शब्द एव संभवति । अवश्यं ह्यर्थप्राधान्यपक्षेऽपि पुरुषः शब्दे नियोक्तव्यः । तद्व्या-

पारोत्तरकालत्वादर्थभिधानस्य । तस्माद्रूपमेवाङ्गम् । तथा च तदर्थशास्त्रादीन्व्युच्यन्ते ।
परिहारसूत्रक्रमानुरोधेन विपर्यस्तान्मुदाहरणान्यध्यादानात्प्रभृति दातव्यानि । भाष्यका-

रसु यथातपोदाहृतरपि कार्यसिद्धिं मत्तैवमुपन्यास्तवानुरुपथा उरुपयस्वेत्यादि ।
यथासाक्ष इति । नीलीरोगाद्युपहृतेन्द्रियस्य चक्षुरस्त्येवेति परैर्दृश्यते, परेण तु नीय-

मानमुपलभ्य न पश्यतीति ज्ञायते, तथा मन्त्ररूपमालोचयतामर्थप्रकाशनशक्तिवृद्धिर्यथापि
भवति तथाऽपि परेण विनियोगं दृष्ट्वा स्वयं विनियोजकशक्तिर्नास्तीति गम्यते । तत-

श्चार्थातन्त्रत्वम् । अन्यथा स्वयमेव विनियुज्येत । नन्वर्थवादाद्यर्थमिति । लिङ्गप्रकरणा-
नुमितमन्त्रविधित्तुत्याभिप्रायम् । न हीतिच्छेदः । विधिनैकत्वात्कथयतयाऽर्थवादाः स्तुत्यर्थाः

कल्पिताः । प्रदेशान्तरस्यस्य तु प्रत्यक्षस्याऽऽनुमानिकस्य वा विधेरात्मनः समीपेऽर्थ-
वादमपश्यतः स्वयं प्ररोचनाशक्त्याविर्भावेन व्यावृत्तापेक्षत्वात् दूरस्थया स्तुत्या कार्यम् ।

तथाऽध्यादाने रूपादेव प्राप्तत्वान्मन्त्राणां तां चतुर्भिरादत्त इत्यनर्थकं वचनम् । चतुः-
संख्यामपि श्रुवदेतन्मन्त्रगतमेव ब्रूयात् क्रियागताम् । न ह्यन्यगुणोऽन्यगामाभि पद्यति ।

न च निष्प्रियात्वात्कर्माङ्गत्वेनोपदेष्टुं शक्यते । तेनैव वाक्यं यवेद्य एते चत्वारस्तैरध्या-
दानं कुर्यात्ते च प्रागेव वचनाच्चत्वार इत्यानर्थक्यम् । क्रियानङ्गत्वादेव च संख्यायाः

समुच्चयशब्दाभावाच्च प्रत्येकं च सामर्थ्याद्विकल्पः प्रसज्यमानो न शक्यो वारयितुम् ।
अस्मत्पक्षे पुनर्वचनगम्यत्वात्दृष्टस्य न चतुर्भ्यः प्रागामित्ये प्रमाणमिति युक्तं समुच्चयः ।

तथा, इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्युदाहरणम् । रशनादाने प्राप्तस्य रशनादान एव शास्त्रं विनियोजकम् । तद्विवक्षितार्थत्वे न घटेनेति । ननु गर्दभरशनां परिसंख्यास्याति ।

न शक्नोति परिसंख्यातम् । परिसंचक्षणो हि स्वार्थे च जह्यात्, पर्ययश्च कल्पेत, प्राप्तं च बाधेत । तस्मान्न विवक्षितवचना मन्त्राः । अतो न प्रमाणं वहिर्द्वेषसदनं दामात्यस्य रूपं वहिर्लेखने विनियोगस्य । वाक्यनियमात् ।

नियतपदक्रमा हि मन्त्रा भवन्ति । अग्निर्मूर्धा दिवं इति, न विपर्ययेण । यद्यर्थप्रत्यायनार्था विपर्ययेणाप्यर्थः प्रतीयत इति नियमोऽनर्थकः स्यात् । अथोच्चारणविशेषार्था विपर्ययेऽन्यदुच्चारणमिति नियम आश्रीयते तेन यतरस्मिन् पक्षे नियमोऽर्थवान् स नूनं पक्ष इति । नन्वर्थवत्स्वपि नियमो दृश्यते । यथेन्द्राग्नी इति । युक्तं तत्र तत् । विपर्ययेऽर्थप्रत्ययाभावात् ।

उभयोरपि तावद्रशनायोरधगर्दभवन्वचनार्थमादानमर्थप्राप्तत्वात्त विधीयते । यदि मन्त्रोऽपि रूपात्प्राप्तोऽनर्थकं वचनम् । परिसंख्येति परेर्वर्जनार्थत्वात्तद्विषया बुद्धिरभिधीयते । साऽपि गर्दभरशनाया आदाने वा स्यान्मन्त्रे वा । उभयथा च त्रिदोषी । विधिपरः सन्न गृह्यत इति स्वार्थं जह्यात् । परम्य च वाक्यस्य गर्दभरशनां नेत्यस्यार्थे कल्पेत । प्राप्तं च रूपादर्थाद्वा मन्त्रमादानं वा बाधेत । अदृष्टार्थत्वे त्वन्वचन्यायेन यत्रैव नीयते तत्रैव वर्तित्यते । यदि चाश्वाभिधानीमिति संबन्धः स्यात्ततः परिसंचक्षीतापि न त्वसावस्ति । कारकाणां क्रियापरिहारोऽन्योन्यसंबन्धामावात् । तेन वाक्यमपि क्रियैव संबन्धीयान् । एका च सा । प्रकरणापूर्वसंयोगश्चाविशिष्टस्तस्मान्न परिसंख्याप्रयोजनं कथयति । अतो न प्रमाणं वहिर्द्वेषादि । तदा हि महाप्रयोगवचनेन सर्वे मन्त्राः केवलप्रधानार्थास्तत्प्रयोगावहिर्भाववृत्तयो नाहैः संबन्धेरन् । पाठक्रमानुरोधात्तु तदाऽपि नैव व्युत्क्रमेण प्रयोगः कर्माण्यनादृत्य सकृदेवानुवाकमध्यायं वा पाठित्वाऽनुष्ठीयते ।

अग्निर्मूर्धेति योऽर्थः प्रतीयते स मूर्धाग्निरित्यनेनापीत्यनर्थको नियमः । यस्य त्वदृष्टार्थता तस्य क्रमान्यत्वे तदुच्चारणजन्यादृष्टप्रमाणाभावात्क्रमान्यत्वं न युक्तमिति नियमार्थवत्ता । अथ नियतप्रत्यायनाददृष्टं कल्पयेत् तदुच्चारणादेवोपपद्यते तदर्थानत्वात्प्रियतप्रतीतेः । यन्तु दृष्टार्थेषु प्रकृतिप्रत्ययभमासेषु नियमो दृश्यते यथेन्द्राग्नी नीलोत्पलं राजपुरुषश्चित्रगुर्निष्कंशाश्विरिति । युक्तं तत्र विपर्ययेऽपशब्दाश्वान्यत्वानर्थक्यप्रसङ्गान् । अनाद्यदन्तविशेषणत्वादिनिमित्तो हि तत्र नियतः पूर्वनिपातः स्मर्यते तेनाग्नी-

बुद्धशास्त्रात् ।

बुद्धे खल्वपि प्राठादर्थे तदभिधानसमर्थं मन्त्रो भवति । अग्नीदग्नीन् ^{० ३२१५४४} विदरेति । स बुद्धे किं बोधयेत् । अथ नृचारणविशेषार्थाः, बुद्धेऽप्यु- ^{From atam} चारणविशेषोऽवकल्प्येतेति । ननु पुनर्वचनात्संस्कारविशेषो भविष्यति । एवमस्मत्पक्षमेवाऽऽश्रितोऽसि । वचनमुच्चारणम् । तद्धि शक्यते कर्तुं नार्थमस्यायनम् । तत्प्रतीतेऽशक्यम् । यथा सोपानत्के पादे द्वितीयासु- ^{८३५७} पानहमशक्यत्वाद्योपादत्ते ।

अवियमानवचनात् ।

यज्ञे साधनभूतः प्रकाशयितव्यः । न च तादृशोऽर्थोऽस्ति तादृश-
मभिदधति । यथा चत्वारि शृङ्गा इति । न हि चतुःशृङ्गं त्रिपादं
द्विशिरस्कं सप्तहस्तं किञ्चिद्यज्ञसाधनमस्ति । तदत्राभिधानार्थः किमभि-

न्द्रावित्साधुत्वं पुरुषराज इत्यर्थान्यत्वं कांशाम्बिनिरित्यनर्थकत्वंम् । यस्त्वग्नी-द्राविति
कचित्प्रयोगः स च्छान्दसोऽग्नेर्वाऽभ्यर्हितत्वस्य विवक्षयेति मन्तव्यम् । तुल्यरक्षा-
र्थप्रतीताभिन्द्राग्नीपदमेव व्यवस्थितम् । नन्विहापि - क्रमान्यत्वादमन्त्रत्वं स्यात् । तदेवा-
र्थपरत्वे सति तदविनाशे तु किं निमित्तमिति न विद्याः । तेन मन्त्रप्राप्तिद्वौ वाक्यनि-
यमादित्यपि सूत्रम् । अथ वाऽस्त्वप्रकरणाधीतवाक्यनियमात् । न ह्यर्थामिवानेऽन्यद्गी-
यस्याऽऽत्मीयस्य च विशेषः ।

अथ वा मन्त्रपदपेयवाक्ययोस्तुल्येऽर्वाभिधानसामर्थ्ये मन्त्रवाक्यनियमोऽदृष्टार्थः ।
अथ वाऽनेकध्यानादिस्मरणोपायप्रसङ्गे वाक्यनियमात् । न हि दृष्टेऽर्थे मन्त्रस्य ध्याना-
देर्वा कश्चिद्विशेष इत्यदृष्टार्थता ।

न हाविर्ह्यग्निहितोऽस्तीत्यवश्यं तावदग्नीषाऽऽत्मीयाः षडार्थाः प्रागेव कर्म-
प्रक्रमादवगन्तव्याः । तत्र प्रैषः पिष्टपेपणन्यायेनार्थे ज्ञापयितुमशक्नुवन्नदृष्टार्थो भवति ।
अथ स्मारको मन्त्र इत्युच्यते । तदपि नास्ति । ब्राह्मणज्ञानाम्यासपाठवनिमित्तसंस्का-
रादेव तत्सिद्धेः । संस्कारामिन्यच्छिहेतुरपि पूर्वपदार्थसमाप्तिर्ब्राह्मणमेव वा भविष्यति
नाथो मन्त्रैः । तत्र यदुच्यते संस्कारविशेषो भविष्यतीति नासावदृष्टादन्यः संभवत्यतः
पूर्वपक्षपत्तिः । यदि हि प्रतीतोऽप्यर्थो नैव दृष्टं साधयति ततो यत्तददूरमपि गत्वाऽ-
वश्यं कल्पनीयं तदुच्चारणादेव वरमिति ।

न चतुःशृङ्गादि किञ्चित्कर्म तत्संबन्धि वा प्रकृतौ विहृतौ वा विद्यते । यद्यपि
च गुणवादेन किञ्चित्स्यात्तथाऽपि तदनुष्ठानाभावात् तत्संस्तुत्या कार्यम् । न च ज्ञायते

दध्यात् । उच्चारणार्थं त्ववङ्गुप्यने । तथा मा मा हिंसीरित्यसत्या-
मपि हिंसाया निमित्तदध्यात् । *do not do, do not hurt (which is add-
nond to the altar)*

अचेतनेऽर्थवन्धनात् ।

अचेतनेऽर्थं स्वत्वर्थं निवध्नन्ति, ओषधे त्रायस्वैनमिति । अभिधा-
नेनोपसृजन्त पञ्चजातीयान् ओषधि पशुत्राणाय प्रतिपादयेयुः । न
चासावचेतना शक्या प्रतिपादयितुम् । उच्चारणार्थं तु नैष दोषो भवति ।
तस्मादुच्चारणार्थाः । शृणोत ग्रावाण इति चोदाहरणम् ।

अर्थविप्रतिषेधात् ।

(Contradiction)
अर्थविप्रतिषेधोऽपि भवति । अदितिर्द्यौरदितिर्न्तरिक्षमिति । सैव
द्यौस्तदेधान्तरिक्षमिति को जातुचिदवधारयेत् । अनवधारयंश्च किम-
भिधानेनोपकुर्यात् । उच्चारणमात्रे तु नैष विरोधो भवति । तस्मादु-
च्चारणार्था मन्त्राः । एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्ये, असंरयाताः सह-
स्त्राणि ये रुद्रा अग्निभूम्यामिति चोदाहरणम् ।

स्वाध्यायवदवचनात् ।

(a certain woman named) प्रतिष्ठा, or the reading of)
स्वाध्यायशाले पृणिनाऽवहन्ति करोति । माणवकोऽवहन्तिमन्त्र
मर्थते । नासौ तेन मन्त्रेण तदभिधानमभ्यस्यति असरानुपूर्व्या
अवधारण एव यतते । येन च नाम प्रयोजनं तदभ्यसितव्यम् । अत

ए प्रदेशे प्रयुज्यतामिति । तत्र मन्त्रपाठनमानुरोधेनोच्चारणमापततीति सिद्धं पूर्वं
पक्ष । मा मा हिंसीर्मा मा सनाप्तमित्यादीनि वेदिहविर्धानादिविषयत्वादचेतनेऽर्थव-
न्धनादित्यत्राप्युदाहरणम् । इह त्वप्रमत्ताया हिंसाया प्रतिषेधानर्थक्यम् ।

ओषधे त्रायस्व, शृणोत ग्रावाण इति च सचेधन कार्यनियोगाभिमुख्यकरणार्थम् ।
न चाचेतनम्याऽऽभिमुख्य समवति । न च पशुत्राणे प्रातरनुवाकश्रवणे वा प्रैणेण प्रवृ-
त्तिरपपद्यत इत्यानर्थक्यमर्थविवक्षायाम् ।

द्युत्वमन्तरिक्षत्व चादिनेरेकानेकत्व च रुद्रस्य विप्रतिषिद्धम् । न चैष विप्रति-
षिद्धोऽर्थं कर्मोपयिष्य । कथं वाऽदितिर्द्विताऽन्तरिक्ष द्यौर्वा भवेत् । न च स्तुत्य-
र्थनयाऽपि हेतुद्वय परिहर्तुं शक्य ब्राह्मणे हि विधिशेषभूता म्नुतयोऽर्थवन्त्यो भवन्ति ।
मन्त्रन्तुतिस्त्वप्रयोजनत्वात्ताऽऽदर्तया ।

स्वाध्यायायनम्य कर्मार्थत्वाद्यत्कर्मण्युपयोक्ष्यते तदभ्यसितव्यं तच्चैव विद्वान्
सन्तो वृद्धा शिष्यान्सरावधारण एव प्रवर्तयन्ति सनिहिनेऽप्यर्थे न तद्वचनाम्यामे ।

उच्चारणाभ्यासादुच्चारणेन प्रयोजनमित्यवगच्छामः ।

अविज्ञेयात् ।

अपि च केषांचिन्मन्त्राणामशक्य एवार्थो वेदितुम् । यथा, अम्य-
क् सात इन्द्र ऋष्टिरस्मे इति, सृण्वेव जर्भरी तुर्करीतू इति, इन्द्रः सो-
मस्य काणुका इति च । एते किं मत्याययेयुः । उच्चारणार्थं तु न दोषः ।
तस्मादुच्चारणार्था मन्त्रा इति ।

अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ ३१ ॥

अनित्यसंयोगः खल्वपि भवेन्मन्त्रेष्वभिधानार्थेषु । यथा किं ते
कृष्वन्ति कीकटेपु गाव इति । कीकटा नाम जनपदाः । नैचाशाखं नाम
नगरम् । प्रमगन्दो राजेति ।

यद्यभिधानार्थाः, भाक् प्रमगन्दाब्जायं मन्त्रोऽनुभूतपूर्व इति गम्यते ।
तदेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिः कारणैर्मन्त्राणामविबक्षितवचनता ॥ ३१ ॥

तेनावश्यं तेषामुच्चारणमेवाङ्गत्वेनाभिप्रेतमिति ।

केचित्पदार्था ज्ञानेनाविज्ञेयाः । केषां चित्तु वाक्यार्थ एव न ज्ञायते । न च
मन्त्रार्थः सत्तामात्रेणोपकरोति क्रियावेलायामस्मर्यमाण इति यदेकान्तेन शक्यं कर्तुमु-
च्चारणं तदेव कार्यमित्यवधार्यते ।

अर्थप्रकाशनपक्षे यस्य योऽर्थः स एव तेन प्रकाशयितव्यः । केचिच्चानित्यैकमाह्न-
मूतैश्चार्थैर्यवन्तो मन्त्रा लक्ष्यन्ते यथा किं ते कृष्वन्ति कीकटेपु गाव इति । अर्थ
हि हृदयेनाध्येतृणां स्मरणेन विश्वागिन्नस्याऽऽर्थं गम्यते । तेन किल कर्मार्थं धनं प्रार्थ-
यमानेनेन्द्रोऽभिहितः । त्रैलोक्याधिपते याः कीकटेपु जनपदेषु गावस्तास्तव किं कुर्वन्ति ।
ते हि नास्तिकाः किं कर्तुमेति वदन्तो न किञ्चित्कर्मानुतिष्ठन्ति । अतश्च ता नाऽऽशिरं
सोमसंस्कारार्थं दृष्टे न धर्मं तपन्ति । न धर्मतपने पयोदानेन साधनीभवन्ति । तस्मा-
त्प्रमगन्दस्य कीकटाधिपतेर्यद्वेदोषनं तद्भाकं नैचाशाखं नगरमामर । हृग्रहोर्ध्वश्चन्द्र-
सीति भकारः । अथ वाऽस्मान्प्रति तद्विभ्यहि धारय घोषय चेत्येतन्नो मपवन्नन्धया
साधयास्माकमिति । छान्दसं दीर्घत्वम् । यद्येतद्विबक्षितं तथा सत्यादिमदर्थभिधाना-
द्वेदस्य कृत्रिमत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्यते । न चान्यो मन्त्रार्थः शक्यते वक्तुमपतीतेः ।
अतोऽर्थसदसद्भाषावनादत्याक्षरोच्चारणं फलवदाश्रयणीयमिति ॥ ३१ ॥

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥ सि०

अविशिष्टस्तु लोके प्रयुज्यमानानां वेदे च पदानामर्थः । स यथैव लोके विवक्षितस्तथैव वेदेऽपि भवितुमर्हति । नैवम् । लोके तैरर्थैरवबुद्धैः सव्यवहारः । इह देवताभिस्प्रत्यक्षाभिर्यज्ञाङ्गैश्चाचेतनैः सलापे न कश्चिद्यज्ञस्योपकारः । यत्र दृष्टं परिकल्प्येत, उच्चारणादेव तद्भवितुमर्हति । यद्धि कर्तव्यं, तत्प्रयोजनवत्, 'उच्चारणं च न कश्चित्' कर्तव्यं, यत्र पूर्वाय यद्यथा । यद्यर्थो न प्रत्याख्यते न किञ्चिदनर्थकम् । यदि न प्रयुज्यते समाप्तानानर्थक्यम् । तस्मादुच्चारणादपूर्वम् । तथा च तदर्थशास्त्राद्युक्तम् । तदुच्यते । अर्थप्रत्यायनार्थमेव यज्ञे मन्त्रोच्चारणम् । यदुक्तं न देवताभिर्यज्ञाङ्गैश्च सलापे प्रयोजनमस्तीति/यज्ञे यज्ञाङ्गप्रकाशनमेव प्रयोजनम् । कथम् । न ह्यप्रकाशिते यज्ञे यज्ञाङ्गे च गागः शक्योऽभिनिर्वर्तयितुम् ।

मन्त्रोच्चारणं तावदक्षरग्रहणेन निराकाङ्क्षीकृतं न साक्षात्प्रत्यक्षत्वं प्रतिपद्यते । अक्षराणां च द्रव्यवदनितिकर्तृयतात्मकत्वात्प्रकरणेनाग्रहणम् । एव पदार्थज्ञानस्य वा क्यार्थप्रत्ययेन निराकाङ्क्ष्याग्रहणम् । वाक्यार्थप्रत्ययस्त्वकृतार्थं प्रकरणे विपरिवर्तमानं नियात्मकत्वात्प्रयोगवचनानाङ्क्षितं कर्मसमवेतानुष्ठान्यमानार्थमृतिफलत्वेनेतिकर्तृयता भवति । तत्रादृष्टकल्पनानिमित्ताभावः । समाप्तानान्यथानुपपत्त्या हि तत्कल्प्येन नोपपत्तेऽर्थवत्त्वे । यद्यपि च तत्कल्पनावसरो भवेत्तथाऽपि काम वाक्यार्थप्रत्ययादेव न त्वापयिऽवार्थप्रतीतिनिराकाङ्क्षाद्वाक्यात् । अवश्यं च दृष्टादृष्टयोर्विनियुच्यमानस्य प्रमाणमुपन्यसित्तन्म्यम् । इह च प्रकरणाद्दृष्टार्थता लिङ्गाच्च दृष्टार्थता । न च प्रकरणमशक्येऽर्थे विनियोज्यते मर्हतीत्येकान्तेनेनैवापत्तिरिति यच्छकनुयात्तन्मन्त्रेण कुर्यादिति । न चासावदृष्टशक्तोतीति लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं विद्यते । तस्माद्दृष्टयोर्लिङ्गप्रकरणयोर्दृष्टार्थप्रयोगेणैकवाक्यता । एव च सति याज्ञिकप्रयोगप्रभिद्धेर्न मूलान्तरकल्पनाङ्गेशो भविष्यति । अतस्वामाविकमेवार्थप्राधान्यमवाम्पितम् । नैवामिति । न दृष्टोऽर्थो निर्वृत्त इत्येतावतैव तार्थ्यमवसीयते । पुरुषार्थानुपयोगेन स्वाध्यायाध्ययनविधेरानर्थक्यात् । न च बुद्धशास्त्राविद्यमानवचनाचेतनार्थवचनान्मन्त्रार्थोपयोगः । तत्र यदि दूरेऽप्यदृष्टप्रत्ययानातो न मुच्यामहे ततोऽतिप्रकारणाभावादुच्चारणादेव कल्पनीयम् ।

उपमयादिभिद्धत्वादुच्चारणकर्तृयतायाम्प्रत्ययवत्त्वाच्चादृष्टकल्पनस्य । तत्रोच्यते यज्ञे यज्ञाङ्गप्रकाशनमेव प्रयोजनमिति । यद्यपि लोकावर्तनेन मयवहारमनयाऽपि तत्प्र

(संज्ञा)

तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थमर्थप्रकाशनं महानुपकारः कर्मणः, तच्च करोतीत्यव-
गम्यते । तस्माद्रस्त्यस्य प्रयोजनम् । तच्च दृष्टं न शक्यमपवदितुं नार्था-
भिधानं प्रयोजनमिति । नन्वर्याभिधानेनोपकुर्वत्सु, तां चतुर्भिरादत्त
इत्येवमाद्यनर्थकं भवति । काममनर्थकं भवतु न जातुचिदपजानीमहे दृष्ट
मर्थाभिधानस्योपकारकत्वम् ॥ ३२ ॥

अथ किं तच्छास्त्रमनर्थकमेव । न हि—

गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ ३३ ॥

गृह्यं, तां चतुर्भिरादत्त इति समुच्चयशब्दाभावात् समुच्चयार्थ-
मिति । चतुःसंख्याविशिष्टमादानं कतव्यमिति वाक्यादवगम्यते । तदे-
केन मन्त्रेण गृह्यन् यथाश्रुतं गृहीयादिति ॥ ३३ ॥

परिसंख्या ॥ ३४ ॥

रूपप्रकाशनमात्रमेवानुष्ठातृणामुपकारिष्यति । अतश्च यावन्मात्रमेवानौपधिकं संबोधनादि
कामं तत्र विवक्ष्यते न तु तद्देशेन सर्वमेव त्यक्तव्यं न ह्येकरूप्यं नाम केनाचिन्नियतम् ।
तस्माद्यथादर्शनाभ्युपगमाद्द्विद्वैवसदनं दामीत्येवमादीना तावदविहतमर्थप्राधान्यम् । तां
चतुर्भिरादत्त इत्यप्रापि वदामः ॥ ३२ ॥

यद्यपि मन्त्राः प्राप्ताः सामर्थ्येन तथाऽपि चतुःसंख्यामादाने विधास्यति । तत्रारुणौ-
क्यायनीन्यायेन परस्परनियमे सति मन्त्रगतचतुःसंख्याविशिष्टमादानं चोदितं समुच्चया-
दृते कर्तुं न शक्यत इत्यर्थात्समुच्चयफलम् । अथ वा यावच्छिद्धानुमिताः श्रुतयः प्रतिमन्त्रं
कल्पयितुमारम्भन्ते तावदनेन प्रत्यक्षवचनेन चतुःसंख्याविशिष्टास्ते विहितस्तेनाप्राप्तवि-
धिरेव वचनम् । तत्र तु विनाऽप्येतेन मन्त्रेष्वर्थात्प्राप्तवत्सु तत्परत्वे मन्दं फलमित्यन्य-
लभ्यचतुःसंख्यार्थं तन्गोपदेशः ॥ ३३ ॥

यावद्धि मन्त्राज्ज्ञानमवगतप्रयोजनं प्रकरणी चाकृतार्थस्तावद्यत्तात्सिद्धयर्थं कल्प्यते
तत्सर्वं वैदिकं भवति । नैराकङ्क्ष्योत्तरकालं तु कल्पितमपि पौरुषेयत्वादप्रमाणं स्यात् ।
न च धृतिमकल्पयित्वा लिङ्गादेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति वक्ष्यते । तदेतद्वाह । सति
च वाक्ये लिङ्गं विनियोजकं तथास्य नास्तीति । यदेव हि प्रकरणादनेन यजेत रसानां
वा गृहीयादिति कल्पयितुमिष्यते तदैवाश्वाभिधानीमित्यनेनापहारो मन्त्रस्य । यद्यपि नैवं
संबन्ध इत्यादत्त इति कथं नहीत्यश्वाभिधानीमिति । तत्कारकसंबन्धासंभवात्किर्यथैव

मिति । लिङ्गद्रशनामात्रे शब्दात्तु विशेषेऽश्वाभिधान्यामिति । सति च वाक्ये लिङ्गं विनियोजकम् । तच्चास्य ^{inferred from the context} प्रकरणात्मनानुमितं वाक्यं नास्ति । कतरस्तु । एतेन मन्त्रेणाऽऽदानं कुर्यादिति यस्मिन्सति रशना-
(अशना-जहुरशना)
मात्रं लिङ्गात्प्राप्नोति । अश्वाभिधान्यां तु प्रत्यक्षमेव वचनम् । अस्मि-

सह सामान्याभिप्रोयण द्रष्टव्यम् । तस्मान्नाऽऽदानमात्रे विधीयते किं तर्ह्यश्वाभिधानीविशिष्टे । अथ वा फलतः पश्चात्तनकारकसंबन्ध उच्यते । सर्वथा दर्शाशास्त्रना नास्ति । यदि हि यदेव मन्त्रवचनात्प्राप्नुयात्तदेव प्रत्यक्षवचनेनोच्यते ततो वयमुपालम्भेमाहि । नन्वेवमप्राप्तविधिरेवायं संजात इति न वक्तव्यं परिसंख्येति । फलेनैवमाभिधानाद्दोषः । सर्वत्र हि परिसंख्याशब्दादेवकाराद्वा विना न श्रुत्या परिसंख्या नियमो बोध्यते विधिरेव त्वेवंजातीयकस्य फलेनैवं व्यपदेशः । कस्तर्हि विधिनियमपरिसंख्यानां भेदः । उच्यते । विधिरत्यन्तप्राप्ते नियमः प्राप्तिं सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति कीर्त्यते ॥ विधिरेव हि केनचिद्विशेषणैवं मिद्यते । तत्र योऽत्यन्तप्राप्तो न च प्राप्स्यति प्राग्बचनादित्यवगम्यते तत्र नियमः शुद्ध एव विधिर्यथा ब्रह्मिन्प्रो-
क्षतीति । यत्र तु प्राग्बचनात्प्राप्तिकी प्राप्तिः संभाव्यते तत्राप्राप्तिसं पूर्यन्तो विधिः प्रवर्तते स नियन्तृत्वान्नियम इत्युच्यते यथा ब्रह्मिन्प्रवहन्तीति । तण्डुलनिष्पत्त्यर्थे-
पादेव तत्सिद्धेर्न तत्प्राप्तमात्रं विधेः फलं किं तर्ह्यप्राप्तांशपूरणम् । तदप्राप्तिसं च तण्डुलैरुपायान्तराण्यासिष्येरन्, पूरणे तु सति या तेषां निवृत्तिरसावर्षात् वाक्यात् । न च तद्धारणं नियमः । परिसंख्या हि तथा स्यात् । प्रत्यासत्तां वाऽवहन्तिनिय-
तनामुत्सृज्य नान्यनिवृत्तिफलकल्पनावसरः । तत्प्राप्तिकद्वारा त्ववहन्तेरनियतिरा-
सीदिति नियमान्तर्गतैवार्यान्निवृत्तिर्गम्यते । न च प्राप्ते सति विधिरयं प्रवृत्तो येनास्यान्य-
निवृत्त्यर्था कल्प्येत् । प्रागेव तु प्रवर्तमानेनार्थस्य प्रापकशक्तिनिरोधादन्याप्राप्तिः कृता सा चार्थलभ्येति न तथैव व्यपदिश्यते । यः पुनः प्राङ्नियोगात्तत्र चान्यत्र च प्राप्नुया-
दिति संमान्यते यत्र वा यच्चान्यच्च सा परिसंख्या यथाऽत्रैवोदाहने यथा च गृह-
मेधीये पञ्चमे पक्षे । अत्रापि च न प्राप्ते सत्येवा प्रवर्तते प्रापकस्य शास्त्रम्याननुमित-
त्वान् । कथं तर्हि । यद्येनद्वाक्यं नामविध्यत्तन एनं प्राप्स्यदिति । सर्वस्य प्रत्यक्षस्य वाक्यस्य नानुमानिकवाक्यपतिबन्धमात्रं फलमिष्यते । किं हि तेन पठितेन यस्यान्यतोऽ-
प्यर्थः सिध्यति तदर्थं गर्दमरशानानिवृत्तिः फलं कल्प्यते । तेनैवं कल्प्यते कृत्वाचि-
न्तान्यायेन यदि नामैवं वाक्यं न भवेत्ततः कीदृशमनुष्ठानं स्यात् । तत्र मन्त्रप्राप्ति-
स्त्वावदेकान्नेन मित्येदंघाभिधान्यां तद्देव तु गर्दमरशानायामपि प्रमज्येत् ।

नसति तदानुमानिकं नास्ति । तेन गर्दभरक्षणायां न प्राप्तिसंवेति ॥३४॥

अथवादी वा ॥ ३५ ॥

उरु मथा उरु मथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यर्थवादार्थेन पुनः श्रुतिः,
यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति । ननु नापं मन्त्रस्य वाक्यशेषे न च
not as there any need for the consideration of what has been already in
मासस्य स्तुत्या प्रयोजनम् । सत्यम् । नापं मन्त्रस्य विधिं संस्तवः ।
(I am not)
प्रथनमेव तत्र स्तूयते । मन्त्रः पुना रूपादेव प्राप्त इहानुच्यते प्रथनं
स्तोतुम् । इत्थं प्रथनं प्रशस्तं यत्क्रियमाणमेवंरूपेण मन्त्रेण क्रियते ।
कस्तदा भवति गुणः । यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुभिः प्रथयति । किमे-
तदेवास्य फलं भवति । नेति ब्रूमः । स्तुतिः कथं भविष्यतीत्येवम्-
In the 11th stanza which actually occurs to the man? We say, it
is only because fear, otherwise it is passage of the same nature
यदा त्वनेन वाक्येन प्रत्यक्षेण नैराकाङ्क्ष्यादविशेषविनियोगसमर्थवाक्यानुया
निविद्धं तदा केवलान्धाभिधानीविषयत्वसिद्धिरित्यपैनरक्त्यादर्धवद्वाक्यम् ॥३४॥

यद्यपि प्रदेशान्तरस्थत्वान्मन्त्रविधानं न स्तूयते तथाऽपि प्रथनविधानात्तत्प्ररोचनया
च सकलं वाक्यमर्थवत् । तस्य ह्येतदेवोत्पत्तिवाक्यम् । ननु च पुरोडाशान्यथानुपपत्ति-
प्राप्तत्वात्प्रथनं न विधातव्यम् । नैतन्नियोगतः प्राप्नोति । द्रुततरं हि पिष्टमप्रथितमपि
ग्रथेत । विधाने तु सति तादृशं कर्तव्यं येन प्रथयितव्यं भवति । एवं चाध्वर्युकर्तृक-
ताऽपि सिध्यति । पठ्यमानं ह्यध्वर्यवसमाख्या लब्धा कर्तृविशेषं नियच्छति । अर्थ-
प्राप्तं त्वसमाख्यात्स्वात् नियामकं स्यात् । एवमर्थं च यद्यप्येकान्ततोऽर्थात्प्राप्नुयात्त-
याऽपि वाक्येनैव प्रापयितव्यम् । तस्मादुपपत्ता प्रथनस्तुतिः । एवमपि यज्ञपतिमेव
तत्प्रथयतीत्यनेन स्तुती सिद्धाया मन्त्रग्रहणमनर्थकम् । न । मन्त्रस्यैव स्तुत्यर्थमुपादानात् ।
प्रथनं कर्तव्यं तस्य हि क्रियमाणस्यायं मन्त्रः साधनं भवति । तत्र चोरु ते यज्ञपतिः
प्रथतामित्येतान्यसाराणि प्रयुज्यन्ते तथा सति यज्ञपतिः प्रथितो भवतीति गुणो लभ्यते ।
किमेतदेवास्य फलमिति नेत्याह । स्तुत्यर्थमेव तद्द्रव्यसंस्कारकर्मेतिव न्यायात् ।
यद्यप्यत्र करणमन्त्राभिहितत्वात्फलं कल्प्यते तथाऽपि ब्राह्मणे तावत्सत्संकीर्तनमेकान-
न्तेन स्तावकम् । मन्त्रोऽपि तु लिङ्गविनियोज्यो न फलकल्पनायै प्रभवति । करणवि-
भाक्तिविनिबुद्धानां हि सकलोपयोगान्यथानुपपत्त्या फलसाधनता युक्ता लिङ्गानुमिता
पुनः श्रुतिराकाङ्क्षावशेन क्रियाप्रकाशनमात्रविनियोगादेव ज्ञायते । तेनैवंजातीयको

१ मन्त्रिणी भाष्येण भाङ्गान्धातस्य वाक्यस्य मन्त्रकाङ्क्षात्तन्मन्त्रविशेषगतलिङ्गप्रकरणात्-
मित्येवोपपत्त्या नभावादर्धवादायं न युक्तमित्येव पूर्वपक्षुक्तामाहाकामनुभावात् सत्यमित्यादिना मन्त्र-
स्तुत्यसंभवेऽपि प्रथनस्तुतिर्भविष्यतीति समापत्ते ।

च्यत । कथमसात प्रथने प्रथयतीति शब्दः । मन्त्राभिधानात् । मन्त्रेण पुरोडाशमध्वर्युः प्रथस्वेति ब्रूते । यश्चैवं प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयति यथा यः कुर्विति ब्रूते स कारयति ॥ ३५ ॥

मन्त्रोऽपि प्रधानफलसंकीर्तनात्मिका स्तुतिरेवाम्युपगन्तव्या । कथमसति प्रथन इति कस्यायं प्रश्नः किं विध्युद्देशवर्तिनः पुरोडाशप्रथनस्याथार्थवादगतस्य यज्ञपतिप्रथनस्येति । द्विधाऽपि चायुक्तं पुरोडाशप्रथनं तावद्विधीयमानत्वादेव न प्रष्टव्यम् । न च मन्त्राभिधानात्तस्यास्तित्वं किं तर्हि स्वरूपसद्भावादित्युत्तरमप्यसंबद्धम् । अथ पुनरितरार्थवादन्यायेन कथमरुदतीतिवत्प्रश्नः । तथाऽप्युत्तरमसंबद्धम् । मन्त्रेणाध्वर्युः पुरोडाशमिति पुरोडाशेन संबध्यते न यजमानेन । तस्माद्ग्रन्थ इति केचित् । उभयथाऽपि त्विदमदुष्टम् । अस्तु तावत्पुरोडाशप्रथने । तत्र हि याज्ञिकानां-केपांचिदयं मन्त्रः कृत्वा प्रथनमभिमर्शने प्रयुज्यते सोऽयं स्वसिद्धान्तेन पृच्छति कथमसति—वृत्ते प्रथने प्रयुज्यमानेनानेन प्रथयतीति ।

तत्राम्युपेत्यवादेनोत्तरं मन्त्राभिधानादिति । यद्यपि प्रथनं प्रथमकृतत्वान्नास्ति मन्त्रेण नु सत्तयोच्यत इत्युपपन्नः शब्दार्थः । अथ वा सर्वप्रयोजकव्यापाराणां प्रयोज्यव्यापारपूर्वकत्वमर्थरूपेण स्थितमिति शब्दैरपि तथैव प्रवर्तितव्यम् । इह च स्तुतिविषयसिद्धयर्थं प्रथयतीत्येतद्विधीयत इत्युक्तम् । तत्राऽऽह नायं विधिः संभवति विषयानुपपत्तेः । प्रयोजकव्यापारो हि प्रतीयमानस्तद्गोचरः स्यात् । स चानुपात्तप्रयोज्यव्यापारत्वाच्च प्रतीयते तेन यथा यजेतेत्यनुक्ते याजयतीति नोच्यते तथेह प्रथेतेत्यनुक्ते प्रथयतीति न वाच्यम् । न चेह पुरोडाशः प्रथेत तेन वा प्रथितव्यमित्युपादानमस्ति । तस्मिन्नसति प्रथयतीत्यनुपपन्नम् । तदुपपादयति मन्त्राभिधानादिति प्रतीकमृहीतमन्त्रोपात्तप्रयोज्यव्यापारं हि ब्राह्मणं प्रथयतीति विधत्ते । यश्च प्रथस्वेति ब्रूत इत्यनेन पुरोडाशकर्तृका क्रियामध्वर्युः प्रेष्यतीत्येतद्दर्शयति । यद्यपि च संभाव्यमानक्रियाणां प्रयोज्यानामनुपादायापि व्यापारं शब्देन प्रयोजकव्यापारः सिध्यतीत्येतदप्युत्तरं संभवति तथाऽपि तूत्तरविभवाद्दुपादानपूर्वकतैवाक्ता । अथ वाऽस्तु यजमानप्रथने कथमसतीति सर्वस्तुतीनां किञ्चिच्छब्दगतमर्थगतं वाऽऽलम्बनमुक्तम् । तदत्र किं निबन्धना स्तुतिरिति । तदभिधीयते । मन्त्रोक्तमर्थमाश्रित्य स्तुतिः प्रवर्तिष्यते । मन्त्रेणाध्वर्युः पुरोडाशं ब्रूत इति न पुरोडाशप्रथनोपादानाभिप्रायं किं तर्हि पुरोडाशं ब्रवीति, उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति । प्रथम्वेत्यपीतिकरणः प्रभृत्यर्थो न शब्दपदार्थतायै । यश्च प्रथस्वेति ब्रूत इत्यापि तदाद्यर्थ एव । प्रथतामिति ब्रूत इत्यर्थः । यश्चैवं ब्रूते स प्रथयत्यनेनैव । गुणवादात् । अथ वा तदाचष्ट इत्येवं मुख्यमेव प्रथयतीत्यर्थमाश्रित्य प्रथनबुद्ध्या मिद्धा स्तुतिः ॥ ३६ ॥

चेतनसादृश्यमुपपादयितुकाम आमन्त्रणशब्देन लक्षयति ओपधे त्राय-
स्वैनमिति, शृणोत ग्रावाण इति । 'अतः पर प्रातरनुवाकानुवचनं भवि-
ष्यति, यत्राचेतनाः सन्तो ग्रावाणोऽपि शृणुयुः, किं पुनर्विद्वांसोऽपि
ब्राह्मणा इति । इत्यंचाचेतना अपि ग्रावाण आमन्त्र्यन्ते ॥ ३८ ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ३९ ॥

अदितिर्गौरिति गौण एष शब्दः । अतो न विप्रतिषेधः । यथा त्वमेव
माता पितेति, तथैकरुद्रदैवत्ये एको रुद्रः, शतरुद्रदैवत्ये शतं रुद्रा इत्य-
विरोधः ॥ ३९ ॥

विद्यावचनमसंयोगात् ॥ ४० ॥

यच्चकर्मज्ञालेऽवहन्तिमन्त्रेण माणवको न पूर्णैर्ज्ञावहन्ति प्रकाश-
यितुमिच्छतीति । अयत्नसयोगाद्, न यज्ञोपसारायैतत्प्रकाशयितुमि-
च्छति । ननु प्रकाशनानभ्यासोऽक्षराभ्यासश्च परिचोदितः । उच्यते ।
सौकर्यात्प्रज्ञानानभ्यासो दुर्ग्रहत्वाच्चाक्षराभ्यासः ॥ ४० ॥

सतः परमविज्ञानम् ॥ ४१ ॥

विद्यमानोऽप्यर्थः प्रमादालस्यादिभिर्नोपलभ्यते । निगमनिरुक्त व्या-

पेणाग्निस्तुतिरुपवर्ण्यते । तत्र चत्वारि शृङ्गेति दिवसयामाना ग्रहणम् । त्रयो अन्य
पादा इति शीतोष्णवर्षाकाला । द्वे शीर्षे इत्ययनाभिप्रायम् । सप्त हस्ता इत्यध्वस्तुति ।
त्रिधा बद्ध इति सवनाभिप्रायेण । वृषभ इति वृष्टिहेतुत्वेन स्तुति । रोरवीति स्तम्भ-
यित्नुना । सर्वलोमप्रसिद्धेर्महान्देवो मर्त्यानाविवेशेत्युत्साहकरणोपकारेण सर्वरूपहृदया-
नुप्रवेशात् । एवमनेन मार्गेणास्ति तावद्धर्मसाधनममृति ॥ ३८ ॥

अदितिर्गौरदितारिति । नात्र द्युत्वादीनि विवक्षितानि किं तर्ह्यदितौ प्रकाशयि-
यित्वायामविद्यमानविप्रतिषेद्धर्मोपादानं स्तुत्यर्थम् । गुणवादेन त्वौदुम्बराधिकरण-
वत्मवादो योजयितव्यः ॥ ३९ ॥

यद्यपि पूर्वपक्षेऽयमभिप्रायो नोपन्यस्तथाऽपि समवादुपन्यस्यते । यदि हि स्वाध्या-
यज्ञालेऽर्थवचनमुपयुज्येत ततस्तदाश्रयेत न त्वेवमस्ति कर्मभिरसयोगात् । तदनभ्यासस्तु
प्रोक्षणादिवत्सौकर्यात् ॥ ४० ॥

यत्तु पर कारणमविज्ञेयत्वमुक्तं तदयुक्तम् । सत एवार्थस्य पुरपापराधेनाविज्ञानात् ।
तत्र चार्थप्रकरणसूत्रदेवतार्थनिगमनिरुक्तव्याकरणज्ञानान्वाधिगमोपाया । तेषां ह्येवमर्थ-
मेव पारिपालनम् । यथैव च व्याकरणेन नित्यपदान्वाक्यानि क्रियमाणे लोपाविकारादीनां
मुपायत्वेनोपादानमयुत्पन्नाश्च तैरेव पदोत्पादनमिव मन्यन्ते । तथाऽप्र नित्यवाक्यार्थ-

करणवशेन धातुतोऽर्थः कल्पयितव्यः । यथा सृण्येव जर्मरी तुर्फरीत्
इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि द्विवचनान्तानि लक्ष्यन्ते । अनेन
अश्विनोः काममप्रा इत्याश्विनं सूक्तयवगम्यते । देवताभिधानानि च

प्रतिपत्तावार्षोपाख्यानमनित्यवदाभासमानमुपायत्वं प्रतिपद्यते । तत्र यथा कश्चिद्व्याच-
क्षणः पदतद्वयवादीनां चेतनत्वमिवाध्यस्य विशेषवाधादिव्यापारं निरूपयत्येतेनैवमुक्तोऽय-
मेवं प्रत्याहेति । यथा च पूर्वपक्षोत्तरपक्षवादिनौ व्यवहारार्थं कल्पितामेवमृग्यापैयवि-
विषया कल्पना । अथ वा परमार्थेनैवेदमृषिभिस्तथोक्तं न तु स मन्त्रस्तैरेव कृतस्तदानीं
वा पुरुषान्तरेष्वसत्रेव तेषामाविर्भूतः । किं तर्हि यथाऽद्यत्वेऽपि कश्चित्प्रकृतार्थविव-
क्षायां तदर्थं वाक्यमुपादित्तमानस्तदर्थस्वरूपं मन्त्रं श्लोकं वाऽन्यदीयं स्मृत्वा स्वपात्न्य-
स्थाने प्रयुङ्क्ते तत्रप्रत्ययेन चान्ये तदर्थमवधारयन्त्येवमिहापि वेदार्थविद्विस्तद्वासितान्तः-
करणैर्भृगुवादिभिरात्मीयव्यवहारेषु श्रुतिप्रामाण्यरूपेण विशिष्टार्थप्रत्यायनार्थं मन्त्राः प्रयु-
क्तास्तद्वलेन चास्मदादीनां तदनुरूपाऽनित्यार्थप्रतिपत्तिर्भवति । प्रत्ययदृढत्वार्थमेव
चाऽऽर्षस्मरणम् । तत्रैवमुपाख्यानं स्मरन्ति । यथा किल भूतांशो नाम कश्चिद्वार्षोर्जामर-
णनिराकरणार्थं सृण्येवेत्येवमादिना सूक्तेनाश्विनी स्तुतवान् । भूतांशो अश्विनोः काममप्रा-
इति चान्ते संकीर्तनात्तस्याऽऽर्षमाश्विनं सूक्तमिति च द्योतितम् । तत्र सृणिरङ्कुशः सर-
णसाधनत्वात्तमर्हन्ती तत्र वा साधू इति सृण्पावर्थात्कुञ्जरौ । आकाररङ्गदिति द्विवचनादेशः ।
ताविव्यात्यर्थं जृम्भमाणवष्टाङ्गप्रहरणव्याष्टौ जर्मरी । तुर्फरीत् हिंसन्ती । नितोऽश्विनिर्घकर्मा
तत्कारिणौ नैतोशौ—योद्धारी ताविव तुर्फरी—त्वरमाणौ हिंसकाविति वा । पर्फरीका-
शोमायुक्तौ । उदन्यातिः पिपासार्थः, तत्र जातौ, उदन्यतौ प्रावृषिणौ चातकौ जेमना—उद-
कवन्तौ जेमशब्दात्पामादिविहितो मत्वर्थायो नप्रत्ययः । तौ यषोदकलाभेन मत्तौ भवतस्तथा
यौ मदेरू तौ मे जरायुमरायु जरागरणघर्मकर्म्याच्छरीरमजरममरं च कुरुमिति वाक्य-
शेषः । तेनैवं वाक्यार्थो यावद्दुःशोचिताविव कुञ्जरौ सर्वतो जृम्भमाणौ शत्रूणां निहन्तारी
भवतो हिंसनाविव च हिंसनव्याष्टौ दाक्ष्येण च शोभेते चातकानिव चोदकलाभेन मदात्प्री-
येते तावुभापि जरागरणयोः कुपिताविवाजरत्वस्यामरत्वस्य वा प्रीतावजरममरं मे
शरीरं विषत्तामिति । “ अम्यक्सा त ” इत्यमस्तापै तेन किञ्चिद्भ्रोऽमरत्वं धनं प्रार्थित-
स्तथा चोपरितन्यामृचि “ त्वं तू न इन्द्र तं रयिं दा ” इति श्रूयते । तदेवास्यामृच्य-
नुषङ्गेण द्रष्टव्यम् । इयं च च्छन्दोमद्वितीयेऽहनि मरत्वर्तयि शस्त्रे विनियुक्ता । तत्राम्य-
गित्यमादाब्धोऽव्ययं साहित्यवाची यतोऽप्यात्य इति भवति सहाध्वतीत्यम्यवसा त इन्द्र,
फाष्टिरायुधविशेषः पाणिश्लेष्य, अम्ये इति—अस्माकं सनेमि—पुराणम् । अम्यं—तोयं महतो
जुनन्ति—शिषन्ति । अग्निश्चिदित्युपमायो हि रम, अतमे—शुष्कतृणे शुशुकान्—दीह-

घटन्ते जर्भरीत्येवमादीनि । अवयवमसिद्ध्या च लौकिकेनार्थेन विद्ये-
ष्यन्ते । एवं सर्वत्र ॥ ४१ ॥ *and their special significance is determined
by their etymology & common usage*

उक्तश्चानित्यसंयोगः ॥ ४२ ॥

परंतु श्रुतिसामान्यमात्रमित्यत्रेति ॥ ४२ ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ ४३ ॥

आग्नेय्याऽग्नीध्रमुपतिष्ठत इति विधानाद्विवक्षितार्थानामेव मन्त्राणां
भवति लिङ्गेनोपदेशः । यदि तेऽग्निप्रयोजनास्ततस्त आग्नेय्या नाग्नि-
व्यसंनिधानात् ॥ ४३ ॥ *because they are capable of signifying the
verb अग्नि & not because they contain the word अग्नि*

ऊहः ॥ ४४ ॥

androgation
ऊहदर्शनं च विवक्षितार्थानामेव भवति । किमूहदर्शनम् । न पिता
वर्षते न मातेति । अन्ये वर्षन्त इति गम्यते । प्रत्यक्षं कौमारयौवन-

वान् आप इव द्वीपं दधति प्रयासि—अन्नाद्यानि । वाक्यार्थे तु प्रथमतृतीययोर्द्वितीयव-
तुर्षयोश्च पदानां संबन्धः । तत्र सेत्येतदात्तिष्ठो यच्छब्दस्तृतीयपादे कल्प्यते । शुष्कतृणे
दीप्तोऽग्निरिव या लक्ष्यते तत्र सहचारिणी नित्यमृष्टिम्बव बहुमा सा तावच्चतुप्रसादेनास्मा-
कमेव । येऽप्यमी पुराणं जलं वृष्टिरूपेण विसिपन्त आप इव द्वीपमन्नाद्यानि धारयन्ति तत्र
प्रियसस्त्रास्तेऽप्यस्माकमेव स त्वमेवं साधारणद्रव्यः सन्नमरत्वं न केवलं देहि । एकया
प्रतिवाऽपिबद्धिर्नान्द्रस्यैव म्बुतिः । एकेन प्रयत्नेनापिबन्साकं—यौगपद्येन, सरांसि—पा-
त्राणि सोमस्य पूर्णानि इन्द्रः काणुका—कामयमान. कामुरुशब्दस्य च्छान्द्रसो वर्णन्यत्ययः ।
आकारस्तु विभक्त्यादेशः । अथ वा कान्तमानीत्यादयो निरुक्तोच्चाः काणुकाशब्दवि-
कल्पा योजनीयाः । तदेवं सर्वत्र केनचित्प्रकारेणाभियुक्तानामर्थोत्प्रेक्षोपपत्तेः प्रसिद्धत-
रार्थानां वैऽपि वेदस्य तदम्युपगमात्सिद्धमर्थवत्त्वम् ॥ ४१ ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । यजमानन्वावत्प्रार्थयिता इन्द्रश्च प्रार्थ्यमानः सर्व-
दाऽस्ति । कौकटा नाम यद्यपि जनपदास्तथाऽपि नित्याः । अथ वा सर्वलोकम्याः
कृपणाः कौकटाः । प्रमगन्दः—कुर्मादवृत्तिः स हि प्रभूनरमागमिष्यतीत्येवं ददाति ।
नीचाशासः—पण्डस्तदीयं धनं नैचाशासम् । तच्च सर्वमयज्ञाङ्गमूनं तेषां कर्मण्यप्रवृ-
त्तेस्तदस्माकमाहरेति । शेषं गतार्थम् ॥ ४२ ॥

आग्नेय्येन्यग्निना देवतया लिङ्गेन तदभिधानसामर्थ्येन वा य उपदेशः स तदर्थांतां
मन्त्रस्य द्योतयति । देवतानद्विती होष म्मर्यते यं चार्थप्राधान्येन मन्त्रः प्रकाशयति
सा तस्य देवता नामिधानमात्रेण । एकदेवन्येऽपि मन्त्रेऽनेकदेवतान्तरपदप्रयोगे सति
तदेवत्यव्यपदेशाभावात् । प्राधान्याभिधानं च नार्थपरत्वेन विनोपपद्यते ॥ ४३ ॥

ऊहदर्शनं न माता वर्धन इति । अर्थे च ऽप्युच्चादिदृष्टेः प्रत्यसत्वात्प्रतिषेधासंभवा-

in origin of animals, hence that the first meaning that the word

स्याविरैर्वर्धन्ते मात्रादयः । शब्दो न वर्धत इति सूत्रे । का'पुनः
शब्दस्य वृद्धिः । यद्विवचनबहुवचनसंयोगः ॥ ४४ ॥

विधिशब्दाश्च ॥ ४५ ॥ *निर्दिष्टाः*

विधिशब्दाश्च विवक्षितार्थानेष मन्त्राननुवदन्ति । शतं हिमाः शतं
वर्षाणि जीव्यासमित्येतदेवाऽऽहेति ॥ ४५ ॥ *in this passage*

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

[१] धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

एवं तावत्कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यमुक्तम् । अपेदानां यत्र न वैदिकं
शब्दमुपलभेमहि अथ च स्परन्त्येवमयमर्थोऽनुष्ठातव्य एतस्मै च प्रयोज-
नायेति । किमसौ तथैव स्यान्न वेति । यथा अष्टकाः कर्तव्याः, गुरु-

दानर्थक्यात्तदङ्गेष्विति शब्दे विज्ञायते । तत्रापि स्पील्यादिवृद्धचसंभवादाधिकार्यवाचित्वेन
द्विवचनबहुवचनयोः प्रतिषेधः । स चार्थपरत्वे सर्वपशुविशेषणमात्राद्युपादित्सायां सत्या-
मवकल्पते । या चान्यपदवृद्धिसञ्ज्ञावन्तीतिरियं च । यद्यपि मातृप्रभृतीनां पाराय्या-
संबन्धिवेदादेव च भेदासिद्धेरनुह्यत्वं सदेवानुवदति तथाऽपि न्यायापगतानुहसंकीर्तना-
न्यायराहितेपूहसंप्रत्यगात्प्रकृतौ विवक्षितार्थता विज्ञायते । अन्यथा तु तददृष्टमविकृतै-
रेव साव्येते । तथा यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्रेत्येवमनोता कार्येस्युहप्राप्तिदर्शनं, एव-
मुह्याणां वषानामित्येवमादीनां यथार्थमूहितानामेवाऽऽज्ञानमपि विवक्षितार्थं भवि-
ष्यति । इतरथा प्राकृतपदत्यागेऽन्यकल्पने चादृष्टद्वयं कल्प्येत ॥ ४४ ॥

विधिरेव च ग्राह्याणामिधस्तत्र तत्र पर्याधैरवयवान्वास्याननिर्वचनादिभिश्चार्थप्रकाश-
नपरत्वं दर्शयति । अर्थानाश्रयणे हि सर्वं तदनर्थकं स्यात् । तस्माद्विवक्षितवचना मन्त्रा
इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

(इति मन्त्राधिकरणम्) ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मकुमारिलस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्यानान्ते तन्त्रवार्तिके
प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

एवं तावद्विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य वेदस्य धर्मं प्रत्युपयोगः साधित इदा-
नीं पौरुषेयीषु स्मर्यमाणार्थावधिषु मन्वादिप्रणीतनिबन्धनासु स्मृतिष्वनिबन्धेषु चाऽऽचो-
रेषु चिन्ता । तत्र विधिवुदाहृत्य विचारः कर्तव्य इत्यष्टकादिस्मरणानि मन्वादिस्थानि

रनुगन्तव्यः, तदागं खनितव्यम्, प्रपां प्रवर्तयितव्या, शिखाकर्म कर्त-
व्यमित्येवमादयः । तदुच्यते । धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं
स्यादिति । शब्दलक्षणो धर्म इत्युक्तम् । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।

तद्वन्धसमर्पितानि प्रमाणाप्रमाणविचारविषयत्वेनोदाहियन्ते । संदेहेहेतुश्चाभिधीयते ।

पारतन्व्यात्स्वतो नैषां प्रमाणत्वावधारणा ।

अप्रामाण्याविकल्पस्तु द्रदिशैव विहन्यते ॥

मन्वादिबचनं स्मृत्यपेक्षं स्मृतिश्च मूलप्रमाणापोसिणीति नैकस्यापि वेदवाग्निरपेक्षप्र-
माण्यानिश्चयः । यतस्तु वेदवादिनामेवाविभागेनाविच्छिन्नपारम्पर्यपरिग्रहदाढ्यमतो नाप्र-
माण्याव्यवसानमिति युक्तः संदेहः । तत्र पूर्वपक्षवादी वदति नैषां प्रामाण्यमेवापेक्षिततन्-
मिति । कुतः ।

पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरुच्यते ।

पूर्वज्ञानाद्धिना तस्याः प्रामाण्यं नावधार्यते ॥

सर्वस्मरणानि हि प्रत्यक्षाद्यवगतेऽर्थे तदानुरूप्येणोपजायमानान्यर्थं समर्थयन्ति ।
तदिहाष्टकादीनां स्वर्गादिसाध्यसाधनभावं प्रत्यक्षादीनि तावन्न गृह्णन्तीति साधितम् ।
शब्दोऽपि यथाऽग्निहोत्रादिषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यते नैवं मन्त्राः ।

प्रत्यक्षानुपलब्धे च शब्दे सद्भावकल्पना ।

धर्मास्तित्वप्रमाणाद्धि विप्रकृष्टतरा भवेत् ॥

शब्दस्य तावदेकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणम् । स चेत्तेनानवगम्यमानोऽप्यन्तीत्युच्यते ततो
धरं धर्मास्तित्वमेव निष्प्रमाणकमभ्युपगतमिति ।

न वाऽऽनुमानमप्यम्भिन्नष्टकाश्रुतिकल्पने ।

न हि स्मृतिस्तथा व्याप्ता दृष्टान्यद्वाऽऽनुमापकम् ॥

यथैव धर्मं संभवादर्शनात् किञ्चिद्धिं क्रमते तथाऽष्टकादिश्रुतावपि ।

न वाऽऽगमेन तद्दोषो नित्येन कृतकेन वा ।

विश्रम्भः कृतके नास्ति नित्यो नैवोपपद्यते ॥

यद्यप्येन्द्रियकत्वाद्दृष्टकादिस्मृतीनां पौरुषेयागमगम्यत्वं संभवति । तथाऽपि विश्रम्भ-
भूयिष्ठत्वादश्रद्धेयवचनेषु पुरुषेष्वनव्यवमानम् । दृश्यन्ते ह्यनागमिकानप्यर्पानाममिकत्वा-
ध्वारोपेण केचिददत्त्वेऽप्यभिदधानाः । तेन मन्वादिमिरपि किमष्टकाश्रुतीरुपलभ्य वेद-
मूलत्वं स्वनिबन्धनानां प्रतिज्ञातमुतानुपलभ्यैव श्रद्धेयतावयवत्वार्थमिति दृष्टपुरपाकुलिन-
ः चेतसां भवति संदेहः । तावता च प्रामाण्यविधातः । नित्यस्य वचनस्याऽऽदिमत्स्मरण-
मूलप्रतिपादने व्यापार एव नाम्नि । न च मन्त्रलिङ्गानि स्वयं मूलत्वं प्रतिपद्यन्ते ।

अतो निर्मूलत्वाभावात्तद्व्यमिति । ननु ये विदुरिस्थमसौ पदार्थः
कर्तव्य इति कथमिव ते वदिस्यन्त्यकर्तव्य एवायमिति । स्मरणानुपप-
त्त्या । श्वाननुभूतोऽश्रुतो चाऽर्थः स्मर्यते, न चास्यावैदिकस्यालौकिकस्य
च स्मरणमुपपद्यते पूर्वविज्ञानकारणाभावादिति । या हि वन्ध्या स्मरे-
दिदं मे दौहित्रकृतमिति न मे दुहिताऽस्तीति मत्वा न जातुचिदसौ

विविशून्यत्वात् । न च मूलान्तरं न्यायागतं सूचय । अन्यपरत्वात् । न च सर्वेषां सृष्टि-
प्रणयिनामविगौनम् । येन पीरुपेयागमत्रलादुपलब्धपूर्वश्रुतिमूलत्वं स्यात् ।

न च विज्ञायते वाक्यं क्वदृशं तैर्निरूपितम् ।

अर्थवादादिरूपाद्धि पद्यामो भ्राम्यते बहून् ।

यदि ह्येतदेकान्तेन गम्येत यथाविधि वाक्यान्येव मन्वादिमिरुपलब्धानीति । ततः
काऽपि कल्पना स्यादत्यस्वेऽप्यन्यपरार्थवादादिवचनेभ्योऽपि भ्राम्यन्तः पुरुषा दृश्यन्ते ।
तेन तेष्वप्यासङ्गा भवति । मृतसाक्षिकव्यवहारवच्च प्रलीनशास्त्रमूलत्वं कल्पनायां यस्मै
यद्रोचते स तदप्रमाणिकुर्यात् । तस्मान्नाऽऽगमेनापि मूलोपलब्धिः ॥

उपमानं त्वदृष्टेऽर्थे सदृशे चानिरूपिते ।

नैवेष्टमिति तेनापि न मूलश्रुतिसाधनम् ॥

अपीपत्त्याऽपि यत्किं चिन्मूलमित्यवगम्यते ।

तथाप्रमाणपक्षेऽपि भ्रान्त्यादि न विरुप्यते ॥

यदि हि धृतिकल्पनेन विना स्मृतिर्नोपपद्यते ततः सन्पद्मूला स्यात् । संभवति तु
स्वप्नमूलत्वेन तेनैकान्तादर्थ्यावच्छेदः सामान्यतो दृष्टस्य वाऽनवकाशः । तस्मादनुपल-
ब्धिगोचरापत्त्यायां श्रुतौ सत्त्वपि मूलान्तरेष्वभिप्रेतमूलाभावादिर्मूलत्वाभिधानम् । ननु
ये विदुरेयमिति कर्तव्यताक एवंफलकश्चासौ पदार्थः कर्तव्य इति । अथ वा
ये कर्तव्योऽस्माविति त्रिं विदुरेते तेषां विनानन्तस्तादृशाः कथमिवास्मान्निप्रलब्धुं न
कर्तव्योऽस्माविति वदेयुः । नन्वन्य एवं वदन्ति कर्तव्य इत्यन्ये न वा कर्तव्य इत्याहुः ।
कथमन्यत्वं यदा तेषां प्रत्येवमयं स्मर्यते इति कथिते भवत्येवं प्रतिपादिते । अथ वा
ये मन्वाद्येषु विदुरकर्तव्योऽर्थे पदार्थ इति कथमिव ते विनाऽपरारयेन लोकं बध्नावितुं
वदिस्यन्ति कर्तव्य एवायमिति । स्मरणानुपपत्त्येति । ये तावन्मन्वादिभ्योऽर्वाञ्चः
पुरुषास्तेषां यज्जानं तस्मात्पदानुगतपूर्वार्थत्वात् सृष्टिः । मन्वादीनामपि यदि प्रथमं किं
चित्प्रमाणं संभाव्यते ततः स्मरणं भवेन्नान्यथा । कस्मात्पुनः पुनं दुहितरं वाऽतिक्रम्य
वन्ध्यादौहित्रोदाहरणं कृतम् । म्यानतुल्यत्वात् । पुत्रादिस्त्वानीये हि मन्वादेः पूर्वविज्ञानं

१ यदुन्मते द्विगतेनान्ताः श्वादाद्येपक्षग्रहः । न तन्मर्मन्तं मन्वात्तत्राऽऽस्ता जायते स्वप्न ॥
इत्यादिनां विष्णुदर्शनादिति भावः ।

प्रतीयात्सम्यगतज्ञानमिति । एवमपि यथैव पारम्पर्येणाविच्छेदादयं वेद इति प्रमाणमेवा स्मृतिरेवमियमापि प्रमाणं भाष्यमतीति । नैतदेवम् । प्रत्यक्षेणोपलब्धत्वाद्बन्धस्य नानुपपन्नं पूर्वविज्ञानम् । अष्टकादिषु त्वदृष्टा-
थेषु पूर्वविज्ञानकारणाभावाद्बन्धमोहस्मृतिरेव गम्यते । तद्यथा कश्चिज्जा-
त्यन्धो बदेत्स्मराम्यदृष्टस्य रूपविशेषस्येति । कुतस्ते पूर्वविज्ञानमिति च
पर्यनुयुक्तो जात्यन्धमेवापरं विनिर्दिशेत् । तस्य कुतः । जात्यन्धान्तरात् ।
एवं जात्यन्धपरम्परायामपि सत्या नैव जातुचित्संप्रतीयुर्विदासः सम्य-

दौहित्रम्यानीय स्मरणमतश्च यथा दुहितुरभाव परामृश्य दौहित्रस्मृतिं भ्रान्तिं मन्यते
तथा मन्वादिभिः प्रत्यक्षाद्यमवपरामर्शादष्टकादिस्मरणं मिथ्येति मन्तव्यम् । यथैव
पारम्पर्येणाविच्छेदादयं वेद इति—वाक्यानुमानाभिप्रायेणोक्तम् ।

इतरस्त्वर्थम्यैवाविच्छेदस्मरणमयमाहेति मत्वा पुनर्निर्मूलत्वमाह । वेदः पुन सवि-
शेषः प्रत्यक्षगम्यस्तत्र घटादिवदेव पुरूपान्तरस्यमुपलभ्य स्मरन्ति । तैरपि स्मृतमुपलभ्या
न्येऽपि स्मरन्तोऽन्येभ्यस्तथैव समर्पयन्तीत्यनादिता । सर्वस्य चाऽऽत्मीयस्मरणात्पूर्व-
मुपलब्धिः समवतीति न निर्मूलता । शब्दसबन्धन्युत्तमात्रमेव चेह बृहद्व्यवहारा
धीनिम् । प्रागपि हि वेदशब्दादन्वयवस्तु विलक्षण वेदान्तरविलक्षण वाऽन्येतृम्यसृष्टे
दादिरूप मन्त्रराक्षणदिरूपाणि चान्यविलक्षणान्युपलभ्यन्ते । सर्वेषां चानादयः सज्ञा इति
तद्द्वारेणोत्तरकालमपि गम्यमानानां प्रत्यक्षत्व साधितम् । नन्वष्टकादिषु पुरुषान्तरस्ये
ष्वपि कुम्भकारनियाम्बिव हि चिद्विज्ञानमूलमस्ति । यदि हि कर्मस्वरूपमात्रं स्मर्येन
ततः पाकादि तदिन्द्रियैरन्याननुतिष्ठतो दृष्ट्वा परे स्मरेयुः । यतस्त्विह स्वर्गादिसाध्यसा
धनसबन्ध स्मर्येने । नासौ पुरूपान्तरेपूत्पद्यमानः कैश्चिद्दृश्यत इत्यन्धपरम्परान्यायेना-
प्रमाणता । सर्वम्यानादिन्वयवहारोपन्यासेन वेदवत्प्रसिद्ध्यभिमानो भवत्यतोऽन्धपरम्परानि
दर्शनम् । वेदे हि प्रामाण्यम्यानादित्वमिहाप्रामाण्यस्य । कथम्—

यो यो ग्रहीता जात्यन्धः स स्वयं नोपलब्धवान् ।
म्यातन्त्येणागृहीते च प्रामाण्यं नावतिष्ठते ॥

तादृश वाऽष्टकादिस्मरणम् । न च चोदना मूलभूतोपलभ्यते । न चाननुभूतसबन्धाऽ
नुमातुं शक्यते । यदि च वेदादुपलभ्य स्मृतयः प्रवर्तिता स्युस्ततोऽर्थस्मरणवदित उप-
लभ्याय मन्वादिभिः प्रणीत इत्यपि पारम्पर्येण स्मर्येन । म्यादेतद् । अर्थस्मरणेन कृता
र्यानां निःप्रयोजनं मूलस्मरणमनादराद्भ्रष्टमिति । तदयुक्तम् । न हि यत्कृतं प्रामाण्यं
तदेव विस्मर्तुं युज्यते । अर्थस्मृतं स्वतः प्रामाण्याभावात् । सर्वे पुरपास्तावदेतज्ज्ञाननि-
यथा वेदमूलज्ञानाद्विना प्रामाण्यं न निश्चीयत इति ने कथं मेव तत्रानादरं कुर्युः । अपि च—

गदर्शनमेतदिति । अतो नाऽऽदत्तज्यमेवंजातीयकमनुपेक्षां स्यादिति ॥१॥

अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ २ ॥ सि०

अपि वेति पक्षो व्याचर्यते । प्रमाणं स्मृतिः । विज्ञानं हि तर्कामि-
त्यन्यथा भविष्यति।पूर्वविज्ञानमस्य नास्ति, कारणाभावादिति चेत् ।

येन यत्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं प्रपाठितम् ।

कस्मात्तेनैव तन्मूलं चोदना न समर्पिता ॥

यदि हि तैरप्यर्थमात्रमेवान्येभ्योऽधिगतं न वेदो दृष्ट इति ततस्तत्पूर्वकेष्वप्ययमेव
पर्यनुयोग इति निर्मूलसंप्रदायत्वप्रसङ्गात्निर्मूलत्वात् मुच्यमे । यदि तु प्रलीनशास्त्राम्-
लता कल्प्येत ततः सर्वासां बुद्ध्यादिभ्रष्टानामपि तद्द्वारं प्रामाण्यं प्रसज्यते । यस्यैव
च यदभिप्रेतं स एव तत्प्रलीनशास्त्रामस्तके निक्षिप्य प्रमाणीकुर्यात् । अथ विद्यमानशास्त्रा-
गता एवैतेऽर्थास्तथाऽपि मन्वादय इव सर्वे पुरुषास्तत एवोपलप्स्यन्ते । युक्ततरा च स्वा-
ध्यायाध्यायनविधेः साक्षाद्देवादेव प्रतीतिरिति स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यं स्यात् । न च तद्विज्ञा-
यते । कीदृशाद्वाक्यादिदं मन्वादिभिः प्रतिपन्नं किं विधिपरादुत्तार्यवाटरूपादिति । पश्य—

महताऽपि प्रयत्नेन तमिच्छायां परामृशन् ।

कृष्णशुक्लविषेकं हि न कश्चिदधिगच्छति ॥

न च मन्वादिवचनाद्देदमूलत्वं निश्चिनुमः । ते हि निर्मूलमपि विप्रलम्भादिहेतोरुक्त्या
लोकं वञ्चयित्तुमेवं वदेयुः । तस्मादप्रमाणम् ॥ १ ॥

सर्वथा तावन्मन्वादिप्रणीताः सद्धिबन्धनाः स्मृतयः शेषाणि च विद्यास्थानानि स्वार्थं
प्रतिपादयन्त्युपलभ्यन्ते । मन्वादीनां चाप्रत्यक्षत्वात्तद्विज्ञानमूलमदृष्टं किं निदवश्यं
कल्पनीयम् । तत्र च—

भ्रान्तेरनुभवान्नाऽपि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् ।

दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वाच्चोदनेन लघीयती ॥

सर्वत्रैव चादृष्टकल्पनायां तादृशं कल्पयितव्यं यददृष्टं न विरणाद्दि न वाऽदृष्टान्तर-
मासन्नयति । तत्र भ्रान्तौ तावत्सम्बद्धनिबद्धशास्त्रदर्शनविरोधापत्तिः सर्वलोकाम्युपगत-
दृष्टप्रामाण्यबाधश्च । इदानींतनैश्च पुरुषैरपि भ्रान्तिर्मन्वादीनामनुवर्तिता । तत्परिहारोप-
न्यासश्च मन्वादीनामित्यनेकादृष्टकल्पना । अनुभवेऽपि स एव तावदनुभवः कल्पयि-
तव्यः । पुनश्चेदानींतनमर्वपुरुषजातिविपरितसामर्थ्यकल्पना, मन्वादेरतच्चैतत्सर्वज्ञवादे
निराकृतम् । पुरुषवाक्यपराऽप्यन्वपरम्परया निराकृता । न हि विप्रप्रतिष्ठप्रमाणात्म-
लामो दृढयते । तथा विप्रलम्भेऽपि तत्कल्पना । विप्रलक्ष्ता प्रयोजनं लोकस्य च तत्र
न्तिस्तस्याश्चेत्यन्तं कालमनुवृत्तिरित्याद्याधयणीयम् । उत्पन्नस्य च दृढस्य म...

निराकरणाद्दृष्टविरोध । तस्मात्सर्वेभ्यश्चोदनाकल्पनैव ज्यायसी । तत्र हि तन्मात्रादृष्टाभ्युपगम । शेषास्तु महाजनपारिग्रहादय सर्वेऽनुविधीयन्ते । सभाभ्यन्ते च मन्वादीनां चोदनापूर्वविज्ञानकारणत्वेन । तदर्थमेवाऽऽह—तेनोपपन्नो वेदसयोगस्त्रैवर्णिकानामिति । यानि पुनरनुपपन्नवेदसभावनाना म्लेच्छादीनामतीन्द्रियार्थस्मरणानि तेषा मूलकल्पनावेलायामेव चोदना समावनापठ नाऽऽरूढेति मिथ्यात्वहेतुभूतचतुष्टयपारिशेष्यादप्रमाणत्वम् । सभाविताया पुनश्चोदनाया कारणान्तरानिषेधे कृते निर्मूलत्वासम्भवात्परिशेषसिद्ध चोदनामूलत्वम् । यत्तु किमर्थं चोदना नोपलभ्यन्त इति । तत्र के चिदाहु । नित्यानुमेयास्ता न कदा चिदुच्चार्यन्ते । यथालिङ्गादिकल्पिता । कथमनुष्कारितानामूलत्वोपपत्तिरिति चेत् । नैष दोष । पाठाविच्छेदवत्पारम्पर्येण स्मरणान्तस्तिद्धे । यथैव हि ग्रन्थ सप्रदायादविच्छिन्नोऽस्तित्व भजते तथैव प्रतिज्ञया नित्यानुमेयश्रुति सप्रदायाविच्छेदसिद्धि । तत्त्वयुक्तम् । अन्धपरम्परान्यायादेव । या हि चोदना न कदाचिदुच्चार्यते तस्या सर्वपुरुषप्रत्यक्षादिप्रसाराभावाद्दुर्लभतरमस्तित्वम् । तथा च स्मृतेरपि सैव बन्ध्यादौहित्रतुल्यता । लिङ्गादीना तु नित्यत्वान्नित्यमनुष्करितश्रुत्यनुमानकारणत्वमविरुद्धम् । तेन वर प्रलीनश्रुत्यनुमानमेव । न च प्रलयो न सभाभ्यन्ते । दृश्यते हि प्रमादालस्यादिभिः पुरुषक्षयाच्चाल्पविषयत्वम् । न चैव सति यत्किंचित्प्रमाणमापस्यते । शिष्टत्रैवर्णिकद्वन्द्वस्मरणान्यथानुपपत्तिलभ्यत्वाच्छ्रुत्यनुमानस्य । यद्वा विद्यमानशाखागतश्रुतिमूलत्वमेवास्तु । कथमनुपलब्धिरिति चेदुच्यते—

शाखाना विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणा प्रमादत ।

मानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृतेर्मूल न दृश्यते ॥

यत्तु किमर्थं वेदवाक्याभ्यन्ते नोपसंगृहीतानीति । सप्रदायविनाशभीते । विशिष्टानुपूर्व्या व्यवस्थितो हि स्वाध्यायोऽध्येतय श्रूयते । स्मार्ताश्चाऽऽचारा के चित्कचित्कर्म्या चिच्छाखायाम् । तत्रापि तु केचित्पुरुषमेवाधिकृत्याऽऽन्नायन्ते । येन ऋतुप्रकरणास्मात्ता केनाचिन्नितेनोत्कृष्यमाणा पुरुषधर्मता भजन्ते । यथा ' मलवद्वाससा सह न सर्वदेव ' ' तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरैत् ' इत्येवमादयः । तत्र यदि तावत्तान्येव वाक्या न्युद्धृत्याध्यापयेयुस्तत नमान्यत्वात्स्वाध्यायविधिविरोध स्यात् । अनेन च निर्देशे नान्येऽप्यर्थवादोद्धारेण विधिमात्रमधीयीरन्कर्मौपाधिकमात्र वा । तत्र वेदप्रलय प्रसज्येत । न चावश्य मन्वादय सर्वशाखाध्यायिनः ।

ते हि प्रयत्नेन शाखा तराध्यायिभ्यः श्रुत्वाऽर्थमात्र स्ववाक्यैरविस्मरणार्थं निबध्नीयुः । न च वाक्यविशेषो ज्ञायते । यथैव हि स्मृतेर्दृढत्वाद्भ्रान्तिमूलत्व नास्त्येवमर्थवादमूलत्वमपि । शक्युवन्ति हि ते विध्यर्थवादो विवेच्युम् । तत्र स्मृतेर्विध्यात्मकत्वात्प्रकृतित्वा

2 They at present established that in the case of स्मृतिः, Remembrance, of the 3 higher castes, there is actual support in the Veda

अस्या एव स्मृतद्रोहिन्ः कारणमनुमास्यामह । तत्तु नानुभवनम्, अनुपपत्त्या । न हि मनुष्या इहैव जन्मन्येवंजातीयकमर्थमनुभवितुं शक्नुवन्ति । जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यते । ग्रन्थस्त्वनुमीयेत, कर्तृसामान्यात्स्मृतिवैदिकपदार्थयोः । तेनोपपन्नो वेदसंयोगश्चैवर्णिकानाम् ।

ननु नोपलभन्त एवंजातीयकं ग्रन्थं ^{actually known to the} मीरन्, विस्मरणमप्युपपद्यत इति ।

कानां स्मरतां, विस्मरणस्य चोपपन्नत्वाद्ग्रन्थानुमानमुपपद्यत इति प्रमाणं स्मृतिः ।

अष्टकालिङ्गाश्च मन्त्रा वेदे दृश्यन्ते यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्येवमादयः । तथा प्रत्युपरिधत्तनियमानामाचाराणां दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यम् । गुरोरनुगमात्मीतो गुरुरध्यापयिष्यति ग्रन्थग्रन्थिभेदिनश्च न्यायान्परि-

दात्म्यानुमानलब्धास्पदेऽर्थादपूर्वकत्वं निष्प्रमाणकम् । अपि च वेदोऽखिलो धर्ममूलं सप्तर्वोऽभिहितो वेद इति च स्वयमेव स्मृतृभिरात्मा बध्वा समर्पितस्तच्चैतन्नियोगतस्तत्कालैः कर्तृभिर्बुद्धिकारित्वादुपलब्धमतः सिद्धं वेदद्वारं प्रामाण्यम् । यस्तु कर्तृसामान्यात्स्वतन्त्रमेव प्रामाण्यं वेदमूलत्वं वाऽनुमानेन साधयति तस्यार्थकानानुसारिभिर्दृष्टार्थराचारैरनेकान्तः । ध्रुवमाणश्रुत्यचीनप्रामाण्यापत्तेश्च विरुद्धता तस्मादर्थापत्तिरेवात्राव्यभिचारादुपचारात्पश्चान्मानादनुमानत्वेनोक्ता । अस्या एव स्मृतद्रोहिन् इति । दृढत्वात्कारणानुमानमथ यः दृढत्वस्य । न हि मनुष्या इहैवेति । निःशेषसंस्कारच्छिद्या मरणानन्तरित्वात्कर्मफलसंबन्धानुसंधानासंभवेनोच्यते । स्मृतिवैदिकपदार्थयोः कर्तृसामान्यादुपपन्नो वेदसंयोगश्चैवर्णिकानामिति । चोदनामूलसंभावनापदलभार्थम् । विस्मरणमप्युपपद्यत इति । दृश्यते ह्यद्यत्वेऽप्यर्थस्मरणं ग्रन्थनाशश्च । यदा तु शास्त्रान्तरेषु विद्यन्त एव ताः श्रुतयस्तदाऽपि कस्यां शास्त्रायां काः पठन्तइत्यस्यांशस्य विस्मरणम् । वैदिकत्वमात्रं तु प्रामाण्यसिद्धये परिपालयन्ति । तद्विशेषज्ञानं पुनरनौपयिकत्वादानादर्थत्वमेव । तथा प्रत्युपरिधत्तनियमानामिति । आगतमागतं निमित्तं प्रति ये नियम्यन्ते वृद्धवयःप्रत्युत्थानादपस्तेषाम् । दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यमिति । एतदयुक्तम् । कुतः—

धर्मं प्रति यतोऽवेदं प्रामाण्यं प्रसृतं स्मृतेः ।

तस्मात्कृप्यादिवत्तेषामुपन्यासो न युज्यते ॥

न हि यावद्वैकं चिदाचरणं तस्य सर्वस्य मूलमिह प्रमाणी क्रियते । धर्मनिज्ञासाधिकारात् । यदि च गुर्वनुगमादीनां केवलं दृष्टार्थत्वमेव स्यात्ततः कृप्यादिवद्धर्मं प्रत्य-

तुष्टो वक्ष्यतीति । तथा च दर्शयति, तस्माच्छ्रेयासं पूर्वं यन्तं पापीया
 न्पश्चादन्वेतीति । प्रपास्तडागानि च परोपकाराय, न धर्मायेत्येवावग
 म्यते । तथा च दर्शनम् । धन्वन्निव प्रपा असीति । तथा, स्थल्योदकं
 , परिगृह्णन्तीति च । गोत्रचिह्नं शिखाकर्म, दर्शनं च यत्र वाणाः सप
 तन्ति कुमारं विशिखा इवेति । तेन ये दृष्टार्थास्ते तत एव प्रमाणम् ।

प्रामाण्यमेवेति नोपन्यसितव्या । स्यादेतत्प्रमाणत्वेनैषामुपन्यास इति । न । तथा
 सति “ हेतुदर्शनाच्च ” इत्यत्रोदाहर्तव्या भवेयुः । तस्माच्छ्रेयासमिति च दर्शनं निष्क
 लम् । न च नियोगतः शास्त्रादृते प्राप्तिः । शक्यते ह्युपायान्तरेणापि सामदानादीना
 गुरुरध्यापनादीनि कारयितुम् । तत्राम्नि नियमविधेरवकाशः । सर्वत्र च यथा कथं
 चिह्नोक्तपद्धत्सिंहायोपादानात्परक्षणप्रीत्युत्पादादिका दृष्टार्थता भाष्यकारोक्ता शक्या
 वक्तुम् । न चावधातादीना वृष्टिकामयागादीना च दृष्टार्थानामवैदिकत्वम् । तस्मात्स
 त्यपि दृष्टार्थत्वे सभाव्यते वेत्तुल्यत्वं नियमादृष्टसिद्धेरन्यप्रमाणकत्वात् । अतश्च गुर्व
 नुगमनदेर्नमित्तिक्त्वादत्रियाया प्रत्यवाय करणे च न भवति । दृष्टं च प्रीतो गुरुर
 ध्यापयिष्यतीत्येवमादि निष्पद्यते । नियमाच्चाविन्नसमाप्त्यर्थापूर्वसिद्धिः । एव च
 “ आचारादृह्यमाणेषु तथा स्यादित्यत्र सृष्टदसकृद्वाऽनुष्ठानमिति विचारो युक्तः । इत
 रथा तु दृष्टार्थत्ववशेनैवोदकपादानादिवदवधारणं स्यात् । यत्तु भाष्यकारेण दृष्टार्थत्वादेव
 प्रामाण्यमित्युक्तं तत्पूर्वपश्चाद्यतिशयार्थम् । एतदुक्तं भवति । यास्तावददृष्टार्थाः स्मृत
 यस्ता कथं चिदप्रमाणी कुर्याद्भवान्, इमा पुनर्गुर्वनुगमनादिविषया कथमिवाप्रमाण
 मधिष्यन्तीति । समाप्रपादीना यद्यपि विशेषश्रुतिर्नैव कल्प्यते तथाऽपि परोपकार
 श्रुत्येव समस्तानामुपादानात्प्रामाण्यम् । तस्माच्छ्रेयासमित्यश्वे गर्दभानुगन्तव्ये सिद्ध
 वच्छ्रेयासामूनैरनुगमनं दर्शयति । यथा धन्वन्निव निरुत्के कृता प्रपा परेषामुपकुर्वन्त्येव
 त्वमिति देवतास्तुतिपरे वाक्ये सिद्धवत्प्रपासद्भावः स्तम्याश्च पारार्थ्यं दृश्यते । गोत्रचिह्नं
 शिखाकर्म तत्राप्याचारनियमस्यादृष्टार्थत्वात्तैव तावन्मात्रमेव प्रयोजनम् । शक्यं ह्युपा
 यान्तरेणापि गोत्रं स्मर्तुं तेनान्य एवाभिप्रायः । कर्माङ्गभूतं तावच्चतुरवत्तपश्चावत्तादि
 विभागासिद्धयर्थमवश्यं स्मर्तव्यं गोत्रम् । अतश्च तच्चिह्नार्थमपि तावच्छिखाकरूपमृते
 प्रामाण्यमन्तुः । तत्रियमादृष्टम्यं त्वेकान्तेनैवानन्यगतित्वात्पुरपार्थता सेत्स्यतीति । तेन
 सर्वमृतीनां प्रयोजनवती प्रामाण्यसिद्धिः । तत्र यावद्धर्ममोक्षसबन्धि तद्वेदप्रभवम् ।
 यत्तन्मृत्युविषयं तल्लोकं यवहारपूर्वमिति विवेक्तव्यम् । एषैवेतिहामपुराणयोरप्युपदे
 शवाक्यानां गतिः । उपारयानानि त्वर्थवादेषु व्याख्यातानि । यत्तु पृथिवीविभाग
 कथनं तद्धर्माधर्मसाधनफलप्रेमोगप्रदेशविवेकाय किञ्चिदर्शनपूर्वकं किञ्चिद्वेदमूलम् ।

वंशानुक्रमणमपि ब्राह्मणक्षत्रियजातिगोत्रज्ञानार्थं दर्शनस्मरणमूलम् । देशकालपरिमाणमपि लोकज्योतिःशास्त्रव्यवहारसिद्धयर्थं दर्शनगणितसंप्रदायानुमानपूर्वकम् । मा-
 विकल्पनमपि त्वनादिकालप्रवृत्तयुगस्वभावधर्माधिमानुष्ठानफलविपाकैर्वाचिन्त्यज्ञानद्वारेण वेद-
 मूलम् । अङ्गविधानामपि ऋत्विर्धुपुष्पार्थप्रतिपादनं लोकेवेदपूर्वकत्वेन विवेक्तव्यम् । तत्र
 शिक्षायां तावद्यद्दर्शनकरणस्वरकालादिप्रविभागकरणं तत्प्रत्यक्षपूर्वकम् । यत्तु तथाविज्ञाना-
 प्रयोगे फलविशेषस्मरणम् । मनो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति च प्रत्यवायस्मृतिस्तद्वेदमूल-
 म् । एवं कल्पसूत्रेष्वर्थवादादिमिश्रशास्त्रान्तरविप्रकीर्णन्यायलभ्यविध्युपसंहारफलमर्यादितरूपं
 तत्तत्प्रमाणमङ्गीकृतम् । लोकव्यवहारपूर्वकाश्च केचिद्विवादिदिव्यवहाराः सुस्तार्थहेतुत्वेनाऽऽ-
 भिताः । व्याकरणेऽपि शब्दापशब्दविभागज्ञानं साक्षाद्ब्रह्मादिविभागवत्प्रत्यक्षानिमित्तम् ।
 साधुशब्दप्रयोगात्फलसिद्धिरपशब्देन तु फलवैगुण्यं भवतीति वैदिकम् । छन्दोविचि-
 त्यामपि गायत्र्यादिविवेको लोकेवेदयोः पूर्ववेदेन प्रत्यक्षः । तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगात्तु फलमिति
 श्रौतम् । तथा चानिष्टं श्रूयते । यो ह वाऽविदिताप्येच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति
 यानयति वेत्यादि । ज्योतिःशास्त्रेऽपि युगपरिवर्तपरिमाणद्वारेण चन्द्रादित्यादिगतिविभा-
 गेन तिथिनक्षत्रज्ञानमविच्छिन्नसंप्रदायगणितानुमानमूलं ग्रहसौस्थ्यदौस्थ्यनिमित्तपूर्वकृतशु-
 भाशुभकर्मफलविपाकसूचनं तद्गतशान्त्यादिविधानद्वारेण वेदमूलम् । एतेन सामुद्रकास्तु
 विद्यादि व्याख्यातम् । ईदृशा वा विषयः सर्वत्रानुमातव्याः । ईदृशे गृहशरीरादिसंनि-
 वेशे सत्येतदेतच्च प्रतिपत्तव्यमिति । मीमांसु तु लोकादेव प्रत्याक्षानुमानादिभिरविच्छि-
 न्नसंप्रदायपण्डितव्यवहारैः प्रवृत्ता । न हि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं युक्तिकलापमुपसं-
 हर्तुं क्षमः । एतेन न्यायविस्तरं व्याचक्षति ॥

विषयो वेदवाक्यानां पदार्थैः प्रतिपाद्यते ।

ते च जात्यादिभेदेन संकीर्णा लोकावर्तमाने ॥

स्वलक्षणाविक्रैस्तैः प्रत्यक्षादिभिरजसा ।

परीक्षकार्पितैः शक्याः प्रविवेक्तुं न तु स्वतः ॥

वेदोऽपि विप्रकीर्णात्मा प्रत्यक्षाद्यवधारितः ।

स्वार्थ साधयतीत्येवं ज्ञेयास्ते न्यायविम्बरात् ॥

तथा च मानवेऽप्यभिहितम्—

प्रत्यक्षमनुमानं च ज्ञातुं च विविवागमम् ।

ययं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीमता ॥

तथा—यस्तेर्केणानुसंगे स धर्म वेद नेतरः ॥

इत्यादिभिस्तेर्केविशुद्धिराधिता । प्रायेण च मनुन्याणामधर्मभूयिष्ठत्वात्तज्ज्ञानप्रतिबद्धाः
 प्रतिभाम्नेषु नेषु कुर्मार्गेषु प्रवर्तन्ते । तत्र लोकार्थवादोपनिषत्प्रमूर्तस्पर्कशान्त्रैः सर्वविप्र-

ये त्वदृष्टार्थास्तेषु वैदिकशब्दानुमानमिति ॥ २ ॥

[२] विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥ सि०

अथ यत्र श्रुतिविरोधस्तत्र कथम् । यथौदुम्बरीः सर्ववेष्टनम् ।
'औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेत्' इति श्रुत्या विरुद्धम् । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि

तिपात्तिमुखप्रदर्शनम् । तदुपपत्तयन्तद्वल्लक्षणपूर्वकं च निश्चयद्वारं कथ्यते । अन्यथा पुन -

प्रतिमान्त्यः स्वयं पुंसामपूर्वा ह्युपपत्तयः ।

भ्रान्तिं बहुमताः सत्यं कुर्युरज्ञानबोधनात् ॥

सर्वासु तु प्रदर्शितासु स्वातन्त्र्येण निशोषयन्तः काश्चिदुत्सृज्यान्त्याः प्रमाणी करि-
ष्यन्ति । यद्यपि च नित्यानित्यपृथक्त्वैकत्वसामान्यविशेषव्यतिरेकाद्येकान्तप्रतिपादनं
तदपि पक्षपातादृतेऽन्यतराशानिरूपणाशक्तेः । अवश्यं च सर्वात्मकवस्तुयुगपद्ब्रह्मणो-
न्मवात्तद्भागोपनिपातिपदाविषयविवेकार्यमेकैकनिरूपणमादरेण कर्तव्यम् । अन्यथा येऽन-
वात्तसामान्यविशेषाद्युपपत्तयः पुरुषान्ते पदप्रतिपाद्य निष्कृष्टं वस्तुमागं शोकमात्रालोचनेन
नैवाध्यवस्येयुः । मन्त्रार्थवादोपात्ताश्च श्रुतिनिन्दास्तत्तन्नित्यानित्यैकपृथक्त्वैकान्तमाश्रित्य
तत्र तत्र विधिप्रतिषेधाद्भवेन प्रवर्तमानाः पक्षपातप्रतिपादितवस्तुधर्मवैधिव्यादृते निरा-
श्वनाः स्युः । याश्चैनाः प्रधानपुरपेश्वरपरमाणुकारणादिप्रक्रियाः सृष्टिप्रलयादिरूपेण
प्रतीतास्ता सर्वा मन्त्रार्थवादज्ञानादेव दृश्यमानसूक्ष्मस्थूलद्रव्यप्रकृतिकारमावदृशनेन
च दृष्टव्याः । प्रयोजनं च स्वर्गयोगाद्युत्पाद्योत्पादकविभागाज्ञानम् । सर्गप्रलयोपवर्णनमपि
दैवपुरपकारप्रभावप्रविभागदर्शनार्थम् । सर्वत्र हि तद्वलेन प्रवर्तते तदुपरमे चोपरमतीति
विज्ञानमात्रज्ञानमङ्गनैरात्म्यादिवादानामप्युपनिषदर्थवादप्रमवत्त्वं विषयेष्व्वात्यन्तिकं राग
निवर्तयितुमित्युपपन्नं सर्वेषां प्रामाण्यम् । सर्वत्र च यत्र कालान्तरफलत्वादिदानमिनुम-
वासमवन्तत्र श्रुतिमूलना । साहायिकफले तु वृश्चिकविद्यादौ पुरदान्तरे व्यवहारदर्शना-
देव प्रामाण्यमिति विवेकासिद्धिः ॥ २ ॥

(इति स्मृत्याचारप्रामाण्याविकरणम् ॥ १ ॥)

स्मृतिप्रामाण्यमुत्सृष्टं प्रसक्तं सर्वगोचरम् ।

सति वेदविरुद्धत्वे तद्विद्वानभिपोद्यते ॥

विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमीयते ॥

विरोधे वेदवाक्येन तेन चार्थेऽनधिष्ठिते ॥

यावन्ती स्मृतिः प्रत्यक्षवेदत्रानवविरुद्धा ता सर्वाभुदाहृत्य संप्रधार्यते । किं पुनश्चा
दृश्यपि धर्मप्रमाणत्वेनावधार्यते । किं वा पर्युदम्यन इति । कुतः संशय इति चेदुच्यते ।

वेदब्रह्मचर्यचरणं 'जातपुत्रः कृष्णकेतोऽग्नीनादधीत' इत्यनेन विरु-
द्धम् । अतएव राजकोऽभाज्यान्न इति 'तस्मादग्नीषोमीये संस्थिते यज-
मानस्य गृहेऽशितव्यम्' इत्यनेन विरुद्धम् । तत्रप्रमाणम्, कर्तृसामा-
न्यादित्येवं प्राप्ते द्युमः ।

विरोधपरिहाराद्वा सति वा तुल्यमूलतः ।

अबाधो वा भवेद्दस्या बाधो वा तद्विपर्ययात् ॥

एकविषये विरुद्धार्थोपसंहारिणी विज्ञाने विरुध्येते बलवद्वलवस्वनिर्णयाच्च बाध्य-
बाधकभावं प्रतिपद्येते । तद्यदि शङ्कितविरोधयोः अपि श्रुतिस्मृतयोः केनचित्प्रकारेण मित-
विषयत्वेन व्यवस्था सिध्येत् । विधेयप्रतिषेधयोर्वा विरोधाभावादेकस्मिन्नपि विषये समु-
च्चयसंभवादिकप्रयोगनत्वासंभवादोभयोः प्रामाण्याङ्गीकरणेन प्रयोगान्तरे शोभयानुग्रहः
स्यादित्येवं विकल्पाश्रयणेऽप्यत्यन्तविरोधाभावात्प्रत्यक्षानुमितश्रुतिजनितज्ञानयोश्च वैदि-
कत्वाविशेषे तुल्यबलत्वकल्पनादुभयप्रामाण्यमुपपत्स्यते । ततो ययोपन्यस्तविषयेऽपि
स्मृतिप्रामाण्यमपेक्षितव्यम् । अथ तु प्रयत्नेनान्विष्यमाणेऽपि न विषयान्तरकृता
व्यवस्था नापि प्रमेयाविरोधात्समुच्चयो नापि विकल्पेनोभयानुग्रहः किं तर्ह्युभयपीड-
नादत्यन्तविरोध एव । प्रत्यक्षानुमेयश्रुत्योश्च लौकिकप्रत्यक्षानुमानवन्महान्बलविशेष-
स्तदा गत्यन्तराभावाद्बुभयानुग्रहार्थमेव श्रुतिबलीयस्त्वेन स्मृतिप्रामाण्यमुपेक्षणीयं मवि-
ष्यतीति ।

किं तावत्प्राप्नुयादस्य विरोधेऽपि प्रमाणता ।

अप्रामाण्यप्रसङ्गे हि मर्यादानिक्रमो भवेत् ॥

अनाशङ्कितविप्रलम्भप्रान्त्यादिमूला ह्यन्याहृतवेदमूलत्वावधारणाः स्मृतयो निर्व्याज-
प्रामाण्याः शक्यन्ते धर्मव्यवहाराङ्गत्वेन स्थापयितुम् । यदा तु वेदविरुद्धत्वहेतुदर्शन-
परस्परविगानादिना केनचिदपि च्छलेनाऽऽसामप्रामाण्यं पश्यते तदा बहुशास्त्रा-
विरुद्धप्रकरणादिभेदभिन्नेषु वेदेषु श्रुतिलिङ्गाद्यात्मकोपदेशनामादिद्वारातिदेशात्मकविधि-
प्रमाणभोगेषु को गानाति वा स्मृतिः कीदृशेन वेदभागेन विरुध्यमाना कदाऽनुमास्यत
इति । अनश्वैवं जाताशङ्कैर्नैव क्वचिदपि विधस्येत । अविश्वासाच्चात्यन्तमेव प्रामाण्यं
प्रतिहन्येत । तथा हि—

कदाचिरश्रुतिमूलत्वमुक्त्वा भ्रान्त्यादिमूलना ।

स्मृतिभिः प्रतिपन्ना चेत्कन्तमिन्द्रोऽपि वारयेत् ॥

१ बहुशास्त्रात् श्रुत्याः प्रकरणादयस्य ये वेदा ये भेदास्तेभिर्भोगेषु वैदेषु । श्रुतिविरुद्धाद्यात्मको-
पदेशो यथा नान्मादिद्वारातिदेशस्तदात्मकं यं विधियप्रमाणमाणास्तेष्विति विग्रहः ।

एकमूलव्यवस्थाया मूलान्तरनिराक्रिया ।

अप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थं शक्या न तदुपेक्षणे ॥

किं च—

परस्परविरुद्धत्व श्रुतीना न भवेद्यादि ।

स्मृते श्रुतिविरुद्धायास्ततो मूलान्तर भवेत् ॥

यदा तूदितानुद्वितामिहोत्रहोमविधिवदातिरात्रगतपोडाशिप्रहणवच्च सहस्रश श्रुत योऽप्यसभवद्युगपदनुष्ठानार्थतया परस्परविरुद्धा दृश्यन्ते तदा यदि नाम कासा चित्स्मृतीना स्ववेदशाखागतवचनविपरीतार्थशाखान्तरवचनमूलानामधीतवाक्यविरोधो दृश्यतेऽतस्तावतैव सर्वशाखाप्रत्ययकर्मव्यवहारिणा स्वयमश्रुतानधीतत्वमात्रेण दृढस्मरणो पस्थापितपुरुषान्तरस्थ श्रुतिनिराकरण न शोभते न चैकं x प्रतिशिष्यत इति हि सर्व श्रुतीना सर्वपुरुषान्प्रति प्रामाण्यादध्ययनवच्च स्मृतेरपि श्रुतिधारणसामर्थ्यात् ।

तस्माद्यथा विरोधेऽपि पठ्यमानप्रमाणता ।

पठितस्मर्यमाणाना तथैवेत्यवधार्यताम् ॥

किं च ।

अविरोधे श्रुतिर्मूल न मूलान्तरसभव ।

विरोधे त्व यमूलत्वमिति स्यादर्धवैशंसम् ॥

मूलान्तर निरस्त च सामान्येनैव यत्पुरा ।

तदनुप्राण्यते पश्चाद्विरोधे नेत्यतिक्रिया ॥

तेनाऽऽसा श्रुतिमूलत्व सर्वदैव व्यवस्थितम् ।

मूलान्तरप्रवेशे वा किं तत्प्रामाण्यतृष्णया ॥

किं च भ्रान्त्यादिमूलाना समवासभवाश्रय ।

स्मृती प्रतिविरुद्धोऽय बाधपक्षो न युज्यते ॥

तेनाऽऽसा यदि वा नैव क्वचिदस्ति प्रमाणता ।

सर्वत्रान्याहता वा स्यान्न त्वर्धनैरतीयता ॥

विरुद्धत्व च जानन्ति स्मर्तारस्ता स्मरन्ति यत् ।

वेदमूढबल त्यक्त्वा किमन्यत्तत्र कारणम् ॥

x अ० सू० (२ ४-२) :

१ एकस्या धमसहितायामेवस्याधा तरेण वैनास—विरोध इत्यथ । २ उचितो क्रियामति कस्य क्रिया अतिक्रियेयथ ।

३ केनचि पाठ्यपतेन सर्वैररत्ना यापिताऽनुपभोगत्वेन सर्वतरण्याथ इदं चिप्रसङ्गादर्धन ररनाऽऽनयने दृढ प्रैपित इति लोकप्रवादोऽत्राचरतीयाग्धेनापमानत्वेनाक्त इति ।

गृह्यमाणनिमित्तत्वाद्यद्युच्येताप्रमाणता ।
 उत्प्रेक्षणीयहेतुत्वात्सा सर्वत्र प्रसज्यते ॥
 रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धताः ।
 क्व वा नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः ॥
 अदुष्टेन हि चित्तेन सुलभा साधुमूलता ।
 दुष्टमूलत्वलामस्तु भवत्याशयदोषतः ॥
 का वा घर्मक्रिया यस्यां दृष्टो हेतुर्न युज्यते ।
 कथंचिद्वा विरुद्धत्वं प्रत्यक्षश्रुतिभिः सह ॥
 लौकायतिकमूर्खाणां नैवान्यत्कर्म विद्यते ।
 यावत्किंचिददृष्टार्थं तद्दृष्टार्थं हि कुर्वते ॥
 वैदिकान्यपि कर्माणि दृष्टार्थान्येव ते विदुः ।
 अल्पेनापि निमित्तेन विरोधं योजयन्ति च ॥
 तेभ्यश्चेत्प्रसरो नाम दत्तो मीमांसकै- क्वचित् ।
 न च कंचन मुञ्चेयुर्धर्ममार्गं हि ते तदा ॥
 प्रसरं न लभन्ते हि यावत्कचन मर्कटाः ।
 नामिन्द्रवन्ति ते तावत्पिशाचा वा स्वगोचरे ॥
 क्वचिद्दत्तेऽवकाशे हि स्वोत्प्रेक्षालब्धधामभिः ।
 जीवितुं लभते कस्तैस्तन्मार्गपतितः स्वयम् ॥
 तस्माल्लोकायतस्थाना घर्मनाशनशालिनाम् ।
 एवं मीमांसकैः कार्यं न मनोरथ्यपूर्णम् ॥
 यच्चाऽऽदौ श्रद्धया सिद्धं पुनर्न्यायेन साधितम् ।
 आज्ञासिद्धप्रमाणत्वं पुराणादिचतुष्टयम् ॥
 तत्तथैवानुमन्तव्यं कर्तव्यं नान्तरा श्रथम् ।
 सर्वं श्रथयतः सीदेद्दुर्नद्धशकटादिवत् ॥
 पक्षो योऽङ्गीकृतो येन तमवस्यन्म निर्वहेत् ।
 हारयेदन्तरा अस्यन्मीतोपद्रवकारिभिः ॥
 वेदश्च यदि दृष्टार्थं श्रूयमाणविरोधि वा ।
 न विदध्यात्तस्तादृक्स्मृतिस्तन्मूलता त्यजेत् ॥
 यदा तु हन्तिपिण्यादिकर्मं दृष्टं सहस्रशः ।
 दृष्टार्थं विहितं वेदे तदा किं हेतुदर्शनेः ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानं तानूनपुत्रादिकर्म च ।
 यद्वत्विग्यजमानानां दृष्टार्थं सर्वमिष्यते ॥
 तद्यद्येवदिकं तादृक्स्थात्ततोऽन्यदवैदिकम् ।
 यदा चैवंविधान्येव वेदे कर्माणि सन्ति नः ॥
 तदा किं नाम दृष्टार्थं बुद्ध्या सिध्येदवैदिकम् ।
 तेनाऽऽदावेव या क्लृप्ता स्मार्तानां वेदमूलता ॥
 निर्वोदव्येह सैकान्तात्किमिदं सिद्यतेऽधुना ॥
 तस्माद्देवविरुद्धानां दृष्टार्थानां च हेतुभिः ।
 स्मृतीनां न प्रमाणत्वं विहन्तव्यं मनागपि ॥
 अविशिष्टं प्रमाणत्वं सर्वासं प्राप्तमीदृशम् ।
 विरोधेऽप्यधुना युक्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
 विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्प्रामाण्यं स्मृतिबन्धनम् ।
 अविरोधे हि वेदेन तन्मूलमनुमीयते ॥
 या तु वेदविरुद्धेह स्मृतिः काचन दृश्यते ।
 सा तु स्याद्भ्रान्तिमूढैव न स्पष्टश्रुतिमूलिका ॥
 स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वं स्मृतेस्तावन्न संमतम् ।
 वेदमूलानुमानं च प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥
 वेदवाक्यानुमानं हि तावदेव प्रवर्तते ।
 नदर्थविषयं यावत्प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥
 प्रत्यक्षे श्रूयमाणे तु न विद्येतानुमानिकम् ।
 न हि ह्मितिनि दृष्टेऽपि तत्पदेनानुमेयते ॥
 स्मृतीनां श्रुतिलिङ्गत्वमस्ति ह्मितिपदादिवत् ।
 तत्प्रत्यक्षविरुद्धत्वे तद्देव निवार्यते ॥
 तावदेव स्फुरन्त्यर्थाः पुरस्तादानुमानिकाः ।
 यावत्प्रत्यक्षशास्त्रेण मूलमेषां न कृत्यते ॥
 कृतमूलाः स्फुरन्त्योऽपि स्मृतयो न चिरायुषः ।
 निराचारत्वदोषेण शाग्वा इव वनस्पतेः ॥
 न हि साक्षात्प्रमाणत्वं स्मृतीनामुपपद्यते ।
 नान्यमूलं वनस्पतस्यात्तत्तु मूलं न विद्यते ॥

अशक्यत्वाद्वापामोह इत्यवगम्यते । कथमशक्यता । स्पर्शविधानान्न-
सर्वा शक्या वेष्टयितुमुद्गापता स्पष्टं च । तामुद्गापतां स्पष्टव्यामवंगं-
चउन्तः केनेमं संप्रत्ययं बाधेमहि । सर्ववेष्टनस्मरणेनेति द्युमः ।

(This is a clear case of conflict etc.)

प्रत्यक्षप्रतिबद्धा हि ध्रुतिर्नास्त्यानुमानिकी ।
नैराकाङ्क्ष्यात्प्रमातृणांमनुमानं न लभ्यते ॥
प्रमेयं यत्परिच्छेद्यं भवेत्केनचिदात्मना ।
तस्य स्यात्तत्परिच्छेदात्सावकाशप्रमाणता ॥
ताद्रूप्येण परिच्छिन्ने तद्विपर्ययतोऽपि वा ।
भूयस्तास्मिन्प्रमेये हि न प्रमाणं प्रवर्तते ॥
भिन्नकदाप्यते ये च प्रमाणे तत्र घावतः ।
तयोः शत्रिण निर्णोति मन्थरं न प्रवर्तते ॥
तद्धि दूरमपि प्राप्तमेकमप्यगतं पदम् ।
इतरेण गतेनाऽऽदावेकान्तेनैव नीयते ॥
यत्र शत्रितरं नास्ति तस्यार्थस्यापहारकम् ।
चिरेणापि मजेत्तत्र दुर्बलं न निवार्यते ॥
न हि येन प्रमाणत्वं लब्धपूर्वं कदाचन ।
तेन तत्सर्वदा लभ्यमित्याज्ञापयतीश्वरः ॥
सर्वमुत्पद्यमानं हि यद्यन्येन विरोधिना ।
न रुध्यते ततस्तस्य सिद्धिः कालेन लभ्यते ॥
यस्य तूत्पद्यमानस्य मूलमेव निवृत्त्यते ।
मुखं वा रुध्यते तस्य नाऽऽत्मलाभः कदाचन ॥
न च यद्वलवदुद्धमात्मानं नैव विन्दति ।
अविरोधेऽपि तेनाऽऽत्मा न लब्धव्यः कथंचन ॥
न चापि बाधकामावाहृष्य आत्मेति सर्वदा ।
लब्धव्यः स विरोधेऽपि पूर्वसामान्यदर्शनात् ॥
उत्सर्गश्चापवादश्च सधैत्रैवोपलभ्यते ।
तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवावरुध्यते ॥
अपवादेन वा यस्मादुत्सर्गो बाधितः वञ्चित् ।
तस्मात्सर्वत्र बाध्योऽसावित्येतदपि नेष्यते ॥
विषयाविषयौ ज्ञात्वा तेनोत्सर्गापवादयोः ।
बाधाबाधौ विवेकस्थौ न तु सामान्यदर्शनात् ॥

ननु निर्मूलत्वाद्द्वयामोहस्तस्मिन्मिति ^(सर्वद्वयम्) वैदिकं वचनं मूलं भविष्य-
तीति । भवेद्वैदिकं वचनं मूलं यदि स्पष्टं व्यामोहः । अव्यामोहे त्वश-
क्यत्वादानुपपन्नम् । यथाऽनुभवनमनुपपन्नमिति न कल्प्यते तथा वैदिक-
मपि वचनम् । कथं तर्हि सर्ववैदिकस्मरणम् । व्यामोहः । कथं व्यामोह-
कल्पना । श्रौतविज्ञानविरोधात् ।

यो हि सामान्यदृष्टेन व्यवहारं निनीपति ।
तृष्णाच्छेदो भवेत्तस्य मृगतृष्णानलैरपि ॥
बाधिता मृगतृष्णा वा दृष्ट्वा हृदगतोऽप्यसौ ।
विप्रलम्भमयादेव न स्नानादि समाचरेत् ॥
तावदेव हि तोयादिज्ञानम्येष्टा प्रमाणता ।
न तोय मृगतृष्णेयमिति यावन्न बुध्यते ॥
अनुमानं प्रमाणं च तावदर्थेषु जायते ।
रुच्यते विषयो यावन्नाम्य प्रत्यक्षजन्मना ॥
प्रव स्मृतिप्रमाणत्वे तावच्छ्रुत्यनुमानजम् ।
यावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विषयो नावरुच्यते ॥
अत एव चिन्मप्रमाणत्वं क्वचिदप्यप्रमाणताम् ।
व्यवस्थापयता न्यायैर्न भवेदर्थवैशसम् ॥
प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे प्रत्यक्षमृगतृष्णयो ।
यथा तथैव ते स्मृत्योरविरुद्धविरुद्धयो ॥
तस्मादेव न वक्तव्यं सर्वासा वा प्रमाणता ।
अथ वा सा न कस्याश्चिद्यदि क्वचिदनाश्रिता ॥
तेन वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रमाणता ।
रुद्धश्रुत्यनुमानत्वादन्यमूला हि ता यत ॥
विवक्ष्य किं पुनस्तासां नेप्यते श्रुतिभि सह ।

उच्यते ॥

विकल्पस्याष्टदोषत्वात् तावत्स्वभ्युपेयता ।

पाक्षिके चाप्रमाणत्वे स्मृतयः सुनिराकरा ॥

तुल्यबलविकल्पो हि तावदष्टदोषत्वाद्यतिक्रान्त्यायेन क्वचिदेवाऽऽश्रीयते । किमुत

कसान्तरितप्रामाण्यविषमाश्लेषविकल्प । तथा हि ।

प्रमाणपदवीं यावन्नाऽऽरोहत्येव हि स्मृति ।

भाष्यने तावदन्त्यन्त श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया ॥

स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वं न तावत्स्वत इष्यते ।
 तुल्यकक्षतया येन विकल्पपदवीं वनेत् ॥
 पराधीनप्रमाणत्वात् प्रमाणपदे स्थिता ।
 श्रुत्या बाधितमात्राऽसौ पुनर्नोऽजीवितुं क्षमा ॥
 तुल्यकक्षविकल्पोऽपि नाप्रामाण्येऽस्त्यकल्पिते ।
 प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पना च द्विदोषमाक् ॥
 प्रमाणत्वं प्रतीतिं यदुज्ज्वलत्तदपत्तुतम् ।
 एकस्तावदयं दोषः स्यात्प्रतीतिविपर्ययात् ॥
 तथा तदप्रमाणत्वं यदभावप्रमाणकम् ।
 भावे सन्धय भावेन विनैवं परिकल्प्यते ॥
 सोऽपि स्यादपरो दोषः प्रमाणार्थविपर्ययात् ।
 अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि हेतुना ॥
 प्रयोगान्तरकाले तु पुनर्दोषद्वयं भवेत् ।
 यदभावप्रमाणत्वं पूर्वमेतस्य कल्पितम् ॥
 संप्रत्यपह्नूनुवानस्य दोष एको हि जायते ।
 प्रत्यक्षं दृढरूपं च यत्पुरस्तात्त्रिराकृतम् ॥
 एष जायेत दोषोऽन्यस्तदुज्जीवयतः पुनः ।
 एवमेकत्र चत्वारो दोषा वाक्ये प्रदर्शिताः ॥
 एत एव प्रसज्येरन्दितीयेऽपि प्रकल्पिते ।
 एवमेपोऽष्टदोषोऽपि यद्वीहियववाक्ययोः ॥
 विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ।
 मीहिशास्त्रप्रवृत्तौ हि यथशास्त्रेण कृष्यते ॥
 श्रोता तत्र प्रवृत्तोऽपि मीहिशास्त्रेण कृष्यते ।
 द्वाभ्यामश्रमुत्तिवच्च श्रुतिभ्यामभितः समम् ॥
 श्रोतुगकृष्यमाणस्य बलावलमपश्यतः ।
 एकस्मिन्नपसंहर्तुं बुद्धिं युक्त्या न पश्यतः ॥
 उभयोरप्रमाणत्वं प्रतिघातात्प्रसज्यते ।
 तत्र प्रामाण्ययोग्यस्य यदप्रामाण्यकल्पनम् ॥
 तदनन्यगतित्वेन तथाऽप्यभ्युपगम्यते ।
 सति गत्यन्तरे त्वेतन्नैव कल्पनमर्हति ॥

एकस्य वा प्रमाणत्व परिहर्तुं न शक्यते ।
 तदप्रामाण्यमात्रे तु न द्वयोरप्रमाणता ॥
 सिद्धो लोकप्रवादोऽयमेतानेकविनाशिनाम् ।
 सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्थं त्यजति पण्डित ॥
 स चायमुभयोर्नाश उभयार्थापरिग्रहात् ।
 मिश्रैर्वा यजमानस्य मिश्राणा विध्यदर्शनात् ॥
 नियमार्थे ह्युभे शास्त्रे यवत्रीहोर्विधानृणां ।
 पाप्मे चान्यनिवृत्त्यश्च फलमर्थात्प्रतीयते ॥
 व्रीहयो निरपेक्षा हि ज्ञायन्ते यागसाधनम् ।
 यवाश्वैवमतस्तेषा मिश्रत्व नावत्पते ॥
 नैव व्रीहिभिरिष्ट स्याद्यवैर्न च ययाश्रुतैः ।
 मिश्रैरिज्येत चेत्तत्र भवेदुभयबाधनम् ॥
 एवमप्रतिपक्षैव तुल्यैषा मिश्रतामति ।
 तेनोभयाप्रमाणत्वाद्युक्तैः प्रमाणता ॥
 सेयमत्यन्तमन्याय्या द्वयोरप्यनवस्थिति ।
 अन्यवस्था न युक्ता हि व्यवस्था यत्र हस्यते ॥
 सर्वत्रैव ह्येकरूपत्वावधारणेन निरूपितरूप व्यवहर्तुं शक्यम् ॥
 तेन यस्य प्रमाणत्व प्रमाण सर्वदाऽस्तु तत् ।
 यस्यापि त्वप्रमाणत्वमप्रमाण तदुच्यताम् ॥

तदेव तु कदाचित्प्रमाण कदाचिदप्रमाणमिति न कथं चिदपि विश्रम्भ स्यात्
 देतद्वाहियवश्रुत्योरत्यन्तपरिहार्यत्वात्त्वद्वयमापतितम् ।

न हि तत्रैकरूपत्वे चिह्नं किञ्चिद्यवस्थितम् ।
 येनैकत्र प्रमाणत्व म्याद-यत्राप्रमाणता ॥
 श्रुतिस्मृत्यो पुन स्पष्ट व्यवस्थाकारणद्वयम् ।
 येन श्रुते प्रमाणत्व स्यात्स्मृतेश्चाप्रमाणता ॥
 स्वरूपेण तयोस्तावत्प्रमाणत्वाप्रमाणते ।
 ततोऽन्यापेक्षया स्यातामप्रामाण्यप्रमाणते ॥

यो यस्य स्वरूपाऽन्यो धर्म प्राप्त स बलवता शरणा-तरेण विपर्यय प्रतिपद्यते ।
 न च श्रुतिजनितप्रत्ययस्य स्मृतिजनितो बाधस्त्व प्रतिपद्यते ।

स्मार्तस्य बाधकः श्रौतो बध्नन्वात्प्रतीयते ।

प्रत्यक्षे चानुमाने च प्रागेतद्व्यवधारितम् ॥

श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे व्यवस्थितबलाबले ।

संनिहृष्टविकृष्टार्थे तथैवेह श्रुतिस्मृती ॥

स्मृत्या प्रतीयते यावच्छ्रुत्या तावत्प्रमीयते ।

विरुद्धधर्मतामेको न च धर्मः प्रतीच्छति ॥

न च शिप्रहृतेऽर्थेऽस्ति चिरादागच्छतो गतिः ।

अश्वैरपहृतं को हि गर्तभैः प्राप्तुमर्हति ॥

स्मृत्या चार्थं परास्मृश्य यावत्तद्विषया श्रुतिम् ।

अनुमातुं प्रवर्तते तावत्सोऽर्थोऽन्यथो गतः ॥

किं कर्तव्यमितीदं च कर्ता यावदपेक्षते ।

प्रमाणं क्रमते तावत्प्रमिते तत्र जायते ॥

युगपत्प्रमिमीयात्त यदि चार्थे श्रुतिस्मृती ।

अगृहीतविशेषत्वात्स्याता तुल्यबले ततः ॥

यद्वा यावच्छ्रुतेरर्थः साक्षादेव प्रतीयते ।

तस्मिन्नेव क्षणे मूलं कल्पयेत्स्वं स्मृतिः श्रुतिम् ॥

ततोऽर्थविप्रकर्षेऽपि प्रमाणत्वेन तुल्यता ।

भवेदेव श्रुतिस्मृत्योरर्थः श्रुतिपरिग्रहात् ॥

यतः स्मृत्या गृहीतेऽपि चिरेण श्रुतिकल्पना ।

जायते क्लृप्तया तस्मात्सा बाध्येताप्रतिष्ठिता ।

स्मृतमूलानपेक्षा हि स्मृतित्वादेव हीयते ।

तद्देशेऽनः श्रुत्या बाध्यते मूलवर्जिता ॥

एष तावद्विकल्पपदमनारूढाया एव स्मृतेरेको बाधप्रकारः ।

द्वितीयेन प्रकारेण विकल्पपदही गता ।

आपन्ना पादिकं बाधमत्यन्तं बाध्यते स्मृतिः ॥

तददर्शयति । निन्दरं तु बध्नन्ने तावच्छ्रुतिप्रामाण्यमभ्युपैतीति । तदा च स्मृत्यप्रा-

माण्यमवर्यभावि तस्याश्चाप्रामाण्यश्लक्षणाया न श्रुतेरेव तदध्यासोपः ।

किं तु तस्याः प्रमाणत्वं श्रुतिमूलत्वकारितम् ।

यतः-तस्मादतन्मूला तदानीं साऽवधार्यते ॥

श्रुतिमूलत्वविच्छेदोत्तरकालं च प्राङ्निगृह्यतमूलान्तरोपह्लावावधिगानस्मृतपुरुषप्रणीत-

त्वनिर्णयाच्च नित्यत्वद्वारानिर्मूलत्वासंभवादवश्यमात्रे विप्रलम्भाभिप्रायादि किञ्चिदेकं मूलमापद्यते ।

श्रुतिं मुक्त्वा च यन्मूलं स्मृतेरन्यत्रकल्प्यते ।

तेनैवास्थाः प्रमाणत्वमत्यन्तं प्रतिहन्यते ॥

ब्रीहिश्रुतिपरिग्रहकाले हि यवश्रुतेरभूतमेवाप्रामाण्यमध्यारोपितम् । तत्प्रयोगान्तरवे-
लायां तुल्यसांप्रदायिकान्नायमानत्वेन संनिष्कृष्टविप्रकृष्टार्थत्वादिविशेषामावेन न पुनः
सहजेन प्रामाण्येनाभिभूयते ।

न तु स्मृतेः प्रमाणत्वं पुनरुज्जीवितुं क्षमम् ।

विच्छिन्नश्रुतिमूलत्वाद्भ्रस्तं भ्रान्त्यादिहेतुभिः ॥

न ह्येकस्या एव स्मृतेः प्रत्यक्षश्रुत्यर्थ्यापरिग्रहकालेऽनुमितश्रुतिमूलत्वं तत्परिग्रहाश्र-
यणे तु भ्रान्त्यादिमूलत्वमिति विरुद्धावधारणाऽवकल्पते । आह । सत्यं यदि प्रथममेव
विकल्पकारी श्रुत्यर्थं परिगृह्य द्वितीयादिप्रयोगे स्मृत्यर्थपरिग्रहणायोपतिष्ठेन ।

ततस्त्वदुक्तमार्गेण प्रतिहन्येत सर्वदा ।

न त्वेतस्य प्रसङ्गोऽस्ति स्मृतेः पूर्वपरिग्रहे ॥

यो हि श्रुतिं प्रथममश्रुत्वा श्रुतिमेवैकां पश्यति तस्याप्रतिहतश्रुत्यनुमाने वृत्ते ।

न पश्चाच्छ्रूयमाणाऽपि श्रुतिः स्यात्प्रतिबन्धिका ।

गर्दभेनापनीतं हि हरेन्नाश्वश्चिराद्भ्रतः ॥

न चैष नियमोऽस्ति निज्ञासुभिः स्मृतिविरुद्धा श्रुतिरेव प्रथमं श्रोतव्येति ।

बहुनिज्ञासमानानां कदाचित्किञ्चिदापतेत् ।

पूर्वपश्चाद्विभागैर्न न तद्धेतुबलाबलम् ॥

आद्ये प्रपाठके येन ब्रीहिशास्त्रं प्रतीयते ।

द्वितीये यवशास्त्रं च न तत्तत्प्रति दुर्बलम् ॥

स्वशास्त्राविहितैश्चापि शास्त्रान्तरगतान्विधीन् ।

कल्पकारा निबन्धन्ति सर्व एव विकल्पितान् ॥

सर्वशास्त्रोपसंहारो जैमिनेश्चापि संमतः ।

न तु पूर्वोवन्नद्वोऽर्थो बाधेतेवोत्तरं विधिम् ॥

तस्मात्पूर्वापर्यश्रवणमनाश्रित्य 'न चैकं प्रति शिष्यत' इत्यनेन न्यायेन सर्वपुरुषान्प्रति
नित्यावस्थितसमस्तपठ्यमानमर्थमाणवेदशास्त्रायत्तज्ञानैर्निज्ञासुभिरात्मीयशक्तिमात्रकारि-
तपूर्वापरग्रहणविभागेरेकवाक्यगतपूर्वोत्तरवर्णपदबद्धलाबलमनपदेश्य मातापितृप्रणीतोपदेश-
वर्धिविचिकित्समेव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा हि—

पूर्वप्राप्तौ प्रमाणत्वं परत्वेनाप्रमाणताम् ।
 प्रसज्यमानिकामेवं कोऽप्यवस्येत्सचेतनः ॥
 इत्थं च भ्रान्तिमूलत्वप्रसङ्गे कल्पिते स्मृतेः ।
 अविरोधेऽपि हि श्रुत्या प्रामाण्यं दुर्लभं भवेत् ॥
 सर्वैव श्रुतिमूलाऽतः सर्वा वा भ्रान्तिमूलिका ।
 स्मृतिरेवं निरूप्येत न तु स्यान्मूलसंकरः ॥

उच्यते । यद्यपि पूर्वोपलब्धया स्मृत्या श्रुतिमनुपलभमानस्य प्रतिबन्धरहितश्रुत्य-
 नुमानं क्रियेत तथाऽपि कालान्तरे श्रुतिं श्रुत्वा तत्प्रतिपक्षस्मृतेर्नाधाध्यवसानादवश्यंभा-
 विश्रुतिमूलत्वाविच्छेदवशेन मूलान्तरसंचरणम् ।

ततश्च पूर्वविज्ञानं मिथ्यैतादिति चिन्तयन् ।

आदायेवाप्रमाणत्वं स्मृतेरित्यध्यवस्यति ॥

यो हि कूटकार्पाणो न कंचित्कालमज्ञो लोकमध्ये व्यवहरति न तेन विवेकज्ञानप्र-
 नितन्युत्पत्तिनाऽपि तथैव व्यवहर्तव्यम् । न चास्य तदानींतनज्ञानमात्रबाधबुद्धिर्भवति ।

समानविषयत्वाद्धि पूर्वेषामपि बाधनम् ।

न हि तेषाममिथ्यात्वे मिथ्येदानींतनं भवेत् ॥

ननु च प्रागवस्थायां श्रुतिर्धैवानुमीयते ।

सैवेदानीं विरुद्धेति गम्यते न पुनः स्मृतिः ॥

नैतदेवम् । प्रतिप्रयोगं प्रमाणपर्यालोचनात् । यदि ह्येकप्रयोगमात्रालोचनेनैव प्रयो-
 गान्तराण्यप्यनुतिष्ठेयुस्ततो येन त्रींशद्द्विषास्रमप्रमाणांकृत्य यथाः परिगृह्येन्नस यावज्जीवं
 तैरेव यजेतेति नैव प्रतिपुरुषमुभाभ्यां विवरूप्यमानाभ्यां व्यवहारः सिध्येत् । तेन
 यावत्प्रयोगमाविप्रमाणालोचनवशात्पूर्वानुमितां श्रुतिं कचिदप्यज्ञानपुनरापि स्मृतिमेवो-
 पलभ्य कर्तृसामान्यलिङ्गेनैव श्रुतिमनुमिमानः प्रत्यक्षया श्रुत्याऽऽसिद्धचित्ततया तस्या-
 माण्येनान्ययानुपपद्यमानेन स्मृत्यप्रामाण्यं कल्पयन्पूर्वावधारितमूलव्यत्ययमेव प्रतिपद्यते
 न पूर्ववत्प्रमूलस्याप्रामाण्याध्यारोपम् । अपठवमानतयैवास्य सुलभावज्ञानत्वात् ।

यच्चैतदनवस्थानं स्वया मां प्रति चोद्यते ।

भवतोऽपि तदस्त्येव तेनाचोद्यत्वमेकतः ॥

यदा ह्यादौ श्रुतिं श्रुत्वा स्मृतेर्नान्याऽनुमीयते ।

तदाऽन्यमूलतापक्षेरेकान्तेनैव बाध्यते ॥

कालान्तरेऽपि यो बाधः स्फुटत्वेनावधार्यते ।

यत्तेर्नाप्यप्रमाणत्वं कृतं तत्र निवर्त्यते ॥

पूर्वमृतिप्राहिणा च स्वय बाधमचेतयमानानामपि पुरपान्तरस्य श्रुतिश्रवणप्राथम्य-
बलेन बाधसतानोऽनुवर्तत एव ।

पुरपान्तरबाधोऽपि नैवालप भ्रान्तिकारणम् ।

न हि द्विचन्द्रद्विद्मोहौ न बाध्येते नरान्तरै ॥

ननु यवश्रुतेरपि तर्हि प्रमाणत्वेन परिगृह्यमाणाया पुरपान्तरबाधस्तदा गीमन्तीति
मिथ्यात्वप्रसङ्गः ।

उच्यते पठ्यमानत्वाद्गु-मज्जननिमज्जने ।

सर्वान्प्रति तयोस्तुत्ये विशेषोऽन्यो न गृह्यते ॥

मृतिस्तु यावता पुमा प्रथम गोचरीमवेत् ।

तावता सर्वटाऽभावात्प्राप्याण्येन मुच्यते ॥

अप्रामाण्यपद् चैत्रमस्येव प्रथम मृते ।

तावता लब्धमिव्यात्वात् श्रुतिं बाधितु क्षमा ॥

अयारोप्येत मिथ्यात्वमुज्ज्वलाया श्रुते पुन ।

लब्धमेव मृतौ तच्चेत्त्रिमर्थं कल्प्यते श्रुते ॥

विरुद्धयोर्हि श्रुतिमृत्योर्विकल्पप्रसङ्गेनावश्य कल्पनीयेऽन्यतरजाप्रमाणत्वे यावच्छ्रुती
पठच्छादनन्यायेन कल्पयितुमारभ्यते तावत्मृतौ स्वरूपाश्रय कल्लसमेनोपरम्ब सशय
च्छेदे जाते न क्वाचिदप्यभूताप्रामाण्याध्यारोपरूपनोपपत्ति ।

ननु श्रुत्यविरुद्धाया श्रुतिमूलत्वनिश्चय ।

अनुमानादपि प्राप्स्यन् तेनचित्प्रतिबन्धते ॥

तस्मात्कारणवैपम्यान्नोभयत्ररूपता ।

सिन्धेन्मूल्यवस्था हि प्रतिपक्षानुसारिणी ॥

ततश्चार्धवैशसप्रसङ्गनिवृत्ति ।

यथा ।

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे त्रिधादीना यवस्थिते ।

पूर्वं सह विरुद्धत्वाविरुद्धत्वनिबन्धने ॥

तथेहापि व्यवस्थेष्टा न परस्परसम्भर ।

प्रतिबन्धाम्यनुज्ञाम्या श्रुत्या नाम्नेयरूपता ॥

यद्यप्यौदुम्बरीसर्ववेष्टनं धर्मशास्त्राथेतृमृतिविक्षणनत्यस्तुत्ययोपमहारपरसून-
कारोपनिबद्ध तथाऽप्युपरिष्टादपमणात्तान्तरत्वाभिप्रायेण पुरषोपदिष्टताविशेषाच्च

स्मृतिवेदेवोदाहृतम् । श्रीतराजकभोज्यान्नस्वचनं यद्यप्यथर्ववेदेऽस्ति तथाऽपि तस्याऽऽ-
हवनीयसंबद्धयज्ञकर्मोपकाराभावात्तदधिकृतत्रयीप्रतिपादिताशीपोमीयसंस्थावधिपोजनप्रति-
पेवविरोधात् “प्रकरणविशेषाद्विकृतौ विरोधि स्यात्” इत्यनेन न्यायेनाधिकृतानधिकृत-
बलाबलाविशेषाभिप्रायेण स्मृतिपक्षानि. सेषाद्भाष्यकारेणोदाह्रियते । कृष्णकेशत्वं च यद्यप्य-
नवस्थितवयोवस्याकालविशेषं जातपुत्रत्वपक्षे संदिग्धसमावेशं च तथाऽपि युवैव धर्मम-
न्विच्छेदित्येवमादिस्मरणप्रकाशितार्थं यौवनावस्थापरिग्रहादन्ततो वा वयोवर्धनतिक्रमा-
श्रयणादष्टाचत्वारिंशद्वर्षमूलचर्षप्रागुपनयनसंबद्धकालम्य च वयसः समातिरेकद्विपञ्चाश-
च्चतुष्पञ्चाशन्मात्रसंबद्धपरिमितत्वेनापरिहार्यवयोवर्धतिक्रमावश्यंभावित्वाज्यक्त एव
विरोधो दृश्यते । ननु च पूर्वकृतसर्ववैष्टनोत्तरकालविहितवैष्टिताया एव स्पर्शनं संभ-
वतीत्यविरोधः । कथमविरोधो यदा स्पर्शनं नाम त्वग्निन्द्रियद्वारं स्पृश्यसंवेदनम् । न
च वस्त्रान्तरिताया औदुम्बरीः स्पर्शो गृह्यते । न च वस्त्रे स्पृश्यमान औदुम्बरी स्पृष्टा
भवति । बह्वौदुम्बरीजातिव्यक्तिस्पर्शानामत्यन्तभेदात् ।

अथ संवन्धिसंस्पर्शात्स्पृष्टैवेत्यभिधीयते ।

भूमिस्पर्शेन तत्सिद्धेर्वृथा स्पर्शविधिर्भवेत् ॥

ननु भूमावौदुम्बरीबुद्धचमावाद्ब्रह्मान्तरितायां च तद्बुद्धव्यतिरेकाद्दृष्टान्तवैषम्यम् ।
तथा हि ।

ब्रह्मान्तरितचण्डालम्पर्शोऽप्यापतिते क्वचित् ।

साक्षात्स्पृष्टवदेवेष्टा सचेलज्ञानशुद्धता ॥

सत्यं तत्रेष्यते स्नानं तद्ब्रह्मम्पर्शकारितम् ।

अशुद्धकारणं तादृक् चण्डालम्पर्शवन्मतम् ॥

तथा च तद्वियुक्तेऽपि ब्रह्मे तत्स्पर्शदूषिते ।

स्पृश्यमाने मवस्येव दोषः संयुक्तवस्त्रवत् ॥

कथं पुनरयं धर्मशास्त्रेष्वनुपनिषद्भेदेऽपि चण्डालम्पृष्टवस्त्रम्पर्शननिमित्तो दोषोऽव्य-
वसीयते ।

कथं वा नेप्यते दोषः काष्ठलोष्टतृणादिषु ।

तत्स्पृष्टम्पृश्यमानेषु न कमन्तेऽत्र युक्तयः ॥

तदुच्यते—

यथा काष्ठतृणादीनां मारुतादेव शुद्धता ।

स्मर्यते तामसौ नैवं तोयप्रक्षालनाद्दिना ॥

सतन्त्रवातशशवरभाष्यसमत-
 & see the 2nd option, say the 2 alternatives
 & see the 2nd alternative & see the 2nd alternative

अथ किमर्थं नेमौ विधी विनल्पयेते त्रीहियववद्वृद्धेन्तरवद्वा ।
 1. 20, 21, cannot be... as admitted (as above)
 नासति व्यामोहविज्ञान विनल्पा भवति। यदि सर्ववैष्टनविज्ञानं प्रमाणं,
 स्पर्शनं व्यामोहः । यदि स्पर्शनं प्रमाणं स्मृतिव्यामोहः । विनल्पं तु
 वदन्स्पर्शनस्य पक्षे तावत्प्रामाण्यमनुमन्यते । तस्य च मूलं श्रुतिः । सा

नन्वमेभ्येन लिप्तम्य सा शुद्धिरभिधीयते ।
 न लिप्तग्रहणं तत्र पाठेऽस्ति तु चिरतने ॥

अमेध्यमैव यस्मात्पठन्ति । चण्डालम्पृष्टवाससश्चास्त्येवामेभ्यता । तस्मादस्ति सलि
 छादिशुद्धिः । ननु च मनुष्यमैव चण्डालम्पर्शनमित्तप्रायश्चित्तविधानादशुद्धिरूपमे-
 ध्यत्वं गम्यते न द्रव्यान्तरस्य गवाश्वादे । ततश्च वस्त्रं किं गवाश्वादिबद्धदुष्टमुत पुरु-
 षवद्वृष्टमिति संदेहे गवाश्वादिबुल्यमेवावधारयितुं युक्तम् ।

उच्यते—
 पुरुषस्य सचेलस्य स्नानं यस्माद्विधीयते ।
 तस्मात्पुरुषवद्वस्त्रं न गवाश्वादिबन्धनम् ॥

यदाऽपि हि शुद्धेनैव हस्तादिना चण्डालं स्पृश्यते गवादीनां तु चण्डालादिस्पृ-
 ष्टानां स्नानप्रसालनविव्यमावाच्छुद्धिर्विज्ञायत इति न तन्मव्यपातित्वम् । अतश्च नानेन
 प्रकारेणादुम्बरीसबद्धवस्त्रस्पर्शानात्तत्स्पर्शनज्ञानोपपत्तिः । यदा तु तयैवोद्गाता स्पृष्ट
 उद्गातयेदिति विधिस्तदाऽवश्यमेवौदुम्बरीत्वचोद्गातृशरीरं प्राप्स्यम् । अपाश्रयणाभ्युपग-
 मपक्षोऽपि च स्पृष्टत्वापरित्यागेनैव स्थित इति न समस्ताच्छादितायामवकल्पते । परा-
 श्रितमपि च वस्त्रमुद्गातुराश्रयत्वं प्रतिपद्यते । तेनैवौदुम्बर्याश्रितेनोद्गायेत् । तस्मादस्ति
 सर्ववैष्टनस्पर्शनयोर्विरोध इति युक्तं वाच्यत्राधर्यवस्थापनम् । अथ किमर्थं नेमौ
 विधी विनल्पयेते इति । स्मृतेरविधायकत्वात्स्वयमबुल्यवत्त्वाच्च तदनुमितशास्त्रान्तर-
 गतविविधपरिग्रहाभिप्रायेणोक्तम् । नासति व्यामोहविज्ञान इति ।

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण व्यामोहेऽन्तःकरणाम् ।
 विनल्पेऽवश्यमापन्ना स्मृतावेव नियच्छति ॥

व्यामोहविज्ञानं च ज्ञानान्तरगतं व्यामोहत्वावधारणं तद्विज्ञानगतव्यामोहरूपं वा
 विवेक्षयते । तेन पश्यामामं कर्मधारयो वा योज्यः । विनल्पं तु वदन्निति । वद-
 न्निःस्पृष्टमिच्छतिविच्छेदाद्भ्रान्त्यादिमूलत्वमापाद्यति । तादृश्या च स्पृष्टपि श्रौत-
 विज्ञानमनुज्ञातमव्यागोप्यमाणं व्यामोहाविषयत्वात् कदाचित्प्रामाण्यं त्यजतीत्यपासिक-
 त्वाभिधानम् । एव केवत्राप्रमाणत्वं पक्षग्रहणस्य पुनर्जावनासम्भवाद्पासिकं च सर्ववैष्टन-
 see the 2nd alternative & see the 2nd alternative

चेत्प्रमाणमनुपता न पाक्षिकी । पाक्षिकं च सर्ववेष्टनस्मरणं पक्षेऽतावन्न
शक्नोति श्रुतिं परिकल्पयितुम् । स्पर्शविज्ञानेन बाधितत्वात् । ततश्चाव्या-
मोहे च तस्मिन्नशक्या श्रुतिः कल्पयितुम् । न चासावव्यामोहः पक्षे,
पक्षे व्यामोहो भविष्यतीति । यदेव हि तस्यैकस्मिन्पक्षे मूलं तदेवेतर-
स्मिन्नपि ।

*The idea that cannot be operative only in one case, as
long found in the form of a comparison of words & the cannot
be long or short for the form (to be put in another)*

एकस्मिन्पक्षे न व्यामोहः श्रुतिप्रामाण्यतुल्यत्वादितरत्राप्यव्यामोहः ।

न चासावैकस्मिन्पक्षे श्रुतिः, निवद्धाक्षरा हि सा न प्रमादपाठ इति शक्या
गदितुम् । तेन नैतत्पक्षे विज्ञानं व्यामोहात्पक्षान्तरं संक्रान्तमित्यवग-
म्यते तत्र दुःश्रुतस्वप्नादिविज्ञानमूलत्वं तु सर्ववेष्टनस्येति विरोधात्क-
ल्प्यते । न हि तस्य साति विरोधे प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यामिति किञ्चिदास्ति
प्रमाणम् । तस्माद्यथैकस्मिन्पक्षे न शक्या श्रुतिः कल्पयितुमेवमप-
रस्मिन्पक्षे तुल्यकारणत्वात् ।

अपि चेतरेतराश्रयेऽन्यतः परिच्छेदात् । केयमितरेतराश्रयता ।

प्रमाणायां स्मृतौ स्पर्शनं व्यामोहः, स्पर्शने प्रमाणे स्मृतिव्यामोहः

*The again here being a mutual interdependence (the 1st cannot be
right) because of rightness of the 2nd & vice versa*

स्मरणमित्याह— पाक्षिकं चेति वा । विकल्पवादेसंमतपाक्षिकत्ववशादेव श्रुतिप्रामा-
ण्यपक्षे स्मार्तश्रुतिकल्पनायामवृत्ताया मूलान्तरसंक्रान्तेः सर्वकालप्रमाणत्वप्रसङ्गः । एक
दाऽपि च लब्धप्रामाण्यावकाशा श्रुतिदुर्बलप्रतिपक्षतया न कदाचिदपि व्यामोही भवि-
ष्यतीति समर्थयमानो यदेव हि तस्यैकस्मिन्पक्षे मूलमित्याह ।

नहि प्रमादपाठत्वं शक्यं कल्पयितुं श्रुतेः ।

दुःश्रुतम्ब्रविज्ञानमूला र्वापद्यते स्मृतिः ॥

तेन नैतत्पक्षे विज्ञानमिति—प्रमाणविज्ञानमभिप्रेत्योक्तम् । व्यामोहात्पक्षान्तर-
मिति । व्यामोहकल्पनातः प्रमाणाभावपक्षान्तरसंक्रमणं प्रतिषेधति । यद्वा स्मार्तज्ञान-
मेव पूर्वावधारितव्यामोहात्प्रामाण्यपक्षान्तरं न संक्रान्तमिति । दुःश्रुतस्वप्नादिमूलत्वेन
श्रुतिविरोधं दर्शयति—तुल्यकारणत्वादिति । क्लीयः प्रतिपक्षनिराकृतत्वात्सर्वदेव श्रुत्य-
नुमानप्रतिबन्धात् स्मृतेः प्रामाण्यपक्षसंक्रान्तः । अपि चेतरेतराश्रयेऽन्यतः परि-
च्छेदादिति । उपरिष्ठादितरेतरविरोधविवरणाद्विरोधमेवेतरेतराश्रयमाह—

परस्परविरुद्धे हि विरुद्धव्यभिचारिवन् ।

प्रमाणे यत्र हृदयेते तत्रान्येनैव निर्णय ॥

प्रमाणशब्दस्य ज्ञानसामाधिकरणत्वेन भावोत्पन्नलघुद्वन्द्वत्वेन वा नृपुंसलिङ्गत्वा-
द्देहाः प्रमाणं स्मृतयः प्रामाण्यमिति कप्रमाणे स्मृतौ स्पर्शनं व्यामोह इति भवितव्यम् ।

तदेतदितरेतराश्रय भवति । तत्र स्पर्शनस्य क्लृप्त मूल, कल्प्य स्मृते, ।

करणविशेषविवक्षाया वाऽभिधेयलिङ्गवचनानुवृत्तौ ल्युङन्ताद्विष्णुणञिति ङीपि प्राप्ते प्रामा
ण्य स्मृताविति प्रयोक्तव्यम् । तमिममुभयभ्रष्ट भाष्यकारप्रयोग समर्थयमानैरेवमनुगम
वर्तव्य ।

प्रमाणमयते याति मूत्रभूता श्रुतिं यत ।
द्विषतादयतेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते ॥
तत्र यद्यपि नित्यत्वाक्लिङ्गेषु प्रथम भवेत् ।
यलोपोऽपि भवेत्तत्र वलादिप्रत्ययाश्रय ॥
न च वर्णाश्रयत्वेन यलोपो न भविष्यति ।
व्योर्वलीति यलोपो हि वलादिप्रत्ययाश्रय ॥
यद्वा योगविभागेन वेर्यवभ्य च लुप्यते ।
वकारश्च यकारश्चेत्येव लोपो भविष्यति ॥
यलोपे च कृनेऽकारो य शुद्ध परिशिष्यते ।
तन्तावधिनात्पश्चादतष्टाप्तिर्यते स्त्रियाम् ॥
अत्र सर्वर्णदीर्घत्व परयोरन्तरङ्गत ।
सर्वेषां तत्र वृत्त्या प्रमाणेत्यनुगम्यते ॥

तदेतदितरेतराश्रय भवतीत्युक्तम् ।

यद्वा श्रुत्यप्रमाणत्वात्स्मृत प्रामाण्यमिष्यते ।
सिद्धाद्य तत्प्रमाणत्वाच्छ्रुत्यप्रामाण्यकल्पना ॥
तथा श्रुतिप्रमाणत्वात्स्मृत्यप्रामाण्यकल्पनम् ।
तत्प्रामाण्यसिद्ध्या च श्रुतिप्रामाण्यनिश्चय ॥

तदिदं विकल्पनादिति उभयत्रेतराश्रयत्वमेव तवाग्निस्त्व यतरत्र ।

तत्रान्यत्र परिच्छेदाद्वाच्य हे व तर स्फुटम् ।
भाष्यकार भिन्नहोक्तत्वं तयोरेतत्समुक्तवान् ॥
तत्र स्पर्शनस्य क्लृप्त मूल कल्प्य स्मृतेरिति ।

नैवात्प ताप्रकृतहेतुन्तराभिप्रायेणान्यत्र परिच्छेदोऽभिहित । प्रकृतयोरपि च य
त्प्रमिनरेतराश्रयत्व तदतिरिक्तधर्मदर्शनालिश्रीयमाने भवत्येवा यत परिच्छेद ।

• स्वन मितात्प्रमाणत्वाच्चतुने म्यात् क्लृप्तमूलता ।

स्मृते श्रुत्यनुमापकप्रामाण्या कल्प्यमूलता तत्रश्च प्रत्यक्षश्रुत्यप्रामाण्यकल्पनायात्

(अथ श्रुतिः)
 सोऽसावन्यतः परिच्छेदः । कल्प्यमूलत्वात्स्मृतिप्रामाण्यमनवकलुप्तम् ।
 तदप्रामाण्यात्स्पर्शनं न व्यामोहः । तद्व्यामोहात्स्मार्तश्रुतिकल्पनाऽ-
 नुपपन्ना प्रमाणाभावात् । नन्वेवं सति व्रीहिसाधनत्वविज्ञानस्याप्यव्या-
 मोहाद्यवश्रुतिर्नोपपद्येत । सत्यं नोपपद्यते यद्यप्रत्यक्षा स्यात् । प्रत्य-
 क्षा त्वेषा । न हि प्रत्यक्षमनुपपन्नं नामास्ति । द्वयोस्तु श्रुत्योर्भावात् ।
 द्वे द्वौ वाक्ये । तत्रैकेन केवललयवसाधनता गम्यते, एकेन केवलव्री-
 हिसाधनता । न च वाक्येनावगतोऽर्थोऽपहन्यते । तस्माद्व्रीहियवयो-
 रूपपन्नो विकल्पो बृहद्रथंतरयोश्च । तस्मादुक्तं श्रुतिविरुद्धा स्मृतिर-
 प्रमाणामिति । अतश्च सर्ववेष्टनादि नाऽऽदरणीयम् ॥ ३ ॥

स्मृतेः प्रामाण्यं तद्वेलेन च श्रुत्यप्रामाण्यं कल्पयत इतरेतराश्रयत्वमपरिहार्यम् ।

न चाध्यारोप्यमाणाऽपि श्रुतेः स्यादप्रमाणात् ।

न च तस्यासिद्धायां स्मृतिप्रामाण्यसंभवः ॥

बलवन्तं परानित्यं यः प्रतिष्ठातुमिच्छति ।

हस्तिना पादयोर्वीव संतिष्ठेनाचिरादसीत् ॥

एवं तावत्स्मृतिप्रामाण्यं कल्पयन्नेव तद्वादी परानीयते । यदा तु श्रुतिप्रामाण्यगत-
 मितरेतराश्रयत्वमाख्येयते तदा तत्रापि प्रतिपक्षभूतस्मृत्यप्रामाण्यापेक्षया निरपवादप्रामा-
 ण्यावधारणसिद्धेः पराधीनत्वात्पूर्वसिद्धस्मृत्यग्रामाण्यलिप्तायाम्

सिद्धमेवाप्रमाणत्वं स्वरूपाश्रयमादितः ।

क्षणमाश्रयमपि प्राप्य श्रुतिः प्रामाण्यमश्नुते ॥

तेन यत्तदाद्ये पदकेऽननुमितावस्थाया श्रुतावापातक्षणमात्रे स्मृतेरप्रामाण्यं हृदयते
 तावत्तैव लब्धप्रमाणात्वा श्रुतिः सर्वत्र निरपवादप्रामाण्या भवतीत्यन्यतः परिच्छेदः ।

तेनैकत्र श्रुतेराद्यात्प्रामाण्यादवसीयते ।

स्मृत्यप्रामाण्यतोऽन्यत्र क्षणमात्रावधारितात् ॥

कृत्वैकमवधिं तस्मात्सिद्धमाद्ये क्षणे हृदम् ।

आनुपूर्व्यां वनेत्तावद्यावत्सिद्धोऽपरः स्फुटः ॥

तदेकेन मार्गेण दर्शयति—कल्प्यमूलत्वात्स्मृतिप्रामाण्यमनवकलुप्तमित्यादि याव-
 त्स्मार्तश्रुतिकल्पनमनुपपन्नं प्रमाणाभावादिति ।

द्वितीयमार्गेऽपि श्रुतिप्रामाण्यदर्शनादारभ्य तावन्तोत्तरं यावत्तदेव निरपवादं सिद्ध-
 मिति । व्रीहियवबृहद्रथंतरविधीनां त्वनन्यगतिकत्वात्कक्षान्तरितपदका इव स्थानभे-
 दामावास्तव्यवकृतयाऽनवस्थितविकल्पाश्रयणं प्रागुपदिष्टमैव गीर्णम् । अतो नापेक्ष्यं प्रत्य-
 क्षश्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

लोभाद्वास आदिःसमाना औदम्यरी कृत्स्ना वेष्टितवन्तः केचित् ।
 तत्स्मृतेर्नाजम् । ^{Some greedy first class food at the house of the salagram of the} व्युत्थमाणा ^{to have purchased the same (& as gave respect to the same, with (promising) some} केचित्क्रीतराजकुस्य भोजनमाचरन्त
 वन्तः । अपुस्त्व प्रच्छादयन्तश्चाष्टाचत्वारिंशद्वपाणि वेदब्रह्मचर्यं चरि
 तवन्तः । तत एषा स्मृतिरित्यवगम्यते ।

अधिररणान्तरं वा । ' वैमर्जनहोमीय वासोऽव्युर्गृह्णाति ' इति

' यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति इति । तत्कर्तव्यामान्यात् प्रमाणमिति प्राप्ते ।

~~They shall give away the date carrying the pot~~

इतश्च न प्रमाणत्वं मूलहेत्वन्तरेक्षणत्वं ।

व्यभिचारे हि नोत्पत्तिरर्थापर्यनुमानयो ॥

श्रुतिविरोधमप्रसराया हि स्मृतौ पूर्वोक्तेन न्यायेन श्रुत्यनुमानप्रतिबन्धादाकाङ्क्षी-
 तमूलान्तरावश्यकल्पयितव्यत्वाच्च ।

क्वचिद्भाति क्वचिद्धोम क्वचिद्युक्तिविरूपणम् ।

प्रतिभाकारणत्वेन निराकर्तुं न शक्यते ॥

स्मृतेश्च श्रुतिमज्ञाया कारणांतरसम्भव ।

न तु श्रुतेरत सैव तद्विरोधे हि बाध्यते ॥

यथैव वेत्तमूलत्वमनेकान्तात् लभ्यते ।

तथाऽयमूलत्वाऽपीति तदाशङ्कचेदमुच्यते ॥

उपपत्तर चैतद्वेदवाक्यानुमानत ।

दृष्टे हि सत्यदृष्टस्य कल्पना निष्प्रमाणिना ॥

(श्रुतिविरुद्धस्मृतीनामप्रामाण्याधिकरणम् ।)

अधिकरणांतरं वेति ।

सर्वे यारयाविरूपाना द्वयमेव प्रयोजनम् ।

पूर्वनापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥

अपरितोषतावत्प्रथमेनैव श्रुतिविरुद्धत्वहेतुना बलवता सिद्धे बाधे नान्वाचयहेतु-
 तीव प्रयोजनवान् । अधिकरणांतरं पुन पूर्वोक्तहेतुनिरपेक्ष पर्याप्त एवैव स्मृतिबाध
 नायति रवन्त्रत्वेन प्रदर्शनम् । विरोधेन च न व्याप्ताया स्मृतेरप्रमाणतद्व्याप्तौ नापदा
 दा तरोद्भव । वैमर्जनहोमीय वासोऽव्युर्गृह्णाति इत्यज्ञोपमप्रणयनार्थं विमर्जनहोमवा
 लसन्नन्धियनमानाच्छान् वासोऽव्युर्हरेति मुक्तरमर्जनवावरणानुमित स्मरणम् । एव
 यूपहस्तिनो दानमाचरन्तीति यूपपरि याणशास्त्रं यूपहस्तिसाब्देन निर्दिष्टयाद्युर्ह
 र्त्तयनयाऽऽचारानुमितयैव श्रुत्या प्रतिपाद्यति ।

अममार्गं स्मृतिः । अत्रान्यन्मूलम् । लोभादाचरितवन्तः केचित्ततएषा
स्मृतिः । उपपन्नतरं चेतन् । *This note respecting the authority of such Smṛti is more reasonable than the assumption of Veda Smṛti.*

तत्रापि वेदमूलत्वकरूपना नोपपद्यते । *[This supposes]*

कर्तृसामान्यतः प्राप्ता लोभसंभवपूर्वकात् ॥

ऋत्विजो हि प्रयोगमध्यपातितं यजमानं प्रक्रान्तकर्मवद्वयममापेनीयत्वनिवद्धसमा-
प्युत्तरकालभावि स्वाच्छन्दां च विदित्वा कार्यवृत्तावेलायामेव खलगतप्राधान्यविभाग-
व्यावृत्तमृतकवत्स्वयमुत्पाद्योत्पाद्य तानि तान्यादेयकानि श्रद्धाजनकार्यवादपुरःसरं याचन्ते ।
प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेवान्तरनिदर्शनस्यामोहितश्च यजमानः श्रद्धाजनतया तथैव प्रतिपद्य
तेभ्यः प्रयच्छतीति तैरेषा स्मृतिः प्रवर्तिता स्यादित्याशङ्क्या वेदमूलत्वं नास्तुमीयते ।
पूर्ववच्च लोभपूर्वकत्वकरूपनमेवोपपन्नमिति निर्णयस्तस्यैहनिवृत्तिः । इदं च भाष्यकारेण
प्रदर्शयता तुल्यकारणत्वात्पूर्वत्रापि प्रदर्शितमेवेति योजयितव्यम् ।

(भाष्यकारीयाविकरणाक्षेपः ।)

एताश्चिह्नाधिकरणद्वयेऽपि वक्तव्यम् ।

स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वे ह्ये पूर्वं निरूपिते ।

विरोधे सत्यपि ज्ञातुं शक्यं मूलान्तरं कथम् ॥

शाखान्तरविप्रकीर्णानि हि पुर्यान्तरप्रत्यक्षाण्येव वेदशाक्यानि पुरुषवर्मानुष्ठानक्रमे-
णापठितानि वेदसमासाद्यविनाशमयास्वरूपेणानुपन्यस्याभोपनिबन्धनद्वारखलम्यानि विशिष्ट-
ध्वनिस्थानीयेन तेनैव परोक्षाण्यपि न्यज्यमानानि पिण्डीकृत्य स्पर्शन्ते । तत्र चयैवाऽऽ-
प्तप्रत्ययादिदामिह पठ्यत इति कथितमुच्चारितमनुच्चारितं वा शिष्याः प्रतिपद्यन्ते
तथैव सूत्रकारवचनान्यध्यापकवचनस्थानीयानि स्वानुरूपवेदवाक्यसम्यग्दर्शनात् कृत्वा
निवृत्तस्थापाराणीति न तास्वादिध्वनिप्रेरणवत्परारूपेयत्वेन परिभक्तिस्थानि ।

वेदो ह्यिदं एवायं पुरुषैर्यः प्रक्राइयते ।

स पठद्भिः प्रकाश्येत स्मरद्भिर्वेति तुल्यमाक् ॥

अनुच्चारणकाले च संस्कारैरेव केवलैः ।

तत्कृतस्मरणैर्वाऽप्ये वेदोऽध्येतृषु तिष्ठति ॥

तेनार्थं कथयद्भिर्वा स्मृतार्था कथ्यते श्रुतिः ।

पठिताभिः समानाऽसौ केन न्यायेन वाच्यते ॥

स्मृतिशास्त्रं च यद्येकं मवेत्कृतकामवैदिकम् ।

तन्मुनैर्वैकं ततोऽन्वानि व्यवहाराद्भतामियुः ॥

कठमैत्रायणीयादिपठितश्रुतिमूलिका ।
 दृश्यन्ते स्मृतय सर्वा भद्रोपनयनादिषु ॥
 तदा तन्मध्यपात्येक वाक्य किञ्चिदपस्मृति ।
 मूलान्तरोद्भव वक्तु जिह्वा नो न प्रवर्त्तते ॥
 बाधिता च स्मृतिर्भूत्वा काचिन्न्यायविदा यदा ।
 श्रूयते न चिरादेव शास्त्रान्तरगता श्रुति ॥
 तदा का ते मुखच्छाया म्यान्नैयायिकमानिन ।
 बाधाबाधानवस्थान ध्रुवमेव प्रसज्यते ॥

यच्चैतत्सर्ववेष्टनम्मरण स्पर्शनश्रुतिविरुद्धत्वेनोदाह्रियते । एतज्जैमिनिनैव च्छान्दी
 म्यानुवादे शाट्ट्यायनिब्राह्मणगतश्रुतिमूलत्वेनौदुम्बरीप्रकरणे च शाट्ट्यायनिना तामूर्ध्वदशो-
 नोमयत्र वाससी दर्शयतीति ' वैष्टुत वै वास श्रीर्वै वास श्री सामे ' इति दर्शिते
 तत्प्रसङ्गेनौदुम्बरीवेष्टनवाससोऽपि प्रकाशश्रुतिमूलत्वमेवान्वाख्यातम् ।

ततश्च श्रुतिमूलत्वाद्वाह्याद्योदाहरण न तत् ।
 विकल्प एव हि न्याय्यमृत्युत्यक्क्षप्रमाणत ॥
 विरुद्धत्वे च बाध म्यान्न चेहास्ति विरुद्धता ।
 न हि वेष्टनमात्र न स्पर्शश्रुत्या विरुध्यते ॥
 यदि द्वित्राङ्गुल मध्ये विमुच्योत्तरभागत ।
 वेष्टयेतौदुम्बरी तत्र किं नाम न कृत मवेत् ॥
 सर्वा वेष्टयितव्येति न ह्येव सूत्रकृद्वच ।
 न ह्यस्या त्रियते कश्चित्कर्णमूलेषु वेष्टनम् ॥
 पारिशब्दोऽपि यन्तत्र सर्वतो वेष्टन वदेत् ।
 तद्वर्जितसमन्तत्वे सोऽर्थवानेव जायते ॥
 लोभमूल च यत्तस्या कल्प्यते सर्ववेष्टनम् ।
 तद्दोष सुतरा सिन्धेन्मूलाग्रपरिधानयो ॥
 अन्तरीयोत्तरीये हि योपितामिव वाससी ।
 म्मेत्स्वौशेयजातीये नोद्गतैः गुणैर्विना ॥
 प्राक् च लोमादिह स्पर्श कुशैरेवान्तरीयते ।
 वेष्टिता कुशै पूर्व वाससा परिवेष्टयते ॥
 कुशवेष्टनवाक्ये च न किञ्चिद्वेष्टुदर्शनम् ।
 नियमोऽपि च तद्दृष्ट नैतोर्ध्वदशवासस ॥

इह त्वल्पेन कालेन शुद्धेर्या दीर्घशालता ।
 न वर्धयेदघाहानि साऽनेनापि निवार्यते ॥
 क्लेशप्राय च त पक्ष नाऽऽश्रयेतैव वक्ष्यन् ।
 तनोऽनङ्गीकृते तस्मिन् स्यात्तद्वात्क्यमनर्थकम् ॥
 तेनर्ते विषयान्यत्वात् विकल्पोऽवकल्पते ।
 स चोक्तो धर्मपीडाग्न्यम्नत्र चाहनामवर्धनम् ॥
 दन्तजातानुजातान्यकृन्चूडेपु च क्रमात् ।
 चितिक्रिया यद्देहाहाम्त्र च आहामवर्धनम् ॥

तथा गौतमेनाप्युक्तम्— राज्ञा च कार्याविधातार्थं ब्राह्मणानां च स्वाध्यायानिर्वृ-
 त्त्यर्थमिति ।

अथ वाऽन्तर्यदाऽऽशां चानिमित्तं किञ्चिदापतेत् ।
 तत्र शेषेण या शुद्धिस्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥
 न वर्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।
 पूर्वम्यैव हि कालस्य प्रसङ्गेन तद्रङ्गता ॥
 प्रवृत्तोऽनपवृत्तश्च दशरात्रादिभ्योऽवधि ।
 अन्नं पतितमाशौचं स व्याप्नोति स्वसंख्यया ॥
 वितत्य दशं सग्या हि तान्यहानि व्यवस्थिता ।
 शम्भोत्येव परिच्छेत्तुमन्नराशौचमागतम् ॥
 शुद्धचशुद्धीं ह्यदृष्टत्वाद्विज्ञानेने यथाश्रुति ।
 नन्वेव भोजनम्यामि विषयवाधिकारणम् ॥
 तत्र दीर्घावधिर्नर्थं स्यादल्पाव यनुज्ञया ।
 तस्मादिहापि वैषम्यहेतुर्वाच्योऽवधिद्वये ॥
 अत्राप्यसमवे तस्य दीक्षिते वा ददत्यपि ।
 तन्नियुक्तं तत्र मोक्ष्य सोमत्रये कृते ॥
 आपद्धर्मा यथैवान्ये मुर्याममवहेतुना ।
 तथैव प्राणपीडाया जीतरात्रभोजनम् ॥
 हन्तैवमप्रमाणत्वमुक्तमन्यप्रकारम् ।
 नग्नवानपि ह्यार्तो विश्रामित्रं श्वनाग्नीम् ॥

उच्यते—

एकं विनाऽप्यनुज्ञानान् त्रियने गत्यसंभवान् ।
 त्रियनेऽनुज्ञया त्वन्यद्विशेषश्च नयोर्महान् ॥

सामान्येनाभ्यनुज्ञानाद्विशेषश्च विशिष्यते ।
 विशेषोऽत्यन्तनिर्दोषः स्तोत्रदोषेतरक्रिया ॥
 तथा च मनुनाऽप्युक्तमापद्धर्मगतं प्रति ।
 तत्रत्यपापशोषाणामन्ते शौचं भविष्यति ॥
 कर्मणा येन केनेह मृदुना दारुणेन वा ।
 उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्था धर्ममाचरेत् ॥ इति ।
 धर्मश्च प्रथमं तावत्प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
 ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्वेषो भविष्यति ॥

यत्तु क्रीतराजकमोज्यावत्त्वचनं तद्गत्यन्तरासंभवे निर्दोषत्वज्ञापनार्थमेव ज्ञास्यते ।
 तत्रापि तु ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
 स नाऽऽप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥

इति निन्दितस्वाज्ञ संभवद्भोज्यान्तरेणापि लोकयात्रादिवशेन भोक्तव्यम् ।

यदि वा कालवैयम्यादसत्समर्थिकल्पयोः ।
 अर्थभेदव्यवस्थानादविरोधोऽवधार्यते ॥
 दीक्षितात्मभोज्यं स्यादक्रीते राजनि ध्रुवम् ।
 क्रीते स्वभोजनं नाम मनः कर्म नियम्यते ॥
 यथैवाश्राद्धभोजित्वं यथा वाऽमांसभक्षणम् ।
 श्रेयसे विहितं धर्म्यं न सर्वत्र निषिध्यते ॥
 श्राद्धमन्तर्दशाहं हि नियोगेन निषिध्यते ।
 एकोद्दिष्टं सदेकेषां न तु विध्यं कदाचन ॥

श्राद्धभोजित्वनियमः स्वर्गायेति विज्ञायते । तथा पष्ठष्ट

मांसभक्षणमैधुनादिक्रियाप्रतिषेधाद्ब्रह्मभ्यान्यत्र कामचारे प्राप्ते तदकरणनियमः श्रेयसै
 विहितः । यथाऽऽह ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
 प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाकला ॥ इति

ननु च वाक्यद्वयदर्शनात्तत्र संयोगवृत्तत्वं युक्तमिह त्वेकमेव दीक्षितात्मभोजनप्रति-
 षेधवाक्यं कथं प्राक्क्रियाप्रतिषेधति तदुत्तरकाळं च प्रमाश्रीधोमीयसमाप्तेर्निःश्रेयसेन निय-
 च्छनीति ।

तदुच्यते—

स्याद्वाक्यद्वयमेवैतदवधिद्वयकल्पितम् ।
 यः पूर्वः प्रतिषेधोऽथ संस्थितः क्रीतराजके ॥
 परोऽवधिः पुनस्तस्य नैकत्वादवकल्पते ।
 द्वितीयान्नादानुज्ञादर्शनात्तेन गम्यते ॥
 अमोजनविधिर्नमस्त्यन्योऽप्यान्तरालिकः ।
 न हि पूर्वमनुज्ञाते म्यादनुज्ञान्तरं पुनः ॥
 वरणादभ्यनुज्ञाते निर्वापे किमनुज्ञया ॥

यथाऽध्वर्योर्वरणवेलायामेव सर्वं यजमानेन यज्ञोपयोगि स्वयमनुज्ञातमेवेति निर्वापमन्त्रे
 प्रमवशाब्देन तदानीतनयजमानानुज्ञाप्रकाशनं न क्रियते तथेह क्रीतराजकावस्यानुज्ञा-
 तमोजनानुज्ञावचनमर्वापोर्धीयममासां पुनरुक्तमित्यवश्यं नियमेन प्रतिषेधान्तरेण वा
 वारितस्यानुज्ञानार्थमित्यवगम्यते ।

प्रतिषेद्धाम्यनुज्ञा च विकल्पेनैव दूष्यते ।

पर्युदस्ताम्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यवस्थया ॥

दीक्षितान्नविशिष्टामोजननियमो हि श्रेयोर्धिर्म्यो विधीयते ।

पाश्चात्यमोजनानुज्ञा नान्यथा ह्युपपद्यते ।

अदृष्टार्थप्रसङ्गित्वान्न विधिश्चायमिष्यते ॥

एवं विषयनानात्वादविरोधादवाधनम् ।

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं वेदब्रह्मचर्याचरणम्यापि स्मृतावेव पक्षान्तरविकल्पोपनिबन्धनादा-
 श्रमान्तरविषयत्वमभवत्वाद्वा विरोधामावः । तथा हि—

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।

सामर्थ्याश्रमयोग्यत्वमङ्गोक्त्येनदुच्यते ।

गौतमेनापि द्वादशवर्षाण्येकवेदब्रह्मचर्यं चरोदिति प्रथमरूपमाशु गार्हस्थ्यप्रतिपत्त्यं-
 र्थमुक्त्वा द्वितीयकल्पे द्वादश प्रतिवेदं वा सर्वेष्वित्यष्टाचत्वारिंशत्परिमहः कृतः ।

तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽव्यवहृत्वादयो नराः ।

गृहस्पत्वं न दास्यन्ति कर्तुं तेनामयं विधिः ॥

नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वा पश्चिमानकताऽपि वा ।

तैत्तिरीयं ग्रहीतव्या तेनाऽऽदवेनदुच्यते ॥

उपकृत्वाणैरेव याप्यः कालो बहुमनः ।

संप्राप्य ज्ञानभूयस्त्वं पवित्रैः क्षीगच्छमपैः ॥

सर्वाश्रमानिरिक्तेन स्वायायेनैव शोधितः ।

ग्नेर्हिस्त्वाभमाचोग्निमिष्टा गमिष्यति ॥

द्वैपायनादयश्चाऽऽहुः—

परिनिष्ठिनकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव हि द्विजः ।

कुर्यादन्वय वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

यानि च प्रतिदिनप्रयुज्यमानक्रकसामयजुर्वाह्यणकरूपव्याख्यानदिवस्यज्ञानिमित्तानि फलानि क्रत्वधिकृतपुरुषेभ्योऽन्यानर्थक्यप्रसङ्गाद्वाह्यवृत्तानि जपध्यानमात्राधिकृतब्रह्मचारी-परिव्राजकविषयत्वेनावतिष्ठन्ते तान्यपि स्वाध्यायविज्ञानभूयस्त्वेन भूयिष्ठानि भविष्यन्तीति प्रतिवेदब्रह्मचर्योपदेशः । यो वा कश्चिन्मेषावितया शीघ्रमेव वेदचतुष्टयमप्यधीत्य यथो-पपत्तिकालं तदर्थज्ञानामियोगमपरित्यजन्ग्रहणान्तं वेत्येतत्पक्षाश्रयणेन गृहस्यो भवेत्तं प्रति द्वादशाष्टाचत्वारिंशद्वर्षपलावनेनैव स्मरणेन पूर्वपक्षीकृताविति नातीव श्रुतिविरुद्ध-त्वेनोदाहर्तव्या ।

तेन नैव श्रुतिस्मृत्योर्विरोधोऽतीव दृश्यते ।

श्रुत्योरेव ह्यसौ दृष्टः क चिद्वा नैव विद्यते ॥

तेनात्र यदि वा कर्मप्रयोगोऽयं निरूप्यते ।

यदि वा बाध्यमानत्वमुक्तं बाह्यं स्मृतीः प्रति ॥

एतद्धि जैमिनिनाऽत्यन्तं हितोपदेशेना निज्ञासुभ्यः प्रतिपाद्यते ।

यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ वाऽन्यत्प्रतीयते ।

तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रौतानुष्ठानमिष्यते ॥

श्रीहियवादिष्वपि तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविहिनेषु यदि कश्चिदावजीवमप्येकमेव पक्षमाश्रित्य व्यवहरेत् स कदाचिदप्युपालम्भात्पदं गच्छेत् ।

ततश्च तुल्यकक्षाऽपि यदि नाम स्मृतिर्भवेत् ।

—तथाऽपि नैव दोषोऽस्ति श्रुत्यर्थमनुतिष्ठताम् ॥

यानि स्मृतिवचनान्यर्थमात्रमेव प्रतिपाद्य मूलभूताः श्रुतीरनुदाहृत्य निवृत्तव्या-पाराणि तेषु श्रुत्यनुमानव्याजसापेक्षप्रामाण्येषु सत्सु वेदवचनमनपेक्षत्वात्प्रमाणतरत्वेन सनरां विश्रम्भणीयमिति श्रद्धाविशेषेण ग्राह्यतरार्थं विज्ञायते । सूत्रार्थोऽप्येवं योजयि-त्येवं पाठद्वयेऽपि पूर्वसूत्रात्प्रमाणशब्दमनुपद्रेण संवन्धय यदनपेक्षं तत्तावत्प्रमाणं स्यादिति तदानीन्तनव्यवहारमात्रप्रतिपत्त्यर्थमेवोच्यते ।

ततश्च न तावच्छास्त्रान्तरीयविद्यमानश्रुतिमूलत्वाशङ्काया सत्यामेवात्यन्तनिराकर-णपक्षः परिग्रहीष्यते । न च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थानुष्ठानहानिः । यदा तु कश्चिच्छास्त्रान्तरे

स्मरणमूल श्रुतिरपि प्रत्यक्षी मविष्यति तदाभयोस्तुल्यवत्त्वाद्विकल्पो मविष्यत्येव ।
नन्वेनेव न्यायेन स्वशाखाविहितविरुद्ध शाखान्तरगतमप्यग्राह्य स्यात् । सत्यम् ।

वार्तामात्रेण तद्यावत्तत्रैव ग्रहीष्यते ।

यदा तु श्रवण प्राप्त तदाऽम्मानं विशिष्यते ॥

अतश्चैव श्रुतिमृत्योर्विशेषोऽनेन दर्शयते ।

नात्यन्तमेव चाप्यत्यन्ततुल्यतां ॥

(बाह्यग्रन्थानामग्रामाप्यनिरूपणम् ।)

यदा धान्येतानि प्रथीषिद्धिर्न परिगृहीतानि किञ्चित्त्नमिश्रधर्मकञ्चुकच्छायापति
तानि लोकोपसग्रहलाभयुजास्त्वयतिप्रयोजनपगणि त्रयीविपरीतासबद्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षा-
नुमानोपमानार्थावतिप्राययुक्तिमूलोपनिबद्धानि मारुपयोगपाञ्चगत्रपाशुपतशाक्यग्रन्थपरि-
गृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि विपचित्स्सावशीकरणोच्चाटनोन्माटनादिसमर्पकतिपयमन्त्रांष-
विकाशाचित्प्रसिद्धिनिदर्शनबलेनाहिंमामत्यवचनमदानदयादिश्रुतिमृत्युतिसवादिस्तोकार्थ-
गन्धवामित्तनोत्रिकाप्रायागान्तरोपदेशीनि य नि चवाह्यतराणि म्लेच्छाचारमिश्रकमोमना-
चरणनिबन्धनानि तेषामेवैतच्छ्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यामनपेक्षणीयत्व प्रतिपाद्यते । न
चेत्तच्छ्रुतिधिकरणान्तरे निरूपितं न चावच्छेदमेव गान्यादिशब्दवाचकत्वबुद्धिवद-
निप्रसिद्धत्वात् ।

यदि ह्यनात्रेणैषा न कल्पयेताप्रमाणता ।

अशक्यंवेति मत्वाऽन्ये भवेयु समदृष्टय ॥

शोभामात्रयहेतुत्तिकल्पितान्वयेन वा ।

यज्ञोत्तपशुहिंसादित्यागभ्रान्तिमवाप्नुयु ॥

ग्राह्यगणसंश्लेषप्रणीत-भाविशेषेण वा मानवादिषट्केव श्रुतिमूलत्वमाश्रित्य सचेतन्मोऽपि
श्रुतिभिर्हितं सह विकल्पमेव प्रतिपद्येरन् ।

तेन यद्यपि लभ्येत मृत्युनि काचिद्विरोधिर्ना ।

मन्वाद्युक्ता तथाऽप्यस्मिन्नेतदेवोपयुज्यते ॥

प्रथीमार्गस्य सिद्धस्य ये ह्यत्यन्तविरोधिनः ।

अनिराटृत्य ता-मर्जान्धर्मशुद्धिर्न लभ्यते ॥

महाननगृहीतं व पिशाचानुगमादि च ।

तेषुपि द्वीपान्तरापेत वद-येव स्वदर्शने ॥

तत्र अद्वयमात्रमेवैव व्यसम्भानिदित्त सर्वेषां स्वपितृवितामहादिचरितानुयायित्वान् ।
देश मानवादिमृत्युनामप्युत्पन्नवेदशाखासूत्रवमस्युपगतं ताग्रति मुरा शाक्यादिभि-
रपि शक्यं न मूत्रं तमेव वक्ष्यते । तै हि इवनुयादु मन्वाता वाचयविषयेयत्तानिपप

कर्तुम् । ततश्च यावत्किञ्चित्कियन्नमपि क ल वैश्वान्द्रियमाण प्रसिद्धि गत तत्प्रत्यक्ष
शास्त्राविसवादेऽप्युत्सवशास्त्रामूलत्वावस्थानमनुभवतुल्यकक्षतया प्रतिभायात् । अत आह—
विरोधे त्वनपेक्ष्य स्यादिति । पारतन्त्र्य तावदेपा स्मर्यमाणपुरुषविशेषप्रणीतत्वा
त्तैरेव प्रतिपन्न शब्दकृतकत्वादिप्रतिपाठनादराच्च पार्श्वस्थैरपि ज्ञायते ।

वेदमूलत्व पुनस्ते तुल्यकक्षमूलत्वाक्षमयैव लज्जया च मातापितृद्वेषिदुष्टपुत्रवन्नाभ्युप-
गच्छन्ति । अन्यच्च स्मृतिवाक्यमेवमेवेन श्रुतिवचनेन विरुध्येत । शाक्यादिवचन नि
तु वतिपयदमदानादिवचनवर्जं सर्वाण्येव समन्तचतुर्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गस्य
स्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्ध्यादिभिः प्रणीतानि । त्रयीवाङ्मयश्चतुर्ध्वर्णनिरवासितप्रोयेभ्यो व्या-
भूदभ्य समर्पितानीति न वेदमूलत्वेन सभायन्ते । स्वधर्मातिश्रेण च येन क्षत्रियेण सत्ता
प्रवक्तृत्वप्रतिग्रहो प्रतिपत्तौ स धर्ममविप्लुतमुपदेश्यतीति क समाधास । उक्त च ।

परलोकाविरुद्धानि कुर्वाण दूतम्यजेत् ।

आत्मान योऽतिसंज्ञते सोऽन्यस्मै स्यात्कथं हित इति ॥

बुद्धादे पुनरयमेव व्यतिक्रमोऽल्लकारबुद्धी म्यित । येनैवमाह ।

कलिकल्पकृतानि यानि लोके

मयि निपतन्तु विमुच्यता तु लोक , इति ।

स किल लोकहितार्थं क्षत्रियधर्ममतिरम्यं ब्राह्मणवृत्तं प्रवक्तृत्वं प्रतिपद्य प्रतिपेयाति
क्रमसमर्थैर्ब्राह्मणैरननुशिष्टं वर्षं ब्राह्मणानाननुशासद्धर्मपीडामप्यात्मनोऽङ्गीकृत्य परानुग्रह
कृतवानित्येषाविधैरेव गुणैः स्तूयते तदनुशिष्टानुसारिणश्च सर्वे एव श्रुतिस्मृतिविहितधर्मा-
तिश्रेण व्यवहरन्तो विरुद्धाचारत्वेन ज्ञायन्ते ।

तेन प्रत्यक्षया श्रुत्या विरोधे ग्रन्थकारिणाम् ।

ग्रहीत्राचारितृणां च ग्रन्थप्रमाण्यत्राधनम् ॥

न होषा पूर्वोक्तिन न्यायेन श्रुतिप्रतिवद्धानां स्वमूलश्रुत्यनुमानसामर्थ्यमस्ति ।

न च शास्त्रान्तरोच्छेदं कदाचिदपि विद्यते ।

प्रागुक्ताद्वैतनित्यत्वात्तत्र चैषा दृष्टमूलता ॥

न हि यथोपनयनादिस्मृतीनां शास्त्रान्तरदृष्टधृतिस्तत्र । एव चैत्यकरणतद्गन्धन-
शूद्रसप्रदानकदानादीनां सवाद् सम्प्रति मूलान्तररूपेण च प्रागेव प्रत्याख्यातम् ।

लोभादिकारणं चान् बहुवेवान्यत्प्रतीयते ।

यस्मिन्सनिहिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरानुभा ॥

शान्थादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।

हेतुनाऽपिनिर्मुक्ता न कदाचन कुर्वते ॥

वैदिकवचनकल्पनात् ॥ ४ ॥

[३] शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥ मि० *the original is on the margin of the text*

आचान्तेन कर्तव्यं यज्ञोपवीतिना कर्तव्यं दाक्षिणाचारेण कर्तव्यमिन्येवंलक्षणान्युदाहरणानि । इमेतानि श्रुतिविरुद्धानि न कर्तव्यानि उताविरुद्धानि सार्याणीति । चेत्पुनरपि, नैरप्यनुष्ठीयमानै-

न च तैर्वेदमूलत्वमुच्यते गीतमादिवत् ।

हेतवश्चाभिरीयन्ते ये धर्मा दूरत स्थिता ॥

एत एव च ते येषा वाङ्मात्रेणापि नार्चनम् ।

पाण्डित्यो विकर्मण्या हैतुकाश्चन एव हि ॥

एतदीया ग्रन्था एव च मन्वादिभिः परिहार्यत्वेनोक्ताः ।

या वेदवाह्या स्मृतयो याश्च काश्चित्कृत्यय ।

सर्वास्ता निष्फला प्रोक्तान्ममोनिष्ठा हि ता स्मृताः ॥

तस्माद्धर्म प्रति त्रयीवाक्यमेवनातीत्यक प्रामाण्येनानपेक्ष्य म्यादिनि सिद्धम् ॥ ४ ॥

शिष्टाकोपे—एव तावत्पुनरप्यर्थमृतीनामविरोधे विरोधे च प्रमाणत्वापमागत्वे निरूपिते सप्रति तु ऋत्वर्याना यज्ञोपवीतोत्काचमनत्रसिणहन्नाचरणमृतीना बहुधृत्यर्थमप्यपाति-
नीना विरोधाविरोधमात्रमेव विचार्यते । तन्निर्णये तु कृते पूर्वविकरणाम्या प्रमाणत्वा-
प्रमाणत्वामिद्धि ।

कथ पुनर्विरुद्धत्व कथ वा न विरुद्धता ।

धृत्यर्थविगुणत्वेन तदभावेन चेष्यते ॥

यदि यज्ञोपवीतादीनि ऋतुमनुप्रवेश्यमानानि चोदकप्रयोगवचनाम्या न परिगृह्यन्ते निराश्रयन्ते वा ततो विरोध । यदि पुनरापुगुण्यात्प्रकरणादिपठितवत्स्मृत्यनुमितवाक्य-
सयोगेन ऋतुमनुप्रविशन्ति न च पूर्वगृहीत किञ्चिद्वाप्यन्ते ततो न विरुद्धानीति ।
अन्यस्तु दर्शन मन्यपि विरोधे प्रमाणप्रमेषवत्कालविमवादात्मदेह । तथा हि ।

धुनिम्मृत्योर्विरुद्धत्वे ज्ञानमेव ब्रह्मवत् ।

धर्मधर्मविरोधे च धर्मिणो ब्रह्मवत्तग ॥

वक्ष्यति हि “अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति” । न चेह स्मर्तः कस्यचिदापि श्रौतस्य पदार्थस्य बाध आशङ्क्यते प्रमत्कालपरिमाणानि तु ममत्पदार्थवर्षत्वेन निश्चि-
तानि । तत्र यदि प्रमत्कालबल बलीयन्तो बलवच्छूनिप्रमेषवत्तादृश्वलम्बमात्रवि-
प्रमादिविराजमनादीना बाध प्रमेषवत्कालवरीयम्वे तु पदार्थधर्मस्य प्रमादिस्य
पदार्थत्वेनाऽऽपमनाद्यो बलीयाम इति मन्यपि मृत्युव्याप्त्यप्रमाणे दृश्वलत्वं ब्रह्मवदाध्या-

वेदिकं किञ्चिन्न कुप्यति । तस्मादविरुद्धानीति ॥ ५ ॥

न शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥ पू०

नेतदेवम् । आरूपपरिच्छिन्नं हि क्रमं बाधेरन् । कथम् । वेदं कृत्वा वेदिं कुर्वन्तेतीमां श्रुतिमुपरुन्ध्यादन्तरा वेदं वेदिं चानुष्ठीयमानपाचमनादि । दक्षिणेन चैकहस्तेनानुष्ठीयमानेषु पदार्थेषु कदाचित्प्रधानं

नापि स्वरूपेण दुर्बलान्क्रमादीनेव बाधिर्यन्ते ।

किं युक्तमविरुद्धत्वं क्रत्वर्थाङ्गस्मृतेरापि ।

न तदर्थक्रियायां हि श्रुतं किञ्चन हीयते ॥

यथैव विज्ञातबलाश्लेरपि श्रुत्यादिभिः समाख्यापर्यन्तेर्यावन्तः शेषाः प्रतीयन्ते । ते सर्वे शेषिकप्रभावेन प्रार्थिता इत्यंभावेन सहानारम्भवादाधीतिर्गृह्यन्ते ।

स्मृत्या तथैव संतुष्ट्या शिष्टाचारेण चार्थिताः ।

गृह्यन्ते भावनाभावाद्यैरपूर्वैः साधनांशवत् ॥

कथंभावापेक्षितापूर्वोपकारस्याज्ञातपरिमाणाद्गसाध्यत्वाद् यावत्किञ्चिद्येन केनचिदपि प्रमाणेन प्राप्नोति तत्सर्वमङ्गं भवति । तस्मादाचमनादीन्यपि यद्वाप्रयोगाद्धानीत्युप-
न्यस्तेऽपिधीयन्ते ॥ ६ ॥

न शास्त्रपरिमाणत्वात्पदार्थोऽभ्यधिको भवेत् ।

शास्त्रितं परिमाणं हि कौऽतिक्रमिद्युमर्हति ॥

शास्त्रेण हि पदार्थानां परिमाणं त्रिधा गतम् ।

क्रमेयत्ताशुनिर्माणरूपं तदिह बाध्यते ॥

द्वाम्यां श्रुत्यादिपदकाम्यां कालेयत्ताक्रमान्तिस्पितान् ।

पदार्थाः प्रविशन्तो हि बाधेरन्स्मार्तलौकिकः ॥

सर्वे हि पदार्थाः प्रधानकालाच्च विप्रकल्पन्त्या इति प्रयोगवचनेन प्रतिपादिते तत्र स्मार्तशिष्टलोकाचारप्रमाणकपदार्थानुष्ठानविशेषादसिर्गैकहस्ताधीनविलम्बितानुष्ठानाच्च प्र-
धानप्रत्यासत्तिनाचप्रमङ्गः ।

संयस्तप्रयोगकालाश्च पूर्वाङ्गमध्यंदिनादयोऽतिक्रम्येरन् । कमश्च यः-श्रुत्यर्थापाठ-
स्यान्मुख्यप्रवृत्तवत्कमैरवगतः स च वेदिकपदार्थाङ्गदतया विज्ञाताश्रयप्रमाणपरिमाणः
सन्नन्दयात्वं हुतादिनिमित्ताचमनव्यवधानात्प्रतिपाद्येन । एवमायासस्तोपर्वान्तिपुनःकर्-
णव्यवधानेऽपि योजनोप्यम् ।

योह्यभावन्तः स्मार्तः पदार्थाः क्रियते तदा

तस्य क्रमप्रमाणं हि न श्रुत्याद्यवगम्यते ।

स्वकालमतिनामेत् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामनुतिष्ठन्मधानकालं संभाव

यिष्यति ॥ ६ ॥ अत्राह तादृशान्तरात्प्रमाणत्वेन अत्राह तादृशान्तरात्प्रमाणत्वेन अत्राह तादृशान्तरात्प्रमाणत्वेन

अपिवा कारणाग्रहणं प्रयुक्तानि प्रतीयेन ॥ ७ ॥ सि०

अपिवेति पक्षव्यापृत्तिः । अगृह्यमाणकारणा एवंजातीयकाः प्रमा-
(are not found & have been proposed by an up-
holder of the theory)

णम् । ननु क्रमफालौ विरुन्धन्ति । विरुन्धन्तु । नैप दोषः । आचमनं

उक्तपरिमाणस्य क्रमस्य नान्यदपि किञ्चित्प्रमाणमवफल्यते । तथा श्रुत्याद्यवगतप्रच
यशिष्टपदार्थपरिमाणमवश्यमध्वर्यादिभिरविस्मृतसमस्तपदार्थनिर्माणायवधारणीयम् ।
ततश्च प्रथमापरिकल्पितपश्चादागतस्मार्तपदार्थानुष्ठाने पूर्वावधारणभ्रशात्समस्तकृताकृता
निरूपणादनिवृत्तं गुणशब्दस्य सम्यक्कृतत्वदादर्शनिमित्तसंस्कारपाटवाभावादपूर्वदौर्बल्येन
न्यूनफलमप्रसङ्गम् ।

तच्चातिशयवत्सर्वं सार्थवादाद्विधेर्गतम् ।

न्यूनत्वाक्षमयाऽवश्यं विरुद्धा बाधते स्मृतिम् ॥

परिमितश्रुत्याद्युपदेशातिदेशात्मकाङ्गशास्त्रपरिमाणत्वाद्धा न तद्व्यतिरिक्ताङ्गशास्त्राव
काशः । सहकर्तृत्वापगतेषु च पदार्थेषु सर्वात्मना त्वरमाणस्य यावानेवात्यन्ताशक्त्या काल
विश्लेषो भवति तावन्मात्रमेव प्रयोगवचनोऽनुमन्यते । शक्तस्तु क्षणमात्रमपि यदि विशेष
क्षुर्घातस्य प्रयोगवचनविधिर्न सहेत । तस्मात्त्रिविधस्यापि शास्त्रपरिमाणस्यान्यथाकर-
णालाऽऽचमनाद्यविरुद्धमिति । उच्यते ॥ ६ ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति वा ममाप्तिः । अनन्तरमुत्रे विप्रतिपत्त्युपात्तविरोधाभावाक्ते-
रनुपयुज्यमानत्वादिह च प्रकान्तविरोधाभावस्यावश्यवचनीयत्वात् । उपयोगसद्भावेऽपि
च काकाशिवदनुपह्नेन तन्नेण चोभयसंबन्धात् ।

अपिवा कारणं दृष्टं यस्मादेषु न गृह्यते ।

तस्मान्नाऽऽचमनादीनां ऋतुश्रुतिविरुद्धता ॥

विरोधत्याजितश्रुतिविरुद्धता । विरोधत्याजितश्रुतिमूलस्य हि स्मरणस्य यस्य मूला-
न्तरामिदं नामेत्येव समवदुत्प्रेक्षामात्रेणोपप्लवते तत्रारूपेनैव प्रयासेन निराशङ्कमप्रमाणत्व
निश्चीयते ।

यत्र तूत्प्रेक्षयाऽप्ययत्कारणं नावच्छेद्यते ।

अत्यन्तानन्यमूलत्वाच्छ्रुतिनस्तत्प्रमाणता ॥

न वाऽऽचमनादिस्मृते कामोक्त्वोपह्नेयमानञ्जादिकारणं किञ्चित्समायते यन्मूल-
त्वेन श्रुतिमूलत्वमपह्नूयेन ।

अनन्यमूलिकाया च श्रुतौ मूलेऽवधारिणे ।

विरोधेऽपि प्रमाणत्वमृते श्रुत्या न वार्यते ॥

पदार्थः पदार्थानां च गुणः क्रमः । न च गुणानुरोधेन पदार्था न कतव्यो भवति । अपिच प्राप्तानां पदार्थानामुत्तरकालं क्रम आपतति । यदा पदार्थः प्राप्तोति तदा क्रम एव नास्ति, केन सह विरोधो भविष्यतीति तथा यदि दक्षिणेन नाऽऽचर्यते, कालो मा विरोधीदिति तत्र

इयत्ताक्रमकालाश्च श्रौतत्वाद्बलवत्तराः ।

पदार्थधर्मभावात्तु दुर्बलत्वादबाधकाः ॥

ननु पूर्वभावित्वात्प्रमाणबलावलमेव प्रमेयबलाबलाऽऽयायस्त्वेन प्रतिपाति ।

उच्यते—

नैव तावच्छ्रुतिस्मृत्योः स्वरूपेण विरुद्धता ।

बलाबलपरीक्षा वा प्रमेयद्वारिवा हि सा ॥

प्रमेयगतं हि विरोधमालोच्य प्रमाणविरोधबुद्धिर्भवति ।

तद्यस्यामेव बलायां विरोधो दृश्यते तयोः ।

प्रमेययोः स्वरूपन्थं तस्मादेव बलाबलम् ॥

येषां पदार्थधर्मत्वाद्दीर्घल्यं पूर्वनिश्चितम् ।

न तेषां श्रुत्यवप्रमात्तत्पश्चात्पगच्छति ॥

पदार्थत्वेन येषां च बलीयस्त्वं निरूपितम् ।

न स्मृतेर्दुर्बलत्वेन पुनस्तदपनीयते ॥

नित्यमेवाप्रमाणं यत्तदेवं बाधमर्हति ।

आपेक्षिकाप्रमाणं तु स्यात्प्रमाणमपेक्षया ॥

न च प्रमेयदीर्घल्यत्र श्रियस्त्वनिवन्वनम् ।

प्राप्तं स्मृतिप्रमाणत्वं प्रमाणस्थेन बाध्यते ॥

न च प्रमेयदीर्घल्ये सत्यपि श्रुतिबाधनम् ।

तावता मन्दतेजस्त्वात्स्मृतिभूतां नैव बाधते ॥

एतदेव श्रुतेः पार्श्वोद्भूतं यत्र स्मृतिर्वृथा ।

महास्मृत्याऽपि वा काचित् शक्या बाधितुं श्रुतिः ॥

युगपत्प्राप्तिहेतुश्च विरोधस्तुल्यकार्थयोः ।

इह तु द्वयमप्येतन्नास्ति तेनाविरुद्धता ॥

कालेयत्ताक्रमानां हि सर्वान्ते प्राप्तिरिष्यते ।

मुनयन्यप्रमाणोऽपि पदार्थः पूर्वमश्रुते ॥

प्राप्तेषु हि पदार्थेषु क्रमः पश्चाद्देशते ।

यदा प्राप्तेऽप्यौ क्लृप्तः केन पश्चाद्दिश्यते ॥

(consideration of time shd not alter the form of the act)

कालानुरोधेन पदार्थो नाऽऽन्यथात्वमभ्युपगच्छेत् । प्रयोगाङ्गं हि कालः पदार्थानामुपकारकः । अतो न कालानुरोधेन व्यथायितव्यः पदार्थः । अपि च शौचं दक्षिणाचारता यज्ञोपवीतित्वं चैवंजातीयका अर्था व्यवधातारो न भवन्ति । सर्वपदार्थानां शेषभूतत्वात् । तस्मात्ताचमनादीनां प्रामाण्यम् ॥ ७ ॥

my argument cannot be

माणमपि त्वार्थमविस्मरणासिद्धये

।मालोच्यते प्राज्ञै स्मार्ते सह तद्विष्यते ॥

न केनचित्प्रमाणेन पदार्थेयत्ता परिच्छिद्यते । तत्र यदि तेन विनाऽन्ये समस्त पदार्थस्मृतिहेतवो न स्युस्तत एतदप्येक कारणमिति परिमाणमपि स्थाप्येत । तस्यामपि त्ववस्थाया यथा श्रौतमात्रपरिमाणमसमाप्य समाख्यापर्यन्तप्रापितपदार्थगतपरिमाणावधारणमाश्रीयते तथा स्मृत्याचारपर्यन्तावगतपरिमाणमाश्रयिष्यत इति निर्दोषम् ।

कालोऽपि च प्रयोगाङ्ग सर्वान्ते सोऽपि गृह्यते ।

स्मार्ते सह ससाहित्यमाशुत्व वा प्रपत्स्यते ॥

कालो ह्यय प्रधानस्य सर्वाङ्गसाहितस्य य ।

अङ्गैरविप्रकृष्टत्वमीदृशस्यैव चोच्यते ॥

तस्माद्यतिक्रमचनप्रमाणकसर्वपदार्थप्राप्त्युत्तरकालोपेक्षितसबन्ध कालोऽपि नैव सर्वोपसंहारविरोधीति तेषु क्रमकालपरिमाणेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्युच्यते । यद्वा तेष्वानमनादिषु क्रियमाणेष्वदर्शनाद्विरोधस्येति सूत्रार्थयोजना । अपि च—

शौचयज्ञोपवीतादेर्न स्वतन्त्रपदार्थता ।

सर्वं ह्यङ्गप्रधानार्थं तेन न व्यवधायकम् ॥

अतदङ्गेन हि तुल्यरूपेण व्यवधानं भवति न सर्वपदार्थेन ।

वेदं कृत्वा यदा वेदिप्रकृत्वाऽऽचामति क्षुते ।

वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदा ॥

वेदिरेव ह्यनाचम्य कुर्वती त्रिगुणी भवेत् ।

तामेव सगुणा कर्तुं शुद्ध्या न व्यवधायते ॥

इमेवार्थमभिप्रेत्य भाष्यकारेणोक्तं न चैवजातीयका अर्थाः पदार्थानां व्यवधातारो भवन्तीति । इतरथा ह्यङ्गप्रधानार्थत्वेऽनाश्रीयमाणे शुन्यहृदयवचनमेवैतत्स्यात् ।

तस्मादाचमनादीनां ऋतुभिः सग्रहे मति ।

पश्चात्प्राप्तमेयत्ताकालशास्त्राविरोधिना ॥

(भाष्यकारोक्तोदाहरणात्सेप ।)

मन्विदं यज्ञोपवीतमुदाहर्तव्यम् । दर्शपूर्णमासादिषु 'उपन्यसते देवलङ्गमेष्व
तत्कुर्वते' इति ऋत्वङ्गप्रत्यक्षविधानात् । तथा काठके चानारम्यवाद्यविधिना सर्वपङ्कगत-
यननयाननसबन्धोऽध्यापनाध्यायनसबन्धश्च श्रूयते । 'प्रसूतेन वै यज्ञेन देवा स्वर्गं
-लोकमायन्नप्रसूतेनासुरान्पराभावयन् । प्रसूतो ह वै यज्ञोपवीतिनो यज्ञोऽप्र-
सूतोऽनुपवीतिनो यद्वै किं च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तत्तस्माद्य-
ज्ञोपवीत्येषाधीयीत याजपेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या इति' । तथाऽऽचमनविधिरपि
'दक्षिणत उपवीथोपविश्य हस्तावनिज्य त्रिराचम्य द्वि परिसृज्य दर्पणा महदुपस्ती-
र्थोपस्थं कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्य स्वाध्यायमधीयीत' इति यद्यपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते
तथाऽपि वेदोच्चारणसंबन्धात्तद्वत्त्वेनापि तावज्ज्ञायमानं सर्वयज्ञाना मन्त्रवत्प्रयोगित्वा
त्तद्वद् भवति । तथा च "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति" इति प्रातःचमनप्रतिषेधार्थमे-
षावधार्यते । दक्षिणाचारस्य तु—

यत्राऽऽहस्य विधानेन स्यात्सत्याञ्जलिधोदनः ।

तस्मादेव निवर्तेत नान्यथाऽऽशङ्क्यतेऽपि तत् ॥

"यथा वै दक्षिणः पागिरेवं देवयजनम्" इति प्रागुदकप्रवणविधिवरे वान्ये
देवयजनवद्यज्ञाङ्गत्वौचित्यादुपमानमवकल्पते । तेन नात्रैकमपि विरोधवाचशङ्कायोग्य
मित्यनुदाहरणानि । तस्मात्तैवैतदधिकरणान्तरम् ।

वेदाविरुद्धशाक्यादिष्वसामप्रामाण्यनिरूपणम् ।

सूत्राणि तु पूर्वाधिकरणालेपपरिहारसूत्रत्वेनैव व्याख्यातव्यानि । यत्तर्हि वेदविहितं
न भाषते शिष्टान्वा वेदविदो न कोपयति । विहाराराममण्डलकरणैरात्मध्यानाभ्यासा
हिंसास्तपवचनदमदानदयादि, तद्विद्वद्धादिभाषित प्रमाणेनाविरुद्धमिति चेत् । न ।
शास्त्रपरिमाणत्वात् ।

परमितान्येव हि ऋतुर्दशाष्टादश वा विद्यास्थानानि धर्मप्रमाणत्वेन शिष्टे परिरुही-
तानि वेद्योपवेष्टोद्घोषाङ्गाष्टादशधर्मसहितापुराणशास्त्रशिक्षावण्डनीतिमंज्ञकानि, न च तेषां
-मध्ये बौद्धार्हतादिग्रन्था स्मृता गृहीता वा ।

प्रतिद्वन्द्वरूपेण पूर्वशास्त्रार्थनोचरम् ।

यद्वन्द्यात्किञ्चते तस्य धर्म प्रत्यप्रमाणता ॥

१ तै० ब० (२-५-११) । २ तै० ब० (२-२) ।

१ उपवेदा—आयुर्वेदधनुर्वेदगन्धर्ववेद । अङ्गानि—शिशादीनि । उपाङ्ग—पूर्वोत्तरसीमागात्रादयम् ।
ण्डनीति—अपेक्षात्मिकार्थम् ।

तथा च प्रायश्चित्तादिदानकाले यो वाक्यमात्मीयमन्यकविकृतं वा श्लोकं सूत्रं
वोच्चार्य मानवादिप्रायश्चित्तं दद्यात् कश्चिदपि धर्मार्थं प्रतिपद्येत ।

वेदेनैवाम्यनुज्ञाता येपामेव प्रवक्तृता ।
नित्यानामभिधेयाना मन्वन्तरयुगादिषु ॥
तेषा विपरिवर्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिताः ।
वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥

तथा च “मनोऋचः सामिधेन्यो भवन्ति” इत्यस्य विधेर्वाक्यशेषे श्रूयते “मनुर्वै
यात्किंचिदवदत्तज्ञेपजं भेषजतायै ” इति प्रायश्चित्ताद्युपदेशवचनं पापव्याधे-
र्भेषजम् ।

न वैतच्छ्रुतिसामान्यमात्र नित्येऽपि संभवात् ।
यज्ञेऽवयुरिव ह्यस्ति मनुर्मन्वन्तरे सदा ॥
प्रतिमन्वन्तरं चैवं स्मृतिरन्या विधीयते ।
स्थिताश्च मनवो नित्यं कल्पे कल्पे चतुर्दश ॥
तेन तद्वाक्यचेष्टाना सर्वदैवास्ति संभवः ।
तदुक्तिज्ञापनाद्वेदो नानित्योऽतो भविष्यति ॥
प्रतियज्ञं भवन्त्यन्ये सर्वदा षोडशर्त्विजः ।
आदिमत्त्वं च वेदस्य न तच्चरितबन्धनात् ॥

उक्तं च—

यथर्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भाति युगादिषु ॥ इति ।
इतिहासपुराणं च कृत्रिमत्वेन निश्चिते ।
तथाऽप्यकृत्रिमे वेदे तद्विद्यात्वेन संमतम् ॥

एवं ह्युपनिषत्सूक्तम् । ‘ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्ववेदं चतुर्थ-
मितिहासं पुराणं पञ्चमम्’ इति । तेन प्रतिरूपमन्वन्तरयुगानियतनित्यरूपिनामाभिधेय-
कृत्रिमविद्यास्थानकारा ये वेदेऽपि मन्त्रार्थवादेषु श्रूयन्ते तत्प्रणीतान्येव विद्यास्थानानि
धर्मज्ञानाङ्गत्वेन संमतानि । तथा च ऋग्वेदादिविहितयज्ञाङ्गभेषप्रायश्चित्तविशेषानभि-
षाय ‘यद्यच्चिज्ञात इति’ प्रायश्चित्तान्तरं विदधत् त्रैविद्यवृद्धस्मृतिविहितविनष्टोदेशेनैव
विदधातीति गम्यते । अन्यथा हि प्रत्यक्षवेदविहितं सर्वं विज्ञातमूलविशेषत्वादविज्ञात-
मूढत्वेनानभिधेयेमेव स्यात् । यदि च म्यार्थमाणवेदमूत्रग्रन्थनिबन्धनानामविज्ञानुषेदविशे-

एपूर्वकत्वेनापि स्थितानां प्रामाण्यं नाऽऽश्रियेत तथा सति नैवाविज्ञातपूर्वं किञ्चिदने-
क्रियत इति तद्विनष्टप्रायश्चित्तविधिर्नैवोपपद्येत ।

तस्माद्यान्येव शास्त्राणि वेदमूलानतिक्रमात् ।
अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ॥
यथैवान्यायविज्ञाताद्देदाद्वेद्यादिपूर्वकात् ।
शूद्रेणाधिगताद्वापि धर्मज्ञानं न संमतम् ॥
तथाऽतिक्रान्तवेदोक्तमर्यादाव्यहारेणाम् ।
संवादिष्यपि वाक्येषु नेष्यते धर्महेतुता ॥
स्मर्यन्ते च पुराणेषु धर्मविष्णुतिहेतवः ।
कलौ शाक्यादगन्तेषां को वाक्यं श्रोतुमर्हति ॥
यथा कृतककर्पूरसुवर्णादिषु दीयते ।
यद्दीप्तं तदपि न्यक्तमग्राह्यत्वात्प्रलीयते ॥

तेन कर्मानुरूप्यसामान्यतो दृष्टार्थापत्तिबलात्तदभिप्रायकस्वित्तधर्माभासमध्यपतितं सन्मू-
लमप्यर्हिसादि श्रद्धति निसिद्धसीरवदनुपयोग्यविश्रम्भणार्थं च तन्मात्रोपलब्धं भवतीत्यवश्यं
यादत्परिगणितधर्मशास्त्रेभ्यो नोपलभ्यते तावदग्राह्यं भवति ।

यदा शास्त्रान्तरेणैव सोऽर्थः स्पष्टोऽवधार्यते ।
तदा तेनैव सिद्धत्वात्तदस्स्यादनर्थकम् ॥

तस्मादावसंरिगणितवेदादिशास्त्रन्यातिरिक्तनिवन्वनं तद्धर्मप्रमाणत्वेन नापेक्षितव्यमिति ।

(सदाचारप्रामाण्यनिरूपणम् ।)

यत्वेतन् । अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्, इति सूत्रम् ।
अत्र सदाचारानुदाहृत्य त्रिवर्गसिद्धयर्थं विचार्यते । तद्विपरीतमेकीर्णव्यवहा-
रिषु शिष्टेष्वप्यकारैवेद्यातुखदविक्रममणीयचरितत्वात्संभाव्यमानवेदमूलत्वाच्च धर्मसं-
शयं दर्शयित्वा “ धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्शब्दमनपेक्षम् ” इति पूर्वः पक्षः क-
ञ्चिच्च “ विरोधे त्वनपेक्षम् ” इत्येतन्नायानुसारेण । सदाचारेण हि दृष्टो
धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महतां प्रजापतीन्द्रवसिष्ठविश्वामित्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायनभीष्म-
धृतराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृतानां बहूनामद्यतनानां च । प्रजापतेस्तावत्प्रजापतिरुपसमभ्यैत्स्वां
दुहितरम् । इत्यगम्यागभनरूपादधर्माचरणाद्धर्मव्यतिक्रमः । इन्द्रस्योपि । तत्पदस्यस्य
च नहुपस्य परदारामिदोगाद्धर्मव्यतिक्रमः । तथा वासिष्ठस्य पुत्रशोकार्तस्य नलप्रवेशा-
त्मत्यागसाहसम् । विश्वामित्रस्य चाण्डालयाजनम् । वसिष्ठत्रपुरुरवमः प्रयोगः । कृष्ण-
द्वैपायनस्य गृहीतनैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य विचित्रवर्षिद्वारेण्वपत्योन्पादनप्रसङ्गः । भीष्मस्य च

सर्वाश्रमधर्मन्यतिरेकेणावस्थानम् । अपत्नीकस्य च रामवत्त्रतुप्रयोगः । तथाऽन्वस्य घृतराष्ट्र-
स्येज्या पाण्डुर्जितैर्धनैरित्यनधिकृतक्रिया । तथा युधिष्ठिरस्य कनीषोर्जितप्रातृजायापरि-
णयनमाचार्यब्राह्मणवधार्थमनृतभाषण च । वासुदेवार्जुनयो प्रतिपिद्धमातुलदुहितूरुकिमणी
सुभद्रापरिणयनम्, उभौ मध्वासवशीबाविनि सुरापानाचरणम् । अद्यत्वेऽप्यहिच्छत्रमपुरा-
निवासिब्राह्मणीना सुरापानम् । केमर्यश्वाक्षतरखरोष्ट्रोभयतोदहानप्रतिग्रहविक्रयव्यवहार-
मार्यापत्यमित्रसहभोजनाद्युदीच्यानाम् । मातुलदुहितुद्वाहासन्दीम्यभोजनादीनि दाक्षिणा-
त्यानाम् । मित्रम्बजनोच्छिष्टमृष्टभोजनं सर्ववर्णपरस्परमृष्टताम्बूलादनतद्वसानानाचमन-
निर्णयकघौतगर्दभारूढवस्त्रपरिधानब्रह्महत्यातिरिक्तमहापातकार्यपरिहरणादीन्युभयेषाम् ।
अतिम्बूलानि प्रतिपुत्रजातिकुशावस्थितसूक्ष्मम्बधर्मन्यतिक्रमणानि त्वनन्तमेदानि सर्वत्र
विगानहेतुदर्शनानि च प्रायेणैव संभवन्तीति नैवजातीयकमिश्रसदाचारधर्मत्वाध्यवमान-
संभवः । किं च ।

के शिष्टा ये सदाचारा सदाचाराश्च तत्कृताः ।

इतीतरेतराधीननिर्णयत्वाटनिर्णयः ॥

ननु ।

सदाचारप्रमाणत्व मन्वादिभिरपि स्मृतम् ।

आत्मतुष्टि मृताऽन्या तैर्धर्मे मा चानवस्थिता ॥

यथाभ्यासं ह्याशयवैचित्र्येण शुभाशुभोभयहीनत्रिथानुष्ठापिनामात्मतुष्टिरपि विचि-
त्रैव भवति । तथा हि ।

कम्यचिज्जायते तुष्टिरशुभेऽपि हि कर्माणि ।

शाक्यम्येव कुहेतुत्तिवेदब्राह्मणदूपणे ॥

तथा हि ।

पशुर्हिंसादिसन्न्ये यज्ञे तुप्यन्ति हि द्विजाः ।

तेभ्य एव हि यज्ञेभ्य शाक्याः कुप्यन्ति पीडिताः ॥

तथा ।

शूद्रान्नभोजनेनापि तुप्यन्त्यन्ये द्विजातय ।

म्बमातुलमुता प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुप्यति ॥

अन्ये तु सन्यलीकेन मनमा तन्न कुर्त्तने ।

तन्स्थानवम्पितत्वाद्यपैवाऽऽत्मनस्तुष्टिरेव चेत्येतन्मनुवचनं कथमप्यन्यथा नेतव्यम् ।
एवमाचारश्चैव साधूनामित्येतदपीति ।

स्वयमज्ञातमूलाश्च शिष्टाचारप्रमाणताम् ।

वदन्तोऽपि न शोभन्ते स्मृतिकारास्ततोऽधिकाः ॥

स्मृतिकारवचनार्थो हि शिष्टैराचरितव्यः शिष्टत्वाय । अन्यथा हि तदनपेक्षः स्वात-
न्त्र्येण व्यवहरमाणा दुष्टा भवेयुर्न शिष्टाः ।

न च तेषां श्रुतिर्मूलं व्यवहारस्य दृश्यते ।

यदि च स्यात्परोक्षाऽपि स्मर्येतैव ह्यसौ ध्रुवम् ॥

तस्मान्निर्मूलत्वादनपेक्षाणि शिष्टाचरणानीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

“ अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ”

दृष्टकारणहीनानि यानि कर्माणि साधुभिः ।

प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्धर्मत्वेनेह तान्यपि ॥

शरीरस्थितये यानि सुखार्थं वा प्रयुज्यते ।

अर्थार्थं वा न तेष्वस्ति शिष्टानामेव धर्मधीः ॥

धर्मत्वेन प्रपन्नानि शिष्टैर्यानि तु कानिचित् ।

वैदिकैः कर्तृसामान्यात्तेषां धर्मत्वमिष्यते ॥

प्रदानानि जपो होमो मातृयज्ञादयस्तथा ।

शक्रध्वजमहोयात्रा देवतायतनेषु च ॥

कन्यकानां च सर्वासां चतुर्ध्याद्युपवासकाः ।

प्रदीपप्रतिपहानमोदकापूपपायसाः ॥

अनग्रिपकमापसप्तमीपौर्णमासीफाल्गुनीप्रतिपद्वसन्तोत्सवादीनां नियमक्रियाप्रमाणं न-
शास्त्रादृते किंचिदस्ति । स्मृतिकाराश्चाऽऽचारश्चैव साधुनां देशजातिकुलधर्माश्चाऽऽत्रा-
पैराविरुद्धाः प्रमाणमिति ’ वेदाविरुद्धानामाचाराणां सामान्यतः प्रामाण्यमनुभवन्त्ये ।
तथाऽनध्यायाधिकार ऊर्ध्वं भोजनादुत्सव इति देशनगरोत्सवप्रामाण्याश्रयणम् । वेदेऽग्रे
च महाप्रते मेह्णमश्च द्योता शंसतीत्येतद्वाक्यशेषे श्रूयते, यदा वैभजा मह आधि-
शन्ति मेह्णं तर्ह्यारोहन्तीति । मह-शब्दवाच्योत्सवप्रसिद्धिरनुदिता । यत्तु परिमितशा-
स्त्रप्रमेयत्वाद्धर्माधर्मयोगिह च तदसंभवादिन्युक्तम् तद्वेदमूलत्वानुमानात्पूर्ववदेव प्रत्या-
ख्येयम् । न च स्मृतिर्निर्मूला । विस्तरवचनानामपि प्रयाठकमात्रेणोपसंहारात्किमुत संक्षेप-
वचनस्य । शक्यं च स्मृत्यनुरूपमेव वेदवचनमनुमातुम् । तथा हि ।

शिष्टैराचर्यमाणानां सता गोदोहनादिकम् ।

फलसंबन्धमप्राप्तं मोक्षयच्छास्त्रमर्धवत् ॥

न हि तदेवैकं शास्त्रप्रमाणकं यन्म स्वरूपमपि तत् एवावगन्तव्यम् । अनेकाकारस्य

हि प्रमेयस्य कश्चिदेवाऽऽकार केनचित्प्रमाणेन प्रमायते । तत्र प्रत्यक्षाद्यवगतेऽप्याचार-
स्वरूपे दधिगोदोहनादिवत्फलसवन्ध शास्त्रेणावगम्यते । यागादिष्वपि च नैव स्वरू-
प्रज्ञानेन शास्त्रमपेक्षितम् । फलसवन्धमात्रस्यैवातीन्द्रियत्वेन तदपेक्षितत्वात् । अतो न
नामोपलक्षणान्तरेण शास्त्र प्रवृत्तमुपलभ्य शिष्टा प्रवृत्ता सर्वकाल तु शिष्टव्यवहारशा-
स्त्रयोरवियोगाद्व्यवहारादेवापोद्भूतस्य केचित्स्वर्गादिसाधनत्वेन नियम्यमाना वादाचित्क-
त्वपरित्यागेन नित्यप्रयोज्या विज्ञायन्ते । तेषां चाऽऽर्यावर्तनिवासिशिष्टप्रयोज्यत्वमेवोप-
लक्षणं वेदेनापि सरस्वतीविनिशनपृथ्थप्रख्यवणादिवदुपात्तमिति शक्यमनुमातुम् ।

ननु शास्त्रार्थकारित्वाच्छिष्टत्व गम्यते यदा ।

शिष्टत्वेन च शास्त्रोक्तिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत् ॥

नैव तेषां सदाचारानिमित्ता शिष्टता मता ।

साक्षाद्विहितकारित्वाच्छिष्टत्वे सति तद्वचः ॥

प्रत्यक्षवेदविहितधर्मत्रियया हि लब्धशिष्टत्वव्यपदेशा यत्परम्पराप्राप्तमन्यदपि धर्म
बुद्ध्या कुर्वन्ति तदपि स्वार्थत्वाद्धर्मरूपमेव ।

तद्यथा शुश्रुवान्विद्वाननूचानश्च वैदिः ।

पुनस्तद्विहितो वेदे तेनैवाभ्ययनादपि ॥

तेनाहोरात्रपौर्वापर्यवचनाद्विद्वद्वेदतदर्शानामितेरेतराश्रयत्वाप्रसङ्गः । स्मृतिरप्याचार
वेदवचन बोधलभ्याम्यनुज्ञानायैव प्रवृत्तेः दोषः ।

यत्तु हेत्वन्तरं दृष्ट्वा वेदमूलनिवारणम् ।

प्रत्यक्षवेदमूलेऽपि तद्दृष्टेस्तदकारणम् ॥

वेदेऽपि हि बहून्येव दृष्टार्थगन्धस्पर्शानि विधीयन्त इति न तावता वेदमूलत्वाभावः ।

यानि तु श्लेच्छादिममानानि नियतानियन्त्रियान्तराप्यर्थसुखसाधनकृपिसेवावाणि
ज्यादीनि मृष्टान्नपानमृदुशयनासनरमणीयगृहोद्यानालेख्यादितनूत्यगन्धदुष्पादिकर्मानि
प्रसिद्धानि तेषु नैव कस्यचिद्धर्मत्वाशङ्काऽस्तीति न तत्सामान्यतो दृष्टेनेतरनिराश्रयो
पपात्तिः । वेदादिद्वा धर्मत्वात्पुण्यमात्रं सर्वेषामेव तत्प्रसङ्गः । किं तु—

देवप्राप्त्यनुज्ञादि यत्तेषामपि किञ्चन ।

तत्रेष्टमेव धर्मत्व चिष्टाचारमतं हि तत् ॥

द्योने हि कश्चिद्व्यवहार शिष्टत्वेन विशिष्यते ।

कश्चित्तु प्राणिसामान्यप्राप्त्यैरपि सगत् ॥

तत्र यं वार्यरूपेण शिष्टानेकानुवर्तते ।

स एव यद्यत्र धर्मो नेतर प्राणिमात्रगः ॥

एतेन वैदिकानन्तधर्मधीसंस्कृतात्मनाम् ।

आत्मतुष्टेः प्रमाणत्वं प्रसिद्धं धर्मशुद्धये ॥

तथैव बहुकालाम्यस्तवेदतदर्थज्ञानाहितसंस्काराणां वेदनियतमार्गानुसारिप्रतिमानं
नोन्मार्गेण प्रतिमानं संभवतीत्याश्रित्योच्यते । “ यदेव किंचनानूचानोऽम्यूहत्यापि
तद्भवतीति ” । वैदिकवासानागनितत्वाद्देव एव स भवति ।

तथा हि—

यथा रुमायां लवणाक्रेणु मेरौ यथा वोज्ज्वलस्वममूर्त्तौ ।

यज्जायते तन्मयमेव तत्स्यात्तथा मषेद्वेदविदान्मत्तुष्टेः ॥

एवं च विद्वद्वचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविमिनिरूपितम् ।

सता हि सिद्धेहपदेषु बन्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ इति ।

“ बहुदिनाम्यन्तधर्मन्यातात्मनो हि न कथंचिद्धर्मकरणरूपात्मतुष्टिरन्यत्र संभवतीति
धर्मत्वेनाम्यनुज्ञायते ।

यद्वा शिष्टात्मतुष्टीनां वचनादेव धर्मता ।

पुण्यकृद्भक्षानवत्तस्मादाचारेष्वपि सा तथा ॥

यथा वा वरदानादौ देवतारापनोद्भवे ।

यद्दृश्यासि स मन्त्रस्ते विपन्न इति मन्त्रिते ॥

लोकः स्मरति तं मन्त्रं विषापहरणादिषु ।

यथा वा सर्पसिद्धान्ते नकुलो यां किलौषविम् ॥

दन्तैर्गृह्णाति तामाहुः समस्तविपहारिणीम् ।

यथा वा या भुवं कश्चिद्व्यावसति पुण्यकृत् ॥

तत्संपर्कपवित्रत्वात्सेष्यते पुण्यकारणम् ।

तथाऽऽचारत्मतुष्ट्यादिघर्न्य धर्ममयात्मनाम् ॥

वेदोक्तमिति निश्चित्य ग्राह्यं धर्मदुमुत्सुभिः ॥ इति ।

यत्तु प्रजापतिरुपसमन्यैस्त्वां दृष्टितरमहल्याया मैत्रेय्यामिन्द्रो जार आसीदित्येव
मादिदर्शनादितिहासदर्शनाच्च शिष्टाचारेषु धर्मातिकर्म पश्यद्भिः शिष्टाचारप्रामाण्यं दुर
ध्यवसानमिति । तत्रोच्यते—

श्रुतिमाप्त्यामात्राद्वा न दोगोऽव सविष्यति ।

मनुष्यप्रतिषेधाद्वा तेजोबलवशेन वा ॥

यथा वा न निरुद्धत्वं तथा तद्मयिष्यति ॥

प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते । स चारुणोदयवेलायामुपसमुद्यन्नभ्यैत्, सा तद्रागमनादेवोपजायत इति तद्वृत्तित्वेन व्यपदिश्यते तस्या चारुणकिरणारूपबीजनिसेपात्स्त्रीपुरुषयोगवदुपचार । एव समस्ततेजा परमैश्वर्यनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्य सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्याया क्षयात्मकजरणहेतुत्वा जीर्यत्यम्मादनेनैवोदितेनेत्याप्तित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते न तु परस्त्रीव्यभिचारात् । नहुपेण पुन परस्त्रीप्रार्थननिमित्तान्तरकालाजगरत्वप्राप्त्येवाऽऽत्मनो दुराचारत्व प्रख्यापितम् । शच्याश्च पतिभक्तिनिमित्तपुण्यातिशयजनिततन्निराकरणावाप्तप्रभावलाभ स्यात् एव ।

वसिष्ठम्यापि यत्पुत्रशोकायामोहचेष्टितम् ।

तस्याप्यन्यनिमित्तत्वाद्देव धर्मत्वमशय ॥

यो हि सदाचार पुण्यबुद्ध्या त्रियते स धर्मादर्शत्व प्रतिपद्येत यस्तु कामक्रोधलोभमोहशोकादिहेतुत्वेनोपलभ्यते स यथाविधिप्रतिषेध वर्तिष्यते । तेन विद्वामित्रम्यापि यद्भागद्वेषपूर्वकमपि तपोत्रलारूढस्य चरित सत्सर्व बलवत् पथ्यमित्यनेन न्यायेन महान्ति च तपासि कृत्वा तानि क्षय नयत उत्तरकाल वा पापविशुद्धि प्रायश्चित्ते प्रतिकुर्वाणस्य जीर्यत्यपि । मन्दतपसा गजेरिव महावत्काष्ठादिभक्षणमात्मविनाशायैव स्यात् । द्वेषायनस्यापि, “ गुरुनियोगादपतिरपत्यल्पसुर्वेवराद्गुरुमेरितादृतमतीयात् ” इत्येवमागमान्मातृमबन्धभ्रातृजायापुत्रजनन प्राक्कृतपश्चात्करिष्यमाणतपोत्रलेन नातिदुष्करम् । अन्योऽपि यस्तादृशतपोबलो निर्वहेत्स कुर्यादेव । रामभीष्मयोस्तु क्षेहपितृभक्तिवशात् । विद्यमानधर्ममात्रार्थदारयोरेव साक्षाद्व्यवहितापत्यकृतपित्रानृण्ययोर्यागासिद्धि हिरण्मयसीताकरण च लोकापवात्भिया त्यक्तसीतागतानृशस्याभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । भीष्मश्च ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्मवेत् ।

सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरवर्षात् ॥

इत्येव विचित्रवैर्यभेदत्रयपुत्रलब्धवित्रनृणत्व केवल्यज्ञार्थपत्नीसत्रं च आसीत्तिया र्थापत्याऽनुत्तमपि गम्यते ।

यो वा पिण्ड वितु पाणो विज्ञातेऽपि न दत्तवान् ।

शास्त्रार्थातिरुमाद्गीतो यनेतैत्रावयसी कथम् ॥

घृतराष्ट्रोऽपि व्यासानुग्रहात्पश्चर्यपूर्वाणि पुत्रदर्शनवत्कृतुकालेऽपि दृष्टवानेव । शापा नुग्रहसमर्था महर्षय श्रूयते । तद्यथैव तद्वचनान्सावधो जातो विज्ञायते तथा यद्वा नुग्रहवचनात्तावति काले दृष्टवानित्यर्थापत्या मुज्ञानम् । यद्वा, “ यन्नेवपूजागति

करणदानेषु” इति दानार्थं एवायं यजिर्भविष्यति ऋतुफलसमानि च दानतपश्चरणादी-
न्यपि श्रूयन्ते तत्कारणात्ऋतुक्रियोपचौरः ।

या चोक्ता पाण्डुपुत्राणामेकपत्नीविरुद्धता ।
साऽपि द्वैपायनेनैव व्युत्पाद्य प्रतिपादिता ॥
यौवनस्यैव कृष्णा हि वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
सा च श्रीः श्रीश्च भूयोभिर्भुज्यमाना न दुष्यति ॥

अत एव चोक्तम्—

इदं च तत्राद्भुतरूपमुत्तमं
जगाद् विप्रर्षिरतीतमानुपः ।
महानुभावा क्लि सा सुमध्यमा
बभूव कर्ण्येव गते गतेऽहनि ॥ इति ।

न हि मानधीप्सेवमुपपद्यते । तेनातीतमानुपमित्युक्तम् । अत एव वासुदेवेन कर्ण
उक्तः “ पष्ठे च त्वामहनि द्रौपदी पर्युपस्थास्यति ” इति । इतरथा हि कथं प्रमाणभूतः
सन्नेवं वेदेत् । अथ वा बहुव्य एव ताः सदृशरूपा द्रौपद्य एकत्वेनोपचरिता इति
व्यवहारार्थापत्त्या गम्यते ।

यद्वा नार्थर्जुनस्यैव केवलस्य भविष्यति ।
साधारणा प्रसिद्धिस्तु निश्चिद्रत्वाय दर्शिता ॥

यथा युधिष्ठिरोपदेशात्सभामध्यमानीयमाना सहस्रैव रजस्वलावेषं सपुत्रकस्य धृतरा-
ष्ट्रस्यायश उत्पादयितुमात्मानं प्रहयापायितुं द्रौपदी कृतवती तथैव केवलार्जुनमार्याया
एव सत्याः श्रीत्वं च जनेनाविदितं परस्परं संघाताविशयं च भेदप्रयोगानवका-
शार्थं दर्शयितुं साधारण्यप्रख्यापनमित्येवमादिविकल्पैः सुपरिहरत्वाद्वाग्लोभकृतव्यवहा-
रस्य च शिष्टैरेव धर्मत्वेनापरिहस्योक्तत्वादनुपालम्भः ।

तथा च द्रोणवधाद्भूतनृतवादे ‘ प्रायश्चित्तं कामकृतेऽप्येके ’ इत्येवमन्तेऽप्यश्वमेधः
प्रायश्चित्तत्वेन कृत एवेति न तस्य सदाचारत्वाभ्युपगमः । यत्तु वासुदेवार्जुनयोर्गद्यपान-
मातुलद्रुहितृपरिणयनं स्थितिविरुद्धमुपन्यस्तं तत्राक्षविकारसुरामात्रस्य त्रैवर्णिकानं
प्रतिषेधः ।

सुरा वै मलमज्जानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्वाहणरानन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ इति ।

मधुसीध्वोस्तु क्षत्रियवैश्ययोर्नैव प्रतिषेधः केवलवाहणपिपयत्वात् “ मयं वाहणस्य ”
इति वचनात् ।

यदप्येतत्—

गांडी पैठी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभि ॥ इति ।

एतदपि ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारित्वनिमित्तत्वात्प्रवचनाश्रयणेन
ब्रह्मवदन्मोरेकार्थत्वात्प्रपूर्वाद्ब्रह्मणस्त्वेषामिति नियमाद्यस्यैव प्रवचन स एव तच्छीलस्तद्धर्म-
स्तत्साधुकारी वा भवति तस्माद्ब्राह्मणा एव ब्रह्मवादिन । तथा च मद्यसामान्यप्रतिषे-
धाङ्गनिन्दार्थवादेऽभिहितम् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्धि ब्राह्मणो मदमोहितः ॥ इति ।

तस्मादेतदुक्तं भवति यथैवैकालसुरा त्रयाणामप्यपेया तथा सर्वा ब्रह्मवादिभिरपेयेति ।
इतरथा यथैवैकेति च ब्रह्मवादिभिरिति चोभयमप्यनर्थकमेव स्यात् । श्लोकान्तरनिर्देशेनैव
वर्णत्रयसंबन्धलाभात् । तेनोभौ मध्वासवक्षीवावित्यविरुद्धम् । तथा चान्यार्थदर्शनमभ्य-
नुज्ञानवचनम् । “यन्माल्यमासीत्तत्पथात्पर्योहत सुरा वै माल्यं ततो राजन्यमसजत
तरमाज्ज्यायाश्च स्नुषा च श्वशुरश्च सुरा पीत्वा विलपन्तश्चाऽऽसते पाप्मा वै माल्यं
तस्माद्ब्राह्मणः सुरा न पिबेत्पाप्मना न संसृज्या इति तदेतदेतत्सञ्चि यो ब्राह्मणं
दृष्यान्नैनं सुरा पीता दिनस्ति य एवं विद्वानसुरा पिबति” इति । मधुसीधुविवक्ष-
यैतत् । यत्तु मातुलदुहितृपरिणयन तथोस्तन्मातृप्वस्त्रीयादिसंबन्धव्यवधानेऽपि आत्रादि-
व्यवहारादविरुद्धम् । यद्यपि वामुदेवस्वप्नेति सुभद्रा रुयाता तथाऽप्युत्पत्तौ बलदेववासु
देवयोरेकानशायाश्च निजत्वात्वाह्वानान्मातृप्वस्त्रीया सुभद्रा तस्य मातृपितृप्वस्त्रीया
दुहिता वेति परिणयनाभ्यनुज्ञानाद्विज्ञायते ।

वसुदेवाङ्गजाता च कान्नेयस्य विहयने ।

न तु व्यवेतसंबन्धप्रभवे तद्विरुद्धता ॥

येन ह्यन्यत्रैवमुक्तम्—

मम वर्तमानुवर्तेरमनुष्या पार्थ सर्वश ।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन ॥

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकम्वदनु वर्तते ॥ इति ।

स कथं सर्वलोकदर्शभूतं सन् विरुद्धाचारं प्रवर्तयिष्यति । एतेन रक्विमणीपरिणयन
व्याख्यातम् । यत्त्वद्यतनानामाहिच्छत्रकमाधुरवाह्यणीना सुरापानादि दाक्षिणात्यानां
मातृदुहितृविवाहादि स्मृतिविरुद्धमुपन्यस्तम् । तत्र केचित्तवाद्वाहु । स्मृत्याचारयो-
रितरेतरनिरपेक्षयेन्मूलत्वेन तुल्यवत्त्वाद्धिहितप्रतिषिद्धविकल्पानुष्ठानाश्रयणादशेष इति ।
तत्तु वक्ष्यमाणवक्त्रविषागादीयुक्तम् । अन्ये त्वेवमाहु —

सर्वेषामेवमादीनां प्रतिदेशं व्यवस्थया ।
 आपस्तम्बेन संहृत्य दृष्टादृष्टत्वमाश्रितम् ॥
 येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वैरप्यनुष्ठिताः ।
 त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नितरे जनाः ॥

तथा मनुनाऽप्युक्तम्—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

येषां तु यः पित्रादिगिरेवार्षो नाऽऽचरितः स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धश्च ते तं परिहरन्त्येव ।
 अपरिहरन्तो वा स्वजनादिभिः परिहियन्ते । ननु गीतमेनाऽऽम्नायविरुद्धानामाचाराणाम-
 प्रामाण्यमुक्तम् । आह—

यदि वेदविरोधः स्याद्विष्येतेवाप्रमाणता ।
 स्मृतिराम्नायशब्देन न तु वेदवदुच्यते ॥

न स्वेतदपि युक्तं स्मृतिग्रन्थेऽप्याम्नायशब्दप्रयोगात् । स्मार्तधर्माधिकारे हि शङ्ख-
 लिखिताभ्यामुक्तम् 'आम्नायः स्मृतिधारकः' इति । ग्रन्थकारगतायाः स्मृतेस्तत्कृतग्रन्था-
 म्नायः स्मृतिग्रन्थाध्यायिनां स्मृतिधारणार्थत्वेनोक्तः । ततश्च मन्वादिवाक्यप्रतिषिद्धाचाराणां
 प्रामाण्यमशक्यमभ्युपगन्तुम् । आपस्तम्बवचनं तु बोधायनेन स्मृतिविरुद्धदृष्टाचारोद्घ-
 हरणान्येव प्रयच्छता निराकृतम् । स्पष्टकामादिहेत्वन्तरदर्शनात् विरुद्धाचाराणामाप-
 स्तम्बवचनस्य वा श्रुतिमूलत्वोपपत्तिः । आह । येन वा ब्राह्मणानां सुरापानं प्रतिषिद्धम् ।

उच्यते—

तस्माद्ब्राह्मणरानन्थौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ इत्यनेन ।
 ननु पुंलिङ्गनिर्देशास्त्रीणां न प्रतिषिध्यते ।
 सुरापानमतो नात्र स्मृत्याचारविरुद्धता ॥

उच्यते—

हननप्रतिषेधेऽपि भवेत्पुंस्त्वं विवक्षितम् ।
 तथा पुंस्त्ववेदकत्वविवक्षाऽपि प्रसज्यते ॥
 अहत्वा कंचिदेकं ततश्च स्यात्प्रतार्षता ।
 एकेन च सुरापानेऽवर्जिते पूर्ववद्भवेत् ॥
 आह यत्तावदेवत्वविवशागतमुच्यते ।
 मत्पेक्ष्यकिंसंनन्वाज्जातेर्वा तस्य दुष्यति ॥

एकैकस्या एव हि ब्राह्मणव्यक्तेर्यथाप्रसक्तवधपानयो प्रतिषेधात् । विवक्ष्यमाणमपि तावदनुद्यमानत्वादज्ञत्रियाविशेषण वा सम्भवति विमुक्त यदा जातिगतैकत्वानुवाद एवाय विज्ञायते । आह । हननप्रतिषेधे कर्ममृतस्य ब्राह्मणस्योद्दिश्यमानत्वात्सुरापाने च कर्तृत्वेनोपादीयमानत्वात्स्वर्गकामौदुम्बरीसमानार्थयजमानवत्तुल्याविवक्षाविवक्षयोरप्रसङ्गादुदाहरणवैषम्यम् । तथा हि—

यो ब्राह्मण इति ह्युक्ते हननप्रतिषेधत ।

ब्राह्मणे प्रतिषेधे वा लिङ्ग नान्यद्विधीयते ॥

प्रतिषेधविधिपरो हि विधायक शुद्धवधप्रतिषेधासमवाद्ब्राह्मणजातिमात्रविशिष्टवध प्रतिषेध विधाय निवृत्तव्यापारो यदि लिङ्गमपर ब्राह्मणे वधे प्रतिषेध वा विद्व्यासतत्प्रत्ययावृत्तिलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्ग । येषां तु विधिप्रतिषेधौ नामान्यन्ताभिन्नौ वेदवाक्यार्थौ तेषां प्रत्ययसम्बन्धानुगृहीतशक्तिरभावमात्राभिधानादभ्यधिकलक्ष्यव्यापारो नञ्विध्यर्थमपि द्वेषार्थप्राप्त पूर्वोक्तन्यायविवक्षितब्राह्मणविशिष्टहननाविशिष्ट चानूदित प्रतिषिध्य चरितार्थो न लिङ्गमपर ब्राह्मणवधविधिषु शान्नोत्सनावर्तमान प्रतिषेद्धमिति श्रूयमाणमपि लिङ्गप्रतिषेध प्रत्ययानुपयुज्यमानत्वादविवक्षित भवति । एषा ह्यत्र वचनव्यक्तिर्यत्, क्रौघादिवशेन ब्राह्मण ह याद्ब्राह्मणो वा हतव्यस्तन्नेति । विधेयत्वपक्षे पुनरीदृशी वाक्ययोजना यद् ब्राह्मणहननं तस्य कुर्यादिति यो वा ब्राह्मणस्त न हत्यादिति ब्राह्मणविशिष्टहननप्रतिषेधविधि शुद्धोद्दिष्टब्राह्मणविषयवधप्रतिषेधविधिरिति ।

सर्वथा ब्राह्मणोद्देशान्नेह मुच्यामहे वयम् ।

न चोद्दिष्टस्य शक्येते लिङ्गसंख्ये विवक्षितम् ॥

ब्राह्मण सुरां न पिबेत्, न पेया ब्रह्मवादिभिरिति निमित्तदेशकालफलसंस्कार्यानुपादेयपञ्चकन्यतिरेकादेवत्राऽऽख्यातप्रत्ययोपात्तगुणीभूतोपादीयमानसंख्यापरिच्छेद्यत्वयोग्यसाधनाशविशेषणत्वेनोपादानादितरत्र च तृतीयाविभक्तिश्रुतिवचन विवक्षितलिङ्गस्यैव प्रतिषेधमिति दर्शयितव्यम् ।

अतश्चाप्रतिषिद्धत्वान्नैव स्त्रीणां विरुध्यते ।

सुरापानमहिच्छत्रब्राह्मण्यस्तेन कुर्वते ॥

नैतत्पेवमिहाप्येतत्पुम्ब नैव विवक्ष्यते ।

ब्राह्मणम्यानुवाचत्वात्तद्व्यपप्रतिषेधवत् ॥

नोपादेयत्वमेवैव कारणत्वेन समतम् ।

विशेषणविवक्षाया कारणं हि महद्विधि ॥

अनूद्यमानः सर्वो हि यथाप्राप्तमनूद्यते ।

- तत्रानाकाङ्क्षितं नाम्यद्विधेदेभ्यो विधीयते ॥

यदि हि ब्राह्मणः सुरां पिबेदित्ययमवान्तरवाक्यार्थः प्राक्प्रतिषेधसंबन्धाद्विधिबुद्धि-
मवस्थापयेत्ततो गुणत्वोपादेयत्वविधिसमवायान्न ब्राह्मणपदे किञ्चिदपि वसितं - नाम
स्यात् ।

यतस्तु रागमोहादेः सुरापानं प्रसज्यते ।

ब्राह्मणादेरतस्तम्मिन्न कश्चिद्विधिसंभवः ॥

प्रतिषेधोपसंहारिमहावाक्यतिरस्कृता ।

नावान्तरविधेः शक्तिः प्रादुरस्ति कथंचन ॥

तेनेहापि यत्सुरां ब्राह्मणः पिबेत्तत्रेति वा वचनं व्यज्यते यो ब्राह्मणः स न सुरां
पिबेदिति वा सुराविशिष्टपानप्रतिषेधेन प्रतिषेधविधिना वा प्रत्यवायव्यावृत्त्या ब्राह्मणोऽ-
नुगृह्यत इति नास्य पानं प्रतिषेधं वा प्रतिषेधेयत्वोपपत्तिः ।

लोके चतद्यथाप्राप्तं पानं स्त्रीपुंसकर्तृकम् ।

प्रतिषेधपरे वाक्ये तदवस्थमनूद्यते ॥

न च यो ब्राह्मणः पिबेदित्यनूदितं स च पुमानिति विधिव्यापाराद्विना लिङ्गवि-
वक्षाऽववृत्तपते ।

न चास्य लिङ्गसंबन्धः केवलः सन्विधीयते ।

न पानप्रतिषेधाद्वि विधिरन्यत्र गच्छति ॥

ततश्चोभयंत्राप्याविवाक्षितलिङ्गसंख्यत्वं सिद्धम् । नन्वेवं सति ब्राह्मणस्त्रीवधेऽपि
पुंद्वाह्मणवधवद्ब्रह्महत्याऽस्तीति यदात्रेय्यामेव केवलायां भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तविधानं तत्रो-
पपद्यते ।

उच्यते—

ब्राह्मणस्त्रीवधे को वा ब्रह्महत्यां निषेधति ।

प्रायश्चित्तान्तरे तस्याः स्त्रीत्वमात्रनिबन्धनम् ॥

न च प्रायश्चित्ताल्पत्वेन निमित्तस्य ब्रह्महत्यात्वमपनीयते पुंषधेऽपि लघुतरप्रायश्चि-
त्तविधिदर्शनेन ब्रह्महत्यादोषामावप्रसङ्गात्तस्मान्न वाचनिकप्रायश्चित्ताल्पत्वेन ब्राह्मणीवध-
प्रतिषेध एव नास्तित्याशङ्कितव्यम् । सुरापाने पुनः प्रायश्चित्तविशेषोऽपि न कश्चिदा-
स्नात इति दूरादपाकृतत्वादस्त्येवास्य स्मृत्या सह विरोधः । याऽपि चाऽऽपस्तम्बस्मृ-
तिवचनात्तुल्यबलत्वाशङ्का भवेत्साऽपि “ तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति ” इति
प्रत्यक्षश्रुतिविधिना निराकृतेति नैवविधानारप्रामाण्यमाशङ्कितव्यम् ।

अथवा सदाचारप्रमाणत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रद्वयेनाप्येतदेकमाधिकरणं व्याख्यातव्यम् ।
इह यावन्ति कृष्णमृगसंचरणोपलक्ष्यार्थावर्तनिवासिचातुर्वर्ण्यचरणानि तान्युदाहृत्य
चिन्त्यते—

धर्मुबुद्ध्या यदार्याणां चरित्रमुपलभ्यते ।

किं तथैव प्रमाणं तदथ वा निष्प्रमाणकम् ॥ इति ।

कुतः संशयः ।

उच्यते—

स्मृतिवत्कर्तृसामान्यात्प्रमाणत्वेन गम्यते ।

अनिबन्धनतायास्तु भवेदप्यप्रमाणकम् ॥

ननु च स्मृतिकारैरेवैतत्प्रामाण्यमभ्युपगतं “ तद्विदा च स्मृतिशैले ” “ आचारश्चैव
साधुषां ” “ यस्मिन्देशे च आचारः स सदाचार उच्यते ” । अतश्च तत्प्रामाण्यादेव सिद्ध-
म् । न । मूलभावाहेतुदर्शनातिरेकात् । शास्त्रान्तरगतवेदवाक्यदर्शनमूलानि हि स्मरणोप-
निबन्धनानि प्रमाणत्वेनाधिगतानि । ननु सदाचारदर्शनात्तन्मूलमात्रप्रवृत्तस्मरणानां
मूलान्तरानुमानसंभवः ।

यथैव च वयं तेषां द्रष्टारः केवलं तथा ।

स्मृतिकारास्ततो नैषां गम्यते मूलदर्शनम् ॥

यदि हि तैर्मूलान्यश्रोष्यन्त ततो यथैवान्यानि स्मरणानि निबद्धानि तथैवैतान्यपि
निबद्धान्येवाभाविष्यन्त्यस्तु स्वयमुपलब्धानुरूपमनिबन्ध परप्रत्ययेनैव सदाचाराः प्रमा-
णनिष्साहः । अतो न दृष्टमूलत्वेनाध्यवसातुं शक्यमिति विचार्यते । तत्र पूर्वाधिकरण
द्वयबलैः प्रामाण्यं प्रतिज्ञायते कर्तृसामान्याद्विस्मृतिविरोधरहितत्वाच्च ।

न हि केचित्सदाचाराः श्रौतस्मार्तविरोधिनः ।

अनन्ततुल्यकारित्वात्प्रामाण्येनावधारिताः ॥

स्मृतिकाराभ्यनुज्ञानं महदन्वच कारणम् ।

तेषामज्ञातमूलानां न ह्यनुज्ञोपपद्यते ॥ इति ।

तदपाकुर्वन्नाह—

न शास्त्रपरिमाणत्वाद्धर्माधर्मस्यैतेरमी ।

शिष्टाचाराः प्रमाणत्वं लभन्ते शब्दवर्जिताः ॥

शास्त्रपरिमेयत्वं तावत्परिमाणशब्दवाच्यं धर्माधर्मयोरवस्थितं परिमितानि च शा-
स्त्राणि वेदोपवेदादीनि न च तेषां मध्ये सदाचारशास्त्रं किञ्चिदस्ति । न च सदाचारः
स्वयमेव शास्त्रं नापि तद्दर्शनमनुष्ठानं वाऽत्यन्तपरायत्तत्वात्प्रमेयत्वाच्च । भ्युत्पत्तेरद्वि-
पयाया निर्मूलत्वमुक्तमेव ।

किं च मूलं भवेद्वेदकामनेकमिति चिन्तिते ।

नैव द्विविधमित्येतदनुमातुं हि शक्यते ॥

न तावद्देशनातिकूलभेदाद्भिन्नानामपरिमितस्वरूपाणामेकश्रुतिमूलत्वम् ।

न हीदृशां श्रुतिर्यतान् सर्वाचारान् ग्रहीष्यति ।

शब्दाभिधेययोस्तेषां व्यक्त्याकृत्योरसंभवात् ॥

आवदाचारं हि वेदवाक्यानि कल्पयतां वेद एवैकः कल्पयितव्यः । एकस्य तु तावत्स्यस्य नैव कस्याचिदपरिमिताचारविधायित्वमवकल्पते यत आचाराः प्रवर्तेरन् । न च धर्मसूत्रकारैस्तदेव दृष्ट्वाऽऽचारप्रामाण्यमुपनिबद्धम् । शेषधर्मस्मृतिवाक्यतुल्यनिवन्धनप्रसङ्गात् । न चाऽऽचारदर्शनोत्तरकालप्रवृत्ता स्मृतिस्तेषां मूलं भवति । मूलमूलिवलावलविपर्यय-प्रसङ्गात् ।

अतः परिमितं शास्त्रमनुमातुं यतोऽर्हति ।

नाऽऽचाराणां च तन्मूलं बहूनामित्यमूलता ॥

न च स्मृतिसरूपाऽपि श्रुतिरज्ञानुमीयते ।

आचाराणामतत्पूर्वप्रसङ्गात्सविपर्ययात् ॥

शिष्टाचारः प्रमाणायेति हि श्रुतावनुमीयमानायामाचारः प्रथमं सिद्धो भवेत्तत्पूर्विका श्रुतिः ।

न त्वाचारस्य सा मूलमिति निर्मूलता पुनः ।

शास्त्रपरिमाणत्वादिति वा परिमिते स्वर्थे शास्त्रं प्रवर्तेत । अपरिमितत्वादाचाराणा-मुच्छास्त्रत्वमिति । परिमितार्थविषयत्वाद्वा शास्त्रस्य, 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति ।

दृश्यमानान्यहेतुत्वान्नात्र शास्त्रप्रमाणाता ।

तस्मादर्थसुराद्गत्वान्नाऽऽचारेष्वस्ति धर्मता ॥

वैश्वानरा' तेषु कृपा' जा' वैश्वानरां नमस्ते' -ता ।

चरिश्राणा यथा चार्थसुराद्गत्वं तथाऽस्त्विवह ॥

तस्माच्छ्रुतिस्मृती एव प्रमाणे धर्मगोचरे ।

शीलाचारास्मत्तुष्टीनां गोष्ठीहास्यादितुल्यता ॥

यद्वा सूत्रत्रयेणाप्येतदेवाधिकरणं व्याख्यातव्यम् । इहाऽऽर्यावर्तनिवासिशिष्टाचारा-नेषोदाहृत्य पूर्वप्रामाण्याप्रामाण्यमन्वेहे जिह्वाकोपेऽविस्मृमिति सिद्धान्तस्तावदुपक्रम्यते । तथा हि—

[४] तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ८ ॥ पू०
 'यवमयश्चरुः, वाराही उपानहौ, वेतसे कटे प्राजापत्यान् संचिनी-
 ति' इति यववराहवेतसशब्दान् समामनन्ति । तत्र केचिदीर्घशूकेषु यव-
 शब्दं प्रयुज्यते केचित् ^(Long pepper) प्रियङ्गुषु । वराहशब्दं केचित्सूकरे केचित्कृ-
 ष्णशकुनौ । वेतसशब्दं केचिद्बहुलके केचिज्जम्बाम् । तत्रोभयथा पदा-
 र्थावगमाद्विकल्पः ॥ ८ ॥ ^{(Banyala cooper) (Black berry)}

शिष्टं यावच्छ्रुतिस्मृत्योम्नेन यन्न विरु-यते ।
 तच्छिष्टाचरणं धर्मं प्रमाणत्वेन गम्यते ॥
 यदि शिष्टस्य कोपः स्याद्विरु-येत प्रमाणता ।
 तदकोपात्तु नाऽऽचारप्रमाणत्वं विरु-यते ॥
 (इति शिष्टाकोपाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्येत्येवः पक्षम् वा सूत्रम् । शब्दार्थविषयप्रयोगशिष्टाचारविप्रतिपत्तौ
 संदेहः ।

एकशब्दमनेकार्थं शिष्टैराचर्यते यदा ।
 विगानेन तदा तत्र कोऽर्थः स्यात्पारमार्थिकः ॥

यववराहवेतसशब्दाः प्रियङ्गुत्रायसज्जम्बूपि किल कापि देशान्तरे प्रयुज्यन्ते ।
 तेन तद्वचनत्वे हि संदेह उपजायते ।
 अनिरूपिततत्त्वानां यावद्दृष्टानुसारिणाम् ॥
 तत्राऽऽह नैव संदेहः कर्तव्योऽत्र मनागपि ।
 प्रयोगं प्रति तुल्यत्वात्सर्वलोकप्रयोगिणाम् ॥
 यत्र देशे हि यः शब्दो यस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते ।
 शक्तिस्तद्वोचरा तस्य वाचिकारूपा प्रमीयते ॥
 तस्याश्च सर्वगामित्वं तन्न्यायत्वात्प्रमीयते ।
 नैकेषामेव सा ह्यस्ति केषांचिद्वा न विद्यते ॥
 ज्ञाताज्ञातविभागस्तु ज्ञातृभेदेऽवकल्पते ।
 तन्माद्यैरपि न ज्ञाता यच्छब्दार्थस्य वाच्यता ॥
 तैरप्यभ्युपगन्तव्या स्वप्रामिद्धिसमा हि सा ॥
 न चाल्पत्वबहुत्वाम्या प्रयोनृणा विशिष्यते ।
 वाच्यवाचकभावोऽयमसपादादिशब्दवत् ॥

शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यवशब्दो यदि दीर्घशूकेषु, साह-
 श्यात् प्रियंगुषु भविष्यति । यदि प्रियंगुषु, साहस्याद् यवेषु । किं
 साहस्यम् । पूर्वसस्ये स्त्रीणे भवन्ति दीर्घशूकाः प्रियंगवश्चैतत्तयोः
 साहस्यम् । कः पुनरत्र निश्चयः । यः शास्त्रस्थानां स शब्दार्थः ।
 के शास्त्रस्थाः । शिष्टाः । तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च ।

विभीतकेऽशशब्दो हि यद्यप्यसौः प्रयुज्यते ।

तथाऽपि वाचकस्तस्य ज्ञायते शकटाश्वत् ॥

तथा चोक्तं शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेप्सेव दृष्टो विकारापन्नमार्याः प्रयुज्यते शवमिति
 मृतशरीरामिधानादित्यादि । महव एव हि धातवो नामशब्दाश्च प्रतिदेशमर्षभेदेषु
 व्यवस्थिता दृश्यन्ते तस्मात्समेयमभिधाने विप्रतिपत्तिः स्यात् । एवं च विकृतिषु केषां
 विदर्शानां साधारणशब्दवाच्यत्वात्प्रकृताविवाविकृतप्रयोगादार्थं चोदकोऽनुग्रहीष्यते ।
 'तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य' इत्यत्रैव चैतद्व्याख्येयम् । इतरत्र विप्रतिपत्त्यविरोधपोर्यष्टमान-
 त्वात् । तस्मादाचारविप्रतिपत्तेः समत्वाद्विकल्प इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ८ ॥

शास्त्रस्था तन्निमित्तत्वात्प्रतिपत्तिर्वलीयसी ।

लौकिकीं प्रतिपत्तिर्हि गौणत्वेनापि नयिने ॥

नानाविप्रतिपत्तौ हि न लोकन्येह सत्यता ।

या शास्त्रानुगुणा सैव ग्रामाण्येनावधार्यते ॥

लौकिकत्वे समानेऽपि शास्त्रेणाम्यधिका हि सा ।

शास्त्रस्थाः पुरुषा ये वा प्रतिपत्तिस्तदाश्रया ॥

प्रमाणत्वेन मन्तव्या सप्रत्ययतरा हि ते ।

शास्त्रार्थेष्वभियुक्तानां पुरुषाणां हि सर्वदा ॥

स्तोकेनाप्यन्यथात्वेन शास्त्रार्थो निष्कलो भवेत् ।

लौकिकस्त्वन्यथात्वेऽपि नार्थोऽर्थाव विरुन्यते ॥

रमर्षीर्यविपाकानां भेदाद्वैद्यैर्यवाद्यः ।

निर्घार्याः स्वार्थतत्त्वेन धर्मसिद्धयैव याज्ञिकैः ॥

तस्माद्ये याज्ञिकैर्येषा वैशैर्वाऽर्था निरूपिताः ।

येषां त एव शब्दानामर्था मुग्धा हि नेतरे ॥

अनवग्नितशास्त्रार्थमन्वयः मति समवे ।

तेन शिष्टा निमित्तं श्रुतिस्मृत्यवधारणे । ते ह्येवं समामनन्ति यवमयेषु
 करम्भपात्रेषु विहितेषु वाक्यशेषेषु यत्रान्या ओपघयो म्लायन्ते अथैते
 मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति दीर्घशूकान् यवान् दर्शयति वेदः । वेदे दर्श
 नाविच्छिन्नपारम्पर्यो दीर्घशूकेषु यवशब्द इति गम्यते । तस्मात् प्रियं-
 गुषु गौणः । तस्माद् दीर्घशूकानां पुरोडाशः कर्तव्यः । तस्माद्गुरादं
 गावोऽनुधावन्तीति सूकरे वराहशब्दं दर्शयति, अप्मजो वेतस इति
 वञ्जुले वेतसशब्दम् । सूकर हि गावोऽनुधावन्ति । वञ्जुलोऽप्सु
 जायते । जम्बूद्वीपः स्थले गिरिनदीषु वा ॥ ९

विकल्पश्चाष्टोपत्वात् कथंचन युज्यते ॥

अविप्लुतश्च शब्दार्थो यो वेदेषूपलभ्यते ।

तत्रत्यानिर्णयात्तस्माद्दोके भवति निर्णय ॥

यवमतीमिराद्विरौदुम्बरा प्रोक्षणे विधीयमाने वाक्यशेषोऽयं 'यत्रान्या ओपघयो
 म्लायन्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति' इति बर्हीषु शास्त्रासु श्रूयते भाष्यकारेण वारु
 णप्राधासिकयवमयकरम्भपात्रवाक्यशेषोपलब्धो य स मन्दप्रयोजनत्वात्तया नामास्तु ।

फाल्गुनेऽन्यौषधीनां तु जायते पत्रशातनम् ।

मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवा कणिशशालिन ॥

प्रियगव शरत्पक्षास्तावद्रच्छन्ति हि क्षयम् ।

यदा वर्षासु मोदन्ते सम्यग्नाता प्रियगव ॥

तदा नान्यौषधिभिलानि सर्वासांमेव मोदनात् ।

एव वराहवेतसशब्दा अपि शास्त्रम्यप्रयोगादेव निश्चीयन्ते ।

(भाष्यकारोक्तोदाहरणाद्याक्षेप)

नन्वेतान्युदाहरणानि लोकप्रसिद्धेरेव व्यवस्थितत्वाद्युक्तानि ।

तथा हि ।

नैत्रोच्यन्ते वृषिदेशे यवध्रुव्या प्रियगव ।

जम्बू न वेतस प्राहुर्वराह नापि वायमम् ॥

अयारोप्य विचारेण किं मुघा म्निघने मन ।

सन्निगेषु च सर्वेषु वाक्यशेषेण निर्णयम् ॥

वक्ष्यत्येव न तेनापि पृथक्कार्या विचारणा ।

यद्यपि नत्राभिधेयमपेहमनुगृह्यत्योपादानमपेहनिर्णयोपास्ययाभ्यान् करिष्यति । याव-

ह्यन्यशेषमेव स निर्णयो नान्यत्र । अयं त्वविधेयनिर्णय एकत्र च कुतः सर्वत्र च कुत
एव भविष्यतीत्येवमपुनरुक्तत्वमापद्यते ।

तथाऽपि न्यायतुल्यात्वाद्यथा वृत्तपरिग्रहः ।

वाक्यशेषात्तथैव स्यान्नवाद्यर्थविनिर्णयः ॥

तस्मिन्निर्णये च सारूप्यादीनां गौणवृत्तिनिमित्तानामनुक्रमणाद्विस्तृतसप्तदशानम्बूपत्य-
यसिद्धिरशब्दार्थत्वेऽपि विज्ञायन एवेति नेहोदाहृतेन कार्यम् ।

(आर्यश्लेच्छप्रयोगविप्रतिपत्तिनन्त्राव्यञ्चिनन्तम् ।)

तस्मादन्यदुदाहृत्य विचार्यमिदमाहशम् ।

यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादायंश्लेच्छप्रयोगना ॥

तत्र किं तुल्यता युक्ता किमेकैव बलीयसी ।

समा विप्रतिपत्तिः स्यात्तद्व्यर्थव्यवहारिणाम् ॥

आर्यान्नावृत्तिद्विश्लेष्येत्तद्व्यर्थेषु कर्मसु ।

द्व्यर्थेषु तु तुल्यत्वमार्यश्लेच्छप्रयोगिणाम् ॥

मर्थो हि शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते । अर्थश्च संन्यवहारप्रसिद्धार्थमभिधीयते ।

तत्र यस्य विशिष्टस्य श्लेच्छेत्थान्नासमिथा ।

तत्रापि तस्य सामर्थ्यमनाद्येव प्रतीयते ॥

यथैव ह्यार्यश्लेच्छेऽर्थे संवन्वानादिना मनिः ।

श्लेच्छगाम्ये तथैव स्यात्तुविशिष्टं हि कारणम् ॥

न प्रयोगावविस्मयस्य श्लेच्छेष्वपि हि दृश्यते ।

अनाद्यार्यश्लेच्छान्योश्च विशेषो गम्यतां कथम् ॥

यथा च श्लेच्छेऽर्थेऽपि धूमोऽंश्वरवशेषकः ।

एवं स्वार्थे प्रयोगात्सिद्धः शब्दोऽपि वाचकः ॥

तस्मात्साम्यादिशब्दानां वृत्तहृत्प्रत्यादिबोधने ।

समा विप्रतिपत्तिः स्यादायंश्लेच्छप्रयोगनः ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते । शास्त्रस्या वेति पूर्ववदेव मङ्गलमुन्नयन्त्या योन्नयःषा ।

किं च ।

यथा माध्वनुक्तान्नाद्यनादाशुक्तिरेवमिति ।

नायने वाचकप्राप्तिस्तथैव श्लेच्छप्रतिनि । ॥

शब्दान्तरंशब्देव गौणप्रत्यादिप्रयोगनिमित्ता अर्थान्तरंशा मन्ति ते शास्त्रार्थैरेव-

विप्लुतार्थक्रियानिमित्तपुण्यार्थिभिः शक्यन्ते साध्वसाधुकार्पापणमध्यादिवत्तपरीक्षिभिर्वि
वेक्तुम् । अभियुक्तानभियुक्तज्ञानयोश्चाभियुक्तज्ञान बलवदितरस्य मुलभापवादत्वात् ।

अत शास्त्राभियुक्तत्वादायावर्तनिवासिनाम् ।
या मतिः सैव धर्माद्दशब्दार्थत्वप्रमा मता ॥

एतेनाऽऽर्थावर्तनिवासिमध्येऽपि—

अभियुक्ततरा ये मे ऋशास्त्रार्थवेदिन ।
ते ते यत्र प्रयुञ्जीरन् स सोऽर्थस्तत्त्वतो भवेत् ॥

(स्मृत्याचारविरोधे बलाबलविचिन्तनम् ।)

स्मृत्याचारविरोधे वा साभ्यवैपम्यसशये ।
समा विप्रतिपत्ति स्यान्मूलसाम्याद्द्वयोरपि ॥
यथैव श्रुतिमूलत्वात्स्मरणाना प्रमाणता ।
आचाराणा तथैवेति न विशेषो बलाबले ॥
यद्वाऽऽचारबलीयस्त्व फलस्थत्वात्प्रतीयते ।
फलाद्वियुज्यमान हि प्रमाण दुर्बली भवेत् ॥
श्रुतिराचारमूल या फलस्था सोपलभ्यते ।
यावद्धि स्मरण दृष्ट्वा श्रुतिरन्याऽनुमास्यते ॥
तावल्लब्धात्मक पूर्वमाचार प्रतिष्ठति ।
प्रतिष्ठितस्य वाचश्च कीदृशः परिकल्प्यताम् ॥
तेनाऽऽचारबलीयस्त्व एतत्त्व वेह युज्यते ।
ऋतीना वा बलीयस्त्व शास्त्रस्था वेति वर्ण्यते ॥
उभयोः श्रुतिमूलत्व न स्मृत्याचारयो समम् ।
सप्रत्ययप्रणीता हि स्मृतिः सोपनिबन्ना ॥
तथा श्रुत्यनुमान हि निर्विघ्नमुपजायते ।
आचारास्तु स्मृतिं ज्ञात्वा श्रुतिर्विज्ञायते ततः ॥
तेन द्वयत्तरित तस्य प्रामाण्य विप्रकृत्यते ।
न ह्येवैव श्रुतिः काचिदाचाराणा प्रवर्तिका ॥
मिताभिर्विप्ररीर्णत्वात्सांस्मृताभिः प्रवर्तनम् ।
नैकप्रपात्रकेनैव ह्याचाराणा विविधिमिति ॥
कचित्प्रकरणे कश्चित् कथं चिदुपस्यते ।

तद्यथाऽग्निप्रकरणे 'यत्सप्तदशवतीमुपदधात्यन्नमेवोभयतो दधाति तस्माद्दु-
भाभ्यां हस्ताभ्यां परिगृह्य पुरुषोऽन्नमचि' इति । सत्यपि हेतुवज्जिगदत्ये प्रासिद्धिरहिते
हेत्वसंभवात् । विधायिन्यते तु वेदे वचनेनेत्यनेन न्यायेन विध्यनुमानम् । न चैतन्नियो-
गतोऽर्थतः प्राप्तं येन 'तस्मात्प्रजा दश मासोऽङ्गमर्थं धृत्वा एकादशमनु प्रजायन्ते तस्माद्ध-
तर्यः प्रजा' इतिषत् स्वभावप्राप्तत्वेनार्थप्राप्तत्वेन वा 'तस्माद्दुत्तरे वयसि पुत्रान्पितोपजीवति'
इतिवदनुद्येतेत्यतो न्यायात्पुरुषवर्षविधिः । एवम् 'अन्नमेव तदग्निगतो दधाति तस्माद्द-
क्षिणेन हस्तेन पुरुषोऽन्नमचि' इति । तथा दीक्षितो नयनं दक्षिणं प्रथममङ्गुलं सव्यं
द्वि मनुष्याः पूर्वमङ्गुले विधृत्य' इति । तथा यूपैकादशिन्या द्वि द्वे रशने यूपमृच्छतः
तस्मात्स्त्रियः पुंसोऽतिरिक्तास्तस्माद्दुतेको बह्वीर्जाया विन्दते नैका बहून् पत्नीन्'
इति । तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽग्नीषोमीयविधिसंखण्डब्रह्मणेन त्वाष्ट्यघनिमित्तेन्द्रगतब्र-
ह्महस्यासुरीयविभागप्रतिग्रहप्रस्तावागतजनस्वल्पवतानां भूमिशयनाद्यानामांसमक्षणानभ्य-
क्षानक्षनाविलेखनाकर्तनादन्तधावनानक्षच्छेदनारज्जुसंसर्जनादीनां त्रिराश्रयिण्याणां प्रकर-
णातिरिक्तस्त्रीवर्मत्वावधारणम् ।

एवं च विप्रकीर्णानामशक्यैकत्र संहतिः ।

स्मृतिमेव दृढां मुक्त्वा तस्मादस्त्यन्तरा स्मृतिः ॥

तेनाऽऽचारः स्मृतिं यावदनुमातुं प्रवर्तते ।

स्मृतिर्लक्षश्रुतिस्तावद्धर्ममेवावधारयेत् ॥

तस्मादाचारेभ्यः स्मृतिर्वलीयसी सन्निवन्धनेति ।

(लोकवाक्यशेषयोर्विरोधे बलाबलचिन्तनम् ।)

त्रिवृत्तर्षश्चालादेर्लोकैऽभ्योऽर्थः प्रतीयते ।

वेदे तदभिप्युक्तैश्च तस्माद्भ्यो विलक्षणः ॥

तत्र किं तुल्यफलत्वात्पदार्थं लोकवेद्योः ।

समा विप्रतिपत्तिः स्यादप्य वैज्ञा बलीयसी ॥

लोके तावत्त्रिवृच्छब्दास्त्रिगुणत्वस्य वाचकः ।

त्रिवृद्भ्रज्जुस्त्रिवृद्भिर्वेदे तु नवके स्थितः ॥

त्रिवृद्वाह्निवमानमित्युक्त्वा तृचत्रयमनुक्रान्तामिति स्तोत्रीयैर्हनवकवचन एव त्रिवृ-
च्छब्दो विज्ञायते ।

तथाऽयं चरुशब्दोऽपि लोके स्थालीनिवन्धनः ।

याज्ञिकानां च वेदे च प्रभिद्धस्त्वोदुनं प्रति ॥

अनवस्थावितान्तरूपमपकौदनवचनो हि यान्तिकाना चरुशब्दः प्रसिद्धस्तथा वेदेऽपि
 'आदित्य प्रायणीय पयसि चरु' इति विहिते पश्चादुक्तमदितिमोदनेनेतिवचनाच्चौदन
 वचनत्व ज्ञातम् । एवमाश्ववाल प्रस्तर इत्यश्वजातीयवालमय प्रस्तरौ लोकप्रसिद्ध्या वि-
 ज्ञायते । वैदिकवाक्यशेषान्तु काशेष्वश्ववालप्रसिद्धि । एव हि श्रूयते "यज्ञो वै देवेभ्योऽश्वो
 भूत्वाऽपाक्रामत्सोऽपः प्राविशत् । स बालधौ गृहीतः स बालान्मुक्त्वा विवेश ह ।
 ते बालाः काशता प्राप्ताः" कार्योऽत प्रस्तरस्तु ते ।

ऐक्षणी विधृती ये च ते इक्षवयवात्मिके ।

लोके सिद्धे तथा वेदे काशानामेव मूलके ॥

एवमादिषु सर्वेषु प्रतिपत्तिविपर्यये ।

प्रतिपत्ते समानत्वाद्विकल्पो हि प्रसज्यते ॥

ननु च लोकप्रसिद्धैर्धर्म प्रत्यनङ्गत्वाद्देवप्रसिद्धिरेव ज्यायसी ॥

नैतदेव पदार्थेषु न हि वेदो विशिष्यते ।

अदृष्टहेतुवाक्यार्थे लोकात्स ह्यतिरिच्यते ॥

तस्मादुभयपि त्वेषा प्रतिपत्ति समा भवेत् ।

यदि वा पूर्वमाविष्वाहै किक्येव बलीयसी ॥

वेदानिरपेक्षा हि लोकप्रसिद्धिरात्मान लभते वैदिकी पुनर्लोकप्रसिद्धपदान्तरसामा-
 नाधिकरण्येन सिध्येत् ।

तत्र लोकाविरुद्धा या वैदिकी सैव गृह्यते ।

लोकसिद्धि व्यतिक्रम्य साऽऽत्मान नैव विन्दति ॥

'तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य' इति च तेषु लौकिकेषु पदार्थेष्वदर्शनाद्विरोधस्यार्थवादाना चान्यप
 रत्वेन गुणवादप्रायत्वात् । आदित्ययूपयनमानप्रस्तरस्वर्गाहवनीयादिवचनवत्कथमपि प्ररो
 चनाशेषत्वात् सज्ञासंज्ञिसवन्धकरणव्युत्पादन यापाररहितत्वाच्च न पदार्थप्रतिपत्त्यङ्गत्वम
 ध्यवर्त्तयते तदाश्रयणे च विधिविरोधप्रसङ्गात्तेष्वेव वा दर्शनाद्विरोधस्येत्यभिप्राय । तथा
 शास्त्रस्यमन्वादिप्रसिद्धिरप्यस्मत्पक्षानुगुणैव । यथाऽऽह—

कार्पासमुपधीत म्याद्विप्रम्योर्ध्ववृत् त्रिवृत् ।

त्रिवृता प्रन्धिर्नैकेनेति ॥

१ 'एणसूत्रमयं राक्षो वैदयस्याऽऽविक्रमेव च' इत्युत्तरार्थम् । मनु० २ अ० श्लो० ४४ ।

२ मुञ्जालम्बे तु कृतव्या कुशादमन्तकवत्त्वञ्चै । त्रिवृता प्रन्धिर्नैकेन त्रिभि पद्यभिरेव वा
 मनु० अ० २ श्लो० ४३ ।

तन्मात्समाऽपि तावद्भवत्विति प्राप्तेऽभिधीयते—

शास्त्रस्या प्रतिपत्तिर्या सैवात्र ज्यायसी भवेत् ।

धर्मस्य तन्निमित्तत्वात्मसाधनफलात्मन ॥

अर्थवादकृताऽप्येप्रतिपत्तिर्बलीयसी ।

तद्वाप्यत्वादृते नान्यत्सम्या एस्ति प्रयोजनम् ॥

गौणो वा यदि वा मुख्यो वेदेनाऽऽश्रीयते हि य ।

स धर्मसाधनत्वेन पदार्थोऽध्यवस्रीयते ॥

त्रिवृच्छब्द प्रयुक्तो यस्तोत्रीयानवक प्रति ।

वन्त शक्तस्तोऽन्यत्र नेतु नन्मशतैरपि ॥

तेन यत्र त्रिवृदश्लोम इति श्रूयते तत्र तेनैवार्थेन भवितव्यम् । एव स्तोमशब्दो यद्यपि ब्राह्मणस्तोम इत्यादिषु समुदायमात्रवचनत्वेन प्रसिद्धस्तथाऽपि 'त्रिवृदेव स्तोमो भवति पद्यदश स्तोमो भवति' इति वेदे श्रवणात् स्तुतेश्च मान स्तोम इति याज्ञिकस्मरणात्तथा स्तोमे ढविधि पद्यदशाद्यर्थ इति व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धैरवश्यमेव त्रिवृदादिषु लोकप्रसिद्धिरतिन्मणीया । यत्तु मनुवचन तद्बुभयाश्रयत्वात् समस्त्वेनापि युज्यते । यद्वा तत्रापि नवतन्तुवमेव त्रिवृच्छब्दात्प्रत्येप्यते तथा रशनात्रिवृत्वमपीति । यद्वा यथैवाय नवके दृष्टस्तथाऽय स्तोत्रीयामतेऽपीति यत्रैव तत्समवन्तत्रैव तत्प्रसिद्धचनुपाती भवति । यत्र तु सम्येवान्तरविषयत्व तत्र वेदिज्ञोऽर्थो गौणो गृह्यता लौकिको वा मुख्य इति तादृशो विषये मुर्यार्थत्वाद्दौकिकप्रसिद्धिरेव प्रहीतन्येत्युत्तरसूत्रे बक्षयाम । "चोदित तु प्रतीयेताविरोधात्" इति तथा चरुशब्दोऽप्यन्याम्यानेकार्थाभिधानप्रतिबद्धशक्तित्वादेकत्र नियम्यमानो याज्ञिकवेदप्रसिद्धिम्पामोडनाविषय एव भवति । आश्ववालेसवीशब्दौ तु यदि तावद्द्वैदिप्रयो गलब्धसमुदायप्रसिद्धित्वेन लौकिकविषयवप्रसिद्धिं जहतिस्तत सिद्धमेव शास्त्रस्यप्रतिपत्तिर्बलीयस्त्वम् । अथापि इयेन नात्युपाधितप्रसिद्धदयेनयागे गौणत्वद्वारा वाऽऽसप्रसिद्धि 'समानामितरच्छयेनेन' इत्यादिविवाऽऽश्रीयते । तथाऽपि शास्त्रकल्पितत्वाद्धर्म प्रति बलीयस्त्वम् ।

अथापि शब्दगौणत्व तथाऽपि बध्यत्तरम् ।

स्वतन्त्रस्य हि वेदस्य दृष्ट चेत्त निवार्यते ॥

गौण लाक्षणिक वाऽपि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदो यमाश्रयत्यर्थं वो नु त प्रतिवृच्छेत् ॥

न चात्र 'सादिगेषु वाक्यशेषात्' इत्येतेन तुल्यार्थत्व प्रतिपत्तिद्वयस्याप्यसदिग्वत्वात् ।

[५] चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन ॥ १० ॥ सि०

अथ याञ्छच्छान् आर्या न कस्मिंश्चिदर्थे आचरन्ति म्लेच्छास्तु
कस्मिंश्चित् प्रयुञ्जते यथा पिकु—नेम—सत—सामरसादिशब्दास्तेषु
संदेहः । किं निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन घातुतोऽर्थः कल्पयितव्य उत
यत्र म्लेच्छा आचरन्ति स शब्दार्थ इति । शिष्टाचारस्य प्रामाण्यमुक्तं

लीकिकी प्रतिपत्तिर्हि स्वार्थे नि सशया म्पिता ।
बैदिक्यापि तथा स्वार्थे बाधतेऽनो विपर्ययात् ॥
तस्माच्छास्त्रास्मिन्वैका प्रतिपत्तिर्बलीयसी ।
न समा मुक्तवाचाराविक्रष्टं ससकरे ॥ इति ॥ ९ ॥
(इति यत्रवराहाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

ये शब्दा न प्रसिद्धा म्युरार्यावर्तनिवामिनाम् ।
तेषां म्लेच्छप्रसिद्धोऽर्थो ग्राह्यो नेति विचिन्त्यते ॥

तथा—

निरुक्तयाक्रियाद्वारा प्रसिद्धि किं बलीयसी ।
समुदायप्रसिद्धिर्वा म्लेच्छस्यैवाप वा भवेत् ॥

म्लेच्छप्रसिद्धिव्यवहृतीर्बन्धयेऽपि समुदायैरुदितेन स्वरूपगतेन ज्ञायसी प्रतिपाति ।

तत्र प्रयोक्तृर्दान्यम्यरूपबन्धवत्तयो ।
किं तु न्यायनर युक्तं ज्ञातमित्यत्र चिन्त्यते ॥

तथा—

निरुक्तव्याप्तिद्वारा किं शास्त्रम्या बलीयसी ।
किं वाऽन्यत्रविशेषनननात्मैव दुर्बला ॥
एव नानोपपत्तित्वात्संदेहे तावदुच्यते ।
निरुक्तयाक्रियाद्वारा प्रतिपत्तिर्बलीयसी ॥
शास्त्रम्या वेत्यनेनापि कल्प्याऽपि हि बलीयसी ।
मन्मूलस्य प्रमाणत्व मायस्यापि वर श्रितम् ॥
न सिद्धमध्यमन्मूलमाश्रयेण हि दुषितम् ।
कथं वेदगते शब्दैर्म्लेच्छमोऽर्थं प्रतीयते ॥
येषां दर्शनमात्रेऽपि वेद एव न पठ्यते ।
ममापाऽपि च न म्लेच्छैः महाऽऽर्यावर्तनिवामिनाम् ॥

नाशिष्टस्मृतेः । तस्मान्निगमादिवशेनार्थकल्पना । निगमादीनां चैवमर्थ-
वृत्ता भविष्यति । अनभियोगश्च शब्दार्थेष्वशिष्टानामभियोगश्चेतरेषाम् ।
तस्माद्भानुतोऽर्थः कल्पयितव्य इत्येवं भाते द्रुमः । चोदितयशिष्टैरपि

*The meaning of
to and can.*

तत्र तेषु प्रसिद्धोऽर्थः कथमर्थः प्रतीयताम् ।
एवं च सति यस्यापि प्रसिद्धिर्नोपलभ्यते ॥
तस्यापि श्लेच्छदेशेषु सर्वेष्वन्वेष्यतां व्रजेत् ।
ततश्च निगमादीनां च कश्चिद्विषयो भवेत् ॥
अनन्तश्लेच्छदेशांश्च कः सर्वोऽनुपलप्स्यते ।
य एव स्यादनन्विष्टस्तत्र शङ्का प्रसज्यते ॥
अनन्तेषु हि देशेषु कः सिद्धः केति गम्यताम् ।
निगमादिवशाच्चाद्य भानुतोऽर्थः प्रकल्पितः ॥
द्वित्रेष्वहःसु बाध्येत प्रयोगान्श्लेच्छचोदितात् ।
श्लेच्छाचाराप्रमाणत्वमप त्वध्यवसायते ॥
आर्यावर्ते ततः शक्या प्रसिद्ध्यन्वेषणक्रिया ।
तस्याश्चरूपेण कालेन सदसद्भावनिर्णयः ॥
ततश्च निगमादीनां मुक्तातः स्वार्थगोचरः ।
तस्मात्तदर्थवत्त्वाय श्लेच्छाचाराप्रमाणाता ॥
धर्मे चानादरात्तेषां अश्येतायोऽपि शब्दवत् ।
न चास्ति संस्कृतः शब्दः कश्चिन्श्लेच्छापमापणे ॥
संस्कृतप्रतिरूपा हि तद्भाषार्थान्तरे स्थिता ।
न चापाचकरूपाणां पाचकत्वं कथंचन ॥
आर्थाश्च श्लेच्छभाषाभ्याः कल्पयन्तः स्वकं वदन् ।
पदान्तराक्षरोपेतं कल्पयन्ति कदाचन ॥
न्यूनाक्षरं कदाचिच्च प्रक्षिपन्त्यधिकाक्षरम् ।

तद्यथा द्रौविडादिभाषायामेव तावद्दृग्जनान्तभाषापदेषु स्वरान्तविभक्तिस्त्रीप्रत्यया-
दिकल्पनापिः स्वभाषानुरूपानर्थात्प्रतिपद्यमाना दृश्यन्ते । तद्यथा चोरित्युक्ते चोरपद-
वाच्यं कल्पयन्ति पन्नानमतारित्युक्तेऽतर इति कल्पयित्वाऽऽहुः । सत्यं दुस्तरत्वादतर

१ चोर-अतर-भाष-माल-चैर-इत्येतेषा शब्दानां वनेण ओदन-मार्ग-सर्प-
सल्ल-उदररूपेभ्येषु प्राविशानामन्वेषिणं प्रयोगी वरते ।

शिष्टानवगतं प्रतीयेत यत् प्रमाणेनाविरुद्धं तदक्षगम्यमानं न न्यारयं
त्यक्तुम् । यत्तु शिष्टाचारः प्रमाणमिति, तत् प्रत्यक्षानवगतेऽर्थे । यत्त्व-
भियुक्ताः शब्दार्थेषु शिष्टा इति । तत्रोच्यते अभियुक्ततराः पक्षिणां
पोषणे ऋग्ने च श्लेच्छाः । *in the catching & rearing of birds*

एव पत्या इति । तथा पापशब्द पकारान्त सर्ववचनपकारान्त कल्पयित्वा सत्य पाप
एवासाविति वदन्ति । एव मालशब्द स्त्रीवचन मालेति कल्पयित्वा सत्यमित्याहु ।
वैरशब्द च रेफान्तमुदरवचन वैरिशब्देन प्रत्याम्नाय वदन्ति । सत्य सर्वम्य क्षुधित-
म्याकार्ये प्रवर्तनादुदर वैरिकार्ये प्रवर्तत इति । तद्यदा द्रविडादिभाषायामीदृशी स्वच्छ-
न्दरूपना तदा पारसीवर्षैरयवनरामकादिभाषासु किं विकल्प्य किं प्रतिपत्स्यन्त इति न
विदुम ।

तस्मान्श्लेच्छासिद्ध यत्पदमार्थविकल्प्यते ।
न कश्चित्तत्र विश्वासो युक्त पदपदार्थयो ॥
निरक्तयात्रियाद्वारा यस्त्वर्थ परिगम्यते ।
विरुनेमादिशब्दानां स एवार्थो भविष्यति ॥ इति प्राप्तम् ।
एव प्राप्ते वदामोऽत्र पद निपुणदृष्टिभि ।
विज्ञायाताविनष्ट यत्तत्तदर्थ भविष्यति ॥

देशभाषाप्रशपदानि हि विप्लुतिभूयिष्ठानि न शक्यन्ते विवेक्तुम् ।

यत्तु वेदतदङ्गेषु पद दृष्टमविप्लुतम् ।
श्लेच्छभाषासु तद्रूपमर्थे वचन चोदितम् ॥
तत्तथैव प्रतीयेत प्रमाणेनाविरोधत ।
विरुनेमादि तद्वच्चैव निपुणैस्वपारितम् ॥
चोदितं श्रुपद्विष्ट वा प्रयुक्त वा क्रियागतम् ।
श्लेच्छैरवधृत पश्चादादिभाषाविके वचिन् ॥
तादृशं तु प्रतीयेत प्रामाण्येनेति निश्चितम् ।
न तद्वर्मप्रमाणेन वेदाद्येन विज्ञाने ॥

अपि च—

पदार्थपदमच्यज्ञानापेक्षप्रवर्तनान् ।
प्रसिद्धिर्धम नशम्या वाच्यार्थायानुगम्यते ॥
विकल्पिप्रच्छवत्त्वं वा श्लेच्छैर्धमपारितम् ।
अविरोधात्प्रमणेन तद्विद्यापेक्षोदितम् ॥

यत्तु निगमनिरुक्तव्याकरणानामर्थवचेति । तत्रैपामर्थवत्ता भविष्यति,
न यत्र श्लेच्छैरप्यवगतः शब्दार्थः । अपि च निगमादिभिरर्थं कल्प्य

चोदित वा प्रमाणेन वेत्तेनेत्यस्य सगति ।

आर्थैः सहाविरुद्धत्वात् तस्य तैरप्यपेक्षणात् ॥

यथैव होमादय पशवयवा वेदे चोदिता सन्तोऽवर्ध्वादिभि स्वयमज्ञायमानार्थ
त्वाद्ये नित्य प्राणिबधामियुक्तास्तेभ्य एवावधार्य विनियुज्यन्ते । यथा च निपातेऽप्युक्त्वा
चूट दक्षिणेति विहिते य एवैतेन व्यवहरन्ति तेभ्य एवार्थतत्त्व ज्ञात्वा क्षीयते । तथेह
पिकनेमतामरसादिचोदित सत्तेदाटार्थावर्तनिवासिम्यक्षाप्रतीयमान श्लेच्छेभ्योऽपि प्रतीयेत
लोकवगम्यनित्यशब्दार्थाम्युपगमाविरोधात् स्वेनैव प्रमाणेन प्रतीयेतेति । यत्तु शास्त्र-
बलीयस्त्वादेतदग्रहणमिति । तन्न । अविरोधे दुर्बलम्यापि ग्राह्यत्वाद्यदेवात्यन्त प्रमाणा-
भासमेव मृगतुष्णाज्ञानवद्भवति तत्सर्वदेव परिहर्तव्य, यत्पुनर्बलवद्विरोधापेक्षमप्रमाण
भवति तद्विरोधाभावात्प्रमाणमेवेत्यवधारणीयम् । न चैवमादि विरुध्यते । विपरीतार्थ
प्रसिद्धचन्तराभावात् । अत एव वैदिकवाक्यार्थस्वविषयप्रयुक्तपदार्थमात्रामियुक्ततरार्थप्र
सिद्धिबलीयस्त्वावयवम् ।

प्रसिद्धौ विद्यमानाया तद्वलीयस्त्वमिष्यते ।

असत्या तु बलीयस्त्व न- यास्तुतवलोपमम् ॥

अष्टकादिषु ह्यदृष्टार्थेषु समूह्येषु समर्थमाणेषु गवादिपदम्बरूपतदर्थज्ञानेषु च सत्य
मार्थाणामाप्ततरत्वाभियुक्ततरत्वे विद्येते । पित्रादिषु त्वार्थत्रलेनैवावगतम्बरूपमात्रवाचक-
त्वेषु वाच्याविशेषज्ञानरहितत्वेनाऽऽर्थेषु निर्व्यापारीभूतेषु पशवदृष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थानाविशब्द-
प्रयोगलब्धसम्बन्धप्रसिद्धिश्लेच्छप्रयोगेभ्योऽर्थनिर्णये सति न किञ्चिद्विरुद्धमाकाङ्क्षितपदा-
र्थज्ञान च सेत्तपति । निगमनिरुक्तव्याकरणैरपि न चैवमादीनामर्थान्तर किञ्चिदुदाहृत,
यत्प्राप्य कृतार्था सन्त इत्येवा प्रसिद्धि परित्यजेम ।

कारुणिक्या प्रसिद्धेश्च या कल्पता सा बलीयसी ।

तस्या सत्य हि नाऽऽत्मानमितरा लब्धुमर्हति ॥

आश्रयाणा च दीर्घस्य धर्म प्रति निरूपितम् ।

दृष्टार्थव्यवहारेषु कृप्यात्राविव सुख्यताम् ॥

तस्माद्यथैव सेवाद्यै गृह्यादिषु च कौशलम् ।

श्लेच्छानामपि च तद्बलमिधेयार्थनिर्णये ॥

शब्दम्बरूप तावतेनाभियुक्तवाञ्छिरविनष्टाविनष्टत्वेन न विविक्षीरन् । यस्तु कथ-

मानेऽव्यवस्थितः शब्दार्थो भवेत् । तत्रानिश्चयः स्यात् । तस्मात् पिक
इति कोपिलो शाश्वः, नेमोऽर्थ, तामरसं पत्रं, सत इति टारुमयं पत्रं,
परिमण्डलं शतच्छिद्रम् ॥ १० ॥

[६] प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥ पू०

इह कल्पसूत्राण्युदाहणम् । माशकं, हास्तिकं, कौण्डिन्यकमित्येवं-

मध्यविनष्ट एव शब्दन्तेषामपि प्रयोगविषयमापन्नन्तस्य चाऽऽर्थवद्देवानादिवृद्धव्यवहारपर-
म्पर्याऽर्थं जानन्ति तत्किं तेषां निराकर्तुं शक्यते ।

पश्रोण्येवार्वाणादि यच्च तद्देशसमवम् ।

तैरेवाकथितं नाम तच्च को वेदितुं क्षमं ॥

तस्मान्न तेषां व्यवहारप्रसिद्धौ दौर्बल्यम् ।

निरुक्तदेश्य सिद्धेऽर्थे तन्निमित्तादिमात्रे ।

व्यापारो न च पूर्वार्धप्रतिपत्तौ स्वरूपतः ॥

निरुक्ते न तावहोक्विव्यवहारप्रसिद्धान्येव पदानि तद्वृत्तिक्रियानिमित्तशब्दप्रयोगमा-
कृत्वेन निरुच्यते । व्याकरणेनापि प्रसिद्धार्थानामेवाविनष्टस्वरूपान्वाख्यानामात्रं क्रियते तत्र
प्रासाङ्गिकमेव कियदप्यर्थनिरूपणम् । तानि स्वविषयावन्त्यत्र दुर्बलानामपि न बाधकानि ।

यस्य चान्विषयमाणाऽपि प्रसिद्धिर्न भविष्यति ।

वाप प्रदर्शितद्वारा तत्र कल्प्याऽऽश्रयिष्यते ॥

वित्तिष्ठा बहुरूपा च या सदेहप्रदायिनी ।

अनन्योपायनामात्रे क्वचिदेव ग्रहीष्यते ॥

न चार्थप्रत्ययानङ्गनिरुक्ताद्यप्यनर्थकम् ।

पदह्रवेदविज्ञानपूर्वकर्मक्रियाफलान् ॥

यथा महाभारतनिर्षेचनान्नास्त्याने द्वैपायनेनोक्तम् ।

महत्शब्दाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापं प्रमुच्यते ॥

इत्येव निरुक्तव्याकरणाद्यज्ञानुगृहीतवेदाध्ययनननितकर्मविभोघपूर्ववानुष्ठानायत्तरवात्
स्वर्गादिसिद्ध्यर्थपूर्वमिद्धोऽन्युत्पन्नरूपे च ज्ञातेऽपि निरुक्तावगतवात्पर्यपूर्वकनामार्थज्ञान-

(१) पश्रोणे पीतर्वाशयं बहुसूत्र्य महापनमित्यमर ।

(२) कप्लुचो वारवाणोऽश्रीत्वमर ।

लक्षणकानि किं प्रमाणमप्रमाणं वेति संदिग्धानि । किं मासम् । मयो-
गस्य शास्त्रं प्रमाणमेवंजातीयकामिति द्रुमः ।

द्वारवाक्यार्थप्रतिपत्तिपूर्वकानुष्ठानादेवाद्यसिद्धिरिति श्लेच्छसिद्धापिकाद्यर्थग्रहणेऽपि ङि
कादीनामर्थवत्ता सिद्धेति ॥ १० ॥

(इति विकनेमाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

कल्पसूत्राण्युदाहृत्य संप्रत्येतद्विचार्यते ।

किमेतेषां स्वसूत्राणां प्रामाण्यं वेदवद्भवेत् ॥

किं वा वेदत्वमेवैषां मन्त्रब्राह्मणवन्मतम् ।

वैदिकार्थप्रबन्धाद्धि नैतेषां स्मृतितुल्यता ॥

आह । के पुनः कल्पाः कानि सूत्राणीति । उच्यते ।

सिद्धरूपः प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ॥

ते कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते ।

कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनम् ॥

सूत्रं तु सूत्रनात्तेषां स्वयं कल्प्यप्रयोगकम् ।

कल्पाः पठितासिद्धा हि प्रयोगाणां प्रतिकृतु ॥

बोधायनीयवाराहमाशकादिप्रबन्धवत् ।

स्वसंज्ञापरिमाषामिर्यदुत्सर्गापवादनम् ॥

हेतुदृष्टान्तवत्सूत्रं तल्लक्ष्यव्यापि लक्षणम् ।

आश्रयायनकं सूत्रं बैजावापिकृतं तथा ॥

द्राह्यायणीयलाटीपकात्यायनकृतानि च ।

तत्र सकलप्रत्यक्षवदप्रतिषाद्यक्रतुप्रयोगोपनिषन्धनादन्तर्हितविप्रकीर्णानुमेयप्रायश्चित्ति-
मूलस्मृतिबन्धनेभ्यो महानेव कल्पसूत्राणां विशेषोऽस्तीति न तत्तद्गतभ्यायं व्यवस्थाप्य
प्रामाण्यानि विज्ञायन्ते ।

अप्रामाण्यं स्मृतीनां च यदशब्दतयोदितम् ।

पूर्वपक्षे न तद्वक्तुं कल्पसूत्रेषु शक्यते ॥

प्रत्यक्षवेदशब्दत्वात्तदुक्ता नापशब्दता ।

न ह्यत्यन्तानृतं वक्तुं शक्यते पूर्वपक्षिणा ।

स्मृत्यधिकरणे चाप्रमाणत्वं मूलानुपपत्त्या पूर्वपक्षेऽभिधाय सिद्धान्तेऽनुमितश्रुतिमूल-
त्वेन प्रामाण्यं स्थापितम् । एतानि च न तत्रोदाहृतानि पूर्वपक्षहेत्वसंभवात् । न चैषा-

यथैव कथादिप्रोक्ताः शास्त्राः काठकादिसमाख्यायाऽभिधीयन्त इत्यकृत्रिमाः स्थापि-
तास्तथैव वेदसामान्नातमशकादिसमाख्यातग्रन्थनियताऽपि प्रत्येतव्या । यथा सामसू-
क्तानामिदमस्याऽऽर्षमिदमस्येति सत्यामपि तन्निमित्तायां समाख्यायां न नित्यत्वप्रतिघातः ।
एवं प्रख्यातार्षिप्रकल्पसूत्रग्रन्थानामपि । तथा हि—

न तावदनृषिः कश्चित्स्मर्यते कल्पसूत्रकृत् ।
कर्तृत्वं यदृषीणां तु तत्सर्वं मन्त्रकृतसमम् ॥

यथा शैशवं भवति शिशुर्वा अङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृदासीदित्यत्र मन्त्र-
कृच्छब्दः प्रयोक्तारि प्रयुक्त एवं तस्य तस्य कल्पस्य सूत्रस्य वा प्रयोक्तारस्तत्कृत्रि-
त्वेन व्यपदेश्यन्ते । ब्रह्मयज्ञविधाने च 'एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीर्यात्' इत्युक्त्वा ह्यत्रपञ्चे
'यदृचोऽधीते यद्यज्ञंपि यत्सामानि यद्ब्राह्मणानि यदितिहासपुराणानि यत्कल्पान्' इति
तज्जप्यमानत्वेन विधानाद्यार्षत्वमेव विज्ञायते । पुरुषकृतानां जपनिमित्तधर्महेतुत्वेन
नित्यविधिविषयत्वासंभवात् । अरण्यपराशरशास्त्राद्ब्राह्मणस्य च कल्परूपत्वात्सर्वयाज्ञी-
कैश्च स्वशास्त्राधीतव्यतिरिक्तकल्पसूत्रकारोपन्यस्तपक्षतुल्यबलत्वाध्ययसत्तानात्कल्पमन्त्रा-
णां चैतरसामान्याधीतवत्कृतुविनियोगाश्रयणात् तुल्यत्वम् ।

आर्षेयवचनं नित्यपर्यायत्वेन गम्यते ।
आर्षेयत्वप्रसिद्धिश्च कल्पसूत्रेष्ववस्थिता ॥

काठद्राह्यायणसूत्रकाराभ्यामपि च दृढकल्पप्रामाण्यापेक्षयेदं माशकमपेक्ष्य 'तत्रप्रत्यक्ष-
विहितं चाऽऽर्षकल्पेन तत्रानुमानं न विद्यते' इति ब्राह्मणविहितादप्यार्षकल्पविहित-
गरीयस्त्वमङ्गीकृत्योक्तम् । कात्यायनेन च कृतःक्षणसूत्रप्रणयनप्रक्रमेऽभिहितं यज्ञविषय-
ब्राह्मणगतस्तोत्राविविवाहयज्ञेषु यथा माशकं तत्रप्रामाण्यात्करिष्यते न तन्निरपेक्षशुद्ध-
ब्राह्मणप्रामाण्यादिति । तथा च प्रायणीयाग्निष्टोमसाम्नि यज्ञायज्ञीयेन सह वैकल्पिकं
जरायनोधीयमग्निष्टोमसाम् कार्यमिति पञ्चविंशब्राह्मणेऽभिहितमपि माशकातुवृत्त्या का-
त्यायनेनाऽऽर्षवीथगायत्रतृतीयत्वेनजरासादिति लक्षितम् । आर्षवीथगायत्रीगतगायत्रान-
न्तरसाम्नो हि तेन समिति संज्ञा कृता । तस्माच्च परत्वेन पदैकदेशप्रयोगेण जराबो-
धीयमुक्तं देशब्देन च ज्यौतिष्टोमिकाग्निष्टोमसामसंज्ञाभूतेन यज्ञायज्ञीयमेवाग्निष्टोमसा-
मत्वेन नियतम् । यदि च कल्याद्ब्राह्मणमतिरिक्तं कात्यायनोऽमंस्यत ततः प्रत्यक्षब्रा-
ह्मणदृष्टं विकल्पमेवावश्यत् ।

बहुवेदगतन्यायविवेकज्ञो यद्वश्रयीत् ।
कात्यायनो न तद्वाच्यमन्यायमिति मादृशैः ॥

सत्यवाचामेतानि वचनानि । कथमवगम्यते । वैदिकैरेषां संवादी
 भवति । य एव हि वेदे ग्रहास्त एवेह, या एव वेदे इष्टकास्ता एवेह ।
 तस्मात्सत्यवाच आचार्याः ।

आचार्यवचनानां च प्रामाण्यं श्रूयते श्रुती ।
 अद्धानां च प्रणेतार आचार्या ऋषयो मताः ॥
 यथा च सर्वशास्त्रानां संवादात्तुल्यकल्पता ।
 तथैव कल्पसूत्राणामिति प्रामाण्यतुल्यता ॥

यान्यप्यप्रत्ययिनपुरुषवचनानि प्रमाणान्तरसंगतार्थानि भवन्ति तान्यपि सत्यत्वेना-
 वधार्यन्ते किमद्ग पुनः सत्यवाचा वचनानि ।

सत्यवाचां च वाक्यानि वैदिकैः संगतानि च ।
 ज्ञातमत्यानि तान्येवं कोऽन्यथा कल्पयिष्यति ॥

अपि च—

वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति कल्पैः कर्माणि याज्ञिकाः ।
 न तु कल्पैर्विना केचिन्मन्त्रब्राह्मणमात्रकात् ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकं स्वान्यायाध्ययनविधिवचनं प्राग्दर्शितं कल्पग्रहणात् ।

अथ वा संप्रदातृणामध्येतृणा च यादृशः ।
 मन्त्रब्राह्मणयोर्यत्नः कल्पसूत्रेषु तादृशः ॥
 अनुयोगेषु वेदाना घटिकामार्गवृत्तिषु ।
 न कल्पसूत्रहीनानां लभ्यते कृत्स्नवेदता ॥
 तस्मात्कर्मप्रयोगाणां शास्त्रमेतदतिस्फुटम् ।
 वेदो वा वेदतुल्यं वा कल्पसूत्राद्यमंशयम् ॥
 एतेन धर्मस्त्राणामद्धाना चापि वेदता ।
 तत्तुल्यताऽपि वा वाच्या सर्वेषां सर्वहेतुभिः ॥
 धर्मशास्त्रपदं येषु सर्वकालं प्रयुज्यते ।
 प्रयोगशास्त्रता तेषां वेदज्ञः को हरिष्यति ॥
 अपि चाद्धानि वेदाश्च धर्मशास्त्रं च तुल्यवत् ।
 विद्यास्थानानि गण्यन्ते सर्वदा वेदवादिभिः ॥

१ वेदकीशलेनिशामार्थं तन्मन्त्रेद्भागविद्वन्लेख्यानि घटिकाया कुम्भाम्याया निक्षिप्य तत्सद्वेद
 भागपरीक्षाकाले तान्याहृष्य आकृतलेख्यविह्वितं पठन्त्यथेतारो न शुभन इति घटिकामा वर्तिनोऽ-
 नुयोगाः इति ।

आचार्यवचः प्रमाणमिति च श्रुतिः । प्रत्यक्षतः प्रामाण्यमनवगतमिति ^{(as not directly proved (as it done in the same १० २६)}
यद्युच्येत, प्रमाणान्तरेण वचनेनावगतमिति न दोषः । वेदवाक्यैश्चैषां
तुल्य आदरः । तस्मात् प्रमाणम् ॥ ११ ॥

किं च—

कर्मणां ब्राह्मणोक्तानां यथा मन्वा, प्रकाशका ।
अष्टक्रपार्वणादीनां दृश्यन्ते ते तथैव हि ॥
तथाऽवकीर्णियागादि कृच्छ्रचान्द्रायणादि वा ।
वेदमन्त्रप्रकाश्यं सत्स्वयं कथमवैदिकम् ॥
सिद्धवह्निशिश्रत्वादि यच्च मन्वैरनुद्यते ।
चौलोपनयनप्राप्तं तत्स्यात्कथमवैदिकम् ॥
एवं च वेदमूलत्वं किमेषामनुमीयते ।
संभवत्येव वेदत्वे नित्यत्वे चापि तत्समे ॥
वेदं हि कल्पयित्वैभ्यः पुनस्तस्यापि नित्यता ।
वक्तव्यैव वरं तेन सा तेष्वेवावधारिता ॥
सिद्धानां नित्यतैवैका सुबोधा वेदताऽपि वा ।
असंशयितवेदार्यविषयत्वात्प्रकरूप्यते ॥
तस्माद्दर्पसहस्रेऽपि यस्य न ज्ञायतेऽवधिः ।
न तत्कृतकता लब्धा लभते नित्यमूलताम् ॥
यान्येव धर्मशास्त्राणां मूलवाक्यानि मन्मसे ।
तान्येवैतानि पठ्यन्त इत्थेतत्कल्पितं वरम् ॥
मन्वादिभिरवश्यं च स्वग्रन्थप्रतिपादने ।
तान्युपन्यसनीयानि शिष्याणां वेदवादिनाम् ॥
तेन तान्येव तैरेभ्यः संप्रदानीति गम्यते ।
के हि तेषूपलब्धेषु गृह्णीयुः प्रतिकञ्चुकान् ॥
यथा च धर्मशास्त्राणां नाद्यत्वे प्रतिकञ्चुकाः ।
ग्राह्यास्तथा पुराऽप्यासन्न वेदप्रतिकञ्चुकाः ॥
संप्रदायविनाशाच्चेद्भ्रंशस्तदसमर्पणम् ।
मन्वादिष्वनुमीयेन स्वग्रन्थाकरणं तथा ॥

वेदवाक्यार्पणं येषां खण्डशो नामिसमतम् ।
 स्वग्रन्थकरणं तेषां वेदम्याने कथं भवेत् ॥
 वेदादेव च विज्ञातो वेदार्थः साधयेत्फलम् ।
 नान्यस्मात्पुरुषग्रन्थान्मन्त्रामासात्स्मृतौ यथा ॥
 कृता मन्वादिर्मिथद्वन्न मन्त्रप्रतिकञ्चुकाः ।
 न हेनेन स्मृतं कर्म मिव्यनीत्यवधारणात् ॥
 तथैव तैर्न कर्तव्या ब्राह्मणप्रतिकञ्चुकाः ।
 नावेदविहितं कर्म फलतीति हि निश्चितम् ॥
 न चभिर्भिन्नेशम्यवेदवाक्यसमुच्चयः ।
 कृत इत्यवगन्नन्यमीदृक् ग्रन्थावधारणात् ॥
 ईदृगेवं क्रमश्चायं वेदग्रन्थ इतीदृशी ।
 युज्यते हि मतिः कर्तुं न मूलान्तरकल्पना ॥
 तेन प्रयोगशास्त्रत्वं तद्वैवाऽऽपतितं बलात् ।
 धर्म प्रत्यप्रमाणत्वं यद्वैवा न संमतम् ॥
 चौदनालक्षणे धर्मं पूर्वमेवावधारिते ।
 अवेदम्य प्रमाणत्वं ब्राह्मणस्यापि नेप्यते ॥
 तेनैवा धर्मशास्त्राणां न वा धर्मोपयोगिता ।
 वेदना वाऽभ्युपेतव्या गतिर्नास्त्यान्तरालिकी ॥
 वदन्ति धर्ममेतानि षोडशा गमयन्ति च ।
 अशक्यमीदृशं वक्तुं यावदुक्तप्रमाणैः ॥
 उक्तमर्थं परित्यज्य यदनुक्तं प्रतीयते ।
 अनुक्तेन च साऽप्यर्थ इति किं नोपपद्यते ॥
 तस्माद्भ्रमप्रसोक्तस्य मत्साऽऽज्जस्य तस्मिन्मत्स्य ।
 प्रमाणं धर्मशास्त्रं स्यान्न वेदव्यवधानवत् (?) ॥
 शाक्यादिनिर्मिते धर्मशास्त्रामामे निराकृते ।
 धर्मप्रयोगशास्त्रत्वं तस्य वेदमिहोच्यते ॥
 येनैवाकृतकस्य हि वेदम्य प्रतिपाद्यते ।
 न्यायेन तेन शाक्यादिग्रन्थस्यापि सदित्यपि ॥

नासन्नियमात् ॥ १२ ॥ सि०

नैतदेवम् । असन्नियमात् । नैतत्सम्यग्निबन्धनम् । स्वराभा-
 वात् ॥ १२ ॥ (असन्न पूर्वप्रसक्तं यथाहोत्रोपासनादिति निबन्धात् निमित्तात्) ॥ ३३५

बोधकत्वात्प्रमाणत्वं स्वतस्तस्यापि लभ्यते ।
 न च संदिह्यते बुद्धिर्न विपर्ययते क्वचित् ॥
 अकर्तृकतया नापि कर्तृदोषेण दुष्यति ।
 वेदवद्बुद्धवाक्यादिकर्तृस्मरणवर्जनात् ॥
 बुद्धवाक्यसमाख्याऽपि प्रवक्तृत्वनिबन्धना ।
 तद्बुद्धत्वनिमित्ता वा काठकाङ्गिरसादिवत् ॥
 यावदेवोदितं किञ्चिद्देवप्रामाण्यसिद्धये ।
 तत्सर्वं बुद्धवाक्यनामतिदेशेन गम्यते ॥
 तेन प्रयोगशास्त्रत्वं यथा वेदस्य संमतम् ।
 तथैव बुद्धशास्त्रादेर्वक्तुं मीमांसकोऽर्हति ॥ इति ॥ ११ ॥
 एवं प्राप्ते वदामोऽत्र तत्रासन्नियमादिति ।
 असन्नियन्तं ह्येतत्पूर्वोक्तं सर्वमीक्ष्यते ॥
 इहैका परमार्थेन बुद्धिरर्थेषु जायते ।
 अन्या भ्रान्तिरज्ञाताऽपि त्वन्या जाताऽपि दुष्यति ॥
 परेण सह केवाचिद्वा को वाक्यानि जल्पताम् ।
 उक्तयः प्रातिमासिकयो जायन्ते परवाक्यतः ॥
 म्वसंवेद्यं च सिद्धान्तमात्मीयमपि जानताम् ।
 छायां तथाऽपि रक्षन्तो जल्पन्ति प्रतिशब्दकैः ॥
 यथा मीमांसकव्रस्ताः शाक्यवैशेषिकादयः ।
 नित्य एवाऽऽगमोऽस्माकमित्याहुः शून्यचेतनम् ॥
 प्रद्वेषाद्देवपूर्वत्वमनिच्छन्तः कथंचन ।
 तन्मात्रेऽपि च भूयिष्ठामिच्छन्तः सत्यवादिताम् ॥
 भूयसा वेदनाह्यत्वाद्बुद्धादिवचसाममी ।
 अहिंसाद्यप्यतत्पूर्वमित्याहुस्तर्कमानिनः ॥
 ततश्च वीरुषेयत्वाद्प्रामाण्यमनीन्द्रिये ।
 प्रागुक्तैर्वेदनित्यत्ववागमासैर्विशोध्यते ॥

यादृशतादृशमीमासकैरप्यतीन्द्रियविषयपुरुषवचनप्रामाण्यनिराकरणादपौरुषेयत्वाध्यवसायनिराकृतकारणदोषाशङ्कनिरपवादप्रामाण्यसिद्धिं प्रतिहन्तुमशक्या मन्यमाना निरुत्तरीभूता बालानुकरणवाक्यसदृशै स्ववाक्यैर्व्यवलिख्यमानहृदया सन्तोऽपि प्रक्षीणकुहेतुवचनजाला कन्यावरणार्थागतमूर्खवरगोत्रप्रश्नोत्तरवत् ।

यदेव भवता गोत्र तदस्माकमपीतिवत् ।

आहु स्वागमनित्यत्व परवाकयानुकारिण ॥

अम्मदीयमिद वाक्य भवतामिति चोदिता ।

जल्पन्त्यस्मान्मेवैतच्छ्रुत्वा मीमासकैर्हृतम् ॥

त्यक्तलज्ज ब्रुवाणो हि वाचोयुक्तिमनर्थिकाम् ।

कुर्वन् परातिसधानमश्रान्त कोऽवसीदति ॥

तत्र शाक्यै प्रसिद्धाऽपि सर्वक्षणिकवादिता ।

त्यज्यते वेत्सिद्धान्ताज्जल्पद्विर्नित्यमागमम् ॥

धर्मस्तेनोपदिष्टोऽयमनित्य सर्वसम्भृतम् ।

क्षणिका सर्वसम्भारा अस्मिपराणा कुत क्रिया ॥

बुद्धिबोध्य त्रयादन्यत्ससृष्टे क्षणिक च तत् ।

तथा शब्देऽपि बुद्धेर्नियमान्नाभियक्तिर्द्वेषाऽपि दोषादित्येवमोदिमि सर्वदा पदार्थसंबन्धानित्यत्वप्रतिपादनात्तद्विपरीतमागमनित्यत्वमभ्युपगम्यमान लोकोपहासास्पदमात्रमेव भवेत् ।

तथा हि—

यस्तन्तूननुपात्तय तुरीमानपारग्रहात् ।

पठ कर्तुं समीहेत स ह्यग्या योम मुष्टिभि ॥

यावदागमनित्यत्वेदमत्रारूपकल्पिते ।

हेत्वाभासाग्निर्निर्गमे तर्हिमस्तद्वेदम दुष्करम् ॥

व्यवहारनित्यताशब्दश्च त्रियानित्यत्वपर्याय तद्यस्य शब्दार्थसंबन्धानामनित्यत्वं तस्य तदाश्रयव्यवहारनित्यत्व किमाधार मनिप्यतीत्यतिदु सपाठम् ।

न च शब्दार्थसंबन्धदूष्यत्वमनित्यताम् ।

नित्यता व्यवहारस्य निराधाराऽवच्छरूपते ॥

शब्दादिषु विनश्यत्सु व्यवहार क वर्तनाम् ।

ग्निर्तथा धर्मतेत्येतन्मर्थशून्यमतो वत् ॥

ण्येदयपि न निर्दुष्ट शक्या षण्णविनाशिनी ।

किमुन ग्निस्तथा साह एतेष्वर्थैकवाक्यता ॥

तेनानित्यशब्दवादिनामागमनित्यत्वानुपपत्तेरतीन्द्रियविषयस्य च वाक्यस्य प्रयोग-
शास्त्रत्वामावाज्ञासन्नियमादित्युच्यते ।

असाधुशब्दमूषिष्ठाः शाक्यनैनागमादयः ।

असन्नित्यन्वयत्वाच्च शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥

मागधदासिणान्त्यतदपभ्रंशप्रायासाधुशब्दनिबन्धना हि ते । मम विहि मिक्रवे
कम्मवच्च इती सवे । तथा उक्तवित्ते लोडम्मि उव्वे अत्थि कारणम् । पढणे णत्थि
कारणम् । अणुमवे कारणं इमे संकडाधर्मा संभवन्ति सकारणा अकारणा विणसन्ति ।
अणुप्यत्तिकारणमित्येवमादयः ।

ततश्चासत्यशब्देषु कुतस्तेष्वर्थसत्यता ।

दृष्टापभ्रष्टरूपेषु कथं वा स्यादनादिता ॥

वेदेषु हि तावदेव पदवाक्यसंघातात्मकत्वादिहेत्वामासैः कृतकत्वभ्रान्तिर्भवति ।

या तद्दहिरयस्यानाद्वेदरूपं न दृश्यते ।

ऋक्सामादिरूपेषु तु दृष्टे भ्रान्तिर्निवर्तते ॥

आदिमात्रमपि श्रुत्वा वेदानां पौरुषेयता ।

न शक्याऽध्यवसाहं हि मनागपि सचेतनैः ॥

दृष्टार्थव्यवहारेषु वाक्यैर्लोकानुसारिभिः ।

पदैश्च तद्विधैरेव नराः काव्यानि कुर्वते ॥

प्रपाठकचतुःपष्टिनियतस्वरकैः पदैः ।

लोकेष्वप्यश्रुतप्रार्थैर्ऋग्वेदं कः करिष्यति ॥

अग्निमाले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नघातममित्येतन्नृवचः कथम् ॥

किमालोच्य क्व वा दृष्ट्वा वाक्प्रतिच्छन्दमीदृशम् ।

स्वयेन्द्रपुरपो वाक्यं किं चोद्दिश्य प्रयोजनम् ॥

अग्नेः पुरोहित्वं च क्व दृष्टं येन कीर्त्यते ।

ईलेशब्दप्रयोगश्च क्व दृष्टस्तोत्रगोचरः ॥

देवत्व चास्य यज्ञस्य विहितं क्लोषलक्षितम् ।

विधिनैव हि देवत्वं प्रतिकर्मावधार्यते ॥

न ज्ञात्या देवतात्वं हि क्वचिदस्ति व्यवस्थितम् ।

१ ममापि मिक्षव कर्म वर्तते एवाऽऽशरीरपातात् । २ तथा, उत्क्षिप्तो लोष्टे उत्क्षेपेऽस्ति
कारणं पतने नास्ति कारणम् । ३ अस्त्युद्गते कारणमिमे संकृता धर्माः संभवन्ति सकारणा अकारणा
विनश्यन्ति । उत्पत्तिगदुकारणमपेक्षन्ते ।

होतृत्वमपि यत्तस्य देवताह्वानहेतुकम् ॥
 रत्नधायितम् व च तन्नरैर्ज्ञायते कथम् ।
 अविज्ञातगुणानां च कल्पते म्त्वन न तु ॥
 स्वतन्त्रो वेद एवैतत्केवलो वक्तुमर्हति ।
 इषे त्वेत्ययमप्यर्थं पुरुषेणोच्यता कथम् ॥
 शाखाच्छेदोपयोगश्च पुभिरुत्प्रेक्षयता कुत ।
 एवमूर्जेत्यय मन्त्रं केन शास्त्रानुमार्जने ॥
 वक्तुं शक्यो नियोक्तुं वा बुद्धिपूर्वकारिणाम् ।
 वायव म्येत्यय मन्त्रो वत्सापाकरणं प्रति ॥
 एकशो विनियोक्तव्य इति क कथयिष्यति ।

वायुशब्देन बहुवचनान्तेन मातृर्वियोग्यमान एकैशो वत्सोऽभिधीयत इति नैतद्बु-
 द्धिपूर्वकारिणां चिन्तितुं शक्यम् ।

सामवेदे यदोग्राईप्रमृतीनां प्रयुज्यते ।
 रूपं तत्रापि पौंश्रत्व नामिप्रायोऽस्ति वक्ष्यते ॥

को नाम बुद्धिपूर्वकारी पुरूपोऽर्थाभिधानपराणामृगक्षराणां लोकन्याकरणादिष्वनवगत
 पूर्वमग्न इत्यस्य पदस्याकारमोकारेण प्लुतेन विकुर्यात् ।

तथा वीतय इत्यम्मिन्नीकारम्यापि विज्ञियाम् ।
 तशब्दस्य च तोशब्द येशब्दस्यापि रूपताम् ॥
 को मूढो बुद्धिपूर्वो वा नियमात्कल्पयिष्यति ।
 तेन वेदम्वतन्त्रत्व रूपादेवावगम्यते ॥
 किञ्चिदेव तु तद्वाक्य सदृशं लौकिकेन यत् ।
 तत्रापि च्छान्दसी मुद्रा दृश्यते सूक्ष्मदर्शिमि ॥

एव च यदाध्येतारोऽन्यापायितारं पार्श्वस्था वा वेदपदवाक्यतदर्थरूपाण्यालोकयन्ति
 तदा स्वसवेद्यमेवापौरुषेयत्वमध्यवस्यन्ति ।

तावता तु बाह्यनार्त्विजाणां प्रतीतिभावना नोत्पद्यत इति तत्तत्प्रतिपादनसमवेदोत्था-
 पितन्यायोपनिबन्धनान्नामासकं केवञ्च यश एव पीतम् ।

शाक्यादिग्रन्थेषु पुनर्यदपि किञ्चित्मातृशब्दाभिप्रायेणाविनष्टबुद्ध्या प्रयुक्तं तत्रापि
 प्रज्ञादिविज्ञप्तिपदयनातिष्ठनादिप्रायप्रयोगात्किञ्चिदेवाविप्लुतं लभ्यते ।

किमुत यानि प्रसिद्धापन्नप्रदेशभाषाभ्योऽप्यपन्नप्रदेशाणि भिन्नत्वे इत्येवमादीनि द्वितीयावहवचनस्थाने ह्यकारान्तं प्राकृतं पदं दृष्टं न प्रथमावहवचने संबोधनेऽपि । संस्कृतशब्दस्थाने च ककारद्वयसंयोगोऽनुस्वारलोपः, ऋवर्णाकारापत्तिमात्रमेव प्राकृतोपदेशेषु दृष्टं न ङकारापत्तिरपि । सोऽयं संस्कृता घर्मा इत्यस्य सर्वकालं स्वयमेव प्रतिषिद्धोऽपि विनाशः कृत इत्यसाधुशब्दनिबन्धनत्वादित्यन्तेन हेतुना वेदत्वाकृतकशास्त्रान्तरशब्दानिवृत्तिः । यावांश्चाकृतको विनष्टः शब्दराशिस्तस्य व्याकरणमेवैकमुपलक्षणं तदुपलक्षितं रूपानि च ।

वेदे यथोपलभ्यन्ते नैवं शाक्यादिमादिते ।

प्रयोगनियमाभावादतोऽप्यस्य न शास्त्रता ॥

असन्नियमादिति च व्याकरणोक्तनियमाभावादित्यर्थः ।

क्षणिकन्वनिराकृतानित्यासिद्धानित्यत्वात्यन्ताविद्यमानग्र
वाऽसन्नियमादित्युक्तम् ।

असतो वा क्षणमङ्गशून्यवादानात्मकत्वादीनामसद्भेदतुमिर्वा प्रतिपादननियमात्तद्वैक-
कर्तृकघर्मवचनानामप्यग्रामाण्यम् ।

कर्तृस्मरणदादर्चाच्च नैषामकृतता मता ।

तेनाकृतकगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्यात् प्रमाणता ॥

एवं समस्तवेदाङ्गघर्मशास्त्रेष्वपीदृशात् ।

कर्तृस्मृतिद्विज्ञः स्यात् स्वातन्त्र्येण शास्त्रता ॥

अनेन कल्पसूत्राणां प्रत्याख्याता स्वतन्त्रता ।

कर्तृस्मृत्या दृष्टं ज्ञाता तेषामप्यसता क्रिया ॥

येन न्यायेन वेदानां सापेक्षताऽनादिता पुरा ।

दृढकर्तृस्मृतेस्तस्य कल्पसूत्रेषु वाचनम् ॥

यथैव हि कल्पसूत्रप्रन्यायितराङ्गस्मृतिनिबन्धनानि चाध्येत्रध्यापयितारः स्मरन्ति
तथाऽऽश्वलायनसौपायनापस्तम्बश्रुत्यायमभृतीन् ग्रन्थकारत्वेन ।

ततश्च प्रागवस्थायामसतामेव वचनानात् ।

कुतः प्रयोगशास्त्रत्वं वेदवद्वेदतैव वा ॥

न चैषा समाख्यामात्रबलादेव कर्तृत्वमुच्यते । येनाऽऽख्या प्रवचनादित्युत्तरमुच्यते
पुर्यपरम्परयैव हि स्मृतेषु कर्तृषु समाख्याऽभ्युच्चयहेतुत्वेन ज्ञायते यथा च कलादिचर-
णैरनादिभिः प्रोच्यमानानामनादिदशोपानामनादिममाख्यामंभुवो नैवं नित्यावम्भितमा-

अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥

ऋत्विजो वृणीते, वृता यजन्ति, देवयजनमभयस्यन्तीति । नात्र विधि-

गम्यते वर्तमानकालप्रत्ययनिर्देशात् । न चात्र वाक्यशेषः स्तावकोऽस्ति ।
 (from which Implication cd. be deduced)

शाकादिगोत्रचरणप्रवचननिमित्तसमाख्योपपत्ति । माशकत्रौघायनापस्तम्बादिशब्दा ह्यादि-
 मदेकद्रव्योपदेशिन इति न तेभ्य प्रकृतिभूतेभ्योऽनादिग्रन्थविषयसमास्यान्युत्पादनसमव ।
 अतश्च माशकादिसमाख्याऽप्यविद्यमानग्रन्थनियमनात्प्रवृत्तेत्यपि हेत्वर्थयोजना । वेद-
 रूपनियमाविद्यमानत्वादिति वाऽत्र हेतुयाख्या । काम तु वेदाङ्गानीत्यनयायानि
 यमाभावादिति वा योज्यम् । यत्तु भाष्यकारेण स्वराभावादित्यनियमार्थं व्याख्यान-
 कृतम् ।

तन्मन्त्रेष्वप्यवेदत्व कल्पार्थानेषु साधयेत् ।
 तथा गृह्योपदिष्टेषु छान्दोग्यब्राह्मणेषु च ॥
 ब्राह्मणानि हि यान्यष्टौ सरहम्यान्यधीयते ।
 छन्दोगाम्नेषु संवेषु न कश्चिन्नियतम्बर ॥
 तेन तेष्वप्यवेदत्व स्वराभावात्प्रसज्यते ।
 तस्मादुक्तस्वसवेद्यरूपामावोऽत्रकारणम् ॥
 स्वरोऽपि त्वस्ति रूपाशे नत्वसावेव केवल ॥ १२ ॥

अतश्च वाक्यशेषोऽपि तस्मिन्नेवोपयुज्यते ।
 बहवो वाक्यशेषा हि येषा लोकेऽवसमव ॥
 अत्रुद्धिपूर्वतासिद्धिन्तेन वेदम्य तैरपि ।

बृहस्पतिर्वेदेवानामुदगायन्त्रिन्द्रो वृत्रमहनत्प्रनापतिर्वपामात्मन उदास्विदत् । गावो वा
 एतत्सत्रमामत तासा दशमु माम्मु शृङ्गाण्यनायन्तेत्यादय कथमिव बुद्धिपूर्वकारिणाऽ
 र्थवादा प्रणीयेरन् ।

नित्यत्वे सति येषा हि हेतुशेन विधियोजना ।

तान् कृत्वाऽन्यापयन् कर्त्ता सुसमत्व व्यजेज्जडे ॥

न च तादृशवाक्यशेषमुदाऽपि कल्पमूत्रान्निग्रन्थेषु काचिदस्ति यद्वहेनाकृतकत्वमे
 पामवर्मायेन ।

विधिदू-न्यतया चैवा विहिताऽऽख्यातरूपता ।

गम्यते न त्वपूर्वार्थप्रतिपादनशक्तता ॥

वर्तमानापदेशोऽपि त्वर्धवादप्ररोचितः ।

विधित्वं लभतेऽन्यत्र कल्पसूत्रेषु नास्ति सः ॥

पञ्चमेन लकारेण विधिर्यश्छन्दसि स्मृतः ।

मन्त्रब्राह्मणमित्वात्सोऽप्येतेषु न युज्यते ॥

यद्यपि षट्ङ्गमेक इत्यनेन कल्पसूत्राणां वेदत्वं भवेत् ।

तथाऽपि तर्कवत्तेषां छन्दस्त्वं नोपपद्यते ।

मन्त्रब्राह्मणयोरेव च्छान्दसा विधयः स्थिताः ॥

यथैव 'विभिर्विधेयस्तर्कश्च वेद' इत्येतस्मिन्दर्शने सति समस्तवैदिकतर्कोपसंहारा-

त्मिका मीमांसाऽपि वेदशब्दवाच्या भवति न त्वमन्त्रब्राह्मणरूपत्वाच्छन्दोनिबन्धनानि कार्याणि लभते तथा कल्पसूत्राण्यपीति विधिपर्यायप्रयोगशास्त्रत्वानावः ।

इतिहासपुराणाम्यां सा त्वनैकान्तिकी स्मृता ।

या त्वेषां ब्रह्मयज्ञेऽपि विद्यानास्त्रित्यतोदिता ॥

इतिहासपुराणानि कल्पानिति हि सा श्रुतिः ।

तस्मात्कृत्रिममप्यत्र विद्यास्थानं ग्राहीष्यते ॥

वेदार्थोपसंहारस्य कल्पसूत्रानपेक्षैः कर्तुमशक्यत्वादेवद्वयं च यावद्वेदं यावत्कर्मप्रयोगं च क्रियमाणैरपि विद्यास्थानाश्चान्यतार्थं कैरपि कल्पसूत्रैर्भविष्यन् ।

वेदार्थकल्पनात्कल्पो नित्ययैवाऽऽह्ययोच्यते ।

जपे च नित्यकर्तव्ये नित्यमेव विधीयते ॥

कर्माभ्यासाभिसंधानं विध्यर्थश्चात्र गम्यते ।

स चार्थो नित्य एवेति नाऽऽपत्तेदंभ्रन्पानित्यता ॥

यः पुनर्वेदमेवादः स तत्पूर्वतयेष्यते ।

तदर्थागुगमाद्येषां न स्वतन्त्रप्रमाणता ॥

वेदशब्दाभिधेयत्वं नैषामव्येतुषु स्थितम् ।

षट्ङ्गमेक इत्येतेषु च सिद्धान्तभाषितम् ॥

संघादत्वानुवादत्वमेकस्यैकान्तनिश्चितम् ।

ऐकान्तित्वाविधित्वाच्च ब्राह्मणे तत्र युज्यते ॥

कल्पादावनुयादस्वभापन्नं परिशेषतः ।

न च शास्त्रान्तरन्यायस्तुल्याध्यैतृकंतावशात् ॥

सतन्त्रवातिरुद्वावरभाष्यसमत—

(योऽन्तर्गतोऽर्थोऽपि प्रकृतं विषयं प्रकृत्यस्यैव तत्र विद्यमानं त्)
तस्मादप्रमाणम् । यथाऽऽदर उक्तः स नान्तरीयकत्वाद्देवाक्यमिश्र-
मात्मनानात् । यत्तु श्रुतिरिति नैतत् । अर्थवादत्वात् । कथमर्थवादः ।
विध्यन्तरं वास्ति, आश्रेयोऽष्टानुपाल इति । अत्राऽऽचार्यो वेदोऽभिप्रेतः ।
आचिनोत्यस्य बुद्धिमिति । यद्वाऽऽचायवचनं प्रमाणं तदपेक्षम् । कत-
रत्त् । यत् प्रमाणगम्यम् ॥ १३ ॥

‘ यद्योक्त सत्यवाचामेतानि वचनानीति । तन्न ’

सर्वत्र च प्रयोगात्संनिधानशास्त्राच्च ॥ १४ ॥

आचार्यवचनं द्वि भवति पूर्वपक्षं सर्वासु तिथिष्वभावास्या” इति ।

सर्वशाखाविधित्वं हि सिद्धमध्येतृभेदत ।
प्रतिशाखं तु ये कल्पास्तदर्धप्रतिपादका ॥
समाना येतृक्त्वात्ते न कदाचिद्विधिक्षमा ।
विनृण्वन्तश्च दृश्यन्ते हेतुभिर्ब्राह्मणोत्थितै ॥
कल्पसारास्ततोऽप्येषा नैव ब्राह्मणतुल्यता ।
अन्वार्थैर्ब्राह्मणैश्चान्याऽन्नापयन्त्यर्थोर्निर्णयान् ॥
नम्मादपि स्वतन्त्रत्व कल्पानां नोपपद्यते ।
अर्थकत्वेन वेपाचिदक्षराणां च साम्यत ॥
सादृश्याद्ब्राह्मणभ्रान्तिर्नार्तैवमपनीयते ।
आचार्यवचसा यद्य प्रमाणत्व श्रुतौ श्रुतम् ॥
श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्तस्याप्यन्वार्थतोदिता ।
व्याचक्षणम्य वेदार्थान्वेदाश्च वदत स्वयम् ॥
शिष्यान्प्रत्यासभावात्स्यादाचार्योक्तिप्रमाणता ।

आचार्यशब्दम्यार्थो मन्वादिभिरेव व्याख्यात ।

उपनीय तु य शिष्य वेदमत्यापयेद्द्विज ।

माह्व च सरहम्य च तमाचार्य प्रचक्षते ॥ इति ।

वेत्सप्रदानराउ च शिष्यास्तद्वच सु कथ नाम श्रद्धधीरन्नित्येवमर्थमाचार्यवच
माणमित्युक्तं न कल्पसूत्रसारवचनविषयम् ।

न च पुत्रचन मर्ष सत्यत्वेनागम्यने

वागिह श्रूयने यस्मात्प्रायादनृनवादिनी ॥

तथाऽन्वयाप्युक्तम् । ‘ तस्माद्द्वय वाचा वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना
विद्येति ’ ॥ १३ ॥

वेत्सप्रदानं च तद्वाचापवगम्यते ।

विषयादो हि भूयिष्ठमन्वयायेन च दृश्यते ॥

संनिहितं च शास्त्रं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाम-
मावस्यया यजेत' इति । तेन श्रुतिविरुद्धवचनात् सत्यवाचः । तस्मा-
दप्रमाणम् ॥ १४ ॥

[७] अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥ पू०

anuman (inferential evidence)

अनुमानात् स्मृतेराचाराणां च प्रामाण्यमिष्यते । येनैव हेतुना ते
प्रमाणं तेनैव व्यवस्थिताः प्रामाण्यमर्हन्ति ।

*As long as that establishes the
authority, also proves that that an
authority in literature (doctrine)*

सर्वत्र च प्रयुक्तत्वादित्यनेन निदर्शयते ।

संनिधानाच्च शास्त्रस्य विप्रवादः स्फुटः स्फुटः ॥

तत्र गृह्यसंस्कारेषु दाहरणं पार्वणस्यालीपाकविषयगृह्यकारवचनश्रवणाददर्शपूर्णमास-
चरककल्पसूत्रकारवचनाध्यारोपेण दत्तं तदत्यन्ताध्यारोपामिभवाभिप्रायप्रयुक्तमित्यना-
इतम् । गृह्यकारवचनं ह्येतदसतर्हमे तावदासायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति ।
आमातराहुतेः सायमाहुतिरित्यतश्च यथेवेतदग्निहोत्रविषयत्वेन न कल्प्यते तथैव-
तदपि आपौर्णमास्या अमावास्या नात्येति । आऽअमावास्यायाः पौर्णमासीत्ये-
तदपि दर्शपूर्णमासविषयं न कल्पनीयमिति । तस्मादन्यदुदाहार्यम् ॥ १४ ॥

(इति कल्पसूत्राधिकरणम् ॥ ६ ॥)

देशधर्मानुदाहृत्य संप्रत्येताद्विचार्यते ॥

किं व्यवस्थितमूलास्ते किं तेषां सर्वधर्मता ।

विध्यर्थप्रतिषेधार्थाः क्रियावर्जनाचिह्ननिताः ॥

इह सर्व उदाहार्या विचार्याश्च विमामशः ।

प्राच्या याननुतिष्ठन्ति वर्जयन्ति च साश्रवः ॥

तेषामेवोपदिष्टास्ते सर्वेषां वेति चिन्त्यते ।

एवं ये दाक्षिणात्यानां प्रतश्चानां च केचन ॥

उदीच्यानां तथाऽऽचारा विचार्याः सर्व एव ते ।

आद्यं सूत्रद्वयं यावद्विदमप्यत्र चिन्त्यताम् ॥

गृह्यगीतमसूत्रादिव्यवस्थासर्वगामिते ॥

पुराणमानवेनिहास्यतिरिक्तगीतमवसिष्ठशङ्खलिरिति ।

* तस्माद् होलाकादौ प्राच्यैरेव कृतव्याः, आह्विनैषुफादयो दासि-
णात्यैरेव, उद्वृपभयनादय उद्विन्यैरेव । यथा शिखाङ्गलो व्यवतिष्ठते
केचित् त्रिशिखाः केचित् पञ्चशिखा इति ॥ १५ ॥
Just as the practice regarding the
in the hair etc

धर्मशास्त्राणां गृह्यग्रन्थानां च प्रातिशास्त्र्यलक्षणवत्प्रतिचरण पाठव्यवस्थोपलभ्यते ।
तद्यथा गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव च परिगृहीते । वासिष्ठ बहुवृचैरेव शङ्खलिखितोक्तं
च वाजसनेयिणि । आपस्तम्बीयत्रैवाधायनीये तैत्तिरीयैरेव प्रतिपन्ने इत्येव तत्र तत्र गृह्य-
व्यवस्थाम्युपगमादि दर्शयित्वा विचारयितव्यम् । किं तानि तेषामेव प्रमाणान्युत सर्वाणि
सर्वेषामिति ।

किं तावत्प्रतिपत्तय व्यवस्थेवेति पाठत ।

न ह्यन्यत्र म्पितालिङ्गाह्निङ्गयन्त्रानुमीयते ॥

अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमान लिङ्गमेवोच्यते ।

तत्र व्यवस्थित दृष्ट्वा लिङ्गी तत्रैव गम्यताम् ।

विधिर्वा प्रतिषेधो वा न हि सोऽन्यत्र लिङ्गयते ॥

तत्र ग्रन्थात्मकादाचारात्मकाद्वा लिङ्गाह्निङ्गिनौ विधिप्रतिषेधावनुमीयमानौ तद्विष-
यावेवानुमातुं शक्येते नान्यगतां । कुत —

अन्यवेदमन्थिताद्गमात् वेदमान्तरमाग्निम् ।

प्रमीयते न चादृष्टधूमैरिति हि निश्चितम् ॥

यधोपनयन येषामाधानं च विधीयते ।

तेषामेवाग्निहोनादिविधिरप्यवगम्यते ॥

यथा च जातितद्देदकुल्धर्मा व्यवस्थिता ।

तथैव देशधर्माद्व्यवस्थाऽपि मविष्यति ॥

यानि म्गात्सर्वगामित्वं विधानप्रतिषेधयो ।

आचारोऽपि तथैव म्याद्यवस्थाहेत्वसमवात् ॥

सर्वविषयशास्त्रप्रणीतो ह्याचार सवदेशगतशास्त्रिणपुरषैरग्निहोत्रवद्वेवानुष्ठीयेत ।

यस्तु त विनियोगेन कुरुते तच्चम्यतम् ।

तेन नूनं श्रुति काऽपि तेषामेव विधायिका ॥

अथयानुपपत्त्या च श्रुतिरत्र प्रतीयते ।

तन्मात्रानुपपत्त्या च सा तत्रैवावधार्यते ॥

यस्मादयं देशाचारोऽयं वा गृह्यान्निग्रन्योऽन्यथा नोपपद्यते यदि श्रुतिमूलकत्वं
नास्तीत्यनयोपपत्त्या मूलरूपेणा तस्माद्यवस्थितविषयैव साऽप्यवसातव्या । तथा
चोक्तम् । यत्रि च हेनूरवभिष्टेन निर्देशान्ति ।

अपि वा सर्वधर्मः स्यात् तन्न्यायत्वाद्धिधानस्य ॥ १६ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एवंजातीयकः सर्वधर्मः स्यात् । कुतः ।
तन्न्यायत्वाद् विधानस्य । विधीयतेऽनेनेति विधानं शब्दः । सोऽनु-

It is a general rule in the text

यदत्रकरणं हेतुः शूर्पहोमे विधीयते ।

तन्मात्रगतमेवासौ दृष्टान्तमपि कल्पयेत् ॥

यदत्रकरणं शूर्पं तेन तेनैव हृष्यते ।

तत्तथातिप्रसङ्गः स्यात्तर्द्विपिटरादियु ॥

एवं व्यवस्थितान् दृष्ट्वा देशाचारान् मर्मततः ।

तन्मात्रविषया युक्ता तन्मूलधृतिरल्पना ॥

अनुमानव्यस्थानादेशादिनियमादतः ।

तत्संयुक्तं प्रमाणं स्याद्यद्वाक्यमनुमीयते ॥ १९ ॥

अपि वा सर्वधर्मः स्यादित्यत्रोत्तरमुच्यते ।

तन्न्यायत्वाद्धिधानस्य शक्तमात्राधिकारिणः ॥

इह स्मृतीशास्त्रांशोपलभ्य मूलधृतिप्रनुमीयमानामु पारणामुविधाविकार्यन्यायेना-
वश्यमुपलभ्यमानायांनु रूपशरणांनुमानैर्भवितव्यमिति भावनानामविशेषत्ववच्छिन्नयाग-
दानहोमोपनामादिधात्वर्थविशेषस्यर्गादिकलकारकेति कर्तव्यताविषयतावदनुपातन्याः ।
एवं वर्तनीयेत्यपि देहेन्द्रियमनोद्वास्वसहारेषु प्रतिषेधप्रक्रियाकारकं नरव्ययनिष्ठकल्पप्रति-
षेधशब्दानुमानमवश्यमावि तावता च योग्यत्वमात्रविषयत्वात्तद्दिग्देशपरिच्छिन्नकर्तृवि-
शेषाधिकारनिपतप्रतिपत्तिनामः । कुतः—

मीयते स्मृत्या । न च तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या, न च व्यक्तिव-
चनता । न सर्वेषामनुष्ठातृणां यदेकं सामान्यं, तस्य वाचकः कश्चिच्छ-
ब्दोऽस्ति, योऽनुमीयेत । तस्मात् सर्वधर्मता विधेर्न्याय्या । कुतः ।

पदार्थाः कर्तव्या इति प्रमाणमस्ति, व्यवस्थायां तु न किञ्चित् प्रमाण-
मस्ति ॥ १६ ॥

(The verb that assumed cannot refer to any particular class like to lost, etc., or to any individual person, nor to any such universal class character as we include all persons in the absence of an assumed verb that of such an all-comprehensive

वश्यो वैश्यस्तोमेनेत्यादिवद्विशेष्येत न चात्र दृश्यमानाचारित्वाचि किञ्चिदेकमेकं
word cannot be rightly used as a reason for restricting the authority of
संभावितुं शक्यम् । कुतः— *particular customs - श्रीमतीश्वरः)*

सर्वं नामपदं तावद्व्यक्त्याकृतिनिबन्धनम् ।

यद्यदेवानुमीयेत नैकार्थमपि तद्भवेत् ॥

न तावत्प्राच्यत्वदाक्षिणात्यत्वादिजातिः प्रतीच्योदीच्यादिव्यक्तिव्यावृत्ता सर्वप्राच्या-
दिव्यक्तिष्वनुगता काचिदुपपद्यते । यद्वचनमुपपदं होलाद्याधिकारं विशिष्यात् ।
यास्तु मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिजातयन्तेषु विद्यन्ते ताः सर्वदेशवासिव्यक्तिष्वविशिष्या इति
नाऽऽचारानुरूपविशेषणसमर्पत्वेन ज्ञायन्ते ।

व्यक्तिवाचि तु यत्राम तदेकत्रैव वर्तते ।

देवदत्तादिवचनेन न सिध्येत् कर्त्तृनेकता ॥

न ह्यनन्तभेदानां प्राच्यादिपुरुषव्यक्तीनां व्यस्तसमस्तानां संबन्धानुभवसंभवादेकम-
भिधानमवकल्पते । एतेन गुणक्रियानातिविशिष्टपुरुषव्यक्तिवचनत्व प्रत्युक्तम् । न हि
काश्चिदपि गुणक्रियानातिव्यक्तयः प्रतिदेशव्यवस्थितपुरुषव्यक्त्युपलक्षणयोग्याः संभा-
व्यन्ते । सर्वत्र तत्रापि व्यावृत्त्याविशेषात् ।

व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः पदार्थो न च विद्यते ।

यमाश्रित्य प्रवृत्तं म्यादधिकारिविशेषणम् ॥

एतदेव प्रतिपाद्यन् भाष्यकार आह । शक्तमात्रपुरपाधिकारप्रवृत्तविधानाविशेषणं
येनोपपदेनानुमीयमानेन क्रियते न तस्याऽऽकृतिवचनता न्याय्या न व्यक्तिवचन-
तेति । न ह्येते होलाद्याकाराः काचिद्राकृतिमनुविधीयन्ते न व्यक्ति न हि यावत्सु
पुरूपेत्वेनेऽवम्बितास्तावतामेकेनापि व्यपदेशेनोपसंग्रहः समवति । केषांचित्तस्याऽऽकृति-
वचनता न्याय्या न व्यक्तिवचनतेति ग्रन्थस्तेषाममिप्रायः । यथैव 'जातिं तु वाद्राय-
णोऽविशेषात्' इति सूत्रकारः स्वर्गकामपदं यौगिकमप्युद्दिश्यमानपुम्त्वाविशेषणासंभवात्फ-
लार्थिमात्रमनुष्यनातिविषयोपपत्तेश्च सामर्थ्याक्षिप्तनातिमात्राधिकारं वक्ष्यति ।

तथेहापि फलार्थित्वकर्तृशक्त्यावबोधनात् ।

देशधर्मेषु सर्वेषु नरजातेरधिक्रिया ॥

अश्वित्पुनराख्यातशब्दार्थमुपवर्णयन्निमं ग्रन्थपाठं दूषयित्वाऽपूर्वमेव समर्थयमानः सूत्र-
गतयावच्छ्रुतविधानशब्दजनितप्रान्तिर्विभावनयोश्च भेदमपश्यन्नुभयस्वरूपनिरूपणपर्य-
नुयोगत्रासाद्भावाभिधिकरणसिद्धान्तं विनाशयन्नेवमाह भाव इति वाऽनाख्येयः स्वधर्म-
णान्यदतः शब्दज्ञानात्कारकत्वमिति ।

- तेन यः कश्चिदाख्यातप्रत्ययार्थतत्त्वं जिज्ञासमानः पृच्छति कः पुनरयं भावो भावना
इति तं प्रत्ययन्यशब्दाख्येयत्वात् केवलप्रत्ययप्रयोगदर्शनाभावाच्च सर्वधात्वर्थसामान्य-
चनकरोतिपरलिङाद्युच्चारणमात्रेणैवोत्तरं दास्यते कुर्याच्छब्द इत्यर्थः, सर्वेश्चाऽऽख्याय-
ानोऽर्थ आकृतिरूपेण वाऽऽख्यायेत व्यक्त्याकृतिगोचरातिशान्तिश्च किलाऽऽख्यात-
ाब्देनोपाख्यरहितत्वादनाख्येयोऽस्यार्थ इति । तदेव किलानेनापि ग्रन्थेनोक्तं भाष्यकारेण ।
तत्स्याऽऽकृतिवचनता न्यास्या न व्यक्तिवचनतेति । विधानशब्दो हि सूत्रे पूर्व
कृतस्तमेव तच्छब्देन निर्दिश्य व्यक्त्याकृतिवचनत्वादपनयति ।

कुर्यादित्युच्यमानो हि करोमीति प्रपद्यते ।

न विधेर्भावना या वा सामान्यन्याक्तिरूपताम् ॥

तदिदमसंबद्धमेवानुपपत्तिकं च श्रुतिसामान्यमात्रेणान्यार्थमेव सचतुःशृङ्गादिमन्त्रवद्भा-
न्यकारामिप्रेतार्थत्यागेन स्वप्रज्ञाविलसितं प्रकाशयताऽन्यस्मिन्नेवार्थे योजितम् ।

देशाचारसर्वधर्मोपपत्तिविचारणार्थोऽयं ग्रन्थः स यदि पूर्वकृतया व्याख्ययोपपदनिरा-
करणाविषयत्वेन वर्ण्यते तत एतत्सूत्रव्याख्यानानेन संबध्यते यथोक्तन्याय मार्गेण । यदि तु
तत्परित्यागेनाऽऽख्यातप्रत्ययार्थानामनाख्येयत्वापत्तिमेव व्यक्त्याकृतिराहितार्थत्वेन वर्णये-
त्ततोऽत्यन्तासन्नानुपपद्यमाननिरुपपत्तिकार्थत्वेन हेय एव स्यात् ।

तथा हि—

यस्मादाख्यातशब्दस्य न व्यक्त्याकृतिवाचिता ।

तस्मात्ताद्विहितं कर्म सर्वार्थमिति विभ्रमय ॥

यदि नाम लिङादिप्रत्ययो भावनाया विधेर्वा व्यक्तिमाकृतिं वा वदेत्ततो होलाका-
दयः प्रतिनियतदेशधर्मणो भवेद्युर्थतस्तु व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तोऽव्यपदेश्योऽर्थस्तस्मात्त-
द्विहितवात्त्वर्थविषयः सर्वरूपधर्म इत्येवं नीयमानमसंबद्धोदाहरणे ज्येष्ठमेव स्यात् ।

अनाख्येयत्वमुक्त्वा च पर्यायैः स्वविकल्पितैः ।

अन्वाख्यानं कृतं तच्च पूर्वोक्तेन विहयते ॥

अथ यदुक्तं यथा शिखाकल्पो व्यवतिष्ठत इति ॥

दर्शनाद्विनियोगः स्यात् ॥ १७ ॥

गोत्रव्यवस्थया शिखाकल्पव्यवस्थायां दर्शनं स्पष्टम् ॥ १७ ॥

लिङ्गभावाच्च नित्यस्य ॥ १८ ॥

This Sutra is to be preceded by a few words

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि । अथ

किमर्थं न लिङ्गाद् व्यवस्था । यथा शुको होता इति । नास्ति तन्नि

There is no such indication mark as is usually at times which is

actually found to follow a particular custom
विधुपदेशकतव्यताभावनाशब्दानां ह्यत्यन्ताभूतमेव बहुभाषित्वप्रत्यापनापरपर्याय-
त्वस्यारोप्याऽऽचक्षणेन स्वयमनारुयेयत्वमतीव स्थापितम् । यद्यपि तावदाख्यातप्र-
स्यय. कर्तृशक्तित्राधारद्रव्यमात्रं वा वदेत्तथाऽपि ब्राह्मणो यजमान इति वदुपपदाधीन-
विशेषावस्थानत्वात्तदधीनजात्यादिवृत्तित्वमनुरयमानो न स्वगतयक्त्याकृतिवचनत्व-
विचाराधीनाधिकारित्वनिर्णयः स्यात्किमुत यदा कर्त्रभिवाननिरपेक्षविधिर्भावनादिमात्र-
वाचित्वमेवावस्थाम्यते । यदि चैतावन्मात्रमेव सर्वधर्मत्वकारण भवेत्ततो राजसूयाश्वमेध-
वैश्यन्तोमाद्रीनामप्येवमात्मकार्यातप्रत्ययविधेयत्वाविशेषात्सर्वधर्मत्वप्रसङ्ग । अथ तेपा-
मनिर्देश्यार्थप्रत्ययविहितानामपि राजाद्युपपदवशात्सर्वधर्मत्वम् । एव तत्राप्यसर्वधर्मत्व-
ष्वादिना तदेवोपन्यसनीयम् । सर्वधर्मत्ववादिना च निराकर्तव्यम् । तच्चाऽऽचारानुरूप-
व्यक्त्याकृतिवचनत्वासमवात्सामर्थ्यलभ्यमनुप्याकृतिमात्राधिहारप्रतिपत्तेर्वा निराकृतमेव ।
तद्यथा चोत्तरसूत्राणि लिङ्गभावाच्च नित्यस्याऽऽख्या हि देशसयोगादित्वेवमाद्रीन्युप-
पदोपन्यासप्रत्याख्यानार्थानि सगम्यन्ते । तस्मात्सर्वाधिकारन्यायत्वाद्दिधानस्य व्यव-
स्थितदेशाचारगुणधर्मसूत्रनिश्चयधर्माणामपि सर्वधर्मत्वम् ॥ १६ ॥

यस्तु जातिकुलगोत्रधर्मवद्वयवस्थितविद्यमानमिति ।

तत्रैकशब्दवाच्यानां जात्यादीनां व्यवस्थया ।

दर्शनाद्विनियोगः स्यात्पञ्चावत्तादिधर्मवत् ॥

यथैव पञ्चावत्तं तु भृगूणां वसिष्ठशुनकात्रिविद्ययश्वाण्वसकृतिराजन्यानां नाराशसो
द्वितीय प्रयागमन्तनूनपादन्येषामित्यन्वयतो व्यतिरेकनश्रोपलक्षणसम्भवाद्भव्यतविध्यव-
सान तथैव प्रतिनातिगोत्रनियतत्रिशैकशिखादिकल्पयवस्थितविधिविशेषानुमानोपपत्ति-
रस्तीति दृष्टान्तदार्ष्टान्त्रिकवैषम्यम् ॥ १७ ॥

व्यक्त्याकृत्याभिधेयेऽर्थे प्रत्याख्याते विशेषणे ।

लोहितासादिचिह्नानामवुनाऽन्या निरात्रिया ॥

त्यमेषां लिङ्गं, यद्यथादर्शनमनुवर्तते । येऽपि श्यामा वृहन्तो लोहि-
तास्तास्तेऽपि न सर्व आह्वानैद्युकादीन् कुर्वते । अनेर्वलिङ्गन अपिचानु-
तिष्ठन्ति । तस्मान्न व्यवस्था । शुद्धो ह्येतेति प्रत्यक्षा श्रुतिः ॥ १८ ॥

जातिव्यक्तिवाच्युपपदाभावेऽपि कर्तृगतसंस्थानवर्णादिगुणविशेषोपलक्षणेन कृष्णकेशा-
धानवदाधिकारनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराकियते—

लिङ्गभावाच्च नित्यस्य नास्ति कर्तृविशेषणम् ।

नियतेन हि लिङ्गेन नित्यः कर्तोपलक्ष्यते ॥

यच्चिह्नं दासिणात्यानां लोहितास्तादि कल्प्यते ।

अन्येषामपि तद्दृष्टं तदनाचरतामपि ॥

दृष्टमाचरणं चैतत्तच्चिह्नरहितेष्वपि ।

तस्माद्द्वयवस्थितैश्चिह्नैर्नाधिकारो विशेष्यते ॥

यस्तु लिङ्गविशेषणं नित्यशब्दं मन्यते तस्योपसर्जनीभूतलिङ्गसापेक्षत्वादसमर्थसमा-
सप्रसङ्गः । ननु लिङ्गशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्स्वार्थासिद्धसंज्ञान्तरत्वेन सामर्थ्यवि-
धाताभावाद्भवितव्यमेवेह समासेन देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा ।

नैतत्तुल्यमनेनेष्टमपेक्षान्तरसंगतेः ।

नित्यं नापेक्षते लिङ्गं देवदत्तं यथा गुरुः ॥

गुरुशब्दस्य हि शिष्यापेक्ष एवाऽऽत्मलाम इति देवदत्तशब्दोपात्ताशीष्यसंबन्धानति-
रेकान्तर्णातस्वार्थत्वात्साम्यधिकोपेक्षाकृतसामर्थ्यप्रतिबन्धप्रसङ्गः ।

इह लिङ्गस्य लिङ्गत्वं गम्यते लिङ्गपेक्षया ।

न च लिङ्गमिधाय्येतन्नित्यस्येति पदं मतम् ॥

यद्यपि चैष गम्यगमकसंबन्धे सति लिङ्गशब्दः प्रवर्तते तथाऽपि गुरुशिष्यापितापुत्रा-
दिसंबन्धवत्सास्य तदपेक्षप्रवृत्तिनिमित्तसंबन्धिशब्दत्वप्रासिद्धिः ।

लिङ्गी यौगिकशब्दत्वात्सदा लिङ्गमपेक्षते ।

लिङ्गशब्दस्तु धात्वर्थं भुक्त्वा नान्यदपेक्षते ॥

लिङ्गयतेऽनेनेति हि क्रियायोगनिमित्तो यद्यपि लिङ्गशब्द इति न संबन्धिशब्द-
त्वेनोच्यते तथाऽपि तु क्रियागतकारकान्तरापेक्षां न मुञ्चतीति कर्म 'लिङ्गिनो लिङ्गदर्श-
नम्' इत्यादौ भवेदप्यसामर्थ्यपरिहारः । नित्यत्वं पुनर्लब्धत्वात्पर्यलिङ्गापेक्षितं तद्धर्मतया
पृष्ठचोपनीयत इति तत्संबन्धापेक्षायामपरिहार्योऽसामर्थ्यप्रसङ्गः । तस्मान्नित्यस्येति निय-
तचिह्नोपलक्ष्यकर्तृविशेषणमेवाधिकाराविशेषणं वा नियतस्य कर्तृनित्यस्याधिकारस्य वा
न प्रतिपादकं विविचिह्नमस्तीति न तद्मिश्राभ्युपपद्यविशेषितव्यवस्थितहोत्रादिबिधा-
नोपपत्तिः ॥ १८ ॥

आरूपा हि देशसंयोगात् ॥ १९ ॥

अथ कस्मान्न समारयया नियमः । ये दाक्षिणात्या इति समारूपा-
तास्त आर्हानिभुकादीन् करिष्यन्ति य उदीच्या इति, समारूपातास्त
उद्गुपभयज्ञादीन्, ये प्राच्या इति ते होलाकादीन् । यथा राजा राज-
सूयेनेति । नैतदेवम् । देशसंयोगादारूपा भवति । दाक्षिणदेशान्निर्गतः
प्राधु बोद्धु वाऽवस्थित आर्हानिभुकादीन् करोत्येष । उदीच्याश्च
देशान्तर उद्गुपभयज्ञादीन्, प्राच्याश्च होलाकादीन् । अन्यदेशश्च देश-
न्तरगतो न नियोगतः परपदार्थान् करोति । तस्मान्न व्यवस्था । राजा
राजसूयेनेति तु नियता जातिः ॥ १९ ॥

न स्याद्देशान्तरोप्यति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत् पश्यमि यदि देशसंयोगादारूपा भवेद्, देशान्तरस्यस्य

इदानीं तु यथाचारमत्यन्तमनुवर्तते ।

तत्प्राच्यादिसमारूपाख्यमुपन्यस्त विशेषणम् ॥

सर्वे हि देशाचारा प्राच्यदाक्षिणात्यादिममाख्याते पुरपे क्रियन्ते समारूपावर्ति-
तेषु च नोपलभ्यन्ते । तस्मात्समारूपाविशिष्टवि यनुमानात्तत्सयुक्तप्रमाणम् एव ज्याया-
निति । तत्र समाधिः ।

आख्या हि देशसंयोगाद्यस्मात्कर्तृषु वर्तते ।

आचाराणामत प्राप्ते विधिर्देशविशेषण ॥

देशश्च द्विग्विशिष्ट म्यादिमूप चानवम्भितम् ।

न च तद्देशमन्वयादनाचारोऽनुवर्तते ॥

निर्गन्तेष्वपि दृष्टत्वात्तद्व्यप्यदर्शनात् ।

समारूपायास्मान्न देशान्तरान्निमित्तमिति तद्विशिष्टविधिविहिताश्चाऽऽचारा केवल-
मेव तद्देशमन्वयमनुवर्तन् । उभयथाऽपि तु यमिचारान्न देशनिमित्तसमारूपाविशिष्ट-
विधानरूपना मते ॥ १९ ॥

अपरम्बनयेषोपपत्त्या लब्धात्मोपपत्तापत्ति प्रत्यक्षतिष्ठमान आह—‘ न स्याद्दे-
शान्तेरप्यति चेत् ’ इति ।

यदि देशनिमित्तत्वात्ममाख्या दृष्टिना स्वया ।

शतयमन्यानिमित्तं च वस्तुमन्या मया पुनः ॥

सन्ति देशनिमित्तं वे न म्याद्देशान्तेरप्यति ॥

न भवेत् । भवति च देशान्तरस्थस्य, माथुर इत्यसंबद्धस्यापि मथुरया । तस्मान्न देशसंयोगादाख्या ॥ २० ॥

स्थायोगाख्या हि माथुरवत् ॥ २१ ॥

देशसंयोगनिमित्तायामप्याख्यायां देशान्निर्गतस्य तदाख्या न विरुद्धा । यत् एषा योगाख्या योगमात्रापेक्षा, न भूतवर्तमानभविष्यत्संबन्धापेक्षा । यतो दृश्यते मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति, मथुरायां वसन् मथुराया निर्गतश्च । यस्य स्वतोऽन्यतमः संबन्धो नास्ति न स माथुरः । तस्मान्न समाख्यया व्यवस्था ॥ २१ ॥

कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥ २२ ॥

अथ कस्मान्न कर्माङ्गं देशः । यः कृष्णमृत्तिकाप्रायः स आह्निनियु-

कादीनाम् । यथा 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत' इति ॥ २२ ॥

Just as in the case of the person who is sitting on ground sleeping, the word 'वा' is used to indicate the particular sleeping posture of the person.

तस्मात्किमपि जात्यादि ध्रुवमस्या निवन्धनम् ॥ *As particular sleeping posture is not the cause of the person's name.*

अस्तु वा निर्निमित्तैव विशेक्ष्यति तथाऽपि तु ।

लघ्वाचारनिमित्तानां किं निमित्तान्तरेण नः ॥

तस्मादनिमित्तया समारूप्यैवाधिकारविशेषसिद्धेर्न व्यभिचारिदेशनिमित्तत्वमस्याः कल्पयितव्यमित्युक्तेऽभिधीयते ॥ २० ॥

संबन्धैर्बहुभिर्देशसमाख्या हि प्रवर्तते ।

निवासमवनातत्त्वतद्वागमनहेतुभिः ॥

'सोऽस्य निवासः' तत्र भवस्तत्रै जातस्तत्रै आगत इत्येवमादिनिमित्तपरित्यागेन न कदापित्प्राच्यादिसमाख्या वर्तते । न चैषा देशसंयोगं व्यभिचरति । न चैनामाचारोऽनुवर्तते तन्निसिनामपि केषांचिदनाचरणाशिरनिर्गतपुत्रपीत्रादीनां च देशान्तरेष्वप्याचरणादिति न समाख्यया नियतविवेसिद्धिः । यत् मथुरामभिप्रस्थितो माथुर इति भाष्यकारेणोक्तं 'तेचद्वच्छति पथि दूतयोरिति वा दूतविषयं कल्पयितव्यमप्रत्ययितोक्तत्वाद्बोपेक्षितव्यम् । सर्वस्मिन्नपि प्रस्थिते तद्धितस्मरणाभावात् ॥ २१ ॥

इदानीं कर्तृविशेषणविशिष्टविध्यनुमानात्प्रतिहतः कर्मोद्भूतप्राग्देशादिविध्यनुमानसंबन्धं मन्यमान आह—'कर्मधर्मो वा प्रवणवत्' इति ।

प्रागुद्भवप्रवणो यद्भवप्राचीनप्रवणोऽपि वा ।

देशो भवति कर्माङ्गं प्राग्देशादिन्त्याथा भवेत् ॥ इति ॥ २२ ॥

तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ॥ २३ ॥

यथा कर्तर्यव्यवस्थित लिङ्ग इयमादि न पदार्थैः संवादमुपैति तद्देशलिङ्गमव्यवस्थितम् । कृष्णमृत्तिकाप्रायेऽप्यन्ये न कुर्वन्ति तथाऽन्यलिङ्गेऽपि कुर्वन्ति । तस्मान्न देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्रवर्णं तु श्रुत्या नियतं वैश्वदेवस्य ॥ २३ ॥

[८] प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥ पू०

गौर्गावी गोणी गोपोतलिका इत्येवमादयः शब्दा उदाहरणम् । गोशब्दो यथा सास्नादिमति प्रमाणं, किं तथा गाव्यादयोऽप्युत नेति संदेहः । किमत्रैकः शब्दोऽत्रिचिञ्चनपारम्पर्योऽर्थाभिप्रायी, इतरेऽपभ्रंशाः,

‘तुल्यं तु कर्तृधर्मेण’ तच्चिह्नमनवस्थितम् ।

दिककृष्णमृत्तिकाप्रायप्रभृतित्व्यभिचारत ॥

प्राग्देशो यो हि केषाचित्सोऽन्येषा दक्षिणापथ ।

तयोदकप्रत्यगित्येव नैकरूप्येण गम्यते ॥

मृत्तिकाद्यापि यच्चिह्नं तत्रान्यत्र च तत्समम् ।

होलाकादिविधिमन्मान्न तेनापि विशेष्यते ॥

पुरापेक्षयाऽऽचारस्तस्मिन्नपि न दृश्यते ।

अन्यस्मिन्नपि दृष्टश्च तस्माद्देशोऽप्यकारणमिति ॥ २३ ॥

(इति होलाकाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

एकस्मात्पदात्प्रयोगनानात्वदर्शनादनेकार्थप्रतिभाने सति विकल्पदोषभयादनेकादृष्टशक्तिकल्पनाप्रसङ्गाच्च गौणमुस्यविभागमाश्रित्य व्यवस्थितशास्त्रप्रयोगबलेनाव्यवस्थिते लौकिकप्रयोगबाधादयवहारादिशब्दानामर्थनिर्णय प्रतिपादित । एव पुनरेकस्मिन् गवादावर्षे गोगाव्यादयो बहव शब्दा प्रयुज्यन्ते तत्र वृद्धव्यवहारावगतप्रतिशब्दसमवायिवाचकशक्तिभेदोपपत्ते शास्त्रम्यसर्वशब्दप्रयोगाणां च लौकिकशब्दैरविरोधात्पदपूर्वकत्वाच्च वाक्यात्मकशास्त्रव्यापारसिद्धेर्न पदगतसाध्वसाधुत्वप्रतिपादने व्यापारो भवति, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथा हि—

लोकप्रसिद्धशब्दार्थवशां शास्त्रं प्रवर्तते ।

अतो न लौकिकेऽप्यस्मात्सा वसाधुत्वनिर्णय ॥

वाक्यार्थेषु हि श्रुतिस्मृत्याचारविरोधदर्शनाद्दोषबलमानुपूर्व्येणावधृतमिह तु न विपरितक्रमत्वात् ।

१ गौरित्यस्य शब्दस्य गौरी, गोणी, गोता, गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशा महाभाष्ये पश्यशाह्निके निर्दिष्टा १—१—१ ।

उत सर्वेऽनादयः । सर्वे इति द्रुमः । कुतः । प्रत्ययात् । प्रतीयते हि
गाव्यादिभ्यः सास्त्रादिमानर्थः । तस्मादितो वर्पशतेऽप्यस्यार्थस्य
संबन्ध आसीदेव, ततः परेण, ततश्च परतरणेत्यनादिता । कर्ता चास्य संब-
न्धस्य नास्तीति व्यवस्थितमेव । तस्मात्सर्वे साधवः सर्वैर्भाषितव्यम् ।
सर्वे हि साधयन्त्यर्थम् । यथा हस्तः करः पाणिरिति । अर्थाय ह्येत
उच्चार्यन्ते नादृष्टाय न ह्येषामुच्चारणे शास्त्रमस्ति । तस्मान्न व्यवति-
ष्ठेत कश्चिदेक एव साधुरितरेऽसाधव इति ॥ २४ ॥

लोकादेवाधिगन्तव्या शब्दानां साध्वसाधुता ।
वाचकावाचकत्वेन सा च नित्यं व्यवस्थिता ॥
ध्वनिमात्राण्यसाधुनि वर्णा वा केवलात्मनाम् ।
संघातोऽर्थानपेक्षो वा मातृकाद्युपदेशवत् ॥

तेन मेरीशङ्खादिशब्दा गकारककारादयः प्रत्येकं तद्गर्गा वाऽनर्थकत्वात्पशब्दा
इति लोकव्यवहारादेवार्थं न साधयन्तीत्यसाधयो गम्यन्ते । गाव्यादयः पुनर्गादिवदेव
साधयन्त्यर्थं तेभ्योऽपि वा शीघ्रतरं प्रसिद्धतरत्वादर्थप्रतीतिमुत्पादयन्तीति सत्यप्येक-
विषयानेकशब्दत्वे हस्तकरपाण्यादिशब्दवदर्थसाधनत्वात्साधुत्वेनावधार्यन्ते ।

ततश्चावाचकत्वेन यद्यसाधुत्वमुच्यते ।
तस्य लोकविरुद्धत्वात् प्राहृत्यं प्रतीयते ॥
अदृष्टविषया चेतस्यादेतेषा साध्वसाधुता ।
वेदवाक्यैरनिर्दिष्टा न साऽऽत्यन्तप्रमाणिका ॥

प्रत्यक्षेण तावदुभयत्राप्यविशेषेण वर्णाः शुद्धाः प्रतीयन्ते । न तद्गते तत्समुदाय-
गते वा साधुत्वासाधुत्वे । न वाऽननुभूतसंबन्धादनुमानेने । तन्निराकरणाच्च तत्पूर्वकपु-
रुषवचनानिराक्रियाऽपि सिद्धा । वेदवचनं पुनर्वस्तुस्वरूपतद्गतगुणदोषान्वास्तुयानपरं विधि-
प्रतिषेधानपेक्षं नैव किञ्चित्प्रमाणत्वेन संभवति । साधुत्वासाधुत्वयोरननुष्ठानात्मकत्वा-
द्विधिप्रतिषेधविषयत्वम् । अभिघामावनाकरणमूतयोर्विधेयत्वप्रतिषेध्यत्वसंभव इति चेन्न ।
प्रतिशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधवाक्यानुमानकरूपनानुपपत्तेः ।

यो हि प्रतिपदं पाठ साधूना नाध्यवस्यति ।
विधिवाक्यानि तावन्ति स कथं प्रतिपत्स्यते ॥
अपशब्दाश्च शब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ।
न कलङ्गादिवत्तेषा प्रतिषेध्यत्वसंभवः ॥

त्रीक्षादीनि हि कलङ्गादीनि च नियतजातिगुणादिरूपेण परिज्ञायमानपरिमाणत्वा-

तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ॥ २३ ॥

यथा कर्तर्यव्यवस्थित लिङ्ग श्यामादि न पदार्थैः संवादमुपैति तद्देशलिङ्गमव्यवस्थितम् । कृष्णमृत्तिकाप्रायेऽप्यन्ये न कुर्वन्ति तथाऽन्यलिङ्गेऽपि कुर्वन्ति । तस्मान्न देशतो व्यवस्था । प्राचीनप्रवर्णं तु श्रुत्या नियतं वैश्वदेवस्य ॥ २३ ॥

[८] प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥ २४ ॥ पू०

गौर्गावी गोणी गोपोतलिका इत्येवमादयः शब्दा उदाहरणम् । गोशब्दो यथा सास्नादिमति प्रमाणं, किं तथा गाव्यादयोऽप्युत नेति संदेहः । किमत्रैकः शब्दोऽविच्छिन्नपारम्पर्योऽर्थाभिधायी, इतरेऽपभ्रंशाः,

‘तुल्यं तु कर्तृधर्मेण’ तच्चिह्नमनवस्थितम् ।

दिककृष्णमृत्तिकाप्रायप्रभृतिव्यभिचारत ॥

प्रादेशो यो हि केषाचित्सोऽन्येषा दक्षिणापथ ।

तयोदकप्रत्यगित्येव नैकरूप्येण गम्यते ॥

मृत्तिकाद्यपि यच्चिह्नं तत्रान्यत्र च तत्समम् ।

होलाकादिविधिस्तस्मान्न तेनापि विशेष्यते ॥

पुर्यापेक्षयाऽऽचारस्तस्मिन्नपि न दृश्यते ।

अन्यस्मिन्नपि दृष्टश्च तस्माद्देशोऽप्युत्तरणमिति ॥ २३ ॥

(इति होलाकाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

एकस्मात्पदात्प्रयोगनानात्वदर्शनादनेकार्थप्रतिमाने सति विकल्पदोषमयादनेकादृश-
त्तिकल्पनाप्रसङ्गाच्च गौणमुख्यविभागमाश्रित्य व्यवस्थितशास्त्रप्रयोगबलेनाव्यवस्थिते
लौकिकप्रयोगवाधादुप्यवहारदिशब्दानामर्थनिर्णय प्रतिपादित । एव पुनरेकस्मिन् गवा-
दावर्धे गोगाव्यादयो बहव शब्दा प्रयुज्यन्ते तत्र वृद्धव्यवहारावगतप्रतिशब्दसमवा-
यिवाचकशक्तिभेदोपपत्ते शास्त्रम्यसर्वशब्दप्रयोगाणां च लौकिकशब्दैरविरोधात्पदपूर्व-
कत्वाच्च वाक्यात्मकशास्त्रव्यापारसिद्धेर्न पदगतसाध्वसाधुत्वप्रतिपादने व्यापारो भवति,
इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथा हि—

लोकप्रसिद्धशब्दार्थवशा शास्त्रं प्रवर्तते ।

अतो न लौकिकेऽवस्मात्साध्वसाधुत्वनिर्णय ॥

वाक्यार्थेषु हि श्रुतिमृत्याचारविरोधदर्शनाद्द्वयत्वबलमानुपूर्व्येणावधृतमिह तु न
विपरितन्त्रमत्वात् ।

उत सर्वेऽनादयः । सर्वे इति ब्रूमः । कुतः । मत्पयात् । प्रतीयते हि
गाव्यादिभ्यः सास्त्रादिमानर्थः । तस्मादितो वर्षशतेऽप्यस्यार्थस्य
संबन्ध आसीद्वेव, ततः परेण, ततश्च परतरेणेत्यनादिता । कर्ता चास्य संब-
न्धस्य नास्तीति व्यवस्थितमेव । तस्मात्सर्वे साधवः सर्वैर्भाषितव्यम् ।
सर्वे हि साधयन्त्यर्थम् । यथा हस्तः करः पाणिरिति । अर्थाय ह्येत
उच्चार्यन्ते नादृष्टाय न ह्येषामुच्चारणे शास्त्रमस्ति । तस्मान्न व्यवति-
ष्ठेत कश्चिदेक एव साधुरितरेऽसाधव इति ॥ २४ ॥

लोकादेवाधिगन्तव्या शब्दानां साध्वसाधुता ।

वाचकावाचकत्वेन सा च नित्यं व्यवस्थिता ॥

ध्वनिमात्राप्यसाधूनि वर्णा वा केवलतमनाम् ।

संघातोऽर्थानपेक्षो वा मातृकाद्युपदेशवत् ॥

तेन भेरीशङ्खादिशब्दा गकारककारादयः प्रत्येकं तद्गर्गा वाऽनर्थकत्वादपञ्चवा
इति लोकव्यवहारदेवार्थं न साधयन्तीत्यसाधवो गम्यन्ते । गाव्यादयः पुनर्वादिवदेव
साधयन्त्यर्थं तेभ्योऽपि वा शीघ्रतरं प्रसिद्धतरत्वादर्थप्रतीतिमुत्पादयन्तीति सत्यप्येक-
विषयानेकशब्दत्वे हस्तकरपाण्यादिशब्दवदर्थसाधनत्वात्साधुत्वेनावधार्यन्ते ।

ततश्चावाचकत्वेन यद्यसाधुत्वमुच्यते ।

तस्य लोकविरुद्धत्वात् प्राहृत्यं प्रतीयते ॥

अदृष्टविषया चेतस्यादेतेषां साध्वसाधुता ।

वेदवाक्यैरनिर्दिष्टा न साऽस्त्यन्यप्रमाणिका ॥

प्रत्यक्षेण तावदुभयत्राप्यविशेषेण वर्णाः शुद्धाः प्रतीयन्ते । न तद्गते तत्समुदाय-
गते वा साधुत्वासाधुत्वे । न वाऽननुभूतसंख्यादनुभविने । तन्निराकरणाच्च तत्पूर्वकपु-
रुषवचननिराक्रियाऽपि सिद्धा । वेदवचनं पुनर्वस्तुस्वरूपतद्गतगुणदोषान्वाख्यानपरं विधि-
प्रतिषेधानपेक्षं नैव किञ्चित्प्रमाणत्वेन संभवति । साधुत्वासाधुत्वयोरननुष्ठानात्प्रकत्वा-
द्विधिप्रतिषेधविषयत्वम् । अभिवाभावनाकरणभूतयोर्विधेयत्वप्रतिषेध्यत्वसंभव इति चेत् ।
प्रतिशब्दमनन्तविधिप्रतिषेधवाक्यानुमानकल्पनानुपपत्तेः ।

यो हि प्रतिपदं पाठं साधूनां नाध्यवस्यति ।

विविधाक्यानि तावन्ति स कथं प्रतिपत्स्यते ॥

अपशब्दाश्च शब्देभ्यो भूयस्त्वेन व्यवस्थिताः ।

न कलजादिवत्तेषां प्रतिषेध्यत्वसंभवः ॥

मीमांसादीनि हि कलजादीनि च नियतजातिगुणादिरूपेण परिज्ञायमानपरिमाणत्वा-

द्विविधप्रतिषेधगोचरी भवन्ति न तु गवादिगाव्यादीनां जातिरूपेण व्यक्तिरूपेण वा विधि-
प्रतिषेधावुपपद्येते । न तावत्साध्वमाधुत्वे जातिगुणाद्यात्मकसामान्यरूपेण सर्वव्यक्त्य-
नुगते विज्ञायते यदालम्बनौ द्वावेव विधिप्रतिषेधावनुमीयेयातां साधुभिर्भोषित नासाधु-
भिरिति ।

अविमत्ता हि शब्दत्वजातिः शब्दापशब्दयोः ।

न त्ववान्तरसामान्ये केचिद्द्वर्गद्वयम्यते ॥

तेन यद्येकैका व्यक्तिर्विधीयेत प्रतिषेध्येत वा ततो यावत्पदं वाक्यान्यनुमिमान-
स्त्रैलोक्यपूरणादप्याधिकानि स्मृतिमूलभूतानि वेदवाक्यान्यनुमिमीते । न च तावता कोटि-
शतमागोऽप्याम्लातुं शक्यते । न चानाम्नातस्य स्मृतिमूलत्वम् । नित्यानुमेयश्रुति-
मूलप्रतिषेधात् । न च वाचकत्वावाचकत्वनिबन्धनौ विधिप्रतिषेधौ संभवतः । सर्वेषां
वाचकत्वात् ।

वाचकैर्भाषितव्यं हि प्राष्ठत्वान्न विधीयते ।

अवाचकनिषेधश्च नाप्राष्ठेरवरूपते ॥

ने ह्युदकं विवेदिति न विवेदिति च विधिप्रतिषेधौ संभवतः । अवश्यं च व्याकरण-
स्मृतिमूलभूतसाधुविधिधृतिरसाधुप्रतिषेधधृतिस्मयं वा संयोगपृथक्त्वात् कल्पनीयम् ।
त्रिष्वपि च पक्षेषु साध्वनुशासनमात्रमेव साकार्यादाश्रितम् । यदि ह्यपशब्दप्रतिषेधमूलं
व्याकरणं ततस्तेषां बहुत्वादव्यवस्थितरूपत्वाच्च न स्वरूपमवगन्तुं शक्यत इति 'पञ्च
पञ्चनत्ता मस्या' इति स्मृतिन्यायेनानुगतविपरीतमापणप्रतिषेधोऽर्थापत्तिसिद्धः स्मर्यते ।
साधुविधिपक्षे तु त एव स्मर्तव्याः । उभयपक्षे तु तदनुगमादेवेतरमिद्वेः प्रतिषेधविषय-
ज्ञानोपपत्तिः । स एष व्याकरणस्य पक्षत्रयेऽप्येवानुगमनिबन्धनत्वात्कथंचित्तसंशेषोऽवक-
ल्पने । ननु प्रतिशब्दं विधिप्रतिषेधाववच्छिन्ने । अनन्तवाक्यपाटासंभवादिष्टासंभवदर्श-
नार्थमेव श्लोकाधिकरणेऽभिहितम् । न तस्याऽऽहृतिवचनना न्याय्या न व्यक्तित्व-
चनतेति । तस्मादममवन्मूलत्वात्प्राष्ठ्यतिः ।

अथ प्राष्ठश्च योऽर्थः स्यान्न स शास्त्रस्य गोचरः ।

सिद्धः शब्दप्रयोगश्च श्लोकादेवार्थलक्षण ॥

अथार्थलक्षणात्वेऽपि शास्त्रेण धर्माय प्रयोगान्वयमात्रप्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वं न्यायिति ।
तदनुपपन्नम् । नियमविषयासंभवात् ।

यस्य ह्यनियता प्राप्तिस्तच्छास्त्रेण नियम्यते ।

नित्यप्राप्तप्रयोगन्तु न शब्दो नियमास्पृष्टम् ॥

यस्याप्यत्यन्तमप्राप्तिस्ततोऽन्यो न नियम्यते ।

तव चात्यन्तमप्राप्तिर्गोच्योदेः प्राप्तता मम ॥

तेन पंसद्वयेऽपि नियमानुपपत्तिः । कीदृशश्चात्र नियमः कल्पयेत् । किं साधुमिरेव
मापितव्यमुत साधुभिर्भाषितव्यमेवेति ।

यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसङ्गतः ।

नियतं मापितव्यं चेन्मौने दोषः प्रसज्यते ॥

यदि होकार्थाः साध्वसाधवो विकल्पेन प्राप्नुयुस्ततः साधुनियमावकाशः स्यात् ।
त्वन्मते तु पुनः—

अत्यन्तावाचकत्वात् नैवामाधुः प्रसज्यते ।

यद्विवृत्तिफलः साधोर्नियमोऽत्रार्थवान्भवेत् ॥

अथ प्रमादाशक्तिकृतप्रसङ्गनिवृत्तिर्नियमं प्रयुञ्जीत । तदसत् ।

न हि शास्त्रशक्तेनापि प्रमादाशक्तिकारितात् ।

निवर्त्यन्ते प्रयोक्तारः प्रयोगादिति दृश्यते ॥

दृष्टोऽप्यशब्दानामर्थाभिधाने प्रयोग इति चेत् । उच्यते—

अन्योऽप्यसिन्निकोचादेः प्रयोगोऽर्थेषु दृश्यते ।

तन्नित्वृत्तिफलः कश्चिन्नियमो न च दृश्यते ॥

न च नियमाना प्रतिपक्षनिवृत्तिः प्रयोजनम् । परिसंख्याप्रयोजनत्वात् । न चायं
परिसंख्याविषयो युज्यते । युगपत्प्राप्त्यभावात् ।

न वा दृष्टार्थत्वास्य प्रयोगस्योपपद्यते ।

न हि दृष्टनिराकाङ्क्षाददृष्टमपि गम्यते ॥

न हि तादृशोऽदृष्टकल्पनायामर्थोपपत्तिः प्रभवति । परार्थत्वाच्च फलश्रुतेरर्थवादत्वम् ।
न चासति फले शक्यमपूर्वं कल्पयितुम् ।

न चेदं नियमापूर्वमाश्रितं केति गम्यते ।

शब्दार्थश्रोतृतद्बुद्धिवक्त्रुच्चारणगोचरे ॥

शब्दस्य तावदत्यन्तपरार्थदृष्टार्थत्वात् पूर्वेण कश्चिदुपकारः । सत्यपि चाभिधानकर्म-
त्वेनार्थस्य प्राधान्ये दृष्टार्थेषु लोकन्यवहारेषु विनाऽप्यपूर्वेणाङ्गभावादपूर्वोपकारानुपयोगः ।
श्रोत्रुः पुनर्नियमाविधिसंस्पर्शानन्तर्गतत्वादेवासस्कार्यत्वम् । बुद्धयोश्च क्षणिकत्वात् काल-
न्तरावस्थाद्यपूर्वाधारत्वोपपत्तिः ।

वत्ता तु भाषणे सर्वो गुणभूतो विधीयते ।

न तस्य नियमापूर्वसंस्कार्यत्वानिरूपणम् ॥

न प्रधानपदं चात्र विद्यते स्वर्गस्त्वमवत् ।

शास्त्रपूर्वप्रयोगोऽभ्युदय इति वार्तिककारेणोक्तम् । माप्यकार आह—अथ वा पुनरस्तु
ज्ञाने धर्म इति । न चैवमानियमेन धर्मत्वावधारणं युक्तम् ।

संबद्धयोश्च धर्मत्वं यदैकस्यावधार्यते ।

तदेतरत्तदर्थत्वान्न धर्मत्वेन गम्यते ॥

तदिह यदि तावज्ज्ञानमेव धर्मत्वेनावधारितं ततो लोकप्रसिद्धस्यैव प्रयोग-
ज्ञानात्तु निष्पादितत्वेन सत्यामप्युपकारनिवृत्तौ वाजिनादिवत्प्रयोजकत्वाभावः । शास्त्रपू-
र्वकप्रयोगपक्षे तु ज्ञानस्य तदङ्गत्वेन निराकाङ्क्षभूतत्वात् । असत्यां प्रयोजनान्तराकाङ्क्षायां
यद्यपि काचित्फले श्रुतिर्भवेत्साऽपि 'द्रव्यसंस्कारकर्म' इत्यनेन न्यायेनार्थवादतया ज्ञायते ।
न हि समानाध्वनोः परस्मिन्फलवति ज्ञाते पूर्वस्यापि फलवत्ता ज्ञायत इति वर्णितमेतन् ।

“ योऽध्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद ” इति । किं च—

आदिमत्त्वाच्च धर्मत्वं नैव ज्ञातप्रयोगयोः ।

न हि व्याकरणापेक्षा वर्तते वैदिकी श्रुतिः ॥

यन्नाम ज्ञानं नित्येन वेदेनैव क्रियते तत्र तत्पूर्वकप्रयोगविधानं फलायोग्यमथते ।
व्याकरणज्ञानं तु पौरुषेयं ग्रन्थाधीनत्वान्मन्त्रार्थवाङ्गतानित्यसंयोगपरिहारन्यायेनाना-
दिवेदाविषयत्वेन नावधार्यते ।

न च व्याकरणं नित्यं कथंचिद्वगम्यते ।

कर्तृसृष्टिद्रादिना हि नित्यपक्षनिराक्रिया ॥

अथापि व्यवहारनित्यतान्यायेन पौरुषेयव्याकरणपरम्पराऽनादिः कल्पयेत् तथाऽपि
उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् इत्यस्य न्यायस्य स्थितत्वात् । अनेकपुरुषकृतमपि सद्ब्याकरणं
वेदालम्बनत्वं न प्रतिपद्यते ।

न च व्याकरणत्वास्त्वा जातिः काचिद्व्यवस्थिता ।

अनित्ये वाक्यसंघाते सा जातिः कावतिष्ठताम् ॥

अथ : लक्ष्यैल्लक्षणे व्याकरणम् ' इति सत्यपि लक्षणांशकृत्रिमत्वे लक्ष्यांशेन नित्येन
नित्यो विधिरूपपत्त्यत इति । तदनुपपन्नम् । कुतः—

अत्यन्तमिन्नरूपत्वाल्लक्षणां लक्षणादिना ।

नैकमालम्बनं किञ्चिद्विधेरस्तीत्युदाहृतम् ॥

ननु वेद एव व्याकरणनित्यत्वं दृश्यते । यथाऽऽह—तस्मादेवा व्याकृता वागुद्यत
इति । नैतदस्ति ।

चिकित्सा गर्हा वा दृश्यते । न चाऽऽहिताग्निहस्त्रेऽप्येकस्वद्वयमित्तसाधुशब्दरेव व्यवहरमाणो दृश्यते ।

कल्पसूत्रस्मृतिग्रन्थमीमांसागृहकारिणः ।

शिष्टा दृष्टाः प्रयुज्जाना अपशब्दाननेकशः ॥

‘समानमितरञ्चयेन’ इत्यादितकारान्तप्रथमान्तनपुंसकप्रयोगेषु मशकेन तत्र तत्र प्रयुक्तं, “समानमितरं ज्योतिष्टोमेन” “समानमितरं गवा ऐकाहिकेन” इति सूत्रकारेणाप्यभिहितम् । “अहीने बहिष्परवमनैः सप्तसि स्तुवीरन्” इति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलवर्जितेऽप्युत्पिकर्तृके स्तवने “यजन्ति याजका” इतिवत्परस्मैपदे प्रयोक्तव्ये व्याकरणमनपेक्ष्याऽऽत्मनेपदं प्रयुक्तम् । तथाऽऽश्वलायनेन “प्रत्यासित्वा प्रायश्चित्तं जुह्युः” इति समासेऽपि व्यन्त प्रयुक्तः । आज्येनाशिणी आज्य इत्यसमासेऽपि प्रयुक्तः । तथा शिक्षायां नारदेन “प्रत्यूपे ब्रह्म चिन्तयेत्” इति गाव्यादिशब्दतुल्य एव प्रयुक्तः । तथा मनुनाऽपि “ज्ञातारः सन्ति नेत्युक्त्वा” इत्यत्र सन्ति म इत्युक्त्वेति वक्तव्ये व्याकरणमनपेक्षैव संहिता कृता । तथा मीमांसायामपि गव्यस्य च तदादिषु इति गोर्विकारावयवविषयसाधुप्रयोगयोग्यः शब्दोऽन्यत्रैव गवामथने प्रयुक्तः । तथा ‘द्यावोस्तथेति चेत्’ इति द्यावापृथिव्योरिति वक्तव्ये लक्षणहीनमेव बहु प्रयुक्तम् । तथा गृह्यकारेण मूर्धन्यमिध्राणमिति वक्तव्ये मूर्धन्यमिध्राणमित्यविषये मिध्रादेशः प्रयुक्तः । कात्स्न्येऽपि व्याकरणस्य निरुक्ते हीनलक्षणाः प्रयोगा बहवो यद्ब्रह्महाणो ब्रवणादिति । संवत्सरं शाशयाना इत्येतन्मन्त्रगतमण्डूकविषयब्राह्मणशब्दनिर्वचने क्रियमाणे वचनशीलत्वनिमित्तात् दर्शयता द्रुवो यचिरिति वच्यदेशमकृत्वेव ब्रवणादिति प्रयुक्तम् ।

अन्तो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः ।

तथोसाम्यादिरूपाणा हन्तिशिक्षादिकारिणाम् ॥

युगपदुमान्यां दन्ताम्यां यः प्रहारः स उभाम्य इति सर्वैः पालकार्यराजपुत्रादिभिर्व्याकरणमपेक्षमेव प्रयुक्तम् ।

वेदेष्वपि प्रयोगास्ते भूयांसोऽध्येतृसंमताः ।

सामान्यं छान्दसं वाऽपि येषां नास्त्येव लक्षणम् ॥

न हि ते सुसिद्धुपग्रहादिव्यत्ययेन नापि कतिपयाधिकारदृष्टेन ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यनेन सिध्यन्ति । तथा मध्यं आपस्य तिष्ठति । नीचीनवारं वरणः कर्षन्धामिति ।

न ह्यपामित्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गबहुवचनविषयव्यञ्जनान्तप्रातिपादिकपरपष्ठ्याऽन्वाख्यान-
टापम्येत्येतद्रूप लक्षणानुगत दृश्यते । नापि द्वारशब्दस्य स्थाने छटमापातोऽन्यत्र
वारशब्द समवति । तेनानारम्य एवाय विषयव्याप्त्यसमवात् ।

शब्दानुगमरूपोऽर्थो यत्र व्याकरण कृतम् ।

येऽपि व्याकरणस्यैव परे पारे प्रतिष्ठिताः ॥

सुतरा तेऽपि गान्धादितुल्यानेव प्रयुज्जते ।

सूत्रवार्तिकभाष्येषु दृश्यते चापशब्दनम् ॥

अश्वारूढा कथ चाश्वान्विम्भरेयु सचेतना ।

सूत्रे ताषत् 'जनिकर्तुं प्रकृति' इत्यत्र हि द्वावपशब्दौ जनिशब्देन हि इविशतपौ धातु-
निर्देश इत्यनेन लक्षणेनान्वितो धातुरेव निर्दिश्यते । न च तस्य कर्तुं प्रकृतेरपादानसङ्गे-
प्यते । जायमानस्य पुनरर्थस्य जनिशब्दो वाचकतया नैव लक्षणेनानुगत । तेनायं
दरिद्र इवाश्वशब्दो जनिमात्रवाचित्वात्तदर्थं प्रत्यसाधुरेव विज्ञायते । तथा । 'तृजकाभ्यां
कर्त्तरि' इति प्रतिषिद्धपठ्यासमासप्रयोगाव्याकरणफलपरित्याग । एव तत्प्रयोजक
इति प्रतिषिद्ध एव समास । तथा वार्तिकेऽपि दम्भेर्हलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सि-
द्धमिति । तथा 'आन्यमाय तु कालशब्दव्यवायात्' इति । अत्र क्लेशेन समासं कल्प-
यित्वा तत्र समाससज्ञया गुणवचनमज्ञाया बाधिताया 'गुणवचनत्राक्षेणादिभ्य' इति
लक्षणेनाससृष्ट एव प्यन्प्रयुक्त । भाष्येऽप्यविरविकन्यायेनेति द्वंद्वगर्भे तत्पुरुषे पूर्व-
समासपूर्वपदम्याया सुप 'सुपो धातुभातिपदिक्तयोः' इति प्रत्यक्षोपदिष्टोऽपि लुङ्
वृत् । तथाऽन्यथा वृत्त्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहार इति । 'अन्यथैवं कथम्' इत्य-
न्वास्यातसाधुत्वोऽपि णमुल् न प्रयुक्त । न चैषा निपातने साधुत्वसिद्धिः । कृत —

येषामनुगमो नास्ति ते सि भेयुर्निपातनै ।

अन्यथानुगताना तु प्रयोग बाधते मृति ॥

मृत्याचारविरोधे हि मृतिरेव बलीयसी ।

प्रत्यक्षप्रतिषेधाच्च जनिकर्त्त्राद्यसाधुता ॥

प्रत्यक्षमृतिविरोधे तु लक्षणरहितस्यापि प्रयोगादेव शिष्टाचारभूतादवयवानुगममृति-
मनुमाय निपातनात्साधुत्वसिद्धिः । न च लक्षणशब्दाना म्वात्मनि क्रियाविरोधाद्वात्मा-
र्थत्वाभावाद्वा लक्षणानुगतिरनादरणीया ।

प्रदेशान्तरसिद्धेन लक्षणेनानुगम्यते ।

देशान्तरस्थित शब्दो लक्ष्यभूतोऽन्यशब्दवत् ॥

तथा च 'कुत्वे कम्मात्र भवति वृद्धिः' इति । कोऽयं शब्द इत्यादिषु लक्षणानुगमादरः सर्वत्राऽऽश्रितः । यदि च लक्षणशब्देषु लक्षणं न प्रवर्तेत, ततः सर्वं व्याकरणमपञ्च-
 व्दरेव निबद्धं स्यात् । अर्धवैशिशददर्शनात् प्रमाणत्वहानिः । अथोच्येत यज्ञप्रयोग-
 विषय एव साधुभाषणनियमो न सूत्रकारव्याख्यानादिक्रियास्त्विति । तदसत् । स्वर्गे
 लोके कामधुमिति फलनत्वोपन्यासात् । सारस्वतीविधावाहिताग्निग्रहणार्थवत्त्वात् ।
 इतरथा ह्यहिताग्निरिव यज्ञेष्वधिक्रियत इति तद्गोचरेऽपशब्दप्रयोगे निष्प्रयोजनमेवाऽऽ-
 हिताग्निग्रहणं भवेत् । योऽपि च ज्योतिष्टोमप्रकरणे वानसनेपिनां " तस्माद्वाह्यणो
 न श्लेच्छेत् " इति प्रतिषेधः कर्माङ्गत्वेन ज्ञायते सोऽपि गुरुसंप्रदायक्रमागतमन्त्रप्र-
 योगविनाशविषय एव श्लेच्छभाषाप्रतिषेधार्थो वेति पूर्ववदेव नेतव्यः । यद्यपि च 'कैषां
 शब्दानाम्' इति प्रश्नानन्तरं 'लौकिकानां वैदिकानां च' इति विवेककथनं तदपि बहूनां ताव
 त्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाल्लोकवेदयोरभेदे सति स्तोत्रप्रविभागापेक्षं न वेदमत्यन्तभेदाश्रयसह-
 शमभिधीयमानं शोभते न च लौकिकमध्ये गौरवः पुरुषो हस्तीत्येवमादयः सर्वं वेद-
 साधारणा वेदादेव बोद्धव्यं लोकेन प्रयुक्ता उदाहर्तुं न्याय्याः । य एव हि भाषायामि-
 त्येव स्मर्यन्ते, न च कचिदपि वेदे दृष्टपूर्वा इत्येवं संभावयितुं शक्यन्ते त एवोदाह-
 र्तव्याः । वैदिकवेदाहरणेऽपि च लोक्यासिद्धा एव शमादय उदाहृताः । न च वाक्यो-
 दाहरणेन लौकिकेभ्यो भिद्यन्ते । वाक्यानां व्याकरणेनानन्वारूपानात् । अतश्छान्दसा-
 न्येव कानि चित् " गुभ्यामि " " दत्वायाय " इत्येवमादीन्युदाहर्तुं योग्यानि न
 " शंनो देवीः " इत्येवमादीनि । छान्दसोदाहरणं च कुतः 'सिद्धे' 'लोकत' इत्यनेन
 प्रत्यासत्तेनैव व्याह्रन्ते । यदि च लौकिकानामन्वारूपानं क्रियेत, ततः सुतरां
 गान्धादय एवान्वाख्येयान्तेषां व्यवस्यितं लौकिकत्वं वेदेष्वप्रयोगात् । पुनरच्ये-
 त् 'भिर्वेदादेवोद्धृत्योद्धृत्य प्रयुक्ता इति शक्यं वक्तुम् । तथा च मनुनाऽप्युक्तम् ।
 वेदशब्देभ्य एवाऽऽदी पृषक् संख्या विनिर्मम इति । दृश्यन्ते चाद्यत्वेऽपि श्रोत्रिया
 लौकिकेऽप्येयं विवक्षिते तद्भाषासमानार्थान्सकलमन्त्रानप्युदाहरन्तः किमङ्ग पुनः पादा-
 न्पदानि वा । न चाऽऽश्रितप्रतिषेधपाठानां वैदिकानां लक्षणेन कार्यम् । न चैषां गुरुमु-
 खात्साधीयो लक्षणमस्ति 'दृष्टानुविनित्वाच्छन्दम' इति स्वयमेव लक्षणस्याऽऽघ्नानाधीन-
 त्वेन मन्त्रप्रयोजनत्वमुक्तम् ।

यथैव लोकपिद्धत्वात्कृप्यादेर्लक्षणं वृथा ।

तथैव वेदसिद्धानां शब्दानां लक्षणं वृथा ॥

रक्षाद्यपि यदत्रोक्तमन्वारूपानप्रयोजनम् ।

न तदप्यन्यतः सिद्धेरल्पसिद्धेस्ततोऽपि वा ॥

शिष्याचार्यसंबन्धो हि महान्वेत्तरक्षाहेतुर्व्याकरणानधीनस्यापि वेदक्रमस्याध्ययनेनैव
रक्ष्यमाणत्वात् । तद्विनाशेऽपि च विशिष्टतरदोषप्रसङ्गात् । उक्तं च—

निराकाङ्क्षी भवेत्क्षय्य येन तन्नाम लक्षणम् ।
शताशमात्रसिद्धौ तु तेन मन्द प्रयोजनम् ॥
सामान्नायप्रसिद्धेऽपि सामवेत्तेऽस्ति लक्षणम् ।
तद्युक्तं कृत्स्नसिद्धित्वात्कर्तव्यार्थेन चार्थवत् ॥

औच्छिक्ये हि सर्वाणि सामपर्वाणि यथाक्रम लक्षणानुगतानि ततश्च समस्तसाम
रूपसिद्धेर्निराकाङ्क्षत्व भवति । ब्राह्मणविधिवशेन च, ऋगन्तरसचारणाया प्रस्तावादिप
ञ्चधाविभागेन लक्षणोपयोग । पदानुगममात्रनिवृत्तव्यापारेण तु व्याकरणेन विशिष्टपद
रचनात्मकवाक्यसघातरूपाणामसम्भवत्कर्तव्यपदवाक्याना मन्दमिव रक्षितव्य दृश्यते ।

लक्षयेद्य सामान्नायात्पदवाक्यमान् बहून् ।
स लक्षयेत्तरामल्प प्रकृतिप्रत्ययक्रमम् ॥

किं च—

यदि व्याकरणाद्रक्षा मन्वीरन्वेत्वादिन ।
वैयाकरणगेहेषु छिन्द्युस्ते वेदसशयान् ॥
कक्षावलम्बिन नित्य को नाम करक बहून् ।
तमनादृत्य शीचार्यमन्यत कर्तुमर्हति ॥
लोके यस्य यदर्थत्वमाप्ता वा यत्र ये मता ।
तेन तेभ्यश्च तद्वस्तु यथावदवगम्यते ॥
आयुर्वेदं चिकित्सासु प्रायेण विनियुज्यते ।
व्याधितत्त्वौषधज्ञान वैद्येभ्यश्चोपलभ्यते ॥

न तु वेत्ताप्यादिना कदाचिदप्यभियुक्ततरसहाध्यायिव्यतिरेकेण वेदवर्णपदवाक्या
ज्ञानमन्वेहविपर्यययावृत्तौ व्याकरणं वैयाकरणा वोपयुज्यन्ते ।

सहाध्यायिभिरेवातो वेदं वात्मन्त्येन रक्ष्यते ।
स्वराक्षरविनष्टोऽपि द्वेषादन्येर्न मृष्यते ॥
तस्मात्प्रीतिरपाप्यायैर्द्विष्टे कारणिकाणि ।
न विनाशायितु वेत्ते लभ्यन्ते तेन रक्ष्यन्ते ॥

तस्माद्देदरक्षार्थं तावन्नाध्येय व्याकरणम् ।

लोके तु सर्वमापाभिरर्था व्याकरणादृते ।
मिथ्याति व्यवहारेण काव्यादिप्लप्यमशयम् ॥

यदि तु संख्यवहारवाक्येष्वनुपयुज्यमानमपि काव्यनाटकलक्षणप्राकृतव्याकरणद्विपदी-
रासकादिलक्षणन्यायेन संस्कृतकाव्योपयोगार्थं व्याकरणमाश्रीयेत्, तथाऽपि काव्यप्रयोग-
नियमोत्पत्त्यशास्त्रत्वाद्येष्टमाशामिः प्रबन्धकरणसंभवाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यादि-
त्युच्यते ।

काव्यशोभास्वपि त्वेतन्नैवातीवोपयुज्यते ।

वैयाकरणद्वेषाद्धि कष्टाच्छब्दान्प्रयुज्यते ॥

न च लक्षणमस्तीति प्रयोक्तव्यमलौकिकम् ।

लोकसिद्धप्रयोगे तु लक्षणं स्यादनर्थकम् ॥

तेन लोकेऽपि न कदाचिद्व्याकरणेन शब्दरक्षा ।

उद्धार्यमपि शब्दानां न व्याकरणमर्थवत् ।

उद्दस्याप्यन्यतः सिद्धेरुद्धानुद्धारविभागवत् ॥

तथा च-

मुख्यदृष्टार्थतास्वार्थसमवेतार्थतादिभिः ।

प्रयुक्ताः प्रकृतौ मन्त्रा गताः कार्योतिदेशतः ॥

विकारेऽय निषिद्धोहाः कार्योपक्षेपे पञ्चधा ।

अर्थान्तरेऽप्यपूर्वार्थद्वारेणोहं प्रनन्ति नः ॥

एतावत्प्यन्यतो यस्य विना व्याकरणान्मतिः ।

जायेत स कथं तत्र पदं योग्यं न लप्स्यते ॥

वेद एव हि सर्वेषामादर्शः सर्वदा स्थितः ।

शब्दानां तत उद्धृत्य प्रयोगः संभविष्यति ॥

अथ वा योऽपि गाव्यादिलोकेनार्थं प्रयुज्यते ।

सोऽप्यर्थद्वारतः प्राप्तप्रयोगः केन वार्यते ॥

देवतापदानि तावत् । 'विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्' इत्येतेन न्यायेन सर्वा-
नेव साव्यसाधुत्वसंमतान्पर्याधान्परित्यज्य विधिगतप्रयोगानुसरणेनैव तद्वाक्यशेषवाक्या-
न्तराधिगताधार्मिवानरूपेण प्रयुज्यन्ते तेषु ह्यस्त्येव कर्माभिधानार्थमेव प्रयोगोत्पत्ति-
शास्त्रत्वम् । यानि तु द्रव्यतद्गुणाद्विपदानि संनिहितार्थपर्युपस्थापितसमस्तरूपाणि प्रयो-
गवचनगोचरमागच्छन्ति तेष्वसंनिहितार्थपदानिवृत्तिन्यूनसाकाङ्क्षमन्त्रवाक्यनिराकाङ्क्षी-
करणाय स्मृतेऽप्यर्थं प्रयुज्यमानेषु प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वान्न व्यवस्था स्यादित्युच्यते ।
प्रकृतौ हि मन्त्राणां प्रयोगोत्पत्तिः शास्त्रवती विकृतौ, पुनरर्थवशाद्भवन्ती न व्याकरणा-
नुगतेष्वेवावतिष्ठते । व्याकरणस्याप्यसंभाव्यमानमूलशास्त्रस्य कृतकाविधायकेष्ट्युपसंख्या-

नाद्यावापमूत्रप्रत्याख्यानानवास्थितप्रमाणत्वस्य यथारुचिविकल्पितप्रकृतिप्रत्ययपरिमाणा-
दिदोषप्रस्तस्य निश्चिनस्मर्यमाणपाणिन्यादिमतपापेक्षस्य नैवानादियज्ञगतशब्दप्रयोगानि-
योमोत्पत्तिशाम्ब्रत्वमवकल्पते ।

तेनोहे कर्मकर्माङ्गवाक्यार्थज्ञानकौशलैः ।

लोकवेदप्रयोगाच्च सिद्धे व्याकरणेन किम् ॥

अपि च व्याकरणेनोहकरणशक्यमेवेति मन्वानैष्टीकाकारैरप्युक्तम्—

अद्भानि ज्ञातिनामान्युपमा चेन्द्रियाणि च ।

एतानि नोहं गच्छन्ति अग्निं विषमं हि तन् ॥

आगमो यस्तु निर्दिष्टः प्रयोननविवक्षया ।

कर्मणा नोच्यते तत्र किं वेदाध्ययनं फलम् ॥

सर्वस्य हि ह्यनुष्ठातव्यस्याऽऽगमो मूलत्वेनाऽऽख्यायते न प्रयोजनत्वेन ।

अथैतेनैव युक्तं स्यादागमोक्तं प्रयोजनम् ।

तदप्यसदनाम्नानान्निष्कारणतयाऽपि च ॥

निष्कारणपदङ्गवेदाध्ययनोपन्यासेन हि सुतरा व्याकरणस्य निष्प्रयोजनत्वमुक्तम् ।

आगमो वेदवाक्याच्च नान्यः कश्चन विद्यते ।

कथं चाऽऽदिमता मध्येद्वेदेनानादिना विधिः ॥

तस्मात् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्येतत्केवलवेदान्ययनविधानं शतपयादिषु दृष्टमुपपन्नं
च नित्यार्थलम्बनत्वात् । व्याकरणद्यद्वाध्ययनविधानं पुनर्न कस्याचिच्छास्त्रायां श्रूयते ।
न चाऽऽदिमदर्धविषयं सदनादित्वाधीनं वेदत्वं प्रमाणत्वं वा लभते ।

न च वेदाङ्गमात्रोऽपि कश्चिद्व्याकरणं प्रति ।

तादर्थ्यावयवाभावाद्बुद्धादिवचनेष्विव ॥

श्रुनिलिङ्गादिभिस्तावत्तादर्थ्यं नाम्य गम्यते ।

अट्टमिमस्य वा कश्चित्कृत्रिमोऽवयवः कथम् ॥

तस्मादवयवविषयमेवैतदेवं वर्णयितव्यम् ।

पदद्वो वेद इत्युक्तं श्रुनिलिङ्गाद्यपेक्षया ।

तेः पद्वि प्रविषक्तः मन्म हि कर्मविबोधनः ॥

ननु बाह्याङ्गानपेक्षत्वे वेदस्वरूपाऽन्तर्गतश्रुत्याद्यपेक्षया विशेषणमनर्थकं प्रसज्यते ।

तथा हि—

संभवत्यभिपाराम्यां स्याद्विशेषणमंभवः ।

श्रुत्याद्यभिप्रायस्तु तैर्गर्ह्यैः किं विशेष्यते ॥

उच्यते—

१ यस्तानि प्रविभक्तानि हेतुरूपफलैः पृथक् ।
ज्ञात्वाऽधीति स एवास्य विधेरर्थं करोति नः ॥
अधिगन्तव्य इत्येतदध्येय इति चोच्यते ।
तेन श्रुत्यादिमान्बेदो वेदितव्यो विधेरतः ॥
ध्यायतेरेव वा रूपं ध्येय इत्येतदाश्रितम् ।
श्रुत्याद्यर्पितसर्वार्थैः स ध्यातव्यः सदा द्विनैः ॥

ततश्च मीमांसाद्वारा वेदार्थानुचिन्तनविधिरेवायमिति ज्ञायते न व्याकरणाध्ययनविधिः ।

वेदे व्याकरणादीनि सन्त्येवाम्यन्तराणि नः ।

भवेद्वा तदभिप्राया पठद्वाध्ययनसृष्टिः ॥

‘तद्बन्धो दधित्वम्’ इत्येवमादीनि हि वैदिकार्थवादान्तर्गतान्येव हि निरुक्तव्याकरणादीनि तैः सह विधायको वेदोऽध्येतव्य इति स्मृत्यर्थो भवेत् ।

प्रातिशाख्यानि वा यानि स्वाध्यायवद्धीयन्ते ।

गृह्यमाणतदर्थस्वादङ्गत्वं तेषु वा स्थितम् ॥

यानि हि वेदव्यापारपराभ्येव तेषु लिङ्गेन शक्यमङ्गत्वमध्यवसातुम् । ननु कति-
पयसृष्टवेदवाक्योदाहरणच्छ्रमाश्रेषु पाणिनिप्रभृतिप्रणीतेषु प्रातिशाख्यानीव प्रयोग-
शास्त्राणीति चेत् । न । तेषां पदस्वरूपेष्वेव व्यापारात् । पाणिनीयादिषु हि वेदस्वरूप-
षर्जितानि पदान्येव संस्कृत्य संस्कृत्योस्तज्यन्ते । प्रातिशाख्यैः पुनर्वेदसंहिताध्ययनानुग-
तस्वरसंधिप्रयतिक्रुतिपूर्वकं शब्दाद्यनुसरणाद्धेदाङ्गत्वमाविष्कृतम् ।

पूर्वोक्तैतानुसंधानमागमस्य च नास्ति ते ।

आगमोऽध्ययनप्रायः प्राक्च शब्दानुशासनम् ॥

घ्राहणेन निष्कारणो धर्मः पठद्गने वेदोऽध्येयं इति विहिते ज्ञाने धर्मः शास्त्र-
पूर्वप्रयोगेऽभ्युदय इति च व्याहृताभिधानम् । यदपि च शब्दापशब्दज्ञानलाघवं प्रयो-
जनत्वेनोपदिष्टं तन्निराहृतप्रयोजनान्तरस्य लाघवमात्रमेवावशिष्यत इति सत्यमेवोक्तम् ।

यदि वा गौरवस्यैव लघुत्वमुपचर्यते ।

विपर्ययापदेशेन शूरे कातरशब्दवत् ॥

लोकप्रसिद्धानामेव शब्दानामत्यन्तविषमधातुगणोणादिसुत्रादिभिरलौकिकसंज्ञापरि-
भाषानिबद्धप्रक्रियैरनवस्थितस्थापनाक्षेपसिद्धान्तविकारैः ज्ञेयानन्तं गत्वा यथावस्थिता-

नुवादमात्रमेव त्रियने, तत्रापि चोदाहरणन्यतिरिक्तेषु कस्यचिदेव लक्षणयोजनसामर्थ्यं दृश्यते । तेनात्यन्तगुरु सन्नयमुपायमनुत्तर्यमेव ह्युरित्युपचरितः । यदपि केन चिदुक्तम्—

तत्त्वावबोध शब्दाना नाम्नि व्याकरणादृते ॥ इति ।

तद्रूपरमगन्वम्पशेष्वपि वक्तव्यमासीत् ।

को हि प्रत्यक्षगम्येऽर्थे शास्त्रात्तत्त्वावधारणम् ।

शास्त्रलोमम्बभावज्ञ ईदृश वक्तुमर्हति ॥

अत एव श्लोकम्योत्तरार्थं वक्तव्यम् ।

तत्त्वावबोध शब्दाना नाम्नि श्रोत्रेन्द्रियादृते ॥ इति ।

न ह्यत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते बहिरेष्वेवमदृष्टत्वात् ।

अमदेहश्च वेदार्थे यदप्युक्तं प्रयोजनम् ।

तदप्यमद्यतो नाम्नात्पदवाक्यार्थनिर्णयौ ॥

यत्र पदार्थमदेहान्नावहृहो वृद्धव्यवहारादेव निवर्तन्ते । शेषाश्च निगमनिरुक्तकल्पमूत्रनर्काभियुक्तेभ्य मर्षेणामर्थप्रतिपादनपरत्वात् । व्याकरणेन पुनरतन्त्राकृत्यार्थपदम्बरूपमात्रेऽन्वाख्यायमाने दूरादपेतमेवार्थज्ञानम् । तथा हि—

घातुम्य कल्पिते नाम्नि क्रियायोगोऽनुगम्यते ।

न चाभिवानवेत्याया तत्प्रतीनिर्भनगापि ॥

‘गमेदोः’ इत्येतद्रूपपत्त्यनुमारी हि गन्तृमात्रमेव गोशब्दवाच्यमव्यवम्येत् । जातिशब्दश्चाय वृद्धव्यवहारेऽवस्थितो यत्र प्रसिद्धमन्त्रान्त्व स्यात्तस्य । तथा च—

कुशलोदाशब्दादेर्यावत्यनुगममस्थित ।

न तावन्येव शब्दार्थप्रसिद्धिर्यवतिष्ठते ॥

अन्वकर्णानकर्णादेः ममामानुगमे सति ।

अपेतावसवार्थोऽर्था दृश्यते वृत्तशब्दवत् ॥

एव सानन्यशब्दादेरयन्वाद्यनादर ।

व्याक्रियाविवरीनोऽपि स्थितो लोकप्रसिद्धित ॥

तथा वेगविन्देऽर्थे दृष्ट शब्दानुशासनम् ।

तत्तथा यदि गृह्येन वेगद्वत्त्वं विन्दते ॥

‘कैलेन्दू’ नामदेवाद्दृश्यदृशो’ इति कृत्रियामदेवदृष्टमामाभिवानप्रतिपत्तिर्वाकरणस्य

भवति । वेदे तु “ ततो वसु धामं समभवत् तस्माद्दामदेव्यम् ” “ यदकालयत्-
त्कालेयस्य कालेयत्वम् ” इत्याद्यर्थव्युत्पत्तिदर्शने व्याकरणानुसारिणी प्रतिपत्ति
माघते । तथा कल्पसूत्रकारैः कृष्णशं वासः कृष्णयलक्ष्णे आजिने इत्येवमादिषु
कृष्णदशादिविवरणाश्रयणाद्वाच्चाकरणशक्तेनाप्यनवगता अर्था वेदार्थवित्परम्पराप्राप्ता वेद-
वाक्यपूर्वापर्यावगतयुपादिशब्दार्थाश्च व्याख्यायन्ते । यथा चैवमादिषु व्याकरणान-
पेक्षाणामेव निःसशयार्थप्रतिपत्तिस्तथा स्थूलपृषत्यादिशब्दार्थेष्वपि व्याख्यातृपरम्परैव
निर्णयक्षमेति न व्याकरणमपेक्षितव्यम् । किं च—

वाक्यार्थेषु च सदेहा जायन्ते ये सहस्रश ।

नैषा व्याकरणात्कश्चित्पूर्वपक्षोऽपि गम्यते ॥

यदि वेदार्थासिद्धेहप्रयोजनं व्याकरणं मवेत्तत किमर्थतादा म्वतन्ना कचिदर्थं
प्रतिपादयन्त्यथ विशोषभूता । तथा किमूर्गवरोवनमौदुम्बरत्वस्य फलमुत प्रशसार्थ-
मुषात्तमिति । तथा हेतुविधिहेत्वर्थवाटमन्त्रप्रयोगदृष्टादृष्टार्थत्वादिषु ग्रहैकत्वाविवक्षादिषु
च सदेहानपनयेत् । अर्थवमादिषु मीमांसासिद्धत्वाद्वाच्चाकरणेऽनुपन्यासस्ततः कल्पसूत्र-
कारवचनसिद्धकतिपयमूलरूप-वाच्यार्थनिर्णयप्रयोजनता सुतरा नाऽऽश्रयणीया । अपि च—

लक्षणोत्पेऽपि सवेहे व्याख्यानमेव निर्णय ।

वेदशब्देष्वपि व्याख्या नैव दण्डैर्निवार्यते ॥

‘ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः ’ इत्यनर्थैव परिभाषया न हि संदेहाद्-
लक्षणमितिवन्न हि सदेहादवेद इत्यपि शक्यं वक्तुम् ।

न चागृहीतशब्दार्थं कैश्चिद्व्याकरणाश्रयात् ।

व्याख्यातुं शक्यते वेदो यत म्यास्तेन निश्चय ॥

यथैवावस्थितो वेदस्तथा व्याख्याऽपि सर्वदा ।

अतः स्थूलपृषत्यादिव्याख्या व्याकरणादृते ॥

न च लोके प्रयुक्तानां पदानां दृश्यते स्वर ।

व्यवहाराद्बहिर्भूतास्स्वरात्तातोऽर्थनिश्चय ॥

वृद्धव्यवहाराधीने शब्दार्थावधारणं तत्र च समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वा-
दिप्रयोगविभागाभावात् तत्कृताऽर्थाविशेषणवस्था ।

यत्र त्वरित स्वरज्ञानं वेदवाक्येष्वविश्रुतम् ।

तत्र नैव पदार्थानामवधारणसम्भवः ॥

तत्रापि निर्णयो य म्यादर्थप्रकरणादिभि ।

तत्र तैरेव सिद्धत्वात् स्वस्याभिधा गता ॥

तेनादृष्टार्थ एवाय स्वरपाठोऽवगम्यते ।

सर्वदा ब्रह्मयज्ञाङ्गद्रव्ययज्ञानपेषु च ॥

व्याकरणानुगमोऽपि चास्य यदि नाम कश्चित्तदुपयोगार्थ एव भवेन्नतु खौकि-
कप्रयोगार्थ । अत्यन्ताप्रयुक्तत्वात् ।

न च व्याकरणोक्तेन स्वरेणार्थस्य निर्णय ।

शब्दानुशासन ह्येतद्दृष्ट नार्थानुशासनम् ॥

तस्मादसदेहार्थमपि नाध्येम व्याकरणम् । न ह्येतन्निश्चयाङ्गभूतस्वरविशेषप्रयोगो
त्पत्तिशास्त्रम् । यान्यपि च 'इमानि भूय शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि' इत्येवमुपन्य
स्तानि तेषामपि कानिचित्प्रयोजनत्वयोग्यान्त्येव न समवन्ति, कानिचित्प्रयोजनामा-
सानि, कानिचिदप्रमाणकानि । अपि च—

अर्थवत्त्वं न चेज्जात मुसूर्यस्य प्रयोजनै ।

तम्यानुपाङ्गिक्वेषाशा कुशकाशावलम्बिनी ॥

तत्र यन्तावत्तेऽमुरा इत्याद्यमुरपुराकर्लपार्थवाटप्रक्रमेऽपशब्दप्रतिषेध प्रयोजनत्वेनो
पन्यन्त स यथावस्थितस्तथोक्त प्राक् । दृष्ट शब्द इत्यत्रापि बहुजनप्रसिद्धशिक्षाका
रपठितमन्त्रपटोद्धारेण शब्दपद प्रक्षिपता म्बपक्षानुरागो दर्शित । दृष्टमन्त्रप्रयोगे
त्विप्यत एव यजमानस्य प्रत्यवाय । 'यद्धोता जहाति वाग्धि तद्यजमान जहाति'
इत्येवमादिभि सर्वैर्विक्रमप्रयोग्यमन्त्रविनाशेषु यजमानगामित्येपदर्शनात् । तथा च ' इन्द्र
शत्रुर्वर्धस्व ' इति मन्त्रप्रयोगविनाशत्वे एवोदाहृत । यत्तु निरुक्ते ' यदर्धातमवि-
ज्ञात निगदेनैव शक्यते ' इत्युक्त, तदम्माभि प्रथमसूत्र एवार्थशब्द व्याचक्ष्णौ स्नान-
सृत्यतिरमकारणत्वेनोपवर्णितम् । 'अनतिव्रामन्तो वेदमर्थवन्त सन्तमनर्थकमव-
धल्पयेम, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावरोधनम्' इति । ततश्चाव्याख्यातेन वेदेनार्थप्रका
शनाकरणात् ' न तज्ज्वलति कर्हि चित् ' इति । सत्यमेवैतत् । न तु व्याकरणस्य
तत्रोपयोग । कर्मप्रयोगोत्पत्ति प्रत्यशास्त्र वात् । शब्दशास्त्रमेतदिति चेत्तेष्वप्यपूर्वो
क्तेन निर्मूलत्वेन न व्यवस्था स्यात् तस्मात्कर्लपसूत्रनिरक्षमीमांसानामेवाधीतमन्त्रब्राह्मणा-
र्थविज्ञानोपयोगसमत्वादेतत्प्रयोजन युक्त, न तु व्याकरणस्य । यस्तु मधुर्देक्त इत्ये

१ अनन्ताविव पुर्बेधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति शेष ।

२ यस्तु प्रयुक्ते कुन्तो विद्यथ शब्दान्यथावप्यवहारकाले । सोऽनन्तामप्राति कर्ष परत
भाग्योगिन्दुप्यति पापशब्दे । म मा ।

तदपि मन्त्रब्राह्मणशब्दस्य सन्धकप्रयोगप्रयोजनमेव विज्ञायते । यथासामान्नातादन्वयाकार-
णाच्च “दुप्याति चापशब्दः” इति । स्वाध्यायाध्ययनाध्यापनयजनयानगतवेदशब्दादिना-
शेऽपि ‘यदृक्तो यज्ञ आर्तिमियात्’ इति । एतद्वचनादवगतदोषानुवादोऽपीत्यवगम्यते ।
वागयोगविदिति च बहुलोकस्ववहारदर्शनाद्विदितपदपदार्थसंबन्धः पुमान्, ब्राह्मण-
वाक्येषु चोद्दिश्यमानोपादीयमानगुणप्रधानादिनिरूपणावधृतवचनव्यक्तिविशेषो मन्त्रेषु
चावगतचोदितचोदितस्वार्थपरारथप्रकाशनाहर्त्वानहर्त्वविदेव च वागयोगविदित्युच्यते न
वैयाकरणः । वैयाकरणस्यैवंविधप्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात् । यदुप्यातिर्द्वांस इति, प्रत्यमिवादि
नामान्यस्वरष्टुनानभिज्ञानिन्द्रावचनं, तत्प्लुतस्य त्रिमात्रस्य लोकप्रसिद्धत्वान्मन्वाणुपदि-
ष्टनामान्यप्रयोगसिद्धौ लब्धायां तत्प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वम् । न च तावता मन्वादिमिरेनेन
चोदाहृतेन श्लोकेन प्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारेण शब्दापशब्दविवेकज्ञानं तदुपयोगो वाऽऽ-
श्रीयते । यच्च ‘प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्याः’ इति तज्याजिकोपदेशसिद्धत्वाद्
ब्राह्मणे च पदहविभक्तयः “अग्निर्वृषाणि जह्यन्तु” “अग्निं वो वृत्रहन्तमम्”
‘अग्निनाऽग्निः समिध्यते’ इत्येवमादिविभक्तविभक्तिप्रयोगदर्शनादन्तरेणापि व्याकरणं
वैभक्तिकमात्रालोचनेनापि वा सविभक्तिकप्रयाजप्रयोगसिद्धेशास्त्रं व्याकरणम् । “स्यो
वा इमां पदशः स्वरशो वाचं विदधाति स आर्तिवर्जिनो भवति” इति सन्ध-
मेदाध्याय्येवमभिधीयते । तथा “चत्वारि वाक्परिमिता पदानि” इति यानि ताम-
दोकारमहान्याहृत्यादिचतुष्टयत्राहुल्यप्रयोजनानुसरणेन नैरुक्तरप्यक्षरवर्णसाम्याद्विद्व्या-
दितिवत्प्रपञ्चितानि, न तत्र व्याकरणस्य कश्चिदधिकारः । यत्तु नामाख्यातोपसर्गनि-
पातचतुष्टयानुगतं वैयाकरणमतमाश्रितं तदपि चतुष्टयस्य लोकसिद्धत्वादेव नातीव व्या-
करणापेक्षम् । एतद्विषयत्वे च वर्ण्यमाने “तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति” इत्यसंबन्धमेव
स्यात् । चतुर्णामपि पदनातानां मनुष्यैरुच्यमानत्वात् । तस्माद्यमस्य मन्त्रस्यार्थः
पीर्वापर्यसंगतो वर्ण्यते । “चत्वारि वाक्परिमिता पदानि” इति यैर्वाक्पद्यते गम्यते
तानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्याख्यानि प्रमाणान्यभिधीयन्ते । तत्र यानि
प्रतीकविधिप्राकृतवैकृतवाक्यसारूप्यदृष्टानुपपद्यमानादिप्रभवैरनुमानोपमानार्थापत्याख्यै-
स्त्रिभिर्गम्यन्ते, तानि तत्सिद्धत्वादेव नेद्गयन्ति नेच्छारयन्ति । यस्तु भागस्तैरशनयः
प्रतिपादयितुं तं तुरीयं प्रत्यक्षमधिगम्यमध्येनारो मनुष्या वदन्ति समाप्तान्तीत्यर्थः ।
पदप्रमाणोपध्याय्ये प्रमाणद्वयं वाक्पदत्वादर्शोद्धृतम् । अमावन्तावदमावविषयत्वादेव
वाक्पदं न भवति । आगमस्य पुनर्वागात्मकत्वात्प्रयमानवाग्याश्रितस्य पदत्वात्प्रयमनुप-

१ अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाशो येन न्युनि विदुः । कामं तेषु तु विप्रोयं स्त्रीष्विवाक्यमर्हं वदेत् ।
इति महाभाष्ये व्याकरणस्य लीलाभ्यपरिहारप्रयोगस्य संबन्धवार्थमुपन्यस्यः श्लोकः । ३ अ० ३०
(२-२-२२) ।

पन्नम् । प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तत्वात्पृथक्त्वेनानिर्देश । चत्वारि शृङ्गेत्यस्य तु विपुवति होतु-
राज्ये प्रयुक्तस्य योऽर्थः स मन्त्राधिकरणे व्याख्यात । न चात्र काचिद्व्याकरणा-
पेक्षा । यत्तु चत्वारि पदजातानि शृङ्गाणीत्येवमादिसरयासामान्यमात्रेण कर्मविनियोगा-
नपेक्षमर्थान्तरं वर्णयते, तद्व्याकरणकृतवाक्यौशलमात्रम् । तादृशं च वैशेषिकादिष्वपि
तदभियुक्तैः शक्यं योजयितुमित्यनादरणीयम् । “ उतत्वः पश्यन् ” इत्यपि लोक-
निरुक्तकल्पसूत्रमीमासाश्रयोत्पन्नपदार्थवाक्यार्थज्ञानप्रशसार्थ एव मन्त्रो विज्ञायमानो न
व्याकरणमाद्रियते । एवं “ सक्तुमिव तित्तुना ” इत्येषोऽप्यविभुतस्त्राध्यायाध्ययननि-
र्मलवेदाक्षरार्थज्ञानप्रशसार्थं पूर्ववदेव वर्णनीयम् । “ आहिताग्निरेपशब्दं प्रयुज्य ” इति,
व्याख्यातमेवैतत् । यद्यपि नामकरणे, घोषवदाद्यन्तरन्तंम्य द्विचतुरादिवर्णकृदन्तपारिग्रह-
तद्धितवर्जनवचन, तत्कृत्तद्धितसंज्ञयोर्व्याकरणेऽपि पूर्वप्रसिद्धयोरेवोपादानाद्वर्णपारिमाणस्य
च प्रत्यक्षपूर्वकम्भृत्यधीनत्वाद् घोषवत्त्वादीनां च शिक्षाप्रतिशारूप्येष्वनुक्रमणात्सर्वथ
श्रोत्रिथैरङ्गेशेन नामकरणान्न व्याकरणं नाम प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वेनापेक्षणीयम् । “ सुदे-
वोअसि चरुर्ण ” इत्यत्र यद्यपि तावत्सप्त विभक्तय एव सप्त सिन्धव इति व्याख्यायन्ते
तथाऽपि तासां विभक्तिसंज्ञामात्रं व्याकरणेन क्रियते प्रसिद्धमेव वा गृह्यते । यानि तु
प्रयोगरूपाणि तानि लोके वेदे च विभागशः प्रत्यक्षाण्येवेति न व्याकरणापेक्षयैवमभिधी-
यन्ते । यदा पुनः सप्त सिन्धवो नद्य एव यद्वात्विभ्यजमानप्रशसापसे वा सप्त होत्रागता
वाच सप्त सामम्बरगतास्तद्भक्तिगता वा पारिगृह्यन्ते, तदैतिहासिन्याङ्गिकगोचरापन्न-
त्वादविषय एव व्याकरणस्य ।

संस्कृतानां च शब्दानां साधुत्वे परिकल्पिते ।

वक्तव्यं कस्य सम्कारं कथं वा क्रियते पुनः ॥

व्याकरणेन शब्देषु सम्भ्रियमाणेषु न ज्ञायते किं वस्तु सम्भ्रियते को वा सम्कार

उत्पत्तिप्राप्तिविचारपूर्वसाधनसामर्थ्याधानानां क्रियत इति ।

न तावदग्नि शब्दत्ववर्णत्वयत्तिसम्भ्रियते ।

सर्वप्रातिपदसङ्गेन न व्यवस्था हि सि यति ॥

शब्दत्वे संस्कृते म्याद्धि ध्वनीनामपि साधुता ।

वर्णत्वेऽप्येवर्णानां गा यादीनां च सुत्यता ॥

एतेन वर्णव्यक्तिमन्कारं प्रत्युत्त ।

गवादिषु गकारादिर्यः सकृत्संस्कृतः क्वचित् ।
 गान्यादिषु स एवेति साधुरेव प्रसज्यते ॥
 एवं प्रत्येकसंस्कारे न कस्यचिदसाधुता ।
 समुदायस्तु नैवास्ति तेषामयुगपच्छ्रुतेः ॥

येषां तावद्दर्शनव्यक्तयः प्रध्वंसिन्य एव तेषां विनष्टानुत्पन्नानां संस्कारायोम्यन्त्वमेव ।

वर्तमानाऽपि संस्कारक्षणं नैवावतिष्ठते ।
 तावदेव विनश्येत्सा यावत्संस्कर्तुमिष्यते ॥
 न च तां संस्कृतां मूयः कश्चन द्रक्ष्यति क्वचित् ।
 सक्तूनामिव संस्कारो होमेनैव प्रसज्यते ॥

यथैव होमसंस्कृतानां मस्मसाद्भावान्सक्तूनां पुनर्दर्शनविनियोगासंभवाद्द्वितीयाप्रातिपा-
 दितसंस्कार्यत्वपरिग्रहे सक्तवो होमस्तद्भावनाविधिरिति सर्वेषामनर्थकत्वं प्रसज्यत इति
 संस्कारानाश्रयणं, तथैव क्षणिकशब्दव्यक्तिसंस्कारपक्षे सर्वानर्थकत्वप्रसङ्गः । ततश्च
 योऽप्ययमनियमोऽभिहितो यद्येवं नित्यः शब्दोऽप्यापि कार्ये उपययाऽपि लक्षणं प्रवर्त्य-
 मिति स एवमेव न्यायनिरूपणभयमात्राविष्करणार्थः शिष्यव्यामोहनाथो वेति न युक्तः
 परिग्रहीतुम् ।

अदूरविप्रवृष्टे च वस्तुन्यनियमो भवेत् ।
 शीतेत्प्यानियमं ब्रूयात्को नु बद्धेः सचेतनः ॥
 उत्पादश्चैव संस्कारः कार्यपक्षे भवेद्यम् ।
 ततश्च सुतरां प्राप्ता प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रता ॥

व्याकरणप्रक्रियानुगृहीतेन वैयाकरणेनोत्पाद्यमानेषु साधुशब्देषु नित्यवेदमूलत्ववेदा-
 कृत्यनिराकरणं स्वयमेवाऽऽपादितम् ।

अथ व्याकरणोत्पत्तौः शब्दवैदोऽपि निर्मितः ।
 ततो व्याकरणस्यैव वेदस्याप्यप्रमाणता ॥
 शब्दश्चोत्पाद्यमानत्वे क्षणान्न स्यात्संज्ञान्तरे ।
 तादृशस्य च संस्कारो न शक्यो नोपयुज्यते ॥
 तस्मादनियमं मुक्त्वा नित्यः संक्रियते यदि ।
 विक्रियाख्योऽपि संस्कारस्ततो नैवास्य संभवेत् ॥
 विना व्याकरणादाप्तिः सिद्धा श्रोत्रसमाश्रया ।
 अदृष्टार्थस्तु संस्कारो विध्यमात्रान्न गम्यते ॥

दृष्टार्थेषु च शब्देषु नादृष्टेन प्रयोजनम् ।
 न हीष्ट मोजनार्थाना ब्रह्मीणा प्रोक्षणाःफलम् ॥
 कर्मप्रकरणास्ता न च व्याकरणत्रिया ।
 येनापूर्वप्रयुक्ताना शब्दाना सम्कृतिर्भवेत् ॥
 हन्त्यादिविधिवन्नापि समवी व्यात्रियाविधि ।
 पौरुषेय कथ वस्तु विदध्याच्छाश्वतो विधि ॥
 तेनानारम्यवादेऽपि विधिर्नैवास्ति तादृश ।
 अनारम्य विधित्वे च न कर्मार्थत्वसमव ॥
 ऐकान्तिक हि सकार्यं यत्ततौ स्यात्सुवादिवत् ।
 तद्द्वारेण ऋतुप्राप्तिर्न लोक्यामिचारिण ॥
 लोकवेदगतत्वाच्च शब्दाना व्यभिचारिता ।
 अतो न व्याक्रिया गच्छेत्तदुपस्थापित ऋतुम् ॥
 आकाशेऽवस्थित शब्द सम्भर्तुं शक्यते कथम् ।
 नित्यत्वान्मूर्त्यभावाच्च व्योमाश्रितविभुत्ववत् ॥
 वर्णसंस्कारमात्र च यदि व्याकरणोद्भवेत् ।
 प्रत्याहारेण तत्सिद्धेर्नोत्तरेण प्रयोजनम् ॥
 समुदायस्त्ववस्तुत्वात्त्रैव संस्कारमर्हति ।
 प्रत्येक च मवेच्छददग्निधर्मं प्रतीष्टकम् ।
 न च स्थलवटारम्भो वर्णो शब्दस्य कस्य चित् ।
 येन तत्सम्कृति सिध्येतस हि पूर्वं निराकृत ॥
 स्फोटगोशब्दताद्वत्त्वप्रभृती पटकरूपना ।
 गगनरादिपदव्याख्याद्वारेणैव निराकृता ॥
 सर्ववर्णसमूहोऽपि न सन्त्यर्थं कथंचन ।
 न तस्यार्थप्रयुक्तत्वमस्ति ह्यनभिः नन ॥
 अथ त्रिनतुरा वर्णा सम्प्रियन्ते षणे षटे ।
 सस्यामात्रम्य साधुत्व तच्च म्यादितरेष्वपि ॥
 सत्प्रियेतामुपूर्वी चेच्छब्दधनो न स्प्यने ।
 ग्रहणोच्चारणम्यत्वाद्वायादिषु च समवात् ॥
 ग्रहणोच्चारणे षथ सम्कार्यं यदि मन्यमे ।
 वर्मण कर्ममाण्यवमुपागिष्टाग्निषेत्पने ॥

वेक्षति हि—

कर्तृगुणे तु कर्मासम्वायाद्वाक्यभेदः स्यादिति ।

तात्प्रादिश्रोत्रसंस्कारो न च व्याकरणाद्भवेत् ।

वेद्योपादिष्टसंस्कारसंस्कार्यत्वावधारणात् ॥

मनो वा पुरुषो वाऽथ संस्काराम्पदमिष्यते ।

शब्दानुशासनं शास्त्रमिति व्यर्थं तदा भवेत् ॥

शिष्यानुशासनत्वं हि शास्त्राणामुपपद्यते ।

शब्दस्याननुशास्यत्वाद्द्वयार्थं तदनुशासनम् ॥

स्फोटशब्दे च संस्कारः सुतरा नोपपद्यते ।

असन्तौ तत्र हि स्याता प्रकृतिप्रत्ययावपि ॥

वाक्यस्फोटश्च यैरिष्टः सर्वावयववर्जितः ।

नामाख्यातादि संस्कार्यं तेषा शशविपाणवत् ॥

अशेद्वारेण संस्कारो यद्यत्राम्युपगम्यते ।

शृङ्गं शशादपोद्धृत्य किं न संस्क्रियते मनाक् ॥

अन्यावयवसाम्यत्वात्प्रादपोद्धारो यदीष्यते ।

खरशृङ्गेण सारूप्याच्छशशृङ्गस्य किं न सः ॥

गवयादिषु नाङ्गानां सादृश्यं यन्निर्दिशितम् ।

सत्यावयवसामान्यात्तदिहापीष्यते तथा ॥

वाक्याधिकरणे चैतद्विन्तरेण निराकृतम् ।

तेनापोद्धारसंस्कारकल्पनाऽपि न युज्यते ॥

अन्वाचक्षीत शास्त्रं चेच्छब्दानसदपोद्धृतात् ।

एतेनैवाप्रमाणत्वमस्य माहेन्द्रनालवत् ॥

अंशिष्यत्वादशास्त्रत्वमेवं तावत्पदं प्रति ।

वाक्यानुशासनं नैव कृतं व्याकरणेन च ॥

अर्थेन च प्रयुक्तानां शब्दानां संस्क्रियोदिता ।

वाक्यमेवाविधं चेष्टं न पदान्दर्धवर्जनात् ॥

ब्राह्मणार्थो यथा नान्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले ।

देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थज्ञः ॥

इति बहुप्रपञ्चमुक्त्वा वेदलभ्य चाप्रयोगादर्धप्रयुक्तत्वं निराकृत्य वाक्यान्वाख्यानान-

र्थमेव व्याकरणमपि व्याख्यातं युक्तमासीत्तदनाश्रयणात् सूत्रवार्तिकमाप्यकारवदेव

पूर्वापरविरुद्धमभिधानैर्हीकाकारिरपि सुतरा व्याकरणम्याप्रत्ययितदुस्यप्रणीतत्वं दर्शितम् ।

अतो विमानभूयिष्ठाद्विरुद्धान्मूलवर्जितात् ।
निष्फलाच्च व्यवस्थान शब्दाना नानुशासनात् ॥

ततश्च—

स्वाध्यायाध्ययन मुक्त्वा तत्प्रयोगश्च कर्मसु ।
शेषशब्दप्रयोगेषु न व्यवस्थोपयुज्यते ॥ ।

तेन सर्वैर्भाषितस्य सर्वे सावव इति । अत्रानुमानप्रयोगा —

गावीगोष्पादय शब्दा सर्वे गोत्वस्य वाचका । १५
वृद्धैस्तत्र प्रयुक्तत्वाद्गौरुत्वेत्येवमादिवन् ॥
एव साधुत्वमेतेषा सर्वेषामर्थसाधनात् ।
श्रीरत्वात्पशब्दत्व पूर्वदृष्टान्तरशनात् ॥
अनादित्य च सर्वेषामव्ययनवधारणात् ।
वक्तुर्वक्तु पुरो वृत्ते शक्य वक्तु गवादिवत् ॥
साधुभिर्भाषमाणाना नादृष्टफलसमव । १६
दृष्टार्थत्वाद्यथा घृमादग्निं देशेऽवगच्छताम् ॥
अशास्त्रविहित्वाच्च बुद्धशब्दाभिधानवत् ।
शास्त्र नाषेदरूपत्वात्प्राकृत याक्रियादिवत् ॥
वेन्मूलतयाऽप्यस्य प्रमाणत्व न कल्पते ।
अवेत्त्रिपर्यार्थत्वाद्वाट्यादिनिबन्धवत् ॥
शास्त्राङ्गमपि नैतत्तादर्थ्यात्प्रथादिवत् ।
अतानर्थ्यं विनाऽप्यम्माद्वेदेनार्थावबोधनान् ॥
न च शब्दप्रयोगाङ्ग सिद्धे तस्मिन्प्रवर्तनात् ।
यत्प्रदशमनङ्ग तद्दृष्ट नेत्रानुमानवन् ॥

यथा हि चक्षुरादिग्रहणानपेक्षरूपाऽत्रिविज्ञानसिद्धौ तज्जानितार्थापत्तिप्रभव चक्षुराद्यनुमानमुपजातमपि न पूर्वज्ञानस्याङ्गमेव लोकवेत्सिद्धशब्दप्रयोगोत्तरकालप्रणीततया व्याकरणमप्यनङ्गम् ।

तस्मात्पर्यायशब्द वादाभ्यास्तद्वृत्तवन् ।

अ चाग्नेय प्रयोग्य व न शास्त्रार्थनिवारितम् ॥ २४ ॥

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥ २५ ॥ सि०

महता प्रयत्नेन शब्दमुच्चरन्ति—वायुर्नाभेरुत्थितः, उरसि विस्तीर्णः,
कण्ठे विवर्तितः, मूर्द्धानमाहत्य परावृत्तः, वक्त्रे विचरन् विविधान्
शब्दानभिष्वनक्ति । slips on the head, turns back

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

अनैकान्तिकता तावदथापि तैरिहोच्यते ।
अन्यथाऽप्युपपन्नत्वात्प्रयोगार्थावबोधयोः ॥
वाचकत्वाद्दत्ते यन्तु न कथंचित्प्रयुज्यते ।
प्रयोगप्रत्ययायत्ता तत्र वाचकता ध्रुवम् ॥
संशयप्रातिबद्धे च पूर्वपक्षार्थनिर्णये ।
इष्टार्थनिश्चयः शक्यः सुखं सिद्धान्तहेतुना ।

दृढविपर्ययज्ञानानन्तरं सहमेव च सम्यग्ज्ञानोत्पादातिभाराद्धैरिकदेशावतारणार्थं
संशयोत्थापनामात्रमेव तावदुक्तम् । अथ वा—

संसिद्धव्यवहारत्वाद्नादित्त्वं यदाश्रितम् ।
अपराधप्रसङ्गेन तत्रैषा संशयक्रिया ॥

यदि ह्येकान्तेन यादृशः परमुखाच्छब्दः श्रूयते तादृगेव भवेण सर्वदेवोच्चार्यते ततो
वृद्धव्यवहारपरम्पराया सत्या गतादिभिरिव न गान्थादिभिः कश्चिदपि कालः शून्य आसी-
दित्यध्यवसायादेनादित्वमङ्गीक्रियेत । अपराधनस्य शब्दस्य संभवात्तु तदाशब्दाया
सत्यां नैकान्ततः सर्वेषामनादित्वम् । प्रयत्ननिष्पत्तेरिति पूर्वोक्तन्यायावधारितप्रयत्ना-
भित्तयक्तिरेव हेतुत्वेनोपदिश्यते । अपर आह । अप्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वेति ।
यो ह्यस्मत्प्रयत्नः शब्दमभिष्वनक्ति तस्य परम्परागतशब्दोच्चारणमात्रात्सर्वे सिमा
नविधाना भवेयुः । यदा प्रयत्ननिष्पत्तेरपि शब्दे संभवत्यते तदा तत्रापराधनरूपा-
न्तरापत्तिप्रसङ्गात्तु नियोगतः सर्वशब्दानां समानविधानत्वम् । अथ वा शब्दविषयस्य
प्रयत्नस्यैव या निष्पत्तिस्तस्यापराधः सुनिष्ठानामप्यविकल्परूपानां दृश्यने किमुता-
निष्ठुणविगुणकरणानाम्—

यश्च प्रयत्ननिष्पत्तावपराधः कृताम्पदः ।
शब्दे म तदाभिम्यङ्ग्ये प्रसङ्गत्वेन वार्यते ॥
अनन्धानपराधेन व्यञ्जयमानेषु प्रायुना ।
सापराधेष्वमाधुत्वं न्यवस्यैव च तन्दृता ॥

In this (long drawn out prose) there is every possibility of the author making slips
 तत्रापराध्यताप्युच्चारयिता । यथा शुक्ल पतिष्यामीति कदमे पतति,
 सकृदुपस्मक्ष्यामीति द्विरुपस्पृशति । ततोऽपराधात्प्रवृत्ता गाव्यादयो

*The allowance & use of corrupt words
 may have originated from such*

लोकैऽपि च—

अविनष्टे विनष्टे च दृश्येते साध्वसाधुते ।
 तथा सति च तद्द्वारा सिद्धि शब्दापशब्दयो ॥
 यद्वा सत्यत्वमेवेद साधुत्वमभिधीयते ।
 असत्यत्वमसाधुत्व घर्माधर्मोपयोगवत् ॥
 घर्माधर्म यवस्था हि सत्यानृतनिबन्धना ।
 विहितप्रतिषिद्धत्वात्तयोश्चेष्टा सशास्त्रता ॥
 अर्थसत्य यथा वाच्य शब्दसत्य तथैव हि ।
 शब्दानृत च हातव्यमर्थानृतवदेव न ॥
 एव सति व्यवस्थाने मक्ष्यामक्ष्याविभागवत् ।
 प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्र वादिति हेतोरसिद्धता ॥

अथ वा यदुक्तम् ।

साधोर्नित्यप्रसक्तत्वात्साधोरप्रसङ्गत ।
 न घर्मेनियमोऽस्तीति तत्रेदमभिधीयते ॥
 अपराधस्य मागित्वात्तुमय सावकाशकम् ।
 साधोरनियता प्राप्तिरसाधोश्च प्रयोज्यता ॥

यदि हि साधु प्रयुज्यमानो न कश्चित्कदाचित्पि विनश्येत्तत्तस्य नित्यप्राप्तत्वात्
 त्रिवर्त्यापशब्दाप्राप्तेश्च नियमशास्त्रमन्तर्गत भवेत् । यत् त्वपराधमागित्वे सति द्वयोर
 प्यनियता प्राप्तिस्तदा साधुनियमकारिण शास्त्रम्य न विषयव्याघात । एक एवाप्त
 शब्द पुरपाशक्तिप्रभाकारणादिभेदात्ता ता वर्णयूनातिरेकप्रमायत्वाद्यवस्थामनुप
 स्तेन तेनापभ्रशरूपेण गृह्यमाणन्तमेवार्थं प्रतिपाद्यतीति न पर्यायकल्पनया वाचकशब्दा
 न्तरत्वैकात्मसिद्धि । किं च ।

देवदत्ताग्निमानि नि मदिग्यानि यानि च ।
 बालैस्तत्तान्तिरूपेण नादयते तैश्च सशय ॥

तत्तादिशब्दान्पि हि बालप्रयुक्तान्नुकारिकठोरबुद्धिप्रयुक्ताद्वा देवदत्ताद्यर्थप्रत्यय
 मुपलभमान कथमिव प्रयोगप्रत्ययदर्शनाभ्यामेव वाचकत्वमध्यवस्थेत् ।

अपभ्रशाश्च ये केचिद्गदा गा यादयो जने ।
 तेऽपि गात्यान्तिरूपेण नादयते व्यभिचारिता ॥ १

भवेयुने नियोगतोऽविच्छिन्नपारम्पर्यो एवांत ॥ २५ ॥

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २६ ॥

न चैष न्यायो यत्सदृशाः शब्दा एकमर्थमभिनिविशमानाः सर्वेऽ-
विच्छिन्नपारम्पर्या एवेति । प्रत्ययमात्रदर्शनाद्भ्युपगम्यते । सादृश्यात्सा-
धुशब्देऽप्यवगते प्रत्ययोऽविकल्प्यते । तस्मादमीपामेकोऽनादिरन्येऽ-

कतिपुचिदेव गान्धादिषु चिरापभ्रष्टत्वाद्दृग्दृश्या साधुत्वभ्रान्तिर्भवेत् । ये तु
संप्रत्येव अद्वितीयज्ञानकरणैरभिनवगान्धादिरूपेण विनाशशब्दाः प्रयुज्यमानाः प्रकृत्य-
नुसरणद्वारेण वाऽर्थं प्रत्यापयन्त उपलभ्यन्ते तेष्वपि प्रयोगप्रत्ययदर्शनमस्तीत्यनैक-
न्तिकता ।

ततश्च त्वत्प्रयुक्तोऽयं हेतुरप्यपरावभाक् ।

अनैकान्तिकतादोषान्न ह्यसौ साधनसमः ॥

अन्यथोच्चार्यमाणश्च शब्दोऽपभ्रश्यते यथा ।

तथा हेतुरनैकान्ताद्धेतुत्वामासत्वमृच्छति ॥

तस्माद्दृष्टप्रयोगेऽपि पुनरस्ति विचारणा ।

वाचकोऽयं न वेत्येवं सति वाऽन्येन निर्णयः ॥ २६ ॥

संशयापाठनात्परपक्षे जितेऽपि स्वपक्षासिद्धिर्दुर्लभैवेत्येवमर्थमुत्तरसूत्रम्—अन्यायश्चा-
नेक शब्दत्वमिति । कथं पुनरिदमन्याम्यम् । तदुच्यते—

वाच्यवाचकमार्थनियमो योऽभिप्रागतः ।

संबन्धस्तदनेकत्वे स्वरूपात्सोऽपि हीयते ॥

एकात्मकयोरेव हि वाच्यवाचकयोरेन्योन्याक्षेपात्परम्परानियमः संभवत्यन्यतरम्यापि
त्वनेकत्वे सति व्यभिचारान्नियमहानिः । किं च—

सामर्थ्यं सर्वमाशानामर्थापर्याऽवगम्यते ।

एकसामर्थ्यमिद्वेऽर्थे नानेकं तच्च लभ्यते ॥

अत्यन्तादृष्टा हि वाच्यप्रत्ययान्ययानुपपत्तिमात्रप्रमाणिका वाचकशः परकप्रव
कहितता तदनुसार्थपत्रंशेष्वपि नेदनुगम्यते को नाम तस्मिन्नेतत्वाचकशवत्यन्तरव्यवहाराणां
लभेत ।

नाम च व्यवहारार्थमर्थम्याभ्युपगम्यते ।

तेनैकैव सिद्धेऽर्थे द्वितीयादि च निष्कलम् ॥

किं च—

विरूपम्याष्टोपत्वं पुरस्तादेव वर्णितम् ।

न मेहानेकशब्दत्वे निश्चयेन प्रपञ्चने ॥

पभ्रशाः । हस्तं करं पाणिरित्येवमादिषु त्वभियुक्तोपदेशादनादिरभी
पामर्थेन सबन्ध इति ॥ २६ ॥

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात् ॥ २७ ॥

कथं पुनस्तत्र तत्त्वं शक्यं विज्ञातुम् । शक्यमित्याह । अर्थिनो

नामान्तरे श्रुते चार्थस्तद्विशोऽन्य प्रतीयते ।
सज्ञा चोत्पत्तिसयोगादित्यत्रैतद्वद्विष्यते ॥
या तु हस्तं करं पाणिरित्यत्रानेकशब्दता ।
अनन्यगतिरेत्वेन सा दृढस्मरणेन च ॥
एकशक्त्यनुसारेण यावत्त्वस्ति गतिं क्वचित् ।
रूपमानानुमानाभ्यां तावत्सैवानुगम्यते ॥
तस्मात्स्वरूपसबन्धशब्दार्थत्वानिरूपणे ।
एकैकनियमादेव गतिं म्यान्ना-यगोचरा ॥

यथा च प्रकृतिसारूप्यद्वारेणापभ्रशा प्राकृतीमेव शक्तिमाविर्भावयतोऽर्थप्रतिपत्तावु
पयोग गच्छति तथा तदशक्तिर्थांशुरूपत्वादित्यत्र वर्णयिष्यते ।

तेनानेकप्रयोगेऽपि कश्चित्त्वार्थसमतः ।

तदुपम्यापनेनान्ये बोधकास्तत्शक्तिजा ॥ २६ ॥

तुल्यप्रयोगप्रतिपत्तीनामन्यतरावधारणमशक्यमिति च दत्त आह—तत्र तत्त्वमभियो
गविशेषात्स्यादिति । क पुनरभियोग को वा तद्विशेष कथं वा तेन वाचकत्वनि
रूपणमिति । तदुच्यते—

लक्षणश्रवणाम्यासात्प्रभियोग प्रवर्तते ।

तेन लक्ष्यान्तरज्ञानं तद्विशेषोऽभिधीयते ॥

प्रतिपदपाठो ह्यानन्त्यात्त्यन्ताशक्यस्तत्भावे च लक्षणात्सुरणमेवैकमशेषलक्ष्यानिरू
पणसमत्वेनावधार्यते ।

तस्मात् लोकेवेवाभ्यां कश्चित्वाकरणादृते ।

वाचकाननपभ्रष्टान्यथावज्ज्ञानुमर्हति ॥

तत्सामन्त्यापरिज्ञाने पारिशेष्यानिरूपणात् ।

अर्थापत्त्याऽपशब्दानां निश्चयो नोपपद्यते ॥

लक्षणात्सामान्यान्तु बहिरेव प्रयुज्जने ।

नियतप्रतिपत्तत्वात्तेष्वर्थापत्तिसमव ॥

हाभियुक्ता भवन्ति । दृश्यते चाभियुक्तानां गुणयतामविस्मरणमुपपन्नम् । /
 भृत्यसं चैतद् ^(प्रत्ययस्य गुणः) गुण्यमानं न भ्रश्यत इति । तस्माद् यमभियुक्ता उपादि-
 शन्त्येव एव साधुरिति, साधुरित्यवगन्तव्यः ॥ २७ ॥

तेनोभयेज्ञानस्यापि व्याकरणमेवोपाय इति तद्वृत्ताभियोगविशेषाश्रयणम् । यत्तु प्रयो-
 गोत्पात्तिशास्त्रत्वादिति लक्षणे तन्मूलासंभवादितरेतराश्रयत्वमुक्तं तल्लोकव्यवहारप्रसिद्ध-
 प्रतिपादकत्वमात्रेणानिर्णीतपारमार्थिकवाचकत्वैरपि व्याकरणावयवमूतैः पदैः केषांचित्सा-
 धुत्वमन्वाख्याय पुनस्तैरप्यन्वाख्यापकशब्दसाधुत्वनिर्णयात्परिहरिष्यते ।

यदि वाचकैवाऽऽदी न स्याद्व्याकरणादृते ।

न विज्ञायेत वा तत्र भवेद्व्योन्नयसंश्रयम् ॥

निर्णीते वाचकत्वेऽपि तदपभ्रंशसंकरात् ।

विवेकप्रतिपत्त्यर्थमिहा च व्याक्रिया स्मृतिः ॥

तेन संकीर्णासंकीर्णवाचकज्ञानोपायत्वाल्लोकव्याकरणयोर्भिन्नविषयत्वेनापुनरुक्तता, ज्ञेदे
 साधुशब्दमात्रदर्शनादनर्थकं व्याकरणमिति चेत् । न । अकृत्स्नविषयत्वात् ।

केचिद्वचनस्थिता एव साधवो लोकवेद्योः ।

सर्वशास्त्रागताम्बिद्यात्क्रो वा साधारणानपि ॥

यथैव लौकिकप्रतिपदपाठस्याशक्यत्वमेवं वेदेऽपि सर्वशास्त्रागतान्सकृदपि श्रोतुम-
 शक्तिः किमुताध्येनुम् ।

प्रकृतिप्रत्ययानन्त्याद्यावन्तः पदराशयः ।

लक्षणेनानुगम्यन्ते कस्तानध्येतुमर्हति ॥

एतेन पुरुषार्थकृत्वार्थादृष्टसाधुशब्दप्रयोगज्ञानसाध्यसाधनभावविधिव्यावयगतपदव्या-
 क्रिया तरयाश्च पूर्वप्रसिद्धतन्मूलत्वस्वरूपनामतेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । यदि लोक-
 न्तेन “तस्मान्न ब्राह्मणेन म्लेच्छित्वै” “एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः सुप्रयुक्तः ॥ शास्त्रा-
 न्वितः स्वर्गे लोके कामधुमवति” “तस्मादेषा व्याकृता वागुच्यते” इति । वैवमादिक्रतु-
 पुरुषगतनियमविधिदर्शनोत्तरकालमेव व्याकरणेन प्रवर्तितव्यमिति पौर्वापर्यव्यवस्था भवे-
 त्त एव पर्यनुयोगः प्रसज्येतापि व्याकृतत्वाश्रयो वेदविधिर्देवविध्याश्रयं च व्याकरणं
 कथमवकल्पिष्यत इति । यदा तु किंचिद्व्योपनिबद्धप्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारप्रक्रिया-
 रमरुत्याकरणस्मृतिवर्नितमालाभावाद्ब्राह्मणान्वाख्येयान्वाख्यातविधिप्रयोगानन्वाख्या-
 तप्रतिषेधवर्जनपट्टकस्याप्यवगम्यमानवेदविधिमूलत्वादनादित्वे सति सर्वेषां वेदवेदिगुणाह-
 तनीयाद्यर्गुगोदोहनादिम्बरूपतत्कार्यनत्साधनविधिनानामिव सर्वेषां ऽनवगतपूर्वापरविभागसं-
 बन्धः ।

न्धेऽत्यन्तादृष्टार्थत्वमेव केवल शास्त्रप्रत्ययाधीन, तदा सर्वत्रालव्यात्रियमाणविद्यमान
शब्दनियमविधेर्न किञ्चिदनुपपन्नम् । यत्तु वाचकत्वावाचकत्वव्यतिरिक्तसाध्वसाधुता-
भावाद्वाचकावाचकत्वयोश्च लौकिकप्रयोगप्रतिपत्तितद्विपर्ययमात्रशरणत्वाद्वा यादृशब्दा-
भाषवाचकत्वप्रतिज्ञाने लोकविरोधात् भेद्योदिशब्दमात्रकृत्स्नपाठप्रसिद्धन्यूनान्तिरिक्तविप-
र्यन्तवर्णपदव्यतिरिक्तप्रनिद्धमन्थे कश्चिदपशब्दो नामास्तीति । तत्राभिधीयते—

समुग्धवाचके लोके लक्षणाद्वाचक स्फुट ।

गम्यते स्मरण चोत्तमानाराहूलवत्तरम् ॥

लोकन्याकरणाभ्यां हि मिश्राम्यामविप्लुतवाचकसिद्धिरिति तावदेव लोकन्यवहारा-
द्वाचकत्वज्ञानं जायते यावद्वाचकरणानुगतत्व नाम्युपगम्यते ।

यदा तु तयोर्मार्गभेदेन प्रतिपत्तिस्तदा 'तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समां विप्रतिपत्ति स्यात्'
इत्युपन्यस्य 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' इत्यनेनैवोत्तरेण व्याकरणाख्यशास्त्रगत-
प्रतिपत्तिबलीयस्त्व तदभियुक्तपुरपबलीयस्त्व वा पूर्वमेव म्यापितम् ।

तर्केणावाचकत्व च वदन्तीनेन बाध्यते ।

स्मर्यमाणविरोधस्तु ब्राह्मणाब्राह्मणादिवत् ॥

यथैव तुल्याशिर पाण्याद्याकारेष्वपि सर्कणलोरुद्दष्टिप्राह्येषु ब्राह्मणादिषु मातापितृ-
सुबन्धस्मरणादेव वर्णविवेकावधारण भवति तथा साधुशब्दावधारणमपीति लोकविरो-
धोभाव ।

यथा च तुल्यपाण्यादिरूपस्वाङ्गसंकरम् ।

वदत मृत्युतिवाध म्यात्तया वाचकसंकरम् ॥

आदितश्च मृत्युने सिद्ध प्रत्यक्षेणापि गम्यते ।

साध्वसाधुविभागोऽय कुशटैर्वर्णभेदवन् ॥

'यो नाम मृत्युतिप्रतिपादितोऽर्थ कर्मफलसुबन्धवदनियतकालत्वात् ज्ञायते कदा भवि-
ष्यतीति सोऽत्यन्त प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात्केवलशस्त्रमूलत्वेन म्याप्यते । यस्य त्वादौ
स्मरणजनितविवेके कृते तदनन्तरमेव प्रत्यक्षमपि विचाराम्यासजनितसंस्कारस्य रागा-
भ्यासजनितपद्मनादिविभागविषयमिव साध्वसाधुशब्दरूपगोचरमुपजायते ।

तस्मै तर्केण यो नाम साधयेच्छब्दसंकरम् ।

तस्य प्रत्यक्षत्राघोऽपि वर्णसंकरबाधवत् ॥

तेनापशब्दगतवाचकत्वापादनम्यैव समस्तप्रमाणविरोध शक्यो वक्तु न स्मर्यमाण-
शब्दसाधुत्वपक्षम्येति निरवद्यता । तेनादृष्टार्थप्रत्यायननियमप्रतिषेधद्वार घर्माधर्मसाध-

नत्वकृतमपि साध्वसाधुत्वज्ञानमुपपत्स्यते । यस्त्वाह साधुत्व नेन्द्रियग्राह्यमित्यादिश्लो-
कम् । त प्रत्येव वक्तव्यम् ।

साधुत्वमिन्द्रियग्राह्य लिङ्गमस्य च विद्यते ।

शास्त्रस्य विषयोऽप्येव प्रयोगोऽप्यस्यसकर ॥ इति ।

अन्तनिरन्ताम्बूकृतादिदोषवर्जितनियतह्रस्वादिक्वालिभ्यश्च्यथालक्षितक्रमग्राह्य
वर्णाना स्मर्धमाणाविनष्टवानकल्पविषयश्चोत्रज्ञानिनोऽसादिबटिन्द्रियग्राह्यत्वम् । तदुत्तर-
कालप्रवृत्तयवहारगतार्थप्रतिपत्तिसहितलक्षणगतप्रकृतिप्रत्ययलोपागमाविकारादेशादिलिङ्ग-
मप्यन्यभिचारि विद्यते । शास्त्रमस्य च द्विविधस्यापि श्रुतिस्मृतिरूपस्य स्वर्गलोक्य
ज्ञोपकारसिद्धिसाधनभावप्रतिपादनार्थस्यार्थानर्थकार्यस्वरूपज्ञानार्थस्य चायमेवविषय एवा-
न्योऽपि विषय । अविनष्टे शब्दैर्भाषमाणस्य स्वर्गयज्ञोपकारी भवति ।
याज्ञे च कर्मण्यशब्दैर्भाषमाणस्यानृतमिव वदति प्रतिपिद्धाचरणनिमित्तकत्वा-
द्भेदगुण्यप्रसङ्ग । यथोक्त “ वायशेनाविद्वदप्यति चापशब्दे ” इति । एतां द्वावप्यर्थो-
न शास्त्रादृतेऽन्येन प्रतिपादायैतु शक्येते इत्यतीव शास्त्रविषय । द्वाभ्यामेव च विधिप्रतिषे-
ध्यामविनष्टे शब्दै स्वर्गयज्ञोपकारकामो भाषेत न विनष्टैरिति न प्रतिशब्दापशब्दमन-
न्तविधिप्रतिषेधरूपनप्रसङ्ग । न च विधिप्रतिषेधविषयेणैव शास्त्रेण भवितव्यं न प्रमे-
यस्वरूपज्ञापनार्थेनेत्येतदीश्वराज्ञासिद्धम् । न हि ‘अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छि-
त्तिवर्मा’ इत्यादि, ‘चतुर्ल्लिङ्गशब्दाधीनानि सरस्वत्या विनशनग्राहप्रश्रवणे’ इत्येवमादिवा-
क्यशेषाणां च शास्त्रगतानानर्थतत्त्वप्रतिपादनपरत्व न लभ्यते । नापि तत्प्रतिपादने
शास्त्रशब्दवाच्यत्वभाव । अथापि विधिप्रतिषेधात्मकेनैव शास्त्रेण भवितव्यमिति का-
चित्परिभाषा तथाऽप्येवविधा साधुशब्दा प्रत्येतया इतीदृशो विधि सपवत्येव । यो वा-
क्यान्तरावगतादृष्टफलार्थो यथाविनष्टे शब्दैर्भाषितुमिच्छेत् स चैतानेव रूपानेतत्क्रममा-
ग्राह्य वर्णानुपादटीत नाधिकान् न्यूनाश्चेति यावद्रूप विधिप्रतिषेधौ शक्यौ दर्शयितुमिति
शास्त्रविषयत्वसिद्धिः । नि सन्निवृद्धवाङ्मयसुक्तैवत्तत्तादिशब्दोपमयाऽपि च सर्व-
शब्दानां विनष्टाविनष्टरूपैरवश्यं भवितव्यमिति शक्यं विज्ञातुम् । एव न्याकरणानुगत-
बैदिकशब्दाविनाशसाहचर्यादपि तद्विषयानि नाविनष्टत्वोपमानं दर्शयितव्यम् । तथा
लौकिकार्थप्रत्ययोत्थापितवाचकत्वार्थोपसिद्धमन्तावदेव साधुत्वनिश्चयः । तत्र समवत्प्र-
मादालस्यकरणभेदगुण्यनिमित्तापन्नरूपवर्जितकैवलसांभवाख्यानम्यान्वयानुपपद्यमानत्वा-
दपरयाऽप्यर्थोपस्था सिद्धमेव साधुत्वज्ञानम् ।

अपश्वशेषु साधुत्व तुल्यार्थत्वाद्यत्कृत्ये ।

लक्षणाभावमार्गेण तस्याभावोऽपि निश्चिन ॥ इति ॥

पण्णामपि प्रमाणानां साध्वसाधुत्वनिर्णये ।
 व्यापारोऽस्तीति को जल्पेत्साधुत्व निष्प्रमाणकम् ॥
 यद्यप्यनभियुक्तानां प्रयोगोऽस्ति सप्तम् ।
 अभियुक्ता विवेक्ष्यन्ते तथाऽपि ब्राह्मणादिवत् ॥
 यथा च पद्मरागादीन्वाचम्पट्टिरुमिश्रितान् ।
 परीक्षन् विज्ञानन्ति साधुत्वमपरे तथा ॥
 यथा रत्नपरीक्षायां साध्वसाधुत्वलक्षणम् ।
 तथा व्याकरणात्मिह साधुशब्दनिरूपणम् ॥

परिपेयन्याकरणानामपरम्परायामपि च तदनुगतसाधुत्वानन्तरदर्शनात्पूर्वदृष्टविवेकज्ञानमात्रपरत्वाद्वा नान्धपरम्परावचनन्यायप्रसङ्ग । यावानिह दृष्टार्थांश्च स वैदिकविधिप्रतिषेधद्वयादेवोपपन्न । तत्सिद्धयर्थविनष्टशब्दरूपाज्ञानं वेदशिष्टप्रयोगमवादिव्याकरणाव्याख्यानपारम्पर्येण सद्य फलत्वात्सुलभमिति न पुरःपृक्तत्वनिमित्तदोषप्रसङ्गः । यत्तु दृष्टार्थत्वात्स्वमामर्त्यप्राप्तत्वादेव 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति वाचकभाषणाविधानमनुपपन्नमिति तत्राविकरणेनैवोत्तरं दाम्यते 'नियमार्थां वां श्रुतिरच्यते' इति । यत्त्ववाचकत्वेनापशब्दानामप्रसङ्गाद्वाचवत्याभावे नियमानुपपत्तिरिति । तत्रोच्यते—

नियमः परिसस्या वा न व्यावर्त्याद्विनेप्यते ।
 नित्यनामात्रकारी तु नियमं किं न लभ्यते ॥

सति भाषितये कटाचित्रविनष्टेन भाषेत कटाचित्प्रमादाशक्तिनापभ्रशेनाप्यग्नि-
 निकोचनादिना वा शब्दरहितेनैव प्रत्यापयेत् ।

अत्र श्रेयोऽर्थिनोऽवश्यं साधुभाषा नियम्यते ।
 नियोगेन हि ता कुर्वन्पूर्वं साधयिष्यति ॥

यद्यपि च नियमेऽन्यनिवृत्तिरवश्यं कल्पनीया तथाऽपि साधुशब्दस्मृति यवहितानां
 कालेरुद्धरूपभ्रान्तिवाचकत्वगृहीतानां चापशब्दानां समवनि प्रयोगप्रसङ्गे साधुनियमेन
 व्यावृत्तिः ।

अथ वा नैवापशब्दानामपृथक्त्वे केचिद्देशन्यायविषयानेकद्रव्यगुणादिवदभिधाया
 प्राप्नुवन्ति ये साधुनियमेन व्यावर्त्येरन् । किं तु ।

१ ज० सू० (६-२-४) । २ ज० सू० (४-२-९) । ३ विप्रकर्षाभिधायिकालशब्दो
 ज्ञानामपशब्दानां, रु.पदपरामृष्टो याऽऽमयमाणावधिदीपकालप्रयागे यथ रूपशब्दोक्त्येच्छमापण
 विदभणसाधुशब्दसादस्यामकाऽथ तदुभयांमकारणजन्यया धान्याऽऽधुनिर्वाचकत्वेन एही
 तानामिष्यथ

साधूनेत्र प्रयुञ्जाना नाशयेयुरयत्नतः ।

मा विर्नानशदित्येवं नियमस्ताच्चियच्छति ॥

तद्यथा । ' यो विदग्धः स नैर्भतः ' इत्येवमादिदोषानिन्द्रापूर्वकम् ' अविदहता
श्रपयितव्यः ' इति नियम्यते । तथा ' द्रुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा ' इत्यादिना
निन्दितत्वात्, ' तस्माद्वाङ्मणेन न श्लेच्छिनैव नापमायिनवै श्लेच्छो ह वा एष यद्-
पशब्दः ' इति प्रमादादिनिमित्तविनाशेन शब्दकार्यादर्थसाधनादपेतोऽयं श्लेच्छः,
' श्लेच्छे अल्पकायां वाचि ' इति स्मरणात्स न प्रयोक्तव्य इति प्रतिषेधः । ' तस्मा-
देवा व्याकृता वागुच्यते ' इति च विधिरविनष्टप्रयोगानियमार्थः ।

ननु चाशक्तिना दोषाः प्रमादननिवाध्य ये ।

परिहर्तुमशक्यत्वात्त्रिवेषम्याद्यमोचरः ॥

उच्यते—

प्रमादमेव मा कार्षीः सामर्थ्याय यत्नस्य च ।

एवमर्थो निषेधोऽयं नाऽऽदृष्टियेतान्यथा त्वमी ॥

अन्ये सुखमुत्सारुन्ना न श्लेशेन विवक्षतः ।

शक्ताश्चैवाप्रमत्ताश्च वदेयुरनिवारिताः ॥

अशक्तैर्नाशिताश्चान्ये द्वाक्षिण्याद्यनुत्तर्नात् ।

नानन्तोऽपि प्रयुञ्जीरन् यदि शास्त्रं न वारयेत् ॥

अन्येऽपि प्राहृत्याप्यैरशक्तैर्नैवैवहर्तुमिः ।

सह स्ववहरन्तन्मानुषेत्वापि प्रयुञ्जते ॥

तत्कथं नाम यत्किञ्चित्पदादपभ्रंशकारणम् ।

दूरात्परिहरेयुम्नादिति यत्नो नियम्यते ॥

यत्तु दृष्टार्थप्रत्यागननिराशाद्वात्वाद्दृष्टार्थप्रयोगोत्पत्तयशास्त्रत्वमिति । तत्रोच्यते—

दृष्टे मत्पि मयैव नियमादृष्टमिष्यते ।

• अत्रार्थं पुरार्थं च तत्संयोगवृत्तयः ॥

' एवम्यं तूमयस्ये संयोगवृत्तयः ' तथेह प्रवृत्तानारम्यवादाभ्यामवगतं, तत्र—

कत्वर्थाशे पगर्थावादर्थादः कल्पधुनिः ।

पुरार्थो तु निर्देशात्कर्मोत्रयदर्शनात् ॥

अत्रार्थं चानिर्देशोपायत्वात्तन्वाद्दोषमं प्रवृत्तमिति नियमापूर्वमात्मसात्पूर्वपुर्या-
र्थाशे कल्पधुनिर्देशादौ करोति । पुरार्थस्य नियमस्य स्ववृत्तयः कर्मोत्रयप्रयोगजनत्वाद्-
र्थप्रतिपत्तेश्चात्रोऽप्येतिनिर्देशादिभ्यो वा सुवरा भिद्यन्वादानादात्सिनियमापूर्वोवर्ती-

वनसामर्थ्यं नास्तीत्यवश्यमर्थवादोपात्तमेव, स्वर्गलोके कामधुगाद्येव फलत्वेनाऽऽश्रयणीयम् ।
यत्तु न ज्ञायते केदं नियमापूर्वमाश्रितमिति, तत्राभिधीयते—

ऋत्वर्थं तावदङ्गेषु तदर्थेष्वेव संश्रितम् ।

अनङ्गत्वाभिधानार्थं म्यात्ऋत्वर्थं नराश्रितम् ॥

‘ प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवत् ’ इति हि ज्योतिष्टोमप्रकरणगत-
ब्राह्मणशब्दलक्षिततत्पूर्वसाधनयत्नमानसंस्कारत्वात्साधुभाषणनियमापूर्वस्य । ‘ याज्ञे-
मानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवत् ’ इत्यनेन न्यायेन फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वाधानार्थं तदाश्रितमेव
विज्ञायते । पुरपार्थवाक्येऽपि सम्यग्ज्ञातिसुप्रयुक्तत्वात्सिद्धज्ञातृप्रयोक्तृपर्युपस्थापनात्क्रिया-
फलयोश्च तद्गामित्वात्प्रधानयागाद्यपूर्ववद्देव ज्ञातृप्रयोक्त्राश्रितं निष्पद्यते ।

तृतीयोक्तिक्रियागम्यगुणभावेऽपि वक्तारि ।

संस्कार्यत्वात्प्रधानत्वं स्यात्प्रयाजाज्यशेषवत् ॥

यथैव ‘ प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति ’ इति सत्यपि शेषस्य तृतीयानिर्देशे
कार्योपयोगित्वात्संस्कार्यत्वावधारणमेवं ब्राह्मणम्यापित्यदोषः ।

यदि वा ब्राह्मणेनेति तृतीया यागकारिणि ।

कामधुकूलव्ययोगाच्च बहिः प्राधान्यकल्पना ॥

नैव म्लेच्छनकारित्वात्तृतीयेयं प्रतीयते ।

कुर्वता यागमित्येवं ब्राह्मणेनेति योज्यते ॥

यागे यो गुणभावश्च संस्कारे सा प्रधानता ।

न ह्यारादुपकारित्वं संयुक्तम्योपयोगिता ॥

तद्योपयोगित्वं प्रकरणतृतीयाविमक्तिश्रवणाम्यामवगतं शेषम्वीकरणसमर्थं भवति ।
बाह्यपुरपार्थत्वेऽपि कामधुकूलव्ययोगस्य पुरयोपयोग्यकाम्यमानार्थसाधनवचनत्वात्पुरप्र-
धान्यप्रतिपात्तिः । यद्यपि च साधुशब्दोच्चारणमुच्चारयित्रीर्धं ऋत्वर्थं च न भवति
तथाऽपि तद्गतनियमप्रतिषेधयोरेव ऋत्वर्थपुरपार्थत्वे भविष्यतः । न हि यदर्थं कर्मणि
यौ नियमप्रतिषेधौ तावेव केवळौ तदर्थौ भवतः । तथा हि—

स्त्र्युपायमासमस्तादिपुरुषार्थमपि श्रितः ।

प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमित्यः प्रकरणाश्रयात् ॥

ऋत्वर्थ्यात्ज्ञादिराच्चेष्टा वीर्यसिद्धिर्विधानतः ।

भोजनाच्चाप्यतिथ्यर्थादपूर्वं दानुसंश्रितम् ॥

अनश्च परार्थोच्चारणाश्रितावपि नियमप्रतिषेधौ स्वप्रयोजनाङ्गावेष्टायां संनिहि-
तपुरप्रधानौ विज्ञायते ।

अतश्च वेदमूलस्ये सत्येवं प्रतिपादिते ।

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वं यदुक्तं तदप्रकृतम् ॥

यच्चास्य कृत्रिमत्वेन स्वतः शास्त्रत्वबाधनम् ।

तत्प्रसिद्धिविरुद्धं स्यादपन्द्रशशिवाक्यवत् ॥

शास्त्रशब्दो यदि तावद्द्रुततश्चतुर्दशसु तावद्विद्यास्यानेषु शास्त्रस्यानामेव प्रसिद्ध-
स्तदन्तर्गतत्वाच्च व्याकरणस्य शास्त्रत्वनिराकरणानुपपातिः । अयापि शिष्यत्वेऽनेनेति
शास्त्रत्वमन्वर्थमिष्यते तथाऽपि व्याकरणेन साधुशब्दाः शिष्यन्ते तदनुगमोपाया वा
प्रकृतिप्रत्ययादयस्तदभियुक्तशिष्यजनो वेति सर्वथा शास्त्रशब्दप्रवृत्तिरविहता ।

प्रसिद्धमपि शास्त्रत्वं यस्तु तर्केण वारयेत् ।

वेदस्यापि स नित्यत्वान्द्योमवद्वारयेष्यति ॥

यथैव हि व्याकरणादीनां कृत्रिमकाम्योपनिबन्धसाधर्म्याच्छास्त्रत्वं प्रतिषेद्धमध्यवर्ती-
यते, तथाऽऽकाशदिकालात्मना परमाणुदृष्टान्तबलेन नित्यत्वोद्देश्याशास्त्रत्वमप्यय-
त्नेनैव क्रियेत । यो हि नागारिकभाषाभिज्ञतया ग्रामाणैर्मातापितरावपि शृङ्खलचरैरभि-
दधीत स केनाभ्येन वार्येत ।

परत्राविनयं कुर्वन्पितृभ्या वार्यते सुतः ।

तयोरेवाविनीतस्य को भवेद्विनिवारकः ॥

तथा वहिरसंभ्रष्टं वदन्वेदेन वार्यते ।

साङ्गेन तं पुनर्निघ्नन्केनान्येन निवार्यते ॥

कुद्वो यो नाम यं हन्ति स तस्याङ्गानि कृन्तति ।

कृत्वाङ्गस्य ततस्तस्य विनाशः कियता भवेत् ॥

तेन त्रयी द्विपन्पूर्वं वेदाङ्गान्येव लुम्पति ।

ततस्तेनैव मार्गेण मूलान्यन्यस्य कृन्तति ॥

ध्रुतिस्मृतिप्रमाणत्वे हेतुपूर्वं निरूपिते ।

अङ्गानामप्रमाणत्वमशास्त्रत्वं च को वदेत् ॥

यत्स्मृतिरस्मृतीनां प्रायेण सारूप्याद्द्व्यव्यकरणस्य तद्विलक्षणत्वात्तन्मध्यपातित्वमसंभा-
व्यामिति । तत्रोच्यते । सर्ववर्मसूत्राणां वर्णाश्रमधर्मोपदेशित्वाद्दर्माणां चैकरूपप्रायत्वा-
त्परस्परसंबाधित्वं युक्तं, व्याकरणस्य त्वन्य एव साधुशब्दतत्त्वनिर्णयरूपो विषयस्त-
त्रास्य व्याकरणान्तरेणैव संगतिः स्यान्न धर्मसूत्रैः । स्मृतित्वं त्वज्ञानां धर्मसूत्राणां
चावीदीष्टम् ।

अथापि स्मृतिशब्देन नाङ्गानामभिधेयता ।
तथाऽप्येषा न शास्त्रत्वप्रमाणत्वनिर्गाक्रिया ॥
पुराण मानसो धर्म साङ्गो वेदाश्चिकित्सितम् ॥

इति हि तुल्यवत्प्रामाण्यम्भरणम्—

आपि वा कर्तृमामान्यादुक्तो न्यायश्च य स्मृते ।
प्रमाणत्वे समानोऽसौ वेदाङ्गेष्वपि गम्यते ॥
प्रमाणपङ्कमूलत्व पूर्व चैषा प्रदर्शितम् ।
दृष्टादृष्टफलत्वेन तस्मान्नास्त्यप्रमाणता ॥
एकस्य च यदा युक्त्या समुत्त्व निरूपितम् ।
पौरुषेयान्तरग्रन्थमूलनाऽपि तदप्येते ॥
असंभावितमूल हि पौरुषेय यदुच्यते ।
मूले तस्याप्रतिष्ठत्व रूपे जात्यन्ववाक्यवत् ॥

इह तु समुल्लादेकान्तरितप्रामाण्यासिद्धि । यत्तु सूत्रवार्तिकभाष्यकाराणामन्यान्य
विगीतवचनत्वादप्रमाणत्वामिति । तत्रामिधीयते—

स्मृतीनामप्रमाणत्वे विगान नैव कारणम् ।
श्रुतीनामपि भूयिष्ठ विगीतत्व हि दृश्यते ॥
विगीतवाक्यमूलाना यद्वि म्यादविगीतता ।
तासा तनोऽप्रमाणत्व भवेन्मूलविपर्ययात् ॥

मूलानुरूप्येण हि स्मृतीना प्रमाणत्व तद्विगानेन —

परम्परविगतित्वमनन्तात्मा न दूषणम् ।
विगानाद्धि विकल्प म्यात्रैकत्राप्यप्रमाणता ॥
धर्ममात्रनशाशे च विगान नैव विद्यते ।
अन्वास्यानविगान तु ह्ययमेतत्तु दृष्यति ॥

पुनरुक्तत्वादिना हि यत्सूत्रप्रत्यास्यान तस्य च पुन समाधानम् ।

तस्यावार्तिकमूलत्वात् किञ्चित्पि दृष्यति ।
ये चापीदृशुपमस्याने ते च स्मृत्यन्तराश्रिते ॥
न चाधिकोपमस्यानान्यूनम्यास्त्यप्रमाणता ॥

तस्या । वानमनेयिशावायमा वर्धय चक्रशास्त्रामु च बह्वित्येतावता नास्त्रविषय
मप्रमाणीकुर्वन्ति । तस्मादयमपि न दोष । यस्तु सूत्रकारस्य प्रयोजनानभिवानो-
पालम्भ ।

स श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वान्नोपालम्बत्वमर्हति ।

अन्यान्ते च स्वसर्वेद्यं सुज्ञानं तत्प्रयोजनम् ॥

सत्यवचनं च सर्वश्रुतिस्मृतिषु स्वर्गसाधनत्वेन यागसाधनत्वेन च नियतम् । सत्यं च द्विविधं शब्दसत्यमर्थसत्यं च । तत्र यथैव यथावस्थिताविष्णुनार्थवचनं श्रेयःसाधनमेवं यथावस्थितशब्दसत्यवचनमपि, यथा चार्थसत्यविपर्ययः प्रत्यवायावैवं विनियोगकालप्रयुक्तशब्दानृतवचनमपि । शब्दसाधुत्वज्ञानं च व्याकरणाभियोगविशेषादित्युक्तम् ।

तस्माद्भिज्ञायमानत्वाद्यौक्तं मूलकृता स्वयम् ।

शास्त्रेण सर्वशब्दानामन्वारुथानप्रयोजनम् ॥

न च व्याकरणप्रयोजनाभिप्रायं प्रति केचिद्विद्वन्ते । स एव त्वमिप्रायः किं न्याय्यो नेत्यर्पान्तरमेतत् ।

धैर्माय नियमं चाऽऽह वाक्यकारः प्रयोजनम् ।

वेदमूलस्तु तत्रैक एको व्याकरणाश्रयः ॥

नियमद्वयप्रयुक्तं व्याकरणम् । साधुशब्दज्ञानात्तत्पूर्वप्रयोगाद्वा स्वर्गयज्ञोपकारासिद्धिरित्येतत्तावद्वेदमूलमनन्यप्रमाणकत्वात् । अतश्चायं तावद्वेदाख्येन शास्त्रेण धर्मनियमः ।

तथा व्याकरणाख्येन साधुरूपं नियम्यते ।

अविशेषेण सिद्धिः स्थाहिना व्याकरणस्मृतेः ॥

तेन वेदावगतसम्बन्धात्साधुशब्दप्रयोगात्मकधर्माङ्गत्वेन व्याकरणप्रक्रियेतिकर्तव्यं तथा नित्यवाचकशब्दरूपज्ञाननियमः क्रियते । यच्च कात्यायनेन ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्म इति तन्त्रेण प्रसङ्गेन वाऽप्यशब्दज्ञानादधर्मत्वापत्तिदोषमभिधाय शास्त्रपूर्वप्रयोगेऽभ्युदय इति निःश्रेयससिद्धयुपायेऽवधारिते यत्पुनः परावृत्त्य माप्यकारेणोक्तम्, 'अर्थे वा पुनरस्तु ज्ञाने धर्म इत्यभ्युपेत्यवाद्यमात्रं तत्पूर्वोक्तदोषपरिहारसामर्थ्यप्रदर्शनार्थं कृत्वाचिन्तान्यायेनोक्तम् । परमार्थतत्त्वव्यानर्थक्यप्रसङ्गाविज्ञातपाराध्यापारितार्थवादत्वात्फलश्रुतिर्न फलप्रतिपत्तिरसमा विज्ञायते । यथा 'योऽश्वमेवेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इति ज्ञानमात्रादेव ब्रह्महत्यातरणं यदि सिध्येत्को जातुचिद्धुद्रव्यव्ययायाससाध्यमश्वमेधं कुर्यात् । तद्विधानं चानर्थकमेव स्यात् । एवं शब्दज्ञानाच्छेद्धर्मः सिध्येत्को नामानेकतात्वादिव्यापारायासत्त्वेदमनुमवेत् । तस्मात्कलुषदेव ज्ञान-

१ लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः । २ म० सा० पत्तरसाहिनके । ३ शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्वरूपत्वं वेदशब्देन । ४ म० सा० पत्प० ।

पूर्वप्रयोगस्यैव फलकारणे कार्यवदुपचारात्तण्डुले द्रववर्षणवज्ज्ञाने धर्मवचनमापादिताधर्मपरिहारीभिधानशक्तिमात्रप्रदर्शनार्थमैवोपन्यस्त न फलवत्त्वप्रतिपादनाय । 'द्रव्यसंस्कारं कर्मसु परार्थत्वात्' इत्यनेन न्यायेन ज्ञानस्य पुरुषशब्दसंस्कारत्वेन निराकाङ्क्षस्य फलसंबन्धासम्भवात् ।

सर्वत्रैव हि विज्ञान संस्कारत्वेन गम्यते ।

पराङ्ग चाऽऽत्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवध रणात् ॥

आत्मज्ञान हि सयोगपृथक्त्वात्कृत्वर्थपुरुषार्थत्वेन ज्ञायते तेन विना परलोकफलेषु कर्मसु प्रवृत्तिनिवृत्त्यसम्भवात् । तथा 'य आत्माऽपहृतपाप्मा विनरो विमृत्युविशोको विजिघत्सोऽपिपास सत्यकाम सत्यसंरूप सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्य' तथा 'मन्तव्यो बोद्धव्य' 'तथाऽऽत्मानमुपासीत' इति कामवादलोकवादवचनविशेषैर्निज्ञासामननसहितात्मज्ञानकेवलबोधपर्यन्तस्पष्टात्मतत्त्वज्ञानविधानापेक्षितवाक्यान्तरोपात्ताद्विधाभ्युदयानि श्रेयसरूपफलसंबन्ध 'स सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामानामोति तरति शोकमात्मवित्तथा स यदि पितृलोककामो भवति स कल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सपन्नो महीयते' इत्यादिना योगज-न्याणिमाद्यष्टगुणैश्वर्यफलानि वर्णितानि । तथा 'स खल्वेव वर्तय-न्यावदायुष ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते' इत्यपुनरावृत्त्यात्मकपरमात्मप्राप्त्यवस्थाफलवचनम् । अप्रकरणगतत्वेनानैकान्तिककृतुसंबन्धासंबन्धाच्च नाज्जनलादिरह्नुववाक्यादिकलश्रुतिवदर्थवादत्वम् ।

न च ज्ञानविधानेन कर्मसंबन्धवारणम् ।

प्रत्याश्रमवर्णानियतानि नित्यनैमित्तिककर्माण्यपि पूर्वकृतद्वारितक्षयार्थमकरणनिमित्ता नागतप्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्तव्यानि । न च तेषां भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नमार्गत्वाच्च बाधविकल्पपरस्परान्नाङ्गीभावा सम्भवति । शब्दज्ञानस्य त्वेकान्तेन प्रयोगाङ्गत्वात्पूर्वतरमावित्वाच्च न पृथक् फलसंबन्धसम्भव इति ज्ञानपूर्वप्रयोगफलवत्त्वमेव निश्चीयते । यत्त्वादिमद्भ्याकरणज्ञानतत्पूर्वकप्रयोगफलसंबन्धोऽनादिविधिमूलो नावकल्पत इति । तत्र यूपदिकरणवद्व्याकरणपरम्परानादित्वादानुपालम्भ । 'तस्मादेषा व्याकृता' इति च व्याकरणव्यवहारनित्यत्वमुक्तम् ।

न क्षेपा सप्रदायेन व्याकृतेत्यभिधीयते ।

तत्र ह्युच्यत इत्येव व्याकृतेति तु निष्फलम् ॥

तदशक्तिश्चानुरूपत्वात् ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तम्—अर्थोऽवगम्यते गाव्यादिभ्यः, अत एवामप्यनादि-
रर्थेन संबन्ध इति । तदशक्तिरेषां गम्यते । गोशब्दमुच्चारयितुकामेन
केनचिदशक्त्या गावीत्युच्चारितम् । अपरेण ज्ञातं सास्नादिमानस्य
विवक्षितस्तदर्थं गौरित्युच्चारयितुकामो गावीत्युच्चारयति । ततः शिषि-
त्वाऽपरेऽपि सास्नादिमिति विवक्षिते गावीत्युच्चारयन्ति । तेन गाव्या-
दिभ्यः सास्नादिमानवगम्यते । अनुरूपो हि गाव्यादिर्गोशब्दस्य ॥२८॥

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥

अत एव हि विभक्तिव्यत्ययेऽपि प्रत्ययो भवति । अश्मकेशागच्छामीत्य-
श्मकशब्दैकदेश उपलब्धे, अश्मकेभ्य इत्येव शब्दः स्मर्यते । ततोऽ-
श्मकेभ्य इत्येषोऽर्थ उपलभ्यत इति । एवं गाव्यादिदर्शनाद्गोशब्दस्म-
रणं ततः सास्नादिमानवगम्यते ॥ २९ ॥

[९] प्रयोगचोदनाभावादर्थकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥ पू०

अथ गौरित्येवमादयः शब्दाः किमाहुतः प्रमाणमुत व्यक्ते-
रिति संदेहः । उच्यते । इदं तावत् परीक्ष्यताम् । किं य एव लौकिकाः
शब्दास्त एव वैदिका उतान्य इति । यदा त एव, तदाऽपि किं त ।

यदपि च मनुना षट्कृपावनमध्ये वेदादेवोपलभ्योक्तम् । 'यश्च व्याकुले वाचं यश्च
मीमांसतेऽध्वरम्' इति तेनापि पूर्वपश्चादुक्ताभीतवेदत्वयज्ञमीमांसनव्यतिरिक्तविषयेण
सत्ताऽवश्यमेतदेव व्याकरणज्ञानमाश्रयितव्यमिति तन्नित्युत्पत्तिसिद्धिः ॥ २७॥२८॥२९॥

(इति व्याकरणाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

इह नामाख्यातोपसर्गनिपाताना मध्यालामानि परिगृह्यन्ते, तेषामपि जातिगुणक्रिया-
द्रव्ययदृच्छासर्वनामशब्दाना मध्याज्जातिशब्दाश्चिन्त्यन्ते । तेषामप्येकं गोशब्दमुदाहृत्य-
विचार्यते किं पुनरयमाहुतेर्वाचकोऽय व्यक्तेरिति, ततः ।

(लोकवेद्योः शब्दार्थानामनन्यत्वनिरूपणम् ।)

एतत्सान्यासिकं कृत्वा वक्ष्यमाणं तु साप्ततम् ।

१ यश्च व्याकुस्तो वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् । तातुमीं दुष्यकर्माणो षट्कृपावनपावनी ।
२ अत्रचूचैर्विकारैः 'तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्' इति सूत्रं प्रसङ्गात्प्रमेव 'अन्यायश्चानेकशब्द-
त्वम्' इति सूत्रस्याप्यानान्ते यथा 'प्रकृति सारूप्यद्वारेणापभ्रंशा' इत्यादिप्रत्ययेन व्याख्यातत्वात् प्र व्या-
ख्यातम् । एवं 'एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात्' इति सूत्रं च भाष्यकारे 'सुसप्त व्याख्याततरादु-
पेक्षितमिति वेदितव्यम् ।

एवैषामर्था ये लोके, उतान्य इति संशयः । तत्रान्ये लौकिकाः
शब्दा अन्ये वैदिना अन्ये चैषामर्था इति ब्रूमः । कृतः । व्यपदेशभे-
दाद् रूपभेदाच्च ।

उपायफलसिद्धार्थमिदं तावद्विचार्यते ॥

किं य एव लौकिका शब्दान्त एव वैदिकान्त एव चैषामर्था उतान्य इति । आह—
किं लोकेवेदशब्दानामेकत्वप्रतिपादने ।

प्रयोजनं यत् पूर्वं तावत्तत्प्रतिपाद्यते ॥

उच्यते—

फलमभ्य विचारस्य वैदिकेषु भविष्यति ।

लोके च निर्णयोपायस्तेनैकत्वाय यत्यते ॥

यदि शब्दार्थानामन्यत्व लोकेवेदयोर्भेदस्तत एतस्या व्यक्त्याकृत्याभिधानचिन्ताया
वृद्धव्यवहारम्यानेऽप्रयोगानुसरणद्वारेणाभिधेयानभिधेयत्वनिर्णयं शक्यते कर्तुम् ।

प्रयोजनं तु लोकस्य न किञ्चिदपि सिध्यति ।

आवृत्तिव्यक्तिवाच्यत्वपरमार्थनिरूपणात् ॥

समूहिनानेकार्थसनिधाने हि शब्दं प्रयुक्तं क्रियत्यप्यर्थजाते प्रत्ययं करोति तेन
चाविविक्ताभिधेयगम्यमानाशेनापि समस्तवर्माणेतेन कार्यसिद्धौ त्रियमाणाया प्रयुक्तं ।

यद्युच्यमानया कार्यं यदि वा जातिगम्यया ।

समस्तं क्रियते व्यक्त्या को विवेकधियो गुण ॥

यद्युच्येतेहापि वेदवत्सामान्यविशेषलक्षणबाधसिद्धिरेव प्रयोजनमिति । तदुच्यते—

सर्वं हि दविदानादि लोके कर्मार्थलक्षणम् ।

तद्वशात्त्रियमाणे तु न चिन्त्ये ध्रुतिलक्षणे ॥

तेन लोके विचारोऽयं जायते निष्प्रयोजनः ।

म्यात्प्रयोजनवाच्ये ज्ञानोपायस्तु दुर्लभः ॥

तेन शब्दार्थभिन्नत्वे व्यक्त्याकृतिविचारणा ।

व्यक्त्याकृतिव्यक्तिव्यक्त्या च कर्मस्य व्यक्त्या ॥

अभेदे सति लोके कृतं शब्दार्थनिर्णयः ।

तस्मिन्नुपयुक्तोऽपि फलं वेदेषु दाम्यति ॥

तेन लौकिकं वैदिकं शब्दार्थभेदे सत्याकृत्याधिकरणमुपपत्तिमत्त्वात्प्रयोजनवत्त्वाच्चाऽऽ-
वरणवत् । भेदपक्षे त्वनारम्भमित्यवधृत्य भेदपक्षमतावत्प्रतिपाद्यते । नियतानियतत्व-

इमे लौकिका इमे वैदिका इति व्यपदेशभेदः । ' अग्निर्वृत्राणि
 जह्वन्त' इत्यन्यदिदं रूपं लौकिकादग्निशब्दात् । शब्दान्यत्वाच्च
 न त एवार्थाः । अपि च समामनन्ति, ' उक्तानां वै देवगवा वहन्ति
 ' इति । ये देवानां गावस्त उक्ताना वहन्तीत्युक्ते गम्यत एव
 य उक्ताना वहन्ति ते गोशब्देनोच्यन्त इति । तस्मादन्यो वैदि-
 कगोशब्दस्यार्थः । तथा देवैभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण
 प्रदिवस्ते अर्थम् इति, हिरण्यपर्णी वै देव वनस्पतिर्वेदे । एतद्वै
 दैव्यं मधु यद्घृतम् । इति वेदे घृते मधुशब्दः । तस्मादमीपामन्येऽर्था
 इति प्राप्ते ब्रूमः । य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिका स्त एवैपा-
 मर्या इति । कुतः । प्रयोगचोदनाभावात् । एव प्रयोगचोदना संभ-
 वाति यदि त एव शब्दास्त एवार्था, इतरथा शब्दान्यत्वेऽर्थो न
 प्रतीयेत । तस्मादेकशब्दत्वमिति । उच्यते । भयोजनमिदम् । हेतुर्ह्य-
 पदिश्यतामिति । ततो हेतुरुच्यते । अग्निभागादिति । न तेषामेषां च
 विभागमुपलभाभेदे । अत एवैकशब्दत्वं, तांश्च त्रांक्षार्थानवगच्छामः ।

रच्छान्दसप्रकृतिप्रत्ययलोपागमवर्णाविवारसदसद्भावकृतरूपभेदादध्यायानध्यायोपनिषानुप-
 नीतत्रैवर्णिकवातुवर्णप्रयोज्याप्रथोज्यत्वगुरुशुश्रूषाराधितगुरुसंप्रदाययदच्छाप्रयुक्तवाक्यत-
 दर्थान्यत्ववद्यदि पदपदार्थान्यत्वं लोकवेद्योस्ततो लौकिकानामेव व्यवहारोपनिषातादर्थ-
 वत्ता, वेदे त्वानर्थक्यान्न चोदनालक्षणो धर्मः । स्वरेण रूपभेदं मन्यते ।

अध्यायानध्यायतया वृत्रहननार्थयोगेन चाग्निदग्मवाक्यवदुक्तानवहनवाक्यमङ्गः । सर्वेषां
 च वैदिकानामन्यत्वाच्च ततोऽपि पूर्वोपर्येणार्थानवगतिः । आहृत्वादिधर्मभेदानियतानियत-
 पदवाक्यरचनाद्वारा व्यपदेशरूपभेदाभ्यां सर्वशब्दानामर्थानां लौकिकानां वैदिकानां च
 भेद इति प्राप्तेऽभिधीयते—

प्रयोगचोदनाभावादेकत्वं तेषु गम्यते ।

तस्मान्तिद्विः फलत्वाच्चेदविभागाद्भविष्यति ॥

भेदे सत्यपूर्वात्सर्ववैदिकपदानामनवगतसंबन्धत्वेनार्थशून्यत्वात्क्रियाकारकसंसर्गात्म-
 कप्रयोगचोदनात्तन्मात्र एव स्यात् ।

एकत्वे सति सद्भावादिति वा हेतुवर्जना ।

अर्थकत्वं प्रधानत्वाद्द्वैतत्वभेदोऽयं बोध्यते ॥

शब्दाधिक्यत्वमिति पक्षान्येऽर्थकत्ववचनं फलादेव शब्दैकत्वोक्तिमिदं मत्वैवमु-
 क्तम् । अथ वा वस्तुमात्रपर्यायत्वाद्भयसाधारण्याभिप्रायेणैवार्थकत्वोक्तिः । प्रयोगचो-
 दनाभावमसद्भः परस्मै स्वप्सै वा तद्भावाभिद्विवेदवादिनैव सह विवादेऽनरूपते नान्ये-

2 what you are printing out as the useful purpose served by the two
 things is done; please point out some reason for regarding them as the

अतो नान्यत्वं च वदामः । यच्चोक्तं य उक्ताना वहन्ति ते देवगवाः,
यद् घृतं तन्मधु, यो हिरण्यपर्णः स वनस्पतिरिति । 'नास्ति वचनं
यदुक्तानाना वहता गोत्वं श्रूयात् । ये गावस्त उक्ताना वहन्तीत्येवं
तत् । 'यदि चानेन वचनेन गोत्वं विधीयते, उक्ताना वहन्तीत्यनुवादः
स्यात् । न चोक्ताना वहन्तः प्रसिद्धाः केचित् । ते नियोगतो विधा-
तव्याः । तेषु विधीयमानेषु न शक्यं गोत्वं विधातुम् । भिद्यते हि
तथा वाक्यम् । यदि चान्ये वैदिकास्तत उक्तानादीनामर्थो न गम्येत,
तत्र नतरा शक्येताविज्ञातलक्षणं गोत्वं विज्ञातुम् । न चोक्तानवहनव-
चनमप्यनर्थकं, स्तुत्यर्थेनार्थवद्भविष्यतीति । एव घृतस्य मधुत्वं, हिर-
ण्यपर्णता च वनस्पतेः । तस्मात्त एव शब्दा अर्थाश्च ।

नेत्यत आह—प्रयोजनमिदं तत्प्रमाणमभिधीयतामिति । तदुच्यते । प्रत्यभिज्ञारू-
पप्रत्ययविभागाज्ज्ञायमानोभयप्रमेयरूपाविभागाद्वा वाक्यतत्समूहमात्रनिबन्धनापन्नपदव-
र्णाविपयत्वन्वयपदेशाविभागाद्वा तथोच्चारयितृणा स्थानकरणप्रयत्नाविभागाद्वा लक्षणविदा
वा बहुतरानुगमनाविभागादिति हेत्वर्थविरूप्या ।

प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दैकत्व प्रतिष्ठितम् ।
एकशब्दोत्पितज्ञानग्राह्यत्वाच्चैकवाक्यता ॥
यथाश्रुतगवादीना याऽपि वाच्यान्तरे श्रुति ।
अर्थैरत्वाविरोधेन गुणमात्रान्यता परा ॥
यथा हि वामना गावो नराश्विपिटनासिका ।
वर्णप्रावरणाश्चान्ये नरार्थत्वाच्च न च्युता ॥
एव सत्येव गोत्वाद्यौ धर्मो यदि विलक्षण ।
नैतावताऽर्थभेदोऽस्ति विशेषानभिधानत ॥

न च या एव देवाना गावस्ता एवावश्य सर्वत्र वैदिकस्य गोशब्दस्य वाच्या
भवन्ति । मनुष्यगवीषु ऋषिणादिसाधनेषु सुतरा प्रयुज्यमानत्वात् ।

एव हिरण्यपर्णत्व मेरो यदि वनस्पते ।
देवलोके तत्र शब्द किमर्थान्तरवाच्यम् ॥
यच्चैतद्भूतमम्माक देवाना मध्विद यदि ।
रसवीर्यादिभिस्तत्र न शब्दार्थोऽन्यथा भवेत् ॥
न च सर्वाप्रसिद्धत्वे गम्येनैकोऽपि वक्ष्यत ।

अतोऽवश्यमेतेषामेव गवादीनां देवसंबद्धानामुत्तानवहनप्रतिपादनमिति वैकल्यम् ।
अथ वा भूमिष्ठानामेव सत्तां केनापि गूणवादेन पृथिवीगोलकत्रैलोक्यभ्रमणोद्दिनां वा
पुराणोक्तेन दृष्टिवशाद्यथैव वयमुपादि देवान्पश्याम एवमथो ह्युपरिवर्तनादयमपि लोको
देवैरुपरि दृश्यत इति उत्तानवहनदृष्टिः । तस्माद्भोक्वेदयोरभिज्ञाः शब्दार्था इति सिद्धे ।

विचार्यते किमाकृतिः शब्दार्थोऽथ व्यक्तिरिति ।

द्वौ च पक्षानुपन्यस्तौ भाष्यकारेण यद्यपि ।
व्याख्यातारस्तथाऽप्यत्र कुर्युः पक्षान्तराण्यपि ॥
नियोगेन विकल्पेन द्वे वा सह समुचिते ।
संबन्धः समुदायो वा विशिष्टा वैक्येतरा ॥
एते पक्षाः पुनर्योज्या व्यक्तिर्कीर्णाः परस्परम् ।
लिङ्गकारकसंख्याभिः संहतासंहतात्मभिः ॥
पुनर्जात्यादिपक्षानां तादृश्येवात्र योजना ।

प्रथमं तावदृष्टपक्षेयं दर्शयितव्या । गोशब्दस्यार्थः किमाकृतिरेव, व्यक्तिरेव, उताऽऽ-
कृतिर्था व्यक्तिर्वा, अथाऽऽकृतिश्च व्यक्तिश्च, किमुभयोः संबन्ध उत समुदायः, किमा-
कृतिविशिष्टा व्यक्तिरुत व्यक्तिविशिष्टाऽऽकृतिरिति । तथा किमाकृत्यैव विशिष्टः
संबन्धः किं व्यक्त्यैव आकृत्या वा व्यक्त्या वा, अथ समुदायेनाप्याकृतिविशिष्टया
व्यक्त्या, अथ व्यक्तिविशिष्टयाऽऽकृत्या, अथ परस्परविशिष्टाभ्यां द्वाभ्यामिति । तथा
किमाकृत्यैव विशिष्टः समुदाय इत्याद्यपि पूर्ववदेव संबन्धविशिष्टसमुदायपक्षमात्रातिरिक्तं
योजनीयम् । एवं किमाकृत्यैव विशिष्टः संबन्ध एव, उत व्यक्त्यैव, अथवाऽऽकृत्या वा
व्यक्त्या वा, अथ समुदायेन किमन्यतरविशिष्टयाऽन्यतरथा, अयोभाभ्यामित्येवं समु-
दायविशेषणत्वपक्षाः पूर्ववदेव योज्याः ।

एवं किं संबन्धेनैव विशिष्टाऽऽकृतिरेव समुदायेनैवाथ विकल्पमानाभ्यामुत समुचिता-
भ्याम् । तथैतद्विशिष्टा किमाकृतिरेवाथ व्यक्तिरेव, अथ विकल्पिते किं समुचिते किमिति । तथा
किमाकृतिविशिष्टसंबन्धविशिष्टा व्यक्तिरेवाथ व्यक्तिविशिष्टसंबन्धाविशिष्टाऽऽकृतिरेवाथ वि-
कल्प उत समुच्चयः । एवं समुदायेनापि योज्यम् । तथा संबन्धविशिष्टव्यक्तिविशिष्टाकृतिरेवाथ
संबन्धविशिष्टाकृतिविशिष्टा व्यक्तिरेवाथ विकल्पोऽथ समुच्चयः । एवं समुदायविशिष्टपक्षाः
कल्पयितव्याः । तथा किं जात्यैव विशिष्टेन संबन्धेन विशिष्टा व्यक्तिः, अथ व्यक्त्यैव
विशिष्टेन संबन्धेन विशिष्टा जातिरेव विकल्पोऽथ समुच्चयः । एवं समुदायेनापि विशिष्टता
योज्या । तथा किं संबन्धेनैव विशिष्टया जात्यैव विशिष्टा व्यक्तिरुतवैविधया व्यक्त्यैव
विशिष्टा जातिरेव विकल्पोऽथ समुच्चयः ।

यदि लौकिकास्त एवार्थास्तदा संदेहः किमाकृतिः शब्दार्थोऽथ
व्यक्तिरिति । का पुनराकृतिः का व्यक्तिरिति । द्रव्यगुणसर्मणा सामान्य-

मात्रमाकृतिः । *Being, Substance, Qualities & Actions that refer to such as
common to several individuals in the class (— common to all)*

एव समुदायेनैव विशिष्टयेत्यपि योजयितव्यम् । एव जातिलिङ्गयोर्जातिकारण्यो-
र्जातिसह्ययोश्च प्रत्येक जातिव्यक्तिपक्षविरहितसमुच्चितपक्षोक्त्या न दर्शयित्वा व्यक्ते-
र्लिङ्गादीना च दर्शयितव्यम् । तथा लिङ्गसस्या लिङ्गकारकसंख्या कारकयुगलान्यपि
विकल्प्य प्रत्येकद्वित्रिलिङ्गादिसहितैकजाति यक्तिविरूपास्त्रियोगपञ्चयोगाश्रया दर्श-
यितव्या ।

एव शब्दस्वरूपस्य पुनर्जात्यादिभि सह ।
एकद्वित्रिचतुष्पञ्चपञ्चै सह विकल्पना ॥
एते चात्यन्तनिष्कृष्टा पक्षा यद्यपि न स्थिता ।
बुद्ध्या तथाऽपि भिद्यन्ते जातिद्रव्यगुणादिवत् ॥
सर्वत्रैन्द्रियलिङ्गाम्या भेद स्तोकोऽवगम्यते ।
शब्देन तु सुसूक्ष्मोऽपि वस्तुभागो विभज्यते ॥
पदात्प्रमृति चैव या प्रज्ञा ज्ञातुर्विजृम्भने ।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यति ॥
अत्र चाऽऽकृतिरेवेति दृढ पक्षोऽयमेवम् ।
इतरे त्वन्यत सर्वे व्यक्तिपक्षानुदायिन ॥
व्यक्तौ निराकृताया च समस्ताना निराश्रिया ।
मुलभेति न सर्वेऽमी भाष्यकारेण दर्शिता ॥
न चैतस्मात् सन्त्येव न चैते निष्प्रयोजना ।
विकल्पिता हि जिज्ञासो प्रज्ञाविकसनक्षमा ॥
दर्शनेष्वपि सर्वेषु विचार म्रियते द्वयो ।
का शब्देनाऽऽकृति यत्तचोरच्यते काऽनुगम्यते ॥

... ३५—

विचारमुत्तसिद्धयर्थ स्वरूप तावदेतयो

प्रश्नपूर्वमुपन्यस्य याथात्म्येन निरूप्यते ॥

ननु प्रथमपाठ एवाऽऽकृतेर्निरूपणात्पिनी प्रश्नोत्तरे मन्त्रप्रयोजने ।

उच्यते—

सत्यमेवाऽऽकृति पूर्व प्रत्यक्षेण निरूपिता ।

सम्यानाशङ्कया त्वत्र मामान्यात्मा निरूप्यते ॥

द्रव्यगुणकर्माणां सामान्यमात्रमाकृतिरिति ।

द्रव्यादीना च सामान्यं परापरविभागवत् ।
 वस्तुत्वं प्रथमं तत्र द्रव्यत्वाद्यपरं तथा ॥
 पुनर्वायुत्वतेजस्त्वजलत्वात्मत्वाभिनता ।
 पृथिवीत्वाद्घटत्वं च तद्व्यक्तिषु समाप्यते ॥
 वृक्षत्वात्परतश्चेष्टं शिशपात्वादि केवलम् ।
 शरीरत्वाच्च गोवाजिह्मिपुंस्त्वादि गम्यते ॥
 वासिकत्वादि चाश्वत्वात्कर्मादिस्तु गुणो मतः ।
 हस्तित्वाद्भद्रमद्गादिदिङ्नागकुलजातयः ॥
 पुंस्त्वाद्वाह्यणकौण्डिन्यकठत्वादि समाप्यते ।
 तथा गुणत्वकर्मस्वरूपता जन्मतादि यत् ॥
 ततः शुद्धादि तद्व्यक्तिगुणेषु प्रतितिष्ठति ।
 कर्मणामपि यागवहोमत्वादिविभागतः ॥
 अपर्यायस्मृतेरुक्तं चातुभिः प्रविभज्यते ।
 पुनर्विधानसंख्याख्या गुणप्रकरणान्तरैः ॥
 अन्ये तु भेदमाचार्याः कर्मणामेव मन्वते ।
 अपि वाऽव्यतिरेकात्म्याद्देशादेरेकरूपता ॥
 रूपशब्दाविभागाच्च वक्ष्येत्येतद्धि ऐमिनिः ।
 एवं प्रपद्यितं सर्वमर्थसामान्यमाकृतिः ॥
 न संस्थानं कृतो ह्येतदात्मादिगुणकर्मसु ।

सर्वेषु हि पार्थिवेषु गवादिघटादिषु संस्थानं भवेत् । अशितोपवाख्याकांशादीनां तु पार्थिवद्रव्यपरिग्रहवशादाकारानुगुणैः कल्प्येत न स्वातन्त्र्येण, दिक्कालात्ममनसां तु गुणकर्मणा च न कर्मांचेदपि संस्थानं संभवति । सामान्यमात्रं तु सर्वस्वविशेषानुवृत्तिरूपं संभाव्यते । तस्मादेतेदेवामिभेयाकृतिव्यक्षणं नाप्यवरचनासंस्थानाकृतिस्त्वभवकल्पते ।

संस्थानस्य च नाशित्वात्प्रतिल्यक्ति च भेदतः ।
 सामान्यस्यवहारित्वं नाऽऽकृतिष्वेऽवकल्पते ॥
 अथ संस्थानसामान्यमाकृतित्वेन गृह्यते ।
 अथादिष्वपि तुस्यत्वाद्भवेदाकृतिसंकरः ॥
 न चायान्तरसंस्थानं सर्वगोपिण्डवृत्ति यत् ।
 अथादिष्वपि निवृत्तं च गोशब्दात्सम्भवं भवेत् ॥

असाधारणविशेषा व्यक्तिः । कुतः संशयः । गौरित्युक्ते सामान्यप्रत्य
याद्, व्यक्तौ च क्रियासंबन्धाद् । तदुच्यते।व्यक्तिः शब्दार्थ इति ।

तस्य ह्युपलक्षणमालोच्यमान न जातिरन्यदुच्यते ततश्च जातिरेव सामान्यमिति
न्यायेनाऽऽपद्यते । तेन प्रथमपादे रुचकम्बन्तिः वर्धमानः क्रोडाहरणात्मन्प्यानाकृत्वभिघा-
नाशङ्काक्षयादर्शनवदासीदित्येताम्या प्रश्नोत्तराभ्या व्यावर्त्यते । अतश्च द्रव्यगुणकर्मणां
यावत्किञ्चित्प्राप्त्यक्तिम्य सामान्यं तत्सर्वमाकृतिरेवेत्याभिप्रेत्य मात्रशब्दः प्रयुक्तः ।
असाधारणविशेषा व्यक्तिरिति । के चिदाहुः । असाधारणा विशेषा एव व्यक्तिः ।
विशेषन्यतिरिक्तव्यक्त्यमावादिती ।

तत्तु नैव विशेषेभ्यो व्यक्तिरन्येव हीप्यते ।

खण्डमुण्डादयः सर्वे विशेषत्वेन संमता ॥

ते चान्यत्रापि दृश्यन्ते तथा जात्यन्तरेष्वपि ।

शाबलेयादिभेदोऽस्ति तदपत्यान्तरेष्वपि ॥

खण्डमुण्डादयस्तावदभ्या अपि व्यक्तयो मन्त्येव गवयमहिपादिन्यक्तयश्च । शाबले-
योऽपि यथैकतथाऽन्योऽपि य शबलापत्यत्वेन गम्यते स सर्वः शाबलेयः । एतच्चो-
भयवर्णनिमित्तं वा यादृच्छिकं वा नामान्यत्रापि विनियोगवशाद्दत्त एव । तदपत्ये च
शाबलेय इत्यसाधारण्यपदेशानुपपत्तिः । विशेषन्यक्तिशब्दयोर्बहुवचनैकवचनान्नयोः
सामानाधिकरण्यप्रयोगवचनभेददोषः । तस्मात्साधारणा विशेषा यस्या मा व्यक्तिरि-
त्येव ध्यातव्यम् । ननु पूर्वोक्तिन न्यायेन खण्डादीनामपि बहुव्यक्तिसाधारण्याद्व्यक्ति-
व्यतिरिक्तानां चान्येषा केवलैकैकन्यक्तिगताना विशेषाणामसम्भवाद्बहुव्रीहिरप्यनुपपन्नः ।
उच्यते । नैव विशेषाणा प्रत्येकमसाधारणत्वमाश्रित्य व्यक्तिविशेषणत्वेनोपादानम् ।
'कथं तर्हि' साधारणरूपाणामप्येकद्वित्रादिभेदेन क्वचिदुपलब्धाना यदेकत्र पिण्डीक-
'नां' ग्रहणं तदपेक्षमसाधारणाविशेषत्वाभिधानम् ।

प्रविमत्ता हि ये दृष्टा दृश्यन्ते सहा पुन ।

पिण्डासाधारणत्वेन तैर्यक्तिरपलदयते ॥

न केकस्या व्यक्तेः ये समुदिता दृष्टान्त एव व्यक्त्यन्तरेऽप्यन्यूनानतिरिक्ता दृश्य-
न्ते । य एवादृष्टपूर्वस्तम्बिनसमुदाये मंप्रति दृश्यते स एवासाधारणतामापादयति । अन-
न्तभेदाभ्यपि व्यक्तिषु नात्यन्तापूर्वविशेषणोपलक्षणोपादानं किञ्चिदुत्कर्षापकर्षमात्रेण
च सर्वत्रासाधारणोपलक्षणलाभात्परसामान्यापेक्षया च सर्वाण्येवावान्तरसामान्यानि
विशेषन्यपदेश प्राप्नुवन्ति । मघातावभ्याथा च व्यक्तिविशेषणत्वात्तेषु विशेषशब्दः ।
एतच्च व्यक्तेर्विशेषाणामन्यस्वमुपरिष्ठाद्भान्यकारोऽपि वदत्येव, योऽर्थः सामान्यस्य

विशेषाणां चाऽऽश्रयः सा व्यक्तिरिति । तत्र केचिद्भोत्वादिषु विशेषत्वमङ्गीकृत्य सामान्यवाचिना शब्देनानभिधेयत्वाद्यदेव महासामान्यं सत्तावस्तुमावशब्दाभिधेयं तदेव शब्दस्वरूपव्यवच्छिन्नं गोत्वादिविशेषव्यवच्छिन्नं वा गोसत्ताख्यमाकृत्यमिधानपक्षे वाच्यमिति मन्यन्ते । यथाऽऽहुः—

अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गः सममाहुर्गवादिषु ॥ इति ।

तत्तु कक्ष्याविभागेन सामान्यानां निरूपणात् ।

अयुक्तं न गवादीनां तत्र वाचकशक्तता ॥

प्रतिनियतार्थविषया हि शब्दानां वाचकशक्तिरर्थापर्याय गम्यते । तथानन्तरावान्तरसामान्यवचनानां द्रव्यगुणकर्मशब्दानामेव तावदसंकीर्णार्थत्वात्सत्तार्थत्वमनुपपन्नं किमुत दूरान्तरितार्थगवादिशब्दानाम् ।

सत्ताभेदे वदन्तश्च न शुद्धा सविशेषणाम् ।

वदन्तीत्यमिधातुं हि शक्यं द्वेषाऽप्यसंभवात् ॥

शुद्धवचनत्वे तावत्सर्वेषामेकार्थप्रत्यायनात्पर्यायत्वमसङ्गः । पुनरुक्तत्वाच्चास्तिसाब्दप्रयोगानुपपत्तिः ।

गौर्नास्तीति प्रयोगश्च विरोधान्नावरूपते ।

न हि सत्तैव नास्तीति कथंचित्संप्रतीयते ॥

देशकालाद्यपेक्षायामपि नैव सत्तायां नास्तित्वममिधातुं युक्तम् । विभुत्वनित्यत्वाम्यां सर्वदेशकालव्यापित्वात् ।

रुदिशब्दश्च नैवायं लोकदृष्ट्या प्रतीयते ।

तेन द्रव्यादिसामान्यं सत्तेत्येतन्न युज्यते ॥

य एव ह्यस्तिशब्देन द्वितीयो भावविचार उच्यते । जायमानविकिर्णामाद्यवस्थसर्वेष्वस्तुषु विनश्यत्तापर्यन्तेषु बन्त्वाकृतिप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तेन यदि नाम महासामान्यमभिधेयं प्रतिज्ञायते ततो बन्त्वर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याख्यलक्षणमिति कामं वक्तव्यं नास्त्वर्थ इति । न चावयवार्थपरित्यागेन सच्छब्दमत्ताशब्दौ वर्तेते इति मत्रच्छब्दवदेवा-

१ कक्ष्याशब्द कोष्ठवाची, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वान्येकस्या सत्तावान्तरसामान्यकक्ष्याया, पृथिवी-त्वादीनि द्रव्यत्वावान्तरसामान्यकक्ष्याया, रूपत्वादीनि गुणत्वावान्तरसामान्यकक्ष्याया च वर्तेन्त इति कक्ष्याविभागे शेषः ।

२ जायतेऽस्ति विकिरणमने वर्धतेऽप्यस्तिमने विनश्यति इति निदर्शनाः पक्षमाविकारा देवा । अत्र च योऽस्तिशब्देन द्वितीयो भावविचार उच्यते स एव सत्तेत्युच्यते इत्यर्थः ।

स्तीति सद्भाष सत्तेति न तु वैशेषिःपरिभाषया यतो द्रव्यगुणकर्मसु सतिप्रति प्रतीति सा सत्तेति । एवलक्षणा जाति प्रतिपत्तव्या ।

सेयमव्ययशब्देन वस्तुपर्यायवाचिना ।

भवत्साधारणार्थेन प्रसिद्धिरूपपादिता ॥

अस्तित्वमस्तित्वेव दृश्येते प्रत्ययौ यत ।

स वस्तुवचन शब्द आख्यातप्रतिरूपक ॥

अप्रातिपदिकत्वाद्धि नाऽऽख्याताच्चतलौ स्मृतौ ।

अभित्क्षीरा समासश्च तेन सद्भाषिनेष्यते ॥

अभित्क्षीरा गौरिति तिङन्तसमासत्वेनानुपसख्यानाद्ब्रह्मभावप्रत्ययलक्षणद्वारसुबन्तत्वयोग्याय्यपठेन सह क्षीराशब्दस्यान्यपदार्थं बहुव्रीहिरभ्युपगन्तव्य । तत्र चायसदर्थवचन सक्षीरा गौरिति प्रत्ययोत्पादात् । ततश्च वस्तुनि सति च प्रयुज्यमानमरितशब्दमुपलभ्य तदर्थानुसरणप्रत्यासन्न सच्छब्द च देवात्तल्लिति च स्वार्थिक देवतेतिवसलमिहाप्यस्तिधातुवाच्यार्थविशिष्टकर्तृप्रतीतिमनङ्गीकृत्य शुद्धधात्वर्थमात्रवचनावेव सच्छब्दसत्ताशब्दौ गृहीत्वैव तार्किकं कल्पित सच्छब्दवाच्या सत्ता महासामान्यमिति । तदुक्तात्तगमनेऽनादराच्च पदवाक्यविद्विरभ्युपेक्षित प्रसिद्धमिवेमामवस्था प्राघ गवादिशब्दवाच्यत्वेनापि समाच्यते ।

न त्वर्थाद्रभ्यमानम्य वस्तुत्वम्यापि वाच्यता ।

धर्मात्तरन्वृत्तेस्तु सत्ताया कुन एव सा ॥

वस्तुशब्दो हि रूढित्वाद्ब्रह्मचित्तात्यन्तराश्रितम् ।

मामान्य यद्ब्रवीत्येतद्रम्यतेऽर्थगवादिभि ॥

शुद्धाभिधानपक्षस्य दुष्टत्वात्तर्कितशेषितम् ।

महासामान्यमिष्ट चेद्भाष्य तदपि दुर्लभम् ॥

यदेवाऽऽकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानपक्षे व्यक्तिविशिष्टाकृतिपक्षे वा निराकरणकारणतदत्रापि मुलभम् । विशेषणस्य पूर्वतराभिधानप्रसङ्गात् ।

गोसत्ता चापि गोशब्दो यद्वि नाम ब्रवीत्ययम् ।

गोजात्या वा विशिष्टा ता वदेद्ब्रह्मक्तिभिरेव वा ॥

१ तदुक्तनि—यावथावद्विवादाय मुक्त्वं दीयते मन । अनवस्थादिदापण तावतावद्विद्वन्त्ये । इत्यनन न्यायन विरनिखाननडागादिगतशेषात्ब्रह्मत्तस्याप्रतिष्ठितत्वन निराकृतस्यापि पुनः पुनरुचन समापयितुमशक्यत्वात्तार्किकत्वात्त गमने—समापने, अनादरादभियुक्तैरपेक्षितत्वात्प्रसिद्धसदिर्मा—युक्तयुक्तविचारावस्था प्राप्तमित्यर्थ ।

२ धर्मान्तरनि—जालात्पादमादमान्ताम्बेन-द्वितीयनारविदारत्वेन वर्तमानत्वादित्यय ।

तत्र—

गोत्वनातिविशिष्टा चेत्सत्ताऽनेनाभिधीयते ।

उक्ताद्विशेषणादेव तत्सिद्धे सा किमुच्यते ॥

विशेषणमनभिधाय तद्विशिष्टविशेष्याभिधानासम्बन्धाद्विशेषणस्य च विशेष्येणात्यन्तसं
बन्धात्पूर्वतराभिहितविशेषणमूतगोत्वसम्बन्धादेव सत्तावगमसिद्धेर्न तत्राभिधानशक्तिरूप-
नायामर्थापत्तिरप्यन्यथाऽप्युपपद्यमानकलत्वप्रतिहता सती न प्रवर्तते । तथा व्यक्तिवि-
शिष्टसत्ताभिधानेऽप्येव एव निराकरणहेतुः । अनिन्यसम्बन्धानानन्तशब्दशक्तिर्यक्त्य
भिधानपूर्वकैकसत्ताभिधानरूपनायाश्च केकन्यक्त्यभिधानपक्षवदनुपपत्तिः । यत्तु अप-
वैदेवतास्वर्गं सममाहुरिति ।

तत्राभिधीयते—

नैवापूर्वादिशब्दानां सत्ता वाच्येत्यवाम्बितम् ।

विशेषानेव तेऽप्याहुरर्थापत्त्यादिरल्पितान् ॥

केचिच्छ्रुतार्थापत्त्या केचिद्वाक्यशेषवाक्यान्तरपर्युपन्यापितार्थविशेषवचना एव
सन्तोऽत्यन्ताव्यभिचारिस्वार्थद्वारेण सत्ता गमयन्तोऽनभिधायकत्वेनावधार्यन्ते न सत्ता
पदार्थो व्यभिचरतीति लक्षणयैव तेभ्यः सत्ताप्रतीतिः ।

कार्यसामर्थ्यमिन्द्रादिनिर्मिश्रसुलसगतिः ।

सामान्येनाप्यपूर्वादि सत्तातोऽन्यत्तु लभ्यते ॥

सर्वपदार्थानामिव कार्यार्थापत्तिगम्यानि सामर्थ्यानि सन्ति यागादिजनितं च पुसा
फलप्राप्तिसामर्थ्यमपूर्वशब्दवाच्यं यागानुष्ठानात्पूर्वमभूतमनुष्ठानोत्तरकालं चापूर्वं जायत
इति यौगिकत्वादेवापूर्वशब्दाभिधानं सर्वत्र लभ्यते । तथा दीव्यन्ति चोत्तन्ते वा चन्द्रा
दित्याग्निप्रह्ननसत्रात्कारकादिरूपेण वायवश्च सततगत्या मृत्यन्ते सर्वैर्मन्त्रैरिति देवा
सुप्तानशब्दसम्बन्धा विशेषरूपैरेवेति न सत्तागोचरत्वं प्रतिपद्यन्ते । तथा स्वर्गशब्देनापि
नक्षत्रदेशो वा वैदिकप्रवादभौराणित्रयाज्ञिकदर्शनेनोच्यते यथा हि वेदे ' ये हि जना
पुण्यकृतं स्वर्गं लोके यन्ति तेषामेतानि ज्योतीषि नक्षत्राणि तथा नैव ज्योतिष्यन्त
पुण्यलोकं जयति ' इति । यदि वेतिहासपुराणोपपन्नं मेरुष्टम् । अथ याऽन्वयव्यति-
रेकाभ्यां विभक्तं केवलमेव सुप्तं यत्सवत्सरादिष्वनुभूयमानं तु सत्साधनशोतोष्णक्षुत्पि-
पासादिमन्तद्वद्दरहितार्थापत्तिसिद्धेदेशान्तरानुभवनीयं, तच्च यद्यपि तादृशमदृष्टपूर्वं
तथाऽपि मिथानुभवदेव विवेकेनोद्भूत्य स्वर्गशब्दार्थत्वेन ज्ञायमानं सत्ता गमयतीति
न तत्राभिधानमपेक्ष्यते ।

कुतः । प्रयोगचोदनाभावात् । आलम्भनमोक्षणविशसनादीनां प्रयो-
 गचोदना आकृत्यर्थे न संभवेयुः । यत्रोच्चारणार्थवयं,
*De un objet le signifié et al "in cases where the utterance is a
 true account in itself, matters, no work may be taken as*
 तेनापूर्वादिशब्दार्थाः समाः सत्यं गवादिभिः ।
 स्वशब्दाभिहिताः सन्तः सत्तां लक्षयितुं समाः ।
 अतश्च नैव गोशब्दो गोसत्तामभिधास्यति ।
 गोत्वास्याकृतिवाच्यत्वसंदेहात्तु विचार्यते ॥
 कुतः संशय इत्येतरकार्ययोग्यार्थनिर्णयात् ।
 व्यक्तिमात्रपदार्थत्वं मन्यमानेन चोच्यते ॥
 उच्यते कार्ययोगित्वाद्गम्यते व्यक्तिवाच्यता ।
 शब्दशक्त्यनुरोधात्तु नाऽऽकृतेर्व्यतिरिच्यते ॥
 शक्तिकार्यविसंवादादेव शब्दार्थगोचरात् ।
 किं समञ्जसमित्येवं नाविचार्यावधार्यते ॥

किं तावत्प्राप्तम्—

प्रयोगचोदनाभावाच्चार्थिर्वाच्या न तूषयम् ।
 अर्थकत्वं यतो युक्तमविमागाद् द्वयोर्नेतिः ॥
 नित्यं यथैव शब्दानामाम्नाताना प्रयोजने ।
 अर्थप्रत्यायनार्थत्वात्तद्देशोनावधारणा ॥
 एवं सर्वपदार्थानां वाक्यार्थप्रत्ययाद्भेदात् ।
 यथा सिद्ध्येत्तथा कार्यं तेषां रूपनिरूपणात् ॥
 आकृतिर्यदि शब्दार्थः कस्य स्युः प्रोक्षणादयः ।
 केन चेज्येत न त्याग आकृतेरुपपद्यते ॥
 अमूर्ता ह्याकृतिर्नित्या नावघातादिभाननी ।
 तद्विधिः प्रतिषेधो वा तेनास्या नावकल्पते ॥

‘ ग्रीहीनवहन्ति ’ ‘ पशुं संज्ञपयति ’ ‘ सोममभिपुणोति ’ ‘ पावयति ’ सोमेन
 पशुना ग्रीहीभिश्च यजन् इति यावन्त एवमादयो विनाशिमूर्तिपद्विषयाः संस्काराः
 प्रयोजनासिद्धयर्था वा तेषां प्रयोगचोदनाया आकृतावभावाच्चकौ तु भावात्कार्यप्रधान-
 त्वाच्च पदार्थप्रतीतिर्विध्यधीनत्वाच्च सर्वपुरुषचेष्टानामवश्यं विधिविषयत्वयोग्यवाक्यार्थपू-
 रणसमर्थपदार्थकल्पनमङ्गीकर्तव्यम् । तथा यद्यपि ‘ ब्राह्मणो न हन्तव्यः ’ ‘ न
 कलञ्जं मक्षयितव्यम् ’ इत्यादिप्रतिषेधाविधानं तद्यपि प्राप्तिपूर्वकत्वेन सापेक्षत्वा-
 द्यच्चौ च प्राप्तिमवधादावृत्तेश्चानधिकारादसत्या प्राप्तावर्धकमेव स्यात् । तस्माच्चेन

ननु इयेनव्यक्तिभिश्चयनमनुष्ठास्यते । न साधकतमः इयेनश्च
 व्दार्थः, ईप्सिततमो ह्यसौ इयेनशब्देन निर्दिश्यते । अतश्चयनेन इयेना
 निर्वर्तयितव्यः । स आकृतिवचनत्वऽवकल्पते । ननुभवश्चक्रियाया
 असंभव एव व्यपदिश्यते । नाऽऽकृतिः शब्दार्थः । कृतः । क्रिया न
 संभवेदाकृतौ शब्दार्थे, व्रीहीन् प्रोक्षति इति । तथा न व्यक्तिः शब्दार्थः,
 क्रियैव न संभवेद् व्यक्तेः शब्दार्थत्वे, इयेनचितं चिन्वीत इति । यदप्यु-
 च्येत व्रीहीन् प्रोक्षति इति व्यक्तिलक्षणार्थाऽऽकृतिरिति, शक्यमन्य-
 चापि इयेनचितं चिन्वीत इति वदितुमाकृतिलक्षणार्थां व्यक्तिरिति ।
 किं पुनरत्र ज्यायः । आकृतिः शब्दार्थ इति । यदि व्यक्तिः शब्दार्थो
 भवेद्, व्यक्त्यन्तरे न प्रयुज्येत । अथ व्यक्त्यन्तरे प्रयुज्यते, न तर्हि
 व्यक्तिः शब्दार्थः सर्वसामान्यविशेषाविनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरित्युच्यते । नैप
 दोषः । व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषाविनिर्मुक्त एव प्रवर्तय्यते ।
 यदि व्यक्त्यन्तरे सर्वसामान्यविशेषावियुक्ते प्रवर्तय्यते, सामान्यमेव तर्हि
 तत् । नत्युच्यते । यो ह्यर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाऽऽश्रयः, सा
 व्यक्तिः । व्यक्तिवचनश्च शब्दा न सामान्ये, न विशेषे वर्तते, तेषां
 त्वाश्रयमेवाभिदधाति । तेन व्यक्त्यन्तरे वृत्तिरदोषः । न हि तत्सामा-
 न्यम् । यदि व्यक्त्यन्तरेष्वपि भवति, सर्वसामान्यविशेषावियुक्ताया-
 मश्वव्यक्तौ गोशब्दः किमिति न वर्तते । आह—येष्वेव प्रयोगो दृष्ट-
 स्तेषु वर्तिष्यते न सर्वत्र । न चाश्वव्यक्तौ गोशब्दस्य प्रयोगो दृष्टः ।
 तस्मात्तत्र न वर्तिष्यते । यदि यत्र प्रयोगो दृष्टस्तत्र वृत्तिः, अथ जातार्थो
 गौर्वाचि प्रथमप्रयोगो न प्राप्नोति, तत्राहृष्टत्वात् । सामान्यप्रत्ययश्च न
 प्राप्नोति, इयमापि गौरिति, इयमापि गौरिति, इयं वा गौरिति, इयं वा
 गौरिति र्त्वात् । भवति तु सामान्यप्रत्ययोऽहृष्टपूर्वायामपि गोव्यक्तौ ।

व्यक्तौ शब्दार्थे न संभवति । न साधकतम इति । न ह्येवं स्मृतिः इयेनैश्वर्यत इ
 इयेनचिन्, कर्मण्यग्न्याऽस्यायाम्' इति हि सा । इयेन चयनेन साधयेदितोप्सिततमत्वम्
 तत्रापि मुह्यत्सामवात्साहृदयपरिमहः असाधारणे शब्दप्रवृत्त्यसंभवान्' अत्रयपदेद्वयत्

2 So that if a word is applicable in common to like things, then that is common to itself as individuals, in the ideal sense of the term.

१ अत्र च, दृष्टकामिथोयमानं इयेनसदसं चयनेन संपादयेदित्येवं विषयौ भाष्यकाराणां
 निशेधः । न तु यथाश्रुतः इयेनाहृत्निव्यक्तयोश्चयनेगोत्पादयितुमशक्येति ।
 २ पा० सू० (३१०१२२) । ३ असाधारणे पारम्येतराऽऽहृतिरित्यन्तो वार्तिकमन्
 बया ज्ञानेन शब्दार्थे दयारभ्य—अत्रैवता भाष्यवितुमिष्यन्तत्राव्यभ्यन्यान्यान्वार्थसंभवाः सायणप
 त्तितः । *When the word 'he' is applied to the lead, it denotes that for
 as the substitution of the generic character 'man' is not, as also of the spec-
 ical of the particular one; similarly when it is applied to another le*

तस्मान्न प्रयोगापेक्षो गोशब्दो व्यक्तिवचन इति शक्यत आश्रयितुम् ।
 एवं तर्हि शक्तेः स्वभाव एषः, यत् कस्यांचित् व्यक्तौ वर्तते, कस्यां-
 चिन्न यथा अग्निरुष्णः, उदकं शीतम्, एवमेतद् भविष्यतीति । नैवं
 सिध्यति । न ह्येतद् गम्यते कस्यांचिद् व्यक्तौ वर्तते, कस्यांचिन्नेति ।
 सत्यमत्तत् । गोत्वं लक्षणं भविष्यतीति । यत्र गोत्वं तस्यां व्यक्ता-
 विति । एवं तर्हि विशिष्टा व्यक्तिः प्रतीयेत । यदि च विशिष्टा, पूर्व-
 तं विशेषणमवगम्येत । न ह्यप्रतीते विशेषणे विशिष्टं केचन प्रत्येतुम-
 र्हन्तीति । अस्तु विशेषणत्वेनाऽऽकृतिं वक्ष्यति विशेष्यत्वेन व्यक्तिम् ।
 न ह्याकृतिपदार्थकस्य व्यक्तिर्न पदार्थो, व्यक्तिपदार्थकस्य वा नाऽऽ-
 कृतिः । उभयमुभयस्य पदार्थः । कस्यचित् किंचित् प्राधान्येन विव-
 क्षितं भवति, तेनात्राऽऽकृतिर्गुणभावेन, व्यक्तिः प्रधानभावेन, विवक्ष्यत
 इति । नैतदेवम् । उभयोरुच्यमानयोर्गुणप्रधानभावः स्यात् । यदि चात्राऽऽ-
 कृतिः प्रतीयते शब्देन, तदा व्यक्तिरपि पदार्थ इति न शक्यते वदि-
 तुम् । कुतः । आकृतिर्हि व्यक्त्या नित्यसंबन्धा, संबन्धिन्यां च तस्या-
 मवगतायां संबन्धन्तरमवगम्यते । तदेतदात्मप्रत्यक्षं, यच्छब्द उच्चरिते

च, सर्वत्राविशेषात्, सामान्याकारेण च निरूपणे विकल्पात्, व्यापकापेक्षया, व्याप्य-
 सामान्यस्य नैव विशेषव्याप्यापेक्षयेतरत्राऽऽकृतिः । तत्र विशेषपक्षे संबन्धानन्वारुयानव्य-
 भिचारसामान्यबुद्ध्यभावप्रत्यर्थशक्तिकल्पनादयो दोषाः । न च यत्र संशयस्तत्प्रत्यार्थं
 भवतीति निर्विषयता शब्दस्य । एतेन स्वतन्त्रोभयाभिधानमार्गः प्रत्युक्तः । व्यक्तिवि-
 शिष्टाकृतिमार्गोऽपि 'नागृहीताविशेषणा' इति न्यायाद्व्यक्तेः प्रथमग्रहणप्रसङ्गात् संबन्ध-
 समुदाययोरपि स्वरूपप्रत्ययाभावात्सर्वत्र चाविशेषादवश्यं संबन्धिसमुदायिविशेषणताऽ-
 म्युपगन्तव्या भवति । तत्रापि शक्तित्रयकल्पना । व्यक्त्यंशे चोक्तदोषप्रसङ्गः । न च
 व्यक्त्याकृत्योर्भिन्नकार्ययोर्गुणप्रधाननानावस्थयोः समुदायोपगमनं युक्तम् । अनस्यन्तमेदाच्च
 भिन्नार्थं संबन्धसमुदायौ न युक्तौ । आकृतिविशिष्टोऽपि व्यक्तिविशेषो नैव प्रतीयते ।
 व्यक्तिविशेषबुद्ध्यभावाद् व्यक्तिमात्रमिति चेन्न । तदानीं तस्याऽऽकृतितोऽन्यत्वेनानिरू-
 पणात् । मात्रशब्दो हि सामान्यवाचीत्याकृतिरेवोच्यते । नानाकारेषु च वस्तुषु तद्वे-
 दानुसारित्वाच्छक्तीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोत्वाकारनिबन्धनैव गोशब्दवाच्यत्वशक्ति-
 र्गम्यते तदेकाधारसामान्यान्तरावगतिर्विशेषाकाङ्क्षा वेत्यर्थव्याप्यव्याप्तिभ्याम् । अनस्य-
 न्तव्यतिरेकाच्चाऽऽकृतेरमूर्तत्वाद्याध्रपदोपाप्रसङ्गः । सा हि प्रतीयते निष्कृष्टरूपा, क्रिया-
 योगिनी तु व्यक्त्युपेता मत्वयेवेति प्रोक्षणावेशणादि तु न कसंचिन्न समवति । विश-

व्यक्तिः प्रतीयत इति । किं शब्दादुताऽऽकृतेरिति विभागो न मत्स्यः
सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते । अन्तरेणापि शब्दं य आकृतिमव-
बुध्येत, अवबुध्येतैवासौ व्यक्तिम् । यस्तु चरितेऽपि शब्दे मानसादप-

* चारात् कदाचिदाकृतिं नोपलभेत न जातुचिदसाविमां व्यक्तिमवगच्छेत ^(causal divergence) ^{P. 39.}
(and the inevitable conclusion from these premises is that it is the case that in
contrast to the direct & the cognate to the individual pillars only from the cognate
of the class)

सनाद्यापि तु व्यवस्थव्यतिरेकापेक्षया संभवत्येव । तथा हि—पश्चादिष्वपनीताङ्केषु विशेष-
पबुद्धशयावात्सामान्यरूपैव विशसननादिविशिष्टा बुद्धिर्दृष्टा । नन्वेवमनित्याऽऽकृतिः स्यात् ।
तेन शोनेष्टेव । आश्रयान्तराविनाशात् सर्वरूपविनाशोऽवश्यमेवैष्टव्यः । तेन यत्तावन्मा-
त्रमेव तस्य विनाशोऽनेकदेशस्य तु न कथंचिद्विनाशः स्यादित्युभयया व्यवहारः ।
अत्यन्तव्यतिरेके तु नैव धर्मविधिविषयो व्यवतिष्ठेन । न च पशुत्वममूर्तत्वात् । तद्वि-
पलासितं तु यद्द्रव्यं तद्द्रव्यत्वाद्दृते न ताद्रूपेण गम्यत इत्येकार्थसमवायाव्यापकत्वाच्च
द्रव्यं गमयितव्यं, तत्राप्यमूर्तत्वे दोषः । आश्रयोपलक्षणाच्च द्रव्यमात्रप्रसङ्गः । विशेष-
पशुत्वस्य वा द्रव्यत्वस्य वाऽन्यापकत्वाद्गम्यः । न वाऽप्रतीतं विधिना संबध्यते ।
न च यत्र संशयस्तत्रप्रतीतम् । न चान्यत्रोक्तो धर्मस्तत्रासंभवादन्यत्र कार्यः । तस्मान्न
सामान्यकृतो विशेषेषु युक्तः, विशेषा अपि व्यपदेशात्सामान्यमेवेत्यमूर्तता । असाधा-
रणेन तु नैव व्यवहारस्तस्माद्विस्तृत्यो धर्मविधिविषयः । सामानाधिकरण्यादि च प्रसि-
द्धिविपरितं लक्षणया कल्प्यम् । माप्यकारेण तु व्यतिरेकाभ्युपगमेनाऽऽश्रयमात्रगति-
रुक्त, विशेषरूपा न कदाचिद् व्यक्तिः प्रतीयते । योऽप्याश्रयाश्रयिभावः सोऽप्यौ-
पचारिकः । सामान्याच्च विशेषलक्षणं तत्र नाऽऽश्रयितव्यम् । आक्षेपमात्रमावाद्प-
वैतद्विषय एवायं प्रपद्यः । किं शब्देनाऽऽकृत्या वेति । अन्वयव्यतिरेकाम्यां चाऽऽकृ-
त्येति निर्णयः । यो हि घूमादग्निमत्त्वं प्रतिपद्यते तस्य तैश्च्येऽप्याकाङ्क्षा सिद्धा ।
मानसादप्यचारादिति । यो हि जाड्यात्सामान्यवाचितां हित्वा कंचिदेव विशेषं यत्र
संबन्धानुभवस्तं वाच्यं मन्यते तस्य सामान्याप्रतीतिर्न विशेषान्तरापेक्षा भवति । अथ वा
यथा शब्दात्सप्तत्रयमाकृतिं बुध्यते नैव कदाचिदाकृतिमनुद्वा व्यक्तिमिति । केन तर्हि
गोत्वगोशब्दयोर्विशेषः । व्यतिरेकांशस्थकत्र विवक्षा । गोत्ववानिति तु स्फुटं प्रत्ययेन
जातिमद्भिधानं विभागोपपत्तेः । सामान्यस्य बोधलक्षणत्वात्त मेक्षसदोषः । भेदाना-
मेव चायं प्रत्येकं सर्वेषां वाचकः । यस्तु पादीयमानस्ये संशयः स संख्याधारविषयः ।
उद्दिश्यमानेषु निर्णय एव । गवादिशब्दग्रहणं सर्वनामान्वायातशब्दानामन्तर्भावार्थम् ।
प्रयोजनं सामान्यविशेषशब्दयोरेकविषयत्वात्सामान्यशिष्टस्य विशेषशिष्टेनाशयः पूर्व-
पक्षे । एवं वा—

गौरित्येवविधा शब्दा माधुत्वेन निरूपिता ।
 तेषामेवामिधेयेऽर्थे व्यापार हेति चिन्त्यते ॥
 त्रैलुविधे पटे चात्र द्विविधम्यार्थनिर्णय ।
 क्रियते मशयोत्पत्तेर्नापमर्गनिपातयो ॥
 तयोरर्याभिवाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।
 यदर्थद्योतकां तौ तु वाचक स विचार्यते ॥
 वाचकत्वेऽपि पाश्चात्यमनुयात्येवमादिषु ।
 प्रतीयते विशेषो य सशयेन म नाऽऽप्यते ॥
 यदि ह्यर्थद्वये बुद्धिनिपातोच्चारणद्भवेत् ।
 ततो विचारो जायेत न मामान्यारिना विना ॥
 आम्भानम्यापि नन्वत्र न युक्तार्थविचारणा ।
 द्वितीयादाविय यस्माद्भिन्नेरेण करिष्यते ॥
 कः पुनर्भाव इत्यादां विवेकेनार्थनिर्णय ।
 आख्यातम्य कृतस्मेन तच्चिन्ता नोपपद्यते ॥
 प्रत्ययार्थम्य भावम्य वाच्यता प्रतिपादिता ।
 प्रकृत्यर्थविवेकार्थ विचार क्रियतेऽधुना ॥
 प्रत्ययम्यापि वा तत्र भावार्थत्वे निरूपिते ।
 सामान्य वा विशेषो वा किं वाच्यमिति चिन्त्यते ॥
 या चोक्ता माप्यकारेण यागादेरभिप्रेयता ।
 मिद्धा सेह विवेकार्थ तत्र भावम्य भाषिता ॥
 यज्याद्यर्थेऽपि वा वाच्ये किं मामान्यविशेषयो ।
 अभिधेयमिति प्राप्ता चिन्ता कर्तुं क्रियापटे ॥
 अपूर्व भावदाब्देभ्यो द्रव्यादिभ्य किमिष्यते ।
 एषा नत्र च चिन्तोक्ता शेषा प्रामादिकी कथा ॥
 नामाम्यानपटे नेन कर्म्यार्थम्याभिवाचके ।
 किमाहृतेनैव न्यत्तेरिति चिन्ता प्रवर्तते ॥
 प्रयोगम्य प्रतीतिश्च नुन्यत्वाच्छब्दक्षणे ।
 व्यक्तिसंज्ञाभिज्ञानाच्च सशय प्रतिमानि न ॥

कथं लक्षणसम्बन्धाधिन्ताया प्रकृतेन वा ।
 स्मृतिमूलविचारेण वक्तव्यं त्विदमादित ॥
 इयं प्रासङ्गिकी चिन्ता साधुशब्दे निरूपिते ।
 उदाहृतस्य तस्यैव क्रियतेऽर्थविनिश्चय ॥
 वक्तव्यं पूर्वमर्थश्चेच्छब्दरूपनिरूपणात् ।
 न हि वाच्यमाविज्ञाय साधुत्वमवधारयते ॥
 अनिश्चितेऽपि वाच्यत्वे व्यवत्याकृत्योर्विवेकत ।
 साधुत्वं दाक्षयते ज्ञातुं तेन वाच्यमिहोक्तयते ॥
 वाच्यमात्रे हि साधुत्वमविज्ञाते न लभ्यते ।
 न चाऽऽकृत्या न च व्यक्त्या विना तत्रोपपद्यते ॥
 अथ धौकेन मार्गेण सर्वा न्याकरणस्मृति ।
 प्रमाणमिति सिद्धस्य किञ्चिदत्र विचारयते ॥
 व्यक्तिर्वाच्येति विज्ञानं न सम्मूलमसमवात् ।
 तेन न्याकरणेऽपीदम् न प्रमाणं स्मृतिर्मता ॥
 स्मृतेभ्योनापवादोऽयं प्रामाण्यस्य कश्चित्कृत ।
 युक्तो लक्षणपाठाम्या पूर्वथा चापि चिन्तया ॥
 ननु चाऽऽकृतिपक्षेऽपि त्यक्तावेव क्रियाश्रिये ।
 शब्दार्थे समवात्तेन निमित्तेषां विचारणा ॥
 यद्यप्येव न भेदोऽस्ति वेत्तार्थकरणे नृणाम् ।
 तापि विप्रेभ्य इत्यादौ फलं लोके भविष्यति ॥
 व्यक्तिपक्षे विकल्पं न्यात्वौण्डिन्ये दधितत्रयो ।
 सामान्यवानवयवैर्ब्रह्म्यात्तन्मेवेतरत्र तु ॥
 वेदेऽपि च विशेषोऽस्ति त्रीहिसोऽस्ति चोदके ।
 दध्रेत्यादिषु भेदश्च जायते होमचोदके ॥
 प्रोक्षणं पूर्वपक्षेऽपि कर्तव्यं लोकिकेष्वपि ।
 त्रीहिषु श्रुतिसामर्थ्याद्वाधित्वा सन्निविष्टमम् ॥
 प्रकृतेष्वेव सिद्धान्ते श्रुतिसन्निध्यनुग्रहात् ।
 तत्रापि कृत्स्नमस्त्येव त्रीहित्वं हि श्रुतीरितम् ॥
 एव होमेऽपि दध्यादौ प्रकृतेऽप्रकृतेऽथ वा ।
 प्रकृते श्रुतिवाच्यस्य होमत्वस्यापि समवात् ॥

सौपपत्तिकमन्यच्च वक्तव्यमनया दिशा ।
 कर्तव्या तेन यत्नेन चिन्तेर्ष सप्रथोक्ता ॥
 ननु गौरितिशब्दादां सर्वमेतद्विचारितम् ।
 तेन तेन गतार्थत्वात्पुनश्चिन्ता न युज्यते ॥
 आकृतेरभिधेयत्वप्रतिज्ञा केवला कृता ।
 तत्रेदानीं सहेतुत्व तस्या एवाभिधीयते ॥
 यथा चाऽऽकृतिरित्यादौ माप्यकारेण बोधितम् ।
 पुनरस्या प्रतिज्ञाया हेतुरप्यभिधास्यते ॥
 यद्वोचस्तत्र सद्भाव शब्दार्थत्वमिहोच्यते ।
 या तु शब्दार्थता प्रोक्ता सोह सिद्धा न चिन्तिता ॥
 उक्ते चाऽप्यभिधेयत्वे जाते सद्भावसिद्धये ।
 व्यक्तिर्वाच्या न वेत्येतदगतार्थं विचार्यते ॥
 एतच्चिन्ताप्रसिद्धयर्थमिदं तावद्विचार्यते ।
 शब्दार्थौ लौकिकौ वेदे किमन्याविति सशब्द ॥
 एकत्वे सति कर्तव्यो विचार शब्दवाच्ययोः ।
 भेदे तु सशयामावाञ्ज चिन्तावसरो यत ॥
 शब्दार्थेन न कार्यं हि व्यवहारेऽर्थलक्षणे ।
 लौकिकव्यवहारार्थं तेनेदं न विचार्यते ॥
 वेदे तु प्रत्यभिज्ञाने शब्दार्थविषये सति ।
 विवेकं शक्यते ज्ञातुं प्रतीतिर्वाच्यगम्ययो ॥
 अलौकिके च शब्दार्थे वाच्यवाच्यरूपयो ।
 अज्ञातयोर्न जायेत सदेहो वाच्यवस्तुनि ॥
 तेन प्रतीतशब्दार्थे निर्णयार्थमिदं पुरा ।
 एकत्व विद्यते नेति चिन्त्य शब्दाभिधेययो ॥
 सार्याभावादिति हेतुननु स्पष्ट निरूपितम् ।
 शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानान्नान्यनोच्चारणान्तरे ॥
 अभेदकारणं चात्र प्रत्यभिज्ञानमेव ते ।
 अन्यसूपवयत्वेन तेन चिन्ता न युज्यते ॥

लौकिकेष्वेव शब्देषु तत्राभेदः प्रसाधितः ।
 वैदिकानामभेदार्थं चिन्तनीयमिदं पुनः ॥
 व्यपदेशादिभेदाच्च कथं भेदो न जायते ।
 तत्रानुक्तमिदं वक्तुं विचारोऽयं प्रवर्तितः ॥
 एकत्वेऽपि च शब्दस्य सिद्धे तत्रेह चिन्त्यते ।
 किमर्थं भिद्यते नेति तेनाप्यपुनरुक्तता ॥
 अर्थाभेदे च चिन्तेयं शब्दाभेदे तु सत्यपि ।
 पठते कस्य वाच्यत्वं व्यक्त्याकृतयोर्द्वयोरपि ॥
 व्यपदेशादिभेदेन शब्दे च प्रत्यभिज्ञया ।
 भेदाभेदनिमित्ताभ्यां क्रियते संशयोद्भवः ।
 किं प्राग्मुच्यते मिसौ शब्दार्थौ लोकवेदयोः ॥
 व्यपदेशस्य भिन्नत्वादास्याया लक्षणस्य च ।
 स्वरोच्चारणभेदाच्च लोपन्वत्यददर्शनात् ॥
 स्वरूप्यादिशब्दैश्च स्पष्टभेदैः सह श्रुतेः ।
 अनव्यायादिभेदाच्च शूद्रोच्चारणवर्जनात् ॥
 अश्रवालादिशब्दानां स्पष्टार्थान्तरदर्शनात् ।
 अप्यादीनां च भिन्नत्वं माप्ये यदभिधीयते ॥
 तद्युक्तं क्रियाभेदे कर्तृभेदो हि नेप्यते ।
 हन्ति कर्तृत्वमग्रेषु पदार्थेभ्यः प्रतीयते ॥
 अशाब्दं वह्निशब्दस्य तद्वाच्यं कथमुच्यते ।
 हननं किं कृतं नेति प्रमाणं चात्र नास्ति नः ॥
 असता कथमन्यत्वं कर्मणास्तः प्रतीयते ।
 अपूर्वं वृत्रशब्दार्थे क्रियाशब्देऽप्यलौकिके ॥
 हन्तिकर्तारि वह्नित्वं कथमभ्यवसीयते ।
 स्तुतिमात्रपरत्वाच्च न वह्नित्वं विधीयते ॥
 अक्रियत्वाच्च मध्योक्तार्थैरित्यभिवाच्यते ।
 तेनोक्तमर्थेव शब्दस्य त्रिवृदादेर्नवादिषु ॥
 वृत्तिर्येष्वपूर्वेषु वक्तव्या भेदमिच्छये ।
 यत्कर्त्तव्यमिदमित्याह रूपभेदं क्रियाश्रुतेः ॥
 तदसत्यं न शब्दस्य भेदोऽर्थागुणकारितः ।

लोकवेदयोः शब्दार्थानामन्यत्वाविरुद्धासत्त्वं भाष्यकार इति शेषः ।

तेन स्वरादिभेदेन वक्तव्या भिन्नरूपता ॥
 पूर्वोक्तैव मार्गेण नार्थभेदनिबन्धना ।
 तस्माच्छब्दार्थयोर्भेद स्पष्ट इत्यवधारिते ॥
 तत्रैव वेदे शब्दार्थो लोके याविति भाष्यते ।
 वेदस्यैव प्रसज्येत सकलम्याप्रमाणता ॥
 अविज्ञातार्थसयोगात्स्थितप्रामाण्यबाधया ।
 प्रयोगस्याग्निहोत्रादेश्चोदनायाश्च जायते ॥
 अभाव प्रत्ययार्थस्य विभेरप्रतिपादनात् ।
 अर्थान्तरे च शब्दस्य न प्रयोगो विधीयते ॥
 वेदेनाशास्त्रहेतुत्वात्सबन्धस्येति हि स्थितम् ।
 किं चाविभक्तत्वरूपत्व प्रत्यभिज्ञायते स्फुटम् ॥
 वैदिकेष्वपि शब्देषु प्रत्यक्षेण पुन पुन ।
 यद्वा विभागशब्देन शब्दस्योच्चारणे सति ॥
 गोत्वबुद्धे समानत्वान्न भेद इति कर्तव्यते ।
 लक्षणस्याविभक्तत्व शब्दानां वेदमुच्यते ॥
 सर्वथा शक्यते भेदो न वक्तु शब्दवाच्ययो ।
 एकत्वे याज्ञिकानां च प्रसिद्धिरनुगृह्यते ॥
 ममासा चापि वेदार्थतत्त्वनिर्णयकारणम् ।
 व्यपदेशादिभेदश्च न भेदोऽत्रानुमीयते ॥
 प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाते वेदशब्देऽन्यरूपता ।
 व्यपदेशादिभेदश्च स्वरभेदादिकारित ॥
 स्वरादयश्च भिद्यन्ते नेत्वात्किमिहोच्यते ।
 स्वस्युपादिशब्दानामन्यत्वेनेतरत्र च ॥
 नान्यत्वं युज्यते बाधात्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञया ।
 वचनाद्धर्मभेदस्तु शूद्रवर्जितताऽपि वा ॥
 घर्मावुच्चारणभ्येती न शब्दस्य स्वरश्च य ।
 अश्ववालात्शब्दार्थभेदे वचनकारिते ॥
 न च भिन्नत्वमन्येषु प्रज्ञातार्थेषु युज्यते ।
 उत्तानानां च केषाचिद्ब्रह्मता न विधीयते ॥

गोत्वं तेषामसिद्धत्वात्पदार्थाग्रहणादपि ।
 विधेरन्यस्य शेषत्वात्स्तुतिरेपाऽवगम्यते ॥
 उत्तानेत्यादिका तेन नातो भेदः प्रतीयते ।
 तस्माद्यावेव शब्दार्थौ लोके पूर्वं निरूपितौ ॥
 वेदे तावेव विज्ञेयाविति भिन्नं प्रमाणवत् ।
 यद्वा चैवं तदा युक्ता चिन्तेयं क्रियतेऽधुना ॥
 किमाकृतेः पदार्थत्वं किं व्यक्तेः किं द्वयोरिति ।
 बहवः प्रतिमान्त्यत्र पक्षाः प्रतिपदं च ये ॥
 ते च सर्वेऽभिधीयन्ते व्यामोहविनिवृत्तये ।
 गौरित्युच्चरिते सप्त वस्तूनि प्रतिमान्ति नः ॥
 जातिव्यक्तिश्च संबन्धः समूहो लिङ्गकारके ।
 संख्या च सप्तमी तेषामष्टपत्नी द्वयोर्द्वयोः ॥
 किं जातिरेव शब्दार्थौ व्यक्तिरेवाथ बोधयम् ।
 किं विकल्पोऽथ संबन्धः समुदायो निरूप्यताम् ।
 जातिव्यक्तिविशिष्टा वा व्यक्तिर्जातिविशेषिता ।
 जातिसंबन्धयोरेवं सामान्यसमुदाययोः ॥
 जातिकारकयोश्चैवं संख्यासामान्ययोरपि ।
 लिङ्गसामान्ययोरेवमेकैकस्येतरैः सह ॥
 अष्टौ पक्षा निशेक्तव्याः पङ्क्तिः प्रत्येकमुक्तवत् ।
 एवमानन्त्यमेतेषां पक्षाणामिह गम्यते ॥
 पूर्वपक्षेऽपि चत्वारो भाष्ये चैते प्रदर्शिताः ।
 व्यक्तेरेवाभिधेयत्वं द्वयोर्वा स्वप्रधानयोः ॥
 व्यक्तेर्जातिविशिष्टाया विपरीतमथापि वा ।
 उपन्यासेन चैतेषां ज्ञेयाः सर्वे प्रपञ्चिताः ॥
 निराकरणयुक्त्या च निषिद्धा इति नोदिताः ।

तेनाऽऽद्यौ द्वावेव पक्षौ विचार्येते किमाकृतिः शब्दार्थौ व्यक्तिरिति । भाष्यकारेण च
 संशयहरणमुक्तं सामान्यप्रत्यय्याद्व्यक्तौ च क्रियासंभवादिति । एतद्युक्तं,
 व्यक्तेरपि प्रतीयमानत्वात्कथं जातिरेव प्रतीतिरुपन्यस्यते । यदि च व्यक्तिर्नं संप्रतीयेत
 ततः संशय एव न स्यात्किमभिधीयतेऽनेनेति । न च क्रियासंभवोऽभिधेयत्वे कारणं

व्यक्त्यन्तराणामपि प्रसङ्गात् । तेन पूर्वोक्तमेव सशयकारण मन्तव्यम् । प्रयोगप्रतीत्यो साधारणत्वाच्छास्त्रान्तरे व्यक्तियुक्त्याभ्युपगमात्सशय । यद्वा शब्द उच्चारिते सामान्य-प्रत्ययाद् व्यक्त्याकृत्यो सामान्यात्तुल्यात्प्रत्ययाद् व्यक्तौ च शब्दादाकृतावालम्बन-स्पर्शनद्वयेनसदृशचयनादित्रियासमवात्सामान्ये व्यक्तौ च प्रत्ययात्क्रियासमवादिति चोक्तम् । का पुनराकृतिः का व्यक्तिरिति । कथं पुनरयं प्रश्नो यदा गौरित्येतस्य शब्दस्यै कोऽर्थ इत्यत्र जानिर्निरूपिता । नैष दोष । येनैतन्न ज्ञातमसौ पृच्छति का पुनराकृति का व्यक्तिरिति । सदेहाद्वाऽत्र पुनरुभयस्मिन् प्रनीयमाने का व्यक्ति कियती वा जातिरिति । वैपरीत्येन वा कश्चित्पृच्छति यदा शाबलेयादिपिण्डान्न किञ्चिद् व्यक्त वस्त्वन्तर भिन्नमुपलभ्यते तदा कुतोऽयं विवेको व्यक्तिरियं जातिरियमिति । अथ वा व्यवहारार्थं सर्वैव चिन्ता क्रियते जातेश्च पठायत्वेऽपि व्यक्तौ क्रियासमवान्निष्प्रयो जना चिन्ता यतस्त्वसौ प्रयत्नेनैतद्विचारयति । तेन नूनं काऽप्यस्य पिण्डादत्यन्तभिन्नव्यव-हारयोग्या जातिरभिप्रेतेत्यभिप्राय । तत्राऽऽह । द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यमात्रमाकृ-तिरिति । यौ तावदज्ञानसशयवादिनौ तयो स्वरूपप्रथनमात्रेणैव निराकरण वक्तव्यम् । यस्तु विपरीतवादी तस्यैव निराकरणमभिधीयते । यद्यपि जातिर्व्यक्तेरत्यन्त भिन्ना नोपलभ्यते तथाऽपि शबलाकारे तस्मिन्नुपलभ्यमाने सामान्यबुद्धेरालम्बन प्रथमपादोक्तेन न्यायेनाऽऽकृतिरितरा व्यक्ति । न चानेन ग्रथेन जाते सद्भाव प्रमाण वा प्रीतिपाद्यते व्यक्तेर्विवेक केवलं कथ्यते । तेनैवाभिप्रायेण मात्रशब्दप्रयोगोऽन्यथा तस्यै गतार्थतैव भवेत् । यदप्युक्तं नूनं काऽप्यत्यन्तभिन्ना जातिरभिप्रेतेति । तस्याप्युत्तर द्रव्यगुणकर्मणा सामान्यमात्रमाकृतिरभिप्रेता नात्यन्तव्यतिरिक्तेति । द्रव्यादीनां च सर्वेषां यत्सामान्यं सत्त्वारूपं तदनेन निर्दिश्यते, तन्निर्देशेनावात्तरसामान्यानामपि निर्देशसिद्धिः । यद्वा सामान्यशब्दस्य प्रत्येन सर्वथाद्द्रव्यत्वादीनि त्रीणि सामान्यानि निर्दिश्यन्ते सत्तया व्यवहाराभावात् । अथ वा मात्रशब्दप्रयोगाद्द्रव्यादिषु यावन्त्यवान्तरसामान्यानि महासामान्यं च तत्सर्वमभिधीयते । असाधारणविशेषा व्यक्तिरिति बहुव्रीहिः । असाधारणा विशेषा यस्या व्यक्तौ सेयमसाधारणविशेषा, न त्वसाधारणाश्च ते विशेषाश्चेति सामानाधिकरण्या सम्भवति । उपरिष्ठाद्विशेषाचारम्य व्यक्तित्वाभिधानात् । स्मृतेर्श्च । तेन सम्बन्धमिहितं त्रिमाकृतिर्वा व्यक्तिरिति । किं प्राष्ठम् । आलम्बनप्रोक्षणविशसनादिप्रयोगचोदनाया व्यक्तियुक्ते मावात्कृतिपक्षे चाभावात् ' ब्राह्मणो न ह तव्य ' ' सुरा न पातव्या ' इत्यादि प्रतिषेधचोदनायाश्च व्यक्तियुक्त एव सम्भवाद्देवदत्त गामभ्याज्ज्येनमान्द्वीक्रियव्यवहारचोदनायाद्योपपत्तेर्व्यक्ति शब्दार्थ इति निर्धीयते । मरुताकारकोपपत्तेश्च । यन्नि हि व्यक्ति

शब्दार्थो भवति ततो बृक्षो बृक्षान्यामिति प्रातिपदिकाभिहितासु व्यक्तियु प्रत्ययभिहितद्वि-
 त्वादिसल्यकारणादिकारक बोधयमुपपद्यते, इतरत्र तु जातेरसल्येयत्वात्कारकत्वाच्चोभयम-
 प्यनुपपद्यम् । लासणिकन्यक्त्याश्रयण चाऽऽपद्येताम् । तथा च सर्ववैदिकवाक्यार्थाना
 लासणिकत्व स्यात् । न्यक्तिपक्षे च पुरुषो देवदत्त इति मुख्यशब्दसामानाधिकरण्या-
 पपत्ति । जातिपक्षे लासणिकद्वार सामानाधिकरण्या कल्पयितव्य भवेत्तेनापि व्यक्ते पदार्थ-
 स्वभावसीयते । 'पशुमारुभेत' इति च श्रुतेर्हृदयनिह्नादिभिर्न्यक्तयवगैरपरिष्ठाद् व्यग्रहारी
 दृश्यते, न जात्या कर्मभिश्च द्रव्यस्यापेक्षितत्वाद् । न्यक्तिपक्षेऽपेक्षिताभिधान नेतरत्र, सिद्ध
 स्वरूपायाश्च ध्यक्तेरभिधेयत्व युक्त नाप्रसिद्धाया जातेरतो व्यक्ति शब्दार्थ । किमित्युभय
 वाच्य नाऽऽप्रीयते प्रयोगप्रतीतिन्योपपत्तेरिति चेत् । न । अनेरशक्तिरूपनाप्रमद्वा-
 देवाभिधानेनैव सवनवादितरत्र प्रतीतिरुपपन्नत्वाद् व्यक्तेरेवाभिधेयत्वम् । सामान्यप्रत्यय,
 कथमिति चेद् व्यक्तिसम्बन्धादुपपत्स्यते । यत्रैव क्रियानुपपत्तिस्तत्रैवार्थापत्त्या व्यक्ति-
 वचनत्व युक्तम्, अन्यत्र तु पूर्वप्रतीतिर्नातिवचनत्वमेव न्याय्यमिति चेत् । न । उच्यमा-
 र्थानेकशक्तिरूपनादिदोषप्रसङ्गात् । अवनस्थितशब्दार्थसम्बन्धापत्ते सशयापत्तेश्च ।
 व्यक्तिवादिन कथ निर्निमित्तता व्यक्त्यन्तरे शब्दस्य प्रवृत्तिरिति चेदाकृतिविद्वनिभि-
 त्तत्वाद् व्यक्त्यन्तरे प्रयोगाध्याविरोध । भाष्यकारस्तु कथ सामान्यावगतिरितिपुण्य-
 स्वाऽऽकृतिशिङ्गभूता भविष्यतीत्युत्तरं ददाति, तदसम्बद्धम् । कथ सामान्यप्रत्यय
 कारणे शृष्टे व्यक्त्यन्तप्रयोगनिमित्त कथयते । तेनाध्याहारोणितद् व्याख्येयम् । कथं
 सामान्यावगतिरिति चेत् । व्यक्तिसम्बन्धात् । कथ व्यक्त्यन्तरे प्रयोग, चिह्नत्वादाकृ-
 तेरित्येवम् । यद्वा कथ सामान्यावगतिरिति चेदित्युपन्यम्ते पूर्वपक्षवादी सामान्यावग-
 तिमपद्भोतुमशक्नुवन्नाकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानपक्ष परिगृह्णात्याकृतिशिङ्गभूता विशेषण-
 भूताऽभिधेया भविष्यति । अतश्च तदप्रतीतिरचोधा । तेन केचन विशिष्टा वा व्यक्ति
 शब्दार्थ । तथा च 'पद् देया' इत्येवमादिषु पदादिका सल्योपपत्स्यते । अन्य
 तद्दर्शमिति च व्यक्त्यन्तरेऽन्यशब्दोपपत्तिस्तद्दर्शता च भविष्यति । अन्यथा व्यक्त्यन्त
 रानयनेऽपि जातेरन-यत्वाद्गुणत्वाच्चोभयमनुपपन्न, तस्माद् व्यक्ति शब्दार्थ इति प्राप्तेऽ-
 भिधीयते । नैनद् व्यक्ति शब्दवाच्येति किं त्वाकृति पदार्थ इति विज्ञायते । 'इयेन-
 चित् चिन्वीव' इति ध्रुवणात् । अत्र हि इयेन-यक्ति चयनेन कुर्यादाकृति वेति वा-
 क्यार्थो म्यानाम् । यावद्विद्वानपि इयेन-यक्ते कर्तुमशक्यत्वात् स्यात्वादिभिरप्यनिर्जु-
 तैरिष्टकानादाच्छेदयते प्रयोजनरूपनाच्चिनोतेरमुख्यार्थत्वात् 'कर्मव्यक्त्यात्सयान्
 इति म्युतिपरित्यागप्रसङ्गाच्च चयनेन इयेन-यक्ति कुर्यादित्येव तावजोपपद्यते । तथाऽऽ-

कृतेरपीष्टराभि कर्तुमशक्यत्वाद्देवनिर्मितत्वात्प्रयोजनकल्पनाच्चिनोतेरयथार्थत्वप्रसङ्गात्स्मृ-
तिवाधाच्चाऽऽकृति कुर्यादित्यपि नोपपद्यते । परिशेषाच्छब्देनमिव चित्तमग्निस्वल् चयनेन
निर्वर्तयेदिति वाक्यार्थः, ततश्च यथा कया चिच्छब्देनव्यक्त्या सदृशस्याग्नेश्चेतुमशक्य-
त्वात्सर्वव्यक्तिसादृश्यासम्बाधतीतानागतव्यक्तिसादृश्यानुपपत्तेश्च श्येनाकृतिसादृश्यसप-
त्तिसम्बाधाऽऽकृति शब्दार्थ इति निश्चीयते ।

अथ कस्माच्छब्देनव्यक्तिमिश्रयनचोदनेय नाऽऽश्रीयते ' श्येनचितं चिन्वीत ' इति ।
तत्र भाष्यकारेणोत्तर दत्तम् । ईप्सिततमो ह्यसौ श्येनशब्देन निर्दिश्यत इति । तदयुक्तम् ।
न ह्यत्र श्येनशब्द स्वार्थो, न च सकलश्येनचिच्छब्दोत्तरकालं श्रुतत्वाद् द्वितीयायास्तद-
न्तो, येनेप्सिततमार्थप्रतिपादक स्यात् । तेन कर्मण्यन्याख्यायामिति स्मृते श्येनशब्दा-
र्थस्य करणत्व निषेद्धव्यम् । कर्मणि हि कारके चिनोते ऋप्प्रत्यय स्मर्यते यदिचिनो
तिरन्याख्या भवति । न च चिनोते केवलस्याग्निवचनत्वं सम्भवति । तेन किञ्चनचिनोति-
श्रुते श्येनचिच्छब्दस्य सकलस्याग्निवचनत्वं निश्चीयते न श्येनशब्दस्य पृथगर्थता । तेन न
श्येनशब्दार्थं करणतया विज्ञायते । यदि वाऽसौ करण स्यात्ततो लक्षणाभावात्तृतीयास
मासवचनानुपपत्तिर्भवेत् । तृतीया चाश्रुता कल्पनीया । श्रुतकरणत्वे इष्टकापरित्यागश्च
स्यात् । सत्या च गतौ प्रतिषिद्धानेऽश्येनव्यक्तिर्हि सा जायते तेन करणत्वानुपपत्ते श्येन-
मिव चित्तमग्निं चिन्वीतेति वाक्यार्थोऽतश्चोत्तेन न्यायेनास्य वाक्यस्याऽऽकृतिपक्षे सम्बा-
दाकृति पदार्थ इति । नैतदेतम् । न हि चयनत्रियासम्बन्धेनाऽऽकृतेरभिधेयत्व लभ्यते ।
व्यक्तिपक्षेऽप्युपलम्बनादित्रियासम्बात् । बहुत्वाद्यालम्बनादिवाक्याना तदन्यधानुपपत्त्या
व्यक्तेरेव पदार्थत्वमवसीयते । अथाऽऽकृतिपक्षेऽपि व्यक्तिलक्षणाया तान्युपपत्त्यन्त इत्युच्यते
तदेतदपि शक्यमेव वक्तुं श्येनवाक्ये व्यक्तिराकृतिलक्षणार्थेति । युक्ता चैकत्र लक्षणा
नेतरेषु बहुषु । अगत्या वा तृतीयासमासाश्रयण श्येनवाक्ये कारिष्यते । सरुयाकारका-
द्युपपत्तिश्च व्यक्तिपक्षे तेन व्यक्ति शब्दार्थ इति स्थितेऽभिधीयते जातिरभिधेयेति । कुत —

पूर्वं सामान्याविज्ञानाच्चित्रबुद्धेरनुद्भवात् ।

गामानयेतिवाक्याच्च यथास्चिपारिग्रहात् ॥

गोशब्दोच्चारणे हि पूर्वमेवागृहीतामु व्यक्तियु सामान्य प्रतीयते तदाकारज्ञानोत्पत्ते-
पश्चाद्व्यक्तय प्रतीयन्तेऽतश्चाऽऽकृतिप्रत्ययस्य निमित्तान्तरामावाद् व्यक्तिप्रत्यये च पूर्वप्र-
तीतनामान्यनिमित्तत्वादाकृति शब्दार्थ इति विज्ञायते । यदि च व्यक्तयोऽभिधेया मवेयु
स्ततन्तासा चित्रखण्डमुण्डादिविशेषस्वरूपग्रहणाद्विचित्रा शब्दोच्चारणे बुद्धि स्यात् ।
एकाकारा नूपद्यते । तेनाप्याकृति शब्दार्थ इति निश्चीयते । गामानयेति चोदितेऽर्थ-

प्रकरणामावे यां कां चित्सामान्ययुक्तां व्यक्तिमानयति न सर्वा न विशिष्टाम् । यदि च व्यक्ते-
रभिधेयत्वं ततः सर्वासां युगपदभिहितत्वादशेषानयनं स्यात् । या वाऽभिधेया सैवैकाऽऽ-
नीयेत यतस्त्वविशेषेण जातिमात्रयुक्ताऽऽनीयते तेनापि सामान्यस्य पदार्थत्वं विज्ञायते ।
व्यक्तिपक्षे च सर्वा वा स्वतन्त्रा व्यक्तयोऽभिधीयेरन् व्यक्तिविशिष्टो वा समुदायः का
चिद्वैका व्यक्तिरिति । तत्र सर्वव्यवस्थभिधानं तावद्युक्तम् । अनेकवाचकशक्तिकल्पना-
प्रसङ्गादनित्यशब्दार्थसंबन्धापत्तेरशेषव्यक्तिग्रहणाशक्तेश्च संबन्धग्रहणे सति व्यवहारा-
नुपपत्तेः । नित्यवद् गोशब्दस्याशब्दवद्बहुविषयत्वादेकवचनद्विवचनश्रुत्यसंभवाद्गो-
शब्दाभिहितासु च सर्वव्यक्तिषु शुक्लगुणामावे गौः शुक इति सामानाधिकरण्यासंभवात् ।
' पशुना यजेत ' इति च पशुशब्दोपात्ताभिः सर्वव्यक्तिभिर्यागस्य कर्तृमशक्यत्वात्ततश्च
वेदाप्रामाण्यप्रसक्तिः । एवं समुदायपक्षोऽपि न संभवति । तत्रापि हि विशेषणत्वेन
व्यक्तयोऽभिधातव्यास्ततश्चोक्तदोषप्रसङ्गः । व्यक्तिव्यतिरिक्तसमुदायकल्पना, तेन च व्यव-
हाराभाषादभिधानानर्थक्यं समुदायविनाशे च तस्याप्यनित्यत्वादनित्यशब्दार्थसंबन्धप्रस-
ङ्गः । समुदायस्य चैकत्वाद्द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः सामानाधिकरण्यासंभवश्च । तेन
चामूर्तेन यागाद्यसंभवेदस्याप्रामाण्यम् । अथैका व्यक्तिरभिधीयत इत्युच्यते तत्रापि
संबन्धानित्यत्वं, काऽऽसावभिधीयत इत्यज्ञानद्वयव्यवहाराणामसंभवः सामान्यप्रत्ययानुप-
पत्तिर्द्विवचनबहुवचनाभावप्रसङ्गः । प्राक् चाभिधेयव्यक्त्युत्पत्तेरुत्तरकालं च प्रयोगासंभवः ।
समाने च मोक्षे प्रतीतौ चैयमभिधीयते नेयमिति विशेषकारणं नास्ति । अतः परं
माध्यार्थः । यदि चैका व्यक्तिरभिधेया भवेद्ब्रह्मवत्पन्तरे प्रयोगो न स्यादभिधेयव्यक्ते
स्तत्राभावादत्यन्तविलक्षणत्वाच्च, सामान्यविशेषविनिर्मुक्ता हि व्यक्तिरित्युच्यते । न च
सामान्यविशेषो भूत्वा व्यक्त्यन्तरेऽन्यदस्ति येन शब्दप्रयोगः स्यात् । ननु च यथै-
वैका सामान्यविशेषविनिर्मुक्ता तथा द्वितीया यतश्च यथैवैकस्यां सामान्यविशेषविनिर्मु-
क्तायां शब्दस्य प्रवृत्तिरेवमविशेषादितरत्रापि भविष्यति । यदि सामान्यरूपं विशेष-
रूपं वा व्यक्त्यन्तरे स्थाततो विलक्षणत्वाच्छब्दो न प्रवर्तते, यदा तु तदप्युपयाविनि-
र्मुक्तं रूपं तदा तुल्यरूपत्वादयुक्ता शब्दस्य प्रवृत्तिरिति । यद्येवं सामान्यविशेषविनि-
र्मुक्तत्वादेकत्रैतरत्र च शब्दो वर्तते हन्त तर्हि सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वमेव सामान्यं
शब्दस्याभिधेयं स्यादिति सिद्धो नः पक्षः । तस्याऽऽकृतिशब्दवाच्यत्वे केवलं भवतः
प्रद्वेष इति । पूर्वपक्षवाद्याह नैवं मयोच्यते सामान्यविशेषविनिर्मुक्तत्वाद्वाच्यत्वात् शब्दो
वर्तते व्यक्त्यन्तरे चेति, किं तु सामान्यविशेषव्यतिरेकेणान्यापोहवद्ब्रह्मचरिः कथ्यते ।
तत्र कथं सामान्यमेव तर्हि वाच्यमित्युच्यते यो ह्यर्थः सामान्यस्य विशेषाणां चाऽऽश्रयः
। व्यक्तिर्न सामान्यविशेषो । ततश्च यथैवैकस्यां सामान्यविशेषव्यतिरिक्तायां व्यक्तौ

शब्दस्य वृत्तिस्तथाऽन्यस्यामपि भविष्यति । सिद्धान्तवाचाह—यदि तावत्सामान्यविशेष-
विनिर्मुक्तत्वाच्छब्दो वर्तते तत सामान्यमेव वाच्यम् । अय समान निमित्तं
नास्ति तदा व्यक्त्यन्तरे वृत्तिर्न प्राप्नोति । तदभावेऽपि चेद्वर्तेत ततोऽश्वन्त्यत्तावपि वृत्ति-
प्रसत्तेरितिप्रसङ्ग म्यादिति । नैवम् । सामान्यनिरपेक्षायामेव शब्दप्रवृत्ती प्रयोगकृत-
व्यवस्थाश्रयणान्नातिप्रमङ्गो भविष्यति, । यद्येव प्रयोगवशेन शब्दो वर्तेत ततोऽद्य
जाताया गवि न दृष्ट इति शब्दो न प्रवर्तेत तेन प्रयोगकृता चेद्व्यवस्था क्व चिदप्रसङ्गो
न चेदतिप्रसङ्ग इति । यत्तु भिन्नासु व्यक्तिषु सामान्यप्रत्ययो न प्राप्नोत्ययमपि गौरय-
मपीति तादृहातिप्रसङ्गापादनेन न सक्त्यन इति व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यभि-
न्नवसरे वक्तव्यम् । शक्त्या तर्हि व्यवस्था भविष्यति, यत्र शक्त शब्दन्तत्र वर्तिष्यते
प्रयोक्ष्यते च यत्र तु शक्तिर्नास्ति तत्र प्रयोगप्रवृत्ती न भविष्यतस्ततश्च गोव्यक्तिष्वेव
शक्ते प्रयोगव्यवस्था भविष्यति । नैवमपि व्यवस्था लभ्यते । प्राक् प्रयोगाच्छब्दशक्ते
रविज्ञानात्प्रयोगप्रतीत्यर्थान हि शब्दशक्तिज्ञान तत्त्वमिवानुत्पन्न प्रयोगकाले व्यव-
स्थाकारणत्वेनाऽऽश्रयितु युक्तम् । यद्यपि श्रौता प्रयोगाच्छक्ति नानाति तथाऽपि
प्रयोक्त्रा कथ ज्ञात गोव्यक्तावय शक्त शब्दो नाश्वन्त्यत्ताविति, तेनाश्वन्त्यत्तावपि प्रयोग
प्राप्नोति । जात्या किमिति व्यवस्था नाऽऽश्रीयते यत्र गोत्वमुपलक्षण तत्र शब्दो वर्ति-
ष्यते यत्र तन्नास्ति तत्राश्वयत्तवादां वृत्तिर्न भविष्यति तत्तश्च व्यवस्था सिद्धिरिति ।
सत्यमेव सिध्यति, किं त्वापन्नो भवानम्मत्पक्षमाकृतिर्वाच्येति । न ह्यनभिधाय गोत्व-
मुपलक्षण गोव्यक्तावेव प्रयोगव्यवस्था लभ्यते तच्चेदभिहित सिद्धमाकृतिशब्दार्थव-
मिति । पूर्वपक्षवादां तु द्वितीय पूर्वपक्षमुपन्यस्यति सत्यमाकृतिरभिधीयते किं तु गुण-
त्वेन स्थिता व्यक्ति प्राधान्येन शब्दार्थ । न चाऽऽवधारमय नाभिधीयत इति
प्रतिज्ञा । कस्य चित्प्राधान्येन किं चिदभिधेयतया विधानित किं चिद्गुणत्वेन, तदुक्त
व्यक्तिः प्राधान्येनाभिधेयेति । एव मति प्रयोगव्यवस्थोमयप्रतीतिश्च तथाऽऽलम्बना-
दित्रियोपपत्तिश्च भविष्यति । इतरम्बाह—मैव लभ्यते । जातिश्चेत्पूर्वमभिधेयत्वेनाभ्यु-
पगनाऽत्रैव शब्दस्योपक्षीणशक्तित्वात्त व्यक्तिवचनता लभ्यते । न चाऽऽकृतिमवेदने
नापि व्यक्तिप्रतीतिरन्यथाऽप्युपपत्त्वात्सत्या गतावनेकार्थता श्रुत्येऽभ्युपगन्तुम् ।
अर्थापत्त्या च शब्दस्य वाचकशक्ति कल्प्यते । सा च यत्र व्यक्तिप्रतीतिरन्यथाऽप्युप-
पत्तवान् क्षीणा तदा वाचकशक्तिव्यवस्थाया प्रमाण नास्ति । न च सामान्यविशेष-
वचनत्व शब्दस्य दृष्टमक्षादिशब्दानामनेकमामान्यवचनत्वान् । अन्यव्यतिरेकाम्या च
व्यत्तेरशब्दार्थत्व निश्चीयते । अनुचरितेऽपि शब्दे प्रतीतसामान्यस्य व्यक्तिप्रतीति-
श्रुतिशब्दस्यापि चागृहीतमामान्यस्य व्यक्तिप्रत्ययाभावात्तेनाऽऽकृतिरेव शब्दार्थ इति ।

ननु व्यक्तिविशिष्टायामाकृतौ वर्तते । ^(न देवतात्वेन) व्यक्तिविशिष्टायांचेद् वर्तते
व्यक्त्यन्तरविशिष्टा न प्रतीयेत । तस्माच्छब्द आकृतिप्रत्ययस्य निमि-
त्तम् । आकृतिप्रत्ययो व्यक्तिप्रत्ययस्येति ।

*(We do not deny that the class is denoted by the word, what we mean is
that as denoted by the secondary factor (the class being the primary factor))*

ननु गुणभूता प्रतीयते इत्युक्तम् । न गुणभावोऽस्मत्प्रत्ययस्य बाधकः ।
सर्वथा तावत् प्रतीयते । अर्थाद् गुणभावः प्रधानभावो वा । स्वार्थं
चेदुच्चार्यते, प्रधानभूता । अथ न स्वार्थं, परार्थमेव, ततो गुणभूता ।

न तत्र शब्दव्यापारोऽस्ति । ननु च दण्डीति, न तावद् दण्डिशब्देन
दण्डोऽभिधीयते, अथ च दण्डविशिष्टोऽवगम्यते । एवमिहापि न ताव-
*And we would not get anything to do in the matter (of the word being the
the secondary factor)*

सांप्रतं पक्षान्तरमुपन्यस्याति । अथ व्यक्तिविशिष्टायामाकृतौ किमिति न वर्तते । तदे-
तत्प्रयोगप्रतीतिक्रियासंभवत्वेन वा पक्षान्तरमुपन्यस्तम् । यद्वा व्यक्तेरेव शब्दार्थत्वं
साधयितुमिदमुच्यते । अनेनाभिप्रायेण यदा चित्सिद्धान्तवाद्याकृतेः शब्दार्थत्वमनेना-
भ्युपगतमेवाऽऽलम्बनादिक्रियासंभवश्च भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण व्यक्तेरपि गुणत्वेनाभि-
धानमिच्छति ततोऽहं पूर्वं तावद्विशेषणे वर्तितुमर्हतीति व्यक्तिचनत्वमेव साधयित्वा-
मीति । इतरन्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वोत्तरं वदति व्यक्त्यन्तरविशिष्टायां प्रयोगो न प्राप्नो-
तीति । यदि हि व्यक्तिविशिष्टा जातिरभिधीयते ततो व्यक्त्यभिधानपक्षोक्तदोषप्रसङ्गः,
अनेकशक्तिकल्पनादिरूपो व्यक्त्यन्तरे प्रयोगश्च न प्राप्नोति विशेषणस्यान्यत्वादिति । तेन
जातिरेव शब्दार्थः । ननु गुणभूता प्रतीयतेऽतश्चान्येन प्रधानेनाभिवेयेन भवितव्यमिति ।
नैवं शब्देन तावत्सैवाभिधीयते । यदि विवक्षावशेनार्थाद्गुणत्वं प्राधान्यं वा भवति तद्वत्
नाम न तावता शब्दाभिधेयत्वं व्याह्रन्त्ये । यदा चासौ शब्देनाभिधीयते तदा
गुणत्वं नैव प्रतीयते तेनार्थाद्गुणत्वप्रतीतिरदोषः । ननु पूर्वपक्षोक्तैः कारणैर्व्यक्तेरेव
शब्दार्थत्वं युक्तं व्यक्त्यन्तरे प्रयोगो न प्राप्नोतीति चेत् । आकृतिश्चिह्नभूता भविष्यति ।
यथाऽनभिधीयमानमपि काकानिलयनं देवदत्तगृहशब्दस्य स्वार्थमभिधत्तश्चिह्नभूतां प्रति-
पद्यते तद्वदाकृतिश्चिह्नं व्यक्त्यभिधाने भविष्यति । माप्यकारेण तु दण्डिशब्दो दण्डान्त-
त्वेनोपात्तो यथा तेन न नाम किल दण्डोऽभिधीयते । अथ च दण्डविशिष्टः पुरुषः
प्रत्याप्यते तद्वदाकृतावधीति । ननु दण्डिशब्दे प्रकृत्या दण्डोऽभिधीयत एव कथमुच्यते
न च तावद्दण्डोऽभिधीयत इति । कथं चोपलक्षणत्वेनाऽऽकृताव्युपन्यस्तायां विशिष्टः

दाहृतिरभिधीयते, अथ चाऽऽकृतिविशिष्टा व्यक्तिर्गम्येतेति । नैतत्साधु ।
 उच्यते । सत्यं दण्डिशब्देन दण्डो नाभिधीयते, न त्वप्रतीते दण्डे
 दण्डिप्रत्ययोऽस्ति । अस्ति तु दण्डिशब्देऽदृशभूतो दण्डशब्दो,
 येन दण्डः प्रत्यायितः । तस्मान् साध्वेतत् प्रतीते विशेषणे विशिष्टः
 प्रतीयत इति । न तु गोशब्दावयवः कश्चिदाकृतेः प्रत्यायकः, अन्यो
 व्यक्तेः । यत उच्येत तत्र आकृतिम्बगता, न गोशब्द आकृतिवचन
 इति । न च यथा दण्डिशब्दो न दण्डे प्रयुक्त एव गोशब्दो नोऽऽकृतौ ।
 तदर्थमेव निदर्शितं केवलाकृत्यभिधानः श्येनशब्द इति । तदेवमन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यामसति श्येनव्यक्तिसंबन्धे श्येनशब्दोच्चारणादाकृतिवचन
 इति गम्यते । न तु त्रीणाकृतिसंबन्धमन्तरेण त्रीहिव्यक्तौ शब्दस्य
 प्रयोगो दृष्टः । तस्मादाकृतिवचनः शब्द इत्येतज्ज्यायः ॥ ३३ ॥

प्रत्याप्यन इति विशेषण दृष्टान्तयोपन्यन्तमिति । नाय दोष । विशेष्यामिवायक-
 प्रत्यापिप्रायत्वाद्दण्डानभिधानस्य यथा प्रत्ययेन, न च तावद्दण्डोऽभिधीयते । अथ
 च तद्विशिष्ट पुरुष प्रत्याप्यते तथेहापि भविष्यतीत्यभिप्राय । यत्तूपलक्षणोपन्यासे
 विशेषणस्य दृष्टान्ताना न युजेति । तदुपलक्षणस्यापि विशेषकत्वात्तत्र चोद्यम् । यद्वा
 केनचित्त्वामान्येन दृष्टान्ताना भविष्यत्यनाभिधेयत्वेन विशेषकत्वेन चेत्यदुष्ट, ततश्च
 सम्यगभिहित यथा दण्डिशब्दे तद्वदत्रापि भविष्यतीति । एव चाप्रमत्तातिप्रमत्तौ न
 भविष्यन् इति । तत्रैतन्न युज्यते । युक्त देवत्तगृहस्य पुंस्यस्य च केवलस्याभिधान
 विशिष्टप्रतीनावापि काकनिलयनदण्डयो प्रत्यक्षदण्डशब्दावगतयोर्विशेषणत्वोपपत्ते । न
 तु गोत्वस्यामनिहितस्येहोपलक्षणत्व युज्यते । अप्रतीतिविशेषणे विशेष्याप्रतीतिर्न च
 दण्डिशब्दवत्तदवयवेन गोत्वमभिधान प्रतीतो येन द्वितीयवयवेन व्यक्तेरेवाभिधान
 स्यात् । अतश्च यदि तावद्गोत्वमभिधीयते ततन्मन्देशोक्तेन न्यायेन वाच्य भवेत् । अप्र-
 तीतस्य विशेषणत्वमभवान् । उक्तवदतिप्रमत्त शब्दप्रयोगस्य प्राप्नोति । न च यथा
 दण्डिशब्द केवले दण्डे न प्रयुज्यन् इति विशिष्टवचनोऽवधारयति तद्वत्कृतौ प्रयोगामा-
 वाद्विशिष्टवचनोऽवधारयितुं शक्यते । श्येनचित्यादावाकृतौ प्रयोगदर्शनादन्वयस्यति-
 रेकाभ्या च जातिरेव वाच्येत्यवधारयति श्येनचित्वाक्ये केवलायामाकृतौ प्रयुक्तत्वात् ।
 ह्यभिधीयते चाऽऽकृत्या विना व्यक्तिसंज्ञे प्रयोगदर्शनादेव यऽपि मन्वयममुनायान्य पूर्व-
 पक्षान्तेऽप्युक्तेन न्यायेन निराकृत्यानाऽऽकृतिरेव शब्दार्थ इति ॥ ३३ ॥

तेरभिधायका इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीशवरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्याये चतुर्थं पादः ।

[१] उक्तं समान्नायैदमर्थं तस्मात् सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

उद्भिदा यजेत, बलभिदा यजेत, अभिजिता यजेत, विश्वजिता
यजेत इति सामानन्ति । तत्र संदेहः । किमुद्भिदादयो गुणविधय आहा-
स्वित्कर्मनामधेयानीति । कुतः संशयः । उभयथाऽपि प्रतिभातो
वाक्यात् । उद्भिदेत्येव शब्दो यजेतेत्यनेन संबध्यते । स किं वैयधि
करणेन संबन्धमुपैति, उद्भिदा द्रव्येण यागमभिनिर्वर्तयेदिति, उत
सामानाधिकरण्येन उद्भिदा यागेन यजेतेति । द्वेषाऽप्येतस्मिन् प्रति
भाति वाक्ये, संभवति संशयः—

किं भावत् प्राप्तम् । उक्तमस्माभिः समान्नायस्येदमर्थम् । कश्चि-

यत्र क चन यागसाधने कृतानां प्रयोजनवत्त्वाद्द्रव्यादाविभक्ततेति ।

तस्मादाकृतिपक्षेऽप्यालम्बनादिसमवादाकृतिरेव शब्दार्थ इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

(इति आकृत्यधिकरणम् ॥ ९) ।

इति श्रीभट्टकुमारिलस्वामिकृतौ मीमांसावार्तिके प्रथम
स्याध्यायस्य तृतीय पादः ।

=====

एवं स्मृतिसहितस्य वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धेऽधुना वाक्यार्थ व्याख्यानावसरे सत्य-
परिसमाप्त्यैव प्रमाणलक्षण केन संबन्धेन नामधेयचिन्ताया प्रस्ताव क्रियते । के
चित्तावगाहः । किमुद्भिदादयो गुणम्य प्रमाणमुत क्रियाणामेव नामधेयत्वेनेति । तदयुक्तम् ।
एवं सति हि समन्तमेव शास्त्र प्रमाणलक्षणादभिन्नं स्यात् । सर्वत्र ह्येतद्विचार्यते,
किमिदं वाक्यमस्यार्थम्य प्रमाणमुतान्यम्येति । येऽपि चिन्ते द्वे अपि सूत्रे पूर्वोत्तरपक्षौ
परिकल्प्यैकाधिकरणत्वेन ध्याचक्षते तैरप्युक्तं समान्नायैदमर्थमित्यनेन सूत्रेण क
सिद्धान्तानभिप्रेत पूर्वपक्षानुगुणोऽर्थो विधीयत इति वक्तव्यम् । न ह्युक्तैदमर्थान्तर्भावि
ष्यन्नमुद्भिदादीनामनिष्टम् । तस्माद्द्वयोरप्यधिकरणयोरनुमितपूर्वपक्षयोरुत्तरपक्षसूत्रद्वय-
मेतदिति व्याख्येयम् । तत्र प्रथमं तावदुद्भिदादीनुदाहृत्य संदेहं क्रियते, किमेते क
चिद्धर्मं प्रत्युत्थो गच्छन्त्युत नेति । किं तावत्प्राप्तम् । 'आज्ञार्थस्य क्रियार्थत्वात्'
इत्यानर्थक्यम् । आह च ।

- दस्य भागो विधिर्योऽविदितमर्थं वेदयति यथा सोमेन यजेत इति ।
 कश्चिदर्थवादो यः प्ररोचयन् विधिं स्तौति यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता
 इति । कश्चिन्मन्त्रो यो विहितमर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति यथा,
 वहिर्देवसदनं दापि इत्येवमादिः । तस्मादुद्दिदादयोऽभीषां प्रयोजनाना-
 मन्यतगाय प्रयोजनाय भवेयुः । तत्र तावन्नार्थवादः । वाक्यशेषो हि
 स भवति विधातव्यस्य । न च मन्त्रः । एवंजातीयकस्य प्रकाशयित-
 व्यस्याभावात् । पारिशेष्याद् गुणविधिः । उद्दिद्गुणता चागस्य
 विधीयते ।

धर्मायानुपयुक्तं सदानर्थक्यं प्रपद्यते ॥

नद्येते विव्यादिष्वन्तर्भवन्ति । साध्यसाधनेतिकर्तव्यानभिधायित्वात्तावचोदनायाक्षत्वं,
 स्तुतिबुद्ध्यभावादर्थवादातिरेकः, कर्माङ्गमूर्तवसंज्ञकप्रकाशयितव्यार्थामावाङ्मन्त्रकार्यनि-
 वृत्तिः । न चान्यत्रेदप्रयोजनमस्तीत्यप्रमाणमेवंजातीयका इति । अप्रामिधीयते—

सर्वस्य त्रिविभागत्वाद्देदस्योत्पेन हेतुना ।

उद्दिदाद्यप्रमाणत्वमातिरेकात् सिध्यति ॥

यद्य तदर्थप्रयान्यतमार्थमिति स्थितं तदा विचारः किमर्थमिति । न तावदर्थवादत्वं
 धानशेषत्वभावात् । कथं पुनरयं न वाक्यशेषो यावता ' वायुर्वै क्षेपिष्ठा ' इत्या-
 दिवदेवताक्यनाऽवगम्यते । नैतदिति । विधातव्यस्य हि यः शेषः सोऽर्थवादः । अयं
 तु विद्युद्देशादेव नातिरिच्यत इत्यवाक्यशेषः । तत्संभविनश्च स्तुत्युपयोगित्वं न
 युज्यत इत्युक्तमौटुम्बरराधिकरणे । न चैकपदेन स्तुतिर्दृष्टा । न चेह तां प्रतिपद्यामहे ।
 यदप्युद्देशेन 'दानामनेन क्रियत इत्येवं प्रादास्त्यं कल्प्येत तदपि तृतीयान्तममुदायाश्र-
 यत्त्ववत्तरकरणत्वमसिद्ध्या चान्यते । अन्यथा हि प्रातिपदिकप्राधान्याद्वा ' वायुर्वै
 क्षेपिष्ठा ' इतिवत्प्रथमैव प्रायोक्ष्यत । न चास्य मन्त्रत्वं, तादृश्येणाप्रतीतिः । अध्येतु-
 र्मरणाभावश्च । न चैकपदप्रवारणाकाङ्क्षत्वं करणप्रतीत्या वा स्मारकत्वम् । न चैनदामि-
 धेयः कश्चित्प्रयोगमन्त्रादर्थो दृश्यते । न चास्यमन्त्रप्रकाशने कर्माङ्गत्वम् । मन्त्रव-
 र्णिकद्वयव्यवहाराधामपि गौरवम् । न चास्य मूलवाक्यवृद्धिनियोजिका श्रुतिरिति येन
 मन्त्रवर्णितद्रव्यकल्पना स्यात् । न चास्य रूपं प्रयोगार्हम् । अनध्याविनियुक्तत्वान्
 ' इषे त्वादि' इति नाध्याहारेण निरासाङ्गीकृत्य प्रयोगः । श्रुते च ब्राह्मणेकत्वान-
 त्यमित्यमन्त्रत्वम् । तस्माद्विद्युद्देशान्तर्गतस्योत्तराधिकरणेन विचार्यते गुणविधिर्नाम-
 धेयमिति । तां तावन्—

धर्मिर्देवैरस्त्वेन प्रयोजनारोहणं च ।

त्याच्च । न चैषां यागार्थता लोकेऽवगम्यते । न च वेदेन परिभाष्यते ।
अतो गुणविधयः । यद्वि गुणविधिर्न तर्हि कर्म विधीयते । अविहिते
व कर्मणि तत्र गुणविधानमनर्थकम् । नेति द्रूमः । प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे
गुणविधानमर्थवद्भाष्यति । यद्वि नामधेयं स्याद्, यावदेव यजेतेति
शब्देन उद्दिदा यजेतेति न प्रकृतौ काश्चिद्गुणविशेषः स्यात् । गुण
वेधौ च गुणसंयोगाद्भ्याधिकमर्थं विदधत उद्दिदादयः शब्दा अर्थ-

अधिकत्वात्प्रवृत्तेश्च गुणरूप विधीयते ॥

सातिपदिकं तावदुद्देशेनसमर्थं द्रव्ये सतिनाडाववयवप्रसिद्ध्या प्रवर्तते । न च समुदा-
र्धान्तरवाची लोके प्रसिद्ध । न च लोकादनवगतोऽर्थो वेदादवगम्यते सवन्धस्य
शास्त्राहेतुत्वात् । तृतीयाऽपि च करणवाचिनी, क्रियायाश्च शक्तिम्द् द्रव्यं तदाधारा
वा शक्ति करण, तेनोद्दिताधनको यागोऽवगम्यते । न च यागस्योद्दिष्टत्वं करणत्वं
वा क्वचित्प्रसिद्धम् । अथेवत्वात्प्रवृत्तिविशेषपरत्वम् । विधायनोद्दिष्टत्वात्पुरपाणा प्रवृत्तौ
विशेष । अन्यथा ह्यनुच्चारितसमर्थं प्रवृत्तिरेषा स्यात् । अथ वा प्रसिद्धत्वाद्गुणविधिरर्थ-
वत्त्वमभिधेयवत्त्व नामधेयत्वे त्वर्थो न विज्ञायत इति योज्यते । अथ वा भेदेनार्थवत्त्व
हेतुः, उद्दिष्टपदस्य यजित फलान्तरत्वात् । तत्तश्च विधिद्वयस्य प्रवृत्तिविशेष इति
वाच्यम् । ननु नामधेयमपि त्रयु विधिपदार्थवत्प्रवृत्तिविशेषकर च स्यात् । नैतदस्ति । कुत —
आहृतेरविधेयत्वाद्वातुना व्यक्तिराश्रिता ।

सा च नाम्नाऽभिधीयते जातिश्रेणैव नामता ॥

यदा तावद्वातुनैव लक्षणया विधिविषयत्वयोग्यत्व द्वागविशेष प्रतिपाद्यते तदा किम-
पर तत्र नाम करिष्यति । अथ मामान्यमात्रमभिधीयते ततस्तस्यानिष्टमेवैतन्नामेत्यसं-
भद्ध सिद्धत्वादेव च विशेषण्य न नामधेय विधायिण्ये त इति २६यति । यदा च केनापि
प्रवर्णिगोद्दिष्टादीनां विशेषवचनत्वं तदा तदत्यन्ताविनाभूतसामान्यवचनत्वेन यजेरनर्थ-
कत्वम् । लाघव च विशेषगुणविधौ भविष्यति । यागानुवादात् । यद्येव गुणाक्षिप्तत्वा
द्विविशिष्टत्वं तर्हि कर्म विधीयते, तथा चाविहिते कर्मणि कस्य गुणो विधीयत इत्या
नर्थक्यमत आह—प्रकृतौ ज्योतिष्टोम इति । ननु गुणविधिपक्षे ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यापि
तत्परत्वात्विहितमेव कर्म । मत्प्रभाषादिदमेक कर्मविधानं भविष्यति । तद्व्यावृत्ते च
विधायके च गुणस्य विधातुमशक्यत्वान् ज्योतिष्टोमपदमेवैव नामधेयम् । अथ वा
तदेवं गुणाविशिष्ट कर्मविधानमितराणि कर्मानुवादेन गुणविधानानि । नचैव सति सर्वा
एवाहाहीनसूत्रचोत्तना ज्योतिष्टोमस्यैव गुणविधिद्वारेण प्रकरणादनतिरिक्ता इति कर्मान्तरा-
भाषात् उपोनिष्टोम कर्म्यन्तिप्रवृत्तिरिति तच्छब्देन नामिधातय । सिद्धान्ताभिप्रा
येणाऽऽहेमि के चिन् । अथ वा प्रक्रियत इति प्रकृति, प्रकृतज्योतिष्टोम इत्यर्थः ।

स्यार्थः । करणं हि याग, उद्भिदाद्यापि तृतीयानिर्देशात् करणं तयो-
द्भिदा यागेनेति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यासामञ्जस्यम् । द्रव्य-
वचनत्वे मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये
च श्रुतिर्ज्यायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । ननु प्रसिद्धं द्रव्यवचन-
त्वमपह्नूयेत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्रतिज्ञायेत । उच्यते । तृतीयानिर्दे-
शात्कर्मवचनता । कुतः । करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात् तृतीया
भवति करणं च यागः । तेन यागवचनमिममनुमास्यामहे ।

नैतद्युक्तम् । यद्वि तृतीयानिर्देशे सत्पुद्गिदादिभ्यः शब्देभ्यो यागे
पुद्गिरत्पद्येत स्यादेतदेवम् । न हि नो पुद्गिरुत्पद्यते तस्मादयुक्तम् ।
तृतीयावचनमन्यथा नोपपद्यत इति चेत् कामं नोपपादि । न जातुचिद-
नवमम्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति । तस्माद् गुणविधयः । लक्ष-
णोति चेत् । वरं लक्षणा मलिपता न यागाभिधानम् । लौकिकी हि
लक्षणा ह्येताऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि च यदि नामधेयं विधीयते न

विधाने चानुवादे च याग करणमिष्यते ।

तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति ॥

यत्करणाभिधायिन्या तृतीयया इत्येवमादिषु कारकाणां विभक्त्यर्थत्वाभ्युपगमात्कथं
करणवाचिनो हि प्रातिपदिकादित्युच्यते । नैष दोषः । करणाश्रयवाचिनो ह्यित्य-
भिप्रायः । अथ वा करणशब्दो यादृशमर्थं ब्रवीति तादृशस्य प्रातिपदिकं वाचकमेव ।
कृदन्तेन हि कारकविशिष्टं द्रव्यमेवोच्यते न विभक्तिवन्निष्कृष्टा शक्तिः । तथा च
करणं कर्मणेन करणायति च कारकान्तरयोगो दृश्यते । अन्यथा हि विभक्त्यभिहिते-
नैवैतेन कारकेण वशीकारात्तद्द्रव्यं कारकान्तरयोगं प्रतिपद्येत । शक्तेस्तु शक्त्यन्तर-
नास्त्येव । तस्माच्छब्दव्युत्पत्तौ न द्रव्यवचनत्वात्कृदन्तानामुपपन्नं करणशब्दार्थवाचित्वं
प्रातिपदिकम्यम् । तेनैतदुक्तं भवति । यदस्मिन् वाक्ये करणं तद्वाचिनं प्रातिपदिकात्तृती-
यायोत्पन्नं यं यागश्चात्र फलभावनायां करणं न द्रव्यमिति वक्ष्यति । ततश्च यद्युद्भिदपदं
यागवचनमेव तृतीयान्तं सदेववाक्यतायास्यत्यर्थान्तरवचनत्वे त्वसन्नं स्यात् । ननु च—

प्रत्यक्षं द्रव्यवाचित्वमुपगम्यन्तं कथं पुनः ।

करणत्वानुमानेन बाध्यते ग्रीहिंसोमवत् ॥

यथैव ' ग्रीहिभिर्यजेत ' ' सोमेन यजेत ' इत्यादीनां करणभूतयोगैकवाक्यत्वे सति
तृतीयान्तत्ववैयर्थ्यकरणेऽप्यविरुद्धमेवमिहापीति । इदं इति—चिरतनतडागोदका

१ अभ्युपगमादिनि— इह हि गुणमरणिमानममूर्ते सन्त क्रियायां करणमिते शब्द उपदि-
शन्ति यद्वरणाभिधायिन्या तृतीयाविभक्त्या सपुत्र्य निदिशन्ति—करणयति, इत्यादृशाधिकरणस्य-
भाष्यविरुद्धमिदं भाष्यमित्याशयः । २ अं सू (२-१-१) मावापाधिकरणे इति शयः ।

(at Commencement of Lecture)

यागः । अथ यागो न नामधेयम् । उभयविधाने वाक्यभेद इति ।
 उच्यते । न नामधेयं विधायिष्यते । अनुवादा द्युद्धिदादमः । कुतः
 प्राप्तिरिति चेत् । ततोऽभिधीयते उच्छब्दसामर्थ्याद् भिच्छब्दसामर्थ्या-
 षोद्धिच्छब्दः क्रियावचनः । उच्छेदनं प्रकाशनं पशूनामनेन क्रियते
 इत्युद्धिद् यागः । एवमाभिमुख्येन जयादभिजित्, विश्वजयाद् विश्व-

च्छादिनहरितद्रव्यमुच्यते । यथा तदुत्सार्थमाणमपि स्वच्छन्दतः पुनःपुनरुदकं अदयत्येवं
 योऽन्योऽपि स्वच्छन्दत्यवहारः स हत इति प्रसिद्धः । तदुच्यते--

पद्मज्ञातसंदिग्धं प्रसिद्धैरुच्यते ।

निर्णयते निरुद्धं तु न स्वार्थादपनीयते ॥

मीमांसकानां ह्यत्यन्तरुदान्ते स्वार्थमपरित्यजन्तः सामानाधिकरण्याप्रतिपद्यमाना मत्स्य-
 न्तराभावाद्गुणविषयो विज्ञायन्ते । ये पुनरुद्धिदादयो यौगिकास्तेषां येनैव प्रकारेण
 यत्नेन द्रव्यवचनत्वं तेनैव कर्मवचनत्वमप्युपपद्यते इति प्रत्यक्षप्रसिद्धावनुदासीनायाम-
 नुमानेनाप्यज्ञानसंशयस्युदासकरणं न द्रुष्यति । सर्वशब्दार्थवधारणे ह्ययमभ्युपायो,
 यत्प्रसिद्धसामानाधिकरण्यं नाम । प्रवानं च करणत्वं यागे लक्षणात्मकं शक्नोति प्राति-
 पदिकमात्मविषयमापादयितुम् । किं च—

विभक्त्यर्थानुवादाच्च विधेः स्यात्तास्मि लाघवम् ।

गुणपक्षे विधेयत्वं संख्याकारकयोरेपि ॥

त्वत्पक्षे ह्यवश्यं काचिद्विभक्त्यर्थेऽपि प्रत्ययस्य विधिशक्तिः कल्प्या स्यात् ।
 तस्मादवयवद्वारेणास्ति कर्मण्यपि प्रसिद्धिः । ज्योतिष्टोमादेरपि स्वकलोच्छेदनकारित्वादे-
 तन्नामप्रसङ्ग इति चेत् । न । सामानाधिकरण्यावधारितविषयविशेषम्यावयवान्वाख्यानात् ।
 न चाम्य ज्योतिष्टोमादिभिः समभिव्याहारोऽस्ति । अथवाऽर्थापत्तिवशेनैतद्विशेषविषयमेवो-
 च्छेदनं निमित्तं, न चान्यत्र तदन्तीति व्यवस्था । यथा साक्षादिमद्वतगमनविशेषनिमि-
 त्तत्वं शोशब्दस्य । अविधायकरत्नादित्यस्य व्याख्या न नामधेयं विधायिष्यते
 इति । संज्ञासंज्ञिसंबन्धरूपेण 'द्युद्धिसादैव' इत्यादिवद्विधानं सामानाधिकरण्यावयवप्रसि-
 द्धिर्मा तत्सिद्धेः । न तु नामधेयार्थो न विधीयते तदधीन-वाद्यागविशेषसिद्धेः । इह हि यद्यपि
 संज्ञासंज्ञिसामानाधिकरण्यं नास्ति तथाऽप्यात्मरूपव्यवच्छिन्नमेवार्थं संज्ञा गमयतीति

‘सतन्त्रवातकशावरभाष्यसमत—

‘... para un particular somet en la shape of Ca
 ... para que el purpose of ...
 जित् । एवं सवेत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यत्त्वमष्टात्तविशेषकराऽनर्थक
 इति । नामधेयमपि गुणफलोपबन्धेनार्थवत् । तस्मात् कर्मनामधेयान्येवं-
 जातीयकानीति सिद्धम् ॥ २ ॥

विशेषणविशेष्यमावाच भिद्यते । नन्वेवं शब्दस्वरूपाभिधानं प्रसज्येत । प्रत्यक्षावगतस्व-
 रूपविशिष्टार्थाभिधानादप्रसङ्गः । सर्वत्र ह्यगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्न दृष्टा, न त्वन-
 भिहितविशेषणा । न चैनावता शब्दस्वरूपारोपप्रसङ्गः । तदनुरोधेन विद्यमानार्थाशवि-
 शेषोद्धरणादित्युक्तं प्राक् । नामैव चैवमादीना प्रकृतितो भेदोऽन्यथा हि तदनवच्छिन्नो
 यनिर्गुणफलाद्यर्थ पुनः श्रुतिः प्रकृतिगामित्वाद्यैव कर्म भिन्नात् । अथ वा सर्वनामधेयेषु
 किञ्चिदर्धगतमपि विशेषणमस्तीत्यरुणैकहायन्यादिवदेव विशेषणविशेष्यता । न च यज्यु-
 च्चारणमन्तरेणास्य यागविशेषनामत्वमिति न सामान्यग्यानर्थकत्वम् । परस्परसंनिधानेन
 हि नामापि यागविषयं यागोऽप्येतदवच्छिन्नो न सामान्यमात्रं प्रकृतो वेति लभ्यते ।
 तस्मादुमयोरर्धवत्ता विशिष्टभावनाविधानाच्चोभयोरपि विधानमिति नानुवादत्वम् । एवं
 च सति न नामत्वं विधित्वमात्रप्रतियोगीति, ये पूर्वपक्षे विध्यन्तर्भावं सिद्धान्ते तु
 विध्यर्थवादमन्त्रातिरेकं नाम्ना वर्णयन्ति तेषामयुक्तमेव । अशेषव्यवहाराङ्गभावाच्च
 नाप्रवृत्तिविशेषरुचरता । नष्टृत्विभ्रवणादिष्वनेनाहं यक्ष्य इति लघुरारुयानोपायः स्यात् ।
 दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः ‘समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति गुणोपबन्धो दर्शपूर्णमासाभ्या
 स्वर्गकाम इति च फलोपबन्धोऽन्यथा न स्यात् । तस्मान्नामधेयान्येवंजातीयकानीति
 सिद्धम् ॥ २ ॥

(इत्युद्धिदधिकरणम् ॥ १ ॥)

१ नामधेयस्य भाष्यकारोक्तं गुणफलोपबन्धेनार्थवत्त्व प्रयोजनान्तरोपलक्षणमित्याह—अरोपेति ।
 कानि प्रयोगनान्तराणीति चेत् ।

संज्ञायाः कर्ममूलत्वं द्वितीये यद्बुद्धिप्यते । यथेष्टी यागपट्टस्य फलवत्त्व बदिष्यते । सोमया-
 गस्य च ज्योतिष्टोमेऽध्याये चतुर्थके । यथाग्निहोत्रप्रमाणा प्रवेश कौण्डपादिने ॥ सप्तमे वक्ष्यते सर्वं
 तत्राम्नां फलमिष्यते । वाक्यान्तरोपादिते च कर्मण्यहर्गं विधीयते ॥ फल वा यत्र तत्रास्मा-
 धर्तै कर्म विशेषार्था । इध्यदेवतशून्याया यागोत्पत्ता च नामत ॥ विना निर्धारणाभावाद्द्विषोपस्वा-
 विधेयता । धर्मप्रमोपयोगिचत्वमप्यस्येत्यं च सिध्यति ॥ यागेनानेन यक्ष्येऽह तेन यात्रय मामिति । नाम्ना
 विनैवमादिष्य व्यवहारी न सिध्यति ॥ मीमांसाविधिवत्प्रयोजनानुष्ठानलक्षणे । त्रिविधे व्यवहा-
 रेऽस्मिन् सर्वस्मिन्नाम कारणम् । इत्येवं प्रदर्शितान्वनुसंधेयानि ।

[२] यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः ॥ ३ ॥ सि०

चित्रया यजेत पशुर्कापः, त्रिवृद्वाह्विष्वर्मानम् । पञ्चदशान्या-
जशानि, सप्तदशानि पृष्ठानिदत्स्युदाहरणम् । किं चित्राशब्दः पयमानशब्द
आज्यशब्दः पृष्ठशब्दश्च गुणविधय उत कर्मनामधेयानीति संशयः ।
प्रसिद्धेः, अर्थवत्त्वात्, ~~-----~~ न चैते
कर्मणि प्रसिद्धाः । न चा- इति

~~For the meaning of the word 'prati' in the above passage, see the following passage~~
इदानीमयोगिषु यौगोपदेशोक्तदेषु जातिगुणशब्देषु चिन्ता । न ह्यानुमानिक-
करणत्वानुरोवेन प्रत्यक्षप्रसिद्धचामात्रः संभवतीति पूर्वाधिकरणेनासिद्धिः । ननु 'आज्यः
स्तुवते' 'पृष्ठः स्तुवते' 'बहिष्वर्मानेन स्तुवते' इत्युत्पत्तिवाक्यत्वादेताभ्युदाहर्त-
व्यानि । तथा हि—

उत्पत्ता नामधेये वा गुणो वाऽप्यवधारितः ।

व्यवहाराद्गता याति सैवोदाहरणक्षमा ॥

सा तु नोदाहृता सूत्रकारेण 'यस्मिन् गुणोपदेश' इति गुणवाक्यस्याऽऽश्रितत्वात् ।
अथ किमर्थं तेनैव तदाश्रितम् । यत्र क चन प्रतिपादिते कलाविशेषात् । पूर्वस्तनिरा-
करणहेतुर्वा वाक्यभेदस्त्वयं संभवतीत्युदाहरणम् । अथ बोत्पत्तिर्वाक्यस्यस्याऽऽज्यादिप-
दस्य पक्षद्वयेऽपि साकङ्क्षत्वादेकस्यापि निश्चयहेतुर्नास्तीत्यन्यतः सिद्धयेपक्षणादनुदाहर-
णत्वम् । घृतवाचित्वात्तावन्न स्तोत्रनामत्वं विज्ञायते । यान्याज्यानि तैः स्तुवत इति
न श्रूयते तत्र वान्धेव नामानि कथं वा तेनाभिधीयन्त इति सहाऽप्युत्पत्तिवाक्येनान्य-
तः सिद्धिरवात्तस्या । उत्पत्तिवाक्यस्थितमेव चाऽऽज्यादिपदं यथा रूढिं परित्यज्य
स्तुतिनामतां प्रतिपद्यते तथा हेतुर्वाच्य इत्यपेक्षा । गुणविविक्तेऽपि घृतस्य स्तुतावकरणत्वा-
त्तत्संबन्धमन्त्रलक्षणायाऽवश्यं संबन्धवृद्धाकथमपेक्षणीयम् । इह विधाने मत्त्वर्षलक्षणाप्रस-
ङ्गात् । अनुवादस्त्वे तु नायं दोषो भवति । तेन स्तोत्राणामप्याज्यवत्ताऽन्यत एव खब्धव्येति
तदुभयपक्षेऽपि सापेक्षता । ततश्च स्तुवत इत्येतावन्मात्रमत्र विवक्षितमित्याज्यादिश-
ब्दोऽन्यतो निर्णीयते । पयमानशब्दस्तु यौगोपदेशात्पूर्वाधिकरणसिद्धेरनुदाहरणमिति
केचित् । अपरे तु मन्यन्ते । नोऽग्निदादिवत्पवनक्रिया प्राप्ति कर्तृत्वं स्तोत्रस्योपपद्यते,
सोमो हि तत्र पवते । ततश्च न कर्मण्ययदवप्रसिद्धिरस्तीति पयमानार्थमन्त्रकत्वात्प्रसिद्ध-
लक्षणा मत्त्वर्षलक्षणातो दुर्बलतरेति वाक्यभेदेनैव सिद्धेरनुदाहरणम् । तत्र प्रसिद्ध्यादयः

च गुणशब्दः । चित्रया यजेतेति च यागानुवादः । विज्ञातत्वान्न याग
विधिः । गुणे फलकल्पनाया यजतेर्न विवक्षा । तथाऽऽज्यानि भवन्ति
पृष्ठानि भवन्तीति च । गुणविधिकल्पनायामपि न लक्षणा । तस्माद्
गुणविधय इत्येव प्राप्तम् ।

पूर्वपक्षे पूर्ववदेव व्याख्येया । चित्रेत्युत्तरपक्षे द्योतनादग्नीषोमीये गुणविधिरिष्ट । अत्र
कारणमुच्यते—

चित्रत्वस्त्रीत्वयोगो हि प्राणिजातौ स्वभावतः ।

तेनैते प्राणियागाद्ग प्रकृतिं दैक्षमाश्रिते ॥

स्त्रीत्वादिविभागो हि प्राणि यतिरिक्तेऽर्थे शब्दानुस्मरणमात्रेण विज्ञायते पश्चादिषु
त्वर्थरूपेण । प्रकृतं च ब्रह्मादिद्रव्यात्मकत्वान्नैतद्योग्य कर्मेत्युत्पद्यमाने वाक्याद्यागमा
प्रसन्नान्धिनी प्रसक्ते सामर्थ्यात् प्राणियागमात्राङ्गसन्ती 'प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात्' इत्यनेन
न्यायेन सर्वप्राणियागपरमप्रकृतिमग्नीषोमीय गच्छत । तत्र यद्यप्युत्पत्तिवाक्यशिष्ट कृष्ण
सारङ्गलोहितसारङ्गादिगुणान्तर पुंसत्व च बाधन समाच्यते, तथाऽपि पूर्ववदेव बाधविक
ल्पौवक्तव्यौ । सासदृश्यपूर्वपक्ष-यायश्चात्र द्रष्टव्य । एकपदोपात्तानेकार्थविधानाच्चकारक
निबन्धनत्वादवाक्यमेषाभिप्राय । पशुकामशब्दोऽपि च स्वर्गकामाधिकरणद्वैतपक्ष-याये
नार्जनाद्गत्वाद्नुवादोऽभिमतो न यागफलम् । न हि पशुयाग पशुमकामयमानेनानु
ष्ठेयु शक्यते । यागानुवादो विज्ञातत्वादिति ।

सर्वत्राऽऽख्यातसवद्धे श्रूयमाणे पदान्तरे ।

विधिशक्त्युपसक्रान्ते स्याद्वातोऽनुवादता ॥

यावद्यावद्विधेयान्तरमुपादीयते तावत्तावत्पूर्वत्रा नेकशक्तिकल्पनाभयादनुवात्त्वाकाङ्क्षा
भवति । अगत्या तु तत्रापि विध्यङ्गीकरणम् । अस्मि चान्न स्त्रीत्वचित्रत्वमागग्नीषोमी
ययाग इत्यनुद्यते । गुणे फलकल्पनाया यजतेरविवक्षेति । मिमर्थ गुणाविधित्वपक्ष
एव सक्षिरान्त्रियते । सिद्धान्तप्रत्ययोऽय प्रमात्वाह्लित इति केचित् । अपरे त्वाहु ।
फलसवन्धे किल प्रधानत्वाद्गुणोक्तिविधात म्यादिति । तदुक्तम् । सर्वथा नामधेयप्र
तिपक्षो गुणविधि स च फलसवन्धेऽप्यनपगत । तथा चै वक्ष्यति स्थित एतस्मिन्न-
धिकरणे गुणविधिर्नामधेयमिति विचार इति । फलसवन्धे ह्येकान्तेन यागसामा
नाधिकरण्यामावाद्गुणविधिरेव म्यादिति । तेनैव वाच्यम् । इह तु त्रय पक्षा प्रति
भान्ति । गुणविधि फले, यागे वा नामधेय वेति । एकैकस्य च द्वय द्वय निराकर्त

१ चित्रो गुणो विधायमान इत्यादि सिद्धान्तभाष्येणाग्नीषोमीय गुणविध्यभिप्रायस्य प्रकृतक
रणादित्यर्थ । २ अ० सू० (३-६-१) । ३ अ० सू० (२ १-१) इत्यत्र भाष्यकार इति शेष ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । 'यस्मिन् गुणविधिर्निर्मिधेयामिति संदिग्धे गुणोऽपर
 । उपदिश्यते प्रधानेन कर्मणा तस्य संबन्धः ।। कर्मनामधेयमित्यर्थः । गुण-
 विधौ हि सति वाक्यं भिद्येत । पुंशौ प्राप्ते स्त्रीपशुः । पशवः फलं,

व्यम् । तत्र पूर्वपक्षस्य एव दुर्बलतरत्वात्तत्तीयं पक्षं निराकरोति । धातुपारार्थ्यप्रसङ्गा-
 दिति । अतश्च 'व्रीहिभिर्यजेत' इतिवचाम् गुणविधानम् । करणभूतस्यापि च याग-
 स्योत्पत्तिवाक्यवगतकरणत्वात्थासिप्तसाभ्यांशानुवादेन गुणे विधीयमाने न मत्वर्थल-
 क्षणा । गुणगाद्येव वाऽनभिषवसमर्थं यागे गुणविधानमाश्रयति । फले गुणविधिकल्प-
 नायां पूर्वाधिकरणोक्तशेषप्रसङ्गादिति । तथा 'पञ्चदशान्याज्यानि' इत्यत्र 'अस्तिर्भव-
 न्तिपरः' इति सतोपकल्पनं प्रयोगवचनाच्च विधिः । ननु च पञ्चदशानि सप्तदशानीति
 चैवंरूपः शब्दो न संख्यामात्रवाची 'स्तोमे ङविधिः पञ्चदशार्थः' इति स्मरणात् ।
 न हि स्तोम इति स्तोत्रीयसंख्यातोऽन्या विधीयते । नैप दोषः । स्तोत्रसाधनमात्रपरि-
 च्छेदेन स्तुतिमानात्मकतोमसिद्धेः सप्तदशपरिच्छेदे घृतपरिच्छेदे च स्तुतिमाननिमि-
 त्ततोमवाचित्वम् । न चात्र मत्वर्थलक्षणा । कुतः—

श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने ।

लक्षणावाक्यभेदादिदोषो नानुमिते ह्यसौ ॥

इह तावदाज्यादीनां श्रुतवाक्यसंयोगमावादवश्यं प्रकरणाज्ञानानुमितवाक्यसंबन्ध-
 र्वकः प्रयोगवचनविधिराश्रयितव्यः । तेन मत्वर्थ एव प्रतिपाद्यत इति न लक्षणा । तत्रै-
 तत्स्यात् । द्वयत्वादाज्यादीनां कर्तव्यताविशेषात्मकेतिकर्तव्यताधिना प्रकरणेन न ग्रहण-
 मिति । सत्तैवात्र क्रियेत्पनुपालम्भः । प्रधानदेशत्वाच्चाह्वानामाज्यादिभिरवश्यं स्तोत्र-
 समीपे भवितव्यम् । अतश्च गयैव 'अग्निमुपनिभाय स्तुवते' इत्यत्राग्निः सत्तामात्रे-
 णोपकरोत्येवमिहापीति निर्दोषं, तस्माद्गुणविधानमिति । अत्राभिधीयते । 'प्रधानतोऽ-
 भिसंबन्ध' इति । अनेकार्थविधानं हि प्रधानकर्मविधाने संयुपपद्यते । अत्र पुनः कर्मा-
 नुवादेन गुणो विधीयते । न च गुणानां परस्परं संबन्धो विद्यते । तत्रैरुगुणविधाने
 गुणान्तरानाहोपादयार्थरूपभावे श्रौतानेकापीधिव्यापारकल्पनायां पुनः पुनरुच्चारणं प्रत्य-
 यस्य कर्तव्यमिति वाक्यभेदः स्यात् । आह च—

अर्थादनेकमर्थं विधापयति भावना ।

विशेषणाविधिस्त्वन्यत्र गृह्णाति विशेषणम् ॥

एकपदोपात्तेऽपि चानेकाविधिशक्तिवल्पनागौरवमस्सयेव । उत्पत्तिवाक्याशेषे गुणान्त-
 राविरोधाच्चाशक्तिः । तथा हि—

१ प्रपगपुत्रोऽप्यज्यमानोऽप्यस्ति इति शेषपूर्णमिति पा० सू० (२-३-१) अत्रत्यं
 कात्यायनस्मरणम् । २ पा० सू० (१-१-५८) अत्रत्यं वार्तिकम् ।

चित्रो गुण इति न शक्यमेतेन वाक्येन विधातुम् । चित्रो गुणो विधी-
यमानः स्त्रिया विधीयेत । नासावग्रीपोमीये, पशुकामे च विधीयेता
सोऽपि नाग्नीपोमीये । तथा पञ्चदशान्याज्यानि भवन्तीत्याज्येषु
पञ्चदशता । न चाविहितानि स्तोत्रेष्वज्यानि भवन्ति, न चान्यद्विधा
लीन चान्दो

उत्पत्तिवाक्यविज्ञात कर्म सर्वं ह्यनूद्यते ।

न चाऽऽश्रितगुणे शक्य तद्विरोधि गुणान्तरम् ॥

यत्रानूद्यमान एवावश्य गुणोऽप्यनुवदितयस्तत्र नेरपेक्ष्यदर्शनादाकाङ्क्षाधीनसबन्ध-
गुणान्तरविधानानुपपत्ति । न चानिष्कृत्य क्रियामात्र गुणविधि शक्य कर्तुम् । कुत —
प्रथमं हि स्ववाक्यभेदगुणैः सन्नयते क्रिया ।

वाक्यान्तरगतैः पश्चात् शुद्धा सा ह्यवाप्यते ॥

यानि परम्परनिरपेक्षाणि त्रीहियथादिवाक्यवत्प्रवर्तन्ते तेषां तुल्यबलवत्त्वाद्भवति
विग्रहः । इह चोत्पत्तिवाक्यमन्यनिरपेक्ष विदध्यान्नोत्पन्नवाक्यम्, अनुत्पन्नेऽनुवादानु-
पपत्ते । पशुकामसबन्धाच्च पदान्तरगतार्थग्रहणनिमित्तोऽपि वाक्यभेदो भिद्यते । यद्यपि
च फलं न विधीयते तथाऽपि तत्र कर्मविधानात्कर्मणि च गुणविधेरस्त्येव गौर-
वम् । अपि च कर्मणः फलगुणौ प्रति युगपद्विधनुवादादोपोऽपर म्यात् । न च पशु-
कामपदमर्जेनाङ्गत्वात्प्राप्तमनूद्यते । कथम्—

पुरपार्थो हि सर्वेण स्वरसादेव काम्यते ।

तत्साधनतद्गुणेषु प्रवृत्तिः प्रार्थनादने ॥

न हि साधनमूत पशु कश्चित्काम्यते विनैव तु कामेन प्रार्थितान्यथानुपपत्त्या तमुपा-
दत्ते । गौणी वा तस्य काम्यता भवेत् । अतः स्वातन्त्र्येण यन्मुख्यया वृत्त्या काम्यते
तदेव कामशब्दोपबन्धात्फलं प्रतीम । विस्तरणं चेतद् । 'असाधकं तु तादर्थ्यात्'
इत्यत्र वक्ष्याम । फलं चाग्नीपोमीयस्य ऋषिद्वत्वाच्चैतदन्वयाऽस्तीत्यनुवादासम्भवं । प्रक-
रणं च वाच्येत् प्राजापत्यस्य यागस्य । नामवेत्येव तु कर्मफलसम्भवात्प्रकरणान्त
कश्चिदोप । 'पञ्चदशान्याज्यानि' इति द्रव्यसङ्ख्येयस्यो स्तोत्रेष्वप्राप्तत्वान्नान्य
तरानुवादे नेतरविधानसम्भवं । कर्मान्तरम् च न प्रतीयते । तदनुवादेन च विधावकर्मा-
ङ्गत्वसङ्गं प्रकरणावश्यं । न च विधि एतद् यत्रिधिरुपपद्यत इति वक्ष्यते 'तत्रैकत्वमय
ज्ञाद्भूतम्' इति । न चात्रिधाविशेषणं विधीयते, विधेयकस्य नामपदे साक्षात्सबन्धान् ।
न चेह क्रियोपात्ता, या विधीयमानाऽर्थात्नेऽपि गुणमाक्षिपेत् । न चैषा म्नुतिप्रयोग-
वचनेन ग्रहणम्, अत्रियात्मनःत्वात् । आह च ।

Study Chart

बाह्यव्यवमानम् । दाटि मयु पयो घृतं धानास्तण्डुला उदकं तत्संस्पृष्टं
 प्राजापत्यम्, इति नानाविधद्रव्यत्वाच्चित्रा । तस्मादेवंजातीयकानि
 कर्मनामवैयर्थ्यानि । अय कस्मान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टान्याज्यानि
 स्तोत्रकर्मसु विधीयन्ते । विशिष्टानां वाचकस्य शब्दस्याभावात् ।

ननु पदद्वयमिदं वाचकं भविष्यति, पञ्चदशान्याज्यानीति विशि-
 ष्टानां, तद्वेषु स्तोत्रेषु विधास्यति । नैतत्पदद्वयमपि विधायकम् ।
 एकमत्र विधायकमेकमुद्देशकम् । उभयस्मिन् विधायके परस्परेण
 संबन्धो न स्यात् । अविधायके स्तोत्रसंबन्धो न विधीयते । न चात्रैकं
 पदं विशेषणं प्रत्युद्देशकं, स्तोत्रं प्रति विधायकं भवितुमर्हति । वचनव्य-
 क्तिभेदादतोऽयमममाधिः ॥ ३ ॥

[३] तत्परस्य चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥ सि०

आग्निहोत्रं जुहोति स्वर्गकाम इति, ' आघारमाघारयति ' इति च
 मपामनन्ति । तत्र संशयः, किमग्निहोत्रशब्द आघारशब्दश्च गुणविधी,

तम् । नत्प्रकृतिस्त्वाच्च वामदेन्यादिषु पृष्ठशब्दप्रसिद्धिः । द्वावेतावर्थाविकस्य वाक्य-
 स्यात्प्रकृयावित्यम्यानन्तरमथ कस्मान्न पञ्चदशसंख्याविशिष्टानीत्येवमादि द्रष्टव्यम् ।
 विशिष्टानां वाचकस्याभावादिति—प्रधानाख्यातानुच्चारणाभिप्रायम् । ननु पदद्वय-
 मिति—मवतिक्रियामंबन्धाभिप्रायम् । नैतत्पदद्वयमपि विधायकमिति । प्रधानक्रिया हि
 विशेषणानि विपिण्डीकरोति सत्तायाम्तु प्रत्येकवार्तित्वान्न समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । अतश्च
 परस्परसंबन्धामावः । पञ्चदशानि यानि कानिचिद्भवन्ति, आज्यान्यापि यावन्ति
 तावन्ति मवन्तीति कल्पना तस्मान्नोभय विधायकम् । न चानुवादकं, स्तोत्रेषु तादृशस्या-
 भावादनर्थक्यवप्रमङ्गाच्च । तस्मादेकानुवादेनेतरविधिर्नामभेयत्येवकल्पते । विधायक-
 मिति चात्र विधेयार्थोपनयनन्यापारात्पुन पुनरभिहितं न तु नामपदस्य विशिष्टाक्ति-
 रस्मिन् । पञ्चदशानीनि च स्तुतिमाधकनमस्तोत्रीयरूपारच्छेदान्मुख्यं स्तुतिमान्निमित्तं
 स्तोमत्वमिति शब्दमामत्रम्यं भविष्यति ॥ ३ ॥

(इति चित्राज्याधिकरणम् ॥ २ ॥)

ननु सर्वत्र द्विप्रकारमेव नामपदं साविज्ञायिकं यौगिकं च । उभयमपि साधिकरण-
 ह्येन प्रतिपादितं, विमिदानीमवशिष्यते येन पुनर्विचार्यते । उच्यते । यौगिकानामेव
 मत्वर्थव्यक्षणापरिहारेणात्र चिन्ता, उत्तराधिकरणे तु साविज्ञायिकानां वाक्यभेदासंभ-

उत्त कर्मनामधेये इति । गुणविधी इति द्रूमः । कुतः ।

गम्यते हि, अग्नये होत्रमस्मिन्निति । तथा क्षरणसमर्थं द्रव्यं घृतादि,
One point to be noted is a plant substance, a clarified butter
 आधारमाधारयति इति । प्रसिद्धिरवमनुग्रहीष्यते । गुणविधिश्च

देविहोमे, आधारश्रोपांशुयाजे । तत्रेतयोरयवचा प्रवृत्तिविशेषकरत्वं च ।

न च गुणविधिपक्षे लक्षणा भवति यथा उद्भेदा यजेत इति । अग्निहोत्रे
 समासेनावगतं गुणविधानम् । आधारेऽपि, आधारं निर्वर्तयतीति

श्रुत्यैव गुणो विधीयते । तस्माद् गुणविधी इत्येवं प्राप्ते द्रूमः । तत्प्र-
 ख्यं चान्यशास्त्रम् । यौ गुणावेताभ्यां विधीयते इत्याशङ्क्यते ताव-

न्यत एवावगतौ । यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति इति, देव-
 ताविधानं, चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्याऽऽधारमाधार्य इत्याधारे च

द्रव्यविधिः । अविदितवेदनं च विधिरित्युच्यते । विदितं चात्रान्यतो-
 गुणविधानम् । तस्मान्न गुणविधी, कर्मनामधेये तु संभवतः । यस्मि-

2 (I have not written it straight for clarified butter taken up in Sur 4 & 5)

वात् । तत्राग्नये होत्रमस्मिन्निति सिद्धान्तेऽप्यग्न्युभयमादन्यसमासार्थानुपलब्धेऽन्तर्णी-

तमत्वर्थो बहुव्रीहिरस्त्रेदेन गुणं विधत्ते । त एव च प्रसिद्ध्यादयो हेतवः सत्यामपि च सायं

होमेऽग्निप्राप्तौ तद्वर्जं प्राप्तहोमे होममात्रानुवादाद्वा सर्वदेविहोमेऽप्यविहितदेवताकेषु विधा-

स्यति वाक्यसामर्थ्यात् । तथाऽऽधार्यत इत्याधार इति क्षरणसमर्थं द्रव्यमाज्यपयःप्रभृ-

त्यविधीयते । तच्च द्वितीयानिर्देशात् क्षरणक्रियासंस्कार्यत्वेनाऽयवसीयमानमनुपयु-

ज्यमानसंस्कारानुपपत्तेः प्रयोजनमपेक्षते । धर्ममात्रं चास्य क्षारणं शब्दार्थमात्रापरिवर्गित्वा-

न्नाशेषक्षारणं करोति । तत्क्षारितैकदेशेन किं कर्तव्यमित्यस्यपेक्षा । लोकेऽपि च द्रव-

द्रव्याणां क्वचित्पानादाद्युपयोक्ष्यमाणानामीपत्क्षारणसंस्कारं कुर्वन्ति । तेनामिपवयुक्त-

पूतीकवक्रक्षणयुक्तफलचमसवच्च संस्कार्यं द्रव्यं कर्ममात्राभिलाषि । प्रकरणवशेन दर्श-

पूर्णमासप्रधानान्युपसर्पति । तत्रापि चाऽऽग्नेयाग्नीनां विहितद्रव्यकत्वादुपांशुयाजः केवलः

साकाङ्क्ष इति तादर्थ्यं प्रतिपद्यते । आह च—
 श्रुतसंस्कारसंबन्धं मुख्यैर्येष्यसंगतम् ।
 अन्यथा तदयोग्यत्वात्प्रकृतैर्याति संगतिम् ॥

अथ वा यत्करोतीति प्रत्ययार्थमात्रं साकाङ्क्षत्वादेवोपांशुयाजनामनामनूयाऽऽधार-
 द्रव्ये वाक्येन विधीयमाने तत्साध्यत्वादेव धात्वर्थः प्राप्नोऽनुद्यते । ध्रौवप्राप्त्यैव वा तस्य
 क्षरणात्मकत्वे विज्ञाते क्षरणसमर्थमात्रपयःप्रभृतिविधिं मन्यते । न च धात्वर्थदेव सिद्धे-
 र्नाम्ना प्रयोजनम् । न च संस्कारकर्माणि क्वचिन्नामवन्ति दृश्यन्ते । श्रुत्यैव
 विधीयत इति । द्वितीयाश्रुत्यैव संस्कार्यत्वादवश्यं क्वचिदस्य . . .

अग्रये होत्रं होमो भवति तदग्निहोत्रम् । दीर्घधारा क्षरणाक्रिया प्रसिद्ध
 एवाऽऽधारः । तस्मात्कर्मनामधेये । प्रसिद्धाद्यथोक्तोत्तराः । प्रजा-
 पतिनिवृत्तरथमग्निविधानं भविष्यतीति चेन्नैतदेवम् । अग्निं ह्येष विधातुं
 शक्नोति न प्रजापतिं प्रतिपेदुं प्रतिपिध्यमानस्य च प्रजापतेर्विधानम-
 नर्थकं स्यात् । प्रजापतिर्देवतीति गम्यते । गम्यमानं च न शक्यं
 पिध्येति कल्पयितुम् । अतोऽयमसधाधिः । उच्यते । आधारवाधारयति
 इति द्रव्यपरा चोदना । 'थैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यत इति । द्रव्यं ह्यनया
 क्रियया स्मर्यते । स्मरितं च यागं साधयति । तत्कस्य प्रधानस्य
 कर्मणो नामधेयमिति । उच्यते । एतदेवाऽऽधारणं प्रधानकर्म ।

यम् । अत्रोच्यते— ^{2 And such being the case, who}
^{of, when the 3rd at 2 wd be the nam}
 विद्विस्तिस्तुष्णप्रापि शास्त्रमन्त्रद्वयतस्त्विह ।
 तस्मात्तत्प्रापणं व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते ॥

अत्र वदामः—

सायं होमे यदि ब्रूयादाधारे च परो विधिम् ।
 ततः शास्त्रान्तरप्राप्तेर्विधि स्यान्न्यप्रयोजनः ॥
 यदा स्वदेवते होमे देवताविधिरुच्यते ।
 द्रव्यं चोपांशुयाजस्य तदा तत्प्रत्ययता कथम् ॥

उच्यते—

विधिश्वेदग्निहोत्रं स्वात्ततोऽस्य विपथैपिणः ।
 निवेशः प्रकृते वा स्याद्युक्तेरप्रकृतेऽपि वा ॥
 अग्नेहोत्रेण संबन्धे कृतेऽन्येन प्रवर्तनात् ।
 अग्निहोत्रपदे स्पष्टमनुवादत्वलक्षणम् ॥
 अनूय चापि धात्वर्थ गुण सर्वो विधीयते ।
 न चानुवादः प्रकृतात्कर्मणोऽन्यत्र लभ्यते ॥
 प्रकृत नैदनुयायं गुणो होमे विधीयते ।
 तत्र तत्प्रत्ययताऽन्यत्र न विविस्तरपरिग्रहान् ॥
 न च धात्वनुवादोऽत्र कथं चिटुपपद्यते ।
 प्रकृताप्रकृताभावोत्तन्मात्कर्म विधीयते ॥
 सायमूर्ध्वादिसंयुक्तं गुणो वाक्यैर्विधीयते ।
 शुद्धं न श्रूयते कर्म प्रकृत नास्ति तेन तन् ॥

नन्वस्य द्रव्यदेवतं नास्ति । अस्तीति द्रमः । तस्याऽऽधारमाचार्यं,
इत्याद्यं द्रव्यं, मान्त्रवाणिकी देवता । “ इन्द्र ऊर्चोऽध्वर इत्याधार
माधारयति उति मन्त्रो ऋषिदधत्कर्म तत्साधनं वा कर्मणि समवेति ।
एष च मन्त्र इन्द्रमभिधातुं शक्नोति । स यदीन्द्रस्तत्साधनं भवेदेवमनेन
मन्त्रेणाऽऽधारः शक्यते कर्तुम् । तस्मादिन्द्रो देवता । द्रव्यदेवतासंयु-
क्तमाधारणम् । तस्मात्प्रजातिः, तस्य यजतेर्नामधेयमिति ॥ ४ ॥

[४] तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥ सि०

अथैष श्येनेनाभिचरन् यजेत, अथैष संदशेनाभिचरन् यजेत,
अथैष गवाऽभिचरन् यजेत इति समाध्यायन्ते । तत्र गुणाविधिः, कर्म
नामधेयमिति सदेह । प्रसिद्धादिभिः पूर्वेषु उद्दिष्टादीनामिव । ते

दूरस्थम्यानुवादश्च व्यवधानात् युज्यते ।
तस्य बुद्धावनारोहात्कौण्डपायिनहोमवत् ॥
विधीयता विशिष्ट चैकमेत्येव विद्वल्यते ।
न चेदन्येन शिष्टा स्युस्तत्प्रत्ये चेत चोत्तरम् ॥
न चतुर्थीसमासस्य लक्षण चात्र विद्यते ।
न च तेन विना शक्या देवताविधिलक्षणा ॥
य कश्चिदेव सच-व पृथित्पुरुषाद्भवेत् ।
अनुवादेऽन्यत् सिद्धे कथ्येतात्पर्यवशात्सवत् ॥
विधातव्यश्च सचन्वो भवेत्परपठार्थयो ।
प्रातर्होमिऽपि तेनैव वह्निर्नैव विधीयते ॥
एवदेशेऽपि च ज्ञानानुवादेऽप्यगच्छति ।
आधारस्यापि सचन्व केशिनोपाशुर्मणा ॥
सामानाधिकरण्य च सायाशेनेह कर्मण ।
विष्णुष्ट द्रव्यनामत्वं न चाऽऽधारस्य गम्यते ॥ ४ ॥
(इति तत्प्रत्ययाधिकरणम्) ॥ ३ ॥

‘ अथैष ज्योति ’ इत्यादिवर्जमुदाहरणम् । तेषा तृतीयानिर्देशामावाद्गुणविधित्वा-
नुपपत्तेः । तेऽपि च वाक्यान्तरेषु यदा तृतीयानिर्देश प्रत्येयन्ते तदा विचार्यन्ते । अथ
वा प्रथमानिर्देशेन प्रथमपि प्रस्तुत्य पश्चात्तस्माद्येवन्नास समवतीत्येतेऽप्युदाहर-
णमेव । तत्र तैरेव प्रसिद्धादिभिर्गुणविधि । न चात्र कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्तं किं

१ तै० मं० (१-१-१३) । २ अथात्कर्मव्य । ३ अथवादानुसारत गवाऽभिचरमित्यत्र
गवाऽभिचरनेनात् इति पाठो युक्तः ।

तूद्धिदादयः क्रियानिमित्ताः शक्यनुवन्ति यागं वदितुम् । इमे पुनर्जा-
तिनिमित्ता न शक्यनुवन्ति । तेन गुणविधय इत्येवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते
द्रुमः । तद्व्यपदेशं च । तेन श्येनादिना प्रसिद्धेन यस्य व्यपदेशः, तच्च
कर्मनामधेयम् । श्रुतिर्हि नामधेयत्वे, लक्षणा गुणनिधौ । यत्तु जाति
शब्दा इमे न यागमभिवदन्तीति । सादृश्यव्यपदेशादाभिवदिष्यन्ति ।
एवं हि व्यपदेशो भवति । यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्त एवमयं द्वि-
पन्तं भ्रातृव्यं निपत्याऽऽदत्त यमभिचरन्ति श्येनन इति । निपत्याऽऽदत्त
इत्यनेन सादृश्येन श्येनशब्दो यागे यथा सिंहो देवदत्त इति । तस्मात्
कर्मनामधेयम् । संदंशे, संदंशेन यथा दुरादानमादत्त इति, गत्रि,

चिदस्ति । वत्यर्थोपादानेन कर्मणि प्रवृत्तौ चात्यन्तविप्रकृष्टा गौणता भ्यात् । तत्र वरं
मत्वर्थलक्षणा । साधन हि प्रतीतमत्यन्तनिनामावात्स्वसाध्या क्रियामहेशेन प्रतिपाद्यति
विनैव मत्तुच्छोपेन । किं च—

मत्वर्थो वाक्यवेलायामेकवाक्यवशाद्भवेत् ।

इवार्थः पदवेलाया गृह्यमाणोऽतिदुर्बलः ॥

गुणविधिपक्षे हि स्वार्थापरित्यागेनैव श्येनपदं तद्वन्तमुत्तरकालं लक्षयति । आत्मो-
च्चारणकाले तु स्वार्थमेव विनियुङ्क्ते । भवतस्तु श्येनार्थानुपयोगादादित एव सादृश्य-
विवक्षया पदं प्रवृत्तमित्युपगमाच्छ्रुतिबाधप्रमङ्गः । तदुच्यते—

विधेयं स्तुयते वस्तु भिन्नयोपमया सदा ।

न हि तेनैव तस्यैव स्तुतिस्तद्वदितीप्यते ॥

श्येनादिवाक्येषु हि 'यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्त एवमयमपीत्युपगमात् स्तुति-
र्दृश्यते । तथा च विधीयमानस्य भवितव्यम् । गुणविधाने च श्येनद्रव्यं विधीयत
इति तदेव स्तोतव्यम् । न च तस्याऽऽत्मनैवोपमानं युक्तम् । अयोच्येतानन्यत्वेन सुतरा
स्तुतिर्भवति, अनन्यसंभविचरितत्वात् । यथा—

“रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव” । इति ।

भवति हि लोके कारुणिकमवस्थादिगतेभेदमाश्रित्यैवमपि स्तुति, संभवति भेदे न
युक्ता । नामधेयत्वे तु यथाश्येनस्य द्रव्यश्येनोपमोपपत्तेराज्ञान्यम् । इतरथा हि द्वौ
मत्वर्थवत्यर्था लक्षयितव्यौ । कारुणिकश्च भेद इति गौरवम् । न च याग-
स्तुत्या तदाश्रितद्रव्यमन्वयनमवरूपने, यामविधेरनिराहृतत्वात् । अविधेयगता हि

१ श्रुतिर्हि नामधेयत्वे, लक्षणा गुणनिधौ इति भाष्ये यथायुक्तार्थमनुपगममिति मत्वाऽन्यथा
व्याचष्टे नामधेयत्वे रित्यादिनाः—नेरवमित्यनेन ।

यथा गावो गोपायन्ति इति । तस्मात् संदंशशब्दोऽपि कर्मनामधेयं
गोशब्दोऽपि ॥ ५ ॥

[५] नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥ ६ ॥ पू०

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति श्रूयते । तत्र किं गुणाविधिः
कर्मनामधेयमिति संदेहः । एवं चेत् संदेहो, दृश्यते गुणाविधिः । न
संदेहः, श्रूयते हि गुणः । सोऽवगम्यमानो न शक्यो नास्तीति विदि-
तम् । तस्माद् गुणाविधिः ॥ ६ ॥

तुल्यत्वात् क्रियोर्न ॥ ७ ॥ सि०

नैतदेवं, तुल्ये हीमे क्रिये स्याताम् । यां च वाजपेयक्रिया या च
दर्शपूर्णमासक्रिया, उभयत्र, द्वाशेषाणमासका विद्यन्तः स्यात् । तथा
च दीक्षाणामुपसदां च दर्शने नावकल्प्येत सप्तदशदीक्षो वाजपेय इति,
सप्तदशोपसत्को वाजपेय इति ।

स्तुतिरन्यत्र संचार्येत यागस्तु स्वयमेव विधिभाग्येति न द्रव्यं मृत्यने विधीयते वा
पुनरपि च यागेन द्रव्यलक्षणाद्विप्रकृष्टता । समभिव्याहाराच्च द्रव्यवदेव यागवचना
मुक्त्यम् । विधी च तत्र लक्षणा ममानुवादे । गुणवचनेभ्यश्च मतुब्धोपः स्मर्यते
द्रव्यवचनेभ्यः । इवार्थस्तु परशब्दस्य परत्र प्रयोगात्स्वयमेवोपजायते । मत्वर्थलक्ष-
णे स्वयं कल्पनीया, कल्लस्तु वत्वर्थः । ' यथा वै इयेन ' इत्यादिना । पूर्वोक्ताश्च धा-
पाराध्यप्रत्ययविप्रकर्षादयो दोषा वक्तव्याः ॥ ६ ॥

(इति तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

तन्त्रसंबन्धेनाऽऽख्यातपदस्य घात्वर्थः फलं प्रति करणं गुणं च प्रति साध्यो भव
विरोक्तयते । तेनोद्दिता यागे यागेन च पशून् भावयेदिति युगपद्विविध्यापाराद्धिने
मत्वर्थलक्षणया संबन्धसिद्धिः । तथाऽऽऽयादिपदस्य तन्त्रेण स्तोत्रसंख्याद्वियोगः
तस्मात्सर्वत्र त्वत्परिकल्पिते नामधेये गुणश्रुतेः प्रसिद्धादिभिर्गुणप्रत्ययानपरमात्तद्विधा-
नमेव मतत्वं नामधेयत्वेनेति यथासंभवं सर्वाधिकरणक्षेपेणेदमारम्यते । तत्रेदमां
वान्यं शुद्धं भविष्यतीति वाजपेयोपन्यासः । सर्वाण्येव स्थितोदाहर्तव्यानि । आह च—
करणेऽपदिष्टेषु याऽर्थात्साध्यत्वव्यवहारा ।

तस्यां गुणाविधानेन नास्ति मत्वर्थलक्षणा ॥ ६ ॥

वाजपेये तादृश्यं विशेषोऽभिधीयते—

अथ वा तुल्यत्वात् क्रिययोर्नेति । यदि न गुणविधिस्ततस्तुल्यैषा
 वाजपेयक्रिया ज्योतिष्टोमाक्रियया । तत्र दाक्षिणाण्यमुपसदा च दर्शनमुप-
 पन्नम् । तस्मात्कर्मनामधेयमिति । लिङ्गं त्वेतत्प्राप्तिः पुनरुत्तरसूत्रेण ॥७॥

एकशब्दे परार्थवत् ॥ ८ ॥

यदि गुणविधिः स्यात्, स्वार्थवत् परार्थवच्चाभिधानं विप्रतिपि-
 ध्यते यजेतेत्यस्य शब्दस्य । यदि स्वाराज्यकामो यजेतेति स्वाराज्य-
 कामस्य यागं विधातुं स्वार्थमुच्यते, न तर्हि वाजपेयन गुणेन संबन्धुं
 परार्थपनूयेत यागेन वाजपेयगुणकेनेति । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । ननु द्वे
 एवैते वाक्ये प्रत्यक्षमुपलभापद्मे स्वाराज्यकामो यजेतेत्येतदेकं प्रत्यक्षं पद-
 द्वयम् । यजेत वाजपेयेनेत्येतदपि प्रत्यक्षमेव । नैतदेवम् । एवं सति चत्वारि
 पदान्युपलभ्येमहि त्रीणि चतान्युपलभ्यन्ते । उच्यते । यजेतत्यतदुभाभ्यां
 सेभन्त्स्यत । कथं सकृदुच्चारिते संवन्धमुभाभ्यामेध्वतीति । रूपाभेदात् ।
 ईदृशमेवास्य रूपं स्वाराज्यकामेन संबध्यमानस्येदृशमेव वाजपेयेन ।

वाजपेय यथागू स्यादौपवद्रव्यता तत ।

द्रव्यसारूप्यसामान्यादैष्टिकत्व प्रसज्यते ॥ ७ ॥

तन्त्रत्वमैकरूप्येण भवेत्तुल्योपकारतः ।

उपकारान्वयात्वे तु भवत्यावृत्तिलक्षणम् ॥

द्विधा हि तन्त्र भवति प्रत्येक वा समुदाये वा वाक्यपरिसमाप्तावाह्यातगुणत्वंप्रा-
 धान्यापेक्षया । तद्विह द्रव्य यागे विधीयते न फलमफलत्वप्रसङ्गात् । उद्दिश्यमानं हि
 सर्वत्र फलं भवति, तच्चेत्क्रिया प्रत्युपादायेताङ्गमेव स्यात् । यागोऽपि फलं प्रत्युपादातुं
 शक्यते न द्रव्य प्रति, तत्सम्भारत्वप्रसङ्गात्तृतीयानिर्देशवाचाच्च । न च यागसंस्कृतस्य
 द्रव्यम्यान्यत्रोपयोगो विद्यते येनवमाश्रियेत । एतेन यागफलयोर्द्रव्यं प्रत्युपादान प्रत्यु-
 त्तम् । न च फले यागद्रव्ययोर्पादानम् । एकेन निराकङ्क्षे फलेऽन्यम्याविधानात् ।
 यथा वक्ष्यति “ यदैवमादपूर्वं तदेतरत्तदर्थम् ” इति । न च द्रव्योपसर्जनो यागः
 फले विधीयते, मत्वर्थलक्षणादिप्रसङ्गात् । तत्रतदेवाऽऽपतति यागेन फलं यागं च द्रव्ये-
 णेति । ततश्च फलेनोपादेयविधेयगुणभूतयाऽऽग्रहणाद्गुणेन चोद्दिश्यन्तुचप्रधानभूतापेक्षणा
 तन्त्रत्वाभाव । एकमागश्रयणेऽन्यतरस्यासंबन्धात् । तत्र युगपदाश्रयणे वाक्यमेदात् ।
 अत्रस्य हि यद्योद्दिश्यमानादिरूप यत्र चोपादीयमानाद्यात्मकता तत्र यागमयैते द्वे वाक्ये
 वक्ष्यन्तीये । ननु द्वे एवैते इति तन्त्रपदमभितो दर्शन् वधीति—चत्वारि पदान्युप-
 लभ्येमहीति । अनुन्यार्थत्वादतन्त्रत्वाभिप्रायेण । परस्य तु सत्त्वरूपाभेदात्साधारण्या-

(Amalgamation relation ship)

अतस्तन्त्रेणाभाभ्यां संभन्तस्युत इति । नैतदस्तीदशनेव रूपेणेति ।
 यद्यज्ञातस्ततो विधिः, यदि ज्ञातस्ततोऽनुवादः । न च ज्ञाताऽज्ञातश्च
 युगपत्संभवतीति । आह—यदिदमुक्तं गुणविधिपक्षेऽनुवादो यजेतेति ।
 यद्ययमनुवादः केनेदानीं गुणो विधीयते । वाजपेयशब्देनेति या
 वाचः । न ह्यारुह्यातमन्तरेण कृत्यं वा, नामशब्दार्थव्यापारो विधीयते ।
 यश्चात्राऽऽख्यातशब्दो यजेतेति सोऽनुवाद इत्युक्तम् । केनेदानीं तस्य
 व्यापारो विधीयते । अतः स्वाराज्यकामं गुणं च प्राति यजेतेति विधिः ।
 तस्मादुभाभ्यां संबन्धयत इति । यद्युभयत्र विधिः, वाजपेयो न स्वारा-
 ज्यकामस्य यागेन संबन्धेय । द्वे घेते तदा वाक्ये, न स्वाराज्यकामस्य
 यागेन सद्य गुणविधेरैकवाक्यता । प्रकरणत्वं संबन्धः स्वाराज्यका-
 मस्य यागेनेति चेन्न । वाक्येन यागमात्रे विधानात् । अस्तु यागमा-
 त्रेण संबन्ध इति चेन्न । स्वाराज्यकामस्य यागेन सहैकवाक्यताया
 गम्यमानत्वात् । तदेवं प्रकरणस्य वाक्यस्य चत्वाधा युज्यते यदि
 कर्मनामधेयम् । गुणविधिपक्षे हि सर्वे इमे वाक्यभेदादयो दोषाः प्रादु-
 र्भवेयुः । तस्मात्कर्मनामधेयं वाजपेयशब्द इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

[६] तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थं
 न चैदग्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥ सि० ।

यदाग्रेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां यौर्ण्यास्यां चाख्युतो भवति इत्येव-

भिमानः । नैतदस्तीति—कार्यप्राधान्याच्छब्दरूपस्य तद्गतवैरूप्याद्देहापत्तिः । आह
 यदिदमुक्तमिति—वैरूप्यं परिहरति । गुणविधयेऽपि ह्यवश्यमाख्यातं विधिरूपमेवा-
 म्युपगन्तव्यम् । वाजपेयपदस्यानाख्यातत्वेनाविधायकत्वात् । यद्युभयत्र विधीरिति—
 द्रव्यसंस्कार्यत्वप्रसङ्गमनाहत्याऽऽख्यातगुणभावकृतप्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिनिमित्तपरम्परा-
 संबन्धोपन्यासः । प्रकरणानुरोधत्वात् ' ब्रीहिरिष्येनेत ' इत्यादिवद्वचस्वेति चेत् । न ।
 वाक्येन यागमात्रे विधानादिति—तन्त्रसंबन्धे हि परस्परानिरपेक्षयोगेन संबन्धः ।
 एकविशेषितेतरसंबन्धे वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्रानिष्यन्ते स्वाराज्ययागप्रकरणे गुणो
 विधीयमानः शुद्धयजतिसंन्यातसार्वात्रिकोऽपर्व्यागसंबन्धो वा विज्ञायते । दर्शपूर्णमासा-
 दिवाक्यैस्तु निष्यादिते प्रकरणे विधीयमाना ब्रीह्यादयोऽवतिष्ठन्त इति वैपम्यम् । तेन
 स्वाराज्ययामैर्यागेकवाक्यता गम्यमाना नोत्पद्यते भविष्यतीति नामधेयता ॥ ८ ॥

(इति वाजपेयाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

एवं सिद्धेषु नामधेयेषु नामधेयकार्येषु चेतानीमपवादः प्रस्तूयते । कस्मात्तु नारिहैव

मादयः श्रयन्ते । तत्र संदेहः । त्रिमात्रेयो ग्रीपोमीय इत्येवमादयो गुण
विधयः कर्मनामधेयानीति । किं तावत्प्राप्तम् । गुणविधौ सत्यनेकौ
गुणो विधीयेत । अग्निपुरोडाशाष्टारुपाला इति । तस्मान्न गुणविधय
इति । एवं प्राप्ते द्रुमः । तद्य कर्म, गुणाश्चास्य विधीयेरन् । 'अवि-
भक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थं तद्धितान्ते शब्दे । तत्र ह्यष्टाकपाल-
स्याऽऽप्रेयता विधीयते । स एष एवमात्रेयो भवति यद्यग्नये संकल्प्य
Caks kara on 8 pms

दर्विहोमपद न विचार्यते, विचारितमेतदपि तत्प्रख्यमित्यनेन । विद्युद्देशगताना चेह
विचारस्तत्र त्वर्भवादगनाना 'यदेक्या जुहुयादर्विहोम कुर्यात्' इति । सिद्धे वा
कर्मनामधेयत्वे तद्विशेषविचारस्तत्र । इह पुन सामान्यचिन्तेति नोपन्यस्तम् । या तु
तत्र गुणविध्याशङ्का साऽधिष्णणभये परिचोदनामात्र सर्वमेवैतत्प्रासङ्गिकम् । अष्टमे च
पूर्ववदपूर्वचिन्ताधिकारान् । केन पुनर्विहिताना कर्मणामात्रेयादीना नामधेयत्वमा-
शङ्क्यते । तदुच्यते । अष्टाकपालो भवनीत्यादिभिर्द्रव्यमात्रयुक्ता ऋमवत्यो भावना-
प्रतिपाद्यन्ते । तासा च स्थानऋणान्यादिद्वैत्यानि याज्यानुवाक्यायुगल न्यायान्यन्ते ।
तानि ऋमविनियुक्तानि सन्ति मान्त्रवर्णिकी कर्माङ्गभूता देवता कल्पयन्ति । न
ह्यन्यथा ते मन्त्राः कर्मोपयोग गच्छेयु । त्रियास्वरूपप्रकाशनेन तत्सबन्धिप्रकाशनेन
वा मन्त्रा कर्मोपयोगिता गच्छन्ति । न चैतै त्रिया द्रव्य चाभिधीयते । यद्यन्याद्य-
मिधीयते तस्य सबन्धित्व न ज्ञात तत्रासबन्धन्यादिप्रकाशनेऽनङ्गत्वप्रसङ्ग । तेनाव-
धारिताङ्गत्वमन्त्रानुरोधेनैव विज्ञायते यानेते कल्पन्ति ते नूनमन्यादय त्रियाङ्गमिति
ते च मन्त्रेषु प्राधान्याभिधानाद्देवतात्वेन प्रज्ञाता इति तदवैलक्षण्यात्कर्मस्वपि देवता
भवन्ति । पुरोडाशादिभिरपि च हविरात्मकत्वाद्योग्यतया यागसाधनत्वेनोपलब्धमानैर्देवतै-
वाऽऽहाद्दक्षितेति द्रव्यदेवतासबन्धनिष्पत्तेरनुमिताना यागाना 'तत्प्रख्य चान्यशास्त्रम्'
इत्यात्रेयादीना नामधेयत्वम् । अथ वाऽष्टाकपालादीना हविष्वात् 'द्विर्हविषोऽवद्यति'
इति ह्यवदाने गृहीते चोदनान्तरेण च तत्सम्भारार्थोपस्तरणाधिधारणग्रहणाच्चतुरवसे
निष्पन्ने 'चैतुरवसे जुहोति' इति वचनाद्यावद्द्रव्य निष्पन्नाना होमाना तथैवान्या-
दिषु प्राप्तेषु नामधेयत्वम् । एव चानेकार्थविधितोषो न भविष्यति । तथा प्राप्तेऽभि-
धीयते—

न चेदनेन शिष्टा न्युर्थागा शब्देन केनचित् ।

ते गुणाश्चोपदिश्येरन्विधिना ह्यविभागत ॥

दीयते । ^(संनयनेन प्रकरणे) तेनायमनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति । सं एवं विधी-
यमानो न शक्योऽप्रतिपष्टाकपालं चाविधाय विधातुम् । संबन्धो हि विधी-
यमानो न शक्यते संबन्धिनावविधाय विहित इति वक्तुम् । तस्माद्दु-
षाविधयः । ^(दोषोऽयं अत्रोक्तः) अष्टसु कपालेषु संस्क्रियमाणो व्रीहिमयो यवमयो वा
पुरोडाश एव भवति । सोऽनुवादः । ^(सोऽनुवादः) सिद्धात्राष्टाकपाल उच्यते
कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेनाऽस्मिन्
~~कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेनाऽस्मिन्~~
कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेनाऽस्मिन्
कपालेषु श्रपयतीति वचनाद् नान्येन श्रपितं गृह्णन्ति । तेनाऽस्मिन्

न तावद्द्रव्यदेवतासंस्कारसंयोगेन यागविधिरुपपद्यते । कथम् ।

न द्रव्यस्य स्वरूपेण मन्त्राकाङ्क्षाऽवकल्पते ।

न चान्यथाचिना तस्य संबन्धः संप्रतीयते ॥

नाष्टाकपालो भवतीत्येतावता कश्चित्पुरुषव्यापारो विधीयते योऽनुष्ठानाय स्मृति-
करणं मन्त्रमपेक्षेत । न च पुरोडाशमवनं पुरुषस्यानुष्ठेयं, प्रतिनियतकर्तृत्वात्क्रियमाणम् ।
नापि द्रव्यं, स्वरूपेण सिद्धात्मकत्वात् कर्तव्यं येन स्मर्येत । न च 'अग्निर्मूर्धा' इत्या-
दिभिर्द्रव्यं तद्रव्यापारोवाऽभिधीयते येनाऽऽकाङ्क्षाऽपि संबध्येरन् । अग्न्याद्यभिधायिनां
न कश्चित् संबन्धो विद्यते ।

न च यागो हविष्ठं वा पुरोडाशोऽवधारितम् ।

येन स्यादेवताकाङ्क्षा तन्मन्त्राणां च संगतिः ॥

यदि हि प्रथमं यागत्वमवधार्येत ततो देवताकाङ्क्षायां सत्यां देवतावाचिनो मन्त्राः
संबध्येरन्, न तु तद्वदतिशब्देनोक्तम् । न च यागसंबन्धात्प्राक् पुरोडाशादीनां हवि-
ष्टमवधार्यते । संबन्धिश्च ह्ययं न द्रव्यस्वरूपप्रयुक्तः । तदेव हि द्रव्यमयागसंबद्धं
पयःप्रभृति न लोके हविःशब्दवाच्यं भवति । एतेन चतुरस्रचोदनाकल्पितकर्मनामत्वं
प्रत्युक्तम् । आधारान्दिषु तु क्रियात्मकत्वान्मन्त्राकाङ्क्षायां वचननियोगवशाच्च
भवति मान्त्रवर्णिकदेवताव्यवहारात् । सर्वजन्यध्वान्यं देवताविधिः सर्वउपेष्टे तद्विदितेता-
विधौ संभवति किमेत्याश्रीयते । अन्यथानुपपत्तिमूलध्यासौ । न च तद्विते संभवत्य-
न्यथानुपपत्तिः । तस्मादनेनैव कृते द्रव्यदेवतासंबन्धेऽर्थवादपुरःसरेण भवतिशब्देन
विहिते विशेषार्थं क्रमेण मन्त्रान्मानम् । अगत्या चानेकार्थविधिरङ्गीक्रियते । विधानार्थं
तद्वितान्ते शब्द इति—विधिप्रयोजनत्वाभिप्रायेण । सर्वं चैतत्तस्माद्भविमक्तं गम्यते ।
देवता तावत्प्रातिपदिकेनोक्ता तद्विशिष्टं द्रव्यं तद्वितेन संबन्धोऽपि तत्रैवार्थगृहीतस्त-
रसामानाधिकरण्याच्चाशेषात्मीगोपसर्जनयुक्तमष्टाकपालपदं विशेषगत्वेन तत्रैवान्तर्गतम् ।
द्रव्यस्य चाऽऽज्ञेयत्वेन भवनमभान्यमानम् न सिध्यतीति तदाक्षिप्त्वा भावनाऽपि तत्रैव ।

पक्षे न वाक्यभेदो भवति । न चेदन्येन शिष्टाः । यत्र पुनरन्येन वच-
नेन शिष्टा गुणा भवन्ति, भवति तत्र नापधेयम् । यथा, अग्निहोत्रं
जुहोति इति ॥ ९ ॥

[७] वहिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ १० ॥ सि० ।

वहिराज्ययोः पुरोडाशे च संदेहः । क्रिमेत संस्कारशब्दा उत जाति-
शब्दा इति । संस्कारशब्दा इति द्रूमः । संस्कृतेषु तृणेषु वहिःशब्दमुप-
चरन्ति सर्वत्र, नासंस्कृतेषु । संस्कृते च घृत आज्यशब्दम् । तथा
संस्कृते पिष्टे पुरोडाशशब्दम् । नन्वसंस्कृतेऽपि कस्मिंश्चिद्देशे उपचर्यते ।

यथा वहिरादाय गावो गता इति भवन्ति वक्तारः । तथा, आज्यं क्रथ-

मिति, पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं दद्यातीति । साहस्यत्तेषु प्रयोगः ।

यथोपशयं गृपशब्दः । कुत एतत् । यत एकदेशे हि शब्दप्रयोगः ।

तस्मात् संस्कारशब्दा इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते द्रूमः । वहिरादिष्वसंस्कृतेष्वपि शब्दलाभात् संस्कारशब्दाः ।

ननूक्तं साहस्यदेकदेशे भविष्यन्ति । तन्न । प्रसिद्धे हि संस्कारशब्दत्वे,

(such usage is not local)

न च योगेन विनाऽऽग्नेयत्वं भावधितुं शक्यमिति पुरुषव्यापारविशेषोऽपि यागस्तदन्त-
र्गतः । ततश्च तद्विधान्तपदोपात्तविधिना सर्वमन्यदर्थदाक्षिप्यमाणं न वाक्यं भिनत्ति ।
भावनाविधिपूर्वकश्च सर्वत्र घात्वर्थकारकाविधिर्भवतीत्यश्रूयमाणाऽपि सैव तावद्विशिष्टा
विधीयते । ततो विशेषणान्यथानुपपत्त्या सर्वसंसर्गात्मकत्वाच्च तामेव संबन्धशब्देना-
भिधत्ते, न त्वव्यापारात्मकत्वाद्द्रव्यदेवनासबन्धः शक्यते विधातुम् । 'अविभागत्'
इति—अर्थोपपत्तेः । 'न चेदन्येन' इति—अन्यथानुपपत्तिशरणाभिधानम् ॥ ९ ॥

(इति आग्नेयाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

===

नामधेयप्रस्तावेन द्रव्यनामसु निमित्त प्रत्यधिकरणत्रयमारभ्यते । तुल्यहेतुत्वात्पुरो-
डाशोऽप्युदाहृत । तत्र 'शास्त्रेण वा तन्निमित्तत्वात्' इति याज्ञिकानां सम्कृतेषु
प्रयोगास्तादृशैरुक्तैः किञ्चित्काङ्क्ष संस्कारनिमित्तता । तथा 'हि-

पुरोडाशादिभिर्लोकैः व्यवहारो न दृश्यते ।

तस्माद्यादिबह्वेदात्तेषां मन्कारेषुना ॥

तन्नामि । कुतः ।

१ पुरोडाशेन मे प्रहेलकमिति—पिष्टपिण्डात्मकपुरोडाशघृतकीडांसाद्यनमित्यर्थ । २ ज० म०

(१-१-८)

सादृश्यादिति शक्यते वक्तुम् । तच्चाभासिद्धम् । कथम् । बहिरादिशब्दे-
 रुद्दिश्य संस्कारा विधीयन्ते । तेन सत्सु शब्देषु संस्कारैर्भविनव्यं सति
 च संस्कारे शब्दलाभ इतीतरेतराश्रयं भवति । न चाविहिताः संस्का
 रा भवन्ति यानालोच्य लोकः प्रयुञ्जीत । तस्मान्न लोकाः संस्कृतेषु
 बहिरादीन् प्रयुञ्जते । तत एकदेशेऽपि जातिनिमित्ता दृष्टाः सर्वत्र जा
 तिनिमित्ता भवितुमर्हन्ति । न चालौकिकानां सतां वेदादेव पूर्वोत्तर-
 पदसंबन्धमनपेक्ष्य शक्यतेऽर्थोऽध्यवसातुम् । पूर्वोत्तरपदे अन्तर्धके मा
 भूतामित्त्वेवं स परिकल्पयेत् । अशक्यस्त्वनवगम्यमानः परिकल्पयि-
 तुम् । अर्थवती च ते पदे पूर्वोत्तरे *योग्येऽर्थोऽध्यवसातेऽपि* भवि-
 ष्यतः । तस्माज्जातिशब्दा एवजाती

वटमवस्तुणाति इति संस्कृतेरेव स्तरि

सिद्धान्ते ॥ १० ॥

एकदेशेऽपि यो दृष्टः शब्दो जातिनिबन्धनः ।

तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तररूपरत्ना ॥

य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकान्त एवामीषामर्था इति श्चित्त्वालोकरूपसि-
 द्धिप्रतीतिं वेदे यत्रैकदेशेऽपि जातिनिमित्तता लभ्यते न तत्र पुनर्निमित्तान्तरशक्तिर-
 रूपना संभवति । संस्कृतेष्वपि जातेरनपममात्तनिमित्ततातिक्रमो न शक्यो वक्तुम् ।
 अतश्च शास्त्रम्यैरप्यविरोधान्न नाशः । किं च ।

वेदेनापि च संस्कारात्प्रागेव च्छेदनादिकात् ।

तद्विधीं जातिशब्दत्वमाश्रितं लोकसमतम् ॥

तेन जातिमेते न व्यभिचरन्ति । व्यभिचरन्ति तु संस्कारम्, अविहितत्वालोकरूप-
 वहारबलाया संस्काराणामभावात् ।

न च यथादिदृश्यत्वमन्यथाऽप्युपपत्तितः ।

लोकादलभ्यमानार्थान्ते ह्यगत्या तथाऽऽश्रिताः ॥

यदि हि च्छेदनविधिवेलाया वग्ननविधीं वा कश्चिदलौकिकोऽर्थो लभ्येत ततः किमेवं
 व्यवस्थितवचनप्राप्तिविपर्ययेण कल्प्येत यच्छिद्यते स नूनं यूप इति । अग्नि च बहि-
 रादेर्गन्तव्याददृशता ॥ १० ॥

(इति बहिराज्याधिकरणम् ॥ ७ ॥)

inck. १५५

[८] प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥ सि०

प्रोक्षणीरासोदय इति श्रूयते । तत्र प्रोक्षणीशब्दं प्रति संदेहः किं संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त उत यौगिक इति । तत्र संस्कारेषु सत्सु दर्शनात्संस्कारशब्दतायामवगम्यमानायामसंस्कृते शब्दलोभाज्जातिशब्दः । असंस्कृतास्वेवाप्सु प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः स्म इति कस्मिंश्चिद्देशे भवन्ति वक्तारः । तेन जातिशब्द इति प्राप्तौ । यौगिक इत्युच्यते । कुतः । अर्थसंयोगात् । प्रोक्षणी इत्युपसर्गात्प्रत्ययसमुदायस्य जातिनिमित्तता प्रयोगादानुमीयते । सचनसंयोगात्तूपसर्गात्तुकरणप्रत्ययसहितोऽप्सु प्रवर्तत इति प्रसिद्धिरनुगृहीता भविष्यति । यद्वाऽन्यदपि सचनं प्रोक्षणशब्देनोच्यते तदा तत्संयोगादेवाप्सु भविष्यतीति न समुदायार्थः कल्पयितुं शक्यते । तस्माद् यौगिकः । प्रयोजनं, घृतं प्रोक्षणं भवति ननु समुदायप्रसिद्धे श्रुतिस्थानीयत्वाद्वाक्यस्थानीयावयवशसिद्धिर्दुर्बला स्यात् । तथा हि ।

अक्षरेषु बुध्यन्ते समुदायप्रसिद्धिषु ।

अर्थभागोपसंहारादितरा विप्रकृत्यते ॥

सत्यमेवमेतत् । अवश्य त्ववयवानामपि स्वार्थे शक्तिराश्रयणीया तदनाश्रयणेऽवयवप्रसिद्धत्वाभावात् । तत्र च ।

असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते ।

तत्रानन्यगतिःत्वेन समुदायः प्रसिध्यति ॥

लब्धात्मिका हि समुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसिद्धिं बाधते तस्यास्त्वात्मलाभो यत्र प्रमाणान्तरेण पूर्वानुभूतावयवार्थरहितेऽर्थे शब्दप्रयोगो दृश्यते यथाऽध्यत्वकर्णत्वरहिते वृक्षेऽश्वकर्णशब्दस्य । न ह्यत्र पूर्वशक्त्यनुसारेण प्रतीतिरुपपद्यत इत्यर्थापत्त्या शक्त्यन्तरं कल्प्यते । तत्त्वोभयसंभवेऽवयवार्थानुसंधानाद्विशिष्टाया अवयवप्रसिद्धेरक्षरश्रवणमात्रलभ्यत्वादियं बलीयसी भवति । अत्र पुनरप्सु प्ररुर्षसचनक्रियाकरणत्वसंभवाद्भवयवशक्तिभिरेव वाक्यवत्प्रयोगोपपत्तेः शक्त्यन्तरे प्रमाणाभावात्समुदायप्रसिद्धिभावः । तथा हि ।

भवेता यदि वृक्षेषु वाजिर्गो कथचन ।

अदृष्टा समुदायस्य कः शक्तिं जातु कल्पयेत् ॥

सम्मानाप्सु समुदायप्रसिद्धिरिति द्रवद्रव्यमात्रसाधारणता । ननु संस्कारनिमित्तत्वेऽप्यप्सामानाधिकरण्यकृतत्वादीकारभ्य घृतान्निवृत्तिः स्यात् । यदि हि प्राणिकारात्संस्कारनिमित्तताऽवगम्येन ततः स्त्रीप्रत्ययाऽयमाश्रयणनिमित्त इत्यवधारणादन्यलिङ्गा-

4. अर्थः - as applied to words in sense of its connection with 'शुद्ध' probably, - the universally recognized meaning of the word is aptly (& its entirely in the sense of etymology of the word). Therefore

इति, यदि संस्कारशब्दः प्रोक्षणीरासादयेति प्रपः । यदि जातिशब्दः, घृतमासादयेति । यदि यौगिकः प्रोक्षणापिति ॥ ११ ॥ See 2. 347 (bottom)

[११] तथा निर्मन्थये ॥ १२ ॥ सि० ११२५ (---)

निर्मन्थयेनेष्टकाः पचन्ति इति संस्कृते दर्शनात्संस्कारशब्दो निर्मन्थय इति । असंस्कारेऽपि दृश्यते । निर्मन्थयमानपौदनं पक्ष्याम इति । निर्मन्थनयोगात्पूर्ववद् यौगिक इति संस्थितम् । प्रयोजनं, संस्कारनिमित्तं संस्कृतेनेष्टकाः पक्ष्याः । जातिशब्दे यथापपन्नेन । यौगिकेऽचि-
रनिर्मपितेन यथा नावनीतेन शुद्ध इत्यचिरनिर्दग्धेनेति गम्यते ॥ १२ ॥
(not from the prepared) (freshly prepared)

जिवतेत । अर्थ पुनरन्यप्रयोगः संस्कारेऽपीकारान्त एवानवगतविभागो वेद्यादिवत्प्रयुक्त इत्यन्यादृशस्य वाचकत्वं नावधार्येत तस्मादीकारान्तः स्यात् । यौगिकत्वे तु प्रागीकारायोगो गम्यत इति स्त्रीप्रत्ययोऽयं निमित्ताभावाद्घृते न प्रयोक्ष्यते, चोदकप्राप्तं तु प्रातिपदिकमात्रं प्रयोक्तव्यम् । न च द्रव्येऽप्यसमवायाद्विशिष्टशब्दप्रयोगानियमो, यतः प्रोक्षणशब्दवाच्येन जातिपक्षवद् घृतमित्येव प्रयोगः स्यात् ॥ ११ ॥

(इति प्रोक्षणधिकरणम् ॥ ८ ॥)

निर्मन्थयेऽपि पूर्वाधिकरणवज्जातिसंस्कारनिमित्तपक्षाधुद्वाव्यामन्तरेण यौगिकत्वं साधनौयम् ।

वैद्युताश्माभिधातोत्थसूर्यकान्तादिजन्मानाम् ।

निवृत्तौ चरितार्थः सन् निर्मन्थयोऽपिनवः कथम् ।

'लोके कर्मार्थलक्षणम्' इत्यशब्दार्थेनापि व्यवहाराद्भेदचिरनिर्दग्धघृतप्रतीतिः । सर्वघृतानां च नवनीतविकारत्वात्पुनः श्रुतेराचिरनिर्दग्धनवनीतार्थता स्यात् । इह तु शब्दप्रमाणकेऽन्यक्रियानितनिवृत्तमात्रचरितार्थो निर्मन्थयशब्दाक्षिराविशेषोपादानासम्पर्यः कथमचिरनिर्मपितविषयः करुष्यते । नष्टाचिरत्वमपि योगेऽन्तर्गतं, क्रियायोगमात्रनिमित्तत्वात् । तस्मात्सदेतत् । नैष दोषः ।

पाकेनाग्रेरुपात्तत्वाद्द्विशेषणपरा श्रुतिः ।

तच्च पाकाद्भूतत्वात्तद्देशादौ करिष्यते ॥

यथैव लोहितोष्णीपादिविधिषु विशेष्याणां प्राप्तत्वाद्द्विशेषणपरत्वमेवमिहापि विशेष्यानुवादेन विशेषणभूता क्रियैव पाकाद्भूत्वेन विधीयते । अह्वानां च प्रधानैर्नैर्देशकालकर्तृत्वं वक्ष्यते । तेनाचिरनिर्मपितेनाद्भूतनिर्मपितेनानन्यकर्तृनिर्मपितेनेति वक्तव्ये प्रदर्शनार्थमचिरग्रहणम् ॥ १२ ॥

(इति निर्मन्थयाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

(१०) वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥ पू०

चातुर्मास्येषु प्रथमे पर्वणि वैश्वदेवे सदेहः । वैश्वदेवेन युजेत इति
 हि वैश्वदेवशब्दो गुणविधिरुत-कर्मनामधेयमिति । इति यदि संदेहो न
 सदेहः । वैश्वदेवे विकल्पः । गुणविधिवैश्वदेवशब्दः । गम्यते हि गुण-
 विधानम् । विद्वे देवा विधीयन्त आग्नेयादिषु यागेषु । तत्राग्न्यादीना
 विश्वेदेवैर्विकल्पः । एवं प्रासिद्धिरर्थवती भविष्यति ॥ १३ ॥

तद्धितोपात्तत्वान्मत्स्य न लक्षणा । न चानेकार्थविधिर्येन वाक्य भिद्येत । न च
 समन्तेषु कर्मसु तत्प्रस्थानशास्त्रसद्भावे । न च यथाऽग्निहोत्रे समाप्तोऽनभिन्त्यक्त-
 याऽत्र तद्धित । सर्वत्र ह्येव एव देवताविधयो भवन्ति । न च श्येनयागवद्विश्वेदे
 कस्यचिद्व्यपदेश । न च फलपदाश्रयणाद्वाजपेयवद्वैरूप्य यजे, शक्यते हि केवल
 यज्यनुवादेन देवता विधातुमित्यारम्भ । सर्वत्र च नामचिन्तानुसारात् न हि राग्यादिवि-
 चारेण व्यवधानम् । अथ वा नामवेयान्यपि यौगिकानि निर्मन्त्यादिष्वप्राप्तार्थत्वाद्द्विधि-
 फलानि दृष्टानि वैश्वदेवशब्दोऽपि तथाऽभित्थनन्तरं सक्त्व । तत्र विकल्प इति गुण-
 विधे फलेन प्रतिज्ञानम् । एव हि शक्यते । यद्यपि गुणविधिर्न तर्हि कर्म विधीयते ।
 न चापि दूरस्थमनुवादिषु शक्यते तत्र प्रकृतान्नेयादिकर्मोनुवादेनाशक्यं देवताविधान
 मुत्पात्तिवाक्यशिष्टदेवतान्तरावरोधात् आह—विकल्पस्तामि सह भविष्यति । न
 चाद्यापि सूत्रकारमाप्यकाराग्यामैतत्प्रतिस्वलीयन्त्व क्वचिद्दर्शितमिति तुल्यबलत्वं मन्यते ।
 हि च ।

न समभ्यानुवाटस्य विचिदस्ति प्रयोजनम् ।

विधे देवा न च प्राप्ता प्रत्येक सहनेषु वा ॥

यदि हि गुण न विष्प्यात्तत्र समस्तमेव वाक्यमनर्थकं स्यात् । विद्वेदेवैसंबन्धश्च
 न प्रकृताना प्रत्येकमस्ति, न समुदाये येनानूयेन । न चाऽऽभिज्ञायागस्य केवत्रस्य
 यनिना द्रष्टव्यम् । न च वैश्वदेवशब्दोऽपि तद्विषयत्वेनेष्यते । तस्मात्सप्तसु यागेषु गुण-
 विधि । तत्रैतत्प्राप्तम् । एक एव शब्द मस्य विधिरामिसायां चानुवाट इति विप्र-
 तिपिष्येत् । तत्र ।

प्रकृत्याविद्वेदेऽपि यत्र प्राप्तिर्न विद्यते ।

विधेः सप्तोपमं हारान वैरूप्य भविष्यति ॥ १३ ॥

न वा प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च न हि प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ १४ ॥ सि०

नैतदेवम् । प्रत्यक्षश्रुतिविहिता ^(देवता) अग्न्याद्यस्तेषां यागानां, विश्वे-
देवा वाक्येन प्रकरणात्तेनैव नान्येनेति गम्यते । न चायं विपमशिष्टो
विकल्पो भवितुमर्हति । न हि प्रकरणं धृतस्य द्रव्यस्य वाधने समर्थम् ।
तस्मात्कर्मनामधेयम् ॥ १४ ॥

मित्यश्चानर्थसंबन्धः ॥ १५ ॥

अथोच्येत वैश्वदेव इत्यनेन शब्देन प्रत्यक्षमग्न्यादिगुणविशिष्टो

अत्रोच्यते । नायं प्रकृतेषु गुणविधिरुपपद्यते । कथम् ।

गुणान्तरावरुद्धत्वान्नावकाशयो गुणोऽपरः ।

विकल्पोऽपि न वैदग्ध्योत्तस्मालामैव युज्यते ॥

अग्न्यादयो द्युत्पत्तिवाक्ये तद्धितश्रुत्याऽष्टाकपालादीनां देवता, विश्वेदेवा वाक्येन ।
नन्वत्राप्यष्टाकपालादिसंबन्धाद्वाक्यमेव । न । तद्धितेन द्रव्यविशेषस्य कृते देवतासंबन्धे
वाक्येन विशेषणविशेष्यभावमात्रकरणात् । वैश्वदेवशब्देऽपि तथेति चेत् । न । यागल-
क्षितद्रव्यसंबन्धकल्पनाविप्रकर्षात् । न तावद्वैश्वदेवेनेति प्रकृतमप्रकृतं वा द्रव्यं देवतासं-
बन्धि श्रूयते । तत्र यजेतेति सामानाधिकरण्यादेवं तावद्विज्ञायते वैश्वदेवेन यागेनेति ।
ततश्चान्यथा यागसंबन्धानुपपत्त्या तत्साधनं द्रव्यं छक्षणाया देवता स्कन्दति । वाक्येन
च यागमात्रसंबन्धे सति प्रकरणादिदं कल्पनीयं तेनैवाऽऽग्नेयादिना यागेन वैश्वदेवेन
यजेत नान्येनेति । न स्वग्न्यादिविधौ काचिच्छ्रुणापेक्षा प्रकरणापेक्षा वेति वैषम्यम् ।
न हि प्रकरणं द्रव्यस्येति । यद्वा द्रव्यस्याग्न्यादिसंबन्धो विधीयते न तदा प्रकरणा-
पेक्षेत्यर्थः । अथ वा यद्द्रव्यस्य प्रकरणं न तद्वैश्वदेववाक्येनाऽऽश्रितम् । भाष्ये तु द्रव्य-
शब्दो वस्तुवाची न हि श्रौतस्याग्न्यादिद्रव्यस्य देवताभूतस्य प्रकरणं बाधकं, वैषधि-
करण्यं वा, द्रव्यस्य वत्संबन्धित्वेन श्रुतमग्न्यादि तस्य प्रकरणं न बाधकमिति । प्रकृ-
तयमिन्द्रैश्च न दूरस्थानुवादेन गुणविधिविशिष्टापूर्वकर्मविधानं वा । विप्रकर्षणियागीकी-
करणाच्च समुदायानुवादीऽर्थवान् । न हि ' वसन्ते वैश्वदेवेन ' ' प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन '
इत्यादि विधानं परस्परसहितानामपदानां हविषा समुदायपदादृतेऽवकल्पते । तस्मादेकदेश-
स्यैरपि विश्वेदेवैरुपलक्षितानां छिन्निन्यायेन तत्प्रत्ययतयैव सर्वेषां नामधेयत्वम् ॥ १४ ॥

वैश्वदेवमुपादाच्च देवता नोपदिश्यते ।

सह विषयानुवादी हि नैकः शब्दः समधुते ॥

यागगणो लक्ष्यते । वैश्वदेवी हि तत्राऽऽमिक्षा समवैति । ^(विश्वदेवस्य) पादि वैश्व-
 देवशब्देन यागगणो लक्ष्यते, न तर्हि विश्वेदेवा विधीयन्ते । ^(विश्वदेवस्य) कथं सकृ-
 दुचरितो वैश्वदेवशब्दो यागगणं लक्षयिष्यति विश्वाँश्च देवान् विधा-
 स्यतीति नायं वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवमिथः संबन्धो घटते । तस्मा-
 त्कर्मनामधेयमेव न गुणविधिरिति ॥ १५ ॥

परार्थत्वाद्गुणानाम् ॥ १६ ॥

परार्थाश्च गुणाः । ते न शक्नुवन्ति प्रधानमावर्तयितुम् । तेन सकृ-
 द्यागः कर्तव्यो न गुणानुरोधेनाऽऽवर्तितुमर्हति । संप्रतिपन्नदेवतत्वाच्च
 न विरोधः । तत्रैकस्पां प्रधानाहुतौ त्रिंशदाहुतयो ह्यन्त इति त्रिंश-
 त्संख्यासंपत्तिराहवनीयाहुतीनां नावकल्पते । तस्मात्कर्मनामधेयमिति
 सिद्धम् ॥ १६ ॥

(११) पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समान्नाये ॥ १७ ॥ पू०

वैश्वानरं द्वादशकपालं निवपन् पुत्रं जातं इति श्रूयते । तत्र यदष्टा-
 कपालो भवति गायत्र्यैवेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीत्येवमादयः कपाल-
 विकल्पाः श्रूयन्ते । तेषु संदेहः । किमष्टत्वादयो गुणविषय उतार्थ-
 अथ वा यदुक्तं निर्मन्त्यादिवन्नामैव सद्गुणमपि विधास्यतीति । तत्रामिधीयते ।
 मेषश्च नामगुणविषययोरसंबन्धः । निर्मन्त्यन्तु गुणविधिरिति ॥ १९ ॥

पूर्वोक्तमूत्रमपि संभवति । मियः सह प्रदाने क्रियमाणे त्रिंशत्संपत्त्यमावादनर्थसं-
 बन्धः स्यात् । कुतः ।

हविषो गुणमूनत्वान्न कर्मावृत्तिहेतुता ।

देवनेक्यात्सह त्यागो लाघवाद्धि प्रमज्यते ॥

तेन सकृत्त्यागः कर्तव्य इति सत्यां सहप्रदानशक्तौ नाऽऽवृत्तिर्युक्ता । संप्रतिपन्न-
 देवतात्वाच्च सहप्रदानमविरुद्धं शक्यं कर्तुं तत्रश्च त्रिंशत्त्वविरोधः । त्रिंशत्पूरणं च
 केषाञ्चिदेव, नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, द्वाबाधारी, द्वावाज्यमार्गा, अष्टौ प्रधानाहुतय
 इति । अपरेषां तु श्विष्टकृद्वाग्निनेज्याग्रहणादाधारं न गणितौ । सर्वथा तु प्रधानाहुति-
 भेददर्शनमिद्धिः ॥ १६ ॥

(॥ इति वैश्वदेवाधिकरणम् ॥ १० ॥)

गुणविधिनामधेयविचारे पर्यवसितेऽधुना केवल्यगुणविधित्वमेवास्ति न वेति विचार्यते ।
 अथ वाऽष्टाकपालत्वम्य वैश्वानरमामानाधिकरण्याद्द्वादशत्वान्तर्गतस्तत्प्रसृत्यत्वेन नामधेय-
 त्वमाशङ्क्य गुणविधिः प्रमिद्ध्यादिभिः प्रकृतयनिबुद्धेस्तत्प्रसृत्यत्वाभावाच्च समर्थनीय-

वादा इति । तत्र गुणविधय इत्येव द्रुमः । कथम् । ये हि पूर्ववन्तो=
त्रिदितपूर्वमर्थमभिषदन्ति तेऽविधानार्थाः । तदेतदस्य वाक्यस्य समा-
न्नाये सामर्थ्यं यदविहितपूर्वकाभिधानम् । किं तत्, विधानसामर्थ्यम् ।
एवमविहितमर्थं विधास्यति । इतरथाऽर्थवादाः सन्तोऽनर्थकाः स्युः ।

न च द्वादशकपालस्य शेषभावमुपगन्तुमर्हति । प्रत्यक्षा ह्यष्टानां कपा-
स्तमपि निराकृत्यार्थवादता पूर्वसिद्धैवोपसंहरिष्यते । तत्र पूर्ववतां विधानेनार्थवस्त्वमपू-
र्वाणां नामधेयत्ववधारणात् ' यदुत्पत्तावपूर्वम् ' इति । तस्माद्गुणविधयोऽष्टत्वादय-
इति केचित् । तदयुक्तम् । न ह्यपूर्वत्वान्नामधेयत्वं सिद्धम् । अपूर्त्वाद्धि यथैव
लौकिकार्थपरिज्ञानान्न गुणविधित्वमेवं वैदिककर्माभिधायित्वं सुतरामप्रासिद्धमिति नामधे-
यत्वमपि न स्यात् । सत्येव च सर्वत्र लौकिकेऽर्थे समभिध्याहारादिभिर्नामधेयतोका ।
तस्माद्यथाभाष्यमेव सूत्रार्थः ।

पूर्वज्ञातार्थवाचित्वे नामधेयार्थवादाने ।

अप्राप्तत्वादिहेते स्युर्वैश्वदेवाधिकल्पवत् ॥

यदि हि वैश्वानरयामोऽष्टत्वादयः कुतश्चित्प्राप्ता भवेयुस्ततः संवादद्वारेण नामधेयत्व-
मर्थवादता वा स्थानं तु प्राप्तिरस्ति केवलद्वादशत्वविधानात् । तथा हि ।

यद्यप्यर्थात्मनाऽस्त्येव महासंख्यास्ववान्तरा ।

अपरिच्छेदकत्वात् नृणां कर्मविशेषणम् ॥

न हि सत्तामात्रेण संख्या व्याप्तिर्यते किं तर्हि संख्येयपरिच्छेदेन । द्वादशत्वेन च
कपालेषु परिच्छिद्यमानेषु नाष्टत्वादीनां परिच्छेदकत्वमित्याविद्यमानता । यद्यपि च यथा-
कथंचिदस्ति त्वमाश्रीयते तथाऽप्येतावन्मात्रं भवेदष्टौ भवन्तीति न तु यद्दशकपाल
इति । संस्कृततद्धितो ह्येषः, तद्धितार्थनिमित्तश्च समाससती च सति सामर्थ्यं भवतः ।
सामर्थ्यं चान्यनिरपेक्षत्वे भवति । सापेक्षाश्च द्वादशत्वेनाष्टत्वादय इति न द्वादशकपा-
लोऽष्टकपालादिशब्दाभिधानं यत्कं लभते । तेन स्वरूपमंकीर्तनस्यासत्त्वात्प्ररोचनमसंभ-
तरमापद्यते । न च द्वादशत्वविलक्षणोऽष्टत्वादेः कर्मोपयोगः संभवति, संख्यात्वात् । यद्यपि
चाष्टत्वमनुत्वाद्वादशत्वं मृत्यते न त्वष्टकपालमनुत्वाद्वादशकपालस्य सृष्टिः । विशेष-
णशिशोःययोरत्यन्तभेदात् । अपि चास्त्येव द्वादशत्वस्याऽऽप्तमोषा म्नुनिः 'नेमस्त्येनारिम-
न्' इति । तस्माद्द्वादशत्वेन सह विकल्पमाना गुणविधय एवैतेऽपि । सर्वं चेदं वैकल्पि-
कानेन संख्याविशिष्टवैश्वानरविधानादेकमेवोत्पत्तिवाक्यमिति न मलावले विशेषः । तस्मा-

लानां स्तुतिः परोक्षा द्वादशानाम् । प्रत्यक्षाभावे च परोक्षा स्यात् ।
तस्माद्गुणविधयः ॥ १७ ॥

गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे स्फुरनर्थकान् हि-
तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ १८ ॥ सि०

नैतदस्ति गुणविधय इति । 'गुणस्य विधानार्था एते' सन्तः पुरो-
डाशस्य कपालेषु संख्यां विदधुः । न शक्नुवन्ति यागप्रयोगस्य
विधातुम् । द्वादशकपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टकपालादयः
प्रकरणेन । तेन ते यागे न भविष्यन्ति । अपि चाष्टत्वादयः पुरोडाशे-

सामर्थ्यामिति च पूर्वप्रकृतयोर्भाष्येक्षत्वाद्देशदेवपूर्वपक्षातिदेशः । तदीयं हि सामर्थ्यम-
स्मिन्समाप्तयेऽस्ति, न च तदुक्तः परिहारः । तस्माद्भिन्नार्था इति ॥ १७ ॥

प्रकृताप्रकृते यागे तथा द्रव्येऽपि वा गुणः ।

द्रव्यं गुणवदेवं च न कथंचिद्विधीयते ॥

प्रकृते तावद्द्वादशत्वावरोधान्नाष्टत्वादयो विधीयन्ते । न च दूरस्थे, तदुपादानशब्दा-
भावात् । न च कर्मान्तरं वेवलाष्टत्वादिगुणकं संभवति । द्रव्यदेवतासंयोगप्रत्यक्षयागा-
श्रवणात् । एतेन पुरोडाशे संख्याविधिसंश्लेषाऽपि प्रत्युक्तः । तथाऽष्टकपालादि पुरोडाश-
विधानम् । न हि द्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धो यागः पुरोडाशान्तरं गृह्णाति ।
नाप्यननूदिते कर्मणि स्वशब्देनाप्रकृते पुरोडाशविधानं फलतत्साधनासंबद्धं कविदुपयु-
ज्यते । नाप्यव्यापारात्मकत्वाद्द्रव्यं विधातुं शक्यते । अत एव विश्वजिद्रादिवदपि
नाध्याहारेण फलं कल्प्यते ।

वैश्वानरपदं नापि यागायात्रानुपज्यते ।

विभक्त्यन्तरयोगित्वात् चर्तेऽस्मादनर्थकम् ॥

स्यादेतत् । वैश्वानरपदानुपद्वादष्टकपालादिद्रव्यदेवतासंबन्धविधेर्यागान्तरसिद्धिरिति ।
तन्नास्ति । प्रथमान्तेषु द्वितीयान्ताननुपद्वात् । न च विभक्तिविवरिणामः । अन्यथाऽप्युप-
पद्यमानत्वात् । यदि सनुपपन्नविपरिणामावन्तरेणाष्टत्वादिश्रवणमनर्थकं स्यात्ततः किं वा न
क्रियेत, तत्तु स्तुत्यर्थत्वेनोपपन्नतरत्वात्तानर्थकम् । तदा चानुवादत्वाद्द्विपरिणतविभक्ति-
संबन्धेऽप्यदोषः । तस्मान्न पुरोडाशविधानम् । न च द्वादशकपालेऽष्टकपालादयः पुरो-
डाशाः स्वात्मभिर्विभक्ता विद्यन्ते । अष्टत्वादिमात्रविशेषदर्शनात् । ते चाष्टत्वादयो न
योगे नापि पुरोडाशे विधीयन्त इत्युक्तम् । न चाष्टत्वादीनां द्वादशकपालेनैकवाक्यता
तत्रोपपद्यते । नानाविधेयप्रयोगजन्यशून्यार्थत्वाभावात् । न च नानाविधानां विभज्यमानानां

नैकवाक्यभूताः प्रकरणं बाधित्वा न यागस्य भविष्यन्ति । यागासं-
 वन्धे चानर्थकाः पुरोडाशसंबन्धे फलाभावात् । अर्थवादत्वेन तु वैश्वान-
 नरयागस्य स्तुतिरूपपद्यते । तस्मादर्थवादा इति ॥ १८ ॥

तच्छेषो नोपपद्यते ॥ १९ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमित्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ १९ ॥

अविभागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ २० ॥

यदा त्वष्टाकपालादिप्ररोचनार्था अनर्थका इत्यवगतं तदा लक्षणया
 द्वादशकपालस्य स्तुतिर्बैश्वानरयागप्ररोचनार्था भविष्यति । सन्ति हि द्वा-
 दशसंख्यायामष्टत्वादयः संख्याविशेषा अविमक्ताः । अतो द्वादशकपा-

साक्षात्त्वं विद्यते । यदि चैकं वाक्य भवेत्ततः सर्वविशिष्टकमायनाविधानाच्च विकल्पः
 स्यात् । अष्टत्वादीनां च गुणत्वान्न प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या पृथगनुष्ठानोपपत्तिः ।
 न च संख्यानां समुच्चयः सम्भवति । संख्यान्तरोपनननेन सर्वाभावप्रसङ्गात् । संख्यान्त-
 रानुपनननसमुच्चयस्तु द्वादशत्वेऽष्टत्वाद्यन्तर्भावात् । तथामूतानां च द्वादशत्वविधिनैव
 प्राप्तेरनुवादस्वापत्तिः । तेनैतैर्भिलैर्वाक्यैः स्वतन्वा विधीयन्त इत्यवश्यं भवताऽभ्युपगन्त-
 व्यम् । ततश्च द्वादशत्वमुत्पत्तिवाक्यशिशोमित्राणि तु वाक्यान्तरैः प्रकरणापेक्षैर्दुर्बलानि
 सन्ति न संबध्यन्ते । एवं तावद्वैश्वानरयागो बलवत्तरगुणावरोधात्तद्विधीयते ।
 अपि चाष्टत्वादयोऽपि नैवातिसोदास्तेऽपि हि पुरोडाशनैकवाक्यभूतत्वात्तैव वैश्वानरया-
 गस्य प्राप्नुवन्ति । तत्प्रकरणं बाधित्वा न तस्य भविष्यन्ति । तथा चातदुष्णाः केवल-
 पुरोडाशसंबन्धे प्रयोगे स्युरनर्थकाः । न हि तं—पुरोडाश प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति । अथ वा
 क्यमतदुष्णा इत्यत आह—न हि तं—यागमन्यावरुद्धं प्रत्यर्थवत्ताऽस्तीति ॥ १८ ॥

अष्टत्वाद्यविधानत्वाद्बुद्धेयं तत्प्ररोचना ॥ १९ ॥

तस्मादवयवद्वारं द्वादशत्वं प्ररोच्यते ॥

यद्विधेयमवधार्यते तदेव स्तोतव्यं द्वादशत्वं चात्र विधेय तस्माद्यथाकंभञ्चित्तेव
 स्तोतव्यम् । तत्सामीप्याच्च शक्यमुबन्धयष्टादिशब्दास्तदेकदेशप्रतीतिं कर्तुम् । एक-
 देशस्तुतिद्वारेण चैकदेशी स्तुतो भवति । तेनैतदुक्तं भवति, ईदृशोऽयं द्वादशकपालो
 महाभागो यस्मिन् क्रियमाणेऽष्टाकपालादयोऽपि समाविता भवन्ति ते चाष्टत्वादयो ब्रह्म-
 यज्ञसादिसिद्धिप्रशस्तास्तस्मात्प्रशस्तोऽयमिति । यत्त्वस्त्येष द्वादशत्वस्यान्या स्तुतिरिति ।
 नैष दोषः । कुतः ।

अनेकार्थत्वात्तद्विधीयते ।

तां सर्वाभेकव्युत्थेण विध्युदेशः प्रतीच्छति ॥

3 It is useless (for the simple reason that there are 8 & 6
 not been enjoined, & it is only the commendation of what has been
 that can serve the useful purpose of promulgating the law.

लानां स्तुतिः परोक्षा द्वादशानाम् । प्रत्यक्षाभावे च परोक्षा स्यात् ।
तस्माद्गुणविधयः ॥ १७ ॥

गुणस्य तु विधानार्थे तद्गुणाः प्रयोगे स्वरुनर्थकान् हि
तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ १८ ॥ सि०

नैतदस्ति गुणविधय इति । 'गुणस्य विधानार्था एते सन्तः पुरो-
डाशस्य क्रपालेषु संख्यां विदधुः । न शक्नुवन्ति यागप्रयोगस्य
विधानुम् । द्वादशक्रपालता हि यागस्य वाक्येन, अष्टाक्रपालादयः
प्रकरणेन । तेन ते यागे न भविष्यन्ति । अपि चाष्टत्वादयः पुरोडाशै-

त्सामर्थ्यमिति च पूर्वप्रकृत्ययोग्यापेक्षत्वाद्द्वैश्वदेवपूर्वपक्षातिदेश । तदीयं हि सामर्थ्यम्-
स्मिन्सामान्नायेऽस्ति, न च तदुक्तः परिहारः । तस्माद्विधानार्था इति ॥ १७ ॥

प्रकृताप्रकृते यागे तथा द्रव्येऽपि वा गुणः ।

ननकृत्वेन पूतादिरष्टत्वादीनि कारणम् ।

तेषां कारयितृत्वाद्वा पूतादेः कारणाभिधा ॥

यदुक्तं द्वादशत्वावरोधादनर्थकमष्टत्वादिविधानं स्तवनं चेति । तन्नानर्थकम् । नित्यं
हि द्वादशक्रपालता । यस्तु गुणफलानि ब्रह्मवर्चसादीनि प्रार्थयते तस्याष्टत्वादीनि द्वाद-
शत्वोपमर्देन निवेश्यन्ते । तथा हि—

पुरुषार्थसमासत्तेः काम्य नित्यस्य बाधकम् ।

विशेषतश्च सामान्ये पूर्वप्राप्ते प्रवर्तनात् ॥

पुरुषार्थसिद्धयर्थो हि सर्वं प्रयास इति तत्प्रत्यासन्न वस्तु बलीयो भवति । दूरे च
द्वादशत्वं पुरुषार्थस्य तत्साधनयागद्रव्यसंस्कारार्थक्रपालपरिच्छेदात् । अष्टत्वादयस्तु
तदाश्रिताः सन्तः साक्षाद् ब्रह्मवर्चसादि साधयन्तीति प्रत्यासत्तेर्बलीयासो भवन्ति ।
तस्मादर्धवन्त इति । ननु च—

ब्रह्मवर्चसयोगादि फलत्वेन यदीष्यते ।

स्तुत्यभावाद्द्विधिः केन वर्तमानापदेशिनाम् ॥

तत्र केचिदाहुः । औदुम्बराधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनात्र प्रत्यवस्थानमिति । तत्र
। युक्तम् । तत्रैव दत्तोत्तरत्वात् । अतोऽयमभिप्रायः । 'पूत एव स तेजस्वी' इत्यादिना
फलमुच्यते । 'माययैवेनम्' इत्यादिऽनुते प्रात्यात्मिणो विधिः । 'यदष्टाक्रपाल'
इत्यादिभिः सार्थपादौ प्रत्येय विहितानां यथासंभवेन पूत एतेत्यादिभिः फलसंबन्धः
क्रियते ॥ २१ ॥

नैकवाक्यभूताः परिकरणं वाधिस्वात् न यागस्य भविष्यन्ति । यागासं-
बन्धे त्वानर्थकाः पुरोडाशसंबन्धे फलाभावात् । अर्थवादत्वेन तु वैश्वान-
नरयागस्य स्तुतिरूपपद्यते । तस्मादर्थवादा इति ॥ १८ ॥

तच्छेषो नोपपद्यते ॥ १९ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यमित्याभाषान्तं सूत्रम् ॥ १९ ॥

अविभागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥ २० ॥

यदा त्वष्टाकपालादिपुरोचनार्था अनर्थका इत्यवगतं तदा लक्षणया
द्वादशकपालस्य स्तुतिर्बैश्वानरयागमरोचनार्था भविष्यति । सन्ति हि द्वां-
दशसंख्यायामष्टत्वादयः संख्याविशेषा अविभक्ताः । अतो द्वादशकपां-

साक्षाद्भवं विद्यते । यदि चेत् वाक्यं भवेत्ततः सर्वविशिष्टकामवनाविधानात् विकल्पः
स्यात् । अष्टत्वादीनां च गुणत्वात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या पृथगनुष्ठानोपपत्तिः ।
न च संख्यानां समुच्चयः संभवति । संख्यास्तरोपगतत्वेन सर्वाभावप्रसङ्गात् । संख्यान्त-
त्विष्टमैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति तेनेन्द्रियावी । यस्माज्जगत्येवास्मिन्
पशून् दधाति तेन पशुमानिति । ततः कामाय विप्रयोऽसंभवन्तो यद्य-
र्थवादा अपि न भवेद्युरानर्थक्यमेवैषां स्यात् । तस्मादकारणं ब्रह्मवर्च-

वाक्यानि यावदर्थं स्युर्गुणेभ्यः फलकल्पने ।

एकोपक्रमसंहारादेकं चेदं प्रतीयते ॥

पुत्रे जाते द्वादशकपालमिति यदेवोपक्रान्तं तदेवाष्टत्वादीनामन्ते ' यद्द्वादशकपालो
भवति ' इति ' यस्मिन् जात एताम् ' इति चोपसंहियमाणं पश्यामः । तावति च
नाष्टत्वादयः पृथग् भवितुं लभन्ते तदेकवाक्यता च न स्तुत्या विनोपपद्यते । अर्थान्त-
रपरतायामानपेक्षयात् । यदि हि कर्तृसंबन्धीन्येतानि भवेयुस्ततस्तस्य कारणानि प्रयोज-
कानि स्युः । वैश्वानरसंबन्धीनि त्वेतानि । तस्माद्गुणार्थोऽन्यासंभवादिति स्तुत्यर्थो
विधीयते । पूत एव स इत्येवमादीनां च तच्छब्दयुक्तानां यस्मिन् जात इत्यनेनापे-
क्षितत्वात् पूर्वैः सह फलत्वेन संबन्धः । न चात्रानुपयोगो येन बलादाच्छिन्नं नथिरन् ।
न चाष्टत्वादिब्रह्मवर्चसादीनामेभिर्विभागो संबन्धः । यत्र तु विभागो ' गायत्र्यैवेनम् '
इत्यादौ तत्र स्तुतित्वमभ्युपगतमेव । अनो या नाम पूत इत्येवमादीनां फलकल्पना
सा यागमेव प्रति नाष्टत्वादीन् । प्रथमोपनिषाते तु यागस्यापि स्तुतिरेव । एवं काम-
काररहितत्वेन फलविध्यस्वरूपत्वात् । एतैरेव न्युपमाने यद्दशकपाल इत्यादीनामुपप-

सत्त्वादयोऽष्टत्वादीनाम् । तस्मादष्टत्वादयोऽर्थवादा इति ॥ २२ ॥

[१२] तत्सिद्धिः ॥

यजमानः प्रस्तरः, यजमान एककपाल इत्यादि समाम्नायते । तत्र सदेहः । किं यजमानः प्रस्तर इत्येष गुणविधिः, किमर्थवाद इति । तथा यजमान एककपाल इति । किं तावत्प्राप्तम् । गुणविधिरिति ।

स्वर्थता । तस्मान्न गुणविधय इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

(इति वैश्वानरेष्टचधिकरणम् ॥ ११ ॥)

तत्सिद्धिः । अर्थवादप्रसङ्गात्तदुपकारिगुणवादाविधितल्लक्षणं तत्र नोक्तमिदानीमभिधीयते । ननु च तत्रैव 'रूपार्थायाद्' 'दूरभूयम्त्वात्' इति निमित्तं कथितम् । सत्यं कथितम्, न तु लक्षणत्वेन । नथ तर्हि, इह सिद्धं तत्रोदाहृतार्थवादलक्ष्यविषयव्यवहारार्थं नीतम् । अत्र तु सर्वगौणवृत्तीनां लक्षणमुच्यते । ननु च सहचरणस्थानादीन्वन्यान्यप्यक्षपादप्रभृतिभिर्गौणनिमित्तान्युक्तानि । लोके च दृश्यते यद्यी प्रवेशय, मध्या क्रोशन्ति, अथ सहस्रेणामुक्ते राजा जित इति । तान्युपसहर्तयानि । लिङ्गसमवायेनैवोपसहृतानीति केचित् । छत्रिसमवेतेतरप्रत्ययवद्धि यष्टिसहचरितादिप्रत्ययो भवति । अथ वा गौण्यावृत्तेरिह निमित्तमभिधीयते न लक्षणाया । किं चानयोर्भेदोऽप्यस्ति । वादमस्ति । कुत—

अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेऽप्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगादवृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

तत्र यथैवाऽऽहृतिवचनं शब्दस्तत्सहचरिता व्यक्तिं लक्षयति तथैव यष्टिमध्याश्चाद्यन्तत्सवद्धपुरूपलक्षणार्था भवन्ति । अग्निर्माणवक इति तु नाग्नित्वाविनाभावेन माणवकं प्रतीयते । किं तर्हि—

वह्निस्त्वलक्षितादर्थार्थत्वात्पैङ्गुल्यादि गम्यते ।

तेन माणवके बुद्धि साहचर्यादुपजायते ॥

सर्वत्र च तत्सिद्धिकरादावियमेव प्रस्तरप्रभृता यजमानादिशब्दानां वृत्तिरिति त उदाहृता । अत्रापि च सामानाधिकरण्यादेकतरम्य नामधेयत्व, निमित्ताभावाद्नेकशक्तिरूपनामयाच्च तदनुपपत्त्या कार्यलक्षणाद्वार प्रयोजनवत्तरत्वेन गुणविधित्व, अशस्तेर्वा तन्मभवत्तदर्थवादात्स्वमिति त्रय एव पत्ता । तत्र गुणविधेवादी मन्यते । न वा

१ तत्सिद्धिवाच्य इति गुणाधेया इत्यतस्त्वैकमूत्रत्वेऽपि भाष्ये प्रत्येकं प्रथमान्तमत्रोपन्यासीत्यारम्भार्थं कथं इति न विज्ञेयते । २ तै० सू० (२-६-५) । ३ जै० सू० (१-२-१)

क्रिमेवं भविष्यति एवमपूर्वमर्थं विधास्यति । इतरथाऽथेवाद्दोऽनयेकः
 स्यात् । अर्थवचनं च न्यास्यम् । तस्माद् विधिः । नैतदेवम् । यदि
 विधिः स्यात्प्रस्तरकार्ये यजमानो नियम्येत । यजमानकार्ये वा प्रस्तरः ।
 प्रस्तरे जुहुमासादयति, सर्वा वा स्रुच इति यजमाने जुहुरासायेन सर्वा
 वा स्रुच इति । तथा सति न याजमानं शक्यते कर्तुम्, दक्षिणतो ब्रह्म-
 यजमानावासाते कर्मणः क्रियमाणस्य, इति । न च प्रस्तरो याजमानं
 शक्नोति कर्तुम् । तथा यदि यजमान एककपालकार्ये विनियुज्येत
 सर्वद्रुतः क्रियेत । तत्र सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात् । न चैककपालो याज-
 मानं शक्नोति कर्तुम् । तस्मान्न विधिः । विध्यन्तरं चास्ति प्रस्तरमुत्तरं
 वहिपः सादयति, एककपाल सर्वद्रुतं करोति, इति । तस्मादपि न
 विधिः । किं तर्हि । अर्थवादः । यजमानो ज्ञायत एव प्रस्तर एकक-
 पाल इति च ^{The sacrificer is to be known as the form - female - & the}
^{cake baked upon the pan.}

कथं पुनरनयोः सामानाधिकरण्यां ज्ञायते । न हि प्रस्तर एकक-
 पालो वा यजमानः । न च यजमान एकस्मिन् कपाले संस्कृतः पुरो-
 दाशः, प्रथमो वा कुशमुष्टिल्लः । कथं परशब्दः परत्र वर्तते, किमर्थं
 वा ज्ञायमानस्य संकीर्तनामिति । उच्यते । ज्ञायमानः संकीर्त्यते स्तोतुम् ।
 प्रस्तर उच्यते वहिपः सादयितव्यो यजमानत्वात् । तथा यजमान
 एककपालः सर्वद्रुतः कर्तव्यः स्वर्गं आहवनीयस्तत्र प्रतिष्ठापितो
 भवति, इति । ^{The form baked on the next upon the Baker grass}
^{the sacrificer (who is the most important person)}

कथं परत्र वर्तते परशब्द इति । गुणवादस्तु । गुणादिप वादः ।
^{fundation the meaning of the text - the sacrificer on the cake baked upon it}
^{and the sacrificer on the single relation of the sacrificer as the sacrificer}
 चित्प्रस्तरयजमानयोरितरतरसामिन्याहारणं स्तुतिः प्रतीयते । न च स्तोत्रमपि पर-
 शब्दः परत्र वर्तते । न च प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति । न च प्रवृत्तस्य प्रयोजनमन्यत्का-
 र्यलक्षणात् । तस्मात् 'यो होता सोऽध्वर्युः' इत्यादिवदन्यतरः कार्यलक्षणार्थः । तत्रापि
 'मुह्यं वा पूर्वचोदनात्' इति यजमानशब्दः स्वार्थवृत्तः प्रस्तरशब्दः सुम्भारणादि-
 कार्यलक्षणार्थ इति गुणाविधिः । अत्रोच्यते-

न तावत्कार्ययोगित्वमेकस्याप्युपपद्यते ।

विरोधाद्यजमानस्य प्रस्तरादेरचोदना ॥

एककपालयन् 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति यजमाने प्राहियमाणे सर्वतन्त्राविलो-
 पप्रसङ्गः । तस्मादेकवाक्यगतोत्तरसादनसर्वदोषविधिवन्तुत्यर्थः संवादः । कथं पुनः पर-

३५

(Sacrifice, grass bundle, Fire)

यथमगुणवचनो गुणं ब्रूयात् । स्वार्थाभिधानेनेति ब्रूमः । सर्व एवैते
 गौणाः शब्दा न स्वार्थं हित्वा गुणेषु वर्तन्ते । प्रसिद्धहानिर्हि तथा
 स्यादप्रसिद्धरूपना च । न च सर्वे गुणसमुदायवचनाः । गुणही-
 नेऽपि दर्शनात् । अप्रसिद्धकार्यपि हि कदाचिद्रोगेणोपहतः सिद्धाः पुत्रः
 सिंह एव । २ समुदायवाची च नावयथे प्रवर्तितुमर्हति । सर्वसिद्धव्य-
 क्तिषु यत्सामान्यं तद्वचनः शब्द इति स्थितो न्यायः प्रत्युदाध्रियेत । न

1 The word does not denote a group of things as it would to denote a fact of that group

शब्दस्य परत्र सामानाधिकरण्यम् । किंभाकारा वा स्तुतिरिति । यजमानो हि सर्वा-
 म्यर्हितमत्तदशत्वाद्बर्हिष उपरि प्रन्तर सादयितव्य । स्वर्गत्वेन सस्तुते चाऽऽहवर्नये
 सकले यजमान आरोपितो भवत्येकपाळेनाखण्डितेनेति स्तुतिः । गुणाश्च शब्दवृत्ति ।
 यथमगुणवचन इति—वाचकत्वमभ्युपेत मन्वानस्य प्रश्न । सिद्धान्तस्तु, अजहै-
 त्स्वार्था सर्वा शब्दप्रवृत्तय पूर्वशक्त्यनुसारसमवे शक्त्यन्तररूपने प्रमाणाभावात् ।
 सभविष्यति चात्र सिंहत्वावगत यक्त्युपम्भापितप्रसिद्धकारित्वाद्यनेकधर्मप्रत्ययादेवदत्तप्र-
 त्यय इति पूर्वव शक्तिनिमित्तमिति न सशयहेतुत्वेन व्यवहारोच्छेदकारणं प्रसिद्धहाना-
 प्रसिद्धरूपनमाश्रयणीयम् । अन्येषां तु दर्शनं सर्व एव हि सिंहादिशब्दा जातिगुणक्रिया-
 समुदायवाचिन समन्वयार्थसमवे देवदत्तादिषु कतिपयगुणक्रियायोगादुपचर्यन्त इति ।
 तत्राभिधीयते—

समुदायार्थवाचित्वे नैकदेशे भवेदिति ।

शतशब्दात् पञ्चाशन्मुख्यरूपेण गम्यते ॥

भवति तु जानिमात्रे दृष्टे सर्वक्रियागुणप्रत्ययान्तमयेऽपि प्रयोग । प्रत्ययश्च मुख्यारम्भ
 नैव न देवदत्तादिविषय सिंहशब्दादुपचरित । सामान्यवाचिता चाऽऽष्टत्यधिकरणासिद्धा

१ भाष्येऽधिकरण इति शब्द । २ किमर्थं इति प्रश्नोत्तरभाष्ये विषयसंबन्धविन्तोपक्रमेण
 एकस्य स्तुतिप्रकारस्याप्युपमिष मत्वा स्तुतिप्रकारप्रभिविद्यतया व्यावष्टे—किमाहारेत्यादिना ।
 ३ अहवर्नयाया इति—न कदापि शब्द स्वमर्थे मायु शक्तिरिति किमह । इदं च 'सर्व एवैते गौणा'
 इत्यादिमध्यस्य, प्रसिद्धापरिहासिताप्रसिद्धव्यवधि चकारपरात्तमीचीलभणदिराकरणपरस्य व्या-
 ष्यस्यैव बहिर्लक्ष्यम् । ४ पदस्य, समुदायवाचिन पदस्य लक्षणैर्देशशक्तिव्यवहारस्य लक्षण-
 स्यैव, 'न च सर्वे समुदायवचन' इति भाष्ये लक्षणैर्देशशक्तिव्यवहारस्यैव—अपवा विरयादिना ।

चासति सिंहे परिकल्पनया भवते । कल्पनाया अशक्यत्वात् । कथं तु स्वार्थाभिधानेन प्रत्ययव्यवस्थेति चेत् । अर्थसंबन्धात् । सिंह-इति-निर्ज्ञायते प्रसङ्गकारिता तत्र प्रायेणेति प्रसङ्गकारीति गम्यते, अर्थ-प्रत्ययसामर्थ्यात् । यो हि भ्रम्यते प्रसङ्गकारिणं प्रत्यागयेयमिति स यादि सिंहशब्दमुच्चारयति सिध्यत्यस्याभिप्रेतम् । सिंहार्थः प्रतीतः

भाष्ये । क्रियागुणानां चाऽऽनन्त्यान् शक्यः प्रतिव्यक्ति संबन्धोऽनुभवितुम् ।

एकस्यामेव च व्यक्तौ बाल्यादिषु गुणक्रियाः ।

अन्याश्चान्याश्च शक्यन्ते नामिधातुमसंगते ॥

न चासामान्यात् सामान्यं शक्यते कल्पयितुं आत्यन्तरेऽपि क्वचित्कासोचित्स-
द्भावात् ।

तत्र सिंहत्वमेवाऽऽसां व्यवच्छेदकरं भवेत् ।

तत्रानभिहितं नैवमुक्तं चेन्नान्यवाचिता ॥

न ह्यनभिहितं सिंहत्वं गुणक्रियाणां व्यवच्छेदकरं भवति । अप्रतीतिः । अभिहितं चेत्तु प्रत्ययादेवाशेषगुणक्रियावगमादाभिधानशक्यत्ववसाय इति समुदायवाचिनामेकदेशेषु न गौणत्वसंभवः । कौशित्युनराह-समारोपिततद्भावो गौण इति । तस्यैतन्मतम् । न कथंचन परशब्दस्तथा ज्ञात्वा स्वनिबन्धनभूतया विनाऽत्यन्तानभिधेयक्रियागुणमात्रद्वारेणान्यत्र वर्तितुमर्हति । न च सिंहशब्देनाप्रवर्तमानेन सिंहो देवदत्त इति सामानाधिकरण्याप्रयोगो घटते । कथं तर्हि—

अर्थेऽप्यन्तरात्मानमध्यारोप्योपपादितम् ।

वाच्यमासाद्य शब्दानां स्वयमेव प्रवर्तनम् ॥

सिंहादिसिंहशक्रियागुणदर्शनेन हि देवदत्तादयः सामन्त्यपरिकल्पनया सारूप्यमा-
पद्यन्ते । ततश्च स्वार्थ एव शब्दः प्रयुज्यते । न चैतावता मुख्यप्रसङ्गोऽर्थस्य, अघ्यारो-
पितत्वात् । यत्र तु स एवार्थो न समारोप्यते तत्र मुख्य इत्यदोषः । तत्रेदमुच्यते । नैतत्क-
ल्पनाया अशक्यत्वात् । तथा हि—

असंकीर्णत्वमात्रं सद्भूतुपस्त्वन्तरात्मना ।

आरोप्यनेऽभिधानार्थं कथं न भ्रान्तिवर्जितैः ॥

१ अघ्यारोपितायेकचित्त्वस्त्वपरिच्छेदक्षणदूपणार्थमन्यद्राप्यं, 'नचासति सिंह' इति, तद्व्याख्या-
स्वति—कश्चित्पुनरित्यादिना ।

यदा तावद्भ्रान्त्या मृगत्वण्याया तोयमन्यारोप्य शब्द प्रयुङ्क्ते, तत्रोभयोर्मुह्ययार्था
 ध्यवसानरूपेण तोयप्रतीतिर्भ्रान्तिमुत्पद्यत्वम् । अथापि वक्तुं विवेकी सन्नितरवचनार्थे
 प्रयुङ्क्ते, श्रोता च न त्रिविङ्क्ते, तदाऽप्येकस्य विवेकेनान्यारोपानावादितरम्यान्या-
 ध्यवसानाद्यैकमपि प्रति गौणत्वोपपत्तिः । यदा तु द्वावप्यभ्रान्तौ तत्रोभयोः सादृश्या-
 दिनिमित्तान्तर्णीतवत्त्वार्थाध्यवसानादारोपामात्र । तथा हि—

द्वावपि प्रतिपद्येते सिंहपुमोर्विविक्तताम् ।

नाद्यवारोपधितु शक्तिर्भेदेकस्यापि विद्यते ॥

यथैव ह्यमदृशानामर्थात्ता त्रिष्वधुरादीनां न क्वचिदपि प्रतीत्यभावात्परम्पराध्या-
 रोपणमेव सदृशानामपि विवेकज्ञानेनोपपद्यते । न ह्यर्थाध्यवसानादन्यादृशं नाम ज्ञानं
 व्यवहाराद्भवतीति । किं च—

शब्द एव यदा तावदनिमित्तो न वर्तते ।

बुद्धिदुर्लभित्वा तत्र भवेन्नविषया कथम् ॥

न चार्थरहिता बुद्धिरात्माकारमात्रमनुभवन्ती जायत इत्युक्तं शून्यवादे । अपि च—

पूर्वानुभूत एवार्थं स्मर्यते प्रथमं पदात् ।

तेन मुह्ये प्रतीतेऽर्थे ह्यारोपो भविष्यति ॥

सर्वेषां तावदयं गौणमुन्मथविभागं श्रोतृणामर्थविशेषावधारणे न्याप्रियते । ते च पद-
 वेत्तयामन्यारोपिनस्वार्थवृत्त्येव सिंहादिपदमध्यवसायं देवदत्तादिपदसामानाधिकरण्या-
 न्ययानुपपत्त्या गौणतां कल्पयन्ति । तत्र चैषां स्वयमनारोप्यैव सिंहत्व तत्सादृश्यादिप्र-
 तीतिर्भवति । सा च किं शब्दादर्थार्थादित्यन्विच्छनामन्वयतिरेकाभ्यामाहृत्यधिकर-
 णन्यायेनार्थादिनि निश्चयो जायते । कथम्—

मिहशब्दे ह्यनुत्तेऽपि मिहार्थात्सदृशो मतिः ।

जायते न त्वनुत्तेऽर्थे मिहशब्दे धृतेऽपि न ॥

तस्माद्गुणप्रवृत्तिप्रयोजनो गौण इत्येव लक्षणं न्याय्यं नान्यथा । नन्वेवं सति खपु-
ष्पादीनां स्वार्थाविनाभूतगुणामावाद्गौणप्रयोगाभावप्रसङ्गः, साख्यादिकल्पितप्रधानादिनि-
षेधे च बौद्ध्यादौर्विनाऽध्यारोपेण प्रयोगासंभवोऽन्युपगते हि प्रतिषेधानर्थक्यमन्युपगते
तद्विरोधः स्यादध्यारोपितनिषेधे त्वदोष इति । अत्रामिधीयते । तत्रैवायं दोषः । कुतः—

अध्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि ।

प्रज्ञातगुणसत्ताकमन्यारोप्येत वा न वा ॥

यत्तावत्खपुष्पस्थानीय आत्मा, खपुष्पं भवत्सिद्धान्त इत्यादिप्रयोगः । तत्र कतरस्त-
पुष्पमन्यत्वया सिंहत्ववदवधारितं यदध्यारोप्येत तेन खपुष्पस्वरूपमेव तावदध्यारोपा-
त्मकमन्युपगन्तव्यं न चैतस्य लोके गौणत्वप्रतीतिर्मुख्यार्थान्तराभावात् । प्रथम-
प्रतीतत्वाद्धि खपुष्पादिस्वरूपं न मुख्यत्वादपैति । कथममतो मुख्यत्वमिति चेत्,
सुख्यमिदं गौणत्वेऽपि । यत्र त्वन्यारोप्यते स गौणः, न योऽन्यारोप्यते खपुष्पं वाऽऽ-
रोप्यमाणं विषयान्तराभावात्स्वयमेवाध्यारोप्यते वा तत्रैतत्स्यात् । विद्यमानवटादिरूपे
तत्रान्यारोप्यते न गौणत्वमिति । तदयुक्तं, खपुष्पादौ सद्रूपप्रत्ययानुत्पादात् । अवश्यं
हि यादृक्संबन्धकालेऽर्थोऽनुभूततादृगुत्तरकाळं ग्रहीतव्यम् । न च शशविषाणाद्यर्थः स-
द्रूपेणानुभूतपूर्वः, न चार्थान्तरसद्रूपग्रहणेन खपुष्पादेः संबन्धो गृह्यते ययोस्तद्वयवयो-
रर्थसंबन्धोऽनुभूतस्तयोर्नैव गौणत्वं मुख्यात्मनाऽवबोध्यात् । कथं तर्हि शशविषाणं
नास्तीत्युच्यते यदि तत्सद्रूपेण न प्रतीतपूर्वं सद्रूपप्रतीतस्य वा कथमन्यन्तप्रतिषेधो-
पपत्तिः । पश्य—

अन्यत्र ज्ञातसद्भावः पदार्थोऽन्यत्र वार्यते ।

न त्वेकैव सद्रूपमसद्रूपं च गम्यते ॥

तेनैवाध्यारोप्यत इति चेत्, नान्यारोप्यस्याप्येवमेव प्रदेशान्तरसद्भावाधीन-
त्वात् । न चान्यसद्भावेनान्यस्याध्यारोपः सिंयति, अर्त्संबन्धात् । कथमूपरसद्भावेन
तोयरूपाध्यारोप इति चेत् । प्रदेशान्तरे तोयसद्भावप्रतीतेर्वैषम्यम् । कथं तर्हि शशवि-
षाणं नास्तीति प्रयोगः । पूर्वैर्गैवाभावेऽवगते नाम्निशब्दोऽनुवादक इति केचित् ।

१ परपरिवरिपतानां गौणीवृत्तिरक्षणानां वेदाप्रामाण्याप्रतिपादकत्वेऽपि चास्मदभिमतत्वेति
निष्कलं लक्षणमाह—तस्मादेत्यादिना । तस्मात्—गुणयोगनिमित्तात्वा- शब्दप्रवृत्तेर्गौणत्वेनेष्टत्वात् ।
गुणानां स्वभावसंज्ञादिवृत्तिप्रमाणं, देवदत्तादिरुपार्थान्तरे, प्रवृत्ति—योग, प्रयोगनं—शब्दप्र-
वृत्तौ निमित्तं यस्य शब्दस्य स गौण इत्यर्थः । तत्त्वं तु, स्वयमानन्तात्विधर्मवच्छान्यारोपितत्वान्यत-
रसंबन्धेन स्वतन्त्रवृत्तिप्रमंवरवं गौणीरक्षणं विज्ञेयम् ।

प्रसवकारीति संबन्धादितरमर्थं प्रत्याययति । एवं स्वार्थाभिधानेन तद्गुणसंबन्धः प्रतीयते ।

इह तु यजमानः प्रस्तरः, यजमान एककपाल इति कीदृशो गुणसंबन्धः प्रतीयते । तत्सिद्धिकर इति । सर्वो ह्यात्मनः कार्यसिद्धिं करोति । अन्योऽपि यस्तस्य कार्यसिद्धिं करोति स तस्मिन्नुच्चरिते हृदयमागच्छति । यथा राजा पक्षिगणक इति । पक्षिगणको राज्ञः कार्यं साधयति । स राजशब्द उच्चरिते प्रतीयते । एवमिहापि यजमा-

अथ वा सामान्येन प्रागभावादिषु नास्तिशब्द प्रवर्तमान शशविषाणशब्देन विशेष्यते न शशविषाणमन्यभिचारात्तेनेत्यदोष । अथ वा येनावयवार्थो गृहीतौ समासाच्च राजपुरुषादिवत्सामान्यतो दृष्टेन पठ्यर्थस्मृति प्रसक्ता, न च कदाचिच्छश शृङ्गरहितत्वेनावधारितपूर्वस्तस्यैतत्ससर्गानुसंधानं वार्यते । अथ वा विनैव समासेन शशमधिकरणत्वेन निर्दिश्य विषाण च गवादिगत विनैवाध्यारोपेणानयो संबन्धो नास्तीति कथिते तेनैवानुभूतसंबन्धस्य शशविषाणशब्दन्तमेवाभाव गमयिष्यति । अथ वा शशमूर्धवार्तिनाशृपिन्यवयवानामुपर्युपरि चीयमानाना दृढदीर्घसनिवेशरूपेण परिणताना नीचैर्वृत्ताकारेण यदवस्थानं सोऽस्य वाक्यम्याध्यासमन्तरेणोक्तविषयं संभवतीत्यविरोधः । तथा चाऽऽह—

या निषेधा क्रियामाहुर्न यातीत्येवमादय ।
तिष्ठतीत्यादिभि संव वस्तुरूपा प्रतीयते ॥

तेन लब्धमुख्यार्थानां शशविषाणादीनामन्यत्रापि प्रसिद्धार्थान्यथास्यायिन्यर्थे सिद्धौ गौणप्रयोगः । तत्र तु मुख्याभावात् दूरीभूतो गौणः । यदि च स्वार्थ एव गौणता ततोऽर्थान्तरेणैव वृत्तरत्यन्ताभाव म्यात् । न ह्यशिशब्दो माणवके गौणीभूतस्तद्द्वारेण पुनरन्यत्र गौणता प्रतिपद्यते तथा च वक्ष्यति 'न प्रतिनिधौ समत्वात्' इति । येऽपि प्रधानत्वादीनां प्रतिषेधान्तेऽपि नान्यारोपनिमित्ता । किं तर्हि—

परमाणुशरीरादिशरणात्मादिवादिभि ।
ततोऽन्यादृक् प्रधानात्मरूपं नाम्तीति वष्यते ॥

प्रधानादिशब्दा जगत्कारणादिविषयान्तेष्वेव बाह्यादिभि परमाण्वाद्यात्मकारणाभ्युपगमात् । शरीरमतानाद्यात्मकारणत्वाच्च तद्व्यतिरिक्तकारणान्निषेध क्रियते, पर

मनुष्याणाम्, गावः पशूनाम् । एवमुक्ते सत्येकस्मिन्नेवंजातीयक्रे विज्ञातेऽ-
न्योऽपि तज्जातीयसो हृदयमागच्छति । तस्मादर्धवादाः ।

सारूप्यम् ।

यजमानो यूपः, आदिर्त्यो यूप इत्यादि श्रूयते । तत्र गुणविधिः,
अर्थवादः, इति संदेहः । अर्थवत्त्वाद् गुणविधिः । अस्यवत्त्वाद् यूप-
कार्यसाधने यजमानस्य, यजमानकार्यसाधने वा यूपस्य विध्यन्तरभा-
वाच्च न विधिः । विधिस्तुत्वर्थ संवादः । गुणवादात् सामानाधिकर-
ण्यम् । को गुणः, सारूप्यम् । किं सारूप्यम्, ऊर्ध्वता, तेजस्वित्वा
च । तस्मादेवंजातीयता अर्थवादः ।

प्रशंसा ।

अपंगवो वा ऋषे गोऽन्वेभ्यः पशवो गोभद्राः, अपङ्गो वा एष ^(in saampradanta 2018)
योऽसामा, असर्गं वा एतद् एतच्छब्दोपमम्, इति श्रूयते । तत्र विध्यर्थ-
वादसंदेहे अर्थवत्त्वादिष्व इति प्राप्ते । अभिधीयते । यदि विध्यर्थो भ-

वति । ज्ञानिरिति चात्र नमोपादान विवक्षित, यद्यपि च तथा वाच्य नाम्नि तथाऽप्य-
र्थवादान्तरे नयोक्तत्वादित् तच्छब्दनिमित्तता प्रतिपत्स्यते ।

सारूप्यम् । ननु सर्वत्रैव सारूप्यनिमित्त गौणत्वम् । सत्यमेवम् । इह तु चक्षुर्मा-
दशब्दविवक्षया पृथगुपादानम् । चाक्षुष हि यूपस्योर्ध्वत्वपञ्जननिमित्तं च तेजस्वित्व
तद्दूशरेण यजमानादित्यशब्दाभ्यां श्रूयते । यजमानस्य हि पशुधारणे विनियुक्तस्य
निवृत्तस्य च स्वपदान्तरविरोधे । सत्त्वरदमेस्त्वज्ञानयमेव यूपकार्यमापाद्यम् । यदि च
कश्चित्प्रशंसितयादाहप्रतिवृत्तिमुपादद्यात्तस्यापि गौणतावतिविधिविषया म्यात्तद्वरं स्तुतावेव
तत्राश्रयणमित्यविहितं स्यात् ।

प्रशंसा । ननु सर्वत्र प्रशंसानिमित्तत्वं गुणवादस्योक्तम् । सत्य, फलमन्यत्र गुण-
वादस्य प्रशंसा । अत्र तु गुणसारूप्यादिवत्त्ववृत्तिनिमित्तम् । कथमिति चेत्—

गवाध्यादिगता पूर्वपवादाय प्रशंसनाम् ।

चेयुः, गोअश्वा एव पशवः स्युः, सामवानेव यज्ञः, छन्दोमवदेव सत्रम् । अन्येषां पशूनां यज्ञानां सत्राणां चोत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । विध्यन्तरं च नावकल्पेत । अतः स्तुत्यर्थं संवादः । गोऽश्वान् प्रशंसितुमन्येषां पशूनां निन्दा । सामवतः प्रशंसितुमसाम्नां निन्दा । छन्दोमवन्ति प्रशंसितुमच्छन्दोमकानि निन्दन्ते । यथा, यदष्टुतमभोजनं तत् । यन्मलिनमवासस्तादिति ।

भूमा ।

Places of Sacrifices

सृष्टीरूपदधाति इति श्रूयते । तत्र गुणविधिरर्थवाद इति संदेहे, अपूर्वत्वाद् विधिरिति प्राप्ते । उच्यते । यदि विधिः, सृष्टिमन्त्रका उप-
दधातीष्टका इत्यर्थः । तत्र नेष्टकानां विशेषः कश्चिदाश्रीयते, एवंरूपाः
सृष्टिमन्त्रकां नैवंरूपा इति । तत्र सर्वासां सृष्टिलिङ्गा मन्त्राः प्राप्नुयुः ।
अन्येषामसंयुक्तानां मन्त्राणामानर्थक्यं स्यात् । तस्मादनुवादो मन्त्र-

गुण्यार्थत्यागः, 'पशवो गोअश्वा' इति च पुनरुपादानमनर्थकम् । न च पशुत्वैकार्थसम्-
वायिनः क्रियागुणाः शक्याः प्रविवेक्तुम् । अथ गवाश्वांसमवायिनो विशेषाः प्रतिपिध्ये-
रन्, एवमपि मन्दं फलम् । अन्यशब्देनैव च तावानर्थः सिद्ध इत्यनर्थकम् । अवश्यं
चोत्तरपदेन प्रतिपेध्येऽपि प्रथममुपात्तेन तत्रानुवर्तितव्यं, विषयरहितप्रतिपेधासंभवात् ।
न च प्रशस्तत्वादन्वदुपादीयमानमुपयुज्यते । शक्नुवन्ति च गवाश्वादिंसंभवात्तदन्तं प्राशस्त्यं
गमयितुम् । यद्यप्यप्रशस्तत्वमपि शक्नुवन्ति तथाऽपि प्रक्रमापेक्षया तदिहानाकाङ्क्षि-
तमिति प्राशस्त्यमेव निषिध्यते । तत्प्रतिपेक्षमात्रमपि च नैवौपयिकमिति तद्द्वारेणा-
न्येषां प्रशस्ततरत्वं कथ्यते । एतदुक्तं भवति । गवाश्वादीनपेक्ष्य नैवान्यस्य प्राशस्त्यं
विद्यत इत्येवमन्यगतप्रशंसानिमित्तः प्रतिपेक्षः । सा चेह प्रथमतरमाश्रितेत्यनन्यप्रयोजन-
तया पश्चादवगम्यते । अन्यत्र पुनरुत्तरकालमेवैषा भवन्ती निमित्तत्वेनोच्यते ।

भूमा । यदि 'सृष्टीरूपदधाति' इत्याख्यातप्रत्ययबलाद्विधिराश्रीयते तत्र न जात्या धर्म-
विशेषेण वा काश्चिदिष्टकाः सृष्टयो नामान्याम्यो विलक्षणा विज्ञायन्ते, या एवंविधा-
ङ्गैर्मन्त्रैरुपधीयन्ते ता एव सृष्टयः, तत्रोपधानमात्रमुद्दिश्य मन्त्रेषु निधीयमानेषु सकलव्याप्तेः
प्रत्यक्षवचनाविनिष्कलिङ्गप्रकरणविनियोज्यमन्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्यात्प्रकरणपाठादेव
सर्वत्र मन्त्रेषु प्राप्तेःकदेशानुवादः सृष्ट्यभिधाननिमित्तार्थवादार्थः । अत्र चोदयन्ति ।
चयनचोदनवैषोपधानस्य प्राप्तत्वाल्लिङ्गप्रकरणानुमितया च श्रुत्या मन्त्रप्राप्तेः प्रदेशान्त-

समाप्तानात्प्राप्तानामुपधानमन्त्राणाम् । सृष्टीनासृष्टिपुसर्वातीर्तनसर्जनार्थ
 वादार्थम् । अपि च विधित्वे लक्षणा, एक्यास्तुवत् इत्यत्र या असृ
 ष्यस्ता लक्षयेत् । नन्वनुवादेऽपि लक्षणा । नानुवादपक्षे लक्षणाया
 दोषः । कथं त्वसृष्टिषु सृष्टिषु च सृष्टिशब्द इति । भूम्ना । बहवस्तत्र
 सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा अल्पशो विलिङ्गा इति ।

लिङ्गसमवायः ॥ २३ ॥ सि०

प्राणभृत उपदधाति, अज्यानीरूपदधाति, इति । विधित्वे प्राणभृन्मन्त्र-

रम्यार्थवादानुपपत्तिरेकवाक्याधीनत्वादर्थवादप्रवृत्ते । तथा च प्रथमार्थवादे व्याख्यातम् ।
 न चायो गुण श्रूयते यदर्थता कल्प्येत तत्र परिसंख्यार्थतैव प्राप्नोति । ततश्च तदव
 स्थानार्थक्यमिति वाच्यं पुन श्रुतिप्रेयोजनम् । तत्र केचिदाहुः । उपधानमेवात्र विधी
 यते तन्माहात्म्यप्रदर्शनार्थं च मन्त्रग्रहणम् । इत्थामिन् प्रशस्तं यदेव रूपैर्मन्त्रैः क्रियत
 इति । चयनेनार्थगृहीतमुपधानमिति चेन्न । सहतस्थापनेनापि चयनोपपत्तेः । न चैव
 सहतानामेवोपधानं स्यात् । न तस्यैष्टका प्रत्युपादीयमानस्य प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायसिद्धेः ।
 अपि च—

प्राप्नुवन्त्यपि वक्तव्या पुनरेवविधा त्रिया ।

आवर्षवसमाख्यानं तथा हि प्रतिपद्यते ॥

तन्वाध्वर्युर्वृत्तव च लभ्यते । अर्थगृहीताया त्वनियमं स्यात् । न चावश्यमु
 पधान एव सर्वे म प्रा विनियुज्येरन् । अविशिष्टसामर्थ्या हि केचिद् ग्रहणाद्यपि
 कुर्युः । अपि च—

प्रत्यभ्राह्मणोक्तानां मध्यमा चितिराश्रयः ।

तन्मपि सन्धकार्यो मन्त्रोपधानयो ॥

ये त्वौपानुवाक्यकाण्डार्थानास्तेषां वाक्यादृते सन्ध एव नारतीत्यर्थवदेव वचनम् ।
 । चावश्यमेन सूत्रेणार्थवादत्वं प्रतिपाद्यते तद्विज्ञातद्विज्ञेपु भूयस्त्वनिमित्तशब्दप्रवृ
 त्तिमाप्ररूपनादतो नान्नीव सृष्टिनामाविश्रममादर्तयम् ।

माख्यकारेण तु विधी लक्षणा परिहरताऽनुवादत्वमाश्रितम् । ' एक्यास्तुवते '
 इति ह्यनुवाक्याद्येवासृष्टिलिङ्गत्वादात्मपरित्यागेनेतरलक्षणाार्थता स्यात्, तद्वक्ष्यित्वा
 च पुनरात्माऽपि प्रतिपादनीय इत्यतिगौरवम्, उपधानमन्तुत्यर्थत्वेन पुनरनुवादत्वाद
 दुष्टा लक्षणा ।

लिङ्गसमवायः । मृष्टिपक्षे प्राणभृदापि चोद्यपरिहारावप्येते लिङ्गसमवाये-

a longer no. of mantras than those to which the
(Kṛg. mantras) do not contain the same

कासूपर्थायमानासु विलिङ्गानां मन्त्राणामानर्थक्यम् । तस्मादनुवादः ।
 लिङ्गसमवायात्परशब्दः परत्र वर्तते । यथा छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेन
 छत्रिणा सर्वे लक्ष्यन्ते । न चायं प्राणभृच्छब्दः सृष्टिशब्दश्च अहत्स्वार्थं
 मन्त्रगणं लक्षयेत् । यद्वगे च सृष्टिप्राणभृच्छब्दौ समवेतौ तावपि परि
 गृह्येते । यथा छत्रिशब्देन सार्थलक्षणार्थेन सोऽपि च्छत्री गृह्यत
 इति ॥ २३ ॥

[१३] संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २४ ॥ सि०

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतम्, इति श्रूयते । तत्र संदेहः
 किं घृततैलवसानामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः शर्करा उत घृतेनैवेति ।
 कथं संदेहः । अञ्जनसामान्येन वाक्यस्योपक्रमो घृतेन विशेषणं निग-
 मनं, यथोपक्रमं निगमयितव्यमेकस्मिन् वाक्ये । तत्र यद्वा सामान्य-
 मादौ विशेषोपलक्षणार्थं विवक्ष्यते । यद्वा निगमने विशेषः सामान्यल-
 क्षणार्थः । तदारम्भनिगमनयोः किं समञ्जसमिति संशयः । एवं संदि-

लिङ्गानां लक्षणमित्युदाहरणभेदः स्वार्थापरित्यागाद्योभयत्र लक्षणस्यापि ग्रहणमुपादी-
 यमानत्वादिति ।

आह च—

यत्र लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्ये कार्यं नियुज्यते ।
 तन्मात्रग्रहणं तस्मिन्नुपादाने द्वयोरपि ॥ २३ ॥

(इति तत्सिद्धिपेटिका ॥ १२ ॥)

विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषयेष्यते ।
 तन्मादेकत्र संदिग्धमितरेणावधार्यते ॥

किं पुनरत्र संदेहकारणं, विधौ सामान्यग्रहणमिति केचित् । तदयुक्तम् । तत्र
 तावन्मात्रनिर्णयात् । स्यादेतत् । कथं निर्विशेषं सामान्यं संभवतीति, घृतवदिति यदामः ।
 तत्रापि च नवपुराणगण्यमाहिषादिसंदेहस्तदवश्यः । तेन यथाऽत्र घृतमात्रनिर्णयादसं-
 देहो विशेषानमिधानेऽपि सर्वैः कार्यसिद्धिरेवमिहापि स्नेहनममर्थद्रव्यमात्रग्रहणादसंदेहः ।
 तस्मादर्थवादे घृतश्रवणात्संशय इत्यपरे । तथाऽपि न युक्तः, विशेषप्रतिपत्त्या निर्णी-
 तत्वात् । न हि गौरानीयता गृह इत्यत्र केचित्मेदिन्येन । विषम उपन्यासः ।

ग्येष्टूपक्रमे सामान्यवचने विरोधाभावात् विशेषः परिकल्प्यः । निग-
मने तूपजातः सामान्यप्रत्यय इति विरोधाद्दृष्टणार्थं घृतवचनम् । यथा
सृष्टिष्वसृष्टिषु च सृष्टिशब्दः, एवं घृतमघृतं च घृतमित्युच्यते । संदि-

कथम्—

विधौ यदि विशेषः स्यात्संदेहः कस्य वा भवेत् ।

स्तुतिष्वे स्वित्रस्यापि तुल्यवैषा विचारणा ॥

यदि ह्येवं भवेत् अत्ता शर्करा उपदधाति ' घृतेनेति । ततो नैव किंचिद्वि-
चार्यते । अथ त्वज्जनवाक्यवादिहाप्येवं श्रूयेत गामानय शुकः प्रशस्त इति ततोऽस्त्येव
संदेहकारणमित्येतदप्युदाहरणमेव स्यात् । अतोऽन्यत्र सामान्यमन्यत्र च विशेष इत्ये-
तस्मात्संदेहः । केचिच्च संशयदर्शनादेव विधिस्तुत्योर्वाक्यान्तरत्वमाचक्षते ।

यदि ह्येकं भवेद्वाक्य विशेषे तत्समाप्यते ।

विशेषावगमात्तत्र न संदेहः प्रसज्यते ॥

वाक्यभेदे पुनरेक सामान्ये परिसमाप्तमन्यद्विशेषपरमिति युक्तः संदेहः । यत्तु
' विधिना त्वेकवार्क्यत्वात् ' इति तदङ्गप्रधानवाक्यानामिव पश्चात्संबन्धसद्भावाभिप्रा-
येण । तथा हि—

स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाद्विवाच्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्व पुन सहत्य जायते ॥

न त्वेनद्युक्तमिव, ये हि पदसंघाता कर्मोपधिरेष्वर्थेषु पर्यवस्यन्ति तेषां नानावा-
क्यत्वं युक्तम् । न त्वर्थवादानामेकवाक्यत्वात्प्राक्प्रयोजनलाभ इति प्रथममेवैकवाक्यता ।
दुर्लभतरश्च संदेहः स्यादन्योन्यनिरपेक्षयो सामान्यविशेषयोरितरत्रेतरत्र च पर्यवसा-
नान् । यदेव हि यत्रोपात्तं तदेव तत्रासद्विद्य गृह्यते सामान्यसमाप्तश्चात्र विधिः पश्चाद्वि-
शेषः स्यात् । मन्त्रवर्णवदिति चेत्, एवमपि तदधिकरणविषयत्वात्पौनरन्यप्रसङ्गः ।
तस्मादेकवाक्यतायामेवोपक्रमोपसंहारयो सामान्यविशेषविषयत्वेन विप्रतिपत्तेरवश्यमा-
व्येक्योत्तरत्वाच्च विमर्शाना कस्य प्रवृत्तिरिति जायते संदेहः । कस्य सामञ्जस्यमिति—
यच्छ्रुतिवृत्तं तत्समञ्जसं न लक्षणावृत्तम् । तत्र च—

स्तुताना विष्यधीनत्वाद्नुवादाच्च लक्षणा ।

मुप्यन्वात्तु विनेतानामविरोधाच्च कल्प्यते ॥

ग्यञ्चवं प्राप्तं वृमः—

सामान्यवचनेन विशेषापेक्षिणोपक्रमो वाक्यस्य विशेषे निगमन-
वशेन । कुतः । न हि सामान्यं विहितम् । येन विरोधो निगमनस्य ।
कथमविहितम् । संदिग्धेषु विधानशब्दाभावात् । न हि विधानश-
ब्दोऽस्ति । अक्ताः शर्करा उपदधाति इति । वर्तमानकालनिर्देशात् ।
नापि सामान्यस्य साक्षात्स्तुतिः, प्रत्यक्षं तु घृतस्य स्तवनम् । श्रुत्या
घृतस्य स्तुतिः, लक्षणया सामान्यस्य । श्रुतिश्च लक्षणाया व्यापसी ।

विधीयमानं हि स्तोतव्यं न तु स्तुत्यं विधेयमप्राप्त्यर्थं विधिरिति न श्रौतार्थात्
प्रच्यवते । यद्यपि तावदर्थवादोपक्रमत्वं भवेत्ततः प्रथमज्ञानानुरोधेन कदाचिद्विधिविशी-
क्रियेत विध्युपक्रमं त्विदं ' अक्ताः शर्कराः ' इति । तस्मान्निर्दिष्टसामान्ये यद्यर्थ-
वादो न तादर्थ्यं प्रतिपद्यते ततोऽनर्थको भवतीत्यशक्तः स्वतन्त्रीभवितुं, विनाऽपि
चार्थवादेन विध्युद्देशः समर्थत्वात् युक्तस्तद्वश्यः कर्तुम्, अर्थवादस्त्वमातित्वाद्द्विविधशेन
वर्तते विशेषश्च सामान्यमव्यभिचाराच्छेति लक्षयितुं, न सामान्यं व्यभिचाराद्विशेषं
तस्माद्घृतशब्दः स्नेहमात्रलक्षणार्थः ।

कामं वा सोऽर्थवादोऽस्तु सामान्यस्यो वृते विधिः । .

विना स्तुत्या विधानं तु स्नेहद्रव्यान्तरे भवेत् ॥

यथा रीद्रेणापि मन्त्रेण सोमो गृह्यमाणो न केवलं तदर्थो भविष्यत्यन्वदेवत्यस्याम-
न्त्रग्रहणोपपत्तेरवमनर्थवादकं तैलवसयोर्विधानं, यत्रैव चाशो स्तुतिर्दृश्यते तत्र विध्युद्दे-
शस्य प्ररोचनाशक्तिरपगच्छति, अन्यत्र त्वविहितशक्तिना विधानमिति सर्वत्रेहग्रहणम् ।
उच्यते—

समाप्यते विधिः कश्चिच्छब्दाविष्ठाप्ररोचितः ।

घृते प्ररोचना इद्वा विधिस्तत्रानुमीयते ॥

यद्यपि तावद्विधिप्रक्रमे तैलवसयोरप्युपादानं, तथाऽपि प्ररोचनातो विधिघृते दृश्यते
नेतरयोरित्यनुपादातव्ये कल्पयितव्या च तद्विषया विधेः प्ररोचनाशक्तिः क्लृप्ता च
घृते । तस्यां च सत्या काल्पनिकी वाक्यं भिनत्ति घृते च क्लृप्ता गृह्णन्ति तत्र च कल्प-
यन् वैरूप्येणापि विधिर्भवेत् । तस्माद्विध्युद्देशोऽपि तैलादिभ्योऽपनीयते । यद्यपि च
सामान्यशब्दः स्यात्तथाऽपि न कश्चिद्विशेषः । तत्र सामान्यान्यथानुपपत्त्या यत्र क्व-
चानुश्रुते विशेषेऽपेक्षिते वाक्यशेषाद् घृत एव प्रत्ययो भवति, घृते च शब्दार्थे यदि
श्रुत्यनुरोधेमास्वन्ताश्रुततैलादित्यागः क्रियते किं विच्यते स्नेहमात्रं हि तत्र वाचितं न
तु प्रमाणं किञ्चित् । क्रियामात्रमेव चेह चोदिमं न प्रत्यं तत्र न- यावदिकाचित् प्रत्यमा-

तस्माद् घृतविधानम् । एव, वासः^(सामर्थ्य) परिधत्ते, एतद्दे^(सामर्थ्य) सर्वदेवत्यं वासो^(विशेष)
यत्सौमामिति । तथा, इमां स्पृष्टोद्गायेत्, इमां ह्यौदुम्बरी विश्वाभू-
तान्युपजीवन्ति इति ॥ २४ ॥

[१४] अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

^{1. Smak} सुवेणावद्यति, स्वधितिनाऽवद्यति, हस्तेनावद्यति इति श्रूयते । तत्र
संदेहः । किं सुवेणावदातव्यं सर्वस्य द्रवस्य संहतस्य मांसस्य च ।
तथा स्वधितिना, हस्तेन च, उत सर्वेषामर्थतो व्यवस्था द्रवाणां
सुवेण, मांसानां स्वधितिना, संहतानां हस्तेनेति । अविशेषाभिधा-
नादव्यवस्येति । एवं प्राप्ते द्रूमः । अर्थाद्वा कल्पना,—सामर्थ्यात्
कल्पनोति । सुवेणावद्येद् यथा शक्नुयात् । तथा, यस्य शक्नुयात्

सिष्येन यदि कश्चिदपि धृतिलेशो न स्यात् । घृतार्थपाददर्शनाच्चवदपकर्तव्याषामश्रुत-
द्रव्यविधिकल्पनाया नान्यत्र प्रमाणमस्तित्यङ्गीकृत्य घृताञ्जनविधिर्गम्यते । तत्र भ्रान्त्यु-
त्पन्नतैलाद्याकाङ्क्षा निर्मूलत्वाद्वाह्यमाना न दुष्येतेत्यविरोध, तैलादिग्रहणे च लक्षणात्रयं
स्यात् । क्रियया द्रवद्रव्येण च विशेषो घृतशब्देन च सामान्यं लक्षयितव्यम् । तस्मा-
द्घृतग्रहणं प्रमाणमिति सिद्धम् । घृतस्यन्तरे त्वश्रैव मन्त्रवर्णोऽप्युदाहृतः । तत्र तु घृतेन
किं कारिष्यत इति वक्तव्यम् ॥ २४ ॥

(इत्युक्ताधिकरणम् ॥ १३ ॥)

अथ यत्रेति सदिग्ने वाक्यशेषो न विद्यते ।

तत्र सामर्थ्यासिद्धेन विध्यशेनैव निर्णयः ॥

देवताप्रसादाभयप्रार्थनादौ सहनहस्तसयोगमात्रमञ्जलि, 'नाञ्जलिना वारि पिबेत्'
इत्यादौ व्याक्रीश । सत्तुहोमचोदनाया शब्दात्संदेहे सत्यसति चाऽऽकोशस्य वाक्यशेषेऽ-
न्यथानुपपत्तेरेवाऽऽकोशाश्रयणम् । नन्वेनेनैव न्यायेन यथा शक्नुयादिति वाक्यशेषादन्धा-
दीनामाऽयावेक्षणादिरहित कर्माधिकार स्यात् । न । असंदेहात्, सदिग्यनिर्णयार्था-
च्चेव कल्पना भवति । न चापिरारे संदेह समन्वयमपि तं यथा शक्नुयात्तथा पुर्या-
दिति वाक्यशेषान् । सन्ति च तादृशस्य वर्तारदचक्षुष्मदादय इति न प्रयोगचोदना-
न्यथानुपपत्तिः । यत्र तु यावज्जीवचोदनादावेव भविष्यति एव शक्तिरुदाहृत्यागोऽपि

१ अस्मिन्प्रधिकरणे सूक्तनगोदाहनमन्त्रवर्णोपश्लेषे भाष्यश्लोकोऽभिप्रायमाह—घृतस्यन्तरे इति ।

मिन्नवाक्यतयाऽवगतप्रमाणमन्त्रानां मन्त्राणामप्यत्रैव सिद्धवर्धनिका एव व्यवहृत्यापिने षट्पत्ये
पुनरागर्धकरणे मित्रेयाधामवेद तदाधिकरणमनपकमारदेनेति भावः ।

तस्य चेति । 'आख्यातशब्दानामर्थे' द्रुवतां शक्तिः सहकारिणी । एवं चेद् यथाशक्ति व्यवस्था भवितुमर्हति । तथा, अञ्जलिना सक्तून् प्रदाज्ये जुहोति इति । द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः, स व्याक्रोशोऽर्थात् कर्तव्यः । तथा हि शक्यते होमो निर्वर्तयितुम् । तद् यथा, कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यर्थात् कल्पयते-कटे समासीनः कांस्यपात्र्यामोदनं निधाय भुङ्क्ते इति ॥ २५ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

सत्यवैगुण्यं प्रधानस्य चोदितमित्याश्रयिष्यामह एव । तस्माच्चापदेव लब्धात्मको षिस्तावद्यत् कल्पते तद्वैदिकं, सिद्धे तु तत्कल्पनं पौरुषेयत्वाद्प्रमाणं सामर्थ्याधीनत्वाद्वाक्यशेषसिद्धेः । आह च—

यथैव पाठः प्रतिपत्त्युपायस्तथैव सामर्थ्यमपि ध्रुतीनाम् ।

तेनैव चैता न समामनन्ति सहस्रभागं तु समामनेयुः ॥

इति कृतबहुमार्गी मन्त्रविध्यर्थवादेः सृष्टिपरिरवमुद्रां खेदशाल्येणगूडाम् ।

अनभिभवसमर्थं वर्मदुर्गं प्रविश्य प्रविमजति समर्थामर्थचिन्तामिदानीम् ॥ २६ ॥

(इति सामर्थ्याधिकरणम् ॥ १४ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिल्लिविरचिते मीमांसाभाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तः प्रथमाध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्याये प्रथम पाठ ॥

[१] भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैव
ह्यर्था विधीयते ॥ १ ॥ सि० ॥

प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तम् । तत्र विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतयस्त
चतस्रो निर्णीताः । गुणविधिर्नामयेयं परीक्षितम् । संदिग्धानामर्थाना

सबन्ध तावद्व्युत्पत्त्यस्य ऋगिति तत्र प्रथमेऽध्याये प्रमाणलक्षणं वृत्तमित्युक्तम् ।
तत्रुत, नैव हि प्रथमेऽध्याये सूत्रकारेण किं चन लक्षणेन प्रमाणादे स्वरूपमुपवर्णि-
तम् । तत्राम लक्षणमुच्यते येन तद्व्यतिरिक्तेभ्यस्तस्य स्वरूप व्यावृत्ताकार निरूप्यते ।
न चेह प्रमाणादीना लक्षणमुक्तम् । अनुमानादीनि तावन्नैव सूत्रितानि । प्रत्यक्षमपि
धर्म प्रत्यनिमित्तत्वेनोपन्यस्त न लक्ष्यत्वेनेति व्याख्यातम् । न च शब्दोऽपि कश्चिद्धर्म-
प्रमाणभूतो लक्षित, अभिन्नवाचिकरणे तस्य लक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि च वृत्तिकारेण
सर्वेषा लक्षण प्रदर्शित न तदध्यायार्थत्वेनोपमहर्षु युक्तम् । सूत्रा यायार्थानुपसहारात् ।
अथ च समन्तलक्षणार्थव्यतिरिक्त एवार्थे सत्राणि क्षीयेन् । अपि च वृत्तिकारेण योऽ-
प्युक्त पत्र्क प्रत्यक्षपूर्वकोऽपगीक्ष्यतया सोऽपि नैव लक्षणगोचर, लोकप्रामिद्विधार्थानि
हि तावत्परीक्ष्यत्वेनेत्तानि न प्रथमायायविषयत्वेनोपमहारमर्हन्ति । तस्माद्यत्प्रथमा-
ध्याये वृत्त तदात्रोच्यन्तद्वाच्य नेयम् । तत्र प्रमाणलक्षण तावच्चोदनालक्षणाश्रयणस्य,
वि यादितत्त्वनिर्णीति प्रमाणैव स्थिता । समन्तो हि प्रथम पाठश्चोदनामूपपरिकर ।
तत्र च धर्मस्य चोदनालक्षणत्वमुक्तम् । अत्राऽवधारितार्थलक्षणशब्दसाहचर्यात्प्रमाण-
शब्द प्रतिपाद्यत इत्येव द्रुत्पाद्य धर्मविषय एव व्याख्याय । मत्स्यपि प्रमेयमात्रवाचि-
त्वे, अभिन्नशास्त्रे जिज्ञास्यत्वेन धर्म प्रमेय प्रक्रान्त इति स एव गृह्यते । अथ वा कर-
णमेव प्रमाण तस्यैव लक्षणमुक्तम् । यद्यपि च सर्वप्रमाणाना तत्रोक्त तथाऽपि धर्म
प्रमाणस्य चोदनात्त्व ऋणमित्येतावन्नैवोक्त मन्यते । न चावश्य सर्वस्मिन्नैव लक्षिते
लक्षणत्वम् ? विशेषलक्षणाभावेन सर्वलक्षणाभावप्रसङ्गात् । अपि चोत्पत्तिरसूत्रे
ण विशेषोऽप्युक्त एव येनाऽऽगमविशेषो गम्यते । अथ बोधन्यस्तस्य चोदनात्मकस्य
प्रमाणस्य लक्षण प्रामाण्यकारणमित्युपमहार । तथा यद्यपि विधेरित रूपमिदमर्थवा-
दस्येव मप्रम्येनेत नोक्त तथाऽपि धर्म प्रत्युपयोगाभिवानात्तत्त्व निर्णीतम् । अवतरा-
म वात्त तस्मिन् न निर्दिष्टम् । श्रुतिमन्त्र विज्ञानस्य भूतिप्रामाण्ये तत्त्वम् । नाम
वेदस्य सांख्यतर्गतता तस्य इत् । मन्त्रार्थ निर्णये वादयदोपमाधर्मयो प्रामाण्य-

वाक्यशेषादर्थ्याच्चाध्यवसानमुक्तम् । तन्न प्रस्मर्तव्यम् । अनन्तरं प्रधा
नाप्रधानानि परीक्षिष्यन्ते, भिन्नान्यभिन्नानि चेति । एष एवार्थो वर्ण-

मित्येव समस्तमन्याय प्रमाणलक्षणमाचक्षते । तन्न प्रस्मर्तव्यमिति । अविस्मृतप्रामाण्यो
हि भेदादिप्रतिपादनम् ' अर्चिशेषादनर्थं द्वि स्यात् ' इति क्रियमाण सहते ।
अन्यथा ह्यनर्थं नामेत्येव प्रत्यवतिष्ठेत् । ननु प्रधानाप्रधानचिन्ता तृतीयचतुर्थयोर्विषय
व्यमत्रोपन्यस्यते । के चिदाहु । इह द्रव्यकर्मणोरुत्तरत्र तु कर्मणामेव गुणप्रधानत्व-
विचारोऽप्यनर्हकृत्यमिति । तदयुक्तम् । ' द्रव्यगुणसंस्कारेषु ' इत्यत्र सर्वाभिधानात् ।
तेनैव वाच्यम्—

लक्षणार्थोऽत्र तत्त्वेन भेद शब्देतरादिभि ।

तमन्वपूर्वभेदोऽपि प्राधान्य तत्प्रसिद्धये ॥

कर्मभेदस्तावदौत्सर्गिको लक्षणार्थस्तदपवादत्वेनाभेद । तदनुनिष्पादिनौ त्वपूर्वभेदा-
भेदौ । तत्र प्रतिकर्मभेदमपूर्वभेदप्रसक्तौ तृतीयसिद्धः प्रधानाप्रधानविचार पुनरपवा-
दत्वेनाऽऽरप्स्यते । सत्यप्यवहन्यादीनां शब्दान्तरादिभिर्भेदे कर्माङ्गाद्विदृष्टप्रयोजनपर्य
वसानात् क्रियानन्यापूर्वात्तरोत्पत्ति । यत्तु नियमापूर्वं तत्रियाकृतं न भवतीति न
तथा व्यपदिश्यते । तेन यत्रैव द्रव्यादीनि प्रति त्रियाणां प्रधानत्व तत्रैव तद्वेदनिमि-
त्तापूर्वभेदसिद्धि । अस्य च विवेकार्थं यद्गुणप्रधानलक्षणं वक्ष्यते तदपवादार्थं ' कर्म-
मात्रे तु ' ' स्तुतशस्त्रयो ' इति चाधिकरणद्वयं प्रमोप्यते । ततश्चाऽऽख्यातद्वैवि-
ये विचारिते प्रसङ्गात्तृतीयं प्रशास्मभिषासत्त्वं प्रतिपादयितुं न-त्रप्रस्ताव , तल्लक्षणादीनि
तु प्रसक्तानुप्रसक्तेन यावत्पाठसमाप्ति । तत शब्दान्तराम्यासाभ्यां भेदमुक्त्वा पौर्णमा-
स्यधिकरणेनाभ्यासापवादं करिष्यते समुदायानुवादत्वात् । ततस्तदपवादार्थमुपाशुया-
जान्तरादिहोत्रपशुमोम्राधिकरणानि । तत्र सत्यासङ्गात्कर्मभेद । तावच्च गुणगते
विचारो यावत्प्रकरणान्तराधिकरणम् । ततस्तन्त्यायानुवृत्तिं राशाखान्तराधिकरणात् ।
तत्र च पट्टकातिरिक्तभेदकारणयुदायं सङ्गाम्यागुणप्रक्रियाणां चाऽऽशङ्कानिवृत्तिरि-
त्येतावान् भेदलक्षणार्थं । एष एव चार्थोऽवश्यं वक्तव्योऽङ्गीकृत्वाद्यवधारणार्थम् । न
चान्वयभेदानामवसरोऽस्तीत्यवमेवाद्यायसत्त्वन्व । कुत —

शेषशेष्याद्य सर्वं कर्मभेदानिचन्वना ।

कार्ये ज्ञातेऽधिकार स्यादुपदेशोऽतिदेशधी ॥

नीयो नान्यः । एष एव चाध्यायसंबन्धः । तदिह षड्विधः कर्मभेदो
 वक्ष्यते—शब्दान्तरम्, अभ्यासः, संख्या, गुणः, प्रक्रिया, नामधेयमिति ।
 वक्ष्यमाणमनुसंज्ञित्येन, प्रदर्शितमुच्यमानं सुखं ग्राहयिष्यत इति
 श्रोतुश्च बुद्धिः समाधीयते । तदेतन्नानाकर्मलक्षणमित्यध्यायमाचक्षते,
 एतत्तान्पर्येणातोऽन्यदुपोद्घातप्रसक्तानुप्रसक्तं चेति ॥

तत्र प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते । प्रथमेऽध्याय इदमुक्तं—चोदनालक्ष-
 णोऽर्थो धर्म इति । चोदना च त्रियाया अभिधायकं वाक्य वाक्ये च
 पदानामर्थाः । तत्र किं पदेन पदेन धर्म उत सर्वैरेक एवेति । किं ताव-

प्राक्तावत्प्रमाणलक्षणाद्वैदार्थविचारात्मकत्वात् कस्यचिद्भेदलक्षणादे प्रस्ताव इत्युत्त-
 रकालमारम्भ । तत्रापि शेषशेषित्व प्रयोजनप्रयोजकत्व क्रमश्च भिन्नाना भवतीति न
 भेदलक्षणात्प्रागारभ्यते । तथाऽधिकार कर्मस्वरूपेऽवधारिते तद्योग्यतया शक्यो निरू-
 पयितुमिति पञ्चापि लक्षणानि प्रतीक्षते । तथोत्तर पट्कोऽतिदेशविषयत्वादुपदेशज्ञाना-
 धीनासिद्धि समस्त समस्तं पूर्वपटकमपेक्षते । ततश्च पार्शेपसिद्धोऽय भेदलक्षणस्य
 संबन्ध इत्यत्राऽऽरभ्यते । षड्विधः कर्मभेद इति—साधनभेदोपचारात् । वक्ष्यमाण-
 सूत्रक्रमानुरोधान्नामधेय संख्यानन्तर पठितय सदनादरादन्ते पठितम् । इतिकरणो
 हेत्वर्थ । षड्विध कर्मभेद एतै कारणरिति यावत् । अथ वा करणे भेदशब्दं
 व्युत्पाद्य सामानाधिकरण्येनैव शब्दान्तरादीनि व्याख्येयानि । सज्ञाशब्दान्तरयो
 सत्यागुणयोश्चापौनस्त्य स्वम्याने वक्ष्याम । सर्वदा चेपा भिन्नविषयत्वात् श्रुत्यादि-
 बद्धलाबलचिन्ता भविष्यतीति तद्भेदप्रतिपादनमात्र तात्पर्येण । अन्यदुपोद्घातप्रसक्तानु-
 प्रसक्त्यादिना । तत्र—

चिन्ता प्रवृत्तसिद्धिचर्यामुपोद्घात प्रचक्षते ।

प्रसक्तानुप्रसक्तादि प्रस्तुतादुपनायने ॥

यथेदमेवाधिकरण प्रवृत्तानुनिपाद्यपूर्वभेदानुसारासिद्धिचर्यामुपोद्घातत्वेन भविष्यति
 वनरम्मात्पदात्फलनेन सबक्ष्यमानादपूर्वभेदावनुगन्तव्याविति । यदा निरवयवो वाक्य
 वाक्यार्थो म्याता तत्र किं प्रतिपद धर्म इत्यान्त्रिसचद्ध एव विचार म्यान्त आह—
 वाक्ये च पदानामर्था इति । अत्रापि चोद्यते—

चोदनालक्षणत्वेन वाक्यार्थोऽवम्पितो यदा ।

धर्म प्रतिपद वाक्य रूपमाशङ्क्यते तदा ॥

यदि हि धर्मस्वरूपमभिधीयते तत्र किं पदेन पदेनोच्यते इति विचारो युज्यते

स्वाप्तम् । प्रतिपदं धर्म इत्येवं प्राप्ते, उच्यते । यदेकस्मात्पूर्वं, तदाऽन्य-
त्तदर्थं भविष्यति । एवमन्यीयस्यदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति ।
तस्मादेकमपूर्वम् ।

यदेकं तदा संदेहः । किं भावगच्छेभ्य, उन द्रव्यगुणगच्छेभ्य

शास्त्राणि ते स्वयुक्तः ॥ तदुच्यते—

धर्मत्वं फलसंबन्धात्पदार्थस्यैव युज्यते ।

तस्मिन्नेकस्य धर्मोपामिति युक्ता विचारणा ॥

न चात्र यो धर्मः स हि पदेन पदेनोन्यत्र इत्येवं विचार्यते किं तर्हि यः पदेन
पदेनोच्यते स हि फलसंबन्धोत्तरवाचं वाक्यार्थात्मना गम्यमानो धर्मो भवति, अपेतर-
पदार्थानुगृहीत एकः पदार्थ इति । तथा च सर्वैरेकस्य धर्मत्वं प्रतिपादितं भवति ।
साक्षात्फलसाधनमाश्रय्य धर्मत्वाम्युपगमान् । न तु सर्वेषामेकः कश्चिदर्थोऽस्ति यः सर्वै-
रेक इत्येवमाश्रियेन । यद्य फलपदेन सह संबन्धे तन्मार्थं धर्ममपूर्वसाधनं च मन्यन्ते ।
तेन हि सर्वाणि पदानि फलेन संबन्धेन हि धर्मिति विचारः । किं प्राष्ठं, प्रति-
पदमिति । कुत—

ऐक्यच्छेदेन संबन्धः प्रचानेन च सिध्यति ।

तस्मात्फलपदेनैव सर्व संबन्धेन पदम् ॥

यदि हि विशेषो गम्येतेदं फलसंबन्धयोग्यमिदं नेति ततः किञ्चिदेव संमध्येत, अन-
यगम्यमाने तु सर्वाणि पदानि फलेनैव संबन्धेन । यदि वैकं फलसंबन्धविराणि च
तत्संबन्धीनीति कल्प्यते ततो गानपेयाधिकरणन्यायेनेकस्य फलं प्रत्युपादानविधानगुण-
भावादितरस्तु प्रत्युद्देशानुवादप्राधान्याद्द्वैक्यनिमित्तवाक्यमेदप्रसङ्गः । सर्वेषां तु फलं प्रत्यु-
पादीयमानानामिदं कल्प्यात्तन्नसंबन्धोपपत्तिः । सर्वेषु सतिसंभवे गुणमनिलदस्य प्रचानेनैव
नित्यं संबन्धेन । तस्मात्सर्वेषां फलसंबन्धाद्धर्मत्वं, तत्र तु किं सत्रिवत्प्रत्येकं शृत्त्वं फलं
साध्यमिति, अथ दर्शपूर्णामावर्तसंहत्य, तथा हि विकल्पेन समुच्चयेन वेत्तादि ययेष्टं
कल्पनीयम् । तत्र फलभूमगरीयस्त्वदेकशब्दोपादानाभावात्सत्रिवत्प्रत्येकं साधनशक्त्य-
योगात्सर्वेषुः पृथक्फलमिति पक्षः । अथ वाऽऽरुणादिन्यायेनेकवाक्योपादानात्संहतानां
फलम् । अथ वैक्यनिराकाङ्क्षत्वात् तदानीमेवेतरसंबन्धोपपत्तिस्तस्माद्विकल्प इति । अत्रा-
भिधीयते—

फलेन सम्य संबन्धमननोऽपूर्वं प्रकल्प्यते ॥

तदल्पत्वोपपत्तौ च न युक्तं बहुकल्पना ॥

इति । कः पुनर्भावः, ^{action} के ते पुनर्भावशब्दा इति । यजतिददातिजुहोती-
त्येवमादयः ।

यदि हि फलमव्ययमात्रपर्यवसायेव वाक्य भवेत्तत कदा चित्पि मर्वाणि फलेन संकयेन् । इह तु तावन्मात्रेणासिद्धेरपूर्वमन्यत्प्रत्ययिन य तच्चानुपपत्तिप्रमाणम्, तत्रै-
कापूर्वकल्पनयोपपत्तेः नादृष्टान्तरकल्पनाप्रमाणमस्ति । यो ह्यनेशान्यपूर्वाणि कल्पयति
कल्पयत्यमावेक, तच्चेत्कल्पिनमर्थवत्त्वाद्वाक्यस्य क्षीणान्यथानुपपत्तिर्नपूर्वान्तरस्य प्रमाण
भवति । तस्मादेव फलमव्ययं तस्माच्चापूर्वमितरत्फलवदुपकारीत्य यवसीयते । न
चात्र विरोधो भविष्यति नामत्रेयत्वेन परिहारात् । अगत्या वा 'दशापवित्रेण ग्रह समा-
ष्टि' इतिवन्मत्वर्थलक्षणाश्रयणात्, अर्थासिद्धमाध्याशद्वारेण वा धात्वर्थरात्मीयकरण
ग्रहणसिद्धेः । एवं स्थिते कतरदेव मवयनामिति सर्वथाऽनेनादृष्टकल्पनापरिहाराद-
नियमप्राप्तावुच्यते—

प्रधानफलमव्ययं तत्सवन्त्यङ्गमित्यने ।

प्रधानाद्गतमेकस्य न चैत्रावकल्पते ॥

न ह्येकस्मिन्वाक्ये तदेव कदा चि फलमव्ययत्प्रधान कदा चित्फलवदुपकारादङ्ग यु-
ज्यते नियतरूपत्वाद्वाङ्गिभावस्य । तस्मान्नियोगेनेवाऽऽस्यातपटाक्षामपटाद्वाऽपूर्वप्रतीति ।
कः पुनर्भावः के वा भावशब्दा इति । यावन्न फलसवद्वेषु वाक्येष्वारयातशब्दा
यजतिजुहोतीत्येवमादयस्तेषु प्रत्ययार्थप्राधान्यात्कर्तारि च लकारोत्पत्तेर्यागादिविशिष्टकर्त्र-
मिधान, कथं चिद्वा विपर्ययात्कर्तृविशिष्टयागाद्यमिधान मन्वानस्य प्रश्नः । सत्यामपि
चैरपर्यनुयोगेनोभयपर्यनुयोगमिद्धं योऽयं यजनमिज्या याग इत्याद्युदाहृत्यैव भावार्थता
प्रतीति तन्न केऽप्यङ्गिकिर्भावशब्दा अपीत्युभयप्रश्नः । मिद्धान्तवादी तु भवते
गिजन्तात् 'एरञ्' इत्यचप्रत्यये कृते भावनावाचिन भावशब्द व्युत्पाद्याऽऽस्यातस्य
चान्वयपरिरेकाम्या तत्परत्व कर्त्रमिधानप्रतिषेध चाभिप्रेत्योदाहरति—यजति ददाती

१ अनेन च अदृष्टानुमानस्य प्रसङ्गो व्यस्य कल्पनात्वात्तदप्यङ्गीयमानं भविष्यतीति भाष्यार्थः ।
सूचित । २ क पुनर्भाव इत्यनेनैव भाष्येण भावनाक्षेपद्वारा तद्वाचिशब्दाक्षेपसिद्ध के पुनर्भावशब्दा
इति पुनराशेषाऽयुक्त इति मन्वा तदभिप्रायमाह—सयामपीत्यादिना । अयमाशयः । यदिकश्चिद्वा-
कोत्पन्न्युदादिप्रचान्तरयानुवाचस्य गावन्वाभ्युपगमेनाश्रयवस्तुयाग परिहरत प्रति इत्यनेन यजेने-
त्याद्येनर्दधिकरणविषयस्यतेषु वाक्येषु तादृग्भावशब्दा भावादस्य एव भावो भावशब्दाध्यामिमता
इति प्रत्युत्तरमुच्यतेयमवप्रश्न इति । न कवल भाव एवाङ्गीकिक किं तु भावशब्दा अपीत्यपि-
शब्दाप्यो श्रेय । ३ पा० सू० (३-३-१६) ।

The expression of 3 elements 2 yr - & they cannot be expressed

ननु यागदानहोमशब्दा एते न भावशब्दाः । नेतदेवम् ।

(are expressions of 3 elements)

(यागदान)

accounts

यागादिशब्दाश्चते भावशब्दाश्च । यज्याद्यथेश्चातोऽवगम्यते, भावये-
दिति च । तथा यजेत यथा किञ्चिद्भवतीति । तेनैते भावशब्दाः । द्रव्य-

गुणशब्देभ्यो द्रव्यगुणप्रत्ययो न भावनायाः । अतस्ते न भावशब्दा-

इति । किं तावत्प्राप्तम्, अविशेषणान् । तत् उच्यते । भावार्थाः कर्म

शब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत, यजेतेत्येवमादिभ्यः । कुतः । भावार्थत्वा-

देव । य आहुः—किमपि भावयेदिति, तं स्वर्गकामपदसंयन्धात् स्वर्ग

भावेदिति ब्रूयुः । तस्मात्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत । फलस्य क्रिया कर्ण-

निष्पत्तिरिति । ते च यागदानहोमसंबन्धाः स्वर्गस्योत्पत्तिं वदन्ति । कुतः ।

एष ह्यर्थो विधीयते । यथा यागादिना । स्वर्गकामः केन भावयेत् स्व-

र्गम्, यागादिनेति । यस्यच शब्दस्यार्थेन फलं साध्यते, तेनापूर्वं कृत्वा

नान्यथेति ततोऽपूर्वं गम्यते । अतो यस्तेस्य वाचकः शब्दस्ततोऽपूर्वं

2 when what is denoted by a word brings about such a result (as here)

ति । परं पुनर्भवतेषीन्नास्तदन्वयेन नैषोऽर्थोऽभिधीयते, न चाऽऽख्यातप्रत्ययस्यात्र व्या-

पारो, धात्वन्तरार्थत्वात् । कामं तुरुजयातीयत्वेन धात्वो ब्रूयस्तेऽपि तु यागादिवचन

त्वात्समर्था इति मत्वाऽऽह—ननुयागदानहोमशब्दा इति । अत्रोच्यते—

यागदानाद्यनुम्यतो भावनात्माऽवगम्यते ।

नित्यमाख्यातशब्देभ्यस्तस्माद्भावार्थेतेष्यते ॥

यावानेकहानम्बलभ्योऽर्थं शब्दाद्गम्यते स सर्वं शब्दार्थं । सर्वत्र चाऽऽख्याते

धात्वर्थश्च तदनुरूपं च भावना विज्ञायते । तस्माद्भावार्थत्वमवगम्यपदेश । तद्वचतिरि-

क्तास्तु द्रव्यगुणशब्दा विज्ञायन्त एवेति न पृष्टा । तत्र द्रव्यादिशब्दानां निष्पन्नार्था-

मिधायिना कर्णार्थत्वयोग्यत्वात्प्राप्नोति फलसमिति । सर्वत्र हि फल साध्यत्वात्सिद्ध-

रूप साधनमपेक्षते न साध्यान्तरं, नामार्थश्च सिद्धत्वात्तदपेक्षापूर्णसमर्थो नाऽऽख्यातार्थ-

स्वयमेव तावत्सा यत्वात् । तस्माद्द्रव्यादिभिः फलमिति प्राप्ते सूत्रेणोत्तरं दीयते—

भावार्था कर्मशब्दा ये तेभ्योऽपूर्वक्रियागति ।

ते कुर्याद्यजिना स्वर्गमेव ह्यर्थो विधीयते ॥

१ अविशेषणति—यदि भावशब्देभ्य एव भाव्याकाशोत्पद्यते न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति विशेष-
स्यात्तदा द्रव्यगुणशब्दानां निराकारशब्देणाऽऽज्ञानिबन्धनकलतंबन्धायोगान्नापूर्वगम्यत्वं स्यात् ।
नन्वेतद्विरुद्धं, द्रव्यगुणशब्देभ्योऽपि कर्णविभक्त्यन्तभ्य साध्यावाहस्योत्पत्तेरविशेषादित्यर्थः ।
नातोऽवगम्यतसाम्प्रदायात्तुपत्तेरनियमपूर्वपक्षयोगं शतं शङ्कावत् इति भावः । २ अनेन प्रतिपदा-
धिकरणपूर्वोत्तरपक्षयोक्तृत्वं सूच्यते भवति ।

प्रतीयत इति । तेन भावशब्दा अपूर्वस्य चोदका इति द्रूमः । न तु कश्चि
 ष्टेन्द्रः साक्षादपूर्वस्य वाचरोऽस्ति । भावार्थः स्मिपि भावपि-
 त्व्यं, स्वर्गनामस्य च केनापि भाव्यतेति । तयोर्नष्टाद्वद्वग्धरथ
 वसंतप्रयोगः । यजेतेत्येवमादयः साक्षाद्ज्ञा यजेत किं केन कथमिति,
 स्वर्गनाम इत्यनेन प्रयोजनेन निरासाद्ज्ञाः । नैव द्रव्यगुणशब्दाः ।
 तस्माद् भावार्थाः कर्मशब्दा अपूर्व चोदयन्तीति ।

फलमंबन्धो हेतुरपूर्वप्रतिपत्ते । सवन्वश्चाऽऽकाङ्क्षापूर्वम् । सा च भावशब्देभ्य
 प्रमर्षन्ती दृश्यते न द्रव्यगुणशब्देभ्य । तस्मादास्यानेभ्योऽपूर्वभावना गम्यते । तत्र च
 घात्वर्थस्य करणत्वप्रतिपत्ति प्रत्यासत्ते । अतस्तेनैव फलवर्णनमूनेनान्यथानुपपत्त्याऽपूर्व
 मान्यन इत्यवधार्यते, कथं पुनर्यज्यादीन्वृथकृत्य केवलप्रत्ययवाच्य एव भावनार्थो लभ्यते
 भावयेदिति । कुत —

अभिदप्यु म्वशक्त्या हि विधिमात्र लिटादय ।

प्यन्तस्य भवतेरर्थ केनाशेनाभिधायते ॥

न च घात्वन्तरार्थं यज्यादय प्रतिपादयन्ति । स्वार्थमात्रयापृतत्वात् । अत
 शब्दरहितमेवेदरोप्यते भावयेदिति । किं च—

शब्दान्तरस्य योऽप्यर्थ पर्यायैरभिधीयते ।

न स तेनैव महितम्नामिन्नर्थे प्रयुज्यते ॥

तद्यथा पित्रमानयेत्युक्ते यो नामार्थं न प्रतिपद्यते तस्मै कोऽपि शब्दमेव केवल
 प्रयुज्जते न कोऽपि पित्र इति, तथाऽत्र यथास्यान्तस्य करोतिर्न्यन्तो वा भवति
 पर्याय तन्मन्दर्थकथने तन्मात्रमेव प्रयोक्तव्यं नाऽऽस्यतप्रत्ययोऽपि, न हि तदानीं
 विविच्य ज्ञायते केनाशेन त्रिया प्रत्याख्यत इति । अत्र तु भावयेत्कुर्यादिति वा पुन
 रपि लिट् प्रयुज्यत एव । अतश्च योऽनेन यजने परेणार्थं प्रतिपादितोऽस्ति भावयते
 रपि परेण तेनैवेत्यधिकवाप एव भावयति । तस्मादवैदिक इति । अत्राभिधीयते ।
 सर्वत्रैव तावत्—

मिद्धकर्तृक्रियावाचिन्यास्यातप्रत्यये सति ।

सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽवगम्यते ॥

इह केभ्यश्चिद्वातुभ्य परा निह्विभक्तिश्चार्थमाणा कर्तात्मलाभमात्रमेव व्यापार
 प्रतिपादयति यथाऽस्मिन्मवतिविधानेभ्य । अपरेभ्यस्तु मिद्धे कर्तृवर्णनात्मलाभाविषयन्यापा-
 रप्रतीति । यथा यजति द्रव्यानि पचति गन्तव्यं नि । द्रव्यमेव च विशिष्टशक्त्युपेन प्रचक्षिणा

तत्तत्त्वं विप्रकीर्णस्वभावं पूर्वापरीभूतं प्रथमावस्थातः प्रच्युतं परामवस्थाप्राप्तं व्यापार-
शब्दवाच्यं भवति । तत्र कदाचित्कर्तृवैवमवस्थाः प्रतीयते, कदाचित्सिद्धे कर्तृर्धर्म्यः ।
तद्यदा कर्तृवैपाऽवस्था भवति तदाऽसौ स्वयमेवान्यस्मादात्मलभमपेक्षमाणः परनिष्प-
त्ताव्याप्रियमाणत्वात् करोतिशब्दवाच्यता प्रतिपद्यते । यदा तु लब्धात्मकोऽन्यत्र
व्याप्रियते तदा करोतीत्येवमपदिश्यते । तथा च किं करोति पठति गच्छतीति सामान्य-
विशेषरूपेण सामानाधिकरण्यप्रयोगो दृश्यते, न तु किं करोति भवत्यदित् वेति प्रयुज्यते ।
तस्मात्लब्धात्मककर्तृव्यापारवचनानि करोत्यर्थवन्त्याख्यातानि । तत्र च क्रियमाणेन
केनचिदवश्यं भवितव्यम् । कुतः—

करोतिः क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना ।

भवत्त्वर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते ॥

करोतीर्नित्यं सक्रमेकत्वाद्यावत्क्रियमाणं न लभ्यते न तावदर्थः पर्यवस्यति । सर्वका-
रकाणां चावान्तरक्रियासु कर्तृत्वं प्रतिपाद्यमानानां प्रधानक्रियासु कर्मादिविभागो जायते ।
प्रतिक्रियं योम्यताभेदाद्धान्तरक्रियावैचित्र्यं भवति । तत्रान्वयव्यतिरेकभ्यामिदमवगतं
भवतिक्रियायाः कर्ता करोतेः कर्म संपद्यत इति । तथा हि—

नित्यं न मन्त्रं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।

न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥

य एव हि प्रवृत्तमवनः संभावितमवनो बाऽन्येन प्रयुज्यते स एव क्रियमाणत्वेना-
वधार्यते नान्यः । तथा च न कश्चित्खपुष्पमाकाशं वा कुर्वन्नुपलभ्यते । यत्रापि पादौ
कुर्वन्त्यादिषु निष्पन्नानां कर्मत्वप्रयोगो दृश्यते तत्राप्यनिष्पन्नसंस्कारादिविद्यया पादादि-
शब्दप्रयोगादव्यभिचारः । सत्यपि च करोतेरनेकार्थत्वे सर्वत्र गन्धनावक्षेपणादौ कि-
ञ्चिदनुत्पन्नोत्पादनसामान्यमवगम्यते । अथ या यदाऽम्योत्पादनमिधायित्वं तदैव विशि-
ष्टाख्यातसामानाधिकरण्यं दृष्टमिति तद्गतस्योत्पाद्यमानमेव कर्म भवतीत्युपपन्नम् । तेन
भवतिक्रिया तावच्छब्दा । ततश्च—

करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः ।

भविता तमपेक्षया प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते ।

भवतिकरोत्योः शक्तिभेदाद्विहितपथन्योरिव नित्यतं प्रयोज्यप्रयोजकत्वापारवचन-
त्वम् । तत्र च कदाचिदभिधीयमानकर्मशक्त्याऽऽतिष्ठयोज्यत्वापारो वा स्वयमेवाऽऽस्ति-

१ घटे करोतीत्यादौ द्वितीयाभिहितना कर्माख्याया, सङ्ख्या, आक्षिप्तः प्रयोज्यत्व घटस्य,
भवनतादौ व्यापारो यस्य धातुं तिल्यर्थः । करोतिमात्रप्रयोगे कर्ममाधेय द्यायाद्वाग्वाद्—स्व-
मेवेति । घटो भवतोल्यादौ प्रथमाभिहितकर्तृशक्त्याक्षिप्त प्रयोज्यव्यापारो भवित्त्वित्यर्थः । तथा च
प्रयोज्यप्रयोजकभ्यापारस्योत्तरत्व विधातुश्चित्प्रतीतिराक्षेपमेवेति न तस्मिन्नापि दान्द्वेषापारकल्प-
नादस्य इति नाथ ।

सप्रयोज्यन्यापारो वा केवल प्रयोजकन्यापार एव विवक्ष्यते कट करोति, ओदन पचतीति । कदाचित्प्रतिप्रयोजकन्यापार प्रयोज्य न्यापारमात्र, घटो भवति, विह्वल्यन्ति तण्डुला इति । कदाचिदुभौ भिन्नौ समुच्चित्य प्रयोग, करोति कट देवदत्त स च भवति । कदाचिदुपसर्जनीभूतप्रयोजकन्यापार प्रयोज्यन्यापार क्रियते देवदत्तेनेति स्वयमेवेति वा प्रयोगे । कदाचित्पुन समानपत्रकदेशोपातोपसर्जनीभूतप्रयोज्य क्रिय प्रयोजकन्यापारो विवक्ष्यते तथा च करोतिपचत्योस्तादात्म्येनाशक्तेरप्रयोगाद्भू विह्वल्योश्च केवलप्रयोज्यक्रियानिष्ठत्वाच्च साक्षात्प्रवर्तितु शक्तिरस्तीति वाचकत्वेन द्योतकत्वेन वा गिजपर प्रयुज्यते भावयति विह्वेदयतीति च । तथा चाऽऽह—

प्रयोज्यकर्तृकैकान्तन्यापारप्रतिपादका ।

प्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्मसु ॥

न च तेषामप्यन्तानामशक्तिरित्यन्येषामशक्त्या भवितव्यम् । अन्येषा वा शक्तिरित्येषामपि तद्वद्भवितव्यम् । कुत —

शक्तय मर्षभावाना नानुयोज्या स्वभावत ।

तेन नाना वदन्त्यर्थान्प्रकृतिप्रत्ययादय ॥

एव त्रोट्यर्थद्वारेण सर्वाख्यातेषु भावत्यर्थ सिद्ध ।

तेन मूर्तिषु कर्तृत्व प्रतिपन्नस्य वस्तुन ।

प्रयोजकक्रियामाहुर्भावना भावनाविद् ॥

यत्तु न विधित्व यतिरिक्त लिङ्गादयोऽर्थ वदन्तीति ।

तन्मुक्तम् । कुत —

अभिप्रायभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गात् ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥

यथा हि सर्वाख्य तानुवर्तिनी त्रोटित्वात्तुवाच्या पुरुषन्यापाररूपा भावनाऽवगता भवति तदा तद्विशेषा सामान्याख्यातयतिरिक्तशब्दविशेषवाच्या विधिप्रतिषेधभूतमविष्यद्वर्तमानादय प्रतीयन्ते । तथा च सर्वत्र सामान्यत करोत्यर्थोऽवगम्यते, किं करोति पचति, किमनापादपाशति, किं करिष्यति पक्षयति, किं कुर्यात्पचेत्, किं न कुर्यात् च पचेदिति । तत्रार्थात्मिकाया भावनाया लिङ्गादिशब्दाना य पुरुष प्रति प्रयोजकन्यापार मा द्वितीया शब्दधर्मोऽभिधात्मिका भावना विधिरित्युच्यते । विशेषतश्चयमर्थवात्प्रतिषेधो वर्णित्वा यस्तु पञ्चास्यित्यङ्घ्रन प्रत्ययापरित्यागात्प्रसिद्धम् । तत्रोच्यते—

केवलस्याप्रयोगित्वात्कर्तृसंख्यादिसंग्रहात् ।

रूपाविनाशासिद्धेश्च प्रत्ययोऽपि प्रयुज्यते ॥

यदि हि केवलः करोतिभावयतिर्वा प्रयोगार्हो स्यातां ततः कोकिलशब्दप्रयोगे विकशब्दवत्प्रत्ययो न प्रयुज्येत, न तु केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगः, अपभ्रंशत्वप्रसङ्गात् । तेन यस्मिन् कस्मिंश्चित्प्रत्यये प्रयोक्तव्ये यन्वैवार्थः कथ्यते स एवालुवादभूतः प्रकृत्यनुग्रहार्थं प्रयुज्यते नान्योऽप्यधिकभान्तरापत्तिप्रसङ्गात् । ननु च, इक्षितपौ धातुनिर्देशे विहितानतस्तद्युक्तौ करोतिभावयती प्रयुज्येयाताम् । नैतदस्ति । तथा सति शब्दप्रदार्थकत्वात्तत्र ताम्यामाख्यातार्थः कथ्येत । यत्तु क्वचिदर्थेऽपि धातुमिच्छितवन्तं प्रयुज्यते यजिः, यमतिः, इति च । तत्, शब्देऽभिहिते लक्षणयाऽर्थप्रतीतिरित्यवगन्तव्यं, न चेह किञ्चिच्छ्रुणाश्रयणे प्रयोजनमस्ति येनावचकः प्रयुज्येत । तत्रान्यदेवानिष्टमापद्येत कृद्भुवौ धातु तिङ्शब्दयोरेते इति । तस्मादर्थपरस्वसिद्धयर्थमाख्यातप्रत्ययसहितावेव प्रयुज्येते । यदि च भावनैवैका प्रत्ययार्थः स्यात्करोतिभावयती वा समस्तप्रत्ययार्थोपादानसमर्थो भवेतां ततः केवलप्रयोगोऽप्याशङ्क्येत, न तु तदुभयमप्यस्तीति करोतिभावयतिभ्यां कथितेऽपि भावनार्थे कर्तृसंख्यादिप्रत्यायनार्थं पुनः प्रत्यय उच्चार्यते । यस्तु तत्र भावनाविधानांशः स प्राप्तत्वादनुच्यते, अन्यथा हि भावनैवैका प्रत्ययार्थः करोतिभावयती वा कर्तृसंख्यादीनामप्यभिधायकाविति श्रान्तिः स्यात् । नित्यं च पूर्वोपरीभूता भावनाऽऽख्यातेनोच्यते । तत्र यदि प्रत्ययान्तरं प्रयुज्यते ततः करोतिभावयतिभ्यां द्रव्यवदुपसंहाररूपोच्यमाना नैवाऽऽख्यातसदृशी कथ्येत । तन्मादवश्यं तदपि प्रयोक्तव्यमिति । किं च—

भावना गम्यमाना च धातुप्रत्ययसंनिधौ ।

कस्य वाच्येति विस्पष्टं न कदाचित्प्रतीयते ॥

यदि ह्येकान्तेनास्याः प्रत्ययार्थत्वमवधार्येत ततः करोतिभावयतिभ्यां प्रत्ययपीनरुत्स्याशङ्का स्यात् न तु तदस्ति, उभयसंनिधौ गम्यमानत्वात् । केवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगाभावाद्धि न विवेको विज्ञायते । शक्यते हि वक्तुं धातुसहितेन प्रत्ययेनोच्यत इति । अथवा प्रत्ययानुगृहीतेन धातुना, अथ बोधान्ध्याम् । न च शक्तिरूपभायां विशेषः, सर्वथाऽर्थापत्तिराम्यात् न विवेकज्ञानप्रयोजनमस्ति । स्यादेतत्, कृदन्ताद्धातोरप्रतीतिरिति इव्यभिचारिष्येव भेदो । तदयुक्तम् । अस्तिविद्यतिभवतिपरेषु प्रत्ययेष्वप्यदर्शान् । न वा कृदन्तेष्वप्यत्यन्तं भावना नास्ति किञ्चिदुपकृत्यमाणरूपप्रतीतिः । कृत्येषु तावद्भोक्तव्यम् यद्युच्यमिति किञ्चिन्न्यूनाऽऽख्यातानाम्प्रत्यये । तथापि कर्मोत्पत्तेषु द्रव्यधा-

न्याद्ब्राह्मणो न हन्त य इति भावोत्पन्नम्यो न्यूनतरा । न हि तत्र प्रयोजक्यापारप्राधान्यम् । एवञ्च धात्वर्थप्राधान्यादपरत्र स्वयापारविशिष्टप्रयोज्यपरत्वात् । एतेन भावकर्मोत्पन्नकारास्तिडोऽपि व्याख्याता । तेष्वपि हि प्रयोजकव्यपारगुणत्वप्रतीतिरविशिष्टा । अतो न तिङन्ताना तुल्यकल्पत्वम् । तथा 'अययकृतो भावे भवन्ति' इति स्मरणाविशेषेऽपि स्वसत्वेद्यर्मापन्न्यूनभावनाविज्ञानम् । 'अभिक्रामजुहोति' 'दर्भतरणकेनोपघ्रात जुहोति' अभिपुत्य हुत्वा मक्षयन्ति 'पुरा वाच प्रवदितो' इति सर्वत्र ध्रुत्वैव भावनान्तरसापेक्षा भावनाऽवगम्यते । पक् पक्त्वानित्यपि निर्वृत्तरूपभावनोपसर्जनद्रव्यप्रतीति प्रत्यक्षा । एव पाचकादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा च सर्वत्र कारकापेक्षा दृश्यते । अन्यथा हि रूढिनाद्धितसमासेष्विवेक न स्यात् । न च निर्व्यापाराणामेते व्यपदेशा भवन्ति । न चान्ति स व्यापारो यत्र किञ्चिदसन्न जन्यते । ततश्च सिद्धकरोतिभावयत्योरर्थ । शक्यते च सर्वत्र सामानाधिकरण्यमपि दर्शयितुं विनाऽपि पूर्वा परीभूतत्वेन । तदथा किं कर्तव्य पक्षव्य, कथकारं जुहोति अभिक्रामम्, किं कृत्वा जुहोति अभिपुत्य, किं कृतवान् पक्वान्, किं कृत पक्, किञ्चैवो देवदत्त पत्ता, केय निया पाक इति । न च करोतिसामानाधिकरण्यातिरिक्तमास्त्यतेष्वपि भावनाप्रमाण विद्यते । तस्माद्भातवोऽपि भावना न मुञ्चन्ति । तथा चाऽऽहुं करोतिरर्थेष्विव सर्वघातूनिति । यत्रम्या प्राधान्य तन्काम तिडाऽभिधेय द्योत्य वाऽन्वयव्यतिरेकाम्यामस्तु न स्वरूपम् । नन्वेवमपि यागेनेति धात्वर्थे निष्कृष्टे तेनैव भावनाऽप्युपातेति भावयोदिति पुन प्रयोगो न प्राप्नोति । नैप दोष । तथा हि । व्यर्थम्व धातोर्भेदेनार्थे कथ्यमाने यागेनेति विशेषरूप करणात्मना निष्कृष्टम् । इतरत्तु भावनात्मक सामान्यरूप शब्दान्तरेण भावयोदित्यनेन कथ्यते । अथवा केचित्करणाशकतृमस्ययादय प्रकृतिप्रत्यययोर्भेदेन वाच्या । भावना तु समुदायाव्यभिचारात्समुदितयोरेवार्थ इत्यपि शक्य वक्तुम् । तथा च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां भावार्था कर्मशब्दा इति सामानाधिकरण्यमेवाऽऽश्रित न भावार्पत्वेन प्रत्यया कथिता । शास्त्रे तु सर्वत्र प्रत्ययार्था भावनेति व्यवहार । तत्रायमभिप्राय —

प्रत्ययार्थं सह ब्रूत प्रकृतिप्रत्ययां सदा ।

प्राधान्याद्भावना तेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते ॥

१ तं स (२-१-१) २ स्वयानूना करायथवाचिन्वे वृद्धमपिमाह—तथा चाऽऽहुरिति । विभज्य सेना परमार्थकर्मा सेनापतीत्यापि पुरदरोत्य । नियान्यामास स गर्जुनन्वे करानिरर्थेष्विव चर्कगान् ॥ इति ।

‘यद्यप्यन्यद्विवेककारणं नास्ति तथाऽपि प्राधान्यं प्रत्ययार्थधर्मं दृष्ट्वा नूनमिदं प्रत्ये-
यार्थ इत्यवगम्यते—

तथा क्रमवतोर्नित्यं प्रवृत्तिप्रत्ययांशयोः ।

प्रत्ययध्रुतिवेषायां भावनात्माऽवगम्यते ॥

न केवलमेतद्वैवान्वयन्यतिरेकौ यौ परस्परपरित्यागेन लक्ष्येते तस्मिन्नेव हि पदे
‘तदागमे हि तद्दृश्यते’ इत्यनेन न्यायेन विवेकोऽवधार्यते । यत्त्वस्यादिपरः प्रत्य-
योऽपि भावनां जहातीति तुल्यं घातुसमुदायप्रयोरप्येतत् । सर्वथा यत्र प्रतीयते तत्र
तावत्प्रत्ययार्थत्वं निश्चीयते । अन्यत्र त्वयं विचार एव नास्ति । क्वचिद्व्यभिचारस्य
चोत्तरमुक्तं तद्भूताधिकरणे । अप क्व नैवात्रापि व्यभिचारः । कुतः—

अस्त्यादावपि कर्त्रशे मान्येऽस्त्येव हि भावना ।

अन्यत्राशेषभावात्तु न तथा सा प्रकाशते ॥

यद्यपि कर्तुरनिष्पन्नत्वाद्द्वयतिरिक्तभाववित्त्याभावाद्गत्यादिषु प्रयोजकत्वापारो
नातीव लक्ष्यते तथाऽपि प्रत्ययमात्रस्योद्भावयतीत्यवगम्यते । विमित्यपेक्षिते चानिष्पन्ने
कर्तृव्यन्यात्किञ्चिदित्यवत्यनादात्मामित्येव संबन्धे केन भावनेन कर्म, अवगमजननादि-
प्रकरणेति । प्रयोऽपि तत्र भावनांशा भवनेवैव पूर्वन्ते व्यापारान्तरासंभवात् । तत्र केचि-
द्वयथा भावनव्यापृताः प्रयुज्यन्ते केचिरसिद्धमवनाः प्रयोजकाः । सिद्धमवनासिद्धमवन-
वर्ति च सामान्यमुभयसंपर्काद्भावनेत्युच्यते । एतेन ज्ञायते निष्पद्यते सिध्यतीत्यादीनि
व्याख्यातानि । अस्तिः पुनर्नानिममानार्थाद्भावनेऽप्यारिर्नानिमवस्थाभिलषन्सत्तयाऽऽत्ममवनं
मवद्भावयतीत्येवमाख्यातप्रत्ययं लभते । तत्रापि तु बालदृष्टमेदुपूर्वोत्तरसामान्यसत्ता-
पेण पूर्ववदेव प्रयोज्यप्रयोजकत्वापारवत्तनाऽनुमतेत्या । सत्यामपि त्वेवमादिषु भाव-
नायां निष्पन्ननेनकर्तृविषयत्वाद्विधिवतिषेयोरसंभवः । स्यादेतत् । दृष्टो विधिरपि
‘तस्मात्प्रायणीयम्याहन व्रतस्विना भवितुमश्नु’ ‘रथंतरं भवति’ ‘अत्रात्त्वर्थुः स्यात्’
‘इहोक्त्यानि स्तुः’ इति । मत्वं दृश्यते न त्विह पूर्वेण तुल्यो मत्वंत्वर्थः । सिद्धो हि
पुरयः कर्ममन्वनिमित्तमुत्तिवत्त्वं मवदन्त्येरेव बाकायमनो व्यापारैर्भावयेदित्युच्यते । तथा
रथंतरादिषु सत्तपि ध्रुव्या भवन्विधिसंबन्धे तत्र संभवाद्नुमायमाना भावनेव विधी-
यते । यत्र त्विहामुरो भवेदिति प्रयोगान्नत्र मवनेभिनष्टत्यर्थेनानित्यात्ममवत्त्वयेव व्यति-
रिक्तं भावयित्त्वमित्येवं विज्ञायते । ग्यानेनान्यत्किञ्चिद्भावयेदिति । तेन भूतमपिप्यद्वैत-
मानापदेशमात्रेणैवापारमार्थिकं भवित्त्यापारम्य भावनात्वं न विद्यादिषु । मनादिकथ-

नेऽपि यदा समस्त व्यापार धातुरेवोपादत्ते नावयवफलादिकृतमेदाश्रयण तदा विम्पशा-
द्विरोधाद्भात्वर्थमात्र कर्तृमर्यादादयश्चाऽऽख्यातपदार्थत्वेनावयवार्थेन न भावना । न च
भावनायमिचारेण ढोष इत्युक्तम् । यत्तु वृद्धन्तेऽपि घातवो भावना न यमिचरन्ती-
ति । सत्य घात्वर्था न यमिचरन्ति तैरेव तु गम्यमानत्वादनभिप्रेयत्वमपि शक्यं
वक्तुम् । तथा हि—

घात्वर्थकारकैरेव गुणभूतोऽवगम्यते ।

भावनात्मा वृद्धन्तेषु तस्मात्तैवामिधीयते ॥

यथैव भावप्रधानत्वादाख्याते तत्सवन्वादेव गुणभूतकारकप्रतीतिसिद्धेर्न कर्तृकर्मणो
रभिधान भविष्यत्येव कर्त्राद्यभिधानादेव तदन्यथानुपपत्त्या भावनासिद्धेरनभिधान, गम्य-
मानापेक्षयैव च करोतिसामानाधिकरण्या यथा पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्देन, अतथाभूत
यैव च कारकमन्वोऽप्युपपत्स्यते । अथ वा भावनोपसर्जनघात्वर्थनिष्पत्त्यर्थत्वात्कार-
काणां घात्वर्थेनैव सच-वासिद्धिः । स एव हि तानि स्वसिद्धार्थमपेक्षते भावनाऽपि च
तथाभूतान्येव तानि गृह्णातीत्यविरुद्धं सचन्व । वृत्त्याना तु प्रपञ्चाचित्वात्सत्यपि
भावनानभिधाने तावत्स्वार्थपथेवमान नास्ति यावदश्रयणपरिपूर्णा भावना न लब्धा । कुत —

स्व यापारे हि पुरुष कर्तृत्वेन निगुज्यते ।

प्रैषैस्तस्य स्वरूपं च भावनाऽश्रययात्मिका ॥

न हि पुरुष स्वयापारं मुक्त्वाऽन्यन्नुष्ठातु शक्तं प्रैषाश्चनमनुष्ठापयन्ति । ते यदि
तद्व्यापारं कथञ्चित्तोपाद्द्युर्न नियोक्तुं शक्नुयुरित्येवमपि भावनान्नेपेक्षसिद्धिः । यावाश्च
ब्राह्मणगन कश्चित्प्रैष स सर्वं प्राप्त्यमावाद्धिधिरेव भवतीति विनाऽपि मरणेन
कृत्याना विघायस्त्वम् । अयमेव च विधिप्रैषयोर्विशेषः ।

प्रवर्तनमृति प्राप्ते प्रैष इत्यमिधीयते ।

अप्राप्तप्रेषणं सर्वं विवित्त्वं प्रतिपद्यते ॥

तस्मात्प्रत्ययार्यो भावनेत्युपपन्नम् । ननु च यदि प्रयोजक्यापारो भावनेप्यने तत
पञ्चावधिश्रयणातीनि, यज्ञां च मानसं सरूपं इत्यातीनां भावनात्वं त एव घात्वर्था
इति घातुवाच्यैव भावना म्यात् । नैष ढोष —

घात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लभ्यते ।

तथाऽपि सर्वमामान्यरूपेणान्याऽवगम्यते ॥

सर्वत्र ह्यधिश्रयणादौ करोतीत्यपि सामान्य यापाराश प्रतीयते पचत्यात्रिवाच्य
विहित्यधिश्रयणात् कर्मण्या कर्तृम्याश्च । नत्र यज्ञीणासीन्यप्रच्छुनिमात्रेण परिस्पन्द

रूपं निरूप्यते सा भावना । ये तु तदनुरञ्जनसमर्थाः कर्तृकर्मगता विशेषास्ते तस्या एव करणेति कर्तृव्यतांशयोर्निविशन्ते । एवं तर्हि धात्वर्थसामान्यं भावनेत्येतदापन्नम् । सत्यं साध्यतया सामान्यं न तु गोत्रादिरूपेण । कथम्—

अन्यदेव हि यागादौ सामान्यं करणात्मकम् ।

अन्यच्च भावना नाम साध्यत्वेन व्यवस्थितम् ॥

भावनायां हि स्वयमेव प्रतिपूर्यं सामान्यविशेषौ भवतः । तथा तत् करणयुते यागादौ समवेतं भावनाकरणांशोऽस्ति धात्वर्थसामान्यं नाम यत्कर्मशब्देनाभिधीयते । विशेषणमावाच्य यागादयो भावनाविशेषा इत्युच्यन्ते न तद्व्यक्तित्वेन । शास्त्रप्रदेशे तु क्रियाकर्मशब्दौ कदा चिद्धात्वर्थे प्रयुज्येते कदाचिद्धावनायां कदाचित्तु प्रत्यासत्त्वो-
मयत्रापि प्रयोगो न स्वरूपाभिधानेन । कुतः—

यादृशी भावनाऽऽरूपाते धात्वर्थश्चापि यादृशः ।

नासौ तेनैव रूपेण कल्पतेऽन्यै पदैः क्वचित् ॥

भावनाशब्दो हि निष्पन्नात्मिकां सत्त्वरूपापत्त्यां लिङ्गसंस्थायोगिनीमभिधत्ते न चासाधारण्यते तादृश्यमिधीयते लिङ्गसंस्थारहितरूपेण गम्यमानत्वात् । एवं धात्वर्थोऽपि वेदितव्यः । तथा करोति भावयतीत्येताभ्यामपि श्रुत्या तावदन्वाहगेवार्थः प्रतीयते कृष्णभावत्यर्थकरणिका भावना न चैवंरूपाऽसौ यजेतेत्यादिष्वस्तीत्यपर्यायत्वम् । तत्रानन्तरप्रत्ययोत्थापितमानान्तरबुद्धिमविवक्षित्वाऽर्पसंवाद् कर्तव्यः । तेनादूरविप्रकर्ष-
मात्रेणैष प्रयोगो नार्थसाम्येनेत्यवस्थितमनन्यशब्दवाच्यत्वं भावनायाः । सा तु प्रतीत-
मात्रैव प्राधान्यादपेक्षान्तरानधीनत्वाच्च प्रथमं तावत्साध्यांशमेकस्ते भावयेत्किमिति । तत्र यावत्तौ विध्युपेक्षा भावना तस्यां पूर्वप्रतीतमपि विधित्वं तावन्नाऽऽधीयते यावदंशप्र-
पूर्णा भावनाऽनुष्ठानयोग्या न भवति । विधित्वप्रकमाच्च प्रथममेवैतज्ज्ञापते यादृशीरंशैः
पूर्णेयं विधानमर्हति तादृशैः पूरयितव्येति । न च बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः पुरुषार्थरहितं व्यापारं
वचनशतेनाप्युक्तोऽनुतिष्ठति । न च पुरुषार्थः साध्यत्ववतिरिकांशपातित्वेन कैश्चित्प्रा-
र्यते ततोऽभ्यर्हिनरस्यान्यस्य साध्यम्याविद्यमानत्वात् । तत्र यद्यस्यां भावनाया-
मपुरुषार्थः साध्यः स्यात्ततः पुरुषेष्वप्रवर्तमानेषु प्रायसम्य प्रयोगरुशक्तिर्जायेत । तेन
यद्यपि समानवशेषादानप्रत्यासत्तेर्थात्त्वर्थः साध्योऽपूरणाशोपह्वने तथाऽप्ययोग्यत्वा-
निराक्रियते, न हि प्रत्यासत्तेरेवैका संवन्वकारणं, योग्यत्वाद्यापि । तथा च वक्ष्येति
यस्य येनार्थमंत्रवन् इति । किं च—

१ यन्व देवार्थमंत्रयोः द्रुम्यस्यापि मंत्र ए । अर्पते ह्यतमार्थानानान्वयमकारणम् । इत्य-
दिना विधिदधिकरणे पूर्वाचार्ये वक्ष्यतीत्यर्थे दृष्टमन्त्रिमाह—तथा चर्मादिना ।

सबन्धमात्रमुक्तं च श्रुत्या घात्वर्थभावयो ।
तदेतानिनिवेशे तु व्यापारोऽभ्या न विद्यते ॥

संबन्धमात्रं कृत्वा निवृत्त्यापाराया श्रुतावन्यतराशानिवेशो योग्यत्वादाश्रयितयः ।
तद्यदि माध्याशादेःप्रत्ययोपात्तेन प्रत्यामन्नतरेण विधित्वेन प्रच्यायने ततोऽशान्तरेण
नूनं सपत्न्येन इत्येव प्रतीक्ष्यते । किं च—

सायाशे पुरुषाणां च प्रत्ययो न नियोजनः ।
स्वयमेव हि जानन्ति कर्म य पुरुषा मदा ॥

यत्र हि शास्त्रार्थानां पुरुषप्रवृत्तिस्तत्र तत्समनिकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्यते, साध्यं पुनः
स्वर्गपशुपुत्रप्रामादि प्रागेव शास्त्रात्सर्वे पुरुषा प्रतिपद्यन्ते । ततश्च भावयेत्किमित्यपे
क्षितमात्रे विनैव तावच्छास्त्रेणतावदवगतं पुरुषार्थं कश्चिदिति । तत्र विशेषमात्रम
नवगतत्वावपेक्ष्यते । तदपि च न साध्यात्मना, किं तर्हि, एतद्भावनाविषयत्वेन । ततश्च
दूरस्थस्यापि स्वर्गादरेव कृताम्पदम्यं भगति । घात्वर्थमत्रन्वस्त्वनपेक्षितं त्रियेत विभ्या-
नर्थक्याच्च बाध्येतरा श्रुति । किं च—

भवने यस्य कर्तृत्व कथञ्चिद्वधारितम् ।
स्ववाक्ये वाऽन्यवाक्ये वा स साध्यत्व प्रपद्यते ॥

न चात्र घात्वर्थादिर्भवन्नक्रियासबन्धोऽवगत स्वर्गादीनां तु कामशब्दोपबन्धाद्-
भवनमवन्धो विज्ञायते । कुत —

स्वर्गो मे म्यादिति त्य हि स्वर्गादि प्राच्यते भवन् ।
तेनासौ भावनापक्ष प्रयोज्यत्वेन गम्यते ॥

ततोऽवधृतस्वर्गात्सिद्ध्यांशा भावना येन भावयेदित्येव करणमपेक्षते । तत्र च
शास्त्रार्थानप्रवृत्तित्वात्तत्समनिकर्षादावाश्रीयमाणे प्रमाणान्नगच्छ योग्यायोग्यत्वयोरज्ञाना-
द्विध्यविरोधाच्चात्यन्तप्रत्यासत्त्युपस्थित भात्वर्थातिरिक्तकारणाभावात्सर्वफलभावनायां च
केनचिद्भात्वर्थविशेषेण विनाऽनुपपत्तेर्यागिनेयेव विज्ञायते । यद्यपि च याग स्वयमेव
तावदनिष्पन्नस्याऽपि स्वसाधननिष्पादित सन्साधयित्यति सर्वमेव च कटाक्षिन्निपक्षं
कटाक्षिन्निपक्षम् । न च प्राक्यास्त्रप्रवृत्तेर्निष्पत्ति क्वचिदुपयुज्यते फलसिद्धिकाल-
मात्रोपयोगित्वात्करणनिष्पत्ते । नमाणवशाच्च त्रिशलवर्तिनामपि साधनत्वाविरोधः ।
तस्माद्योगादीनां करणत्वं तच्चापूर्वद्वारेणेति तच्छब्देभ्योऽपूर्वप्रतीतिः । अनश्चैवमपि
सूत्रार्थं मन्वन्ति । ये भावार्था — भावनाप्रयोजना कर्मशब्दा — च यान्ति तेष्व
क्रिया प्रतीयेनेति । ननु चोक्तेन कर्मकरणमवधारयान स कर्मकृत्युक्तादेवाऽऽद्या-

ताद्भावनाऽवगतिः प्राप्नोति । तथा हि—

येनेप्सिततमैर्भावेः किमित्यंशोऽवरुच्यते ।
तद्योगी तेन धात्वर्थो न कश्चित्स्यादकर्मकः ॥

यदि वा सर्वधातूनां सकर्मकत्वापत्तिरथ वाऽकर्मक्यो भावनाया न भवितव्यम् ।
नेष दोषः । कुतः—

अन्यदेव हि धात्वर्थप्राप्यं कर्म सकर्मके ।
अन्यदेव न सर्वत्र प्रत्ययार्थनिवन्वनम् ॥

ओदनं पचति ग्रामं गच्छतीति धात्वर्थापवर्गलभ्यमेकं कर्म, अपरं पुनर्भावनाकर्म ।
तत्र कदाचिद्धात्वर्थकर्मैव भावनाकर्मत्वमपि प्रातिपद्यते पाठेनौदनं भावयतीति । कदा
चित्पुनः स्वकर्मविशिष्टधात्वर्थयुक्ता भावना कर्मान्तरेण युज्यते ग्रामगमनेन स्वार्थं भाव-
येदिति, ओदनपाकेन चेति । तच्चैतद्धात्वर्थोत्परतस्तद्व्याप्यमात्रत्वेन गम्यमानं धात्वर्था-
न्तरात्सोहितं भावनाकर्मतया सर्वत्रावधार्यते । तच्च प्रायेणैवं कामशब्देनैव संबन्धमा-
पद्यते । सुत्रकाम आसीत्, स्वास्थकामः शयीति । सत्यपि आसिश्चेत्योरकर्मकत्वे यः
प्रत्ययेन करोत्यर्थोऽभिहितस्तत्कर्मत्वेन च स्वादीन्यवधार्यन्ते । तेन करोतेः सर्वदा
सकर्मकत्वादकर्मकारुष्यादानामपि च तत्साभानाधिकरण्यदर्शनार्थं करोत्यास्ते, किं
करोति शेत इति सिद्धेवमादिष्वपि सकर्मिका भावना ।

यनेरापि तु धात्वर्थं पूज्यत्वाद्देवतेष्यते ।
तदुज्जित्वैव पुत्रादेः कर्मत्वं भावनाधितम् ॥

तस्मात्सकर्मकाकर्मकयोरविशेषादासनेन भावयेदित्यपि प्रयोगसिद्धिः । कस्तर्हि सक-
र्मकाकर्मकयोर्भेदः । उच्यते—

सासाद्भ्यभिचारेण धात्वर्थो यत्र कर्मभाक् ।
सकर्मकः स धातुः स्यात्पारम्पर्ये त्वकर्मकः ॥

अथ कस्माद्भयं सूत्रित-भावार्थाः कर्मशब्दा इति । उच्यते । भवन्ति केचित् कर्मशब्दान् भावार्थाः, यथा श्येनेकत्रिमादयः । केचित् भावार्थान् कर्मशब्दाः, यथा भवनं भावो भूतिरिति । किं पुनरिहोदाहरणम् । श्येने नाभिचरन् यजेत, चित्रया यजेत पशुकाम इति । किं श्येनेनाभिचरन्तुत यजेताभिचरन्निति । तथा चित्रया पशुकामः, उत पशुकामो यजेतेति स्थित एतस्मिन्नधिकरणे गुणविधिः, नामधेयामिति विचारो भाष्यति । तथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति दर्शः कालः, पूर्णमास इति च किं ताभ्यां स्वर्गकामः, उत स्वर्गकामो यजेतेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति च, श्येनेनेति च, चित्रयेति च नैत्रे भाववचनाः । न चैपामर्थिना कश्चित् सवन्धोऽस्ति, विविभक्तित्वात् । त्र-

योग्येति विधीयते । तद्विधानाच्चार्यापत्त्या यागादिविधानमित्युपपन्न भावार्थसूत्रम् । भवन्ति केचित्कर्मशब्दा यागो यजनमिज्येत्युदाहर्तव्ये तत्सामानाधिकरण्यसिद्धश्येनैकत्रिकाद्युदाहरण यागादिकरणत्वचोदनोत्तरकालभाषिकर्मशब्दत्वेन प्रारतभ्यात्सुज्ञानम् । स्वतन्त्राणां कथंचिदपि भावार्थत्वाशङ्कासम्भवात् । यागादयो हि स्वातन्त्र्येणापि कदाचिदनुमानाद्भावार्थाशङ्काविषया स्युरिति । के चिद्भावार्या न कर्मशब्दा यथा भावयेत्कुर्यादिति चोदाहरण भूत्याद्यस्तु प्रयोज्यव्यापारवचनत्वात्तैव यथावर्णितभावार्था इत्यनुदाहरणम् । तत्र यथाकथंचिण्णजन्तव्युत्पत्त्या भावशब्द एको नीयेत नेतरौ । तावपि तु प्रयोज्यव्यापाराशेन कथंचिद्भावार्थापित्युदाहृतौ । अथ वा द्वितीयसूत्रार्थव्याख्यानानेन भावनाप्रयोजनत्वमशवाचित्वे नास्तीति विनाऽपि सकलार्थाभिधानाद्भवन्ति भावार्था । कथं पुनरमी न कर्मशब्दा यत्र घातुमात्रं कर्मशब्दत्वेनोक्तं, निर्विशेषस्य सामान्यम्यानुष्ठानुप्रशक्यत्वादकर्मशब्दत्वम् । अतो विशेषवाचिनामेव घातूनां कर्मशब्दत्वग्रहणादचोच्यमेतत् । यदि हि श्येनचित्रादर्शपूर्णमासशब्दा पृष्ठे सवध्येरस्ततो यागकरणत्वामावात्तसामानाधिकरण्यनिमित्तनामधेयत्वानुपपत्तेः प्रसिद्ध्यादिभिर्गुणविधित्वमेव म्यादत स्थित एतस्मिन्नधिकरणे इत्याह । कस्मात्पुनरिदं तत्रैव न नीतं प्रमाणक्षणेनासम्भवात् । अथ नामधेयत्व कस्मात्त्र नाऽऽनीयते भेदक्षणेनासम्भवात् । तस्माद्यथान्यासमेव स्थितयोरर्थात्पौर्वापर्यसिद्धिः । न चैपामर्थिनेति-फलपदाभिप्रायम् । विविभक्तित्वादिति । सवन्निमित्तारयानविमक्तिविगमादथ वा निष्पन्नार्थाभिधाविसुविविभक्तिविशेषयोगो विविभक्तित्वम् । तस्मान्न द्रव्यादिशब्दानां फलसवन्ध इति । आह च—

सौम्यं द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य विधायका इति ॥ १ ॥

सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ॥ २ ॥

एवं चेद् भवान् पश्यति, अभावशब्दत्वात् द्रव्यगुणशब्दा अपूर्वस्य विधायका इति ^(न विद्यते इत्यर्थः ३०२) सर्वेषां भावोऽर्थः । स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतयोः संबन्धं यजेतेति वक्ष्यति, श्येनेनाभिचरन्तित्येतयोश्च । तथा, चित्रयोः पशुकाम इति । तस्मादेतेऽपि साक्षाद्भूतत्वाद् भाववचनाः । सर्वेषु भाववचनेषु नास्ति विनिगमनायां हेतुः । कर्मशब्दा एवापूर्वस्य विधायका न द्रव्यगुणशब्दा इति ॥ २ ॥

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि, तस्मान्नेह्यः पराकाङ्क्षा ^(न विद्यते इत्यर्थः ३०२) भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥ ३ ॥

येषां शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वेऽर्थे प्रयुज्यमानानां रूपमुपलभ्यते, यत् सकृदुत्पन्नं कालान्तरं तिष्ठति, न क्रियेवोत्पन्नमात्रं विनश्यतीत्यर्थः । तानि नामानि । ते द्रव्यगुणशब्दाः । ईदृशो द्रव्यगुणशब्दानामर्थः । ते द्रव्यगुणशब्दा इति वक्तव्ये तानि नामानीति सूचितम् ।

साध्यसाधनसंबन्धः सवेदा भावनाश्रयः ।

तेन तस्य न सिद्धिः स्याद्भावनाप्रत्ययादृते ॥ १ ॥

न तावत्प्रत्ययस्येष्टमपूर्वप्रतिपादनम् ।

न न घातोः स्वतन्त्रत्वाद्वास्तो वा परतः समम् ॥

यदि हि भावनावचनेनैवापूर्वप्रतिपादकत्वमिष्यते घातोर्वा प्रत्ययानिरपेक्षस्य ततो नामपत्तौ दुर्बलः स्यादिति तु यथैव घातोः प्रत्ययसंबन्धानुगृहीतस्य भावनानुराजानिमित्तं करणवाचित्वं भवत्येवं नामपदस्यापीत्यविशेषः ॥ २ ॥

यदुक्तं यदैकस्मादपूर्वं तद्वेतरत्तदर्थं भविष्यतीति तद्वन्न तावद्भूतवर्णेण विशेषं दर्शयति । कथम्—

बह्वदृष्टप्रसङ्गाद्धि धर्मो नेष्टः पदे पदे ।

नास्तः फलेन संबन्धे परिहारो न तस्य च ॥

एकस्माददृष्टे कल्पिते यदांतरद् दृष्टार्थत्वेन तादृश्यं भजते ततो लाघवं लभ्यते । अस्य तु तादृश्यसिद्धये ततोऽपि पुनरदृष्टं कल्प्यत एव ततो वा फलेनैव सर्वाणि संबद्धानि । न च संबन्धवैरूप्यहेताश्रयणं, नास्तस्य फलसंबन्धेऽवश्यं घातव्यस्तदनुप्रहारोऽभ्युपगन्तव्यः । स न स्वयं निष्पादः सिद्धकस्य नामार्थस्य न शक्नोति दृष्टे-

अतो नामानीत्येषा पर्यायशब्दः । कथं गम्यते, यत एषा विभक्तयो
 नामिक्य उच्यन्ते । कतमास्ताः । वृषः वृषी वृषाः, शुकः शुकी शुका
 इत्येवमादयः । तस्मात् सम्यक् सूत्रितम् । यत एषां न क्षणिकोऽर्थस्तत्
 स्तेभ्यः पराकाङ्क्षा प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यत इति । नैपामुत्पत्तिः कर्त-
 व्या । भूतत्वाद् स्वे प्रयोगे स्वप्रयोगकाले विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि

तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताऽऽश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

येषां तु शब्दानामुच्चारणोत्पत्तौ स्वेऽर्थे प्रयोगो न विद्यते । प्रयोग
 काले येषामर्थो नोपलभ्यत इत्यर्थः । तान्यारवावानीति भावशब्दान्
 पर्यायशब्देनोपदिशति । कथं पर्यायशब्दता भावशब्दानाम् । यत
 एषा विभक्तय आरप्रातिक्य इत्युच्यन्ते । कतमास्ताः । पचति पचतः
 पचन्तीत्येवमादयः । तस्मात्तेभ्योऽपूर्वं प्रतीयेत । भव्यार्थास्ते भूतार्थैः
 समुच्चरिताः । भूतस्य भव्यार्थताया दृष्टार्थता, भव्यार्थस्य प्रयाजन
 वत उत्पत्तिरर्थवती । सा च भूतेन क्रियत इति दृष्टोऽर्थः । मव्यस्य
 पुनर्भूतार्थताया न किञ्चिद् दृश्यते, कल्प्यते चादृष्टम् । तस्मान्न यागो
 द्रव्यार्थः ।

नोपकर्तुम् । न हि नामार्थस्तमपेक्षते शब्दप्रयोगवैलयामेव निष्पन्नतया गम्यमानत्वादपे-
 क्षणीयम्य वा सिद्धत्वेनायोग्यत्वात्प्रयुज्यतेऽस्मिन्निति चाभिधेय एव प्रयोग । तदाधारैव
 हि निष्पन्नरूपोपलब्धिरनुत्पन्नत्वे क्रियारूपस्य वक्तव्ये विनाशित्वप्रदर्शनं निष्पन्नस्यापि
 क्षणिकत्वेन पुन पुनर्निष्पत्त्यपेक्षोपपत्ते । तेभ्य पराकाङ्क्षा—अन्याकाङ्क्षा, निष्पाद्य
 त्वेन वा प्रधानाकाङ्क्षा न विद्यत इत्यध्याहार । अथ वा तेभ्य परा—दूरे, आकाङ्क्षे-
 त्यर्थ । कुत, भूतत्वादेवेति । स्वरूपरथनार्थमुपन्यस्त निष्पन्नत्वादेवेति । पुनरन्ते तदेव
 हेतुत्वेनोद्दिष्ट सूत्रकारेण ॥ ३ ॥

अख्यातवर्ती धात्वर्थ साध्यरूप प्रतीयते ।

तस्मिन्फलवतीष्टे तु नाम्नो दृष्टार्थतेष्यते ॥

धात्वर्थस्तावत्प्रकृत्यैव साध्यात्मको विशेषतस्त्वाख्यातगतेन धातुनोच्यमान । स
 यदि फलसाधनत्वेन बोधते ततोऽसिद्धरूपत्वात्तस्य साधनाकाङ्क्षार्था संत्या नामपद
 गुणविधित्वेन नामधेयत्वेन बोधयथाऽपि दृष्टेनैव तादृशं लभते । ननु नामधेयपक्षे नाम
 पदमपि साधार्यं भविष्यतीति धातुतुल्य म्यात् । न । तस्य फलसंबन्धे गुणविधित्वेन
 सिद्धार्थत्वात् । अपि च—

१ निष्पाद्यत्वेन प्रधानस्य सता वा साधनाकाङ्क्षा सा न विद्यते निष्पाद्यनामात्वादित्यर्थः ।

and be the signifier even for this also

किंच आश्रितत्वात् प्रयोगस्य । एतेषां प्रयोगः पुरुषेणाऽऽश्रितो भवति, पुरुषसंबद्धा भावनोच्यते । पुरुषं हि वदति । भावयेदिति । तेन स्वर्गकामो यजेतेति पुरुषोऽपि प्रतीयते, यागोऽपि संबन्धोऽपि । स्वर्गकामो द्रव्येणेति द्रव्यं प्रतीयते पुरुषश्च, न तु संबन्धः । नन्वेतदुक्तं भवति । अधिनश्च द्रव्यस्य च संबन्धं यजेतेति वक्ष्याति, द्रव्येण भावयेदिति । अतो द्रव्येणार्थस्य भावना गम्येत, आकाङ्क्षा चेति । सत्यं गम्यते । द्रव्येण भावयेदिति तु वाक्येन, यागेन भावयेदिति तु श्रुत्या । यदा तु, यागेन भावयेदिति यागसंबन्धो विधीयते, न तदा द्रव्येण भावयेदिति द्रव्यसंबन्धः । न च द्रव्यसंबन्धे विधीयमाने यजेतेत्यनेन संबन्धः । अनूद्यमाने तु संभवति । न च यौगपद्येन विध्यनुवादाौ संभवतः । तस्माच्छ्रुतिवाक्ययोर्विरोधः । विरोधे च भुक्तिर्विहीयसी । तेनार्थिना न द्रव्यसंबन्धः । तत्र द्रव्यमसति स्वर्गकामसंबन्धे स्वर्गार्थं यविष्यतीत्यनुपपन्नम् । एष विनिगमनायां हेतुर्येन भावशब्दा एवापूर्वस्य चोदकाः, न द्रव्यगुणशब्दा इति । यदा यागेन कुर्यादिति तदा यागवचनमेव भवति दर्शपूर्णमासाभ्यामिति लक्षणया, दर्शं च पूर्णमासे च यागो विहित इति ॥ ४ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते, अस्ति तदपूर्वमिति । उच्यते—

[२] चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥ सि० ॥

साध्यात्मकोऽपि घात्वर्थो यदा नाम्नाऽभिधीयते ।

तदा द्रव्यवदेवासी निष्पन्नात्मा प्रतीयते ॥

यद्यपि वस्तुस्वरूपेण घात्वर्थः साध्यस्तथाऽपि नामपदेनोच्यमानो लिङ्गसंख्यायोगित्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयते । अभिधानकृता चाऽऽकाङ्क्षोत्पत्तिर्न वस्तुकृता । तस्माद्युक्ता घातोरेवाऽऽकाङ्क्षा न नाम्न इति । किंचाऽऽश्रितत्वात्प्रयोगस्य इति । अयुना शब्दप्रत्यासत्तिकृतो विशेषोऽभिधीयते । पुरुषस्यापारात्मिकार्थं भावनार्थां घात्वर्थोपश्लेषोऽपि पुरुषेणाऽऽश्रितस्मृतिकमहेत्वभावाच्च न नामपदग्रणम् । तस्मादग्नि विशेषः ॥ ४ ॥

(इति साध्याभिधीकरणम् ॥ १ ॥)

चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः । अपूर्वं पुनरस्ति, यत् आरम्भः शिष्यते स्वर्गकामो
यजेतेति । इतरथा हि विधानमनर्थकं स्यात् । भङ्गित्वाद्यागस्य । यद्यन्यदनु
त्पाद्य यागो विनश्येत्, फलमसति निमित्ते न स्यात् । तस्मादुत्पादयतीति ।

सिद्धं कृत्वाऽपूर्वं तत्प्रतिपत्त्युपायशब्दविशेषविचार कृत । तस्य सिद्धत्वमेवा
प्रसिद्धसतन्त्रदेवे तावत्प्रतिपादनीयमित्यत आह—

फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिरमाविने ।

तत्सिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वं प्रति गम्यते ॥

वेदवाक्योपासत्सर्वयागादिसत्त्वान्यथानुपपत्त्या चोदनयेवापूर्वमपि चोदितं भवि
ष्यतीति प्रमाणवत् । तस्मादस्त्वपूर्वमिति । अत्रापरे निपुणमन्यास्तन्निराकरणमाहुः—

प्रमाणपञ्चवाङ्मनादपूर्वं षष्ठ्योचर ।

तस्मादन्वर्थनार्थतत्र वस्तुत्वेन गम्यते ॥

वस्त्ववबोधनार्थानि प्रत्यक्षादीनि षष्ठ्यप्रमाणानि । तद्यत्र तानि न प्रवर्तन्ते तदभा
वेनाभावात्मनैवावगम्यते । न च, पूर्वं तानि प्रवर्तन्ते । तस्मात्सर्वप्रमाणापूर्वत्वादन्वर्थनार्थं
वासद्रूपमपूर्वं प्रतिपत्तन्म्यम् । तत्र प्रत्यक्षेण तावन्नावगम्यते, रूपाद्यनात्मकत्वेन चक्षुरा
दिभिरसवन्धात् । नाप्यनुमानेन, केनचिद्विज्ञेन सहादृष्टमपतित्वात् । न हि विशेषत
सामान्यतो वाऽस्य केनचित्सवन्धोऽनुभूतपूर्वः । सर्वत्रैव च वस्तुसत्ताबोधायानुमानम
पर्याप्तमित्युक्तं प्राक् ।

पदवाक्ये न चैतस्य वाचके दृष्टान्तं क्वचित् ।

शब्दगम्यत्वमध्यम्य तेन नैवोपपद्यते ॥

आगमिकत्वमध्यम्य पदेन बोध्यमानस्य स्याद्वाक्यगम्यस्य वा । तत्र पदं न ताव
त्किञ्चित्साक्षादेतस्य वाचकमस्ति । यत्पूर्वमिति तदन्वर्थत्वात्सुतरामास्तित्वं बाधते ।
न च प्रमाणान्तरानवगतेऽर्थे पदं प्रवर्तते । न च स्वातन्त्र्येण प्रमाणमिति स्थितम् । तथा च
वाक्यस्यावाचकत्वाद्देवाप्रामाण्यम् । न च केचित्पदार्था श्रूयन्ते येषां भेदः सप्तर्षो
वाऽपूर्वं भवेत् । येषां शब्दान्तरादयः श्रुतिलिङ्गादयश्च शब्दप्रकारास्तेऽपि च स्वभाव
सिद्धे वस्तुनि भेदे विनियोगे वा कारणं न सद्भावे कस्यचित्प्रत्ययपूर्वं प्रत्ययप्रमाणम् ।
उपदेशानवगते चातिदेशोऽपि न प्रवर्तते विप्रतिपेधविषयत्वाच्च ममसत्तस्य वेदस्य ।
न क्वचिद्वस्तुस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वं भवतीति नाऽऽगमगम्यमपूर्वम् । न चादृष्टपूर्वम्या
दृष्टसदृशस्य बोधमानविषयत्वम् । काम वाऽनुपलभ्यमानशशविषाणादिसारूप्यादभा
वात्मनो बोधमानप्रसङ्गः । तस्मादसद्रूपेणोपमेयम् ।

अर्थापत्त्याऽपि नवैतदस्तीत्येवं प्रतीयते ।

• अन्यथाऽप्युपपन्नत्वात्फलयागादिसंगतेः ॥

दृष्टार्थापत्तिन्तावद्धर्मास्तित्ववदेवात्रापि निराकर्तव्या । स्वभावादिनाऽपि ईश्वरदरि-
द्रादिवैचित्र्योपपत्तेः । श्रुतार्थापत्तिरपि कीदृशी भवति यत्र प्रत्यक्षेणानुपपत्तिर्दृश्यते ।
न च कल्प्यमानोऽर्थः केन चिद्विरुध्यते, तद्यथा 'सुवेणावद्यति' इत्युक्ते न च
कथंचिदपि मांसपुरोडाशादीनि तेनावद्रातुं शक्यन्त इति । प्रत्यक्षगम्यत्वात् । अपि
च तत्रापि प्रसक्तेरेवं कल्प्यते द्रवाणामिति । न त्रैमा कल्पना केन चिद्विरुध्यते
श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनाभावात् । अपूर्वं तु न कदाचित्फलसाधनत्वेन संपान्यते ।
यतोऽन्यकारणनिषेधे सति तद्विषया परिशेषसिद्धिः स्यात् ।

यदि त्वन्यनिवृत्त्यैव परिशेषः प्रकल्प्यते ।

शशशृङ्गनिमित्तत्वं फलानां किं न गम्यते ॥

न हि कारणान्तरप्रतिषेधमात्रेणापूर्वनिमित्तता गम्यते, शशविषयागादिभिरनैकान्तात् ।
अपि च यदि तावदपूर्वं यागस्य साध्यमिष्यते ततः श्रुतं स्वर्गं परित्यज्याश्रुतं परिक-
ल्पितं भवेत् । अथ फलं प्रति साधनभूतं, ततः श्रुतयागपरित्यागात्सैव गतिः । न
चाऽऽकारान्तरेण तत्रिरूपयितुं शक्यते । तेनाऽऽगमप्रामाण्याद्यागादेव फलेन भवित-
व्यम् । कथं नष्टः साधयतीति चेत् । यदि शास्त्रादेवं गम्यते किं भवतो विरुध्यते ।
अियमाणेन वा फलं साधनीयमित्यत्र किं प्रमाणम् । अपि चाऽऽकाशादीनि नित्या-
वस्थितानि कस्मात्फलं न साधयन्ति । यदि च श्रूयमाणान्तिरेकेणावस्थापित्वसंपन्ना-
दपूर्वेण फलं साध्यत इति कल्प्यते ततो वरमाकाशादेरेव कल्पितं, तस्य हि स्थानसंश-
यावपि तावत्प्रसिद्धौ केवलं फलनिमित्तत्वमाश्रयणीयम् । अपूर्वं तु सञ्जावप्रभृति सर्व
निष्प्रमाणकं कल्पनीयम् । अथ यागसंबन्धिना केचिदवस्थितेन फलं दातव्यमित्य-
भिप्रायः । तथा सत्यपि—

यागुरेवाऽऽत्मनो यागैः संगतस्य स्थितस्य च ।

निमित्तत्वं वरं कल्प्यं ल्याधवं हि तथा सति ॥

यदि यागस्य विनाशित्वादन्येन तत्संबन्धिना फलं साध्यमानं यागेन साधितं
भवति ततो ल्याधवादतिक्रान्तयागेनाऽऽत्मनैव वरं साधयितव्यम् ।

यद्वा कर्मविनाशोऽयं फलं नः साधयिष्यति ।

भाङ्गियागविधानाद्धि तदयत्नेन कल्प्यते ॥

१) चाश्रयसाधनभावरहिताकारान्तरेण नापूर्वं निरूपयितुं शक्यमित्यर्थः ।

विनाशिनो हि कर्मणि चोदिते किं दृश्यते, कर्म च विनष्टं शास्त्रप्रत्ययाच्च कालान्तरे फलं भविष्यतीति निश्चीयते । यच्च यत्, प्रतीत्योपजायते तत्र तस्य निमित्तत्वमित्यवधार्यते । तस्मादभावनिमित्तमेव फलमस्तु । स्यादेतत् । न कचिदवस्तुनः साधकत्वं दृष्टमिति । तदुच्यते । अपूर्वस्य वा क दृष्ट येनात्राऽऽश्रीयते तददृश्यकर्तव्ये लौकिकनिमित्तधर्मातिरिक्तं किमपूर्वनिमित्तत्वं कल्प्यतामुताभावनिमित्तत्वमिति, क्लृप्ताभावनिमित्तत्वातिरिक्तत्वेन काल्यनिकापूर्वनिमित्तत्वपरिग्रहो न युज्यते । किं च—

यदि चैवान्ततो ब्रूयुः शब्दाः कालान्तरे फलम् ।
ततस्तेनैव कल्प्येत निमित्तं वस्तु किंचन ॥

क्रियाफलसंबन्धप्रतिपत्तिमात्रचरितार्थासु चोदनास्वनुपात्ते कालान्तरे कर्मस्वभावादानन्तर्ये गम्यमाने कुत एतत्कालान्तरभावि फलं तत्सिद्धचर्यं चापूर्वं कल्प्यत इति । तत्रैतत्स्यात् । कृते कर्मण्यनन्तर फलमनुपलभ्य कालान्तरफलोत्पादद्वारमपूर्वकल्पनमिति । तदयुक्तम् । कुत.—

पूर्वं निश्चित्य शास्त्रार्थं प्रयोगे हि प्रवर्तते ।
प्रयोगोत्तरकाल तु न शास्त्रार्थोऽवधार्यते ॥

‘ नष्टविद्वान्विहितोऽस्मि ’ इति तावददृश्यं यावच्छास्त्रगम्य तत्सर्वं प्रागनुष्ठानादवगन्त्यम् । न च तत्काले कर्मफलरालवियोगज्ञानकारणमस्ति । यच्च शास्त्रप्रवृत्तिबलाया तदन्तर्गतत्वेन नावधारितं तदुत्तरकालमेवावधार्यते इति कुत एतत् । अपि च—

सर्वकर्तृष्वशक्तत्वाद्द्वैगुण्यं संप्रतीयते ।
तेन च प्रतिबद्धत्वान्नार्थापत्तिरपूर्वभाक् ॥

दृश्यत एवानन्तरफलानुत्पत्तिकारणवैगुण्यमिति न कालान्तरफलसिद्धचर्यमपूर्वं कल्पनीयम् । अनैकान्तिकी हि तदाऽर्थापत्तिर्वैगुण्यमेव वरमननुभूतमपि कल्पयेत् । न च अन्मान्तरफलोत्पत्त्यर्थमपूर्वकल्पना । कुत.—

सुखदुःखात्मरत्वेन समानेष्वेव जन्मसु ।
क्रियानन्तरमेवेह स्तः स्वर्गनरकावपि ॥

१ यच्च-यच्च-फल, यत्-विनष्टं कर्म, प्रतीत्य-अधिगम्य, प्राप्येत्यर्थे । २ यद्विद्वे हृत्पदादिफलोत्पत्तिनिमित्तस्य भोगनादेः क्रियार्थं धर्मो दृश्यतदतिप्रमेत्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० ८ अ० ८ सू० १८) । ४ सर्वेषु पदार्थेषु बहवः कर्तारस्तेषु मध्ये, कश्चिपदार्थं कस्यचित्कर्तुरसक्तोरपरिहार्य-रादित्यर्थः ।

न हि स्वर्गनरकौ नाम निरतिशयसुखदुःखस्वभावौ देशविशेषात्मकौ वा याधिहैव जन्मनि नानुभूयेयाताम् । अलौकिकानां जिहासोपादितसानुपपत्तेः । ये तु लौकिके प्रकृष्टे सुखदुःखे ते कर्मानन्तरमेव संभाव्येते इत्यविशेषः । किं च—

प्रतिषेधेषु चापूर्वं न शास्त्रार्थेन जन्वते ।

तदतिक्रमजन्यं तु न भवेच्छास्त्रपूर्वकम् ॥

‘ ब्राह्मणो न हन्तव्यः ’ इति हि निशुक्तिः शास्त्रार्थः । न च तथा कालान्तरे किं चिज्जनयितव्यमिति नापूर्वकल्पनामपेक्षते । हननस्य तु नरकपातः फलं, तद्यदि तेना-पूर्वं जन्वते ततो हननस्याचोदितत्वालौकिकक्रियाजन्यं सदपूर्वं न वेदमूर्च्छं स्यात् । कद्विषयमपि च तन्निष्क्रियत्वान्नैव देशान्तरे शरीरादिप्रापणसमर्पमित्यनर्थकम् । न चास्याऽऽश्रयः संभवति, क्रियाश्रयस्य पुरोडाशादेर्विनष्टत्वात्तद्व्यतिरिक्ते चाऽऽरम्भानुप-पत्तेः । एवमङ्गापूर्वाण्यपि निराकर्तव्यानि । किं च—

अङ्गानि यदि वाऽपूर्वं कुर्वन्त्यारादवस्थितम् ।

असंबन्धात्प्रधानानां न स्यात्तेनोपकार्यता ॥

न हि कल्पितमप्यङ्गापूर्वं प्रधानैरसंबन्धमानमुपकुरुं समर्थं, न चामूर्ते प्रधाने तद-पूर्वं वा निषत्तुं समर्थम् । यद्यपि च प्रोक्षणादिनिमित्तं द्रव्यसमवाधि तदपि तन्मात्रो-पक्षीणत्वादन्यत्रासंचरन्नैव फलसाधनस्यापूर्वस्योपकुर्यात् । अथ त्वङ्गापूर्वाण्यपि यज-मानात्मन्येवावतिष्ठेरन्, एवं सति पुरुषार्थत्वापत्तेः कर्माङ्कत्वहानिः स्यात् । अपि च युगपत्प्रयोगवचनेन ग्रहणादङ्गापूर्वैर्भुगपदेवोपकर्तव्यम् । न च परस्परैणासंबन्धानां यौग-पद्यं संभवति । न चैषां काश्चित्संबन्धे हेतुरस्ति । एतेन प्रधानापूर्वाणां फले यौगपद्यं प्रत्युक्तम् ।

तस्मात्कृतत्वमात्रेण प्रधानं पुरुषे फलम् ।

अङ्गानि च प्रधानेषु ज्ञापयन्तीति गन्वते ॥

न चापूर्वस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वोपपद्यते । कुतः—

न तावद्युगपज्जन्यं कर्माभिः क्रमवर्तिभिः ।

न चानवयवत्वात्तत्क्रमशोऽपि प्रतीयते ॥

एवं तावन्नोत्पद्यते । न चाभिव्यज्यते । कथम् ।

इन्द्रियार्थोभयेषां नः संस्काराव्यक्तिरिष्यते ।

न च यागादिभिः निवृत्तिसंस्कृतं संप्रतीयते ॥

सर्वाभिव्यक्तीनां जस्यून्यामसंस्कारद्वारत्वात्संस्कारान्तरमवश्यं कल्पनीयं ततः पुनः

स एव क्लेश इत्यप्रमाणता । यद्वि च क्रियानन्तरमपूर्वमुपलभ्येन ततोऽभिव्यज्यत इति
 ब्रूयाम । यद्वि चाम्य प्रागस्तित्वे प्रमाण मवेत् । न तु तदुभयमप्यस्तीति । सर्वथा
 नाम्न्यपूर्व । न चेतस्सूत्र तत्प्रतिपादने विम्पष्टमित्यव्याख्यानमेतत् । अत्रोच्यते । यदिदं
 स्वमतिपरिकलित विग्रहवद्विवापूर्वं भवद्भिर्निरात्रियते न तेनास्माक किंचिद्विरुध्यते ।
 यतो नैनत्तादृश कस्यचिद्विष्ट, किं तर्हि—

कर्मस्य प्रागयोग्यस्य कर्मण पुरुषस्य वा ।

योग्यता शास्त्रगम्या या परा साऽपूर्वमिष्यते ॥

प्रधानकर्मणामङ्गकर्मणा वा प्राङ्करणात्स्वर्गादिप्राप्त्ययोग्या पुरुषा ऋतवश्च स्वर्गका-
 र्यायोग्या । तामुभयीमप्ययोग्यता ऽयुद्धस्य प्रधानैरङ्गश्च योग्यतोपजन्यत इत्यवश्य सर्वे-
 णाम्युपगन्तव्यम् । असत्या तम्यामकृतसमत्वप्रसङ्गात् । सैव च पुरुषगता ऋतुगता वा
 योग्यता शास्त्रेऽभिन्नपूर्वमित्यपदिश्यते । यत्तु प्रत्यक्षादिगम्यत्वमस्य नास्तीति सत्य,
 श्रुतार्यापत्ति-यतिरिक्तैर्न गम्यते स त्वदोष । किं कारणम्—

श्रुतार्यापत्तिरेवैका प्रमाण तस्य वेप्यते ।

शब्दैकदेशभावाच्च स्वार्थेऽप्यागम एव न ॥

येन वाक्येन यागात्स्वर्गो भवति प्रयाजादिभिश्च प्रधानोपकारो भवतीत्येतद्योच्यते
 तेनावश्य विनष्टानामविनष्टानामपि तेषा काऽपि स्वकार्योत्पादनशक्तिरस्तीत्यभ्युपगन्त य
 सर्वभाषानामशक्ताना कार्यारम्भामावान् । नियोगतश्चात्रातीतानामेव शक्तिरेष्टया । कुत —
 क्षणिकत्वेन सर्वत्र न कस्यापि हि कर्मण ।

कथं चिद्युगपद्वृत्ति फले किमुत म्यसाम् ॥

यदेव हि कर्म गृहीत तदेव हि क्षणिकसूक्ष्मावयवत्वात्फल प्रति युगपद्भावितुमसमर्थ
 किमुत यान्यनेकात्मज्ञानि दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि । यदा हि पूर्णमासो भवति न तदा
 दर्शो यदा दर्शमन्दा पूर्णमासश्चिरविनष्टमन्तर्धकम्भिन्नेव समुदाये यत्ताऽऽग्नेयमन्दाऽग्नीषोमीयो
 पानुयानौ न स्त, यदा तयोरेकमन्तरेतं न विद्येते इति यौगपद्यामभव । तद्यदा दर्श-
 पूर्णमासमन्तवयवो वा काचित्पुरे शक्तिमनाधायैव विनश्येत्तत प्रागवम्यातुल्यत्वाद्-
 सारकर्मणा पूर्वं सह रूपत शक्तिन्ने वा साहित्याभावात्त केवञ्चरणात्साध्याद्विशेष इति
 महितमाच्यत्वेन श्रुत फल साहित्यामपस्या नोपपद्येन । न हि केवले दर्शमन्तसाधन
 त्वेन श्रूयते तदन्त्य वा कर्म । नियोगतश्च कर्मनन्तरफलोत्पत्तिवादिनाऽपि सर्वकर्मन्ते

प्यपगन्तया । ततश्च यम्यवाऽऽनन्तर्यं तदेवं माघन प्राप्नोति नेतराणि चिरविनष्ट
 सप्तपामपूर्वम्या शक्तयमित्तिष्ठति तत स्वल्पपाणामतन्त्रत्वात्तेष्वसम्बन्धि
 यवहागङ्गवाद्य परिग्यते । नया चाऽऽह—

शक्तिमि सर्वमावाना व्यवहारानुपातिता ।
 तेनान्यदेशकालेऽपि रूपे तामि स सिध्यति ॥
 लौकिक चापि यत्कर्म फले कालान्तरोद्भवौ ।
 तत्रापि शक्तिरेवाऽऽस्ते न त्वपूर्वमिहेष्यते ॥

यान्यपि च लौकिकानि कृषिघृतपानाभ्ययनप्रभृतीनि कर्माणि कालान्तरफलत्वेने-
 प्यन्ते तेषामपि स्वरूपवन्मानासम्भवात्सस्कारैरेव तिष्ठद्विद्विष्यवहारसिद्धि । ते त्ववैदिक
 स्वात्सस्कारा नापूर्वशब्दाभिधेयत्वेन प्रासिद्धा । तेन प्रागेवानुष्ठानाच्छास्त्रवर्णवेलयामेव
 क्षणिकानेकाङ्कप्रधानप्रयोगसाध्य फल विदित्वा शास्त्रप्रत्ययादेशा बुद्धिर्मवति नून केना-
 प्यात्मना समस्तान्यङ्गप्रधानानि फलकाल यावत्तिष्ठन्तीति । प्रत्यक्ष च स्वरूपमङ्गदर्शनाच्च
 शक्तिव्यतिरिक्तात्मावस्थानोपपत्ति । यत्तु श्रुतहान्यश्रुतकरूपनाप्रसङ्ग इति । तत्र—
 यागादेव फल तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति ।
 सूक्ष्मशक्त्यात्मक वा तत्फलमेवोपजायते ॥

यदि ह्यसन्नन्विना केनचित्फल साध्येत ततो दोष स्यात् । यागाहितया तु शक्त्या
 साध्यमान यागेनैव साधित भवति । सर्वसाधनानामिष्टफलवृत्तान्तरालिकन्वयापारा
 वश्यभावित्वात् । अथ वा सर्वमेव कार्य दध्यादि क्षीरादेरुत्पद्यमान न सहसैव स्थूले-
 नैवाऽऽत्मनोत्पद्यते । किं तर्हि, सूक्ष्माणि तावद्रूपान्तराण्यनुभवति । एव स्वर्गाद्योऽप्यङ्कु-
 रादिस्थानीया तावदपूर्वावस्था प्रतिपद्यते तथा चोत्पद्यमानया त एवोत्पन्ना भवन्तीति ।
 एतावानेवैवात्र वर्तमान कालो यदच्युति कर्मसकल्यात्प्रभृत्यासर्वान्त्यफलावयवोपयोगात् ।
 आह च—

काष्ठे पक्षव्यमित्युक्ते निर्दिष्टा ज्वलनक्रिया ।
 अङ्कुरे जायमाने च वृक्षोऽप्युत्पन्न इत्यन्ते ॥

यत्तु समाधनापटमपूर्वं नाऽऽरुहामिति । तदयुक्तम् । कुत —
 विनाशित्वेन विज्ञात साधन लोकरन्धरो ।
 असमाधितसामर्थ्यस्यापित्व चोद्यते कथम् ॥

नून विनष्टस्याप्येतस्य सामर्थ्यं फलनिवृत्तिकालावधिं यावदास्त इति हि यावन्ना
 वधार्यते तावद्विनाशिनी त्रिया चोत्पद्युमेवाशक्त्या । तस्मात्समाधनाऽवधारणा च

१ यदा च स्याद्यपूर्वं शक्त्यात्मकत्वात्कर्मफलभ्यामनत्यन्तमिन्न तदा फलं भावयेदनेत्यमि-
 ति प्रयोजनमपि भावनाधना बौध्दपञ्चाभिधानमपि धनफलकालव्यवहारविच्छेदादुपपन्नं भवति ।
 एतावानित्यादिना । २ न संनवितं धामध्येरूपेण स्यादित्य यस्यादे विप्रह ।

प्रथमेव सिद्धेति ।

न वाऽतिक्रान्तयागेम्य पुर्येम्य फलोद्गति ।

अतिक्रान्तानतिक्रान्तविशेषमत्व नास्ति हि ॥

यदि ह्यनाहितसंस्कारा एव यागा नश्येयुस्तत प्रागवस्थातुल्यत्वादतिक्रान्तानतिक्रान्त-
यागयो को विशेष म्यात् । आत्मत्व तावद्विशिष्टमुमयो । यागत्वमपि हि विनष्टाकृ-
तयागयोस्तुल्यम् । न च क्रियारहितम्यावम्यान्तरगतस्य वा कर्तृत्वमवतिष्ठते । कर्तृश-
क्तिमिच्छतीति चेत् । न । तस्या प्रागपि यागकरणाद्विद्यमानत्वेनाकरणत्वात् । अपि च
यदि पुरुष फलसाधन सर्वकर्मणा शुभाशुभानामविशिष्ट इत्येकरूपफलप्रसङ्ग । तथैकेन
यागेन बहुभिश्च तदतिफलक्षणलसितत्वाविशेषाद्बहुयाजिन फलविशेषो न स्यात् ।
एतेनैव बहुप्रयोगानुष्ठायिन प्रत्युक्ता । वर्जनमिधायिनि वाऽऽख्याते कथमयमर्थो
विज्ञायते । यस्य त्वपूर्वाणि क्रियन्ते तस्य प्रतिर्कर्म प्रतिप्रयोग च तद्भेदादुपपन्ने फलना-
नात्ववैचित्र्ये । किं च ।

अङ्गमध्येऽपि कर्तव्यं भवेच्चैदुपकारक ।

प्रसङ्गसिद्धेरङ्गानामप्राप्तिर्विकृतौ भवेत् ॥

प्रयानाङ्गानामपि क्षणिकत्वात्स्वरूपसन्निभभावे भवत्पक्षे कर्तव्यं प्रयानोपकार कर्तव्य
इति सोऽपि चापूर्वाभावात्कर्त्रात्मन एवोपकारकमत्र येन प्रकृतौ प्रयानाद्य कृतास्तस्य
विकृतिषु तद्गतोपकारसद्भावाद्दिनाऽपि तन्त्रमध्यविधानेन तत्फलवाप्ते प्रसङ्गलक्षणमस्तीति
न पुनरङ्गान्यनुष्ठायानि । तत्र ' प्रयाने प्रयाने कृष्णल जुहोति ' इत्यादीनि नोप-
घेरेन् । नन्वन्यन्तकालभेदात्तत्प्रसज्यते । वक्ष्यत्याम्योत्तरम् ' अर्धश्राविकृतत्वात् ' इति ।
यदेव हि प्रत्यासन्नानि प्रति कर्त्रात्मक तदुपकाररूपमिष्यते तदेव दूरस्याप्यामपि
विकृतावित्यविशेषः । एते कर्मविनाशपक्षेऽपि दोषा प्रसक्तव्या । यस्यापि च कर्म
विनाशादेव फल भविष्यतीत्यभिप्रायस्तस्यापि शुभाशुभैकानेककर्मतत्प्रयोगविनाशाना
प्रागभाषप्रध्वसामावाना वाऽवस्तुत्वेनाविशेषात्फलमेवैचि यानुपपत्ति । तथा हि—

एको रोगो हतो यस्य यस्य वाऽपहता दश ।

अरोगित्वे तयोर्भेदो न कश्चिदपि दृश्यते ॥

यदि तु प्रतिकर्म विनाशाना वैचित्र्यमिष्यते तथा मति वस्तुत्वापत्तेर्वन्तन्तरामा
वाचापूर्वकमेव विनाशशब्देनाभिधीयते ।

न च कर्मविनाशेभ्य स्वर्गादि श्रूयते फलम् ।

विपर्ययाच्च नैतेभ्यो ज्ञात यागस्य तद्भवेत् ॥

‘यजेत स्वर्गकाम’ इति हि श्रूयते न यागाभावं प्रतिपद्येतेति । तत्र मावांशसाध्यसाधनसंबन्धनिष्ठे वाक्ये यस्तत्रामावांशसाध्यसाधनसंबन्धं कल्पयति तेन वेदस्तावदप्रमाणीकृतः । कुनः । कर्मविनाशप्रमवं हि सदेतन्न कयंचित्कर्मसम्बन्धीति शक्यं वदितुम् । अत्यन्तविपरीतत्वात् । न ह्यन्यातप्रमवो दाहः शैत्यसंबन्धीत्युच्यते । अथ वा यथैव यागाच्छ्रुतं तदभावात्कल्पयते तथैव स्वर्गं श्रुते तदभावः फलमित्यपि कल्पयेत् । अपूर्वपक्षोऽपि दुर्लभमिति चेत् । न । तस्य कर्मफलशक्त्यात्मकत्वेनात्यन्ताभेदात् । उक्तं ह्येतत्पुरस्तात् । अपूर्वेण क्रियमाणं यागेनैव क्रियते, अपूर्वं वा कृते फलमेव कृतं भवतीति । न च लोकेऽपि कश्चिद्भावः कारणत्वेन दृष्टः । यदि तु कविदुदाहिष्येत, शक्यं तत्र भावान्तरं दर्शयितुं न त्वन्नापूर्वाद्येते तादृक्किंचिदस्ति । यत्त्वपूर्वस्यापि नैव कारणत्वं दृष्टमिति तदयुक्तम् । सर्वत्र शक्तिसामान्योपलम्भात्तद्विशेषमाश्रत्वाच्चापूर्वस्य । यत्तु शास्त्रेण कालान्तरफले नाऽऽश्रितं प्रयोगोत्तरकालकल्पना च शास्त्रेऽन्तर्भवति । तस्मादानन्तर्यमेव चोदितमिति । तत्र यथाश्रुतलणिकानेककर्मानन्तर्यं न संभवतीत्युक्तं प्राक् । स्वर्गनरकौ च निरतिशयमुखदुःखात्मकत्वाद्देशान्तरजन्मान्तरानुभवनीयौ न कर्मानन्तरं संभवत इति पृष्टाद्ये वक्ष्यामः ।

ऐहिकं चापि पुत्रादि क्रमजन्मस्वभावकम् ।
न कर्मानन्तरं कश्चित्फलं लब्धुं व्यवस्यति ॥
न च ग्रामादिसंप्राप्तिः केवला फलमित्येते ।
उपयोगाश्चिरेणैषां न निमित्ताद्दिना भवेत् ॥

विरकालोपमोगफलतामकत्वाद्ग्रामादीनां क्रियानन्तरं तादात्म्यासंभवे सति यत्रैवान्तराले निमित्तं क्षणं तत्रैवापहारः प्रसज्येतेत्यवश्यं समस्तोपमोगं यावद्व्यस्तितेन केन विद्वदितव्यम् । ततश्च प्रागेव प्रयोगादित्यमवधारणात्कर्तृवैगुण्याशङ्क्याऽर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमित्ययुक्तमेतत् । यत्तु प्रतिपेक्षेषु न शास्त्रगम्यमपूर्वमित्युच्यते । विधेयेभ्यो यथाऽपूर्वं विधिशालेषु गम्यते ।

तथैव प्रतिपेक्षेभ्यः प्रतिपेक्षैस्तदुच्यते ॥

यथा हि लौकिकानामेव द्रव्यादीनां फलविध्युत्तरकालं वैदिकत्वाद्भेदगम्याऽपूर्वसिद्धिः, एवं ब्रह्महत्यादीनामनवगतनरकफलानां प्रतिपेक्षोत्तरकालभाविना वैदिकत्वेनैव नरकप्राप्तिसमर्थाऽपूर्वरूपनोपपत्तिः । सत्यपि चास्य चलनादिक्रियारहितत्वे कर्तृसंबन्धमात्रेण तद्देशान्तरप्रापणादिक्रियासंबन्धाम्युपगमान्निष्क्रियताऽनुपालम्भः ।

आत्मैव चाऽऽश्रयस्तस्य क्रियाऽप्यत्रैव च स्थिता ।

आत्मवादे स्थितं होतृकर्तृत्वं सर्वकर्मसु ॥

द्वयवदानप्रसेपादीना हि सर्वेषा सत्त्व्यादिद्वारेणाऽऽत्मैव कर्तव्यवधारितम् । अतश्च ते प्रलीयमानास्तत्र स्वर्गाद्युपभोगशक्तिमाधाय प्रलीयन्त इत्यविरोध । कर्षं विनष्टस्य कर्मण शक्तिमिच्छतीति चेत् । अत्रामित्रीयने—

यदि स्वसमवेनेव शक्तिरिष्येन कर्मणाम् ।

ताद्विनाशे ततो न म्यात्कर्तृम्या तु न नश्यति ॥

कथमन्यशक्तिरन्यत्र समवेतीति चेत् । न । त्रियात्मनोरत्यन्तभेदाभावात् । अपि च—

शक्ति कार्यानुमेयत्वाद्यद्गतवोपयुज्यते ।

तद्वैवाभ्युपेतन्या स्वाश्रयाऽन्याश्रयाऽपि वा ॥

यदा कर्मविनाशात्तद्वता शक्तिरपि निष्प्रयोजना भवति, अवश्य चासौ कल्पयित्वा, तदाऽस्या स्वरूपवन्त्वाऽऽश्रयविशेषोऽपि कार्यक्षम एव प्रमातव्य । तथाऽङ्गापूर्वाणा मप्यात्माश्रितानामेवैकार्थसमवायेन प्रधानं सत्त्वदानामप्युपकुर्वतामाश्रयशेषत्वाभावादा रादुपकारकत्वप्रसिद्धि । यत्तु पुन्यार्थैव प्रसज्यत इति । नैष दोष —

तादर्थ्येन हि शेषत्व नाऽऽश्रयाश्रयिभावत ।

राजर्थापयिक नित्यमुष्टो वहति कुङ्कुमम् ॥

न चामूर्त्तानामाश्रयाश्रयिभावेन न भवितव्यम् । आत्मसुखात्तदुपपत्ते । यत्तु ब्रह्मादिममवायिप्रोक्षणादिनिमित्त तण्डुलादिद्रव्यावम्यासचरणपरम्परया द्यवदानं यावद्गत तत्रापि प्रधानमपि केनचिदशेन समवायात्तदीयापूर्वनिष्पत्तावेव व्यापृत्य निवर्तते । तेनैव चैषा नाऽऽरादुपकारकत्वशेषप्रवानार्थत्वमभ्युपगम्यते । यथैव चैकार्थसमवायादङ्गप्रवानापूर्वाणा सत्त्व एवमङ्गापूर्वाणामन्योन्य प्रधानापूर्वाणा च वक्तव्य । तत्रश्च युगपत्कार्या रम्भासिद्धि । कथं पुनः क्रमोत्पत्तीनां प्रधानापूर्वाणा क्रमवर्त्तिभिरेवाङ्गापूर्वं प्रागूर्ध्वं चोत्पद्यमानैर्युगपदुपकर्तुं शक्यम् । केचित्तावदाहुः । अङ्गमयवर्त्तिषु प्रधानेषु पूर्वाङ्गा पूर्वनिष्पन्नरागाभिभिश्च प्रक्रमवशात्प्रचलितावम्भेरेकैक प्रधानं स्वापूर्वं साधयति । आतिथ्यावर्तिर्हर्षश्च साधारण्यार्थकप्रदानापूर्वनिष्पत्तां तान्यपवृज्यन्ते । कथं पुनरनागतानामुपकारकत्वं भवति । एकान्तावधारणाभोजनप्रत्यासत्तां म्यालिपरिमार्जननिष्पत्तिवदिति द्रष्टव्यम् । ननु च यद्यनागतावम्भेनेषु प्रधानापूर्वाणि निष्पद्यन्ते ततो नैवोत्तराङ्गाणि कर्तव्यानि । कथं न कर्तव्यानि, यत्र तत्करिष्यमाणानामभावनया तानि निष्पन्नान्यपि तदकरणात्तापवृज्यन्ते । अन्ये पुनराहुः । एवंक्रमङ्गमितरेतरनिरपेक्षमात्मीयमात्मीयतावदपूर्वं करोति, तथा प्रधानमप्याग्नेयादि यथाश्रुतममन्नाङ्गापूर्वाणामात्तक्षिरपेक्ष तदाऽनुत्पन्नप्रधानान्तरनिरपेक्षं च प्रथमदृष्टमामवायिकाङ्गापूर्वमात्रानुगृहीतं स्वापूर्वमेव तावत्साधयति । एव यत्र दर्शापूर्वाणि तदङ्गापूर्वाण्यपि समन्तानि निष्पन्नानि तदा तदीयब्राह्मणतर्पणान्तरमपर्यायविधानाद्युगपत्प्रयोगवचनोपसहारक-

स्वित्तमद्धानि प्रवानानि च प्रति, तन्त्रभूतं समस्तान्यङ्गापूर्वाण्यपूर्वात्मकमेकं युगप-
न्निरवयं प्रधानोपकारं कृत्वा निवर्तन्ते । तत्तश्च तद्वशेन प्रधानापूर्वाण्यप्येक-
फलोत्पत्तिशक्तिभूतं संहत्य सर्वाण्येकमपूर्वान्तरं जनयित्वाऽपवृज्यन्ते । तत्त्वाफललाभाद-
जरं तिष्ठति । यदि पुनः प्रतिबन्धकारहितं तदानीं फलपेक्षोत्पद्यते ततोऽपि किं कल्पनी-
यमेवापूर्वम् । बाढम् । न हि तस्मादृते समस्तफलोपभोगासिद्धिरित्युक्तम् । अथ कस्मा-
त्प्रात्यात्मिकान्येवाङ्गापूर्वाणि प्रधानोपकारकत्वं भिन्नानि च प्रधानापूर्वाणि फलनीयत्वं
न प्रतिपद्यन्ते । सत्यं, न हि कश्चिदत्र दोषः । किं तु—

अर्थापत्तेरिहापूर्वं पूर्वमेकं प्रतीयते ।

ततस्तस्मिन्नङ्गे भूयः स्याज्पूर्वान्तरप्रश्ना ॥

प्रवानानां फलं प्रत्यङ्गानां च प्रवानानि प्रति युगपदुपादानादपेक्षावशेनैकापूर्वकल्प-
नया च तत्संबन्धोपपत्तेर्नंतरकल्पनाप्रमाणमस्तीत्येकमेव तावद्वधार्यते । ततः पुनः
कमवर्तिभिः कर्मभिन्तदृशक्यं युगपत्कर्तुमिति तस्मिन्नङ्गार्थे प्रात्यात्मिकापूर्वान्तरकल्पना
भवति । सर्वत्र च—

प्रमाणवन्त्यदृष्टानि वदन्त्यन्ते सुबहून्वपि ।

अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो ह्यप्रमाणकः ॥

केचित्त्वत्र चोदयन्ति । यदि पौर्णमास्यां कृतान्यङ्गापूर्वाण्यमावास्यां यावत्तिष्ठयु-
स्ततस्तेरेव कृतार्थत्वाज्जैवाङ्गानि पुनः प्रसज्येरन् । एवं च सति 'त्रयोदशमावास्या-
याम्' इत्याहुतिसंख्या बाध्येत । अन्ये तु परिहरन्ति । साङ्ख्योःपौर्णमास्यमावास्यायोः
कालान्तरसंबन्धात्सर्वैरङ्गैर्द्विः प्रयुक्तैः समुदायद्वयस्योपकर्तव्यमित्यवधारणात्पुनः प्रयोगः
सेत्स्यतीति । अथ वा, एवं वक्तव्यं साङ्गा पौर्णमास्यमावास्याऽसहिता स्वार्थं करोतीति
करणविभक्तिश्रुतेरवगमात्पूर्वोक्तैर्नैव न्यायेन प्रवामापूर्वग्रथं स्वाङ्गापूर्वानुगृहीतमेकमपूर्वं
कृत्वाऽपवृज्यते । तत्पुनरेवं निष्पन्नेनैवामावास्यापूर्वेण सहापरमपूर्वमारमेत । ततश्च
निवृत्तेष्वङ्गापूर्वेष्वमावास्याया क्रियमाणान्यङ्गानि न निराकरिष्यन्त इत्यदोषः । एतथैव
च दिशोत्पत्तिविरोधः परिहर्तव्यः । आह च—

आवृत्तिभिर्ध्याऽऽध्याये संस्कारो भवति क्रमात् ।

वाक्यावयवरूपेण तथाऽपूर्वं भविष्यति ॥

१ एव प्रवामावास्याया इ वाजसनेयि स्थितकवित्येकादहः । सावाप्यस्यै संप्रतिपन्नदेवताक-
लेन सद् प्रक्षेपादमेवेन एह प्रधानाहुनिद्वयमिति त्रयोदशत्वं हेतवम् ।

यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात्तदेव न विनश्यतीति कल्प्यते । नैवं शक्यम् । न हि कर्मणोऽन्यद्रूपमुपलभामहे । यदाश्रयं देशान्तरं प्रापयति, तत्कर्मैत्युच्यते । न तद्वात्मनि समवेतम् । सर्वगतत्वादात्मनः ।

(अत्रानुपपत्तिरिति सूत्रेण)

न चामूर्तस्यावश्यमवयवैर्न भवितव्यम् । अनर्थैव ह्यर्थापत्त्या शक्यते वक्तुं सूक्ष्मावयवरूपेण तत्प्रतीयत इति । यदाऽप्यत्यन्तासतामनुत्पत्तेः प्रागवधृतास्तित्वमभिव्यज्यते तदाऽपि प्रतिपूरुषं कर्मभिः स्वीकरणात्फलाभिमुखकरणं शब्दादिविलक्षणाऽस्याभिव्यक्तिर्भविष्यति । तथा हि—

नैकरूपैव भावानामभिव्यक्तिः प्रतीयते ।

आत्मस्योन्मीलनं तेन व्यक्तिस्य भविष्यति ॥

सर्वावाप्तिमर्थो वा प्रकृत्यात्मा सदेष्ट्ये ।

कश्चित् प्रतिबन्धोऽस्य कर्मभिः मोऽपनीयते ॥

तस्माद्स्त्यपूर्वम् । सूत्रस्यापि च न प्रकृतौपयिकमन्यमर्थं पश्यामः । तेनाऽऽरम्भचोदनेवापूर्वम्यापि चोदनेत्यमेवार्थः । यदि पुनः फलवचनसामर्थ्यात्तदेव न विनश्यमिति, अपूर्वकल्पनानिप्रमाणकत्वं मन्वानो वरमेतदित्याह । न हि कर्मणा रूपमुपलभामहे इत्ययुक्तं, 'रूपशब्दाविभागाच्च' इत्यत्र प्रत्यक्षोपलब्ध्यभिवानात् । यागप्रभावे च सति तस्याचलनात्मकत्वात्, यदाश्रयं देशान्तरं प्रापयतीत्यसंबद्धम् । अत्रोच्यते—

कालान्तरसमं रूपं कर्मणो नोपलभ्यते ।

माङ्गिरूपोपलब्धिस्तु न फलयोपयुज्यते ॥

यद्यपि कर्मस्वरूपमुपलभ्यते तथाऽपि कालान्तरावस्थानाभावात् तदुपयुज्यत इति नोपलभः मह इत्युच्यते ।

यागेऽपि प्रभुने चात्र चलनं यदुदाहृतम् ।

तत्प्रक्षेपाशरूपेण यागेऽप्यग्नीनि निश्चयान् ॥

न हि मङ्गलमात्रेण फलनिष्पत्तिः । मन्वन्तात्ममन्नेतिकर्त्तव्यताकाच्च कर्मणः फलश्रवणात्तत्र द्रव्यवदः न प्रक्षेपादीनां प्रहृगामादनादृगि च संयोगविभागकलत्वात्स्यापित्वे तदाश्रयेणादृश्यं भवितव्यम् । न चानावप्तिः । न चापिन्यक्तं रूपमुपलभ्यते । संकल्पादीनामपि संकल्पान्तरादिनिरोधानालाज स्वरूपावस्थानोपपत्तिः । जवन्मानं चाऽऽरम्भसमनेन्य वा स्वात्प्रदेयद्रव्यनमनेनस्य वा । न तावदात्मनि चलन ममत्वनि, सर्वव्यापितः संयुज्यमानविद्यमानदेशामंभवे अलिप्तममादर्यान् । कथं सर्वव्यापित्वमत्येति चेत्सर्वत्रोपलभ्यमान-

सर्वत्र कार्योपलम्भः सर्वत्र भावे लिङ्गम् । ननु तदेव देशान्तरादागम-
नस्य । न ह्यसत्यागमने किञ्चिद्विरुद्धं दृश्यते ।

कार्यत्वात् । अहंप्रत्ययेन हि चैतन्यस्वभावस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमात्रमवगम्यते न तु
देशतः कालतो वा विशेष्यते । ततश्च—

अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यदेशकालत ।

तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुतेष्यते ॥

सर्वत्र कार्योपलम्भ इति—अहंप्रत्ययमेवाविशेषितं वदति । सुखदुःखाद्युपलब्धिव्यां ।
न हि क्व चिद्वृत्तेऽन्ते नोपलभ्यन्ते । न चैते शरीरधर्मा इति स्थितमात्मभावे । तत्र यद्य-
सर्वगत आत्मा भवेत्ततो यदेव तद्गता देशेन शरीरं युज्यते तदेव सुखाद्युपलब्धिः
स्यान्नान्यत्र । शरीरमात्रान्तर्गतात्मवादी त्वाह—ननु तदेव देशान्तरादागमनस्य
लिङ्गम् । अतश्च विरुद्धहेतुत्वमस्येति । कुन.—

युगपद्यदि सर्वत्र कार्यमात्मगतं भवेत् ।

ततः सर्वगतत्वं स्यात्पर्याये तु शरीरवत् ॥

यदि हि शरीराद्वहिरपि किञ्चिदात्मकार्यमुपलभेमहि शरीरान्तरे सुखदुःखादीन्वा
ततः सर्वगतत्वमध्यवस्येम् । यतस्तु स्वशरीरान्तर्वर्त्येव कार्यं यत्र यत्र च तद्गतिस्तत्र
तत्र पर्यायेणोपलभ्यते तच्छरीरकार्येव तत्सहितगतम्योपपत्स्यते । अन्यथा हि शरी-
रपि सर्वगतं स्यात् । तस्माच्छरीरवदेवास्य तत्र तत्र गमनापतेः सुतरा सन्नियत्वप्रसङ्गः ।
संदेहो वाऽस्तु साधारणानैकान्तिकत्वात् । आह च—

आत्मा शरीरसंमिश्रस्तेनैव सह संगमात् ।

तत्र तत्र सुखादीनि कार्याणि प्रतिपद्यते ॥

तत्रोत्तरं न ह्यसत्यागमने किञ्चिद्विरुद्धमिति । येषां तु न तु तदेवेति पाठ
तेषां सिद्धान्तवाच्येव पर्यायेण सर्वत्राऽऽत्मकार्योपलम्भमनागमनलिङ्गत्वेऽप्यविशिष्टमाश-
ङ्क्योत्तरं वदतीति अन्ययोजना । कथं पुनरिदमुत्तरं न ह्यसत्यागमन इति । तथा हि—

नैवाविरोधमात्रेण स्वपक्षः सिध्यति क्वचित् ।

परस्वाप्यविरोधित्वमनिशिष्टं हि दृश्यते ॥

परेणापि हि शक्यं वदितुं न हि सति गमने किञ्चिद्विरुद्धमिति । अत्राभिधीयते ।

उभयत्राविरोधित्वं प्राप्तं न ह्यसतीति यत् ।

पुनर्वतीति तन्नूनं विरोध्यागमनं मतम् ॥

परिसंख्यारूपेणासत्येवऽऽगमने न किञ्चिद्विरुद्धं सति तु बहु विरुद्धमित्याह ।
तदुपवर्ष्यते—

स्वतस्तावदमूर्त्तत्वात् भूतैर्मिश्रताऽऽत्मन ।

ततश्च तैरसंश्लिष्टो न नेतु शक्यते क्वचित् ॥

यदा मूर्तानामपि सूक्ष्मणा चन्द्रादित्यप्रकाशादीना न मृत्पिण्डादिमि सह
मिश्रत्वमुपपद्यते, तन्नयनेन वा नयन तदाऽऽत्मन स्वभावेनात्यन्तामूर्त्तस्य ज्ञानस-
तानस्य वा भूतैर्मिश्रत्व भवेदिति कुत एतत् । योऽपि स्याद्वादी बद्धात्मना शरीरादत्य-
न्तव्यतिरेकालाभादस्यैव मूर्त्तत्व जीवस्येति न्यात्तस्यापीतरेतराश्रयप्रसाक्तिर्मिश्र-
त्वा-मूर्त्तत्व मूर्त्तत्वाच्च मिश्रभाव इति । तस्मान्मुक्तावस्थानिदर्शनेन लक्षणतोऽस्यामूर्त्त-
त्वात् शरीरसपर्कनिमित्तमूर्त्तत्वासिद्धि । ततश्च शरीराद-यस्तेनासृक्तश्च । अम्पर्शत्वा
ज्ञानाकृष्यमाण शरीरे गच्छति तद्गताकाशप्रदेशवदात्मा पश्चालि मृतस्तत्रैव तिष्ठेत् ।
न हि तस्य वायुना पृथिव्यादिभिर्वा प्रेरण येन स्वतन्त्र परप्रेरितो वा गच्छेत् । ज्वाला-
प्रभृतीना तु स्पर्शवत्त्वाद्वायुना प्रेर्यमाणानामुल्मुकादिना वा नीयमानाना युक्त गमनम् ।
तेन केवल शरीर गच्छदचेतन स्यात् । सर्वगतत्वे तु यत्र यत्र गम्यते तत्र तत्राऽऽत्मानु
स्यतिरस्तीति युक्ता चैत-यानुश्रुति, यथा पूर्वाकाशप्रदेशात्यागे सर्वगतत्वादेव परेणाव-
काशदानसिद्धि । किं च—

असर्वगतपक्षे स्याज्जीवो देहादानिर्गत ।

अणु शरीरमात्रो वा सर्वथाऽपि न युज्यते ॥

ज्ञानसनतिपक्षमत्तावक्षिराकृत । तत्र नित्य सत्त्वात्मा शरीराभ्यन्तरवर्त्ता ।

यद्यणु कल्प्यते तत्र देह न व्याप्नुयादसौ ।

ततश्च सर्वगात्रस्थसुखपुष्ट्याद्यसम्भव ॥

यदा ह्यणुमान आत्मा भवति तदा यावानेव प्रदेशविशेषस्तेनाधिष्ठितस्तन्मात्रगता-
नामेव सुखदुःखादीनामुपलब्धि प्राप्नोति, ततश्चैकस्मिन्सणे शिर पादवेदनानुभवो न
स्यात् । अथ लघुसंचारित्वात्तत्र तत्रोपलभ्यत इत्युच्यते, न तत्र प्रमाणमस्ति । न च
कालभेदो लक्ष्यते, अनवस्थिनस्योपलब्धिकालासम्बन्धैकत्राप्युपलभ्येत । तस्मादकल्प
नेयम् । शरीरावयवाना चापरिशोषण पुष्ट्यादि चाऽऽत्माधिष्ठिताना भवति मृताव
स्थायां विपर्ययदर्शनात् । तत्र य एवावयवस्तेनोत्सृष्ट स एव मृतवच्छुष्येत् । अथ शरी-
रपरिमित आर्हतपक्षेणाम्युपगम्यते तत्रापि बह्वदृष्ट कल्पनीयम् ॥

सद्भावोऽवयवाना च तथा तेपामनन्तता ।

संश्लेषश्च विभाऽन्येन तद्भावेऽपि च नित्यता ॥

भ्रतिसक्कोचविस्तारौ पुस्तिकाहस्तिदेहयो ।

अन्तराभवसंचारस्तद्भावाज्ञानकारणे ॥

सर्वे ह्यवयवसञ्ज्ञावाद्यः प्रत्यक्षाद्यविषयाः सन्त उत्प्रेक्षामात्रेण कल्प्यन्ते । ते शब्दवच्चेहापि प्रत्याख्येयाः । शरीरमात्रावधिकानां चैषामुत्प्रेक्षितुमप्यानन्त्यादशक्यं, न चैषां द्रवत्वादिना विना कश्चित्संश्लेषहेतुर्विद्यते । न चासंश्लिष्टानामेकजीवारम्भसामर्थ्यम् । सर्वसंयोगानां च वियोगाविनाभूतत्वादुपट्यादितुल्यः कदाचिज्जीवस्य प्रध्वंसो भवेत् । गात्रच्छेदे च तदूर्तिनां जीवावयवानां ततो निःसृत्याऽवशिष्टे शरीरमात्रे पुनः प्रवेश इत्येतदप्रमाणकम् । यत्तु वियोजितमात्राणां हस्तादीनां स्फुरणं दृष्टं, तदभिघात-प्रेरितवायुनिमित्तमिति न तावता जीवावयवानुगतविज्ञायते । तथा सति संकोचविकासावेतेषां भवत इत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणं पश्यामः । दीपप्रमाणप्रमृतीनां तु कर्षचित्प्रत्यक्षत्वादुपपद्येते । न च प्रदीपप्रभायाः संकोचो भवति शरावादिच्छादने शेषप्रभाविना-शादनावृता हि ज्वालाऽऽत्मसमीपे प्रमाणण्डलमारब्धुं समर्था नाऽऽच्छादिता । एतेनैव च विकासोऽपि प्रत्युक्तः । अन्य एव ह्यवयवास्तत्र प्रचीयमाना विस्तारं जनयन्ति न तावतामेव विकासः । स्पर्शवतां च परस्परदेशप्रतिबन्धादेशान्तरन्याप्त्या विकासो घटते, जीवावयवानां त्वमूर्तत्वात्सर्वेषां समान्देशत्वाविघातान्निस्पृमणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । कथं चैकस्य जीवस्य पुस्तिकाहस्तिशरीरपरिमितौ संकोचविकासौ युज्येते । मरणकाले चान्तरामवशरीरसंचरणं तच्चास्ति, केन चित्प्रतिबन्धेन सदपि न गृह्यते, तेन च शरीरान्तरे जीवनिक्षेप इत्यादि निष्प्रमाणकम् । तस्मात्सर्वगतत्वम् । यत्तु इयामाकतण्डु-लमात्रादिप्रदर्शनमुपनिषत्सु तद्वाक्यान्तरप्रदर्शितविभुत्वस्यैव सतः सूक्ष्मग्रहणगोचरत्वात् । यदपि द्वैपापनेनोक्तम् । अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निश्चकर्षं बलाद्यम इति । तदपि कान्यशो-भार्थं विस्पष्टमृत्युत्पत्तवारप्रशंसनार्थं च प्रतिभताप्रशंसापरे वाक्ये प्रजापतिवपोत्वेदना-दिवद्द्रष्टव्यम् । तथा हि तेनैव गीतादिष्वनेकप्रकारं सर्तगतत्वं वर्णितम् । ननु च सर्वगतत्वे न्योमवत्सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा प्राप्नोति । नैष दोषः । शरीरभूयस्त्वात्प्र-तिशरीरं च सुखदुःखोपलब्धिव्यवस्थादर्शनात् । इतरथा ह्येकशरीरेणैव चरितार्थत्वाद्-नेकशरीरवैयर्थ्यं स्यात् । जन्मान्तरशरीरवददोष इति चेत् । न । तत्र कर्मान्तरवशे-नोपभोगान्तरार्थं पुनः पुनरारम्भात्सर्वशरीरगतसुखाद्युपलब्धिश्च प्रतिशरीरं स्यात् । अन्यर्था-थैश्चेन्द्रियैः शरीरान्तरगतस्याऽऽत्मीयत्वादुपलब्धेरन्वयधिरादीनामभावः स्यात् । वर्ण-विशेषव्यवस्थया च कर्मचोदनाभेदो न स्यात् । एकस्यैवाऽऽत्मनस्तेन तेन शरीरेण संबन्ध्यमानस्य सर्ववर्णोपपत्तेः । आत्मनानात्वे त्वदोषः । सर्वेषामपि च सर्वगतत्वे मूर्ति-रहितत्वात्समानदेशवृत्त्यविरोधः । तदपेक्षयैव च चैतन्यात्मकत्वाद्यविभागाच्चोपनिष-

for each particular case of non perception
the other objects, as time will have to be a rep

यत्र समवेतमासीत्, तद्दिनष्टं द्रव्यम् । तस्य विनाशात्तदपि विनष्टमित्यवगम्यते । आश्रयोऽप्याविनष्ट इति चेन्न । भस्मोपलम्भनात् । सन्त्यपि भस्मन्यस्तातिचेन्न । विद्यमानोपलम्भनेऽप्यदर्शनात् । फलक्रिया लिङ्गमिति चेत् । एवं सत्यदर्शने समाधिर्वक्तव्यः । सौक्ष्म्यादीनामन्यतमद्रविष्यतीति यदि चिन्त्यते, कल्पितमेवं सति किञ्चिद्भवति तत्रापूर्वं वा कल्प्येत, तद्वैत्यविशेषकल्पनायामस्ति हेतुः, न विशिष्टकल्पनायाम् ।

त्वैकात्म्यव्यवहारः । कथं पुनर्नानात्वेऽपि सर्वेषां सर्वशरीरैः संवन्धादन्यदीयमुत्पदुःखाद्यनुपलब्धिवः । के चित्तावदाहुः—

यथा शरीरमात्रेऽपि मातृगर्भात्मवर्तिनाम् ।

मुखादीनां व्यवस्थेवं सर्वेषां भविष्यति ॥

शरीरपरिमाणान्मात्रादिनेऽपि क्लिष्टायं तुल्यो दोषस्तस्यापि गर्भात्मसमानदेशत्वात्मातृक्षेत्रज्ञमन्त्रतानि मुखादीन्युपलभेत् । तत्र यस्मिन् परिहारः स सर्वात्मनां सर्वशरीरेषु भविष्यतीत्यविशेषः । यद्यत्रोपपत्तिरुच्येत् न तु परपक्षसाम्यापत्तिरेवोपपत्तिस्य च तत्र चोपयोरप्यन्येन पर्यनुयोगात् । अपि च तस्य त्वगिन्द्रियपरिमाणत्वाद्दन्तःशरीरावाधो बाह्ववदेवाऽऽत्मनोऽन्युपगमाम्नेत्र गर्भशरीरेण मातृक्षेत्रज्ञस्य प्राप्तिरस्ति येन तुल्यदोषता म्यान् । तस्मादेवं परिहर्तव्यम् ॥

देशप्राप्त्या यदीष्येत मुखादेरुपमोऽन्यता ।

ततो दोषः प्रसज्येत योग्यमोगे त्वदुष्टता ॥

यदि ह्यात्मनः मुखादीनां च समानदेशलक्षण एव संवन्ध उपमोगकारणमित्येत् ततोऽयं दोषः स्यात् । इह तु चक्षुरादीनामित्त्र क्षेत्रज्ञयोग्यतालक्षणः संवन्धः । तत्र यथैव त्वगिन्द्रियेण स्पर्शमानदेशानामपि रूपादीनामग्रहणम्, एवमन्येनाऽऽत्मनाऽन्यदीयवर्माधर्मोपात्तमुत्पदुःखाद्यग्रहणम् । तस्मादात्मवादोक्तस्वस्वामिभावव्यवस्थानाद्दोषः । एवं सर्वगतत्वात्सिद्धमात्मनो निश्चयत्वम् । अथ द्वयवदानमपवेतमासीत्तत्र आह—तद्दिनष्टमिति । न च तस्याविनाशः । नदिपरीतद्रव्यान्वरोपलम्भनात् । न चास्य ग्रहणप्रतिबन्धहेतुः कश्चिदग्नि येन न गृह्येत । अपार्यापत्त्या ग्रहणप्रतिबन्धादि कल्प्येत् तथाऽपि सत्यपूर्वाद्बहुतरमदृष्टं दृष्टविपरीतं च कल्पयितव्यं, तावदविनष्टमात्मे, तथा न हृदयते, तथा प्राविन्वहेतुः, नग्याप्यदर्शननिमित्तं चेत्येवं तस्य तस्यान्यदित्यनवस्था, तथा सणिकस्य कर्मणः म्यानमनुपलब्धिविज्ञागणं च कल्पयित्यनिगौरवम् ।

१ मन्वाने वे इति पठान्तम् । २ विशेषकल्पनाया इति पाठान्तरम् ।

(*of a to the same object*)
 अनाश्रितं कर्म भविष्यतीति चेत् । तदापि तादृशमेव— स्वभावान्तरक-
 ल्पनेन देक्षान्तरं न मापयिष्यतीति तादृशमेव । तस्माद्भङ्गी यजिः, तस्य
 भङ्गित्वादपूर्वमस्तीति । किं चिन्तायाः प्रयोजनम् । यदि द्रव्यगुणशब्दा
 अप्यपूर्वं चोदयन्ति, द्रव्यगुणापचारे न प्रतिनिधिरूपादातव्यो यथा *the ad-*
 तर्हि पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तो द्रव्यं गुणं वा प्रतिनिधाय प्रयो- *verb is*
 गोऽनुष्ठातव्य इति ॥ ५ ॥ *of a to the other level, the first one was accepted*
except
significance indicated only by verb denoting reality,

[३] तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥ सि० ॥

अवगतमेतद् भावशब्दाः कर्मणो वाचका इति । बहुप्रकाराश्च
 भावशब्दाः । यजति, जुहोति, ददातीत्येवंप्रकाराः । दोग्धि, पिनष्टि,
 विलापयतीत्येवमाद्यथ । तेषु संदेहः । किं सर्वे प्रधानकर्मणो विधा-
 यका उत केषित् संस्कारकर्मण इति । भावार्थत्वाविशेषात् सर्वे
preparatory (secondary) act

एवमनाश्रितकर्मावस्थानकल्पनायाम् । अथाऽऽत्माश्रितमेव संयोगविभागावकुर्वदा-
 सीत् । तत्रापि दृष्टविपर्ययादृष्टकल्पने स्याताम् । तस्माद्भ्रमपूर्वकल्पनमेवेति सिद्धं मूला-
 धिकरणप्रयोजनम् । द्रव्यादीनां फलसंबन्धे तेषामदृष्टार्थत्वात्कर्मणांमिव प्रतिनिध्यभावः ।
 कर्मफलसंबन्धे तु द्रव्यादेः कर्मोत्पत्त्या दृष्टार्थत्वात्सामानकार्यत्वज्ञानादस्ति प्रतिनिधिः ।
 कर्मं तर्हि पूर्वपक्षवादिनः प्रकान्तापरिसमाप्तिशोभाभावः । समापनीयमेव कर्म येन केन
 चिद्द्रव्येण । सहशोभादाने तु न यतितव्यं सहसादपि फलाप्राप्तेः, कर्मणश्चाविहि-
 तसाधनविशेषस्थानपोक्षितसदृशत्वाद्येन केन चित्सिद्धेः । न च तत्पूर्वद्रव्यस्य प्रतिनिधि-
 रित्युच्यते । अन्यार्थत्वात्सादृश्याच्च । पूर्वद्रव्यं हि फलाय प्रवृत्तमासीद्विद्वान्मीमांसी-
 यमानं ह्यु प्रत्यवापपरिहाराय नैमित्तिकफलाय वा प्रवृत्तस्य कर्मणः सिद्धचर्चामिति ।
 नामवेयसिद्धिरपि प्रयोजनमेव । सा तु पूर्वोक्तत्वात् प्रदर्शिता ॥ ६ ॥

(इत्यपूर्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

एवमाख्यातभेदानुसारेणापूर्वमेकानुक्रमे सर्वत्र प्राप्ते तदपवादार्थं गुणप्रधानविवेका-
 रम्भः । तत्र तावत्—

आख्यातत्वाविशेषेण भूतेर्भन्यार्थनन्मनः ।

सिद्धे च साध्यताशक्तेः सर्वोख्यातप्रधानता ॥

यावाद्धि प्रयोजनकरूपनं तत्सर्वं भात्वर्थान्न्याय्यं प्रयोजनवच्च प्रधानमपूर्वसाधनं च ।
 तेन यज्यादिवदेवावहन्स्वादीनामपि ब्रह्मादिभिर्निष्प्रायोऽर्थः । अतश्च तेऽप्यपूर्वसाधन-
 मिति । अत्रोच्यते—

प्रधानकर्मणो वाचका इति प्राप्तम् । ततो द्रुमः । तानि द्वेषं भवितुमर्हन्तीति द्विमकाराणि, कानिचित्प्रधानकर्मणो वाचकानि, कानिचित्संस्कारकर्मणः । एवमपि सर्वाण्यर्थवन्ति, अर्थवच्चे सति सर्वेभ्यो न शक्यमपूर्वं कल्पयितुम् । अतो न सर्वाणि प्रधानकर्मणो वाचकानि ॥ ६ ॥

यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि

द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ७ ॥

एवं सत्यलवीयस्य दृष्टकल्पना न्याय्या । ननु न विनिगमनाया हेतुमत्रगच्छामः कुतोऽपूर्वं कुतो नेति । तदुच्यते । यैर्भावकर्मभिर्न द्रव्यं संस्कर्तुमिष्यते, उत्पादयितुं वा, तानि प्रधानभूतानि प्रधानकर्मणो वाचकानि । द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । द्रव्यं हि गुणभूतं, कर्मनिर्वृत्तरीप्सिततत्त्वात् ॥ ७ ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य

द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते, गुणस्तत्र प्रतीयेत कर्म । कुतः । तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । प्रत्यक्षं यजेतेत्येवमादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते । तस्मात्तानि प्रधानकर्मणो वाचकानि । द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । पिनष्टीत्येवमा-

नामाख्यातार्थसंबन्धे यदकलष्टप्रयोजनम् ।

तस्यादृष्टार्थता युक्ता नेतरस्याप्रमाणिका ॥

सर्वत्रैव द्रव्यकर्मसंबन्धे कर्मणा द्रव्येण विनाऽनुत्पत्ते प्रथमं तावद्द्रव्यं कर्मोत्पाद्यत, दृष्टोपकारित्वात्तदर्थमाभासते । तत्र क्वचिद्द्रव्यं कर्म परावृत्त्य द्रव्यस्योपकरोति क्वचिदात्मलाभमात्रमनुभवति । तद्यदाऽऽत्मलाभमात्रं तस्य दृश्यते तदा साकाङ्क्षत्वाददृष्टं कल्पयितुं शक्यते । यदा तु कार्यान्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तण्डुलनिर्वृत्त्यादिना द्रव्योपकारेण निराकाङ्क्षी भवति तदानीमदृष्टकल्पनावसराभावादभ्ययैव विधानार्थवत्त्वोपपत्तेर्ना दृष्टसाधनत्वं प्रतीयेत ॥ ६ ॥

यै र्कर्मभिर्द्रव्यं स्वस्वरूपतो अर्थात्ते ता न कर्तुमिष्यते यथा प्रयानादीभिस्तानि स्वसाधनानि प्रति प्रधानभूतत्वाददृष्टार्थानि भवन्ति ॥ ७ ॥

यै पुनर्द्रव्यमुत्पाद्यते यथाऽऽधानेनाग्नेऽवाप्यन्ते त्रियन्ते वा यथा वरणेनर्त्विजसस्त्रियन्ते, यथाऽवहन्तिना ग्रीहय, पेपणेन तण्डुलास्तानि गुणभूतानि प्रयोजनवद्द्रव्यससृष्टेरीप्सिततत्त्वात् । यदा दृष्टार्थमदृष्टार्थं चोभयथाऽपि तुल्यवदनुष्ठीयेत तदा किं प्रयोजनं चिन्ताया ।

102 पा० 1 अ० ३। श्रीमत्सादृशेण।
 १०२ पा० १ अ० ३। श्रीमत्सादृशेण।
 १०२ पा० १ अ० ३। श्रीमत्सादृशेण।

दिभिर्द्रव्यं संस्क्रियते । तस्मात्तानि गुणकर्मवचनानि । एष एव विनि-
 गमनायां हेतुः । प्रयोजनं तु पूर्वस्मिन्पक्षे भ्रमयज्ञेऽपि चरौ ब्रीहय
 उत्पाद्या अवघातार्थत्वेन, सिद्धान्ते नोत्पाद्याः ॥ ८ ॥

तदुच्यते । भ्रमयज्ञेऽपि चरावतिदेशप्राप्तौ श्रीहिताधनक एवावहन्तिः कर्तव्यन
 पूर्वपक्षे । कुत.—

प्रधाने हि श्रुतं द्रव्यं नाङ्गद्रव्यस्य बाधकम् ।
 प्रयानेऽप्याज्यवत्तेन हन्ता स्याद्ब्रीह्याधनम् ॥

सिद्धान्ते तु नाध्यन्ते । कुत.—

प्रधानौपधिकं द्रव्यं संस्काररपि युज्यते ।
 तेन हन्त्यादिभिः सर्वैः संस्कर्तव्याः प्रियङ्गवः ॥

ननु च पूर्वपक्षेऽपि प्रधानप्रयुक्तब्रह्माश्रयत्वेन प्रकृतावप्रयोजकत्वात्प्रियङ्गवे चरौ
 प्रधानेनागृह्यमाणान्नीहीनवघातो न लभते । नेतदेवम्—

तुल्यो हि श्रीहिसंघ्नः शास्त्राद्यागावघातयोः ।
 वाजिनेऽप्यादि तुल्यं च नाप्रयोजकलक्षणम् ॥

‘श्रीहिर्भियनेत’ ‘नीहीनवहन्ति’ इति तुल्ये चोदने, तत्रेयं प्रयोजिकेयं नेति नास्ति
 विशेषहेतुः । न च वाजिनादिवधवहन्तरेनुनिष्पादित्वम् । न च पैदकर्मवत्परप्रयुक्तप्र-
 कृतैकहायान्यर्धानिबिराकादसत्वम् । न भेददेशद्रव्यत्वमुत्तरार्धादिवत् । नापि ‘पुरोडाश-
 कपालेन’ इतिवदर्याभिधानसर्वत्वम् । तस्मादवहन्तिरपि प्रयोजकः । न चाग्निमन्पक्षे
 नियोगतो यागार्था एव श्रीहयोऽहवन्तन्याः । लौकिकैरपि कर्मसिध्यविशेषात् । न चात्र
 प्रकृतग्रहणे प्रमाणं, प्रकरणम्याविशेषकत्वान् ।

न चाधिभाराद्विशेषः ‘तुल्येषु नाधिकारः स्यात्’ इति न्यायात् । संस्कारपक्षे तु
 लौकिकानामानर्थक्ये नासंस्कार्यत्वादपूर्वसाधनविशेषणत्वेन कथंचित्प्रकृतग्रहणं क्लेशेन
 मविद्यते । न चाऽऽराद्रुपकारकत्वेऽवहन्तेर्पागम्येव लौकिकं साध्यमानस्य किं चिदानर्थक्य-
 मिति श्रौतत्वाद्ब्रीहिसाधनग्रहणमेव युक्तम् । नर्ममात्रं च तदाऽवहन्तिः सर्वौपधावहन्ति-
 पत्सकृदेव च कर्तव्यो नाऽऽतप्रकृतनिर्वृत्तः । प्रधाननीहिणा च दलनादिभिरपि तण्डुली-
 भावः स्यात् । शास्त्राद्योपाशुयानाङ्गत्वमपि चास्य प्रकरणाविशेषात्तया भवतीति तद्वि-
 कारेष्वपि प्रयोक्तव्य इत्यादीनि प्रयोजनानि ॥ ८ ॥

(इति तानिर्द्धेवाविशरणम् ॥ ३ ॥)

by when an act of this kind accomplishes a material substance as regards as subsidiary

[५] धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ॥ ९ ॥ पू० ॥

सुचः संमाष्टिं, अग्निं समाष्टिं, परिधिं संमाष्टिं, पुरोडाशं पर्यग्निकरो-
ति, इति श्रूयते । तत्र संदेहः । किं पर्यग्निकरणं संमार्जनं च प्रधानकर्म,
उत गुणकर्मति । किं तावत्प्राप्तम् । तदुच्यते । कर्ममात्रमेवंजातीयक-
मपर्याप्तं यत्प्रयोजनस्य दृष्टस्य, तद्धर्ममात्रमिति द्युमः । तत्र प्रधानकर्मत्वं
स्यात् । कस्मात् । अनिर्गुणैरूपकारस्य । न हेतुजातीयकं द्रव्यस्योप-
कारकम् ।^१ इव्य त्वेवंजातीयकमभिनिर्वृतयद्गुणभूतम् । तस्य गुणभू-
तत्वादिदं प्रधानभूतम् ॥ ९ ॥ *As it is only an act of the latter kind that it is subsidiary.*

तुल्यश्रुतित्वाद्देतैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥ सि० ॥

वाशब्दः पक्षं ध्यावर्तयति । इतरैर्गुणकर्मभिः सधर्मः स्यादेवं जाती-
यकः । यथा त्रीहीनवहन्ति तथा । कुतः । तुल्यश्रुतित्वात् । तुल्या हि
द्वितीयाश्रुतिरेषा द्रव्येषु । यथा त्रीहीनवहन्ति इति । एवम्, अग्निं संमा-
ष्टिं, पुरोडाशं पर्यग्निं करोति इति । किं गुणकर्मणि द्रव्ये द्वितीया दृष्टेति ।
यतो द्वितीयादर्शनादिहापि सामान्यतो दृष्टेन गुणकर्मता । नेति द्युमः ।
द्वितीया विभक्तिः कर्तुरीप्सिततमे स्वर्यते । सा चेद्द्वितीया विभक्तिः।

सुकपरिध्याग्निपुरोडाशसमार्गानामुत्तरोत्तरप्रधानप्रत्यासत्तिभेदेनोदाहरणप्रयत्नत्वम् । एत-
दुक्तं भवति—

दूरेणापि प्रधानाना यद्द्रव्यमुपकारकम् ।

तेनापि कर्मसम्बन्धार्थं प्राधान्यं प्रपद्यते ॥

तत्र पूर्वपक्षवादी पूर्वोक्तैर्नैव 'यैर्द्रव्यं न विकीर्यते' द्रव्यमेव प्रधानकर्मलक्षणेनाऽऽह-
द्रव्येण निष्पादितं कर्म न किञ्चित्तस्य प्रत्युपजुर्वद्दृश्यते । तस्मात्प्रधानकर्मं समार्गप्रो-
क्षणादीति ॥ ९ ॥

नैव ह्येनद्गुणकर्मलक्षणं यद्द्रव्यविकीर्या नाम, उपकारलक्षणशेषत्वप्रतिषेधात् । ताद-
र्थ्ये लक्षणं हि श्रुत्यादिप्रमाणकं तन्, न प्रत्यक्षाद्युपकारनिमित्तमिति वक्ष्याम । किमर्थं
तर्हि द्रव्यविकीर्येत्यन्वयः । तदुच्यते—

अन्यतः सिद्धशेषाणां येषां दृष्टोपकारिता ।

तेषां नापूर्वमर्नीनि हन्त्यादीनामुदाहृति ॥

यत्र द्रव्यविकीर्या गुणभावम्त्र नापूर्वभेदः प्रतिपत्तव्य इति यावत् । पूर्वपक्षवादी
त्वेनदेव-गुणकर्मलक्षणं मत्वा समार्गादिषु तदुपकारप्रत्यवस्थितवान् । सिद्धान्ताधिप्रायम्तु

तत् एव तद्वीप्सिततममिति गम्यते । तत्रेदीप्सिततमं, कर्म गुणभूतम् ।
यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्गुणभावो न गम्यते, प्रमाणान्तरेण शब्देन गम्यते ।
तस्माद्गुणभूतमेवं नार्तीयकमिति ॥ १० ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥

इति चेत्पश्यसि, द्वितीयादर्शनात्प्रधानभूतमत्र द्रव्यमिति । नैतदेवम् ।
गुणभूतेऽपि द्वितीया भवति । तथा हि दृश्यते । सवत्ञ्जुहोति, मारुतं
जुहोति, एककपालं जुहोति, इति ॥ ११ ॥

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

न गुणभूतेऽपि द्वितीया । एवं ह्यभिधुक्ता उपदिशन्ति—कर्मणि
द्वितीया, कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति । न च लोके गुणभूते क्वचिद् द्वि-
तीयां पश्यामः । यद्यपि च तण्डुलानोदनं पचेति, ओदनार्थं तण्डुलान्

सर्वत्र श्रुत्यादिभिरेववृत्ते तादर्थ्ये पश्चाद्गुणभूतदर्शनं तदभावेऽदृष्टकरूपेण वा । तत्रेप्सि-
ततमत्ववाचिन्या द्वितीयाया द्रव्यप्राधान्यद्वारेण किवाशेषत्वे प्रतिपादिते हन्यादीना
दृष्टार्थत्वाशेषाकाङ्क्षं जातं न तु संमार्गीश्रीनामित्यदृष्टार्थता, न च तावता पूर्वावगतशेष-
त्वहानिः ॥ १० ॥

परस्त्वाह—

अन्वयव्यतिरेकान्प्राधान्यपक्षरानुसारिता ।

शेषत्वस्य द्वितीया तु प्राधान्यव्यभिचारिणी ॥

तन्नाम प्रमाणं युक्तं यदैकान्तिकम् । अनेकान्तिकी च प्राधान्ये द्वितीया, गुणभूत-
द्रव्योपदेशेऽपि दृष्टत्वात् 'सचून् जुहोति' इति । तथा 'प्रयाजशेषेण हवीष्यमिवारयति'
इत्यन्तरेणापि द्वितीयामाज्यप्राधान्यं दृष्टम् । अत्रो 'श्रीहीनवहन्ति' इत्यत्रोमयसंप्रभवेऽप्यु-
पक्षरदर्शनवृत्तमेव द्रव्यप्राधान्यं न द्वितीयाकृतम् । न च तत्संमार्गीश्रीनादिष्वस्तीती-
हापि द्वितीयाया द्रव्यमेवोपदिश्यतामिति ॥ ११ ॥

तिष्ठतु तावत्प्रयोगः । किं कारणम् ॥

आचारत्वात्प्रयोगो हि स्मृत्या सर्वत्र बाध्यते ।

विवक्षानेऽकवा चात्र स्मरणे त्वैकरूपता ॥

यदि आचारस्यैकरूप्यं भवेन्नैव स्मृतयः प्रगत्वेन धार्यन् । स एव तु संकीर्णत्वा-
दङ्कटः स्मरणेन प्रतिपाल्यते । स्मरते च द्वितीयायाः प्राधान्यमर्थः । 'कर्मणि द्वितीया'
'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति । तथा लोकेऽप्येवोपदिश्यते षट् करोति 'श्रीहीनवहन्ति' इति ।

संस्कुर्वितीप्सिता एव तण्डुलाः । ^{more bundles of straw} बल्वजान् शिखण्डकान् कुर्विति ।
^{straw bundles as a form of bundles} बल्वजा एव तनाऽऽकारेण संवद्धा इप्सिता इति तत्राभिप्रायः । लौकिक
 कश्च प्रयोगः शब्दापरिच्छेदे हेतुर्न वैदिकः । या लौकिके जुहोतीति
 प्रयोगे द्वितीया, शक्यते तत्र वक्तुमीप्सिततम एव स प्रयोग इति तण्डु
 लानत्र जुहुयि, तण्डुलानद्य होमेन संवन्वयेति लोके भवति हि बहुप-
 फारा विवक्षा । अन्यायश्चाऽनेकार्थत्वम् । तेन प्रधानभावेन सिद्धा
 सती द्वितीया गुणभावेन कल्प्येत । वेदे तु कथं द्वितीयानिर्दिष्टे गुण
 भाव इति । द्वितीयानिर्देशात्प्राधान्यमेवावगच्छामः । एवमत्रगते प्राधा-

But in the Veda few cases the subsequent factor is indicated by the

acc ending
 यानि च लोके धर्मिचाराशङ्काम्बानानि तान्युदाहरति तण्डुलानोदन पच बल्वजान्
 शिखण्डकान् बुरु तण्डुलानद्य जुहुधीति । तण्डुलं बल्वजैरिति च प्रयोक्तव्ये या
 द्वितीया प्रसुष्यते तन्न तृतीसमानार्था सेति गम्यते । तत्रोच्यते—

सर्वे प्राणादिभवन्ये द्वाकाराम्तण्डुलादय ।

प्राधान्याशमुपात्तय द्वितीया तत्र वर्त्यति ॥

यथा पत्रार्धात्तरभूनां दनाशिखण्डकसाधनत्वेन तण्डुलबल्वजा विवक्ष्यन्ते तदा तृती-
 यान्तपदभाजो भवन्ति । यदा तु भोजनयोर्भावो दनावस्थापारिणतिरूपेण तण्डुला, मार्दवो
 त्यत्यर्थं च शिखण्डकारेण बल्वजा दृश्यन्ते ।

तथा वेदवाक्यावगतगुणभावाश्च ते द्रव्यसाधनकेऽग्निहोत्रे सुवण्डितारित्यन्तो रम
 णीयत्वात्कर्म्याश्चिद्गुण्यत्वाच्च लक्षणा चकार्मेशोमादर्शनार्थं तण्डुला होमसचन्धित्वेनाभिप्रेता ।
 सैव प्रेष्यति गुणामा वा यन्मान तण्डुलानद्य जुहुधीति, तदा द्वितीयार्थमानत्व भवति ।
 भवति हि लोके उहु मरारा विवक्षेति । गुणभूतेऽप्यर्थे केन चित्कारणेन कश्चित्प्राधा-
 न्याशो विवक्ष्यते तथा प्रमानभूनेषु गुणाश । न च चिदुमा कदा चित्तोमा ।

न च यद्विवक्ष्यते तच्छब्देनाभिज्ञात धर्मित्यग्नि प्रमाण, विवक्षासपत्त्यर्थं तु लक्षणा
 द्युपायान्नराश्रयण न म्बार्थत्याग । नन्मात्प्राधान्यमेव द्वितीयार्थ । कथं तु सक्त्वादिषु
 गुणत्वमिति । तदुच्यते—

प्राधान्यमेव तत्रापि द्वितीया वदति म्वत ।

विरोधात्तत्र सक्त्वात् गुणमावन्तु लक्ष्यते ॥

द्वितीया तावत्कर्मत्व प्रमाणरूपमात्मशक्त्या वदति, तत्त्वह बल्यता कारणान्तरेण
 विद्यमानत्वात्ताऽऽर्थायने । तेन तु नारजविशेषा मक्त्वात्कारकमामान्यमविनाभूत
 दृश्यते तदाविद्वत्त्वाद्द्विवक्ष्यते । तत्रैतावानर्थो विज्ञायते होमस्य कारक सक्त्वं इति ।
 न च सामान्य निर्विशेष व्यवहारमिति विशेषापेक्षायां करणत्वं भूविष्यति ।

न्ये वलीयसा हेतुना नास्ति प्राधान्यमित्यवगम्यते । कुतः । न होमस्य
 केनचित्प्रकारेण सक्तवर्धताऽवदल्पते । कुतः । सक्तूनां निष्प्रयोजनत्वात् ।

न सक्तूनामन्यत्रप्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा । यदि वा होमस्तदर्थो हो-
 मोऽपि निष्प्रयोजनः । अथाऽऽराद्रुपकारको होमस्ततः प्रयोजनवान् ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठाद् गम्यते प्रयोजनवत्ता, नाप्रयोजन इति शक्य-
 ते शक्तुम् । प्रयोगवचनेन हि स आकाङ्क्ष्यते । ननु सक्तूनामपि प्रक-
 रणपाठात्प्रयोजनवत्त्वं भविष्यति । का वा द्रुते—नेति। प्रयोजनवत्त्वं ।

प्रयोजनवत्त्वन्तु होममभिनिर्वर्तयतां नान्येन प्रकारेण । ननु तेषामपि
 प्रयोगवचनेनाऽऽकाङ्क्ष्यन्ते । तदुच्यते । न द्रव्यं तेनाऽऽकाङ्क्ष्यते ।

इतिकर्तव्यता हि स आकाङ्क्षति । होमद्योतिकर्तव्यता, न द्रव्यम् । ननु
 होमे कृते सक्तुभ्योऽष्टष्टं निष्प्रत्यते । नास्त्यत्र प्रमाणम् ।

4 But it is only an act as tending to the fulfilment of the duty (of which a material is necessary)

‘द्रव्याणां कर्मसंयोगे’ इति मूलमन्यसमुच्चारणन्यायात् । कर्म पुनः सक्तुप्राधान्यविवक्ष
 विरुध्यते । तत्राऽऽह—

मूलमाव्युपयोगं हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते ।
 सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित् ॥

यस्य हि द्रव्यस्य क चिदुपयोगो निर्वृत्तो भविष्यतीति वाऽवधार्यते तत्संस्कारा
 र्हेत्वात्कर्म प्रति प्रधान्यं प्रतिपद्यते । यत्पुनर्नोपयुक्तं नोपयोक्ष्यते वा तस्य
 संस्कारो निष्प्रयोजन इति तद्विधानवाक्यान्वयव्यपसङ्गः । तेषामपि सक्तवो न होमात्प्रा
 गुपयुज्यन्ते नोर्ध्वं, भस्मसाद्वावाहस्मविनियोगवचनाभावाच्च । तत्र समस्तं वाक्यमन-
 र्थकं भवतु द्वितीया वा लक्षणावृत्तेति, स्थितत्वाद्देष्टव्यमाप्यन्य लक्षणा भ्रष्टीतन्या ।
 मुख्यार्थप्रयोगो ह्यौत्सर्गिकत्वादुपवाददर्शनेन भ्रान्तित्वं प्रतिपद्यते । सर्वत्रैव लक्षणाश्र-
 दणमानर्थक्यप्रसङ्गनिमित्तम् । अन्यथा मुख्यार्थोपपत्तेः ।

तेन विरोधात्सक्तुसाधनहोमविधानं प्रकरणसंबन्धि गृह्यते । ननु सक्तूनामपीति-
 होमपन्तः सक्तवोऽपि ज्योतिष्टोमभ्योपकृत्याऽर्धवन्तो भविष्यन्तीत्याह । सिद्धान्तवादी
 तु च्छलेन होमसाधनीभूतानामेवार्थवत्त्वमन्युपगच्छति को वा द्रुते नेति । सर्व-
 त्रैव न ॥

द्रव्याणां वाक्यमयुक्तक्रियानिर्वर्तनाद्विना ।
 न प्रयोजनमन्त्यन्यत्कर्मभावाद्यसंगतेः ॥

यथा होमः क्रियात्मकत्वात्किमिन्त्यपेक्षमाणः प्रधानरुधंभावेनेत्यमनुब्राह्मण्येन गृह्यते
 तत्र द्रव्यम् । न च तत्पाददृष्टत्वात्, क्रियानिर्वर्तयत्वात्पूर्वाणाम् ।

the strength of his said declaration, it wd not be possible to explain it (the Agent or the sacrifice)

ननु द्वितीया विभक्तिः प्रमाणम् । न हि द्वितीया विभक्तिर्होमस्य सक्तत्वर्थताज्ञापयति । न सक्तवः प्रयोजनवन्त इति भवेद्दोमः सक्तवर्थः, होमसंबद्धाः सक्तवः स्युरिति । भवन्ति होमे कृते सक्तवो होमसंबद्धाः । न होमस्य सक्तवर्थता निष्प्रयोजनेषु सक्तुषु घटते । सक्तवर्थतावचनं तु न पुरुषस्योपकारकं न क्रतोः । तदनर्थकमेव स्यात् । न च तद्वचनाच्छक्यमन्यत्कल्पयितुम् । स एव द्वितीयान्तः सक्तूनां होमस्य च संबन्धं करोति । संबन्धे च सति 'द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धे' इति भूतत्वाद्, गुणभावे च तृतीया । तेनोच्यते 'तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति । तेन तदर्थत्वादोमार्थत्वात् सक्तूनां न प्राधान्यं द्वितीयासंयोगेऽपि । एवं सत्यर्थवद्वचनम् । न चार्थवत्त्वे सत्यानर्थक्यमित्युच्यते । तस्य च पुरोडाशादेर्यागादिषु शेषभावः, तेन प्रयोजनवन्तः । तत्र संस्कारो नानर्थकः । न स दृष्टोपकारायेति चेत् । अदृष्टार्थो भविष्यति । अदृष्टोऽपि संस्कारोऽस्तीत्यवगम्यते लोके, यथा

It is only the fact of the declaration that is to be taken as a single part

यत्रापि तावद्द्रव्यं साक्षात्फलाय चोद्यते यथा 'गोदोहनेन पशुकामस्य' इति तत्राप्यन्यप्रयोजनक्रियाद्वारमन्तरेण नापूर्वं भविष्यति । किमुन यदा न कस्य चिदङ्गत्वेन सक्तव श्रूयन्ते । न च किं चित्कल्पनाप्रमाणमस्ति । द्वितीयेति चेत् । न हीत्युत्तरम् । द्वितीया हि सक्तूनां प्राधान्यं वदन्ती होमं तदर्थं कुर्यान्न सक्तुभ्योऽपूर्वमिति प्रतिपत्तिम् । तेन द्वितीयाप्रसादाद्भवेद्दोमः सक्तवर्थः । कथं नाम होमव्याप्ताः सक्तवः स्युरिति । नान्यस्मै प्रयोजनायाश्रवणान् । ते चामी भवन्ति होमे कृते सक्तवो होमसंबद्धा इति प्रागेव प्रयोजनलाभात्पर्यवसिता द्वितीया निष्प्रयोजनेष्वपि, होमं प्रति प्राधान्यमात्रेण कर्मत्वनिद्धेः । तत्र सिद्धे वाक्यार्थे पश्चात् पुरुषस्य क्रतोर्वोष्युज्यन्त इति ज्ञात्वा तद्वचनाद्वाऽदृष्टं कल्प्येन प्राधान्यज्ञानं वा भ्रान्तिरिति । तत्राऽऽह—न च च तद्वचनाच्छक्यमन्यत्कल्पयितुमिति ।

प्राधान्याविवक्षैव न्याय्या । तत्रश्च तृतीयार्थसिद्धिरिति मत्वा महाभाष्यकारेणोक्तं तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति । तेन 'वषम्य होमसंमार्गयोः, सक्तूनां निष्प्रयोजनत्वेन तदर्थत्वात्, पुरोडाशादेशान्यशेषमात्रेण पर्यग्निरुणादिमन्कारार्थत्वात् । दृष्टे च शास्त्रार्थेऽव्यभिचे दृष्टोपकारामावेऽप्यदृष्टकल्पना भविष्यति । लोकेऽप्यदृष्टार्थाः संस्कारा आचाराद्गम्यन्ते यथा ग्रामान्तगतागनाना शान्त्यर्थमग्निव्रणदप्यसतप्रमृते शिरस उपरि भ्रामण शुचिदेशप्रतिष्ठापनं च ।

प्रामान्तरादागतानां पुरुषाणां पर्यायिकरणेनाहृष्ट उपकारः क्रियत इत्युच्यते । लोके च नानुपपत्तिः ।

(*When a case is not found in the archetype*)
 प्रयोजनं च वरुणप्रघासेषु श्रूयते शमीमय्यः सुचो भवन्ति हिरण्यमयो वा इति । प्रकृतौ नानावृत्तसुक्तसंमार्गसाध्यपूर्वमिति नानावृत्तसुच उत्पादयितव्याः संमार्गार्थत्वेन यथा पूर्वपक्षे । यथा तर्हि सिद्धान्तः, शमीमय्य एव हि हिरण्यमयो वा संपाठव्याः । तथा यत्र वाणवन्तः परिधयस्तत्रापि पालाशा उत्पादयितव्याः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते वाणवन्त एव संपाठव्याः । अवभृथे च पूर्वपक्षे उत्पादयितव्योऽग्निः संमार्गीय, *for an instance*

न चास्यानुपपत्तिराचारप्रामाण्यात् । तेनाहृष्टार्थानामपि तुल्यश्रुतित्वात्सिद्धो गुणभावः । नन्वेवं सति सर्वत्रः प्रयोजनवत्ताकृतमेव द्रव्यप्राधान्यमिति न वक्तव्यं 'तुल्यश्रुतित्वात्' इति, दर्शयितव्यं वा यत्र प्रयोजनवत्तानिरपेक्षं द्वितीयाकृतमेव प्राधान्यं केवलतृतीयाकृतो वा गुणभाव इति । तदुच्यते । प्राधान्ये तावत् 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इत्यत्र लिङ्गादिन्द्रार्थस्वायगतैर्गार्हपत्यैकवाक्यत्वाच्च तत्साधनकेन्द्रोपस्थानप्रसङ्गे केवलद्वितीयाकृतमेव गार्हपत्यप्राधान्यम् ।

तथा 'सूक्तवाक्येन प्रतरम्' इत्युपयोः प्रयोजनवत्त्वाविशेषे केवलतृतीयाकृतमेव सूक्तवाक्यस्य प्रतरप्रहरणाङ्गत्वम् । तेन विभक्तिभिरैवाङ्गाङ्गिमायोऽभिधीयमाने निष्प्रयोजनत्वमपवादो न तु प्रयोजनसदसद्भावेनाङ्गाङ्गित्वमिति विवेकः । प्रयोजनं त्वधिकरणस्य न सम्पगनुमन्यन्ते । तथा हि—

सूडमात्रायनुवादेन शमीमय्यादिचोदितम् ।
 ज्ञायतेऽङ्गप्रधानार्थं पूर्वसिद्धान्तपक्षयोः ॥

प्रियङ्गवो ह्यनुपपत्तिवाक्यत्वेकेवलप्रधानार्थत्वेन ज्ञायमाना युक्तं यदङ्गेषु न भवन्तीति । शमीमयत्वादि तु सुगादिमात्रानुवादेन विधीयमानं 'सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्' इत्यनेन वाक्यसंयोगवलीयस्त्वात्प्रकरणम्यप्रधानार्थत्वभाषेनाङ्गप्रधानार्थं विज्ञायते ।

न चात्र विशेषणं किं षिटुपात्तं येन प्रधानगतसुगादिमात्रप्रतीतिः स्यात्, सद्यपि योद्दिदयमानविशेषणत्वात् विवक्ष्यते ।

तस्मात्पूर्वपक्षेऽपि यानि च प्रधानसंबन्धीनि सुगादीनि यानि चाऽऽरादुपकारकसंमार्गादिसंबन्धीनि तानि सर्वाणि शमीमयत्वादिप्रुक्तानीत्युक्तो नानावृत्तसुक्तसंमार्गः । स्यादेतत् । 'सुस्वार्थो चाऽङ्गस्वाचोदितत्वात्' इति वैकृतविशेषाणां केवलप्रधानार्थत्वात्तेहाङ्गप्रधानार्थता भविष्यतीति । तदयुक्तम् ।

वाक्योपात्तप्रधानार्थसबन्धो यत्र गम्यते ।

तत्रैतद्वक्ष्यते नात्र तादृशश्च प्रतीयते ॥

‘यज्ञार्थवर्षणं चै काभ्या इष्टयस्ता उपाशु कर्तव्या’ इति हि प्रधानैरेव काभ्यशब्दोपात्तरूपाशुत्व सवध्यमानमङ्गस्याचोदितमिति वक्ष्यते, न चात्र तादृश प्रधानसयोग इति वषम्यम् । ननु चाऽऽतिदेशिकत्वात्प्राप्तावस्थेष्वङ्गेषु शमीमयीत्वाद्युपदिश्यमान प्रधानमात्रार्थं भवेत् । नार्हस्येव भवितुम् । एव हि स्थास्यति ।

बल्लोपकारसाकाङ्क्षा प्रथम प्राकृतै सह ।

सवध्यन्ते समीपस्थ विकारा प्रोङ्ङ्य चोदितम् ॥

अवश्य चानेकार्थविध्यनुपपत्ते स्तुगादीन्यनुवदितव्यानि । तेन प्रत्यक्षोऽपि सन्नपदेः शोऽतिदेश तावत्प्रतीक्षते । तत्र यावत्ता कालेन प्रधानस्तुगादीनि प्राप्नुवन्ति तावत्तैवाङ्गस्तुगादीन्यपीत्यविशेष । किं च ॥

यदि प्रधानमात्रेण शमीमद्युपदिशति ।

प्राकृत्यन्तु प्रसज्यन्ते प्रयाजादिलुचन्त ॥

य एव हि समार्गस्तुवा वर्जनोपायस्तेनैव प्रयाजादिलुचवर्जनमपि प्राप्नोति, न चैतद्विद्युक्त्यभावात् । यद्यपि च किं चित्प्रधानमात्रसबन्धकारणं भवत्तथाऽपि सौमिरु-
वेदिदक्षिणान्यायेन प्रसङ्गसिद्धेर्न प्राकृतजान्त्युपसग्रहो युज्यते । किं च—

परिध्यादेश्च कार्येण स्वरूपमुपलक्षितम् ।

अतत्कार्यम्य समार्गं परिधेर्न कृतो भवेत् ॥

परिधिरित्यग्निपरिधानार्थं द्रव्यमुच्यते । तथा होमाद्यर्था जुह्वादयस्तत्र समार्गस्य ‘अर्थाभिधानैर्कर्म च’ इत्यप्रयोजकत्वमपि शक्यं वक्तुम् । ततश्च बाणवत्परिधिश्चरणे यदि तावदपरिहितानेव पलाशादीन्स माष्टिं, अपरिधय एव समृष्टा भवेयु । अप तानपि परिदधीत, तत कृते परिधाने प्राकृतार्थता न म्यात् । न च तुल्यार्थानां समुच्चयो दृष्टः । तस्मात्परिध्यन्तरमुत्पादनीयम् । अवभृथस्य त्वपूर्वत्वं चावदुक्तमात्रपर्यवसायिनसाङ्गम्य चाप्सु चोदितम्य केन समार्गोऽग्निर्वा प्राप्नोति येनोत्पाद्येत । तस्मादप्रयोजनान्येतानि ।

तस्योदाहरणं त्वेकं सत्यम् । तत्र हि ‘भ्रांस तु सवनीयानाम्’ इति सिद्धान्तात्पुरोडाशमात्रेणासक्यमानं तरसमयत्वमसवनीयत्वान्न पर्यग्निररणपुरोडाशेन सबध्यते । न हि सवनीयाङ्गे सवनीयशब्दप्रयोगः । सवनमन्त्रविषयत्वान् । सवनीयाङ्गम्य चासवनार्थत्वार्थत्वात्तत्रापि तु व्रीहिमयत्वं दुर्लभम् । ‘व्रीहिभियेजेत’ इति प्रधानपुरो-

सिद्धान्ते चाऽऽपः संमार्जनीयाः । तथा पृथ्विस्तंवरसरे तरसमयाः
 पुरोडाशाः सवनीया इति श्रूयते । तत्रापि पिष्टपयः पुरोडाश उत्पादयित-
 व्यः पर्याग्निकरणार्थत्वेन पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते मांसमया एव पर्याग्निकर्तव्या
 इति ॥ १२ ॥

[५] स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावदेवता-

भिधानत्वात् ॥ १३ ॥ पू०

प्रवृत्तं शंसति, निष्कवेत्यं शंसति, आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते
 इति गुणवचनं स्ववनं शसनं च । यथा इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् ।

प्रवृत्तं शंसति, निष्कवेत्यं शंसति, आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते

दाशमात्रेण तेषां संबन्धात् । एवं तर्ह्यनियतद्रव्यकता पर्याग्निकरणपुरोडाशस्येति प्रयो-
 जनम् । तदप्ययुक्तम् । तथा सति कांस्यभोजिन्यायेन तरसमथपर्याग्निकरणेनैव शास्त्रार्थो-
 पपत्तेः सिद्धान्तार्गसदृशकर्मप्रसङ्गः । तस्मात्कथं चित्प्रकृतौ ब्रीहियपुरोडाशग्रहणा-
 त्त्साधनत्वं शास्त्रकृतत्वात्प्राप्नोतीति वक्तव्यम् ।

तत्रापि स्वेकहृत्यनीन्यायेनाप्रयोजकत्वात् तदभावे लोपप्रसङ्गः । तेनैतदेव प्रयोजन-
 मित्याश्रयणीयम् । अनियतद्रव्यकत्वं वा । न चात्र कांस्यभोजिन्यायः संभवति ।
 मासेन पुरोडाशत्वानभिन्त्यकेः । सवनीयपुरोडाशे कथमिति चेत् । नैवं तत्र पुरो-
 डाशत्वमिष्टं, वचनादपुरोडाशात्मकमेव मांसं पुरोडाशस्य स्थाने विधेयिते
 यथा घानादीनाम् । न हि कथं चिदपि मासेन घानादयो भवन्ति । अतश्च प्रियङ्गव्या-
 येन प्रधानमात्रे मासेन पुरोडाशो निर्वातनः । पर्याग्निकरणं तु पुरोडाशसाधनमेव ।
 सत्त्वनियतद्रव्यको वा कथं चिद्वा प्रकृतिदर्शनेन ब्रीहियवद्रव्यक इति स्थितम् । एतानि
 च प्रयोजनानि सुकृत्संमार्गस्य प्रकृतौ बहुसाधनत्वात्कपिञ्जलन्यायेन चित्तस्य शास्त्रीय-
 त्वात्प्राग्विद्वद्वावपि पशुनातुर्मास्येषु तिस्र एव संपार्ष्टव्याः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु सर्वाः,
 संस्कारस्य प्रतिप्रधानावर्तित्वात् ।

तथा पशुन्यायेन विवक्षितैकसंख्यत्वादेक एव संपार्ष्टव्यः परिधिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते
 तु सर्वे । यत्र च परिविविष्टाद्धिस्तत्र विशेषः । एवमेकपुरोडाशे पर्याग्निकरणं सर्वपुरो-
 डाशे च वक्तव्यम् । तथाऽपि 'विशये लौकिकः स्यात्' इत्येवम् 'अग्निमुपनिधाप

१ अ० ध० (१-२-३६) । १ अर्थं चात्र न्यायः । मुहूर्थनियत पात्रमोक्षी क्षिप्यन्तु नियत-
 कांक्ष्यपात्रमोक्षी मुहूर्थपात्रमोक्षी च, तयोरेकपात्रमोक्षीने प्रवक्तुं गुणभूषिष्यानुसंधेन प्रधानमनस्सापि
 पुरोः कांस्यभोजनवेव न्याय्यमनितोपात् इति । २ (अ० ४ पा० १ अ० ५) अत्रयन्त्यायेनैत्यर्थः ।
 ४ (अ० ७ पा० २ अ० १२ सू० ३०) ।

इति । यदेतद् गुणवचनं श्रूयते, किमेतद् गुणभूतं देवतां प्रति, उत
 मर्धानामिति । तत्रोच्यते । स्तुतशस्त्रे संस्कारकर्मणी इति । कुतः ।

देवताभिधानत्वात् । गुणवचने निर्वर्त्यमाने गुणिनी देवता संकी-
 र्त्यते, नान्यथा तद्गुणवचनं भवति । तत्र प्रत्यक्षं देवताभिधानं गम्यते,
 देवताप्रकाशेन च प्रत्यक्ष उपकारो यागसिद्धिः । तस्मात् संस्कारकर्मणी
 याज्यावत् । यथा याज्यामन्वाह, पुरोऽनुवाक्यामन्वाह इति स्तुतिवचनं
 देवताप्रकाशनेनार्थवत् तद्वदेतदपीति ॥ १३ ॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभू-

तत्त्वात् ॥ १४ ॥ सि० ॥

यदि संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, अर्थेनापकृष्येत देवतानाम्प्रश्नो-
 दनार्थस्य गुणभूतत्वाद् देवतार्थस्य गुणभूतो मन्त्र इति तदभिधानभावे

यत्र प्रधानं तत्र नीयेत । तत्र प्रमसंनिधी उपरुच्येयाताम् । तस्मादेव

स्तुवने' इतिवह्यौकिनाग्निसंमार्गाकरणं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु तस्याप्रयोजनत्वेनासंस्का-
 र्यत्वात्सर्वेषामाहवनीयादीनामिति विशेषः ॥ १२ ॥

(॥ इति संमार्गाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते इत्यस्यापवादत्वेन स्तोत्रशस्त्रोपन्यासः । स्तुतिरेव स्तोत्रं,
 शस्त्रमपि सेवाप्रगीतमन्त्रसाध्या, गुणगुणिसंबंधकीर्तनं च स्तुतिः शिष्यते । सा च प्रथमं
 गुणगुणिभ्यां निर्वर्त्यते । तदभावे शब्दोच्चारणमात्रस्य स्तुतित्वाव्यपदेशात् । तत्र गुणानां
 तावदकर्माङ्गनया निष्प्रयोजनत्वादेजान्तेन स्तुत्यर्थता । तन्निर्वर्तिता तु स्तुतिः किं स्तुत्यस्य
 स्मारकत्वेन शेषोभवत्युत स्वप्राधान्येनादृष्टार्था भवतीति । किं प्राप्तम् ॥

दृष्टेन कनुसिद्धचर्था साधयन्ति यतः स्मृतिम् ।

स्तोत्रशस्त्राणि तेन म्यु. संस्कारा देवता. प्रति ॥ १३ ॥

प्रमाणान्तरविरोधेन दूषणं तावदुच्यते । तथा हि—

यद्यत्राविद्यमानार्थो मन्त्रः स्तोत्रं प्रयुज्यते ।

तस्यार्थेनापदृष्टत्वात्प्राप्तबाधः प्रसज्यते ॥

या यद्देवतानामसंयुक्ता स्तुतिचोदना भावनेनि यावत्, चोद्यमानत्वान्, सा तदर्थ-
 परत्वात्तस्मिन्नसि न स्वार्थं करोतीति तद्वशेनेन्द्रोस्तुतिर्माहेन्द्रप्रहयजिमानि, विमुह्यन्
 पदेन्द्रमन्त्र गच्छेत् । ततश्च प्रममंनिधिवापः । क्रमश्चात्र यथासंख्येनोत्तरामु पाठः ।

दुष्टः पक्ष इति पर्युदासितव्यः । कतमः पुनरसौ मन्त्रः, अभि त्वा धूरे-
 १२४ ^{१२४} त्येन्द्रः प्रगाथो माहेन्द्रस्य ग्रहयज्ञेः संनिधावाप्नातो, यत्रेन्द्रस्तत्रापक-
 १२५ ^{१२५} ष्येत ॥ १४ ॥ *but here to be taken away to the same person as in*
१२५-२) not to be done

वशावद्वाऽगुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥

न पर्युदासिष्याम इमं पक्षं, संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे, देवताभि-
 धानत्वादेव । यत्तुक्तं, प्रगाथस्योत्कर्ष इति तन्न । इन्द्रशब्देन माहेन्द्रोऽ-
 भिधायिष्यते, स एवेन्द्रो महत्त्वेन गुणेन माहेन्द्र इत्युच्यते । मत्पक्षं
 हीन्द्रशब्दं देवतावचनमुपलभामहे, महत्त्ववचनं च महच्छब्दम् । यथा,
 राजा महाराजः, ब्राह्मणो महाब्राह्मण इति । वशावत् ।
 यथा, सा-वा एषा-सवेदेवत्या यदजा वशा, वायव्यामालभेतस्य-
 जावशाशब्देन चोदिते कर्मणि च्छागशब्देन निगमा भवति तद्वत् सगुणे-
 चोदिते निर्गुणेनाभिधानं भविष्यति । तेन न भविष्यत्युत्कर्ष इति ॥ १५ ॥
 न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥
 नैतदेवम् । इन्द्रोऽस्य ग्रहस्य देवतेति तद्धितसंयोगेन विज्ञायति ।

संनिधिन्तु रपंतचोदनयोपस्थानं प्रकरणपरामर्शो वा ॥ १४ ॥

नायं दोषः । किं कारणम्—

तत्र मन्त्रोऽपकृष्येत यत्र सोऽर्थान्तरं जगेत् ।
 अभिवत्योऽर्षवत्सन्तु साम्यादिन्द्रमहेन्द्रयोः ॥

य एव हि अभिवर्तीभिन्द्रः मूचते स एव माहेन्द्रमहेणोज्यते तत्र सत्येवार्थं
 किमित्युत्कर्षः स्यात् । न च यावत्कर्माक्षभूतेऽर्षे विद्यते तत्सर्षं मन्त्रेणाभिधातव्यं,
 न्यूनमादिकं वाऽसौ यदभिधातुं समर्थमतदभिधत्ते । तेन निर्गुणेन्द्रप्रकाशनं गुमस्यातन्त्र-
 त्वात्प्रकरणलभ्यत्वाद्वा निर्गुणद्रव्यप्रकाशनपदेव । न च शब्दमात्रं देवतेति नवमदशम-
 योरभिधास्यते । ततश्च य एव माहेन्द्रशब्देनार्थोदितः स एवेन्द्रशब्देनोच्यत इत्यर्थान्त-
 रत्त्ववचनप्रमाणाभावात् । तस्मादुत्कर्षोपलम्भाभावात्संस्कारकर्मत्वमेव युक्तमिति ॥ १५ ॥

नैतदस्ति निर्गुणेन्द्राभिधानाद्गुणोत्कर्ष इति । प्रसज्यत एवोत्कर्षः । कुतः—

१ प्रगाथ इति—अनेन च, पादं पुनरप्यत इति वचनावगतस्य, लाघावत्वं चक्षुष्यतेत्या
 सस्या अन्वयादेव च द्वितीयाद्यर्थं पठित्वा तदन्वयादेव न द्वितीयान्वयार्थं पठनस्य प्रसज-
 नस्य माहेन्द्रमहेर्भिधातव्यत्वं तद्व्यन्यासद्वारात्संनिधिवाच्यं सूचितं । अन्यथा कर्मसंनिधी
 उपस्थानेनास्ति द्विवचनानुपपत्तिरिति भावः ।

न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्य तद्धितसंयोग उपपद्यते । तद्धितसंयोगा-

पेक्षस्य वा महत्त्वसंबन्धात् समासकल्पना । *It is compound by connecting it*

from the two parts, of the former of which the latter is taken along with

यद्यमेत. प्रमाणेन भवेद्विन्द्रमहेन्द्रयोः । *It is a compound of two, at least the*

ततोऽर्थं नापनीयत भेदस्त्वत्र प्रतीयते ॥ *regards the quality of quality*

यद्यवयवव्युत्पत्त्या महाश्यासाविन्द्रश्चेत्येवं महेन्द्रशब्दमन्वाचशाणेस्तद्धितानुगमः

क्रेयेत, तत इन्द्र एव गुणमात्रविशिष्टोऽस्य ग्रहस्य देवतेति गम्येत । न त्वेवमस्ति ।

।मुदायप्रसिद्धिवर्त्नीयस्त्वेनेन्द्रव्यतिरिक्तरूदिशब्दाभिधेयमहेन्द्रप्रतीतेः । तथा हि—

व्युत्पाद्यते महेन्द्रश्चेद्वाक्यभेदादि दुष्यति ।

अव्युत्पत्तौ महेन्द्रार्थः स्फुटं वम्बन्तरं भवेत् ॥

न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्येति अवयवव्युत्पत्तिं निराकरोति । कथम्—

वृत्तिद्वयेऽपि सामर्थ्यं सम्यंते हि विशेषणम् ।

व्युत्पत्त्याश्रयणे चैतदुभयत्रापि दुर्लभम् ॥

‘समर्थः षडविधिः’ । ‘समर्थानां प्रथमाद्वा’ इति च समासतद्धितवृत्त्योर्वि-
शेषणम् । अतस्तदभावे नैक्याऽपि भवितव्यम् । यदि युगपत्समासतद्धितावन्वाख्या-
शेने ततो नैकत्रापि सामर्थ्यं गम्यते । कुत —

तद्धितेन ह्यसंबन्धो महत्त्वेऽपेक्षिते भवेत् ।

तन्मिन्नपेक्षमाणे च न महत्त्वेन संगतिः ॥

एकार्थाभावलक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा सामर्थ्यमुभयथाऽपि सापेक्षस्य नावकल्पते ।
यम्—

अन्वयवम्बन्धनपेक्षत्वे ह्यन्येनैकार्थतेष्वने ।

सापेक्षत्ववन्व्यविशिष्टो नैकार्थ्यं प्रतिपद्यते ॥

अविवक्षित्यमाणां हि ह्यवर्थवैकत्र लोलीभाव प्रतिपद्येयाताम् । न च विक्षिप्यमाणा,
।नानात्वे बुद्धिकालुप्यात् । यो ह्यवयवाम्यामेकत्रोपसहताभ्यानुभयविशिष्ट एकोऽर्थः प्रति-
।पाद्यते सोऽपि निरपेक्षाम्यामेव । सापेक्षत्वे संशयरूपेणैकत्रानुपसंहारात् । एवं तावद्वै-
।कार्थ्यलक्षणसामर्थ्याभावः ।

न च तद्धितार्थे वृत्तस्य महत्त्वसंबन्धः । न च समासात् वृत्तस्य तद्धितसंबन्धः । न चास्मिन्नेव प्रयोगे ^(महादेव इन्द्र देवता इति) समासार्थं वृत्तिरिष्यते, एतस्मिन्नेव तद्धितार्थे । न चायमिन्द्रशब्दोऽविहितवत् स्वार्थं तद्धितार्थेन संबन्धेत विहितवच्च परार्थं महत्त्वेन संबन्धमनुयेत् । विष्पष्टश्चायमन्योऽर्थो महेन्द्रो भवति । महानिन्द्रो भवतीति महेन्द्रः । अन्यथेन्द्रो इविपो देवता भवतीति सकृदुच्चारणे च नांभयं शक्येत । तस्मान्नेन्द्रो देवता, महत्त्वविशिष्टः । महेन्द्रशब्दात् तद्धित उत्पन्नः । तस्मात्तस्मात्तपदिकमर्थवदिति गम्यते, न त्ववयवसंबन्धेन । तस्मादेवतान्तरमिन्द्रान्महेन्द्रः । तेनैन्द्रस्य प्रगाथस्योत्कर्षः प्राप्नोति । अतः पर्युदासैतव्य एष पक्षः ।

यदप्युच्यते, इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकालं महेन्द्रत्वं दर्शयति, महान् वाऽयमभूद् यो वृत्रमवधीत् इति । तथा वेदस्यादियत्तादोषः प्रसज्येत । अतोऽप्य इन्द्रो महेन्द्रात् ॥ १६ ॥

व्यपदेशाभेदाच्च ॥ १७ ॥

4. In the two notes the nominal affix is added to the term ईन्द्र; from the other it follows that the same nominal affix is also added to the term इन्द्र. The compound whole, & its constituent parts, do not consist of the same affix as the compound whole, & its constituent parts.

क्रमेणाऽऽख्यायमानं तु वाक्यभेदोऽसङ्गच्छते । *the combination of its component*

कृत्वा समासमुच्चार्य पुनः शब्दद्वयं भवेत् ॥ *महेन्द्र (महेन्द्र-इन्द्र)*

एतदेवामिषेत्याऽऽह—न च तद्धितार्थे वृत्तस्येत्यादि ।

तद्धितार्थे च वृत्तस्य वृद्धिः स्यादुत्तरे पदे ।

महत्त्वं द्रव्यसंबन्धि नोपसर्जनसंगति ॥

महेन्द्र इति हि स्यात् चेन्द्रविशेषणं महत्त्वम् । न ह्युपसर्जनमभिभूतस्वार्थवृत्ति विशेषणान्तरेः संयुज्यते । न च समासार्थे वृत्तस्येति वाक्यभेदमाशेषेणोच्यते । तेन क्रमवृत्तिरपि नास्तीति प्रतिपाद्य पुनर्युगपद्वृत्तिमेव दोषान्तरामिषेत्सयोपन्यस्यति । ऐक्यशब्दश्च परार्थवत् इत्यनेन न्यायेनेन्द्रशब्दस्य महत्त्वतद्धितार्थी प्रति वैरूप्यनिमित्तवाक्यभेदप्रसङ्गः । विध्यनेकव्यापारात्मकश्चापरो वाक्यभेदः । तथा हि—

महत्त्वस्येन्द्रसंबन्धं तस्य च द्रव्यसंगतिम् ।

विदधत्प्रत्ययो वाक्यं भिन्नात्पुनरपि श्रुतेः ॥

तस्मान्नेन्द्रो देवता महत्त्वविशिष्टः । किं तर्ह्यवयवसंबन्धनिरपेक्षाद्द्विशब्दात्ताद्धितोत्पत्तिः । अतश्च सिद्धं देवतान्तरत्वम् । न च वृत्रवधोत्तरकालं महत्त्वाभिधानेनेन्द्रस्यैव महेन्द्रत्वं भवेत् । वेदस्याऽऽदिनत्त्वप्रसङ्गात् । अतो नित्यरूढस्यैव स्तुतिमात्रार्थमेतत् ॥ १६ ॥

व्यपदेशभेदश्च भवति । बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविः, इति बहु-
दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यो हविरिति । अतोऽपि देवतान्तरम्, एकदेव-
तात्वे मन्त्रविकल्पः स्यात् ॥ १७ ॥

व्यपदेशभेदाच्च भेद । एव च मन्त्रयोर्ध्वम्या भविष्यति । इतरथा विकल्पे पक्षे
बाध स्यात् । असाति चार्थभेदे मन्त्रभेदस्यादृष्टार्था प्रसज्येत ।

तस्माद्यथैव सूर्योदिरिन्द्रादत्यन्तमिन्नता ।

महेन्द्रम्य तयैवेति प्रगाथापनयो भवेत् ॥

एव व्याख्यायमाने तु रूढित्वे तद्धिते सति ।

अग्नीषोमादय सर्वे रूढित्वान्न द्विदेवता ॥

यथैव हीन्द्रशब्दस्य महत्त्वतद्धितावपेक्षमाणस्य युगपत्त्रमेण वा वृत्तिर्न समवत्येव
मेव सोमम्याग्निमपेक्षमाणस्य न तद्धितसम्बन्धस्तदपेक्षस्य वा नाग्निना सह समास ।
तथा ऋमृत्तां पुनरुच्चारणे वाक्यभेदान्नान्यतरत्र वृत्तस्थान्यतरेण वृत्ति, सोमपदस्य
वैरूप्य, प्रत्ययस्थानेकार्थवृत्तिरिति दोषाणा साम्येनारूढित्वप्रसङ्गात्समस्ताद्धिदेवत्यत्वव्यव-
हारोच्छेदः स्यात् ।

न चैषा रूढित्व शक्य वदितु, सर्वत्र शास्त्रे द्विदेवत्यत्वाम्युपगमात् । तद्यथा चन्द्र
र्धाकरणेन्द्रैर्पातपूर्वप्रपिष्टमागविचारेषु सापेक्षाग्निदेवत्यादीनामैन्द्राग्नीषोमीयादीनामाग्नेया-
दिशब्दं वेवलाग्न्याग्निदेवताकरसामर्थ्यादग्रहणमिति वक्ष्यति । रूढित्वे हि कस्य
कापेक्षा भवेत् ।

तथा द्विदेवतत्वसामान्येनैन्द्राषोष्पादीनामग्नीषोमीयैन्द्राग्निप्रकृतिकत्व वक्ष्यते । तथा
'मेघपतिम्या मेघम्' इत्यत्र 'देवता तु तदाशीष्वात्' इत्यर्थद्वयमाश्रयिष्यते । तथा
मनोताधिकरणे वक्ष्यति सत्यमग्नीषोमी देवताप्रकृतौ तावन्निश्च सोमश्च तत्राग्नि-
देवता न त्वसमवेत इति । तथा देवताद्वन्द्वाश्रयाणि अग्नेरीत्वपत्वादीनि स्मर्यमाणानि
न शक्यानि बाधितुम् ।

यदि च व्याकरणमेवमादावप्रमाण तर्हि देवतातद्धितस्मरणाप्रामाण्यादग्नीषोमादीना
देवतात्वमपि न स्यात् । अथ तत्प्रतीतिरम्युपगम्येन सा तुल्याऽर्थद्वयप्रतीतावर्षीति
रूढित्वामाव । एतेनाश्वरुणादिवदर्थरहितसमासान्वाख्यानैः स्वरसम्भारप्रासिद्धार्थ

१ (अ० ३ पा० १ अ० १५) । २ (अ० ३ पा० २ अ० १८) । ३ (अ० ३ पा० ३
अ० १५) एतदधिकरणवित्यर्थ । ४ (अ० ८ पा० १ अ० ७) अत्रेति शेष । ५ (अ० ९ पा०
३ अ० १२ सू० ३५) । ६ (अ० १० पा० ४ अ० २२ सू० ४२) अत्र भाष्यकार इति शेष ।
७ इदमे सोमवर्णयो, अग्रत्स्लोममामा इति सूत्राभ्या इति शेष ।

मन्त्रीषोमीयादित्थं स्मरणप्रामाण्यवह्वरं प्रत्युक्तम् । तथा हि—

यप्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

स्वरसंस्कारमाप्रार्थो तत्र व्याकरणस्मृतिः ॥

महदिन्द्रशब्दयोस्तावदशयं पृथगर्थाभिधानशक्तिः कल्पयितव्या । तयोश्च गुणगुण्य-
मिषायित्वाद्दिशेषणविशेष्यात्मकत्वमवधारितम् । तत्र यावदेव संहतानुधारितौ तावदेव
पूर्वानुभूतार्थसंबन्धितया विशिष्टार्थप्रत्ययो जायते । न चास्य निवर्तकं किञ्चिदस्ति । न
च समुदायस्यापूर्वशक्त्यन्तरकल्पनाप्रमाणं विद्यते । उच्चारणिका च समुदायप्रसिद्धिरव-
यवप्रसिद्धिर्भाषते । न चावयवार्थराहित्यार्थान्तरप्रयोगं विस्पष्टमन्तरेण तदात्मलाभः । किं च—

एकस्तावदातिहेरीन्द्रोऽस्तीत्यवगम्यते ।

महेन्द्रस्तपपरः कल्प्यः पुनः क्लेशान्तरैर्भवेत् ॥

प्रत्यक्षेऽपि तावदर्थेऽनेकशब्दशक्तेः कल्पना निष्प्रमाणिका, किमुत यप्रार्थसद्भा-
षोऽपि कल्पनीयः । तद्विहेन्द्रशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्येन्द्रस्तावददृष्टोऽपि कल्प्यते, तत्र
यदिपुनर्महेन्द्रशब्दप्रयोगान्यथानुपपत्तिर्भवेत्ततोऽर्थांतरं महेन्द्रो नाम कल्प्येत । यदा
तु पूर्वकल्पिताभ्यामेव महदिन्द्रपदशक्तिभ्यां प्रयोगः सिध्यति, स एव चार्थः किं निद्धि-
शिष्टः प्रत्यभिज्ञायते, कस्तदाऽर्थांतरं कल्पयितुं शक्यति । तस्मादिन्द्र एव महत्त्व-
विशिष्टो महेन्द्रो नान्य इति सिद्धम् । न च समासं कृत्वा तद्धिते क्रियमाणे कस्य
चिदसामर्थ्यं समासवेलायां तद्धितवेलायां चापेक्षणीयार्थान्तरानुपादानात् । न च द्विरुच्चा-
रणनिमित्तवाक्यभेदप्रसक्तिः । सकृदुच्चारितैकपदोपात्तानेकार्थक्यनात् । वृत्तिद्वयात्मकं हि
माहेन्द्रपदम् । एकैका च वृत्तिर्वाक्यार्थं वर्तते । तत्र ययोर्वाक्ययोरर्थो माहेन्द्रपदेनोपात्तो
तौ ताभ्यां निर्भिद्य कल्प्येते । यच्चात्रासकृदुच्चारणं दृश्यते न, तद्वेदवचनस्यैव । न हि
कदा चिदप्येवंरूपो वेदोऽस्ति महाश्वासाविन्द्रश्च महेन्द्रो देवता अस्तेति माहेन्द्रः । न
चेतदेवं वैदिकं पदमेवं विभज्यते । विभागस्य पौरुषेयत्वेनावैदिकत्वापत्तेः । किं तु—

वेदे स्वरूपतः शब्दो माहेन्द्रादिरवस्थितः ।

तस्यार्थः सकलो वाक्यैः पौरुषेयैर्निरूप्यते ॥

विचित्रशक्तीनि हि पदानि एक्यनेकपदार्थप्रतीतेः ।

तथैवामर्थकथनं कदाचित्पदेनैवान्येन क्रियते कदाचिद्वाक्येन, तेनाप्येकेनानेकेन वा
द्विपदेन बहुपदेन वेति वैचिष्यम् । तद्यथा कः पिकः कोकिलः, क औपमव उपगोर-
पत्यम् । उपगुना वा स्वकान्तायामुत्पादितः । तथा पचतीत्युक्ते पाकं परगामिकलमेकः
कर्ता पूर्वापरिभूतं वर्तमानकाले निवर्तयतीति कथ्यते । न चैवं कथयतां वाक्यभेदः प्रस-
ज्यते । न वाऽशब्दार्थत्वमध्यवसीयते । एवमेव यदि माहेन्द्रपदोपात्तोऽर्थस्तददृष्टशक्तिरेव

शब्दशक्तिविद्धि पुर्यै स्ववाक्येनैकेनानेकेन वा कथ्यते कस्तत्र वाक्यभेद, शतकृत्वो-
ऽपि हि स्ववाक्यमुच्चार्यमाण न वेद दूषयति । न च तदीयोऽर्थ कथ्यमान पौष्टपेयत्व
मजते, अवश्य चानेकोऽर्थ पुर्यै कथ्यमान क्रमेण कथयित य, सोऽपि च प्रकृति
प्रत्ययपूर्वापर्येणेत्येव कथ्यते महाश्चासाविन्द्रश्चेत्यादि । न चैव सापेक्षत्वम् । 'अथवा'
भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास' इति यद्यपीन्द्रशब्दस्तद्धितापेक्षस्तथाऽपि महत्त्व
प्रति प्राधान्याहमते समासम् । अतश्च युगपदपेक्षायामविरोधस्तथाऽपि तु वृत्ति नमे
णैव । कुत —

सापेक्षोऽपि महत्त्वेन प्रधानत्वात्समस्यते ।

तदपेक्षो गुणत्वात्तु तद्धितेनैव वर्तते ॥

तेन यत्रैव प्रधान सापेक्ष तत्रैतयैव तावद्वृत्त्या भवितव्यमिति समास एव प्रथम
भवति । यदि वा कृत्वा समास तन्त्रेण वृत्तिरिष्येत, तत शुद्ध इन्द्रस्तद्धितसन्धी शुद्धश्च
समासभागिति निर्गुणस्यैवेन्द्रस्य देवतात्वापत्तेर्गुणानर्थक्यप्रसङ्ग ।

न चेन्द्रमहत्त्वयोर्युगपत्ताद्धितार्थे निपतितयोररुणैकहायन्यादिवत्परस्परनियमो लभ्यते ।
न ह्यक्रियाया युगपत्सनिपातो नापि विशेषणवशीकारसामर्थ्यम् । सत्यपि च द्वन्द्वदेव
तापत्ति । अकृतसमासयोश्च महद्दिन्द्रशब्दयोरनेकत्वाद्विधितैकसख्यप्रातिपदिकनिमि-
त्ततद्धितसवन्धाभावप्रसङ्ग । किं च—

सुबैतौ यदि वैतौ ते, न प्रातिपदिक तत ।

असुनतत्वकल्लौ वा समासाशो न लभ्यते ॥

तस्मान्न युगपद्वृत्तिरिति ऋमवृत्त्या समासार्थस्यैव देवतात्वम् । अतश्चेन्द्र एव गुण-
सयुक्तो महेन्द्रो नार्थान्तरमिति पूर्वपक्ष एव शोभन इत्यन्यदुत्तर वाच्यम् । तदुच्यते—

धृत्या हि देवता यागे समवैति न रूपत ।

तम्मान्माहेन्द्रशब्दोक्त्या महेन्द्रो देवतेष्यते ॥

यद्यप्यभिन्नोऽर्थस्तथापि 'विधिशैब्यस्य मन्त्रत्वे भाव स्यात्तेन चोदना' इति महेन्द्र
शब्देनैवोच्यमानस्यास्मिन् ग्रहयागे देवतात्व ना-यथा । तत्र सकल्पपर्यायेणापि बृहदिन्द्रा
दिशब्देनोच्यमानस्य देवतात्व न भवति त्रिभुत न्यूनैवेन्द्रशब्देन । तथा हि—

अर्थोऽपि यादृशो यत्र देवतात्वेन चोदित ।

मनागपि ततोऽन्यत्वे देवतेति न गम्यते ॥

१ म० भा० (२—१—१) । २ श्लोकस्यायमर्थे । सुनत्वे महद्दिन्द्रशब्दयो, 'अप्रत्यय
प्रातिपदिक' इत्यनेनाप्रातिपदिकतया तद्धितवृत्त्ययोगात्सुव-तत्वे च समासायागाद्दृष्टिद्वययोग्य
यवादिनस्त युगपन्मुच्यन्तत्वात्सुवन्तत्वविरोध इति । ३ (अ० १० पा० ६ अ० १३ सू० २३)

देवतात्वस्य प्रत्यक्षाद्यनवगम्यत्वाच्चोदनेवैकं प्रमाणं सा च यं यादृशं यत्र यादृशे चार्थे विदधाति, स यदि तथैवानुष्ठानेऽपि संपाद्येत, ततस्तत्प्रमितोऽयमित्यवसीयते ।

किंचिदपि चेदिहान्यथा जातं निवृत्तव्यापारायां चोदनाया प्रमाणान्तरं सृष्ट्यं न च तदस्तीत्यप्रमाणता यथा वक्ष्यति । ' स एवाग्निष्टाकपालस्य देवता नाऽऽज्यस्य ' इति । तेन व्यवस्थावशाद्यथैवेत्रे चोदितेऽग्नेर्देवतात्वं न भवति, सोमस्य च चोदिते न पुरोडाशस्य, अभिषुतस्य च न लतायाः, शुद्धे च न सगुणस्य, तथैव गुणवति चोदिते न निर्गुणस्य । कुतः—

देवता हि विधेयत्वाद्विवक्षितगुणोच्यते ।

लक्षणत्वे तु तस्याः स्यादधिवक्षा गुणादिषु ॥

यदि हि तद्धितसंबन्धे देवतोद्दिश्यमाना स्यात्ततोऽस्या गुणाविवक्षा भवेत् । इयं पुनरविधीयमाना देवतात्वमेव न प्रतिपद्यत इत्यवश्योपादातव्या । ततश्च विवक्षितगुणत्वात्तदपाये न कथं चिद्देवतेति गम्यते । यथा शुरुवासा भोजयितव्यो ' लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति ' ' दण्डी प्रैपानन्वाह ' इति विशेषणरहितानामकर्माङ्गत्वम् । यदा तेऽप्युद्दिश्यन्ते योऽयं शुरुवासास्तमानयेत्यादीं तदा विनाऽपि विशेषणेनाऽऽनीयन्ते । तद्विह यद्यपि तावद्देवतारूपेणोपकुर्यात्तथाऽपि न गुणरहिताऽऽश्रीयेत, किमुत यदाऽभिधानोपकारिणी विधिगतव्यातिरिक्ताभिवानामिहिता नैव प्रत्यभिज्ञायते सैवेयं देवतेति ।

समासेन च विधीयमानायां नानेकार्थविधियोपपत्तिः । तत्र माहेन्द्रग्रहगता न कथं चिदिन्द्रशब्देनोच्यते ।

या तु तेनोच्यते सा तत्र नैव देवतेत्यर्थकमेवास्याः प्रकाशनम् । अतश्च 'न श्रुतिसम्बाधित्वात्' इत्ययमपि सूत्रार्थो भवति श्रुतिसम्बन्धे देवतात्वं भविष्यति तदधीनज्ञानमित्यर्थः । तच्च तद्धितसंबन्धे सति ज्ञायते । तस्मादस्ति देवतामेद इति । कथं त्वस्मिन् पक्षे भाष्यगमानिका । तदभिधीयते ।

पूर्वपक्षवादी तावदनुत्कर्षं प्रगाथस्य वदति, यश्च माहेन्द्राद्ग्रहादिन्द्रामिधानसमर्थ-मन्त्रानुत्कर्षं वदति तेनाकर्माङ्गमूतार्थप्रकाशनवैयर्थ्यादिन्द्र एवात्र शुद्धो देवताभूतः प्रकाश्यत इत्यभ्युपगतं भवति ।

तस्य च देवतात्वं नाम्युपगममात्रेण सिध्यति, नापि प्रमाणान्तरेणोक्ति य एतद्ग्रहोत्पात्तिवाक्ये देवताभिधानशक्तिरुत्तद्धितः श्रूयते ' माहेन्द्रं गृह्णाति ' इति तत्संयोगाद्विज्ञायते । स च यदि समासान्निष्कृष्य केवलादिन्द्रशब्दादुत्पाद्यते, ततो मन्त्रामिधेयसदृशं देवतात्वमुक्तं भवति ।

सिद्धवच्चैतमर्थं पूर्वपक्षवादिनोऽभिप्रेतं मन्वानो निष्कृष्य ब्रवीति इन्द्रोऽस्य देव-

ता—इति तद्धितसयोगेन ज्ञायते, न चास्य महत्त्वमपेक्षमाणस्याकृते समासे शुद्ध-
स्योपसर्जनभूतस्य तद्धितसंयोगः, तद्धितसंयोगापेक्षस्य वेति—सत्यपि सापेक्षप्रधान-
समासे प्रातिपदिकावस्थाया तद्धितापेक्षा, न च तदानीमसुबन्तत्वात्समासोपपत्तिः । तेन
यत्रैव पृथग्भूतं सुबन्तं संबन्धाहमेव पदान्तरमपेक्षते यथा राजपुरुषः शोभन इति, तद्धि-
पयमेवैत्, 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास' इति द्रष्टव्यम् ।

अकृते च समासे तद्धितापेक्षायां वाक्यात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपेतं स्यात् । शुद्धस्य
वा तद्धितसंस्पर्शाद्विशेषणानन्तर्गतिप्रसङ्गः । क्रमवृत्तिः पुनर्भवतो नाभिप्रेतैव, पूर्वं
तद्धितसंबन्धे पूर्वोक्तमेव द्रव्यविशेषणोत्तरपदवृद्धिप्रसङ्गदोषौ ।

न च समासार्थे वृत्तस्य शुद्धस्य तद्धितसंबन्धः । तेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे तन्त्रसंबन्धोऽ-
भ्युपगन्तव्यः । ततश्च ' ऐकेशब्धे परार्थवत् ' इति तथैव वैरूप्यदोषः ।

विस्पष्टध्यायमन्योऽर्थ इति प्राक्समासादनेकार्थविधेः समासपदलभ्यत्वाद्वाक्यमेद-
माह । कृते तु समासे नैव दोषः । तस्मान्नेन्द्रो देवताऽमहत्त्वविशिष्टः शुद्धः किं
तर्हि, विशिष्ट एव ।

अथे वा नेन्द्रो देवता केवलपदोपात्तः शुद्ध इत्याभिप्रायः । कथं तर्हि, महत्त्वविशिष्टः
समासप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः ।

न त्वचयवसंबन्धेनेति—नावयवप्रसिद्धिनिराकरणपरं, किं तर्हि, नावयवसंब-
न्धेन तद्धितोत्पत्तिर्निष्क्रष्टुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ।

तस्माद्देवतान्तरमिति । सत्यपि द्रव्यैकत्वे सगुणनिर्गुणाश्रयणाद्देवतान्तरत्वम् ।
आह च—

आचार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वेऽपि दृश्यते ।

अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः पृथक्तया ॥

यदप्युच्यते इन्द्रस्य वृत्रवधोत्तरकालमिति । पूर्वं सर्वत्र शुद्धात्मनः प्रतिपन्न-
देवतात्वस्य पश्चात्तनोऽर्थं गुणः स्तुतिमात्रोपयोगी न देवतात्वेऽन्तर्भवतीति मन्यते ।
अस्य तूत्तरं गतार्थम् ।

स्थिते च देवतान्तरत्वे, शुद्धस्य देवतायाः प्रकाशनं, शुद्धेन वा विशिष्टस्य, विशि-
ष्टघोदनायामपि वा शुद्धस्य देवतात्वं, शुद्धशब्दोच्चारणेऽपि वा विशिष्टे देवतात्वं
प्रतिपद्यत इत्यादि सर्वमन्वकारनिराक्षित साहचर्यान्नेनाभ्युपगम्येत, न चैतद्युक्तम् ।
अतो यत्र विधिम-धर्योर्देवतासंवादस्तत्र प्रगाथो नीयेत । अस्मत्पत्ते पुनः—

या वा चिदप्युपादाय देवता साधिता स्तुतिः ।

अदृष्टं यागमात्रार्थं करोत्यारादवास्थितम् ॥ १७ ॥

गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥

यदा विधिशब्दादवगतमेतद्भवति, इन्द्रो देवतेति, तदाऽऽशु गुणा-
 न्वाख्येने किं प्रयोजनं महत्त्वं नामेन्द्रस्य गुणो भवतीति। देवताभि-
 धानं, कथं तस्यै देवतायै दीयत इति। गुणेऽपि हि विहिते सति तस्या
 एव देवतायै दीयतेऽविहितेऽपि। तस्माद् गुणविधानमनर्थकम्। अथो-
 च्येत, योऽग्निम् ग्रहे इन्द्रः स महानिति। नैवम्। ग्रहसंबन्धस्याभसि-
 द्धत्वाद् विशेषणं नात्र कल्प्यते, गुणसंबन्धस्य चाभसिद्धत्वाद् गुणेन
 विशेषणमनवबल्लभम्। तस्मादपि देवतान्तरम् ॥ १८ ॥

तथा याज्यापुरोरुचोः ॥ १९ ॥

एवं सति याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदेन दर्शनमुपपद्यते। एन्द्रं सा-
 न्ति रयिम् इत्येन्द्रयाज्यापुरोनुवाक्याद्वयं, महौ इन्द्रो य ओजसा
 इति भेदेन माहेन्द्रं दर्शयति। तदेकत्वे विकल्प्येत। तत्र पक्षे वाधः
 स्यात् ॥ १९ ॥

वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥

यदुक्तम्, अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि च्छागशब्देन निगमा
 भवन्तीति। तद् युक्तम्। वशायामर्थसमवायित्त्वं वयं प्रत्यक्षमत्रग-
 च्छामः। छागस्य वपाया मेदसोऽनुग्रहि इति यैव वशा सैव च्छानेति।

यदि चाऽऽदिमाननादिर्वा गुणः केवलमिन्द्रस्त्यर्थमेवोपाधीयते न देवतात्वेऽन्तर्भवति,
 ततोऽस्योपादानमेवानर्थकं स्यात्। सर्वा हि देवतैरमर्थमभिधीयते विधीयते वा, कथं
 नामं तदुद्देशेन कर्म क्रियेतेति। यदि चाविहिते विहिते च गुणे केवलमेन्द्रेण व्यवहियते ततो नार्थो गुणाभिधा-
 नेन। किं च गुणोऽनन्तर्गतश्चात्र पश्चादभिहितो भवेत्।

लक्षणत्वेन बोक्तः सन्नचापासेतदसित ते ॥

न हि ग्रहसंबन्ध इन्द्रस्य प्राप्ते येन तद्देवतानुवादेन महत्त्वं केवलमेव स्तुत्यर्थ-
 मुच्येत। न च महानिन्द्रः प्राप्ते यतो गुणेनोपलक्ष्य विधीयते। तस्माद्प्रासविधेर्देवता-
 न्तरता ॥ १८ ॥

पूर्वमन्त्रप्रदेशभेदव्यवस्था ॥ १९ ॥

वशाविद्वेषाणामर्थरूपोपशान्तिव्याप्त्यक्षलभ्ये विशेषे सामान्येनापि सिद्धेन विधि

१ तै० सं० (१-४-११)। २ श्रु० सं० (५-८-९)। ३ तै० ब्रा० (१-१-८)।

2 (apart from the fact in question) any connection bet the emp & Indra is not mentioned, & hence no qualification cd be mentioned in refer to that which is not

सतन्ववातिकशावरभाष्यसमेते— [अ० २५।०१अ०९]

*And they can not point to that duty to us as had
the signification of the word because we do not see the necessity of assuming*
तस्मात् प्रगाथस्योत्कर्षः संस्कारपक्षे । अतः प्रधानकर्मणी इति ॥२०॥

५० यत्रोति वाऽर्थवत्त्वात् स्यात् ॥ २१ ॥

वाग्बद्धः पक्ष उपाचर्तवति संस्कारकर्मणी एव स्तोत्रशस्त्रे । यथै
तत् प्रगाथस्योत्कर्ष इति । उत्कृष्यता यत्रेन्द्रस्तत्र प्रगाथः । लिङ्गेन हि
क्रमसन्निधी वाधितव्यावेव ॥ २१ ॥

५० न त्वाग्नातेषु ॥ २२ ॥

अपरेषा मन्त्राणामुत्कृष्टानामन्यत्रार्थवत्ता नास्ति तेषामानर्थक्यं
स्यात् । यथा, याम्याः शंसति, शिपिविष्टवतीः शंसति, पितृदेवत्याः
शंसति, आग्निमासते, कुपुम्भकसूक्तम्, अक्षसूक्तं, मूषिकासूक्तमित्येवमा-
दीनाम् ॥ २२ ॥*

५० दृश्यते ॥ २३ ॥

तदुच्यते । सर्वेषामर्थवत्ताऽस्ति । मण्डूकसूक्तस्याशौ, अक्षसूक्तस्य
*शास्त्रादीनां तत्र देवतायां न प्रणिश्रयित्वत्वं, मण्डूकसूक्तस्य तु देवतायां न प्रणयेत मन्त्रकर्मणीति सिद्धिं तादृ-
शोदाहर ॥ २० ॥ एतन्मूषेऽक्षसूक्तस्य अद्वैतकर्मणीति निपातोऽत्र एवकार्यमेव*

बलवत्प्रमाणविरोधे संस्कारपक्षस्य ज्येते, न च सोऽस्ति, लिङ्गबलायस्त्वादुत्कर्षसि-
द्धेरित्यपर्युदास संस्कारपक्षस्य ।

अथ वाऽप्येकदेशोऽयं समासार्थप्रकाशनम् ।

करिष्यत्वविरोधाय मनोतास्याग्निशब्दवत् ॥

अनुत्कृष्यमाण एव वा प्रगाथ सन्निधिवशादवयवद्वारेण महेन्द्रविरोधाय दृष्टार्थ-
त्वाय च प्रकाशयिष्यति, यथाऽग्नीषोमीये मनोतायामग्निशब्द प्रवरणात्समासस्य प्रती-
यमान साहचर्यात्सोममपि प्रतिपादयत्समुदायार्थो विज्ञापते । अतश्चानुत्कर्षोऽप्य-
द्योष इति ॥ २१ ॥

आह्नातेष्वपि मन्त्रेषु नोत्कृष्टेष्वर्थदर्शनम् ।

सर्वेषु भवतीत्येव नोत्कृष्टत्व न दुष्यति ॥

न हि यमादीनां ग्रहा-तरेष्वपि देवतात्वे येनेन्द्रबहुत्कृष्टैर्मन्त्रैः प्रकाशयेरन् । अत-
स्तेषां तावद्विध्यानार्थक्यप्रसङ्गादवश्यमदृष्टार्थत्वेन भवितव्यम् । ततश्च तत्सामान्यादि-
तरेषु तथात्वे, तस्मान्न संस्कारकर्मत्वमिति ॥ २२ ॥

यमाद्यो न विद्यन्ते यद्यपि ग्रहेदेवता ।

अन्यत्र येषामोगित्वात्प्रकाश्या स्युस्तथाऽपि न ॥

मण्डूकसूक्तम्याशौ प्रयोग, तत्र मण्डूकेनाग्निविरर्पणात्मानात् । अक्षसूक्तस्य सान-
सूये, तत्र 'अक्षेर्दीयति' इति विधानात् ।

(*Chana gambling vidme 521*) (*Chana 521*) तत्र अत्रुत्तरे च *Chana 521*

राजसूये, मूपिकासूक्तस्यैकादशिन्यां। सर्वेषां वाचस्तोमे, सर्वा ऋचः
सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचस्तोमे, पारिप्लवं शंसति इति। तथा
यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दशतयोरनुव्रयादिति ।
तस्मादस्त्यर्थवचोत्कृष्टानाम् । अतः संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे इति॥२३॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसती

क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४

अपि वा प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे स्याताम् । कुतः । श्रुतिसंयो-
गात् । *Chana 521*

मूपिकासूक्तस्यैकादशिन्याम्, 'आसुस्ते' पशुः । इत्युपशयसंबन्धसंकीर्तने सति
तद्द्वारेणोपशयस्यैव स्तुतिः । कुपुम्भकसूक्तादीनां तु यदि क्वचिद्विशेषरूपेणार्थो
नास्ति ततः सामान्यविवानेनार्थवत्ता भविष्यति ।

वाचः स्तोमे सर्वमन्त्रोपदेशात् । तथाऽऽश्विने सूर्योदयावधि समाप्त्यसंभवे सर्वासा-
मृचामुपदेशात् ।

तत्र वचनेनैवाऽऽसप्तमधेतार्थमन्त्रविवानमापख्यादगतेरदृष्टार्थाध्ययणं, न च क्वचिद-
दृष्टार्थत्वेन सर्वत्रैव दृश्यमानमप्यर्थं प्रोक्ष्यादृष्टार्थत्वकरणता युज्यते । तथा हि —

न जपादावदृष्टार्थे वैष्णव्यादिनिदर्शनात् ।

याज्यादावपि दृष्टार्थे स्याददृष्टार्थकल्पना ॥ २३ ॥

यदुक्तं मनोतायामिवाशिशब्द इन्द्रशब्दः समासार्यं लक्षयिष्यतीति । तदयुक्तम् ।
कुतः । एतस्मादेव दीयात् । न हीन्द्रशब्दस्य स्वार्थमभिदधतः कश्चिद्विरोधो येन श्रुति-
वृत्तिं जहात् ।

सर्वादृष्टार्थानां च यथाकथं चिद्वक्ष्यन्त्या दृष्टार्थत्वापादनसंभवत्युक्तमेतत् । यदुक्त-
मुत्कृष्यतामेवेति । तदयुक्तम् । कुतः—

प्रकृतस्तोत्रशेषत्वं श्रुत्या संनिधिकल्पना ।

विना सामान्यसंबन्धाच्छिष्टं चाविनियोजकम् ॥

यदि ह्येकान्तेन प्रथमं दृष्टार्थत्वमवधारितं स्यात् ततः क्रमसंनिधिकल्पना श्रुतिर्वा-
ध्येत, यतस्तु विनियोगोत्तरकाला प्रयोजनकरता न तद्देशेनैव विनियोगस्तेन क्रमसं-
निधिण्यां विनियुक्ते दृष्टमदृष्टे वा प्रयोजनं कल्पयमानं न विरुप्यते । न चोत्कृष्टस्य
प्रमाथस्यान्यत्र विनियोगहेतुमस्ति ।

लिङ्गं हि देवतां प्रकाशयित्वा मापश्येन तन्मन्त्रं स्वरूपे विनियुजीत, तथा चास्या-

सप्तमीश्रुतिसंयोगो हि भवति । कवतीषु स्तुवते, शिषिविष्टवतीषु स्तु-
वने इति । यदि स्तुतिस्ततः कवत्यक्षरेष्वाहिता । यदि प्रकाशनं, ततो
देवतायाम् । तत्र करणं कवत्यस्तुतीययाऽश्रोप्यन्त, न सहस्र्या । अपि
च, श्रुतिसंयोगो भवति । प्रउगं शंसति, निष्केवल्यं शंसति, इति । अतः
स्तुतिरभिनिर्वर्तयितव्या तेन मन्त्रेण । गुणवचनः शब्दः स्तुतिनिर्वर्त-
नार्थो दृष्टमर्थं करिष्यति । तस्मात् प्रधानकर्मणी । अपि च श्रुतिसंयोगो
भवति पष्ठीविभक्तिसंयोगः । यथा इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् इति । तेन
देवताशब्दः स्तुतिसंबन्धार्थं इत्युच्यते । देवताभिधानार्थं प्रातिपदिका-
र्थत्वात् प्रथमा स्यात् । अथ यत् प्रथमान्तं, तद्देवतार्थं भवितुमर्हति यथा,

‘इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा’ इति । But even a word like 'इन्द्रो' is not the deity itself. इन्द्रो Col denotes something to be

नर्थक्यप्रसङ्गः । कर्मसंबन्धे तु न कश्चिदस्य व्यापारः । तदेतादृशं यदि सामान्यतः
केन चित्कर्मसंबन्धे कियते, ततः कथं तस्योपपरिष्यतीत्यपेक्षिते यथा शक्रोतीत्येवमा-
श्रयणाद्देवताप्रकाशनद्वारेणेति विनियुक्ते ।

न चात्र सामान्यसंबन्धकारणं पश्यामः । तस्मादुत्कृष्टानामानर्थक्यमेव स्यादित्यद-
ष्टार्थतैव न्याय्या । किंच—

एवं च सप्तमी पष्ठी द्वितीया स्तोतिशंसती ।
श्रुतिवृत्ता भविष्यन्ति त्वत्पक्षेऽन्यार्थवृत्तयः ॥

गुणगुण्यभिधानक्रियाणामक्षरारूढत्वात्सप्तमीश्रुतिमंयोगो घटते । प्रकाशने हेतुकरण-
त्वात्तृतीयायुक्ताः कवत्यादयः श्रूयेरन् । ननु स्तुतावपि कवतीनां करणत्वात्तृतीयैव
शस्येति । नैष दोषः—

आधारत्वमपि ह्यासां करणत्वं च विद्यते ।
तत्रैतयोर्थेषाम्भीष्टं निर्देश उपपद्यते ॥

प्रकाशनं पुनः परमार्थतस्तावदात्माधारम् । कर्मत्वप्रतिपत्त्युत्तरकालं च व्याप्यत्वा-
द्देवताधारम् । तत्र कवतीनामैकान्तिकमेव करणत्वमिति वक्ष्यम् ।

अपि च स्तोति शंसतीति स्तुतिभावना पूर्वापरीभूता श्रूयते । तस्या च धात्वर्थः करणभूतः
शेषाणि च कारकाणि नित्यं धात्वर्थं निष्पादयन्ति सव्यन्ते । तत्र यदि मन्त्राः स्तोत्रनिर्वृ-
त्यर्था भवन्ति ततोऽपेक्षितार्थकरणच्छास्त्रदृष्टमर्थं कुर्वन्तो दृष्टार्था भवन्ति । प्रकाशनं तु
पूर्वन्तोऽच्चादितकरणदृष्टार्था भवेयुः । ततश्च वरं स्तुतीनामेवाऽदृष्टार्थत्वम् । किं च ।

श्रुत्यैव पष्ठी पारार्थ्यं देवतानां व्रवीति न ।
न प्रवानं गुणाश्चेष्टा । स्तुतेस्तेन प्रधानता ॥

वनाप्राधान्ये हि प्रातिपदिकार्थपरत्वाद्दव्यतिरिक्तार्थाविषया ‘अग्निर्मूर्धा’ इवत्प्रथमैव श्रूयते ।

नेत्युच्यते । तदपि वाक्यसंयोगात् स्तुत्यर्थमेव । ननु वाक्यालिङ्ग-
वलीयः । सत्यम् । एतदपि लिङ्गम्, यत् स्तुतिवाक्यस्य साकाङ्क्षस्य
निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यम् । तथाऽप्युभयया लिङ्गेऽनुगृह्यमाणे कुंतो
निर्णयः, वाक्यशेषादेव, न देवताभिधानार्थ इति । देवताभिधानार्थ
इत्येतास्मिन् पक्षे स्तुत्यर्थं साकाङ्क्षवचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्माद्दह-
ष्टार्थत्वात् स्तुतिवचनस्य प्रधानकर्मणी स्तोत्रशब्दे । अपिच, स्तौतिशं-
सतीति साक्षाद्गुणवचनौ लक्षणयाऽभिधायौ स्याताम् । तस्मात्
क्रियोत्पत्तिम्—अपूर्वोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ २४ ॥ *"प्रयोग" in 2*

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥

शब्देन पृथक्त्वमेव गम्यते । द्वादशस्तौत्रशस्त्रोऽग्निप्रियोषः । इतरथा हि
द्वादशत्वं न स्यात् स्तोत्राणां शस्त्राणां च । एकमेव शंसनं स्तवनं च ।
2. In the act of recitation of the 12 stotras & shastras and in one only

यदपि किं चित्प्रथमान्तं तदपि योग्यतापूर्वकैकवाक्यत्ववशेन गुणसंबन्धार्थमेव । य
इन्द्रो यातो—जह्मस्य, अवासितस्य—स्वावरस्य च राजेति ।

न च गुणानामुपयोगोऽस्तीति तत्प्राधान्यान्यानाश्रयणे स्तुत्यर्थतैव युक्ता । सत्यमि
अन्यच्छेदः । तत्रार्थवादन्यायेन शेषपदानर्थक्यप्रसङ्गात्सत्यपि पूर्वत्र प्राधान्यपर्यवसा
संभवे स्तुत्यर्थेनैकवाक्यता युक्ता ।

न चैवं स्तौतिशंसत्योः प्रकाशनलक्षणार्थता भविष्यतीति स्तुतेरेव प्राधान्यम् ॥ २६ ॥
पृथक्त्वनिवेशिनी द्विद्वादशसंख्या न प्रकाशनाभेदे सति शब्देनोच्यते । सामान्य
विवक्षाया वा प्रत्युचं प्रतिपदं च तन्निर्वृत्तेर्न द्वादशत्वेऽवतिष्ठते । ननु च स्तुतावपि तुल्य
मेतत् । तथा हि—

सामान्यस्तुतिरेकैव भेदोऽपि प्रत्युचं स्थितः ।

न चान्यथा विवक्षाऽस्ति यतो द्वादशता भवेत् ॥

अथ स्तौमवशाद्वक्समुदायसाध्या स्तुतयो गम्यन्ते तथा प्रकाशानान्यपीत्यविशेषः
उच्यते—

क्रियाः फलापवर्गिण्यस्तत्संख्यागणनाः सदा ।

अपूर्वद्वादशत्वाच्च द्वादशत्वं निरूप्यते ॥

प्रकाशनार्थत्वे हि प्रत्युचं प्रतिपदं च तन्निर्वृत्तिदर्शनात्क्रियासमाप्तेर्न किं चित्क
रणमस्ति, येन द्वादशत्वं परिच्छिद्येत । अपूर्वार्थत्वे तु तेषां शास्त्रगम्यत्वाद्ययोक्तस्तोम
पटः प्राङ्निर्वृत्तिप्रमाणम्, वाहकसमुदायेनापूर्वनिर्वृत्तिस्तद्द्वारेण क्रियासमाप्त्युपलक्षणाद्
वाणीं द्वादशत्वेन स्तुतिद्वादशत्वमिति । न हि प्रत्युचं सर्वतोभेद्यो वा तत्कल्पनाय
*nd Army about a distinct object, & if the no of words are distinct as 12, the no
figures also are distinct, as each action leading to a definite number in pro*

अथ भेद आश्रीयते, ततो न द्वादशत्वेऽवधिपुते ॥ २५ ॥
 अनथकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥

अग्निपुति श्रूयते, आग्नेया ग्रहा भवन्ति इति । तत्र पुनरुच्यते,
 आग्नेयीषु स्तुवन्ति, आग्नेयीषु शंसन्ति इति । तन्न विधातव्यमेव, यदि
 संस्कारकर्मणी । तस्मादपि प्रधानकर्मणी इति ॥ २६ ॥ *

अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥

सपद्ध वै स्तोत्रशस्त्रे वा इति । यद्यन्यत् स्तोत्रमन्यच्छस्त्रं, तत-
 स्तयोः संबन्धः । यदि वाऽपूर्ववचने ततोऽन्यत् स्तोत्रमन्यच्छस्त्रम् ।
 इतरथाप्यदव स्तोत्रं तदव शस्त्रं स्यात् ॥ २७ ॥

अभिधानं च कर्मवत् ॥ २८ ॥

प्रधानकर्मण इव चाभिधानं भवति द्वितीयासंयोगेन । प्रथमं शंसति
 निष्केवल्य शंसति, इति ॥ २८ ॥

फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

फलनिर्वृत्तिदर्शनं च भवति । स्तुतस्य स्तुतमासि इत्येवमादि—इन्द्रवन्दो

र्वि चित्प्रमाणमिति यथा प्रकाशनम् दर्शनम् ॥ २९ ॥

ऋत्नामनुष्ठात्वादाग्नेयग्रहचोदनयैवाऽऽग्नेयीनां स्तुतिसाधनत्वसिद्धे 'आग्नेयीषु स्तुवते'
 इत्यनर्थकं वचनम् ॥ २९ ॥

सबन्धस्य भेदनिवृत्तत्वात्सबन्धवचनेन स्तोत्रशस्त्रयोर्भेदः । स च प्रकाशनैकत्वात्
 प्राप्नोति । ननु स्तुत्येकत्वादितरत्रापि तुल्यमेतत् । अथ प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाधनत्वेन भेदः,
 तद्व्यतिहारेण वा, स पूर्वपक्षेऽप्यविशिष्टः । तत्रोत्तरं द्वादशत्ववत् । अत्यन्तभेदाद्धि
 स्तोत्रशस्त्रापूर्वयोस्तद्व्यतिहारेण क्रिययोर्भेदमुपचर्य सबन्धवचनम् । न तु प्रकाशनं स्वतः
 फलनो वा भिद्यते ॥ २७ ॥

यदिदं द्वितीयाप्रतिपादितकर्माहंमभिधानमिदं चापरं प्राधान्ये कारणम् । प्रधान-
 क्रिया हि केन विद्रूपेणोपिस्ता 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आधारमाधारयति' इतिवद्भवति न
 संस्कारक्रियाऽयन्तगुणभूतत्वात् ।

अथ वा स्तोत्रशस्त्रसमाख्ययोरभिधानत्वत्प्राधान्यज्ञापनार्थम् । इतरथा हि प्रका-
 शनमित्येव मन्त्रायाः स्यात् । अत्रहत्यादिबद्धा नैव भवेत् ॥ २८ ॥

योऽथ मन्त्रे प्रकाशोत्पत्तिः स स्तुतः प्रधानत्वे घटते सर्वत्र प्रज्ञानविषयत्वात्प्राथ-
 म्यात् । तत्रपते तु -

वनामहे धुक्षीमहि प्रजापिपं सा मे सरयाशीर्षज्ञस्य भूर्यादिति स्तोत्रफ-
लमनुग्रहे, न देवतायाः । तस्मात् प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे । अन्यत्र
सूत्रवद्धं प्रयोजनम् । दशमेऽध्याये प्रहाणां देवताऽन्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
प्रधानकर्तृत्वादविकारः स्यात् ॥ २९ ॥

[६] विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात् ॥ ३० ॥ पू० ॥^{१५}

इदं समाश्रायते न ता नशन्ति, न दभाति, तस्करो नासामपित्रो
व्यथिरा दधर्षति । देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सच-
ते गोपातिः सह इति । यजते ददातीत्युदाहरणम् । किं यद्ब्राह्मणे
भावशब्दो विधायकस्तद्वन्मन्त्रेऽपि, उत मन्त्रेऽविधायक इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । विधौ मन्त्रे चाऽऽश्रायमानस्य भावशब्दस्य एक
एवार्थः स्यात् । एकशब्द्यात् । स एवायंमैकैः शब्दो ब्राह्मणगतो वि-
धास्यति, मन्त्रगतो न शक्नोति विधातुमित्यनुपपन्नम् । तस्माद्वि-
धायकः ॥ ३० ॥

देवतैव प्रधानत्वात्फलं याच्येत कर्मवत् ।

न स्वाभिनि स्थिते कश्चिद्वासात्प्रार्थयते फलम् ॥ २९ ॥

(इति स्तुतशस्त्राधिकरणम् ॥ ५ ॥)

इह मन्त्रा उदाहरणम् । किं तद्गता भावनावचना ब्राह्मणवद्विदधति नेति संदेहे
शब्दाभेदाद्विधायका इत्याशङ्क्य मन्त्रत्वात्प्राप्तार्थत्वाच्च विधित्वासांगवेन प्रयोगकालेषु
ब्राह्मणविहितानामेवार्थानां स्मारका इत्युत्तरपक्ष उक्तः । तथा हि—

न कर्मान्तरताऽस्तत्र बलवत्प्रत्यभिज्ञया ।

न चोपात्तो गुणः कश्चिच्च वाक्यान्तरे स्तुतिः ॥

स्मारकत्वप्रतिपक्षी हि विध्यर्थवादौ स्याता, तदिह स्वरूपं तावदन्यतः क्रियोयाः
प्राप्तं गुणफलनिमित्तानि तु त्रैवोपात्तानि यानि विधीयेरन् ।

ने च वाक्यान्तरस्थे पर्यवसितप्रयोजने विधौ स्तुतिरुपपद्यते । तदुक्तं प्रथममन्त्रे ।
तस्मात्प्रकाशका मन्त्रा इति गृह्यशास्त्रायते तत्र यदामः । किं पुनः कारणं मन्त्रत्वे-
नाऽऽख्यातविशेषाणां विधिशक्तिस्तिरोधीयते, कथं च ब्रह्मणत्वेनासावाविर्भाव्यते । दृष्टाश्च
मन्त्रगता अपि विधायका 'वसन्ताय वपिज्जलानालभते' इत्यादयः ।

तथा ब्राह्मणगता अप्यविधायका यथा 'यन्योभयं हविरार्तिमार्जिते' इत्यादयः ।
तस्मान्नायमेकान्तः । किं च—

१ तै० सं० (३-२-७) । २ (अ० १० पा० ४ अ० २५ सू० ४९) । ३ तै० प्रा० (२-४-६) ।

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची
स्यात् ॥ ३१ ॥ सि० ॥

अपि वेति पक्षो व्यावर्त्यते । एवंजातीयको मन्त्रोऽभिधानवचनः
स्यात् । *the expression of man's emotion*

प्राप्तत्वाद्यदि चेप्येत मन्त्राणामनुवादता ।

तैरेव विहितं कस्मान्न स्मारयति चोदना ॥

न ह्यत्र विशेषहेतुरस्ति किं ब्राह्मणविहितमासाद्योपहतविधिशक्तिर्मन्त्रः स्मारको
भवत्यथ वा विपर्यय इति ।

तत्रोभयोरनुवादत्वासंभवादगृह्यमाणविशेषत्वाच्च द्वयोरपि विधायकत्वम् । अभ्या-
साच्च कर्मभेदः स्यात् । बलवत्प्रत्यभिज्ञायाश्चाभ्यासाधिकरण एवोत्तरं भविष्यति ।
तस्मान्नैवमभिधायकत्वसिद्धिः । येऽप्याहुः—

यस्माद्ब्रह्मादिवन्मन्त्राः करणत्वेन कर्मणाम् ।

ब्राह्मणेन नियुज्यन्ते तद्वस्ते न विधायकाः ॥

तैरपि सामान्यतो दृष्टमात्रं व्यपादिष्टम् । कुत.—

विधिशक्तिर्नियोगेन न मन्त्रभ्यापनीयते ।

ततो विधास्याति ह्येव नियोगात्स्मारयिष्यति ।

न हि विनियुक्तेन न विधातव्यमिति किं चित्प्रमाणं यदि स्वतो विधिशक्तिरस्त्येव ।
अप त्वसौ प्रथममेव नास्ति व्यर्थो विनियोगोपन्यासः । न चोभयकरणे विरोधः ।
तथा हि—

विधायकं सदप्यर्थं ब्राह्मणं स्मारयिष्यति ।

‘मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात्’ इत्यत्रैतद्वदिष्यते ॥

ये च वचनेनाविनियुक्तास्ते च त्वत्पक्षे निराकरणहेत्वभावाद्विधायकाः प्राप्नुवन्ती-
त्येतदप्यकारणम् । न चात्र मन्त्रोपन्यासस्य काश्चिसन्न्य इत्यन्यथा वर्ण्यते । विविध-
भेवाऽऽख्यातं गुणप्रधानकर्मत्वेनोक्तम् ।

अपेदानां प्रस्तूयते किं तावेव द्वौ प्रकारावुतान्योऽप्यस्तीति । तत्र न तृतीयः प्रका-
रोऽस्तीति मत्वा पूर्वपक्षत्रादी बद्ध्यैकार्थ्यमिति । तथा प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ३० ॥

अस्ति तृतीयः प्रकारो यदभिधायकत्वं नाम । पश्य—

प्रयोगसामर्थ्यात् । प्रयोगे त्रियमाणेऽस्य सामर्थ्यं विद्यते,
गोदानं गोयाग च प्रत्याययितुं, न विधातुम् । कुतः ।

विहितत्वाद् गोदानस्य दक्षिणाविधानं, गोयागस्य त्वनुपूर्व्या-
याम् । कर्मान्तरं भविष्यतीति चेन्न । असद्वदप्युच्यमाने तत्प्रत्ययादेव ।
स्तुत्यर्थकल्पनायामप्यान्वर्थक्यं, परिसमाप्तेन सार्थवादकेन वाक्येन
It is in science & already been explained by an experiment
made by another commentator
येषामारूपातशब्दाना यच्छब्दाद्युपवन्वनात् ।

विधिशक्तिं प्रणश्येत्तु ते सर्वत्रामिधायका ॥

मन्त्रगतानां ब्राह्मणगतानां चाऽऽख्यातशब्दानां येषां शब्दान्तरेण विधिशक्तिरप-
गच्छति तेषामभिधायकत्वम् । तत्र 'न ता नशन्ति' इत्यत्र तावच्छब्दोपहितो विधा-
यकोऽनुवादत्व प्रार्थयते । तथा 'अहे बुद्धिनय मग्ग मे गोपाय' इत्यामन्त्रणविगमत्या ।
दामि गृह्णामि तुत्तमपुरेण । 'यदि सोममपहरेयु' इति यदिशब्देन । ते च वमाद्य
प्रायेण मन्त्रेष्विति मन्त्रा उदाहरणम् । अविधायका मन्त्रा इति च प्रसिद्धिः ।

ब्राह्मणे तु भ्यास प्रत्यया विधायकान्तेन तद्विधायकमिति प्रसिद्धम् । अल्पे त्ववि-
विधायका इति तद्विह नोदाहरणम् । विधायकत्वाविधायकत्वे तु तयोर्थयोक्तमेव कार-
णमिति न मन्त्रत्वब्राह्मणत्वयोर्व्यापारः ।

तत्र त्वेतावान्यापारो दृश्यते । रूपादेव ब्राह्मणगतानां विधित्वनिवृत्तौ सत्त्वा
निमित्तादिप्रत्यायनार्थता । न हि तेया रूप कर्मसु प्रयोगार्हम् । मन्त्रगतानां तु रूप-
मेवोपलभ्य दामि गृह्णामि निर्वपामीदमिदं च करोम्यग्नीन्विहर वहि स्तृणीहि इदमिदं च
कुर्वित्यादिकं शक्यमेतैः कर्म स्मृतिमिति विनियोगबुद्धिर्भवति । कुत —

अनुष्ठाने पदार्थानामवश्यमाविनी स्मृतिः ।

अनन्यसाधनाऽनन्यकार्यैर्मन्त्रैः प्रसाध्यते ॥

न तावदनुष्ठानवेदायामस्मृत कश्चित्पदार्थं शक्यं कर्तुमित्यवश्यमाविन्या स्मृत्या
योग्यसाधनमात्रापेक्षणाद्यत्किञ्चिद् ब्राह्मणपदार्थानुसंधानं वा पूर्वपदार्थप्रत्यवेक्षणं वा
सूत्रग्रन्थो वाऽऽत्मीयग्रहणवाक्यानि बोधद्रष्टादि वा साधनं प्रहीतुमारभ्यते ।

तत्रानन्यप्रयोनानामन्त्रान्तरकरणे पठ्यमानान्तामान्येन किमप्येभिः कर्तव्यमित्येवं
प्रयोगवचनेन गृह्यमाणानुपलभ्य यादृशेन वाक्येन स्मृतिं कर्तुमात्रादृश्यते तद्रूपा एत
इति विदित्वा छिन्नप्रकरणानुमितया श्रुत्या विनियोगे सत्यमिधानार्थतां विज्ञायते ।

ततश्चोपायान्तराण्यप्रमाणकत्वात्निवर्तन्ते । नियमादृष्टासिद्धिश्च मन्त्रैरेव स्मृत्वा कृत
कर्मान्मुदयकारि भवतीत्यवधारणे । माप्यमप्यत्रैव योजनीयम् ।
नासकृदप्युच्चारणे तत्प्रत्ययाविति न प्राप्तत्वाभिप्रायेणोच्यते । किं तु यच्छब्दोप-

विहितव्यान् यागस्य । तस्मान्न मन्त्रगतो भावशब्द एवजातीयको
विधायक इति ॥ ३१ ॥

[७] तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥ सि० ॥

मन्त्रगतो भावशब्दो विधायको^(१) नेति परीक्षितम् । बोऽयं मन्त्रो
नामेति । उच्यते । अत्राते मन्त्रे तद्गतो भावशब्दः कथं विचारित इति,
(So in the case of the offering, the word 'bhava' is not to be taken for anything else.)
इदमथतोऽधिकरणं पुनं द्रष्टव्यम् । कथंलक्षणा मन्त्र इति । तच्चोदकेषु
मन्त्राख्या । अभिधानस्य चोदकत्वेवजातीयकत्वमभिप्रेयुक्तं^(२) उपादि-
शन्ति—मन्त्रानधीमहे, मन्त्रानध्यापयामः, मन्त्रा वर्तन्त इति ।

प्रायिकमिदं लक्षणम् । अनभिधायका अपि केचिन्मन्त्रा इत्युच्यन्ते
यथा वसन्ताय कपिल्ललानालभत इति । न शक्यं पृष्ठाकाटन तत्र
तत्रोपदेष्टुमिति लक्षणमुक्तम् ।

ऋपयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥

बन्धाद्यैव मन्त्राख्यातम्यान्यतः प्राप्तमहं ब्रवीमीत्येवंरूपप्रत्ययात् । शतकृत्वोऽपि
होवमादिरुच्यार्थमाणः स्वमामर्थ्येनैव नापूर्वप्रत्ययं करोति तत एव पूर्वपाठबुद्ध्यु-
त्पादात् ॥ ३१ ॥

(इति मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

=====

यथोक्तेन न्यायेन मन्त्रोदाहरणस्यातन्त्रत्वात्प्रासङ्गिकमिदं पूर्वसूत्रप्रयुक्तमन्त्रशब्दा-
र्थलक्षणाभिधानमिति नावश्यमिदमर्थतोऽधिकरणं पूर्वम् । शक्यं हि वाक्यमात्रमप्युदा-
हृत्य विचारयितुम् ।

भाष्यकारस्तु सूत्रकारोच्चारितमन्त्रशब्दाद्वारेण पीर्वापर्यविशेषमाह । तच्चोदकेष्विति ।
तदभिधानं चोदकं प्रयोजकं येषामिति बहुमीहिः । अर्थदर्शनमात्रार्थं तु पृष्ठाकपत्वं
भाष्ये । अत्रेतदुद्देश्यवहारसिद्धं चेदं प्रायिरुचिह्वयुक्तं लक्षणं लाघवार्थमुक्तम् ।

धरणिगतानेकद्रव्यप्रत्येकनिर्गक्षणे पुनः पुनः पृष्ठ कुटिलाक्रियत इति तत्सामान्येन
पृष्ठाकोटाभिधानम् । श्लोः श्वैवं द्रष्टव्यम्—

ऋपयोऽपि हि लक्षणायां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥

तत्रो लक्षणमेतेषामस्यन्तत्वान्तत्वात्पत्त्या ।

आदिप. म्पुनिसंख्ये न प्रलुप्तं परिदेवितम् ॥

[अ०२पा०१अ०७] *from previous face set, there is always an desire to state the final conclusion, & (c) p. an after thought, an explanation sans the purpose of the addition.* *मीमांसादशने । (c) in the case of a p. ४३*
 उदाहरणे, मेधोऽसि इत्येवमादयोऽस्थन्ताः । इपे त्वा इत्येवमादय- १

स्त्वान्ताः । आयुर्दा असि इत्याशीः । अग्निर्मूर्धा इति स्तुतिः ।
 संख्या, एको मम इति । प्रलपितम्, अशी ते इन्द्र पिङ्गले हुलेरिव इति ।
 परिदेवनम्, अम्बे अम्बिके इति । प्रेषः, अग्नीर्दग्नीन् इति । अन्वेपणं,
 कोऽसि कतमोऽसि इति । पृष्टं, पूच्छामि त्वा इति । आरुयानम्, इयं
 वेदिः, इति । *(elliptical construction)* अनुपङ्गः, अच्छिद्रेण पवित्रेण इति । प्रयोगः, त्रैस्वर्ग्यं
 चातुःस्वर्ग्यं च । सामर्थ्यमभिधानम् । तच्चैतद्वृत्तिकारेणोदाहरणापदेशे-
 नाऽऽख्यातम् ।

एतदपि प्रायिकमेव । असिमध्या अपि च मन्त्रा भवन्ति, ईड्य-
 श्वासि मन्त्रश्च वाजिन इति । त्वामध्याश्च, तत्त्वा यामि इति । आशी-
 ब्रह्मणामपि, *(from the Brahmanas also)* सोऽकामयत मजाः सृजेय इति । *(१)* तृत्तिरपि, वायुर्वै
 क्षेपिष्ठा देवता इति *(२)* मलापो, न चैतद्विद्मो यदि ब्राह्मणा वा स्मोऽब्रा-
 ह्मणाः स्मो वा इति । *(३)* परिदेवनं, ये मामधुक्षन्त ते मां प्रत्यमुञ्चन्त
 इति । प्रेषः, अमुतः सोममाहर इति । *(४)* अन्वेपणम्, इह वा स इह वा
 इति । प्रश्नः, वेद कर्णवतीं सूर्मिम् इति । *(५)* प्रतिवचनं, विशो वा इति ।
(६) अनुपङ्गः, हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यय जिह्वाया अथ वर्षस इति । *(७)*

प्रयोगः, त्रैस्वर्ग्यं चातुःस्वर्ग्यं च इति । सामर्थ्यं, सुवेणाधत्ति द्रवेण्विति ।
 लक्षणकर्माणि प्रयोजनं मसिद्धत्वात्त वक्तव्यं, लयीयसी प्रतिपत्ति-
 लक्षणेन । *(८)* *(There is no necessity to point out any purpose in the case of (a).)*
(c) variations (c) to prove from set. (d) providing a dependent,
 आक्षेपेण्वपवादेशु प्राप्त्या लक्षणकर्मणि ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं यश्च कृत्वा भवते ।
 आक्षेपेषु पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनम्, अपवादेपूत्सर्गम्य, प्राप्त्या-
 मुत्तरविवक्षा, कृत्वाचिन्तार्था पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनम् । अस्ति
 वेदे मन्त्रशब्दो यस्यायमर्थः परीक्षितः । अहे शुभिनय मन्त्रं मे गोपाय

प्रैवान्वेपणपृष्टारुयानानुपङ्गप्रयोगिता ।
 सामर्थ्यं चेति मन्त्राणां विस्तर. प्रायिको मतः ॥
 डलोरेवेति । डलि — कच्छपः । प्रतिपुनातुशब्दमच्छिद्रेण पवित्रेणेत्यनुपङ्गः

यमृपयस्त्रयीविदा विदुः, ऋचः सामानि यजूंषि इति ॥ ३२ ॥

[८] शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥ सि० ॥

अथ किलक्षण ब्राह्मण, मन्त्राश्च ब्राह्मणं च वेद । तत्र मन्त्रलक्षण उक्ते परिशेषसिद्धत्वाद्ब्राह्मणलक्षणमवचनीयम् । मन्त्रलक्षणवचनेनैव सिद्धम् । यस्यैतल्लक्षणं न भवति, तद्ब्राह्मणमिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम् ।

वृत्तिकारस्तु शिष्यहितार्थं प्रपञ्चितवान्—इतिकरणवहुलम् । इत्याहो-
पनिवद्धमार्यायिकारुपम् । हेतुः, शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्न क्रियते
इति । निर्वचनं, तद्वध्नो दधित्वम् । निन्दा, उपवीता वा एतस्याग्नयः ।
प्रशंसा, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इति । संशयः, होतव्यं गार्हपत्ये न
होतव्यम् इति । विधिः, यजमानसमितौदुम्बरी भवति । परक्रातिः,
मापान्ने पचत इति । पुराकल्पः, उल्लुक्वैर्ह स्म पूर्वं समाजगमुः, इति ।
व्यवधारणकल्पना, यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयाद् इति ।

हेतुर्निर्वचन निन्दा प्रशंसा सशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥

उपमानं दर्शते तु विधयो ब्राह्मणस्य तु ।

सामर्थ्य—अभिधानशक्ति । ये मा दुग्धवन्तस्त एव निराकृतवन्त इति धेन्वा परिदेवि-
तम् । अमुत सोममाहर इति सौपर्णोषारुधाने विनतया गरत्मानमृतार्थं प्रेषित । कर्ण-
वन्ती सुर्मिम् । सुर्मि —स्थूणा ॥ ३२ ॥

(इति मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

=====

परिशेषसिद्धत्वाद्ब्राह्मणलक्षणमवचनीयमिति । सूत्रमिदमनारभ्यमिति प्रतिभाति ।
तत्र शेषशब्दप्रयोगाल्लक्षणानभिधानाच्च सूत्रव्याख्यानमेवेदमिति द्रष्टव्यम् ।

किमर्थं पुन सूत्रमारभ्यते । नाऽऽरभ्येत, यदि मन्त्रब्राह्मणात्मक एव वेद इति
सर्वेषां प्रसिद्धं भवेत् । येषां त्वप्रसिद्धं तेषां तृतीयादिप्रकारानिराकरणार्थं द्वैरादयमेव
वेदस्येति प्रतिपादयितुमाह—शेषे ब्राह्मणशब्द इति । एकपुरुषकर्तृमुपाख्यान पर-
कृति । बहुकर्तृक पुराकल्प । यानान्यथाऽर्थं प्रतिभात पूर्वापर्यालोचनेन व्यवधा-
र्यान्यथा कल्प्यते सा व्यवधारणकल्पना तद्यथा नतिगृह्णीयादिति, श्रुत प्रतिग्राहयेदिति

एतत्स्यात्सर्वेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

एतदापि प्रायिकम् ।

इतिकरणबहुलो मन्त्रोऽपि कश्चित् इति वा इति मे मन इति । इत्याहोपनिबद्धश्च, भागं भक्षीत्याह । आख्यायिकास्वरूपं च, उग्रो ह भुज्यमिति । हेतुः, इन्द्रो वाशुशन्ति हि इति । निर्वचनं, तस्मादापो जु स्य न इति । निन्दा, मोक्षमक्षं विन्दते अपचेता इति । प्रशंसा, अग्निर्भूषा इति । संशयः, अधः स्थिदासीदुपरि स्थिदासीद् इति । विधिः, वृणीयादिश्रापमानात् इति । परकृतिः, सहस्रमयुताददत् इति । पुराकल्पः, यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति ॥ ३३ ॥

(९) अनामनातेष्वमन्त्रत्वमाह्नतेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥ सि० ॥

ऊहप्रवरनामधेयेषु संशयः—मन्त्रा उत नेति । अभिधायकत्वान्मन्त्रा इति प्राप्ते ब्रूमः । अनामनातेषु मन्त्रत्वं न स्यादभिधायकेष्वपि । नाभिधायकत्वं मन्त्रत्वे हेतुः । किं तर्हि, अभियुक्तप्रयोगः । वेऽभियुक्तैर्मन्त्रा इति नाच्यन्ते, न ते मन्त्राः ।

करुणयिष्यते । विधिलक्षणमित्यत्र ब्राह्मणवाची विविशब्दः ॥ ३५ ॥

(इति ब्राह्मणव्यख्याधिकरणम् ॥ < ॥)

सूर्याय जुष्टं निर्वपामि, इत्यूहः । तथा यत्र यजमानस्याऽऽर्षेयं म्रियते स प्रवरः यच्च यजमानतत्पुत्रादीनां नामग्रहणं तन्नामधेयं, यथा सुवद्वप्यायां देवदत्तो यजत इत्यादि । तेषामपि ' तच्चोदकेषु ' इत्यस्माद्व्यख्यानाम्-अमध्यपाताच्च मन्त्रत्वप्राप्ता मुच्यते—

स्वाध्याये पठ्यमानेषु येषु मन्त्रपदं स्मृतम् ।

ते मन्त्रा नाभिधानं हि मन्त्राणां लक्षणं स्थितम् ॥

किं पुनरेकस्मिन्पद ऊह्यमाने समस्तस्यैवामन्त्रत्वं, ऊहितपदमात्रस्यैव वेति । समस्तस्यैवेति प्राहम् । कुतः—

स्वरवर्णानुपूर्व्यादिविशिष्टे हि प्रयुज्यते ।

मन्त्रत्वमन्त्रोऽस्येति न तस्मात्तन्मन्त्रोऽस्तीत्येति ॥

संप्रदायकालावगतस्यान्यत्वं चेत्केनचिदप्यशेन जातं न शक्यते मन्त्रत्वप्रत्य-
भिज्ञानम् ।

अथैकदेशेऽपि तस्यैवाभ्युपगमः । तत्र सर्वत्रैव मन्त्रपदाविशेषान्मन्त्रत्वप्रसङ्गः ।
तस्मादेकवर्णापायेऽपि मन्त्रत्वाभावात्सममन्तत्कार्यनिवृत्तिः । तत्रश्च यथैव तद्विनाशे
सर्वविषयवर्तिनि प्रायश्चित्ताभाव एव मन्त्रच्छन्दोविषयत्वेन यावन्तं शब्दविशेषाः
स्मर्यन्ते तैर्न भवितुमिति उपपन्नव्यवहारे तन्मन्त्रगतमर्बच्छन्दसोपेक्षारेण लौकिक-
शब्दप्रयोग इत्येव इति । अत्र द्रुमः । तावन्मात्रमेवामन्त्र इति । कुतः ।

आकृतीनामभिव्यक्तिर्या कथञ्चिन्निरूपिता ।

नामाववयवाविक्रयविनाशेषु विनश्यति ॥

न हि गोर्गेटुनि जाते विषाणे वा मग्ने गोत्वनिरोधीयते, तदभिव्यक्तिममर्थावयवा-
न्तरमद्भावात् । त्रियत्यपि मग्धाने त्रियमाणे सर्वा विज्ञायन्ते । सा चेय मन्त्राकृतिर्वि-
शिष्टभ्रवर्णानुपूर्व्याद्यभिव्यक्त्या न किञ्चिद्विकारदर्शने नश्यतीति प्रत्यक्षमुपलमामहे ।
तथा हि—

यत्र वर्णविकारो वा वर्णलोपोऽपि वा स्मृतः ।

स्वरान्तरनियोगो वा न मन्त्रमन्त्रनेत्यने ॥

यत्र वचनाद्वर्णलोपविकारवाकृत्वाप्रयोग 'एर कृत्वोद्वेयम्' इत्यादौ, यत्र
च स्वाध्यायकालदृष्टेर्नैवर्णादिपरित्यागेनैकद्रुत्यनियुञ्जते न तत्र कश्चिन्मन्त्रबुद्धि-
रप्येति । स्यादेतत्, वचनमाप्तवर्णादिह नाप्येतीति ।

तद्युक्तम् । वचनेन हि प्रयोक्तव्यमेतदुच्यते न मन्त्रत्व न नश्यतीति न हि वच-
नविनियुक्तानां ब्रह्मादीनां मन्त्रत्वमवति, अतश्चामन्त्राणामेव सत्ता वचनाद्विनियोग-
इत्यापद्यते ।

न चार्हति भवितुममन्त्रत्व, मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् । अतश्चानापि काममिरापदा-
दीनामेवामन्त्रत्वमवतु न सकलस्य वाक्यस्य ।

न च तेषामपि सममन्त्रेणालोचनेन मन्त्रत्वनिरूपणादिह गिरापदत्वान्मन्त्र इहेराप-
दत्वानिह त्रैश्वर्यवानिहैकद्रुतिमानिति ह्यादिन एवावधार्यते । यद्येवमूहादीनामपि मन्त्र-
त्वप्रसङ्गः । तत्रापि हि प्रकृतिविकृत्यागेचनेन शक्यमेव निरूपयितुम् । इहासिपदवा-
जिर्वापमन्त्र इह सूर्यादिवद्वानिति । नतत्समानम् । कुतः —

यत्र वैदिकमन्थत्व तत्र मन्त्रत्वमित्यने ।

न्यायेन कल्प्यमाने तु न शक्यं तन्निरूपणम् ॥

न चैवमादयो मन्त्रसमाम्नाये सन्ति । तस्माद्मन्त्राः । भयोजनं मन्त्रे

भ्रष्टे यत्प्रायश्चित्तमन्त्रेषु तत्र ॥ ३४ ॥ *If there is some mistake in the utterance of these words*

वैदिकं ह्यल्लोच्यैवमवधारणा भवति, इहेदृशो मन्त्र इहेदृश इति । सूर्योद्विषदप्र-
योगस्तु कार्यवशेन न्यायात्कल्प्यते, न च मन्त्रत्वं न्यायगम्यमिति वैषम्यम् ।

ननु चातिदेशोऽपि वेदप्रकार एवेति सर्वमूहादिकं वैदिकम्, इतरथा ह्यप्रमाणकमेव
स्यात् । न ह्यङ्गाङ्गिभावः प्रत्यक्षानुमानादिगम्यः । तस्मात्सूर्येरापदयोरेव विशेष इति ।
अत्रोच्यते ।

सत्यमूहस्यापि भावैदिकत्वम् । अत एव 'अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वम्' इत्युच्यते ।
वेदभागो हि कश्चित्प्रत्यक्षः श्रूयते, कश्चिदनुमानादिगम्यः । प्रत्यक्षश्रुतश्चाऽऽम्नात
इत्युच्यते । तत्र यथेरापदादीनां विनियोगः श्रूयते नैवं सूर्यपदादीनाम् ।

ननु 'सौर्यं चरुम्' इत्येतदेव श्रुतिसमवायेत्वादेर्वेदाद्याः सूर्यपदस्य विनियोजकं
श्रूयते । नैतन्मन्त्रे सूर्यपदस्य प्रक्षेपं ब्रवीति । हविषस्त्यागकालमात्रे तदुच्चारणामिधा-
नात् । यस्तु मन्त्रेषु तत्प्रक्षेपः सोऽतिदेशकृतो भविष्यति । न चातिदेशवचनन्याय-
लभ्यत्वादेवाऽऽम्नायते । तस्मादान्मानाविनियोजकत्वादमन्त्रत्वं सूर्यपदादीनाम् ।

नन्वेवं सति प्रवरनामधेययोः प्रत्यक्षोपदेशान्मन्त्रत्वप्रसङ्गः । स्यादेवं यदि तस्त्व-
रूपमाम्नायेत, वचनार्थं तु ज्ञात्वाऽनाम्नातयोरेव प्रवरनाम्नोः प्रयोगात् मन्त्रत्वनिरूप-
णायामन्तर्गतिः । एवं तर्हि यत्रापि सर्वनामगुरुकमन्त्राम्नाते सति तस्य स्थानेऽन्यपद-
प्रक्षेपः कियते तत्राप्यमन्त्रता स्यात् । तथा नामेति केचित् ।

अथ वा विशेषाणामानन्याद्युगपत्कालत्वाच्चाऽऽम्नातमशकैः स्वरूपस्य सर्वनाम-
प्रकारेणाऽऽम्नानमस्त्येवेत्यशून्यस्थानत्वान्मन्त्रस्य शक्यमेवं निरूपणं कर्तुं यदत्र पदं
निवेक्ष्यते तद्वानयं मन्त्र इति । इतरथा हि सर्वनाम्नामप्रयोगार्हत्वाद्यादि विशेषाणामानमेव-
तत्तेनोपायेनेति न गृह्यते, तत्र तदंशान्यूनत्वान्मन्त्रस्वरूपस्य व्यर्थमेव सर्वनामाज्ञानं
स्यात् । प्रवरनामधेयवदेव तु विधानात्तदुपक्राशस्थपदप्रयोगः कल्प्यते । तस्मादेवमादी-
न्याम्नातान्येवेति मन्त्रधर्मः संबध्येत् । न तु प्रवरादीनां मन्त्रपाठकाले कश्चिदपि
संस्पर्शः ।

न च ब्राह्मणेन रूपं दर्शितं येन प्रवचनलक्षणत्वान्मन्त्रत्वाध्यवसानं भवेत् । अतश्च
विकृतिष्वभिधानार्थबोद्धकम्या सकले मन्त्रे प्रापिते यावन्माधमर्थायावाह्यावर्त्यान्वित्प्र-
क्षिप्यते-तावन्मात्रमेव लौकिकम् । अवशिष्टं तु तथा प्राप्तेषु ऋत्वाकादासितप्रत्यभि-
ज्ञायमानमन्त्रत्वं चेति न प्रायश्चित्तच्छान्दसप्रथेगीर्वर्जनीयमिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

१४० - ... सतन्त्रवात्तश्चायं भाष्यसमते— [अ० २ पा० १ अ० १ १]
 sent to include the use of division on the basis of author & their
 & only as an illustrative reference

[१०] तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥ सि० ॥

ऋच इत्वस्ति वेदे, अहे वुधिनय मन्त्रं मे गोपाय । गमृषयस्त्रयी
 विदा विदुः । ऋच. सामानि यजूंषि इति । ऋचंलक्षणिका ऋचः । तेषा-
 मृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । यत्र पादकृता व्यवस्था स मन्त्र
 ऋहनामा । यथा अग्निमीळे इति । एवंजातीयकेषु मन्त्रेष्वभियुक्ता
 उपदिशन्ति, ऋचोऽधीमहे, ऋचोऽध्यापयामः, ऋचो वर्तन्त इति ।

यथार्थवशेनेत्युच्यते, यत्र वृत्तवशेन तत्र न प्राप्नोति । अग्निः पूर्वं
 भिर्ऋषिभिः, इति । यतो नार्थवशेनेति वृत्तादिवशव्यावृत्त्यर्थं, किं तर्हि,
 अनुवाद एष प्रदर्शनार्थः । अवश्य चैतदेवं विज्ञेयम् । वृत्तादिनिवृ-
 त्यर्थं सति बाक्यं भिद्येत । तस्माद्यत्र पादकृता व्यवस्था, सा
 ऋगिति ॥ ३५ ॥

[११] गीतिषु सामान्या ॥ ३६ ॥ सि० ॥

अथ साम्नः किं लक्षणम् । विशिष्टा वाशिद्भीति सामेत्युच्यते ।
 प्रगति हि मन्त्रवाक्ये सामशब्दमभियुक्ता उपदिशन्ति । सामान्यधी
 महे, सामान्यध्यापयामः, सामानि वर्तन्त इति ।

अभियुक्तोपदेशश्च नः प्रमाणम् । यथा अम्बु दाधि, मधुरो गुड इति ।

प्रसक्तानुप्रसक्त्यापतितमृगादिलक्षणाभिधानम् । शब्दार्थस्य वृद्धव्यवहारगम्यत्वात्कृ-
 तेऽपि तल्लक्षणे तन्मूलमभियुक्तोपदेशमेव दर्शयति । त्रियापदानुपादानात् 'अग्नि पूर्वभि'
 इत्यपर्यवसितेऽर्थे वृत्तवशेन षाट्त्वव्यवस्था । ननु च 'अग्निमीळे' इत्यपि समन्ताया ऋच
 एवार्थवत्त्वात्प्रतिपादमर्थं पर्यवस्यतीति न वाच्यम् 'अर्थवशेन पादव्यवस्था' इति ।

कथं न वाच्यम् 'अग्निमीळे पुरोहितम्' इति तावत्प्रत्यक्ष समाप्तोऽर्थो दृश्यते ।
 परयो पादयोरसमाप्त इति चेत् । आरूपातानुपक्षेण समाप्ते सिद्धत्वात् । तस्मात्सा
 धूक्तमिहार्थवशेनेति । एतस्य तु प्रदर्शनार्थत्वात् वृत्तवशव्यावृत्तिरित्यानिपिद्वयं
 कल्पम् ॥ ३६ ॥

(इति ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ १० ॥)

तेषामित्यनुवर्तते । अत्रापि स एवाभियुक्तोपदेशोपन्यास । प्रापम्यात्,
 यथाऽम्बु दधीति । पूर्वत्रैव वाच्यं सद्नादरादिहोदाहृतम् । अथ वा यथाऽनेरुधर्मस
 माहारे सति दधिगुडयो रसविशेषमात्रमन्त्रपुरश्चन्द्रावुप दन्ते । तथा सामशब्दो
 गीतिमात्रमित्यत्रोदाहरणम् ।

गीतिविशिष्टे तावन्मन्त्रे गीतिशब्दः । गीतिसंवन्धान्मन्त्रे संप्रत्यय
इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३६ ॥

[१२] शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥ सि० ॥

अथ यजुषः किं लक्षणमिति । यजुषो लक्षणं न वक्तव्यम् । ऋग्लक्ष-
णसामलक्षणाभ्यामेव यजुर्विज्ञास्यते वैपरीत्येन । या न गीतिर्न च
पादवर्जं, तत् प्राक्लिष्टपठितं यजुरिति ॥ ३७ ॥

अथ निगदो नाम किं यजुषि, उत यजुषोऽन्य इति ।

[१३] निगदो वा चतुर्थः स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥ पू० ॥

निगदा न यजुषि । कुतः । धर्मविशेषात् । उच्चैर्ऋचा क्रियते,
उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा, उच्चैर्निगदेन इत्येष धर्मविशेषः । उच्चै-
र्निगदेन इत्यनूयते । यदि यजुषो निगदत्वं स्याद्, न च तस्योच्चैस्त्वं
धर्मो दृश्येत । दृश्यते तु । तस्माच्चतुर्थं मन्त्रजातं निगदो नाम ॥ ३८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥

व्यपदेशोऽपि भवति, यजुषि वर्तन्ते, न निगदाः । निगदा वर्तन्ते,
न यजुषीति । तस्मादपि मन्त्रान्तरम् ॥ ३९ ॥

यजुषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥ सि० ॥

ननु च प्रत्यक्षगम्यत्वाद्भ्रसविशेषस्याभियुक्तोपदेशोऽनुषादत्वात्तैव प्रमाणम् ।

नैव दोषः । प्रत्यक्षमेवात्र इतिकरणावच्छिन्नं निदर्शनम् । एतदुक्तं भवति ।
यथाऽम्बं दाधि मधुरो मुह इत्येतद्विज्ञानं प्रमाणमेवमभियुक्तोपदेश इति । गीतिर्विशेषण-
त्वात्पूर्वतरप्रत्याशने सत्याकृतवदभिधेयत्वं निर्णेतव्यम् । आह च—

एकस्तप्ठेन शब्देन विशिष्टो यत्र गम्यते ।

विशेषणस्य वाच्यत्वं तत्र सर्वत्र जायते ॥ ३६ ॥

(इति सामलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

शेषे ब्राह्मणशब्द इतिवत्समस्तं व्याख्येयम् ॥ ३७ ॥

(इति यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

शेषे यजुःशब्द इत्येतच्चावर्तनार्थो वाशब्दः । तद्वर्थं मन्त्रजातं निगदः स्यात् ।
धर्मन्यत्वात् । यदि तप्तत्वं ' उच्चैर्निगदेन ' इति विविस्ततो यजुर्धर्मवाच्यो मा भूदित्य-
र्थान्तरत्वम् । अथाशुवाद् स नैव प्राप्नोति व्यतिरेकेण विनोति भेदः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१ व्यपदेशाच्च इति पूर्वार्थं सार्थं स्वल्पान्न व्याख्यातम् ।

यजुष्येव निगडाः । कुतः । तद्रूपत्वात् । तद्वैपां रूपं, यद् यजुषां
प्रश्लिष्टपाठ ऋक्सामलक्षणविलक्षणता च ॥ ४० ॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥

वचनात्प्रत्यायनसामर्थ्यात् । अस्ति हि पुरुषान्तरप्रत्यायनसामर्थ्यं
केपांचिद् यजुषाम् ॥ ४१ ॥

अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

अस्ति च तैः पुरुषान्तरैः प्रत्यायितैः प्रयोजनं, नोपांशुवार्धदाणाः
पुरुषान्तरं प्रत्याययेयुः । तस्माद्धर्मविशेषोऽर्थवान् । यानि च यजु-
षुर्वैश्वार्येण ते निगडाः । कुतः । निशब्दः प्रकर्षस्य वक्ता । यथा
प्रकर्षेण रक्तं नितरा रक्तमित्युच्यते । गदतिर्गदनार्थः पाठवचनः । एष
एवं हि प्रकर्षो गदुच्चैस्त्वावच्छिद्यत्वम् ।

ननु वाचनिको गुणो यजुषामुपांशुत्वम् । नेति द्रूमः । गुणो नाम स
भवति, यः स्वकार्यं कुर्वतामुपकारे वर्तते । न च परसंबोधनार्थानां
यजुषामुपांशुत्वं साहाय्ये वर्तते । तद्धि स्वकर्माक्रियाविधातं करोति ।
तेन पुरुषान्तरसंबोधनार्थमुच्चैस्त्व गुणः । इतरार्थं तु वचनं भविष्यति ।
इतराणि यानि यजुषि न परसंबोधनार्थानि, तेषामुपांशुत्वं निवेक्ष्यते ॥ ४२ ॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥

अथ यदुक्तं व्यपदेश इति स चकत्वेऽपि गुणतो भवति । यथा,
इतो ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्, इतः परित्राजका इति । एवमुच्चैस्त्वेन
गुणेन तान्येव यजुषि व्यपदिश्यन्ते निगडा इति ॥ ४३ ॥

‘अहे बुद्धिय मन्त्र मे गोपाय’ इति त्रिष्वेव मन्त्रत्वम्योपसंहारात् । वेदे च मन्त्रसा-
मानाधिकरण्येन निगदादृष्टप्रयोगाद्यनुष्ठापरित्यागेनैव च धर्मविशेषव्यपदेशमेदसिद्धेः परि-
शेषसिद्धयजुर्लक्षणयोगाच्च यजुष्येव निगदाः ॥ ४० ॥

न्यायप्राप्ताच्चैर्धर्मोनुवाटन्वक्ष्यमाना विज्ञानाविति व्याख्यातम् । यं त्वेतेऽर्थं वदन्ति
तमुपांशुत्वेन शक्यमुपैच्छुभिति वचनादित्युच्यते ॥ ४१ ॥

अस्ति च ‘ अर्शादर्शान्तिहर ’ इत्यादिवचनेनार्थाऽन्यथाऽनुष्ठानानुपपत्तेरिति धर्म-
विशेषप्राप्तिः । तथा च निगदशब्दावयवयुत्पत्तिसिद्धिः । वाचनिकमपि चोपांशुत्व-
मनुपपत्तारत्तेनानङ्गत्वात्निगदव्यतिगित्यजुर्विषय विज्ञायते ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणपरिद्वानकवद्गुणेन व्यपदेशमेद ॥ ४३ ॥

where the determination factor of the sentence is not available.
* अथ प्रश्नप्रपठितेषु यजुःषु कथमवगम्येत, इत्येकं यजुरिति ।
(Under one or more) (Chambers)

मन्त्राधिकारे तदसन्नद्धोऽर्थोऽभिधीयते । माप्यकृतश्च प्रश्नप्रपठितेषु यजुःष्वित्युप-
न्यास प्रमाणवानपि विना कारणेनातिक्रान्त । किं च—

यजुर्भेदं च मुक्त्वात्तद्वाक्यैकत्वस्य लक्षणम् ।
मन्त्रब्राह्मणलोरेषु वक्तव्यं क्षीपयुज्यते ॥

अत्र सामथोस्तावत्परिमाण प्रयोगसमर्थं प्रतिद्धमिति न कश्चिद्वाक्यलक्षणादेकवाक्य
तालक्षणाद्वोपकारो भवति ।

तथा ब्राह्मणेऽग्निहोत्रादिवक्तव्यं साध्यसाधनेतिकर्तव्यतावत्या भावनाया नियुक्तेषु
पुरपेक्षेकानेकवाक्यज्ञानं क्षीपयुज्यते । नन्वयमुपयोग एकवाक्यतालक्षणाज्ञो वाक्यभेद
परिहरिष्यति । नायमुपयोग । कुत —

वाक्यभेदो ह्यसामर्थ्यं शब्दावृत्त्यादि दोषत ।
एकनानात्वविज्ञाननिरपेक्षोऽवधार्यते ॥

पदतदेकदेशतत्प्रमूहावृत्तिप्रसङ्गात्मकमन्त्राग्निभागलक्षणो वा वाक्यैकत्वानानात्वज्ञान
निरपेक्षैरेव दोषत्वेनावधार्यते । विभागलक्षणे गम्यमानसकन्धपरित्यागोऽनेकादृष्टकल्पना
च दोष । इतरत्राऽऽवृत्तेरेवेदत्वाद्रामाण्यमिति नैकवाक्यलक्षणेनार्थ । पौरुषेयवाक्ये
तु लक्षणनिरपेक्षस्य श्लोकस्य व्यवहारसिद्धेरत्यन्तानौपधिकत्वम् ।

यदि चार्थैकत्वेन वाक्यैकत्वमवधार्यते वाक्यस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात्तत्स्वरूपैकत्वज्ञानो-
त्तरकाठभाविना किं वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्तृणा च परप्रत्यायनार्थो वाक्यप्रयोग इति
नाऽऽत्मार्यं लक्षणज्ञानापेक्ष । श्रोतृणा पुनरत्यन्तानवगतेऽर्थे प्रवर्तमानं पुरपचानुपपत्ति
न वेदवाक्याद्विद्यते । अवगतार्थं त्वनुवादत्वाटनादत्यमेवेति नैकानेकज्ञानमपेक्ष्यते ।

विमर्शं च वैदिकानां लक्षणं नोक्तम् । यदि स्वर्थापत्त्योक्तमेवेति । नञ् । श्रुत्या
तदलक्षणमभिधायार्थापत्त्या लौकिकवाक्यसिद्धिराश्रयितया । न चार्थापत्तिः सम्भवति ।
न ह्येतलौकिकवाक्यलक्षणज्ञानमीदृशेन वैदिकवाक्यलक्षणज्ञानेन विना नोपपद्यते ।

न चैतन्प्रापि वाक्यलक्षणना सिद्धा, वाक्यैकत्ववशेनार्थैकत्वलक्षणार्थापत्त्युपन्यासात् ।
अपि च कदाचिद्वैदिकवाक्यानामप्येतदलक्षणम् । अत्यन्तविप्रकृष्टं वा किञ्चिद्वैदिक्या-
शङ्कितत्वात् नियोगतोऽर्थापत्तिः । न च परिसंख्या, सामान्यविशेषभेदाऽप्युपादानात् ।

यदि हि सामान्येनेदं लक्षणं क्वचिन्पिधाय पुन केषुल्लोपेयसकद्धमुच्येत तत
परिसंख्यावशेन वैदिकानामिदं तावन्न भवतीत्येतावन्मात्रं गम्येत । न तु लक्षणविशेषोऽने
कोपपद्यतात् । एवमपि हि विपर्ययरूपेण सम्भवति, अर्थानेकत्वादेक वाक्यं निरावाह्यं
चेद्विभागे स्यादिति ।

अथ वाऽयैकत्वानानावाक्यत्वमिति । तस्मादऽस्वनेयम् । किं च--

कथं चार्थानपेक्षत्वे वाक्यैकत्वं प्रसिध्यति ।

न हि वर्णस्वरूपेण ज्ञातेनैतन्निरूप्यते ॥

वाक्यैकत्वाच्चार्थैकत्वेऽवधारणमात्रेणऽवश्यमर्थनिरपेक्ष वाक्यैकत्वमवगन्तव्यम् । न च तस्यावधित्वेन किञ्चित्पदस्यामो वर्णशतं वर्णसहस्रं वा । तथा हि--

अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवर्तिषु ।

न कदाचिन्मतिर्दृष्टा वाक्येयत्त्वावधारणे ॥

तस्मात्पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु दृश्यते ।

विस्पष्टमैक्यमर्थस्य तावतामेव वाक्यता ॥

लोकमन्त्रब्राह्मणेष्वायमिचार्यैतदेव वाक्यलक्षणमिति स्थितम् । यत्तु न प्राग्वाक्यादर्थ-
सदेकत्वावधारणमस्तीति । अत्र ब्रूम --

पदार्थं पदविज्ञातेनैव कार्यं प्रतिपाद्यते ।

लोकसिद्धैर्न तस्मान्ति वाक्यैकत्वनिमित्ता ॥

यदि हि वाक्य पदवद्वाचकं भवेत्ततस्तदेकत्वानेकत्वानुवर्तिना वाक्यार्थभ्याम्युप-
गम्येत कदाचित् ।

यदा तु पृथग्भूतैरेव पदैरितरेतरनिरपेक्षे म्येषु पदार्थेषुकेषु तत्सप्तर्गादेव पदव्या-
पारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो भवति, तद्वदो न च तावन्ति पदान्येक वाक्यमित्यवधा-
र्यते, न तदा वाक्यनदेकत्वयोर्व्यापारं पश्याम । तस्मादविरोधः ।

यावन्नैव च वाक्यार्थं स्वकारकविशेषिता ।

तस्याश्च ज्ञायते नित्यं भेदः शब्दान्तरादिभिः ॥

यस्मिन्पदसमूहे शब्दान्तरादिभिर्न भावनान्तरं प्रतिपद्यते तस्यैकवाक्यत्वं भावना-
न्तरापेक्षया तु नानात्वम् । तच्चैतदुपपद्यन्त्यत एव ज्ञायत इत्यनिमित्तं वाक्यैकत्व-
मर्थैकत्वस्य । तस्माद्यथाभाष्यमेव व्याख्यातव्यम् ।

भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्वेदस्तावद्दृश्यन्तु सामात्मजोऽभिहितः । तदवान्तरभेदा-
कादृशायाभूत्सामानामध्येतृसिद्धे भेदे लक्षणं न क्रियते । यन्मुपा तु प्रसिद्धपठितत्वाच्च
लक्षणाद्विना भेदज्ञानमित्यारभ्यते ।

ननु भिन्नप्रतीकविनियोगात्तद्वेदः सेत्स्यतीति । न तावत्सर्वेषामेव ब्राह्मणे विनि-
योगोऽस्ति । न च 'उत्तमदि पूर्वान्नलक्षणम्' इत्येतद्वेदवचनम् । न्यायेन तु सूत्रका-
रैरेवाऽऽत्मीयब्राह्मणविनियोगेष्वेतदुक्तमिति न्यायस्य लक्षणमुच्यते ।

¹ (among the things denoted by several words) or correlation (of the things denoted by the several words)

यावता पदसमूहेनेज्यते तावान् पदसमूह एवं यजुः । कियत

चेज्यते । ^(The fact is as follows) यावता त्रियाया उपकारः प्रशश्यते तावद्वक्तव्यत्वाद्

वाक्यमिन्पुन्यते तेनाभिधीयते—² अर्थकत्वादेकं वाक्यमिति । एतस्मा

चेत्प्रकरणेन वाक्यता भवति तस्मादेकार्थः पदसमूहो वाक्यम् । यदि

च विभज्यमानं साकाङ्क्षं पदं भवति । किमुदाहरणं देवस्य त्वा

सवितुः प्रसव इति । ^{(The words here express a single idea & are actually connected that if any word is taken out, -}

² ननु पदं पदमत्रैकार्थम् । सत्यं, न तु तद्विभागे साकाङ्क्षम् । ³ नि

तर्ह्यर्थकत्वमुपपद्यते बहुत्वात्पदार्थानाम् । पदसमुदायस्य च पृथ

गर्थो नास्तीत्युक्तम् । ⁴ भेदः संसर्गो वा वाक्यार्थ इति यद्युच्यते ।

³ But in any case the main text quoted cannot be said to express a single idea & apart from what is addressed to it... at words...
⁴ (come)

प्रया... ।।मनेन यजेतेति हि

कारिप्रकाशनेन तैरिष्टं भवतीति कल्प्यते । तेनोच्यते—

यावता पदसमूहेन म्मार्यते यागसाधनम् ।

तावद्यजुश्च वाक्यं च वक्तव्यत्वान्निरूप्यते ॥

वचनार्हं हि वाक्यं कार्यं समर्थं च तदर्थं भवति न न्यूनमधिकं वा, तावतैव चेज्यते । तत्तु कीदृशमित्येकार्थं साकाङ्क्षावयव चेति लक्षणम् । ईदृशं चेदेन यजु र्यत्ततोऽधिकं तद्वाक्यान्तरं यजुरन्तरं चेत्युक्तं भवति ।

एवं सर्वत्र पुरस्तात्परस्ताद्वैकार्थकत्वसमर्थपदपरिग्रहणात्समर्थपदविमोक्षेन च भिन्नानि यजुषि कल्प्यन्ते । तेनैव वाक्यलक्षणोक्तौ चार्थाद्यजुर्भेदवाक्यभेदलक्षणयो सिद्धिरिति, एतस्माच्चेत्कारणादित्याह । किमुदाहरणमिति । अभिधेयवाचिनमर्थशब्द गृहीत्वा लक्षणद्वयसमावेशासमावयना पृच्छति । तथा हि—

एकार्थत्वं पदस्य स्यात्साकाङ्क्षावयव न तत् ।

साकाङ्क्षावयव सप्रत्ययैकोऽर्थो न विद्यते ॥

पदस्य ह्यकृतिर्नामोऽर्थो भवेन्न तु तदवयवानां वर्णानां प्रकृतिप्रत्यययोर्वा विभागे साकाङ्क्षत्वम्, अत्र प्रत्यायनशक्त्यभावात्, समूहावयवान्त्वु पदानि विभागे परस्परमाहा हन्ति, न त्वेषामेकार्थत्व, प्रतिपदमर्थभेदात्, समूहस्य च पृथगर्थान्तराप्रसिद्धे । अतो लक्ष्याभावादलक्षणमेतदिति ।

प्रयोजनवाच्यभिप्रायेण देवस्य त्वेत्युदाहृतम् । नन्विति परं स्वामिप्रायं प्रकटयति । यदा पदार्थं यतिरिचं कश्चिदेको निर्भागो वाक्यार्थो नास्ति तदा तत्तत्पदार्थ-

तथाऽप्येकार्थता न स्यात् । बहुपदे भेदानां संसर्गाणां च बहुत्वात् ।

अत्र एकप्रयोजनत्वादुपपन्नम् । यथा तावद्देवस्य त्वेति निर्वापप्रकाश-
नम् । तस्य विधिष्टस्य वाचक एतावान्पदसमूहस्तद्वाक्यम् ।

धर्मावेव सामीप्यवशात्तेषां गम्यमानौ भेदसंसर्गौ स्याताम् । अत आह—तथाऽप्येकार्थता
न स्यात् । कथम्—

भेदो नाम पदार्थानां व्यवच्छेदः परस्परम् ।

स च प्रतिपदार्थत्वात्कैकत्वं प्रतिपद्यते ॥

व्यक्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यर्त्तानां गवादिपदेनैवोपात्तत्वाद्विषयशब्दैः शुक्लादिभिः कृष्णा-
दित्यवच्छेदमात्रं वक्तव्यम् । तत्संसर्गः पदार्थान्तर्गतत्वाच्च वाक्यार्थो भवतीति तदुपस-
र्जनस्तेषां भेदो गृह्यते ।

स च यथा शुक्लशब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वादभवति, एवं शुक्ल-
शब्दस्यापि गोशब्देनाधादिभ्यो निर्वर्तितस्य भवति, व्यवच्छेद्यनानात्वाच्च नास्त्येकत्वे
प्रमाणम् । भेदसामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्गः । यदा तु भेदवन्तः पदार्था
एव वाक्यार्थस्तदा सिद्धमेव नानात्वम् । तथा—

संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योन्येनानुरञ्जनम् ।

एकैकत्र तदप्यस्तीत्येकत्वं न प्रतीयते ॥

आकृतिपदार्थपक्षे शुक्लत्वगोत्वयोः स्वरूपेणाभिहितयोः संनिधानादितरेतरानुरञ्ज-
नमर्थसिद्धभेदं वाक्यार्थः । स च गोत्वे शुक्लत्वसंसर्गः शुक्लत्वे वा गोत्वसंसर्गः साम-
स्त्येनैकैकत्ववक्तव्युपसंहारादुपलभ्यत इति नाना ।

यद्यपि च कथंचिद्विपदे स एवोभयत्रापि संसर्ग इत्येकत्वं गम्येत, तथाऽपि बहु-
पदे येन येन प्रदेशेन पदद्वयं संसृज्यते तेन तेन संसर्गरूपेणोपलब्धेरेकत्वम् ।
किं च—

स्वप्राधान्यात्पदार्थानां धर्मावेतावुभावपि ।

धर्मिभेदेन भिद्येते न होकत्वमुपाश्रितम् ॥

यावद्धि प्रयोजनैकत्वं नाऽऽश्रीयते तावत्स्वतन्त्राः पदार्था नैकतामापादयितुं शक्यन्त
इति पृथगेव भेदसंसर्गावनुभवन्ति । तस्मादपि नाना । यद्यपि चास्माकमाकृतिपदार्थक-
त्वात्तत्र भेदो वाक्यार्थत्वेनाभिप्रेतस्तथाऽपि पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेणोपन्यस्तः ।
सिद्धान्ताभिप्रायविवरणं प्रयोजनवानित्वादर्शशब्दस्योपपन्नम् ।

एवं सत्येक एव कश्चित्पदार्थः प्रधानभूतस्तद्विशेषणत्वेनेतरोपादानमिति सर्वेषां च

(The original text is in Sanskrit and is written in a very small font. It is a marginal note or a correction. The text is: 'नन्वत्र देवस्य त्वा सवितु प्रसवे निर्वपामीत्येक वाक्यम्, आधि नोवाहुभ्या निर्वपामीत्यपरम् । एवं बहूनि वाक्यानि । यदि निर्वपामीत्यनुपङ्गस्ततो बहूनि वाक्यानि । न त्वेवमनुपङ्गो भवति ।

यदि गुणभूतो निर्वपामीति, तदा प्रतिप्रधानं भिद्येत । न च निर्वापो देवस्य त्वेत्येवमादीनामर्थेनोच्यते । साधनप्राधान्यं ह्यदृष्टार्थता वचनस्य स्यात् । निर्वापे पुनः प्रधाने दृष्ट कार्यं निर्वापप्रकाशनम् । तत्सर्वविशेषणैर्विशिष्टमुच्यते । तस्मादविरोधः । यथा च पटं पदेन विशेष्यते तथोक्तं तद्भूतानामिति । तस्मादेक वाक्यम् ॥

अथ किमर्थमुभयं सूत्रितं, अर्थैकत्वादिति च विभागे साकाङ्क्षमिति च । उच्यते । भवति किञ्चिदेकार्थं, न तु विभागे साकाङ्क्षम् । यथा भगो वा विभजतु, अर्थमा वा विभजतु इत्येकार्थाः सर्वे विभागमभिदधाति । ननु भगव्यिशिष्टादिभागादर्थमविशिष्टोऽन्यो विभागः । नेत्युच्यते । विभागसामान्येनास्य प्रयोजनं, न विशेषेण । सामान्ये हि दृष्टोऽथो भवति न विशेषे । विभागे तु न साकाङ्क्षम् । तस्मान्निष्क्रमितं वाक्यं विभागे विकल्प्यते । तथा स्योन ते सदनं कृणोमि घृतस्य

तद्वेदात्तससर्गाच्चैको भेदः ससर्गो वेत्यपि शक्यं वदितुम् । तस्मात्कर्मसमवायित्वेन दृष्टार्थत्वादेशेपसवित्रादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनं समस्तस्य पदसमूहस्यैकं प्रयोजनमिति सिद्धमुदाहरणम् । परस्तु निर्वापप्राधान्यमज्ञात्वा पृच्छति—नन्वत्र देवस्येति । सिद्धान्तवाच्याह—यदि निर्वपामीत्यनुपङ्गस्तत एव, स चानुपङ्गस्तद्गुणभावेन भवेत्, न चास्य गुणभावः प्रयोजनवत्त्वात् । सवित्रादीनां चाकर्मसमवायादित्येकार्थत्वम् ।

अथ किमर्थमुभयं सूत्रितमिति । येषां सहतानामेव प्रयोजनत्वं तेषां तदशक्तैर्न्यस्तानामेकान्तेनैव साकाङ्क्षत्वं भवतीत्यवाच्यं तत् । अथ वा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं सहैकप्रयोजनत्वेन विना न भवति प्रत्येककार्येषु निरपेक्षप्रवृत्तिसिद्धे । अतः साकाङ्क्षविभागेनैवेतराक्षेपात्तन्मात्रमेवाभिधातव्यमिति ।

प्रत्युदाहरणे दर्शयति—उच्यते इति । पुरोडाशविभागप्रकाशनमेकं प्रयोजनं निरपेक्षाणां दृष्टम् । निर्वापे दत्तोत्तराऽपि विभागनानात्वपरिचोदनां सहस्य विशेषणानुपादानात्पुनः पुनः प्रयुक्तम्यानुपङ्गदोषाभावाद्गुणगम्यते । तत्रोत्तरं न तावन्निरपेक्षसाधनभेदादपि त्रियानानात्वमिति वक्ष्याम । साधनप्राधान्यं तु प्रत्युक्तमेव । एतत्कृतो

धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ त्रीहीणां मेघ
सुमनस्यैमान इति विभागे साकाङ्क्षम् । द्वे तु प्रयोजने क्रियेते सदन-
करणं पुरोडाशप्रतिष्ठापनं च । तस्माद्भिन्ने वाक्ये, पूर्वं सदनकरणे
विनिपुञ्ज्यते, उत्तरं पुरोडाशप्रतिष्ठापने । तस्मात्सम्बद्धं सूत्रितं, न
सूत्रोपालम्भो भवति ॥ ४६ ॥

[१५] समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥ सि० ॥

इये त्वा, ऊर्जे त्वा इति । तथा आयुर्धनेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्प-
ताम् इति । अत्र संदेहः । किमेवमादिषु भिन्नं वाक्यमुक्तैकमिति ।
एकमिति द्रुमः । इये त्वा इत्येवमुक्ते, न किञ्चिददृष्टं प्रयोजनं, तथा ऊर्जे
त्वा इत्यापि च, वचनसामर्थ्याददृष्टम् । तदुभाभ्यामेकं कल्पयितुं
न्याय्यम् । एवमद्वितीयस्यैष्टानुमानकल्पना भविष्यति ।

विशेषः कर्मानुक्तत्वाद्नादरणीय इति सामान्यप्रकाशनादेकार्थत्वम् । ' तस्मिन्सीद ' इत्यस्य पूर्वोपस्थित्यै सत्यपि प्रयोजनभेदाद्वाक्यान्तरत्वम् । तस्मात्संहतयोरेव लक्षणत्वम् ॥ ४६ ॥

(इति यजुःपरिमाणाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

येषामदृश्यमानकर्मसमवेतार्थत्वेन द्वैकिकविनियोगाभावेन वचनाद्विनियोगस्तेषां प्राम्द-
टार्थमन्त्रावबेरेकमन्त्रत्वं युक्तम् । तथा हि—

बह्व्यस्तेषामदृष्टोऽर्थः स चाल्पः स्यात्प्रमाणवान् ।
कल्पिते च तदेकत्वे साकाङ्क्षाः भ्युर्वियोजिताः ॥

यदा हि बह्वदृष्टकल्पना निष्प्रमाणिकेत्येकमदृष्टं सर्वेभ्यः कल्पितं भवति तदा प्र-
त्येकं तत्सावनशकन्यथावाद्भिज्यमानसाकाङ्क्षत्वमप्यस्तीत्येकवाक्यता । कथं पुनरस्मि-
न्पक्षे प्रतीकभेदेन विनियोगः " इये स्वेति शास्ता छिनत्ति " " ऊर्जे स्वेत्यनुमादि
इत्येवमादिः । कथं च ' छुत्तीर्वाचयति ' इति बहुत्वनिर्देशः । तदुच्यते—

एवोऽपि बहुभिर्मन्त्रः प्रतीकैर्विनियुज्यते ।

पुनः पुनः प्रयोगाच्च कलुषीरित्यभिधीयते ॥

आदिम-आवसानग्रहणेनैकोऽपि मन्त्रस्तत्र तत्र विनिपुञ्ज्यमानोऽपि न पीड्यते ।

१ तै० ब्रा० (३-७-५) । २ तै० सं० (१-१-१) । ३ तै० सं० (१-७-१) ।

४ गावता क्रियाया उपकारः प्रकाशयत इति भाष्यात् । भिन्नप्रतीतिविषयादेरनुपपत्तिविशेष-
राहित्यकार्येण तस्यैवतान्यकक्षणावप्रतीतिः स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां चैकार्थमाद्यनलेऽपि मन्त्रैस्वामा-
माह्वान्यसादृशत्वं । बह्व्यादत्यासत्त्वम्यत्वेदनादिविनाभिप्रात्यौ दृश्यः । एवं वार्तिकस्यादृष्टान्तोऽपि ।
एवं चार्थस्य बोधकार्येस्तादुमानं वक्ष्या वरदाया वाऽऽदृष्टीयतीत्यैव भाष्यं व्याख्यातव्यम् ।

तस्मादेव वाक्यम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः—समेपु वाक्यभेदः स्यात् । समेषु
 परस्परानामादृक्षेपु वाक्य भिद्यते । इपे त्वा इत्यनेनैकोऽर्थः कियते, ऊर्जे
 त्वाइत्यनेनापरः । नन्विदानीमेवोक्तं नात्र दृष्टोऽर्थ इति । यद्यपि प्रत्यक्षा
 दिना प्रमाणेन नोपलभ्यते, श्रुत्या तु गम्यते—इपे त्वेति छिनत्ति, ऊर्जे

यावद्विनियोग हि सन्न आवर्तिष्यते खण्डस्याप्रयोजनत्वात् । कल्पता कल्पतामिति
 च पुन पुन प्रयोगादेरवाक्यत्वेऽपि बहुवचनाविरोध । उच्यते । नैतदेवम् ।

रूपादुत्तरकाले हि विनियोगप्रयोजने ।

तस्मात्प्रागेव तत्फलसंभेदाभेदपरिक्षणम् ॥

तिष्ठतु तावत्प्रयोजनकल्पन विनियोगवाक्य वा । न हि तदुत्तरकाल स्वरूपनिरूपण
 युक्तम् । अज्ञातरूपस्य विनियोगाशक्तेरविनियुक्तस्य च प्रयोजनकल्पनानुपपत्ते । तत्
 त्रिरपेक्ष तु रूप पाठादेवावगार्यते । तत्कालावधृतभेदाभेदानुवर्तित्वं तु प्रयोजनविनि-
 योगयो । प्रमाणवच्चानेकमपि कल्पनीयमित्युक्तम् । रूपोपलब्धिष्वेलाया चेपेत्वादिना
 न परस्परानामादृक्षत्वमेव प्रयोजनत्व चोपलक्ष्यते । ततश्च निष्प्रतिद्वेऽवधारिते भेदे
 पश्चात् किञ्चिदस्त्वापाठने कारण समवति । न च प्रागनुपलब्धं साकाङ्क्षत्व कल्प-
 यितु शक्यम् । तेन च विना यद्यप्येव प्रयोजनत्वं भवेत्तथाऽप्येकाङ्गैककल्पादेकवाक्य-
 त्वाभाव, त्रिमुत यदा रूपभेदाद्विनियोगभेदस्तद्वेदाच्चादृष्टार्थत्वेऽपि प्रयोजनभेद ।
 त्वत्पक्षेऽपि चावश्य यावद्विनियोग तेन तेन भवितव्यम् । इयास्तु विशेष । तव सम-
 न्नामन्त्रान्मम व्यस्नेभ्य । न चैवामदृष्टार्थत्व, ब्राह्मणोपदिष्टदृष्टार्थसाधनत्वात् । तद्व-
 लेन चैषा यावता विना चोदितकरणसामर्थ्यं नास्ति तावदनाज्ञातमपि कल्पनीयं छिन-
 द्धात्वादि । यद्वा यथैव “ रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ” इति वचनादुवाचक-
 म्यापि विनियोगमात्रानुमदानेन स्तोत्राभिमुख्यचिह्नत्व भवति, एवमिपेत्वादीना छेदना-
 दिस्मरणहेतुत्वम् । उभयमपि चेतःप्रमाणवदिति सूत्रकारै कैश्चित्प्रथ चिदाश्रितम् ।
 सर्वथाऽत्रैवम यथमात्रयम् । विज्ञानात्म्यप्रयोगासभवाद्वाचकप्रयोगानुपपत्तेश्चाध्याहार ।
 अथ वा यथास्नातविनियोगानुभारात्तादृशनैव स्मर्तुं सम्काराधाने यतितव्यम् । तत्रानु-
 ष्ठाप्रभिप्रायाधीनोऽन्यतरपरिग्रह इति दृष्टप्रयोजनभेदादपि सिद्धो वाक्यभेद । किं च—

अन्योन्यनिर्गमेषा कार्यान्त्यत्वे नियोगत ।

प्रयेक यागहेतुत्वाद्यनुद्वयमवधारणे ॥

यथा ' आयुर्ज्ञेन रूपताम् ' इत्येवमादीना निगतास्ताभिन्त्युपलब्धेर्नैतत्वा

(caption)
 त्वेत्यनुमाष्टि इति । तथा आयुर्गन्नेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पताम्
 इत्यायुःकल्प्तेरन्या प्राणकल्प्तिः । ननु सामान्यमात्रमिष्टं तन्न विशेषण-
 भेदाद्भेदमर्हतीति । यथा, अग्नये जुष्टं निर्वपामि इति निर्वाप एक-
 स्तस्य विशेषाः सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् इति,
 न तेषां भेदाग्निर्वापस्य भेद इत्यते । एवमिहापि कल्प्तिर्नामैकोऽर्थः,
 नासावायुरादिभिर्विशेषैर्भिन्नो भविष्यतीति । उच्यते । इह कल्प्तीर्वा-
 चयति इति बह्वर्थः कल्प्स्यः श्रूयन्ते । ताश्च वक्तव्याः । तत्रैकामायुः-
 कल्प्तिम्, आयुर्गन्नेन कल्पताम् इत्येष मन्त्रः शक्नोति वदितुम् । प्राणो
 यज्ञेन कल्पताम् इत्ययमपि प्राणकल्प्तिमपराम् । एवं तु सर्वे कल्प्तिवि-
 शेषवचनाः । तच्च दृष्टं प्रयोजनम् । तस्मादनेकार्थत्वात्तत्रापि वाक्यभेद
 इति । ननु सामान्यवचनादेकत्वं यथा विभागे । नैतदेवम् । विभागे

दृष्टार्थं सामान्यमिह न । अपि च कल्प्तीर्वाचयति इति विहितम् । आयु-
 पतिः सत्यव्येकार्थत्वे । न च तदस्ति । आयुःकल्पनादीना मिश्रत्वात् । निर्वापवदभेद
 इति चेत् । कल्प्तीरिति मन्त्रबहुत्वचोदनायाः प्रत्यक्षत्वात् । इह तावदर्था नामकर्मा-
 द्वापवादाविकक्षाया सत्यां मन्त्रोच्चारणमात्रं प्रयोजनम् । तत्र च बह्व्यः कल्प्स्यः श्रूयन्ते ।
 तद्देदश्वार्थभेदमन्तरेण न भवतीत्यक्षरोपसर्जनभूतोऽर्थो नानात्वेनाऽऽश्रीयते । कल्प्ति-
 विशेषवचनं च दृष्टार्थमिति मन्त्रबहुत्वापादनार्थत्वात् । यथा विभाग इति । सकृच्छ्रु-
 तनिर्वापवैकल्यात्कल्प्तीनम् । पुनः पुनरुच्चारितशब्दोऽपि यथा विभागः साधनभेदे
 सत्यपि न भिद्यते, तथा कल्प्तिभेदोऽपि न भविष्यतीति मन्यते । नैतदेवमित्युत्तरम् ।
 इह सामान्यविवक्षानुपयोगात् । अथ वा सिद्धान्तवाद्येन यथा विभागे नैतदेवमिति
 स्वयमेवैकवान्यभूतमुत्तरं ददाति । ननु च विभागवाक्यानामपि भेदोऽस्त्येवेति नोपन्य-
 सनीयम् । एवं तर्हि नैवेदं प्रभेदप्रतिपत्त्यर्थं, किं तर्हि दृष्टान्तेन सहैकत्वापादनपरत्वा-
 त्पर्यायविकल्पापादनायोपन्यस्यति । यथा विभागे तथाऽत्र विकल्पः कस्मात् भवतीति ।
 नैतदेवमिति । समानविषयत्वे हि विकल्पो भवति, न चेह सामान्यविवक्षा येन विभा-
 गवदैकार्थं भवेत् । कल्प्तिविशिष्टायुराद्याशासनपरत्वात् । विभागे हि साधनानामप्रयो-
 जनत्वात्सामान्यभूतक्रियामात्रप्रकाशनपरत्वम् । इह पुनरायुरादीनामाशास्वत्वेन प्राद्या-
 न्यात्तद्विशेषणत्वेन कल्पस्युपादानं न त्वायुरादिविशिष्टा सा प्रकाश्यते, निष्प्रयोजन-
 त्वात् । अथापि क्रियाप्राधान्यं तथाऽपि तद्देदपरत्वात्प्रानार्थत्वम् । भेदपरत्वे च पूर्वोक्त-
 मेव दृष्टार्थत्वमुच्यते । अथ वा 'कल्प्तीर्वाचयति' इति नैव मन्त्रपरः कल्प्तिशब्दः,

१ अपि चेत्त्वादि भाष्यम्, इह कल्प्तीरिति पूर्वभाष्येण पुनरुक्तिव्य भाष्यमात्रं कल्प्तिशब्दस्य पूर्व-
 भिन्नेतमन्त्रपरत्वप्रापेक्षयाऽप्यपरत्वरूपप्रधानं राशिधानार्थत्वेन व्याकरोति-अथवेत्यादिना ।

यज्ञेन कल्पताम् इति चाऽऽयुःकृतृप्त्यभिधानमभिनिवर्त्यते प्रत्यक्ष,
प्राणो यज्ञेन कल्पताम् इति च प्राणकल्पते । तस्माद्वाक्यभेदः ॥ ४७ ॥

(१६) अनुपङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥ सि० ॥

या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्टोत्र वचो अपावर्षी त्वेष वचो
अपावर्षी स्वाहा, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया इति ।
अत्र संदेहः । तनूर्वर्षिष्ठेति किं सर्वेष्वनुपक्तव्यमाहोस्वित्त्वौक्थो वाक्य-

कथं तर्हि, किं बहुत्वाभिधान एव, शब्दानामर्थतन्त्रत्वात् । अतश्च बहुत्वसंख्यया
कर्मभेदाद्विशेषणवृत्तमेवाश्रयणाच्च मन्त्राणां तत्परत्वे चोदितार्थनिवृत्त्या दृष्टार्थत्वात्सिद्धा
भिन्नार्थता । अथ पुनरभिन्नेषु वाचयतीत्युच्यते, शब्दपदार्थको ह्ययं प्रयुज्यते ।
नैष टोपः । उभयत्र प्रयोगात् । यथैव हि शब्दं ब्रुवन्तं प्रयुज्जानो वाचयतीत्युच्यते
तथैव च यं शब्देनार्थं ब्रवीति तस्यापि प्रयोजनो वाचयतीति । तस्मात्कल्पसिद्ध्याश-
ङ्कर्यजमानं वक्तुं प्रवृत्तमध्वर्युर्वाचयतीत्ययमर्थो विज्ञायते, तत्प्रकाशनेन च भिन्ना एव
सन्तो मन्त्रा दृष्टार्था भवन्तीति वाक्यभेदः ॥ ४७ ॥

(इति वाक्यभेदाधिरणम् ॥ १९ ॥)

उद्योतिष्टोमे तिसृणांमप्युपसदामाडावाग्नेयी विहिता “अग्निमनीक” इति । तत्र प्रथ-
माया ऋमे “या ते अग्नेऽयाशया” इति निराकाङ्क्षो मन्त्र आह्वयते । उत्तरयोस्तु,
साकाङ्क्षो “या ते अग्ने रजाशया” “या ते अग्ने हराशया” इति । तत्र स्त्रीलिङ्गयच्छ-
ब्दानिर्देशम्य स्त्रीपदार्थेन केनचिद्धिना परिपूर्णता नास्ति । न चापरिपूर्णेनव्यवहारोऽव-
कल्पते तत्र तदन्ययानुपपत्त्याऽवश्यं परिपूर्णसमर्थो वाक्यशेष कल्पनीयः । कुत ।
न्यूनवाक्यप्रयोगो हि वेदे नैव समाश्रितः ।

कश्चित्क्वापि म्भित शेष सोऽन्वेष्टव्यं प्रयत्नतः ॥

न हि वैदिकवाक्यानां प्रत्यक्षभेदप्रमाणं, तद्वदेव ह्यनुमानादीन्यपि प्रमाणानि । सर्व-
प्रमाणप्रत्यक्षमये च पद्येनाभाव परिच्छिद्यते । तद्विह प्रत्यक्षानुपलब्धे वाक्यशेषे न
तावत्स्येवोपरन्तं यम् । यद्यनुमानादीन्यपि निर्वातिष्यन्ते तत एतावानेवायं मन्त्र इति
कल्पयिष्यामः । अथ तु तै कश्चिदवगम्यते ततस्तत्सहितोऽयं मन्त्र सकल प्राक्-
तस्माद्गून इत्यव्यवस्थायाम् । तद्विहार्योपत्त्या तावत्सामान्यतः कश्चित्मिति शेष इत्यव्य-
वसेयम् । तत्रश्चाभावस्यानवसराद्गूनमिदं वाक्यं न प्रयोगार्हम् । तत्र विशेषाकाङ्क्षायां

१ तै० स० (१—२—११) । २ तिसृणांमिति—पूर्वाह्नपरराह्योरभ्यस्यमाननामेयं छी

म्यवैश्वानराग्नयमेकोपसत् । तथाविधानां द्वितीयतृतीयचतुर्थादृष्ट कृतव्यतया विहितानां तिसृणांमुप
सदाभिः यथ ।

शेषः कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । या ते अग्ने रक्षाशया इत्येतस्य तनु-
 वर्षिष्ठा इति न वाक्यशेषः । नेहायमस्मात् परः प्रयुज्यते । एव प्राप्ते
 प्राप्ते श्रूमः—अनुपङ्गे वाक्यसमाप्तिः स्यात्तनूर्वर्षिष्ठेति । यथैव ह्ययं

लौकिकः कल्पनीय उत वैदिक एव पूर्वमन्त्ररूपस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिरनुपक्तव्य इति संशये
 लौकिक इत्याह । तथा हि—

नान्यत्रोत्सहते गन्तुं वैदिकं सन्नियन्धनम् ।

यद्येष्टविनियोगं तु सर्वार्थं वस्तु लौकिकम् ॥

यथैवाऽऽह्वनीयादयो वैदिकाम्तालिर्दिष्टकार्यव्यतिरेकेण न प्रवर्तन्ते तथैव वैदिकः
 शेषो यत्र वाक्ये समान्नायेन विनियुक्तः स तन्नियद्धत्वात्तान्यत्र प्रयोगं क्षमते लौकिकः
 पुनरनिबद्धत्वात्सर्वार्थः सर्वाकाङ्क्षापूर्णायापि नियुज्यमानो न विरुध्यते । तस्मात्लौ-
 किकः । तत्र यदि वैदिकमपि रचितत्वाच्छ्रुतरप्रयोगं रचयितव्यादवैदिकालौकिकात्मना
 मन्वानः प्रयुक्ते न केन चिद्धार्यते । वैदिकत्वञ्चिद्विस्तु तत्र न कर्तव्या । तथा हि—

तानेव वैदिकान्वर्णान् भारतादिनिवेशितान् ।

स्वाध्यायनियमं हित्वा लोकानुभवा प्रयुज्यते ॥

यदि त्वानन्तर्यामिशेषाद्रक्षाशयेत्यनेनापि संबन्धोऽभ्युपगम्येत ततो यथानिवेशं प्रयो-
 गात्पुरस्तादेवास्य प्रयोगः प्राप्नोति । तस्मादपि न वैदिकः शेष इति प्राप्ते । उच्यते—

विमुक्तव्यापृतौ वेदे लौकिकावसरस्थितिः ।

तद्व्यापारविमोक्षश्च सकलान्वेषणक्षये ॥

वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिक एव शेषः पूर्णक्षमो न लौकिकः । चोदनालक्षणधर्मनि-
 यमात् । यदा तु वेदः सर्वारमनाऽन्विष्यमाणोऽपि त्यक्तव्यापारो दृश्यते तदा लौकिक-
 मप्यनुमानाति । सा वाऽन्वेषणा यथासंनिकर्षं प्रवर्तते । तत्र ।

अदृष्टः प्रकृतार्थः प्रत्ययेऽन्विष्यते पुनः ।

षदे स्वस्मिन्नलक्ष्यमनु प्रार्थनीयः पदान्तरे ॥

स्वस्मिन्वाक्येऽपि न स्याद्येन्मृगयो वाक्यान्तरे ततः ।

वाक्यान्तरेऽपि न स्याद्येन्मृगयः प्रकरणान्तरे ॥

एकस्मिन्नर्थे साकाङ्क्षेऽभिहिते प्रकृत्या प्रत्ययेन वा तत्संबन्धसमर्थमर्थान्तरं चा-
 वा तत्रैव दृश्यते ततो रमणीयम् । अथ न दृश्यते ततः प्रमादालक्ष्ये परित्यज्य प्रकृतौ
 प्रत्यये चान्वेष्यः । तयोरेपि चेन्न दृश्यते ततः पुरस्तात्परस्ताद्वाऽनन्तरोच्चरिते पदान्तरे-
 न वेदमन्तरे लभ्येतैकान्तरत्थन्तरादिन्यवहिते । यदि तु म्वयाक्ये न लभ्येत ततस्तेनैव
 क्रमेण प्रकृते वाक्यान्तरे । वाक्यान्तरेऽपि त्वलभ्यमानो यथोपस्थान्यमानानुसारेण

या ते अग्नेऽयाशया इत्येतस्यानन्तरमेव, या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने हराशया इत्येतयोरपि । हराशयत्येतस्य व्यवहित इति चेत् । तन्न । समुदायस्याव्यवधानात् । अव्यवहितो रजाशयेति समुदायः । समुदायेन च प्राक्यशेषस्य संबन्धाभावात् । समुदायिभ्या सवन्धः । समुदायिसंबन्धे च न गम्यते विशेषः । तस्मात्सर्वत्रानुपङ्गः ।

अपि च साकाङ्क्षस्य संनिधौ परस्तात्पुरस्ताद्वा परिपूरणसमर्थः

प्रकरणान्तरे । यदा तु तत्रापि न लभ्यते तदा लोके । लोकेऽपि चेन्नोपलभ्येत ततो नास्तीत्येवमवधार्याऽऽकाङ्क्षानुद्धिं भ्रान्तित्वेन परिकल्प्य निराकाङ्क्षीकर्तव्यम् । सर्वत्र च ।

सनिष्कृतो न लब्धश्चेद्विप्रकृतोऽपि वैदिक ।

स एवावैदिकस्तु स्यात्प्राप्त सनिहितो यदा ॥

तदिह रजाशयाहराशयावाक्ययो शेष स्वपदस्ववाक्ययोरलभ्यमानत्वाद्वाक्यान्तरे नूनमित्युपसद्धियते । स च यादृगाकाङ्क्षितस्तादृगेवैतान्तरं पुरस्तादुपलभ्यतेऽन्यस्य व्यवहित । यद्यपि चासौ प्रथममन्त्रे कृतार्थत्वात् तावाकाङ्क्षति तौ तु तेन विनाऽनुपपद्यमानावात्मसमीपेऽन्यस्यानाम्नानादेव पुरुष प्रयुजाते । सर्वसमीपे सकृत्पठितुमशक्यप्रमाणात्तरलभ्यत्वाच्च पुन पुनश्चावितोऽयमावयोरप्यर्थेनाऽऽम्नात् शेषो नैकस्यैव सनिधिविशेषानिमित्तभ्रान्त्या कल्पयितव्य इति । यद्यपि च पुरस्तादास्त्रायते, तथाऽपि यत्प्रदेशवर्तित्वेन ताम्या काङ्क्षितमन्त्रैव विनियुज्यते । कुत ।

प्रतीतिमात्रलाभार्थं तत्प्रदेशे स पठ्यते ।

योग्यत्वात्सनिवेशस्तु पूर्वमन्त्रवदिष्यते ॥

स हि सकृदाम्नायमान सर्वेषामीप्सिते प्रदेशे न शक्य आम्नातुमित्येकस्य यथा क्रममाम्नात् इतरयोश्च यावता बुद्धिविषयतामापद्यते, ततश्च गृहीतं सन् स्वयमपि प्रदेशान्तरे स्यात्प्रसमर्थस्ताभ्यामपि चान्यवृत्तित्वेनानाकाङ्क्षितं पूर्वत्र च परस्ताद्भावितया दृष्टसामर्थ्यं परस्तादेव निवेश्यते । भाष्यकारेण तु प्रथमद्वितीययोर्मध्ये पाठादगृह्यमाणविशेष शेष उभयोरप्यानन्तर्येणैव सवन्धीत्युक्त्वा तृतीयस्य व्यवधानादसंबन्धमाशङ्कयार्थित्वाविशेषादुभयो समुदायापादनेनाव्यवधाने साधिते समुदायशेषत्वमेव तर्हि प्राप्नोतीत्याशङ्क्य तस्याभयोगार्हत्वात्प्रयोगार्हसमुदायिसंबन्ध, तत्रापि तयो प्राधान्यादन्यथा च निराकाङ्क्षानुपपत्तेः प्रत्येकं सकृत्शेषसंबन्धासिद्धिरित्यभिधाय पुनर्यावृत्त्यान्तरमारब्धम्— अपि च साकाङ्क्षस्य संनिधाविति । तत्र वैदिक-

complete the compound while formed by the 2 parts & not each of them
only two parts.

ध्रुवमाणो वाक्यशेषो भवति । किर्यास्तु कालः सनिधिरिति । उच्यते ।
यावति शक्योत्पुभावप्यपेक्षितम् । कश्चासौ । आनन्तर्यं संबन्धिपदव्य-
वायो वा तावति हि शक्योत्पुभावप्यपेक्षितम् । संबन्धिपदव्यवाये हि

(संबन्धिपदव्यवायेन शक्योत्पुभावप्यपेक्षितम्) ।
व्याख्यानविकल्प एवेत्याश्रितम् । अपरे तु वदन्ति पूर्वत्रापरितोपादुत्तरे कृतम् । वि
कारणम् ।

न तावत्समुदायत्वं केनचिद्विधितं तयोः ।

पुनः प्रत्येकनिर्माणे न च हेतुः प्रतीयते ॥

समुदायत्वं हेतुकार्यत्वेनैकशब्दोपादानेन वा भवेत्, न चात्रैकमप्यस्ति । नन्विद-
मेककार्यत्वमेकवाक्यशेषग्रहणं नाम । गहो नु खलु मन्त्राणां कार्ये विज्ञातम् । अपेक्षा
हि तत्रोपयोः स्यात् । कथं तत्कार्यमित्युच्यते । शेषश्चासौ तयोर्न तद्वशेन समुदायत्वा-
पत्तिर्युक्ता । पश्चादपि वा समुदायिभ्यामेव तस्य संगतिरिष्टेत्यादित एव समुदायत्वं न
लभ्यते । यदि च समुदायत्वमापन्नौ ततः पुनः प्रत्येकं संबन्ध इति रानैकपुत्रक्रीडाऽऽ-
पद्यते । पुरस्तादेव च प्रयोगः प्राप्नोति । तथामूतेन समुदायानन्तर्यात् । न वाऽगूह्यमाण-
विशेषत्वं, देशभेदेनिमित्तत्वभेदात् । प्रथमन्य हासौ यथाकाङ्क्षिते देशे स्थितो नोत्त-
रयोः । तस्मादिदमेव व्याख्यानम् ।

आकाङ्क्षा संनिधानं च योग्यता चेति च त्रयम् ।

संबन्धकारणत्वेन बल्लुं नानन्तरश्रुतिः ॥

यो हि बहूनां संबन्धित्वेन सङ्गदाग्नायते तस्यावश्यंभाव्येकेनाऽऽनन्तर्यमिति न तदेव
तदा संबन्धकारणत्वेनाऽऽश्रीयते । तत्राप्यस्मादेव कारणत्रयात्संबन्धसिद्धेः । संनिधि-
विशेषात्तु तदाश्रयप्रतिपत्त्या भवति भ्रान्तिः । सा तु साकाङ्क्षयोग्यसंनिहितसंबन्ध-
न्तरदर्शनाश्रितवर्तते । यथा घाल्वर्यादिषु विधिक्षुद्धिर्गुणाद्युपादानसामर्थ्यात् । एवं हि तत्र
ज्ञायते । सर्वाधोऽयमाग्नायमानः सर्वसाधारणानन्तर्यांसंभवाद्वाक्यैकत्वाच्च कस्यचिद-
कस्य समीपे पठ्यते । तस्माद्व्यवहारमानन्तर्यमिति । संनिधिरिति—मुद्धौ विपरिवृत्तिः ।
सा चाऽऽनन्तर्यं संबन्धपदव्यवाये च भवति । संबन्धपदव्यवाधिरप्यामन्तर्यप्रकार एव ।
कथम् ।

अनन्तरेण संबन्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरः ।

ततः पुनस्तदारूढः परानन्तर्यमदनुते ॥

‘ या ते अग्ने रनाशया ’ इत्यनेनापेक्षितः शेषः परस्तादलभ्यमानः पुरस्तात्परावृ-

१ मन्त्राणां ऋचद्वयप्रकाशनमेतदर्थं नन्वेतद्योगग्रहणमित्यर्थः । २ एतदुक्त्यालंभित शिष्यत्वेन
पितृभ्रान्तनिवारणप्रदानपुत्रत्वेन भ्रान्दैरप्यनिवारणदत्तान्ताभ्याम् । यथा सधेयमपीति एतान्त भाषा-
शब्दः ।

(परवत्सवत्सव)

संबन्धादेव पूर्वसंस्कारो नापैति । यत्राप्यपरेण साकाङ्क्षेण व्यवाय-
स्तत्राप्यस्ति संबन्धः । द्वयोरपि हि कार्यं वक्तव्यमिति परः पूर्वमपेक्षते,
अनपेक्षमाणेऽन्यतरः प्रमादपाठः स्यात् । शक्यते चासावपेक्षितुम् ।
तस्माद्यथैवायमेकस्य संनिधावेवमपरस्य । द्वयोरप्यसंबन्धैः पदैरव्यव-
हितत्वाद्द्वयोरप्याकाङ्क्षावत्त्वात् । एतावच्च वाक्यशेषसंबन्धे कारणं
नाऽऽनन्तर्यम् । अव्यवधाने विच्छेदेऽपि भवति संबन्धः । तस्मादनु-
पङ्गः ।

अथेह कथं भवितव्यं, यत्र निराकाङ्क्षाणा संनिधौ परिपूरण-
समर्थः श्रूयते । यथा, चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु,

स्याऽऽलोच्यमानो लभ्यते तनूर्ध्वपिच्छेति । एता च तत्राऽऽरूढस्तदा हराशयेत्यम्यान-
न्तरीमूत पुनरेवमेव तृतीयेनापि सह तबध्यते । तत परं त्वन्यम्यानाम्नानात्तावत्येषो-
पक्षीयते । सर्वत्रैवमपेक्षा पुरस्तात्परस्ताच्च प्रमृतेकत्राऽऽरूढेतरेषामनन्तरीभवन्ती तावद-
पेक्ष्यमाणा निगूह्णाति यावत्किञ्चिन्न योग्यमस्त्ययोग्य चोपलब्धम् । तत सर्वमालो-
चितमुपसहस्य निवर्तते । यद्यपि च ऋणेणोच्चारणारसनिकर्षविप्रकर्षी प्रतिषेधे तथाऽपि
नित्यत्वाद्धेदम्यानन्तरे दूरस्थे च युगपदपेक्षा सबन्धश्चेति पश्चादवगमान्न प्रामाण्ये कश्चि-
द्धिशेष । एव वाक्ये पदाना प्रकरणे च वाक्याना सबन्धो यावत्साकाङ्क्षेण तत्स-
बन्धाह्णेण परम्याप्यनन्तरीकर्तु समर्थेन व्यवधानम् । अव्यवधाने विच्छेदेऽपीति ।
विरोधिना पदेनाव्यवधाने विप्रकृष्टत्वे भवति सबन्ध इत्यर्थ । तस्मादनुपङ्गः समाप्ति ।
अनुपङ्ग्यत इत्यनुपङ्ग । स एव समाप्यते तनेति समाप्ति ।

यत्र तावच्छेषिण साकाङ्क्षास्तत्रैवमथ यत्र निराकाङ्क्ष सर्वेषु शेषिष्वेक शेष

१ यत्रापित्वादि सन्निधावेवमपरस्य इत्यन्तभाष्यस्याय पदशोऽर्थे । यत्रापि—हराशये
स्मिन्, अपरेण—रमाशयेत्यनेन शेषाकाङ्क्षेण व्यवायस्तत्रापि शेषान्वयोऽस्ति । यतो द्वयोरपि
शेषिणोरपेक्षितशेषान्वयकार्यं कार्यं वक्तव्यमित्यतदर्थं पूर्व-शेषिणं, पर—शेषोऽपेक्षते । तत्रोत्तरा-
पक्षायामपि तुल्य कारणमिति यथैवोभयाकाङ्क्षया पूर्वैव शेषिण शेषान्वयस्तथैव तत्रस्यापि ।
शेषान्तरमनपेक्षमाणे तु शेषेऽन्यतर शेषी शेषालाभेन शेषसाकाङ्क्ष प्रमादार्थात् स्यात् । शक्यते
पूर्ववदुत्तरोऽपि शेषी शेषेणापेक्षितुम् । तस्माद्यथैवायं—शयो रमाशयेत्यस्यपश्चादपतितोऽपि योग्य-
त्वादिभिर्बन्धाकाङ्क्षिते देसे अत्रिथी भवति, एवमपरस्य—हराशयेत्यस्यापि ।

द्वयोरप्यसंबन्धैरेति भाष्य पूर्वभाष्यगतार्थमिदं भासमानं, व्यवहितस्याप्यनुपगम्यनुपगमे
संबन्धे तरसभवाद्भाष्याहार इतित्यादित्यासाङ्क्षानिराकार्यत्वेनासंबन्धपदानव्यवाय एवाऽऽकाङ्क्षावत्
एव चानुपङ्गो भवति नान्यथैव परिभाष्यार्थं दृश्यम् ।

स च पुनातुशब्दोऽच्छिद्रेणेत्यनेन विशिष्टः । तेन पुनातुशब्देन सानु
पङ्गेण नियोगतः सर्वे निराकाङ्क्षीकर्तव्याः । तस्मात् सर्वेषु तुल्यप्र-
योगा इति वाक्यपरिसमाप्तिरनुपपद्यते ॥ ४८ ॥

अथ चोदित नातिप्रसज्यते, यथा चात्र चित्पत्यादयो, न सर्वे सर्वत्र भवन्ति ।
उच्यते ।

श्रयणाना व्यवस्था हि मित्राऽपूर्वप्रयुक्तिः ।

कर्त्तरावरोधाच्च चित्पत्यादेरसकर ॥

एन्द्रमायवादिग्रहाम्यासानामदृष्टार्थत्वात्तद्भेदेन श्रयण यवस्था युक्ता । न हि तथा
किञ्चित्कारणमस्ति । करणस्य क्रिया प्रत्युपयुक्तत्वात् । करणप्रकाशनद्वारेण सैव
क्रिया पुन प्रकाश्यते । सा च सर्वत्राविशिष्टत्वात्प्रकाशनमपेक्षते । यथा च वाक्यपत्यु
षादानात्तत्समान यापारश्चित्पतिर्निवर्तेते, नैवमच्छिद्रपवित्रप्रतियोगिकरणान्तरश्रवणमस्ति
येनैतान्निवर्तेत, न च कर्तृप्रयुक्त करणम् । यन्मन्त्रेदाद्व्यवहिते, कारकाणा क्रियासिद्ध
त्वेन परम्परसबन्धमावात् । नन्वेवमपि मन्त्रान्तरगतेनापि पुनातुशब्देनास्य सबन्धः
स्यात् । नैव दोष । दर्शपूर्णमासवर्हिर्धर्मवद्व्यवस्थासिद्धि । इह प्रकृत्य पुनातुशब्दस्य
यत्कार्यं तन्प्रयुक्तमच्छिद्रादिविशेषण मन्त्रत्रयेऽपि तदेकमिति प्रत्यक्षमवगच्छाम । न
मन्त्रान्तरे, कर्मान्तरगतद्रव्यान्तरसम्कारार्थत्वात् । नन्वेव सत्येककार्यत्वान्मन्त्रविकल्प
प्रसज्येत । कुनो वैवभादीना सरुयायुक्ताविधानादन्ते समुच्चय । सर्वेषु विपरिवृत्तिमङ्गा-
सनिपि सभाव्येन न मन्त्रान्तरेष्विति विशेष ॥

तस्मात्पुनातुशब्दोऽय सर्वमन्त्रगतोऽपि सन् ।

अच्छिद्रापह्नव सर्वे पुनस्तद्गानपेक्षते ॥

सर्वाम्यासान्ताभिहितेनाच्छिद्रेणेत्यादिनाऽनन्यगतिकत्वाद्यदा पुनातुशब्दः स्वीकृतः,
तदा पुनात्वाच्छिद्रेणेत्येव कल्पिते सबन्धे य एवानन्तर पुनातुशब्दः स एव पूर्वयो-
पीति करणसबन्धप्रदर्शनवेष्टायामन्वेति । क्रियाः पदार्था सन्तस्तामपेक्षमाणाः सकराणि
कामेऽऽसादयन्तीति सर्वत्रानुपपन्न । एव वाऽनुपपङ्गेण प्रयोक्तव्ये ये तन्त्रेण प्रयुज्यते
तेषा तदात्म्यमात्र पुरस्तात्परस्ताद्वा वाक्यशेषम्यानुपपङ्गत्वाविशेषे सति यत्पुरस्तादनुप-
पङ्गेऽन्वीयत इति कैश्चिदुच्यते तद्विशेषप्रसिद्धिमात्रमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

(इत्यनुपपङ्गाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

१ विभाषमन्त्रवदिष्टापत्याऽऽसाङ्का परिहरति कुतो बलादिना । समुच्चयमाहकप्रमाणान्नावायुष
एव विकल्प इत्याद्य । इदन्तु विभियममान पावयति इति वचनल दृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्राणा
समुच्चयावगतयाद्विधाचारसन्वाच्च श्रान्तादमात्र विहायम् ।

[१७] व्यवायान्नानुषज्जेत ॥ ४९ ॥ सि० ॥

सं ते वायुर्वातेन गच्छतां, सं यज्ञत्रैरङ्गानि, सं यज्ञपतिराग्निषा इति । वायुर्वातेन गच्छताम्, इत्येष सं यज्ञत्रैरङ्गानि इति बहुवचनान्तेन व्यबहितत्वात्, सं यज्ञपतिराग्निषा इत्यत्र नानुषज्जेत । एकेन साक्षात्क्षेणाण्यवेतो गच्छतामिति शेषस्ततो बहुवचनान्तेन सं यज्ञत्रैरङ्गानि इत्येतेन संबन्धमनुपेत्य व्यवेतत्वात् परेण न संबध्यते, गम्यते हि तदा विशेषः, एकेन व्यवेत इति । गम्यमाने विशेषे न तत्र भावो वाच्यशेषस्योपपद्यते । तस्माद्बहुवचनान्तस्य परस्य च तद्व्यवेतस्य लौकिको वाच्यशेषः कर्तव्य इति ॥ ४९ ॥ 2 In the want of connection in special cases

इति भीवरस्वामिकृतौ मीमांसामध्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पादः ।

१ सं ते वायुर्वातेन गच्छतां गच्छतामिति वदन्तस्मात् सं ते वायुर्वातेन गच्छतां गच्छतामिति वदन्तस्मात् सं ते वायुर्वातेन गच्छतां गच्छतामिति वदन्तस्मात्

प्रत्युदाहरणत्वेन संनिवेशमुच्यते ।

भासंबन्धातिरोधाने वैपम्यान्नानुषज्यते ॥

'सं ते वायुर्वातेन गच्छताम्' इत्यस्य साक्षात्तस्यानन्तरत्वात्प्रधारितः शेषो बहुवचनान्तेनापोमेनासंबद्धस्तुल्ययोगित्वात्वावाद्योग्येनापि यज्ञपतिना नानुषज्यते । अतश्च वैदिकशेषासंबन्धादस्ति लौकिकस्यावकाश इत्युभयत्राध्याहारः कर्तव्यः । तत्र तु यद्यपि नोच्चार्यते गच्छतामिति तथाऽप्यवदयमनुसंधातव्यः, अन्यथाऽर्थापरिसमाप्तेः । तस्मान्नानुषज्जेत इति । प्रथोक्तं द्व, अनुपक्ते मन्त्रत्वात्प्रायश्चित्तम् । लौकिकत्वे चामन्त्रत्वमिति ।
भाह्व ५—

भासायमानं ह्यनुषज्यमानमन्तर्गतं मन्त्रनिरूपणायाम् ।

उहादिसाम्ये ननु लौकिकानाममन्त्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः ॥ ४९ ॥

(इति व्यवेताननुपक्ताधिकरणम् ॥ १७ ॥)

इति श्रीमद्भक्तमारिणविवरितमीमांसामाप्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रथमभागस्थपूर्वमीमांसासूत्राणां—वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

सूत्राणि अ.	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या.
अचेतनेऽर्थबन्धनात्	१४८	अर्थवादो वा	१५३
अपातो धर्मजिज्ञासा	१	अर्थविप्रतिषेधात्	१४८
अद्रव्यशब्दत्वात्	३०१	अर्थस्तु विधिशेषत्वात्	१४१
अनपेक्षत्वात्	९०	अर्थाच्च	४४२
अनर्थकं च तद्वचनम्	४३०	अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्	३६८
अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु०	४३७	अर्थेन त्वपकृष्येत	४१६
अनित्यदर्शनाच्च	१०१	अर्थकत्वादेकं वाक्यम्	४४३
अनित्यसंयोगात्	११२	अवाक्यशेषाच्च	२४०
अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम्	१४९	अविज्ञेयात्	१४९
अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तम्	२४३	अविद्यमानवचनात्	१४७
अनुपपन्नो वाक्यपरिसमाप्तिः	४५२	अविभागाद्विवानार्थे०	३५१
अन्ययोर्थपोक्तम्	१३०	अविरुद्धं परम्	१५५
अन्यदर्शनाच्च	३०२	अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः	१५०
अन्यश्चार्थः प्रतीयते	४३०	अस्थानात्	७३
अन्यानर्थक्यात्	११०	आ.	
अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्	२७७	आकालिकेप्सा	१२८
अपि वा कर्तृसामान्यात्	१६३	आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्	३०२
अपि वा कारणग्रहणे०	१९८	आरूपा प्रवचनात्	१०२
अपि वा नामधेयं स्यात्०	३२३	आरूपा हि देशसंयोगात्	२५०
अपि वा प्रयोगसामर्थ्यात्	४३२	आदित्यवद्यौगपद्यम्	८०
अपि वा श्रुतिसंयोगात्	४२७	आनर्थक्यादुक्तरणम्	३५३
अपि वा सर्वधर्मः स्यात्	२४५	आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्०	१०५
अप्राप्ता चानुपपत्तिः०	१२२	इ.	
अमागिप्रतिषेधाच्च	१११	उक्तं तु वाक्यशेषत्वम्	१३५
अभिधानं च कर्मवत्	४३०	उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्	१०१
अभिधानेऽर्थवादः	१५५	उक्तश्चानित्यसंयोगः	१५८
		उक्तं समाम्नायेदुद्गर्थे	३०

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
उत्पत्तौ वाऽवचना	९१	तच्छेषो नोपपद्यते	३९१
ऊह	११८	तत्प्रत्यय चान्यशास्त्रम्	३३२
ए.		तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात्	२७८
एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात्	२८९	तत्सिद्धि	३९४
ऐ.		तथा निर्मन्थे	३४५
एकशब्दे परार्थवत्	३३८	तथा फलाभावात्	११०
औ.		तथा याज्यापुरोरुचौ	४२५
औत्पत्तिरन्तु शब्दम्यार्थेन०	२३	तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभाग	३१९
क		तदर्थशास्त्रात्	१४३
करोतिशब्दात्	७४	तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्	२८९
कर्मधर्मो वा प्रवणवन्	२९१	तद्गुणास्तुविधीयेरन्	३३९
कर्मके तत्र	७२	तद्भूताना क्रियार्थेन	९५
कारण म्यादितिचेत्	३५२	तद्व्यपदेश च	३३५
कृते वा विनियोग म्यात्	१०३	तस्य निमित्तपरीष्टि	९१
ग.		तानि द्वैध गुणप्रधानभूतानि	४०३
गीतिषु सामाख्या	४४०	तुल्य च साप्रदायिकम्	१२१
गुणवादस्तु	१२३	तुल्यत्वात्क्रिययोर्न	३३७
गुणश्चानर्थक म्यात्	४२५	तुल्य तु कर्तृधर्मेण	२५२
गुणस्य तु विधानार्थे	३५०	तुल्यश्रुतित्वाद्देतरै	४०८
गुणाद्बिप्रतिषेध	१५६	नेपासृग्यत्रार्थवशेन	४४०
गुणार्थेन पुन श्रुति	१५१	तेष्वदर्शनात्	२१६
गुणार्थो व्यपदेश	४४२	द.	
च.		दर्शनाद्विनियोग म्यात्	२४८
षोडशा पुनरात्म	३८९	दूरभूयस्त्वात्	१२७
षोडशालक्षणोऽर्थो०	११	दृश्यते	४२६
षोडशित तु प्रतीयेत	२२४	द्रव्योपदेश इति चेत्	४०९
ज.		घ.	
नाति	३६१	धर्ममात्रे तु कर्म०	४०८
त		धर्मस्य शब्दमूलत्वात्	१५९
तच्चोदनेषु मन्त्राख्या	४१४		

सूत्राणि न.	दृष्टसंख्या	सूत्राणि फ.	दृष्टसंख्या
न ऋन्वयपदेशात्	४४३	फलनिर्वृत्तिश्च	४३०
न क्रिया स्यादिति चेदर्धान्तरे	३१९	फलस्य कर्म निष्पत्तेः	१३०
न तदर्थत्वालोकवत्तस्य	४०९	घ.	
न स्वान्नातेषु	४२६	बर्हिंराज्ययोः संस्कारे	३४२
न पूर्वत्वात्	१३४	बुद्धशास्त्रात्	१४४
न वा प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च	३४७	भ.	
न शास्त्रपरिमाणत्वात्	१९७	भाषार्याः कर्मशब्दास्तेभ्यः	३७७
न श्रुतिसमवायित्वात्	४१७	मूमा	३६३
न स्यादेशान्तरेऽपि तिचेत्	२९०	म.	
नादवृद्धिपरा	८३	मिथश्चानर्थसंबन्धः	३४७
नामधेये गुणश्रुतेः	३३७	य.	
नासन्नियमात्	२३९	यन्मि वा तद्रूपत्वात्	४४१
निगदो वा चतुर्थः	४४१	यनेति वाऽर्थवत्त्वात् स्यात्	४२६
नित्यस्तु स्यादर्शनस्य	८४	यदि च हेतुरवतिष्ठेत्	१४२
प.		यस्मिन् गुणोपदेशः	३२७
परार्थत्वाद्गुणानाम्	३४८	येषा तत्पतावर्षे स्त्रे प्रयोगो०	३८८
परिसंख्या	१९१	येषामुत्पत्तौ स्वे	३८७
परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्	१०२	वेर्द्रस्यं न विकीर्ण्यते	४०६
पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं	३४८	येस्तु द्रव्यं विकीर्ण्यते	४०६
प्रकरणे समवलपकर्षः	२४	र.	
प्रकृतिविकृत्योश्च	७९	रूपात्प्राप्यात्	१२७
प्ररूपाभावाच्च योगस्य	९०	ल.	
प्रयोगचोडनाभावादर्थकत्वम्	२८९	लिकुदर्शनाच्च	१९
प्रयोगशास्त्रमिति चेत्	२२८	लिकुसमवाप.	३६४
प्रयोगस्य परम्	८०	लिकुभावाच्च नित्यस्य	२४८
प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात्	२९२	लिकुपदेशश्च	१९८
प्रशसा	३६२	लोकवदिति चेत्	१३८
प्रोक्षणीत्यर्थमयोगात्	३४४	लोके सन्नियमात्	९९
		च.	
		वचनाद्धर्मविशेषः	४४२

सूत्राणि	श्लोकसंख्या	सूत्राणि	श्लोकसंख्या
वर्णान्तरमविकारः	८२	शेषे ब्राह्मणशब्दः	४३६
वशावद्वाऽगुणार्थं स्यात्	४१७	शेषे यञुःशब्दः	४४१
वशायामर्थसमवायात्	४२६	स.	
वाक्यनियमात्	१४६	सतः परमदर्शनं	७६
विद्याप्रशंसा	१२९	सतः परमविज्ञानम्	१९६
विद्यावचनमसंयोगात्	१९६	सत्त्वान्तरे च	७४
विधिना त्वेकवाक्यत्वात्	११२	सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणाम्	२१
विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमेकशब्दत्वात्	४३१	समेषु वाक्यभेदः स्यात्	४४९
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्	१३१	समं तु तत्र दर्शनम्	७९
विधिशब्दाश्च	१९९	सर्वत्र च प्रयोगात्	२४२
विधिश्चानर्थकः काचित्	१३७	सर्वत्र यौगपद्यात्	८६
विधौ च वाक्यभेदः	१३८	सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत्	३८७
विरोधे त्वनपेक्षम्	१६८	सर्वेषामिति चेत्	४४३
वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य	७९	संख्यामावात्	८७
वेदाधिके सन्निकर्षे	१००	संदिग्धेषु वाक्यशेषात्	२६९
वैश्वदेवे विकल्प इति चेत्	३४६	संप्रैषे कर्मगर्हा	१९९
व्यपदेशमेदाश्च	४१९	सारूप्यम्	३६९
व्यपदेशाश्च	४४१	स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो	४१९
व्यर्थे स्तुतिः०	१४०	स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्	१४०
व्यवायाजानुपगमेन	४९९	स्त्रचपराधे कर्तृश्च	१२८
श.		स्याद्योगाख्या हि मायुरवन्	२५१
शब्दश्लेषत्वाच्च	४२९	स्वाध्यायवद्वचनात्	१४८
शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधम्य	२७९	ह.	
शास्त्रदृष्टविरोधाच्च	१०७	हेतुदर्शनाच्च	१८६
शास्त्रम्या वा	२१७	हेतुर्वा स्यात्	१२८
शिष्टाक्रीये	१९६		

मीमांसादर्शने प्रथमभागे ताप्यकारीयाधिकरणमृचीपत्रम्

अधिकरणनामानि	उपपत्रसंख्यासंज्ञा
अ.	
अवाधिकरणम्	३६५—३६८
अपूर्णाधिकरणम्	३६०—४०४
अर्पवादाधिकरणम्	१०५—१३१
अनुपपत्ताधिकरणम्	४५२—४५८
आ.	
आवृत्त्याधिकरणम्	२९३—३२०
आग्नेयाधिकरणम्	३३९—३४३
उ.	
उद्दिष्टाधिकरणम्	३२०—३२६
ऊ.	
उहादीनाममन्त्रताधिकरणम्	४३७—४६९
फ.	
फाल्गुनाधिकरणम्	४४०
औ.	
औदुम्बराधिकरणम्	१३१—१३८
क.	
कर्ममूलाधिकरणम्	२२८—२४३
ख.	
विप्राज्याधिकरणम्	२२७—२३२
ग.	
गार्ग्याधिकरणम्	३३२—३३५
गन्धिकाधिकरणम्	३५४—३६५
गन्धिकाधिकरणम्	९१—१००
गन्धिकाधिकरणम्	३३५—३३७
गन्धिकाधिकरणम्	४०५—४०७

अधिकरणनामानि

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

च.	
वाङ्मयेयाधिकरणम्	३३७—३३९
वाक्यभेदाधिकरणम्	४४९—४६२
विरोधाधिकरणम्	१६८—१८६
वृत्तिकारमतानुवादः	२९—७२
वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम्	१००—१०४
वैश्वदेवाधिकरणम्	३४६—३४८
वैश्वानरेष्ट्यधिकरणम्	३४८—३५४
व्याकरणाधिकरणम्	२९२—२८९
त्यवेताननुपङ्गाधिकरणम्	४५९
शु	
शब्दनित्यत्वाधिकरणम्	७२—९१
शिष्टाक्रोपाधिकरणम्	१९६—२१६
स.	
सामर्थ्याधिकरणम्	३६८—३६९
संमार्गाधिकरणम्	४०८—४१६
स्तोत्रदात्राधिकरणम्	४१५—४३१
स्मृत्याचारप्राभाष्याधिकरणम्	१९९—१६८
सामलक्षणाधिकरणम्	४४०—४४१
ह.	
हेतुवज्रिगदाधिकरणम्	१३८—१४३
होलाकाधिकरणम्	२४३—२५२

प्रथमभागस्थतन्त्रवातिकान्तर्गतश्लोकानां वर्णा-
नुक्रमसूचीपत्रम् ।

श्लोकाः	दृष्टसंख्या	श्लोकाः	दृष्टसंख्या
अ.		अत्र चाऽऽकृतिरेवेति	२९४
अकर्तृकतया नापि	२३६	अत्र श्रेयोर्धिनोऽवश्यम्	२८२
अकः सवर्णदीर्घत्वम्	१८४	अत्राप्यसंभवे तस्य	१९०
अक्रियत्वाच्च माप्योक्तैः	३०९	अथवाऽर्थकदेशोऽयम्	४२६
अक्षरैरेव बुध्यन्ते	३४४	अथ संबन्धिसंस्पर्शात्	१८१
अग्निमलि पुरोहितम्	२३७	अथवा संप्रदातृणाम्	२३२
अग्नीषोमीयसंस्थायाम्	१८९	अथवाऽन्तर्धदाऽऽशौच	१९०
अग्नेर्हेत्रिण संबन्धे	३३४	अथ यजेति सिद्धिश्चे	३६८
अग्नेः पुरोहितत्वं च	२३७	अथबोक्तेन मार्गेण	३०७
अङ्गमध्येऽपि कर्तव्यं	३९६	अथ संस्थानसामान्यं	२९६
अङ्गानि ज्ञातिनामानि	२६४	अथ त्रिचतुरा वर्णाः	२७२
अङ्गानि यदि चाऽपूर्वं	३९३	अथ व्याकरणोत्पन्नैः	२७१
अङ्गातार्थेषु वर्णेषु	४४६	अथवा योऽपि गाव्यादिः	२६३
अतः क्वचित्प्रमाणत्वम्	१७४	अथ प्राप्तश्च योऽर्थः स्यात्	२९४
अतः शास्त्रामियुक्तत्वात्	२२०	अथापि गौणशब्दत्वं	२२३
अतः परिमितं शास्त्रम्	२१६	अथापि स्मृतिशास्त्रस्य	२८६
अतश्चाप्रतिषिद्धत्वात्	२१२	अथैतेनैव युक्तं स्यात्	२६४
अतश्चैवं श्रुतिस्मृत्योः	१९४	अदुष्टेन हि चित्तेन	१७१
अतश्च नैव गोशब्दो	३००	अदूरविप्रकृष्टे च	२७१
अतश्च वेदमूलत्वे	२८६	अदृष्टः प्रकृतावर्षः	४६३
अतश्चानपराधेन	२७६	अदृष्टविषया चेत्स्यात्	२६३
अतश्च वाक्यशेषोऽपि	२४०	अधिगन्तव्य इत्येतत्	२६६
अतिसंकोचविस्तारी	४०२	अध्यस्यते खपुष्पत्वम्	३६९
अतो विगानमूषिष्ठात्	२७४	अध्यारोप्येत मिथ्यात्वं	१८०
अ यन्तभिलरूपत्वात्	२६७	अध्यारोप्य विचारेण	२१८
अत्यन्नावाचकत्वात्	२६६	अनन्तस्तेच्छदेशांश्च	२२६

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
अनन्तेषु हि देशेषु	२२५	अन्यावयवसारूप्यात्	२७३
अनन्तरेण संबद्धः	४५५	अन्ये सुखमुखारूढाः	२८३
अनन्तरेण संबन्ध	४५७	अन्येऽपि प्राकृताल्लापैः	२८३
अनन्तरम्य वाक्यम्य	४५७	अन्ये तु भेदमाचार्याः	२९५
अनन्यमूलिनाया च	१९८	अन्याऽप्यसिनिकोनादेः	२९५
अनवस्थितशब्दाथे	२१७	अन्योन्यनिरपेक्षाणाम्	४५०
अनवच्छिन्नसद्भाव	४०१	अन्वयव्यतिरेकाम्या	४०९
अनारुपेयत्वमुक्त्वा च	२४७	अन्वाचक्षीत शास्त्र चेत्	२७३
अनादित्वं च सर्वेषाम्	२७४	अपवादेन वा यस्मात्	१७३
अनिश्चितेऽपि वाच्यत्वे	३०७	अपर्यायस्मृतैरुक्तम्	२९५
अनुमानव्यवस्थानात्	२४५	अपभ्रंशेषु साधुत्वम्	२८१
अनुचरणकाले च	१८७	अपभ्रंशाश्च ये केचित्	२७६
अनुयोगेषु वेदानाम्	२३२	अपरायस्य भागित्वात्	२७६
अनुमानं प्रमाणं च	१७४	अपशब्दाश्च शब्देभ्यो	२५३
अनुष्ठाने पदार्थाना	४३३	अपि चाङ्गानि वेदाश्च	२३२
अनूद्य चापि धात्वर्थ	३३४	अपि वा कारण दृष्टं	१९८
अनूद्यमानः सर्वो हि	२१३	अपि चाद्रव्यशब्दत्वात्	३०१
अनेन कल्पसूत्राणाम्	२३९	अपिवा कर्तृसामान्यात्	२८६
अनेकान्तिकता तावत्	२७५	अपि वा सर्वधर्मः स्यात्	२४५
अन्तरीयोऽन्तरीये हि	१८८	अपूर्वं मावशब्देभ्यो	३०६
अन्तो नास्त्यपशब्दाना	२५९	अपोद्धारेण संस्कारो	२७३
अन्यवेदमस्थिताद्ब्रुमात्	२४४	अप्रामाण्यपदं चैकं	१८०
अन्धधानुपपत्त्या च	२४४	अप्रामाण्य स्मृतीना च	२२९
अन्यघोचार्थमाणश्च	२७७	अप्रातिपदिकत्वाद्धे	२९८
अन्यत्र ज्ञातसद्भाव	४५९	अबुद्धिपूर्वतासिद्धिः	२४०
अन्यदेव हि यामार्था	३८३	अभावः प्रत्ययार्थम्य	३१०
अन्यदेव हि धात्वर्थ	३८५	अभिधामावनामाहुः	३७८
अन्यत सिद्धशेषाणाम्	४०८	अभिद्वयु स्वशक्त्या हि	३७६
अन्यवस्त्वनेपेसत्वे	४१८	अभियुक्ततरा ये ये	२२०
अ यनोऽवगतेऽर्थे हि	४४३	अभिधेयाविनाभूते	३५४

श्लोकाः	दृष्टमंख्या	श्लोकाः	दृष्टमंख्या
अभेदकारणं चात्र	३०८	असता कथमन्यत्वं	३०९
अभेदे सति लोकस्थैः	२९०	असत्स्वव्यवधार्येषु	३४४
अमोहनविधिर्नूनम्	१९२	असत्सर्वागतपक्षे स्यात्	४०२
अमूर्ता ह्याकृतिर्नित्या	३००	असत्संदेहश्च वेदार्थे	२६६
अर्पवत्त्वं न चेज्जातम्	२६८	असंभावितमूलं हि	२८६
अर्थसत्यं यथावाच्यं	२७६	असंकीर्णस्वभावं सत्	३१७
अर्थवादकृताऽप्यर्थ	२२३	अस्मदीयमिदं वाक्यम्	२३६
अर्थमिदे च चिन्तेयं	३०९	असाधुशब्दभूयिष्ठाः	२३७
अर्पादनेकमप्यर्थम्	३२९	अस्तित्वमस्तितेत्येवम्	२९८
अर्थापत्त्याऽपि यत्किञ्चित्	१६१	अस्त्यर्थः सर्वशब्दानाम्	२९७
अर्थापत्त्याऽपि नैवेतत्	३९१	अस्त्यादावपि कर्त्रशे	३८१
अर्थापत्तेरिहापूर्वः	३९९	अहत्वा कंचिद्वैकम्	२११
अर्थेन च प्रयुक्तानाम्	२७३	आ	
अर्थेष्वर्थान्तरात्मानम्	३१७	आकाशेऽवस्थितः शब्दः	२७२
अर्थोऽपि यादृशो यत्र	४२२	आकाङ्क्षा संनिधानं च	४११
अलौकिके च शब्दार्थे	३०८	आकृतिर्यदि शब्दार्थः	३००
अविमक्ता हि शब्दत्व	२१४	आकृतेरपिषेयत्व	३०८
अविनष्टे च दृश्येते	२७६	आकृतेरपिषेयत्वात्	३२२
अविज्ञातार्थसंयोगात्	३१०	आकृतीनामभिन्यक्तिः	४३८
अविप्लुनश्च शब्दार्थो	२१८	आख्यातवर्ती घात्वर्थः	३८८
अविरोधे श्रुतिर्मूलम्	१७०	आख्यातत्वाविशेषेण	४०१
अविशिष्टं प्रमाणत्वम्	१७२	आख्या हि देशसंयोगात्	२१०
अशक्तैर्नाशिताश्चान्ये	२८३	आख्यातम्यापि मन्त्रप्र	३०६
अशास्त्रविहितत्वाच्च	२७४	आगमो यस्मिन् निर्दिष्टः	२६४
अशाब्दं बहिःशब्दस्य	३०९	आगमो वेदवाक्याद्य	२६४
अशिष्यत्वादशास्त्रत्वम्	२७३	आचारत्वात् प्रयोगो हि	४०९
अश्वर्णानश्वर्णादीं	२६६	आचार्यो मातुल्येति	४२४
अश्ववालादिशब्दानाम्	३०९	आचार्यवचनानां च	२३२
अष्टत्वाद्याविधानत्वात्	३११	आचार्यवचनानां यश्च	२४२
अष्टौ पक्षा नियोक्तव्याः	३११	आत्मैव चाऽऽश्रयणत्वम्	३९७

श्लोका.	दृष्टसंख्या	श्लोका	दृष्टसंख्या
आत्मा शरीरसमिध्र	४०१	इयत्तारुमकालाक्ष	१९९
आदिमात्रमपि श्रुत्वा	२३७	इयं प्रासङ्गिकी चिन्ता	३०७
आदितश्च स्मृते सिद्धः	२८०	इहैका परमार्थेन	२३९
आदिमत्त्वाच्च धर्मत्वम्	२५७	इह लिङ्गस्य लिङ्गत्वम्	२४९
आद्यसूनद्वय यावत्	२४३	इह त्वत्त्वेन कालेन	१९०
आद्ये प्रपाठके येन	१७८	ई.	
आधारत्वमपि ह्याप्तम्	४२८	ईदृगेवं क्रमश्चायम्	२३४
आपद्धर्मा यथैवान्ये	१९०	उ.	
आद्मनातेष्वपि मन्त्रेषु	४२६	उत्तमर्ष परिस्पर्ज्य	२३४
आद्मनायमान ह्यनुपज्यमानम्	४९९	उक्ते वाऽन्याभिधेयत्वे	३०८
आयुर्वेदं चिकित्सासु	२६२	उच्यते पठ्यमानत्वात्	१८०
आर्यामतावद्विशिष्येरन्	२१९	उच्यते कार्ययोगित्वात्	३००
आर्याश्च म्लेच्छमाश्रम्य	२२९	उत्तानेत्यादिका तेन	३११
आर्यावर्ते तत शक्या	२२९	उत्पात्तिवाक्यविज्ञातं	३३०
आवृत्तिभिर्यथाऽध्याये	३९९	उत्पादश्चैव संस्कारः	२७१
आश्वलायनकं सूत्रं	२२९	उत्पत्तौ नामधेयं वा	३२७
आश्रयाणा च दीर्घत्वम्	२२७	उत्सर्गश्चापवादश्च	१७३
आर्षेयवचन नित्य-	२३१	उपमानं त्वदृष्टेऽर्थे	१६१
आह यत्तावदेकत्व-	२११	उपनीय तु य शिष्यम्	२४२
ई.		उपकुर्ताणकेनैव	१९२
इतश्च न प्रमाणत्वम्	१८६	उपपन्नतरं चैतन्	१८६
इतिहामपुराणाम्भ्याम्	२४१	उमयोरप्रमाणत्वम्	१७९
इतिहासपुराणानि	२४१	उमयश्राविरोधित्वम्	४०१
इतिश्रुतबहुमार्ग मन्त्रविष्यर्षवदै-	३६९	उमयो श्रुतिमूलत्वम्	२२०
इतिहासपुराण च	२०२	उहार्थमपि शब्दानाम्	२६३
इत्थं च भ्रान्तिमूलत्वम्	१७९	ऋ.	
इदं च तत्राद्भूतरूपमुत्तमम्	२०९	ऋत्विम्यो दासिणादानम्	१७२
इदानीं तु यदाचार	२९०	ऋपयोऽपि हि श्रुत्याणाम्	४३४
इन्द्रिणापौषपेषां नः	३९३		

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
ए.		एवं साधुत्वमेतेषाम्	२७४
एकशक्त्यनुसारेण	२७८	एवं समस्तवेदाङ्ग-	२३९
एकस्य च यदा युक्त्या	२८६	एवं सति व्यवस्थाने	२७६
एकत्वे सति सद्भावात्	२९१	एवं सत्येव गोत्वादी	२९२
एकत्वे सति कर्तव्यो	३०८	एवं सर्वपदार्थानाम्	३००
एकत्वेऽपि च शब्दस्य	३०९	एवं चाषेदमूलत्वात्	२९६
एकदेशेऽपि च ज्ञानात्	३३५	एवं हिरण्यपर्णत्वं	२९२
एकदेशेऽपि यो दृष्टः	३४३	एवं व्यवस्थितान्दृष्टा	२४५
एकस्यामेव च व्यक्तौ	३५०	एवं ये दासिणात्पानाम्	२४३
एकवचनेन शब्देन	४४१	एवं शब्दस्वरूपस्य	२९४
एकस्तावदतिह्येः	४२१	एवं रामन्यशब्दादेः	२६६
एकरोगो हतो यस्य	३९६	एवमूर्जेत्ययं मन्त्रः	२३८
एकस्य वा प्रमाणत्वम्	१७५	एवं प्रत्येकसंस्कारे	२७१
एकमूलव्यवस्थायाम्	१७०	एवं च सप्तमी षष्ठी	४२८
एकरात्रे द्विरात्रे वा	१८९	एवं व्याख्यायमाने तु	४२०
एकं विनाऽप्यनुज्ञानात्	१९०	एवमप्रतिपत्त्यैव	१७६
एकशब्दमनेकार्थम्	२१६	एवं स्मृतिप्रमाणत्वे	१७४
एकार्थत्वं पदस्य स्यात्	४४६	एवं प्राक्पशुसंस्थानात्	१८९
एकोऽपि बहुभिर्भन्त्रः	४४९	एवं विषयनानात्वात्	१९२
एतच्चिन्ताप्रसिद्धार्थम्	३०८	एवं च विद्वन्ननाद्विनिर्गतम्	२०७
एतत्संन्यासिकं कृत्वा	२८९	एवं च विप्रकीर्णानाम्	२२१
एतावत्यन्यतो यस्य	२६३	एवमादिषु सर्वेषु	२२२
एते पसाः पुनर्योग्याः	२९३	एवं नानोपपत्तित्वात्	२२४
एते चात्यन्तनिष्कृष्टाः	२९४	एवं प्राप्ते षडामोऽत्र	२२६
एत एव प्रसङ्गेरन्	१७५	एवं च वेदमूलत्वम्	२३३
एत एव च ते येषाम्	१९६	एवं प्राप्ते षडामोऽत्र	२३५
एतदेव श्रुतेः पार्थात्	१९९	एष ज्ञायेत दोषोऽन्यः	१७५
एतेन वैदिकानन्त-	२०७	एतेत्यपि न निर्दुम्	२३६
एतेन धर्मशास्त्राणाम्	२३२	ये	
एवं रोमेऽपि दृष्यादी	३०७	एकरूपेण संबन्धः	३७३

श्लोका	पृष्ठमंख्या	श्लोका	पृष्ठमंख्या
ऐकान्तिक हि संस्कार्यम्	२७२	कल्पादावनुवादत्वम्	२४१
ऐक्षर्यो विवृती ये च	२२२	कल्प्यन्तेषामदृष्टोऽर्थ	४४९
ऐहिक चापि पुत्रादि	३९७	कस्य चिज्जायते तुष्टि	२०४
क		कक्षाबलम्बिन नित्यम्	२६२
कर्तृमरणदाह्याच्च	२३९	कत्वर्थात्त्रादिराच्छेष्टा	२८४
कटाचिच्छ्रुतिमूलत्वम्	१६९	कत्वर्थ तावदङ्गेषु	२८४
कथ पुनर्विलुद्धत्वम्	१९६	कत्वर्थांशे परार्थत्वान्	२८३
कथ लक्षणमम्बन्ध	३०७	कमेणाऽऽप्त्यायमाने तु	४१९
कथ नामेदशात्कार्यान्	२९८	कचिद्वृत्तेऽवभाशे हि	१७१
कथ वा नेत्यने दोष	१८१	कचिद्भ्रान्ति कचिदोष	१८६
कथ चाऽऽर्यान्पेक्षत्वे	४३९	कचित्प्रकरणे कश्चिन्	२२०
कर्मप्रायणीयादि	१८८	क्षणिकत्वेन सर्वत्र	३२४
क पुनर्भाव इत्यादौ	३०६	का गति कल्पसूत्राणाम्	२३०
कर्मणा येन केनेह	१९१	काष्ठ पञ्चव्यमित्युक्ते	३९९
कर्मणा त्राक्षणोत्तानम्	२३३	कार्पासमुपवीत म्यात्	२२२
कर्मप्रकरणाभ्याना	२७२	काम न प्रविशेद्ग्रामम्	२३०
कर्माभ्यामाभिमन्त्रणम्	२४१	काम वा सोऽर्थतादोऽम्बु	३६७
कर्मणामल्पमहताम्	१३०	कार्यमामर्ष्यमिन्द्रादि	२९९
कर्मस्य प्रागयोग्यस्य	३९४	कालान्नरक्षम रूपम्	४००
कन्यहाना च सर्वामाम्	२०९	कात्रान्तरेऽपि यो वात्र	१७९
करणपूर्वादिष्टेषु	३३७	कालेयत्तान्रमाणा हि	१९९
करोति त्रियमाणेन	३७७	कालो ह्यय प्रधानस्य	२००
करोत्यर्थस्य य कर्ता	३७७	कालोऽपि च प्रयोद्भाग	२००
कल्किरुपवृत्तानि यानि लोके	१९९	कल्पनिकया प्रमिद्वेश	२२७
कल्पमश्राण्युदाहृत्य	२२९	का वा घर्मक्रिया यस्या	१७१
कल्पनादि प्रयोगाणाम्	२२९	कायशोभाम्वापि त्वेनन्	२६३
कत्या पत्रिमिद्धा हि	२२९	किं कर्त यमिर्तु च	१७७
कृत्यसूत्रम्मुनिप्रन्य	२९९	किं च मूत्र मनेदेक	२१९
कल्पसाराग्नोऽप्येषाम्	२४२	किं च भ्रान्त्यात्पृथगनाम्	१७०
		किञ्चित्च तु तडाकयम्	२३८

श्लोकः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
किं जातिरेव शब्दार्थो	३११	गवाश्चादिगतां पूर्वम्	३६२
किं तावत्प्रतिपत्तव्यम्	२४४	मावीगोण्यादयः शब्दाः	२७४
किं तावत्प्राप्नुयादत्र	१६९	गुणवाक्योपपत्त्यर्थं	३३१
किं तु तस्याः प्रमाणत्वम्	१७७	गुणान्तरावरुद्धत्वात्	३४७
किमाकृतेः पदार्थत्वम्	३११	गुणोऽनन्तर्गतश्चात्र	४२५
किमालोच्य क वा दृष्ट्वा	२३७	गुणो विधीयमानो हि	३२३
किं युक्तमविरुद्धत्वम्	१९७	गृह्यमाणनिमित्तत्वात्	१७१
किं लोकेवेदशब्दानाम्	२९०	गोत्वजातिविशिष्टा चेत्	२९९
किं वा वेदत्वमेवैवाम्	२२९	गोत्वस्य न हि संबन्धः	३०१
क्रियाः फलापवर्णिण्यः	४२९	गोत्वबुद्धेः समानत्वात्	३१०
क्रीतराजकमोउयाल-	१८९	गोत्वे तेषामसिद्धत्वात्	३११
कुनः संशय इत्येतत्	३००	गोसत्तां चापि गोशब्दो	२९८
कुर्यादित्युच्यमानो हि	२४७	गौणं लक्षणिकं वाऽपि	२२३
कुशलोदारशब्दादेः	२६६	गौडी पैटी च माध्वी च	२१०
कुशवेष्टनधाक्ये च	१८८	गौणो वा यदि वा मुंल्यो	२२३
कृता मन्वादिभिर्यद्वन्	२३४	गौरित्येवंविधाः शब्दाः	३०६
कृतमूलाः स्फुरन्त्योऽपि	१७२	गौरिर्नास्तीति प्रयोगश्च	२९७
कृतैरुमवधिं तस्मात्	१८५	ग्रहणोच्चारणे एव	२७२
कुद्धो यो नाम यं हन्ति	२८५	च	
कल्लसोपकारसाहाय्याः	४१४	चतुर्विधे पदे चात्र	३०६
केचिद्वचवस्थिता एव	२७९	चित्रत्वस्त्रीत्वयोगो हि	३२८
केन तान्मेव तैरेभ्यः	२३३	चिन्तां प्रकृतसिद्धचर्षाम्	३७२
केवलम्बाप्रयोगित्वात्	३७९	चोदनालक्षणत्वेन	३७२
केशप्राय च तं पक्षम्	१९०	चोदनालक्षणे घर्मे	२३४
के शिष्टा ये सदाचाराः	२०४	चोदितं ह्युपादिष्टं वा	२२६
को मूढो बुद्धिपूर्वो वा	२३८	चोदितं वा प्रमाणेन	२२७
को हि प्रत्यक्षगम्येऽर्थे	२६६	ज.	
ग.		जनकत्वेन पूतादेः	३५२
भवयादिषु नाङ्गानाम्	२७३	जातिकारकयोश्चैव	३११
गवादिषु गकारादिः	२७१	जातिर्व्यक्तिश्च संबन्धः	३११

श्लोका	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
जाति-व्यक्ति-विशिष्टा वा	३११	तत्र लोकाविरुद्धा या	२२२
ज्ञाताज्ञातविभागस्तु	२१६	तत्र तेषु प्रसिद्धोऽर्थे	२२६
त		तत्र सिंहत्वमेवाऽऽप्ता	३६७
तद्य व्यवस्थित दृष्ट्वा	२४४	तत्र यद्यपि नित्यत्वात्	१८४
तद्यातिशयवत्सर्वम्	१९८	तत्र मन्त्रोऽपकृत्येत	४१७
तत श्रुत्वादितद्व्यक्ति	२९६	तत्रापि निर्णयो य स्यात्	२६८
ततश्च श्रुतिमूलत्वात्	१८८	तत्रापि वेदमूलत्व	१८७
ततश्च पौरुषेयत्वात्	२३६	तत्रान्यत पारिच्छेदात्	१८४
ततश्च तुल्यकक्षाऽपि	१९३	तत्राऽऽह नैव सदेह	२१६
ततश्च निगमादीनाम्	२२६	तत्रैकशब्दवाच्यानाम्	२४८
ततश्च वेदवन्नित्या	२३०	तत्रैव शक्यते वक्तुम्	१९२
ततश्च त्वत्प्रयुक्तोऽयम्	२७७	तत्त्वावबोध शब्दानाम्	२६६
ततस्त्वदुक्तपारिर्ण	१७८	तत्सामस्त्यापरिज्ञाने	२७४
ततश्चावाचकत्वेन	२६३	तथा ऋग्वतोर्नित्यम्	३८१
ततश्च प्रागवस्थाध्याम्	२३९	तथा च तद्व्युक्तेऽपि	१८१
ततश्चास्त्यशब्देषु	२३७	तथा श्रुतिप्रमाणत्वात्	१८४
ततश्च पूर्वविज्ञानम्	१७९	तथा तदप्रमाणत्वम्	१७९
ततोऽर्थविप्रकर्षेऽपि	१७७	तथा वीतय इत्यास्मिन्	२३८
तत्कथ नाम यत्किञ्चित्	२८३	तथाऽपि तर्कवत्तेषाम्	२४१
तत्तथैव प्रतीयेत	२२६	तथा वेदविरुद्धेऽर्थे	२६६
तत्तथैवानुमन्तव्यम्	१७१	तथा बहिरसबद्ध	२८६
तत्तु कस्याविभागेन	२९७	तथा न्याकरणारूपेण	२८७
तत्तु नैव विशेषेभ्यो	२९६	तथाऽवकीर्णियागादि	२३२
तत्र शाक्ये प्रसिद्धाऽपि	२३१	तथाऽय षरुशब्दोऽपि	२२१
तत्र दीर्घविधिव्यर्थे	१९०	तथा श्रुत्यनुमान हि	२२०
तत्र य कार्यरूपेण	२०६	तथाऽपि न्यायतुल्यत्वात्	२१९
तत्र किं तुल्यता युक्ता	२१९	तथा चाऽऽरामतुष्ट्याऽपि	२०७
तत्र यस्य विशेषस्य	२१९	तथाऽतिश्रातवेदोक्त	२०३
तत्र किं तुल्यकल्पत्वात्	२२१	तथा च मनुनाऽप्युक्तम्	१९१
तत्र प्रयोनतृदोर्बल्य	२२४	तथेहापि व्ययम्पेष्टा	१८०

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
तपेहापि फलार्थित्व--	२४८	तस्मात्किमापि जात्यादि	२९१
तथैव तैर्नकर्तव्या	२३४	तस्मात्प्रतीतिरुपाच्यायैः	२६२
तदनन्यगतित्वेन	१७५	तस्माद्निगमं मुक्त्वा	२७१
तदयुक्तं क्रियाभेदे	३०९	तस्मात्स्वरूपसंबन्धे--	२७८
तदसत्यं न शब्दस्य	३०९	तस्माद्दृष्टप्रयोगेऽपि	२७७
तदा किं नाम दृष्टार्थं	१७२	तस्मात्पर्यायशब्दत्वात्	२७५
तदा का ते मुक्तच्छाया	१८८	तस्मान्न लोकेष्वेवाभ्याम्	२७८
तदा तन्मध्यपात्येकं	१८८	तस्माद्द्विज्ञायमानत्वात्	२८७
तद्धितेन ह्यसंबन्धो	५१८	तस्माद्धर्मप्रयोगस्य	२३४
तद्धितार्थे च वृत्तस्य	४१९	तस्माद्दर्पसह्येऽपि	२३३
तद्धि दूरमपि प्राथम्	१७३	तस्माद्यथैव सेवादौ	२२७
तद्यथैदिकं तादृक्	१७२	तस्मात्कर्मप्रयोगानाम्	२३२
तद्यथा शुश्रुवान्विद्वान्	२०६	तस्मान्तान्यपि वेदा वा	२३०
तद्यस्यापेव वेद्यायाम्	१९९	तस्मान्स्लेच्छप्रसिद्ध्या यत्	२२६
तन्त्रत्वैकरूप्येण	३८८	तस्माच्छास्त्रस्थितैवैक	२२४
तन्मन्त्रेष्वप्यपेदत्वम्	२४०	तस्माद्गुभयपि त्वेषा	२२२
तयोरर्याभिधाने हि	३०६	तस्मात्पील्लादिशब्दानाम्	२१९
तर्केणावाचकत्वं च	२८०	तस्माद्दन्गदुदाहृत्य	२१५
तस्मादस्य क्रियार्थत्वात्	४५७	तस्माद्ये याज्ञिकेभ्येषाम्	२१७
तस्मात्पुनातु शब्दोऽयम्	४५८	तस्माच्छ्रुतिस्मृती एव	२१५
तस्मात्सर्वेभ्यः सूत्रादिः	४२७	तस्माद्वाहाणरान्न्यौ	२११
तस्मात्पदेषु यावत्सु	४४५	तस्माद्यान्येव शास्त्राणि	२०३
तस्मात्कृतत्वमात्रेण	३९३	तस्माद्वाचमनादीनाम्	२००
तस्मात्कारणवैभवात्	१८०	तस्मै तर्केण यो नाम	२८०
तस्मादेवं न वक्तव्यम्	१७४	तस्या वैदिकमूलत्वात्	२८६
तस्माद्धौकायतस्यानाम्	१७१	तस्यापि स्लेच्छदेशेषु	२२५
तस्माद्द्वैविकरुद्धानाम्	१७२	तस्याश्च सर्वगामित्वम्	२१६
तस्माद्यथा विरोधेऽपि	१७०	तादर्थ्येन हि शेषत्वम्	२९८
तस्मादपि एवगन्तव्यम्	२४२	तादृशं तु प्रगीयेत्	२२६
तस्माद्बुक्तत्वसंबन्धे--	२४०		

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
ताद्रूप्येण परिच्छिन्ने	१७३	तेनार्थं कथयद्विर्या	१८७
तानेव वैदिकान्वर्णान्	४५३	तेनात्र यदि वा कर्म	१९३
ताव्वादिश्रोत्रसंस्कारो	२७३	तेनाऽऽचारवर्लीयस्त्वं	२२०
तावदेव स्फुरन्त्यर्थाः	१७२	तेनाऽऽचारः मृष्टिं यावत्	२२१
तावदेव हि तोषादि	१७४	तेनापूर्वादि शब्दार्थाः	३००
तावत्सुब्धात्मकः पूर्वम्	२२०	तेनानेकप्रयोगेऽपि	२७८
तावेष वेदे शब्दार्था	३१०	तेनानारम्य वादेऽपि	२७२
तासामपि हि वेदस्वे	२३०	तेनादृष्टार्थ एवायम्	२६८
सुख्यकस्ताविकल्पोऽपि	१७५	तेनाऽऽसा यदिवा नैव	१७०
सुख्यं तु कर्तृघर्मेण	२५२	तेनाऽऽसां श्रुतिमूलत्वम्	१७०
सुख्योहि श्रीहि संबन्धः	४०७	तेनैषां धर्मशास्त्राणाम्	२३४
तृतीयोक्तिः क्रियागम्य-	२८४	तेनैकत्र श्रुतेराद्यात्	१८५
ते च सर्वेऽभिधीयन्ते	३११	तेनोहे कर्मकर्माङ्ग-	२६४
तेनैते विषयान्यत्वात्	१९०	तेभ्यश्चेत्प्रसरो नाम	१७१
तेन नैव श्रुतिमृत्यो.	१९३	तेषां विपरिवर्तेषु	२०२
तेन यद्यपि लभ्येत	१९४	त्वक्तलजं भ्रुवाणो हि	२३६
तेन प्रत्यक्षया श्रुत्या	१९५	त्रयीमार्गस्य सिद्धस्य	१६४
तेन तद्वाक्यचेष्टानाम्	२०२	त्रिधैव ज्ञायते कर्ता	२४५
तेन तद्वचनत्वे हि	२१६	त्रिवृच्चैवधनालादेः	२३१
तेन ह्यचन्तरितं तस्य	२२०	त्रिवृच्छब्दः प्रयुक्तो यः	२२३
तेन प्रयोगशास्त्रत्वम्	२३४	व्यंशवेदप्रमाणत्वात्	३२१
तेन प्रयोगशास्त्रत्वम्	२३५	द.	
तेन प्रतीतशब्दार्थे	३०८	दन्तजातानुनातान्य-	१६०
तेन शब्दार्थभिन्नत्वे	२९०	दर्शितेष्वपि सर्वेषु	२६४
तेन लोके विचारो हि	२९०	दीक्षितान्नमभोज्यं स्यात्	१६१
तेन त्रयी द्विषन्पूर्व	२८५	दूरस्थम्यानुवादश्च	३२५
तेन तेष्वप्यवेदत्वम्	२४०	दूरेणापि प्रधानानाम्	४०८
तेन वेदविरुद्धानाम्	१७४	दृष्टार्थेषु च शब्देषु	२७२
तेन यस्य प्रमाणत्वम्	१७६	दृष्टमाचरणं चैतत्	२४९
तेन भूनिषु कर्तृत्वम्	३०८	दृष्टार्थव्यवहारेषु	२३७

श्लोकाः
 दृष्टे सत्यपि सर्वत्र
 दृष्टेन ऋतुसिद्धिर्घर्षी
 दृश्यमानान्यहेतुत्वात्
 देवत्वं चास्य यज्ञस्य
 देवदत्तादिनामानि
 देवब्राह्मणपूजादि
 देवता हि विधेयत्वात्
 देवतैव प्रधानत्वात्
 देशश्च दिग्विशिष्टः स्यात्
 देशघर्षानुदाहृत्य
 देशप्राप्त्या यदीप्येत
 द्रव्याणां वाक्यसंयुक्त
 द्रव्यादीनां च सामान्यम्
 द्वाभ्यां धृत्यादिषट्काम्याम्
 द्वावपि प्रतिपद्येते
 द्वितीयेन प्रकारेण
 द्वित्रैष्वहःसु बाध्येत
 द्वौ च पञ्चावुपन्यस्तौ
 ध.
 धर्मसाधनतांशे च
 धर्मत्वं यच्च विज्ञान-
 धर्मश्च फलसंबद्धम्
 धर्मबुद्ध्या यदार्याणाम्
 धर्मस्तेनोपदिष्टोऽयं
 धर्मश्च प्रथमं तावत्
 धर्मत्वेन प्रपन्नानि
 धर्मशास्त्रपदं येषु
 धर्मं प्रति यतोऽप्रेदं
 धर्मत्वं फलसंबन्धात्
 धर्मोबुद्धारणमर्थैतौ

श्लोकाः	श्लोकाः	श्लोकाः
२८३	धर्माय नियमं चाऽऽह	२८७
४१६	धर्माधर्मव्यवस्था हि	२७६
२१५	धर्मे चानादरात्तेषाम्	२२५
२३७	धातुभ्यः कल्पिते नाम्नि	२६६
२७६	धात्वर्थव्यतिरेकेण	३८२
२८६	धात्वर्गकारकैरेव	३८२
४२३	ध्यायतेरेय वा रूपं	२६५
४३१	ध्वनिमात्राण्यसाधूनि	२५३
२५०	न.	
२४३	न कर्मान्तरताऽस्त्यत्र	४४१
४०४	न च शाखान्तरोच्छेदः	१९५
४११	न च तैर्वेदमूलत्वम्	१९६
२९५	न च प्रमेयदोर्विलय	१९९
१९७	न च प्रमेयदोर्विलये-	१९९
३५८	न च तेषां श्रुतिर्मूलम्	२०५
१७७	न च स्मृतिसरूपाऽपि	२१५
२२५	न च यूपादितुल्यत्वम्	१४३
२९३	न च यागो हविष्टं वा	३४१
	न चतुर्थांसासस्य	३३५
२८६	न च घात्वनुवादोऽत्र	३३४
२५६	न च भिःत्वमन्येषु	३१०
२५६	न च सर्वाप्रसिद्धत्वे	२९२
२१४	न च ज्ञानविधानेन	२८८
२३६	न च शब्दप्रयोगाह्नं	२७४
१९१	न च स्थलवदारम्भो	२७५
२०५	न च तां संस्कृतां भूयः	२७१
२३२	न च व्याकरणोक्तेन	२६८
१६५	न च लोके प्रयुक्तानां	२६७
३७३	न च वेदाङ्गभावोऽपि	२६४
३१०	न च लक्षणमस्तीति	२६३

श्लोका	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
न च यात्रगणत्वारया	२५७	न तावत्कार्ययोगित्वम्	३५५
न च यात्रण नित्यम्	२५७	न तावदस्तिशब्दत्व-	२७०
न च स्मृत्यन्तर किंचित्	२५६	न तावत्सूत्रकारेण	२५६
न च तद्देशमवधान्	२५०	न तावत्प्रत्येयस्येष्ट	३८७
न च पुत्रचन सर्वम्	२४२	न तावद्युगपज्जन्यम्	३९३
न च शब्दार्थसाधन-	२३६	न तावत्समुदायत्वम्	४५५
न च विज्ञायने वाक्यम्	१६१	न तु स्मृते प्रमाणत्वम्	१७८
न च यद्द्वन्द्वम्	१७३	न त्वत्रोपपट किंचित्	२४५
न चापिवाच्यतावात्	१७३	न त्वर्थाद्भ्रम्यमानस्य	२९८
न च शीघ्रहनेऽर्थेऽस्ति	१७७	न त्वाचारस्य सा मूलम्	२१५
न च वर्णाश्रयत्वेन	१८४	न द्रव्यस्य स्वरूपेण	३४१
न च कर्मविनाशेभ्य	३९६	ननु चाशौचकालोऽपि	१८९
न च ग्रामादिप्रमाप्ति	३९७	ननु शास्त्रार्थकारित्वात्	२०६
न चायमपि यज्ञाद्	१८९	ननु शुद्धिर्निर्येऽशात्	२११
न चानुदितहोमोक्तौ	१८९	ननु गौरितिशब्दादौ	३०८
न चास्य त्रिङ्गमवन्व	२१३	ननु चाऽऽकृतिपक्षेऽपि	३०७
न चाल्पवचनदुत्त्वाम्याम्	२१६	ननु चाशक्तिजा दोषा	२८३
न चार्थप्रत्ययानङ्ग-	२२८	ननु च प्रागवस्थायाम्	१७९
न चाशान्तरमस्यान	२९५	ननु श्रुत्यविरुद्धाया	१८०
न चापिभोपसख्यानम्	२८६	नन्वमेऽयेन लिप्तस्य	१८२
न चायारोप्यमाणाऽपि	१८५	न पश्चाच्छ्रयमाणाऽपि	१७८
न चागृहीतशब्दार्थं	२६७	न प्रयोगावावेभ्य	२१९
न चेद नियमापूर्वं	२५५	न प्रधानपट चात्र	२५५
न चेदभ्येन क्षिप्रा म्यु	२४०	न मासप्रसङ्गे षोषो	१९१
न चैभिर्भिन्नदेशस्य	२३४	न वर्षयेदराहानि	१९०
न चैनम्याज सन्त्येव	२९४	न वा दृष्टार्थतैवाम्य	२५५
न चैवा सप्रदायेन	२८८	न वाऽनुमानमप्यस्मिन्	१६०
न जगत्प्रदृष्टार्थं	४२७	न वाऽऽगमेन तद्दोषो	१६०
न जात्या देवतात्व हि	२३७	न वाऽतिक्रान्तयागेभ्य,	३९६
न तानन्वपि कश्चिन्	२३१		

श्लोकः	शृष्टसंख्या	श्लोका	शृष्टसंख्या
पदार्थपदसंबन्ध-	२२६	पुम्पान्तरभाषोऽपि	१८०
पदार्थत्वेन येषा च	१९९	पुरुषस्य सचेष्टस्य	१८२
पदार्थैः पदविज्ञातैः	४४९	पुरोडाशादिमिल्लोके	३४२
पदात्तासाक्षरोपेतं	२२९	पुंस्त्वाद्वाङ्मणकौण्डिन्य	२९९
परमाणु शरीरादि	३६०	पूर्वज्ञातार्थवाचित्वे	३४९
परलोकविरुद्धानि	१९९	पूर्व सामान्यविज्ञानात्	३१४
परप्राविनयं कुर्वन्	२८५	पूर्वपक्षेऽपि चत्वारो	३११
परस्परविगीतत्वम्	२८६	पूर्वविज्ञानविषयम्	१६०
परस्परविरुद्धत्वम्	१७०	पूर्वप्राप्तौ प्रमाणत्वम्	१७९
परस्परविरुद्धे हि	१८३	पूर्व निश्चित्य शास्त्रार्थम्	३९२
परस्पररेण चाऽऽचार्याः	२९६	पूर्वानुभूत एवार्थः	३९८
पराधीनप्रमाणत्वात्	१७९	पूर्वोक्तिर्नैव मार्गेण	३१०
पारिध्यादेश्च कार्येण	४१४	पूर्वोक्तिनानुमंघानम्	२६९
परिनिष्ठितकार्यम्बु	१९३	पूर्वोक्तिर्नैव मार्गेण	१८२
परिमाणमपि त्वार्थ-	२००	प्रकृतस्त्रोप्रदेशत्वम्	४२७
परिशाब्दोऽपि यस्मिन्	१८८	प्रकृताप्रकृते यागे	२९०
परेण सह केषां चिन्	२३९	प्रकृतत्वाविशेषोऽपि	३४६
परोऽवधिः पुनस्तस्य	१९२	प्रकृतं चेदनुषास्यम्	३३४
पशुहिंसादिसंबन्धे	२०४	प्रकृतिप्रत्ययानन्त्यान्	२७९
पाकेनाप्रैरपात्तत्वान्	३४९	प्रकृतेर्नैव सिद्धान्ते	३०७
पापक्षयो हि शुद्धत्वम्	१८९	प्रतिकञ्चुक्स्वरेण	२८१
पारतन्त्र्यात्संबन्धो नैषाम्	१६०	प्रतिमन्वन्तरं चैवम्	२०२
पाश्चात्यभोजनानुज्ञा	१९२	प्रतिमान्यं स्वयं पुमाम्	१६८
पिकादिशब्दवाच्यं वा	२२६	प्रतिपिदाम्यनुज्ञा च	१९२
पुनर्वायुत्वेनस्त्व-	२९९	प्रतिषेधेषु चापूर्वम्	३९३
पुनर्नान्यादिपक्षाणाम्	२९३	प्रतिपक्षं भवन्त्यन्ये	२०२
पुराणं मानसो धर्म	२८६	प्रतिषेधोपमहारि	२१३
पुरुषार्थममामतेः	३९२	प्रतीतिमात्रप्रमाणार्थम्	४९४
पुरुषार्थो हि मर्गेण	३३०	प्रत्यक्षप्रतिबद्धा हि	१७३
पुरुषार्थेऽपिऽऽचारः	२९२	प्रत्यक्षे श्रुतमात्रे तु	१७२

श्लोका	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
फासुनेऽन्यौषधीना तु	२१८	मनो वा पुरयो वाऽथ	२७३
व.		मन्वादिमिरवश्य च	२३३
बलवन्तं पराजित्य	१८५	मम हि व्यक्तिशब्दत्वात्	३०२
बह्वृष्टप्रसङ्गाद्धि	३८७	महत्वाद्भारतत्त्वाच्च	२२८
बहुभिज्ञासमानानाम्	१७८	महताऽपि प्रयत्नेन	१६३
बहुवेदगतन्याय—	२३१	महत्त्वमेन्द्रमबन्धम्	४१५
बाधिता मृगतृष्णा वा	१७४	महाननगृहीतत्वम्	१९५
बाधिता च स्मृतिर्मूत्वा	१८८	मीमांसा चापि वेदार्थ—	३१०
विभीतकेऽस्तशब्दो हि	२१७	मुख्यदृष्टार्थताम्बार्थ—	२६३
बुद्धवाक्यसमारूपाऽपि	२३५	मूलान्तर निरम्न च	१७०
बुद्धिबोध्य प्रयादन्यत्	२३६	मृत्तिकाद्यपि यच्चिह्न	२५२
बोधकत्वात्प्रमाणत्वम्	२३५	य.	
ब्रह्मवर्चसयोगादि	३५२	यम्माद्ब्रह्मादिवन्मन्त्रा	४३२
ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति	२७३	यस्य तूत्पद्यमानस्य	१७३
ब्राह्मणस्त्रीवधे को वा	२१३	यन्नेकेणानुमपत्ते	१६७
भ		यस्य चान्विष्यमाणाऽपि	२२८
भवने यस्य कर्तृत्वम्	३८४	यस्य ह्यल्पेन कालेन	१८९
भवेता यदि वृक्षेषु	३४४	यस्तन्तूननुपादाय	२३६
भावने च वाक्यार्थ	४४५	यस्तु त विनियोगेन	२४४
भावना गम्यमाना च	३७९	यम्मादाःरूपातशब्दस्य	२४७
भाषार्थाः कर्मशब्दा ये	३७५	यस्य ह्यनियना प्राप्ति	२५४
भिल्लवस्त्राग्ने ये च	१७३	यस्याप्यत्यन्तमप्राप्तिः	२५५
भिन्नाभिर्विप्रकीर्णत्वात्	२२०	यस्तानि प्रविभक्तानि	२६५
मृतमान्युपयोग हि	४११	यश्च प्रयत्ननिष्पत्तौ	२७५
मूयर्मा वेदनाह्यत्वात्	२३५	यदुरेवाऽऽत्मनो यागै	३९१
भेदो नाम पदार्थानाम्	४४७	यलोपे च कृनेकारो	१८४
भ्रान्तेरनुभवत्वाद्वाऽपि	१६३	यमादयो न विद्यन्ते	४२६
भ्रातृणामेकजातानाम्	२०८	य पुनर्वेदसत्वात्	२४१
म		यद्यपेत् प्रमाणेन	४१८
मृत्वयो वाक्य वेदशाम्	३३६	यद्यत्राविद्यमानार्थो	४१६

श्लोकाः	श्लोकाः	श्लोकसंख्या
यद्यपुः कल्पयते तत्र	४०२ यद्वा सत्यत्वमेवेदं	२७६
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	२१० यदा शास्त्रान्तरैर्णव	२०३
यद्यत्प्रकरणं हेतुः	२४४ यद्वा शिष्टात्मतुष्टीनाम्	२०७
यद्यत्प्रकरणं शूर्प	२४५ यद्वा नार्यर्जुनस्यैव	२०९
यद्यप्यनभियुक्तानाम्	२८२ यदा वर्षासु मोदन्ते	२१८
यद्यप्येवं न भेदोऽस्ति	३०७ यद्वाऽऽचारमर्लीयम्बं	२२०
यद्यप्यर्थात्मनाऽस्त्येव	३४९ यद्वा भवतु नामिषाम्	२३०
यद्यप्यासेन वक्तृणाम्	३५८ यद्वा प्रयोगशास्त्रत्वम्	२३०
यद्गोक्तस्तत्र सद्भावः	३०८ यद्वा शानयादिशास्त्राणाम्	२३०
यदेव भवतां गोप्रम्	२३६ यदा तु हन्तिविप्यादि	१७१
यद्युच्यमानया कार्यम्	२९० यदा यावच्छूतेरर्थः	१७७
यदि क्षेत्रं भवेद्वाक्यम्	३६६ यदा ह्यदो धृतिं श्रुत्वा	१७९
यदि ह्यर्थद्वये बुद्धिः	३०६ यद्वा योगविमोहन	१८४
यदि वा द्रव्यज्ञेनेति	२८४ यद्वा श्रुत्यप्रमाणत्वात्	१८४
यदि वाचकैर्वाऽऽदौ	२७९ यद्वा कर्मविनाशोऽयम्	३९१
यदि वा गौरवस्यैव	२६५ यथोपनयनं येषाम्	२४४
यदि न्याकरणाद्गतां	२६२ यथैव ह्यार्यगन्धेऽर्थं	२१९
यदि साधु भिरैवेति	२५५ यथैव च वयं तेषाम्	२१४
यदि देशनिमित्तवान्	२५० यथैव धृतिमूलत्वात्	२२०
यदि स्यारसर्वगामित्वम्	२४४ यथैवान्यादविज्ञातात्	२०३
यदि द्विप्राङ्गुलं मध्ये	१८८ यथैव वेदमूलत्वम्	१८९
यदि यज्ञोपयोगित्वम्	१८९ यथैव लोकासिद्धवान्	२११
यदि वा कालत्रैपभ्यात्	१९१ यथैवावस्थितो वेदः	२१७
यदि दानादुरेणेषाम्	१९४ यथैव पाठः प्रतिपत्सुपायः	३६९
यदि वेदविरोधः स्यात्	२११ यथा सात्त्विक्यत्वात्	२१९
यदि त्वन्यनिवृत्त्यैव	३९१ यथा च म्लेच्छदेशेऽपि	३१९
यदि स्वसमेवेत्यैव	३९८ यथा वा वां भुवं कश्चिन्	२०७
यदि पैकान्ततो ह्ययुः	३९९ यथा वा वरदानादी	२०७
यदि प्रधानमात्रेण	४१४ यथा वा मर्षमिद्वान्ने	२०७
यदा स्वदेवते ह्येने	३३४	

श्लोकां	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
यथा च सर्वशास्त्रानाम्	२३२	यनेरपि तु यत्कर्म	३८१
यथा च धर्मशास्त्राणाम्	२३३	यजुर्भेद च मुक्तवैतत्	४४४
यथा मीमांसकप्रस्ता	२३५	यजाद्यर्थेऽपि वा वाच्ये	३०६
यथा काष्ठतृणादीनाम्	१८१	यच्चैतदनवस्थानम्	१७९
यथा शरीरमात्रेऽपि	४०४	यच्चाऽऽर्था श्रद्धया सिद्धम्	१७१
यथा रुमाया लवणाकरेषु	२०७	यच्चिह्नं टाक्षिणात्यानाम्	२४९
यथा कृतत्रकपूर-	२०३	यच्चास्य कृत्रिमत्वेन	२८५
यथा वा श्राद्धभोजित्वम्	१९१	यच्चैतद्भूतमस्माकम्	२९२
यथा च जातितद्भेद-	२४४	य नश्चिदेव सन्ध	३३५
यथा च तुल्यपाण्यादि	२८०	या काचिदप्युपादाय	४२४
यथा च पञ्चरागादीन्	२८२	यागानाद्यनुम्युतो	३७५
यथा रत्नपरीक्षायाम्	२८२	यागादेव फल तद्धि	३९५
यथा श्रुतगवादीनाम्	२९२	यागेऽपि प्रस्तुते चात्र	४००
यथा हि वामना गावो	१९२	यागे यो गुणमावश्च	२८४
यथा चाऽऽकृतिरित्यादौ	३०८	या चोक्ता पाण्डुपुत्राणाम्	२०९
यथार्तावृतुलिङ्गानि	२०२	या चोक्ता माप्यगारेण	३०६
यत्रार्थस्य विसवाद	४२१	या तद्दहिरवम्यानात्	२३७
यत्र वर्णविकारो वा	४३८	या तु हस्त कर पाणि	२७८
यत्र वैदिकमन्यत्वम्	४३८	या तु वेदविस्द्वेह	१७२
यत्र शीघ्रतर नास्ति	१७३	यादृशी भावनाऽऽख्याते	३८३
यत्र देशे हि य शब्दो	२१६	या निषेधा क्रियामाहु	३६०
यत्राऽऽहृत्य विधानेन	२०१	यान्येव धर्मशास्त्राणाम्	२३३
यत्र तूत्प्रेक्षयाऽप्यन्यत्	१९८	यावत्तु गमनित्यत्वम्	२३६
यत्र त्वस्ति स्वरज्ञानम्	२६७	यावत्कै श्रुतौ कर्म	१९३
यत्र लक्षणभु द्वैतय	३६५	यावत्वेवोदित विंचित्	२३५
यत्तु दिङ्निगमापूर्व	२५६	यावता पदसंघेन	४४६
यत्तु हेत्वन्तर दृष्टा	२०६	या वेदवाद्या मृतयो	१९६
यत्तु वेदतत्त्वेपु	२२६	युक्त समविश्लेषत्वम्	१८९
यत्तु रागमोहादे	२१३	युगपद्यदि सर्वत्र	४०१
यत्तु मृदा कृहीनेऽपि	१७७	युगपत्प्रमिथीयानाम्	१७७

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकः	पृष्ठसंख्या
पुगपरप्राप्तिहेतुश्च	१९९	रूपादुत्तरकाले हि	४९०
ये नान्यत्रापि दृश्यन्ते	२९६		ल.
येन न्यायेन वेदानाम्	२३९	लक्षणानुगमात्प्राप्त्यु	२७८
येन यत्नेन मन्वाद्यैः	१६३	लक्षणयैः समाप्तायात्	२६२
येनास्य पितरो याताः	२११	लक्षणश्रवणाम्वासात्	२७८
येनेमिततमैर्षोवैः	३८५	लक्षणोत्प्रेऽपि संदेहे	२६७
येनैवाकृतकत्वं हि	२३४	लक्षणार्थोऽत्र तत्त्वेन	३७१
येऽपि च प्रतिपिधेरन्	२४५	लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य	२४९
येऽपि व्याकरणस्यैव	२६०	लिङ्गी यौगिकशब्दत्वात्	२४९
ये शब्दा न प्रसिद्धाः स्युः	२२४	लोकः स्मरति तं मन्त्रं	२०७
येषामनुगमो नास्ति	२६०	लोकप्रसिद्धशब्दार्थ-	२५२
येषां पदार्थधर्मत्वात्	१९९	लोकवेदागतत्वाच्च	२७२
येषां परम्पराप्राप्ताः	२११	लोकविवाधिगन्तव्या	२५३
येषां दर्शनमात्रेऽपि	२२४	लोके हि कश्चिदाचारः	२०६
येषामाह्वयतश्चब्दानाम्	४३३	लोके चैतद्यथाप्राप्तम्	२१३
योऽपि मन्त्रं समस्तं हि	२५८	लोके तावद्विद्वच्छब्दः	२२१
यो ब्राह्मण इति ह्युक्ते	२१२	लोके यस्य यदर्थत्वम्	२६२
यो यो प्रहीता भात्यन्धः	१६२	लोके तु सर्वथापामिः	२६२
यो वा पिण्डं पितुः-पाणौ	२०८	लोभमूलं च यत्तस्याः	१८८
यो हि सभान्यदृष्टेन	१७४	लोभादिकारणं चात्र	१९५
यो हि प्रतिपदं पाठं	२५३	लौकिकयतिकर्मरूपान्	१७१
यो ह्यसावन्तः स्मार्तः	१९७	लौकिकत्वे समानेऽपि	२१७
यौवनस्यैव कृष्णा हि	२०९	लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि	२२४
		लौकिकं चापि यत्कर्म	२९५
रक्षाद्यपि यद्व्योक्तं	२६१	लौकिकेऽप्येव शब्देषु	३०५
रत्नधापितमत्वं च	२६८		व.
रत्नवीर्यविपाक्यनाम्	२१७		
रागद्वेषमदोन्माद-	१७१	वक्तव्यः पूर्वमर्थश्चेत्	३०७
रुदिरशब्दश्च नैवाप्यम्	२९७	वक्ता तु मापणे सर्वो	२५५
रूपशब्दाविभागाच्च	२५५	वदन्ति धर्ममेतानि	२३४

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
वर्णनाभ्यनुज्ञाते	१९२	विसिद्धा बहुरूपा च	२२८
वर्णनाभाऽपि संस्कार—	२७१	विगीतवाक्यमूलानाम्	२८६
वर्णनाभापदेशोऽपि	२४१	विचारमुत्तसिद्धचर्षम्	२९४
वर्णमस्कारमात्र च	२७२	विनत्य दशसंख्या हि	१९०
वसिष्ठम्यापि यत्पुत्र—	२०८	विधापरकं मदप्यर्षम्	४३२
वमुदेवाङ्गनाता च	२१०	विधाने षानुवादे च	३२४
वस्तुशाब्दो हि ऋदत्वान्	२९८	विधातन्यश्च संबन्धो	३३६
वयान् रितवण्डाल—	१८१	विधिशक्तिर्नियोगेन	४३२
वदित्वप्रसिन्नादधात्	३६४	विधिज्ञान्यनघा षेषाम्	२४०
वाक्यम्फोटश्च यैरिष्टः	२७३	विधिधेदग्निहोत्रं म्यात्	३३४
वाक्यमेशो ह्यमामर्थम्	४४४	विधित्तिसनगुणमापि	३३४
वाक्यार्थेषु च संदेहाः	२६७	विधिस्तुत्योः सदा कृतिः	३६६
वाक्यान्तरेर्निषिद्धं यन्	१८९	विधीयता विधिष्टं चैत्	३२६
वाक्यानि यावदर्थं म्यु	३६३	विधेयेभ्यो यथापूर्वं	३९७
वाक्याधिहरणे नैनन्	२७३	विधेयं स्तुत्ये वस्तु	३३६
वाक्योवाचप्रधानार्थ—	४१४	विधौ यदि विशेषः म्यात्	३३६
वाक्येभ्योऽपि पाश्चात्य—	३०९	विधयेप्रतिषेधायाः	२४२
वाक्यवृत्तये यन्	२७६	विना स्यात्प्रणादाधिः	२७१
वाक्येर्मापितयं हि	२६४	विनाशित्वेन विज्ञातम्	३९६
वाच्यवाच्यमामर्थ—	२७७	विमत्पर्यानुवादेषु	३२६
वाच्यमात्रे हि मापुत्रम्	३०७	विमुक्त्यापृती वेदे	४६३
वाक्येभ्यो यथागु म्यात्	३३८	विमुक्त्य च ज्ञान्ति	१००
वाक्येभ्यो वादि वाध्यवात्	२९६	विमुक्त्ये च वाच्यः स्यात्प्रामाण्यम्	१८८
वाक्येभ्यो मन्त्रो	२३८	विशेषे स्वतरेसं म्यात्	१०२
वाक्याप्रेम तद्वचन्	१९४	विशेषगरेहासाद्वा	१६९
विश्वस्य वि पुनश्चामाम्	१७४	विशेषे स्वतरेसं म्यात्	१६८
विश्वस्य एतेष्वस्वान्	१७४	विशेषे स्वतरेसं म्यात्	१०३
विश्वस्य आश्रित्यन्त्र	१७६	विशेषे स्वतरेसं म्यात्	१६७
विश्वस्य एतेष्वस्वान्	२७७	विशेषे स्वतरेसं म्यात्	२९६
विश्वस्य निषिद्धेहा	२६३	विशेषे स्वतरेसं म्यात्	३०९

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
वृत्तिद्वयेऽपि सामर्थ्यम्	४१८	वैदिकेऽपि शब्देषु	३१०
वृत्तौ लक्षणभेदेषाम्	४३४	वैदिकान्यपि कर्माणि	१७१
वेदस्य कल्पसूत्राणाम्	२३०	वैद्युताश्माभिघातोऽस्य	३४५
वेदवाक्यार्पणं येषाम्	२३४	वेद्यानां सेवकानां वा	२१५
वेदमूलतयाऽप्यस्य	२७४	वैश्वदेवमुपादाय	३४७
वेद् एव हि सर्वेषाम्	२६३	वैश्वानरपदं नापि	३५०
वेदशब्दाभिधेयत्वम्	२४१	ब्रह्मिहो निरपेक्षा हि	१७६
वेदश्च यदि दृष्टार्थम्	१७१	व्यक्तिपक्षे विकल्पः स्यात्	३०७
वेदवाक्यानुमानं हि	१७२	व्यक्तिवाचि तु तत्राम	२४६
वेदं कृत्वा यदा वेदिम्	२००	व्यक्तिर्वाच्येति विज्ञानं	३०७
वेदं हि वरूपयित्वैभ्यः	२३३	व्यक्तेर्जातिविशिष्टायाः	३११
वेदानधीत्य यदौ वा	१९२	व्यक्त्याकृत्याभिधेयेऽर्थे	२४८
वेदादृतेऽपि कुर्वन्ति	२३२	व्यक्त्याकृतिविनिर्मुक्तः	२४६
वेदादेव च विज्ञातो	२३४	व्यपदेशस्य भिन्नत्वात्	३०९
वेदादेवानृतत्वं च	२४२	व्यपदेशादिभेदेन	३०९
वेदार्थकल्पनात्कल्पो	२४१	व्यपदेशादिभेदाच्च	३०९
वेदिरेव ह्यनाचम्य	२००	व्यपेक्षा पुनराहत्य	४१८
वेदेनैवाम्यनुज्ञाता येषाम्	२०२	व्याकृता संप्रदायेन	२५८
वेदेनैवाम्यनुज्ञाता धर्मे	२३०	व्याचक्षणस्य वेदार्थान्	२४२
वेदेनापि च संस्कारात्	३४३	व्युत्पाद्यते महेन्द्रश्चेत्	४१८
वेदे तावेव विज्ञेयौ	३११	श.	
वेदेनाशास्त्रहेतुत्वात्	३१०	शब्द एव यदा तावत्	३५८
वेदे तु प्रत्यभिज्ञाने	३०८	शब्दादिषु विनश्यत्सु	२३६
वेदेऽपि च विशेषोऽस्ति	३०७	शब्दानुगमरूपोऽर्थो	२६०
वेदे व्याकरणादीनि	२६५	शब्दत्वे संस्कृते म्याद्धि	२७०
वेदेऽपि प्रयोगास्ते	२५९	शब्दश्चेत्पाठमानत्वे	२७१
वेदे यथोपलभ्यन्ते	२३९	शब्दार्थेन न कार्यं हि	३०८
वेदे स्वरूपतः शब्दो	४२१	शब्दान्तरस्य योऽप्यर्थः	३७६
वेदोऽपि विप्रकीर्णत्वात्	१६७	शरीरमित्ये यांनि	२०५
वेदो हीदृश एवायम्	१८७	शक्तिभिः सर्वभावानाम्	३९९

श्लोका	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
शक्तिकार्यविसवादात्	३००	श्रुतिस्मृत्यो पुन स्पष्टम्	१७६
शक्ति कार्यानुमेयत्वात्	३९८	श्रुतिराचारमूल या	२२०
शक्तय सर्वभावाना	३७८	श्रुतिसामान्यमात्राद्वा	२०७
शान्त्यादिनिमित्ते धर्म-	२३४	श्रुतिस्मृतिप्रमाणत्वे	२८५
शाक्यादयश्च सर्वत्र	१९५	श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धत्वे	१९६
शाखाना विप्रकीर्णत्वात्	१६४	श्रुतार्थापत्तिरैवैका	३९४
शाखाच्छेदोपयोगश्च	२३८	धयणाना न्यवस्था हि	४५८
शान्तिपुष्टमिचारार्था	१८९	श्रुतसंस्कारसम्बन्धम्	३३३
शास्त्राद्गमपि नैवेतत्	२७४	श्रूयमाणस्य वाक्यस्य	३२९
शास्त्रस्था वेत्यनेनासौ	२२४	श्राद्धमन्तर्दशाह हि	१९१
शास्त्रस्था प्रतिपत्तिर्या	२२३	श्रोत्रुराकृत्यमाणस्य	१७५
शास्त्रार्थेष्वभिगुक्तानाम्	२१७	श्रोता तत्र प्रवृत्तोऽपि	१७५
शास्त्रस्था पुरुषा ये वा	२१७	प	
शास्त्रस्था तन्निमित्तत्वात्	२१७	पढङ्गो वेद इत्युक्तम्	२६४
शास्त्रेण हि पदार्थानाम्	१९७	पणामपि प्रमाणानाम्	२८२
शिष्यानुशासनत्व हि	२७३	स.	
शिष्ट यावच्छ्रुतिस्मृत्यो	२१६	स चायमुभयोर्नाश	१७६
शिष्टैराचर्यमाणानाम्	२०५	सत्तामेते वदन्तश्च	२९७
शुद्धचशुद्धी ह्यदृष्टत्वात्	१९०	सति देशनिमित्तत्वे	२९०
शुद्धामिधानपक्षस्य	२९८	सत्यवाचा च वाक्यानि	२३२
शुद्धान्नभोजनेनापि	२०४	सत्यमेवाऽऽकृति पूर्वम्	२९४
शेषशेष्यादय सर्वे	३७१	सत्य तत्रेप्यते खानम्	१८१
शोभासौकर्यहेतुत्ति-	१९४	सदाचारप्रमाणत्वम्	२०४
शौचयज्ञोपवीतादे	२००	सन्निकृष्टो न लब्धश्चेत्	४५४
श्रुत्यैव पथी पाराधर्ष	४२८	सद्भावोऽवयवाना च	४०२
श्रुत्या हि देवता यागे	४२२	समानविषयत्वाद्धि	१७९
श्रुतिलिङ्गादिभिस्तावत्	२६४	समानाध्येतृकत्वात्ते	२४२
श्रुतिं मुक्त्वा च यमूलम्	१७८	समाज्ञायप्रसिद्धेऽपि	४६२
श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे	१७७	समाप्यते विधि वाञ्छित्	३६७
		समुदायन्त्ववस्तु वात्	२७२

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
समुदायार्थवाचित्वे	३५६	स्वप्रावान्यात्पदार्थानाम्	४४७
सर्वकर्तृत्वशक्तत्वात्	३९२	स्वमिन्वाक्येऽपि न स्वाचेत्	४५३
सर्वशास्त्रोपसंहारो	१७८	स्वयमज्ञातमूलाश्च	२०५
सर्वमुत्पद्यमानं हि	१७३	स्वत्यापारे हि पुरुषः	३८२
सर्वशास्त्राविहित्वं हि	२४२	स्वरवर्णानुपूर्व्यादिः	४३७
सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्	२४३	स्वरादयश्च विद्यन्ते	३१०
सर्वनामपदं तावत्	२४६	स्वरूपपादिशब्दैश्च	३०९
सर्ववर्णसमूहोऽपि	२७२	स्वरूपेण तयोस्तावत्	१७६
सर्वत्रैव हि विज्ञानम्	२८८	स्वलक्षणविविक्तैस्तैः	१९७
सर्वे हि द्विद्वानादि	२९०	स्वशाखाविहितश्चापि	१७८
सर्वत्रिन्द्रियलिङ्गाम्याम्	२९४	स्वसंज्ञापरिभाषापिः	२२९
सर्वथा शक्यते मेदो	३१०	स्वसंबन्धं च सिद्धान्तम्	२३५
सर्वस्य त्रिविधमात्त्वात्	३२१	सादृश्याद्वाङ्मन्त्रान्तिः	२४२
सर्वत्राख्यातसम्बन्धे	३२८	सावुभिर्नापमाणानाम्	२७४
सर्वथा ब्राह्मणोद्देशात्	२१२	साभुत्वमिन्द्रियमाह्वयम्	२८१
सर्वव्याख्या विकल्पानाम्	१८६	साचूनेन प्रयुक्तानाः	२८३
सर्वावाप्तिसमर्थो वा	४००	साचूर्णित्यप्रसक्तत्वात्	२७६
सर्वाश्रमातिरिक्तेन	१९२	साध्यसाधनसंबन्धः	३८७
सर्वविश्रयित्तम्येति	१८८	साध्यात्मकोऽपि वात्वर्यो	३८९
सर्वपाकादिसम्बन्धे	४१०	साध्यांश्च पुरुषाणां च	३८४
सर्वेन श्रुतिमूलाऽतः	१७९	सापेक्षोऽपि महत्त्वेन	४२२
सर्वेषामेवमादीनाम्	२११	सामवेदे यज्ञोद्गाई	२३८
स श्रुतिस्मृतिस्मिद्धत्वात्	२८७	सामर्थ्यं सर्वभावानाम्	२७७
सहाध्यायीभिरैवातो	२६२	सामान्यस्तुतिरेकैव	४२९
स्मर्यते च पुराणेषु	२०३	सामान्येनाभ्यनुज्ञानात्	१९१
स्वर्गो मे स्याद्वितीत्यं हि	३८४	सामानाधिकरण्यं च	३३५
स्वतंत्रो वेदः सर्वैरनु	२३८	सायं होमे यदि ब्रूयात्	३२४
स्वतः स्थितात्प्रमाणत्वात्	१८४	सत्यपूर्वादिमेयुक्तैः	३३४
स्वतन्त्रत्वदमूर्तत्वात्	४०२	साक्षादव्यभिचारेण	३८५
		स्मार्तस्य वाचकः श्रौतो	१७७

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या	श्लोका	पृष्ठसंख्या
स्यादितत् येन यः कालः	१८९	स्मृतेस्तेनापवादोऽयम्	३०७
स्याद्वाक्यद्वयमेवैतत्	१९२	स्मृतेश्च श्रुतिभगायाः	१८६
स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वम्	१७२	स्मृत्या चार्थं परामृश्य	१७७
स्वाध्याये पठ्यमानेषु	४३७	स्मृत्या प्रमायते यावत्	१७७
स्वाध्यायाध्ययनं मुक्त्वा	२७४	स्मृत्याचारविरोधे हि	२६०
स्वार्थबोधे समाप्तानाम्	३६६	स्मृत्याचारविरोधे वा	२२०
सिद्धरूपः प्रयोगो यैः	२२९	स्मृत्या तथैव सत्पृच्छा	१९७
सिद्धबह्विधिशिखत्वादि	२३३	गुणपायमासभक्षादि	२८४
सिद्धप्रमाणभावस्य	१०९	सेयमत्यन्तमन्याय्या	१७६
सिद्धमेवाप्रमाणत्वम्	१८९	सेयमन्ययदाब्देन	२९८
सिद्धकर्तृक्रियावाचि	३७६	सोपपत्तिकमन्यच्च	३०८
सिद्धाना नित्यतैवैका	२३३	सोऽपि स्यादपरो दोषः	१७५
सिद्धो लोकप्रवादोऽयम्	१७६	स्फोटशब्दे च संस्कार.	२७३
सुखदुःखात्मकत्वेन	३९२	स्फोटगोशब्दताङ्गत्व-	२७२
सुरा वै मलमन्त्रानाम्	२०९	सख्याभावादितिह्येतत्	३०८
सुवन्तौ यदि वैतौ ते	४२२	सदिग्धेषु च सर्वेषु	२१८
स्तुतीना विध्यधीनत्वात्	३६६	सप्रत्यपह्नुवानस्य	१७५
स्तुतेरपरिमाणत्वात्	३५१	सप्रदायविनाशाच्चेत्	२३३
सूत्रवार्तिकभाष्येषु	२६०	सबन्धमात्रमुक्तं च	३८४
सुद्धमात्राद्यनुवादेन	४१३	सबन्धैर्बहुभिर्देश-	२५१
स्मृतिस्तु यावता पुसा	१८०	संबद्धयोश्च धर्मत्वम्	२५७
स्मृतिमूलानपेक्षा हि	१७७	समव्यभिचाराम्याम्	२६४
स्मृतिप्रामाण्यमुत्सृष्टम्	१६८	संमुग्गवचके लोके	२८०
स्मृतिकाराम्यनुज्ञानम्	२१४	सवादत्वानुवादत्वम्	२४१
स्मृतिवत्कर्तृसामान्यात्	२१४	सशयप्रतिबद्धे च	२७५
स्मृतिशास्त्रं च यद्येकम्	१८७	ससर्गोऽपि पदार्थानाम्	४४७
स्मृतीना श्रुतिलिङ्गत्वम्	१७२	सस्थानस्य च नाशित्वात्	२९५
स्मृतीनामप्रमाणत्वे	२८६	ससिद्धव्यवहारत्वात्	२७६
स्मृतीना श्रुतिमूलत्वे	१८७	सम्भूतभनिरूपा हि	२२६
स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वम्	१७५		

श्लोकः	पृष्ठसंख्या	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या
संस्कृतानां च शब्दानाम्	२७०	हन्तैवमप्रमाणत्वं	१९०
संस्कृतेषामुपपूर्वाच्चित्	२७२	हन्त्यादि विविधजापि	२७२
सिंहशब्दे ह्यगुक्तेऽपि	३५८	हननप्रतिषेधेऽपि	२११
ह.		हविषो गणभूतत्वात्	२८४
हन्तिकर्तारि वन्हित्वं	३०९		

आहत्य मथमभागे तन्त्रवातिकस्थाः श्लोकाः १४२१

समाप्ता च श्लोकानुक्रमणिका ।

संघारख्यशाबरभाष्यसहितमौमांसादर्शने शुद्धिपत्रम् ॥

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२१	तुं चाऽऽ	तु
३	१	अनन्तरं	नन्तरं
३	२२	शार्था-	शार्था-
४	६-	अय शब्दो	अयशब्दो
४	७	त् । कथं	त्कथं
४	१७।१८	वेदमधीत्य ' अयातो धर्म- जिज्ञासा '	' वेदमधीत्यायातो धर्म- जिज्ञासा '
६	२४	धीन	धान
७	२९	नान्तर	नानन्तर
१०	२०	जक	जनक
१०	२६	नियमः ।	नियमः
१०	२७	सप्रयोज	स प्रयोज
११	३	यते-	यते ॥
११	२१	त्मकप्र	त्मकधर्मस्य प्र
१२	१६	यत्किं	यत्किंचित्फलसाधनीभूतयत्किं
१२	२०	वाक्यम् । एवं चोदना- पदार्थः सिद्धः	वाक्यं चोदनापदार्थ इत्यर्थः ।
१४	२९	इति । वि	इति वि
१५	१२	अनुमाध्ये	अनुमाप्य
१५	१७	भूतं	मूलं
१६	२२	विभिश्च यस्यैव	दिनिश्चयस्यैव
१६	२६	वचसां हि	वचसां
२१	२६	च । सू	च सू
२२	११	मिति । वि	मिति वि
२२	११	सत्सप्र	सत्संप्र
२३	१४	नारती.	नास्ती
२५	४	येऽयं	धेयं

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७	२९	दोषं(गे.ग)	दोष
३४	१	बुद्धे रूपो	बुद्धेः रूपो
३४	२९	बुद्धे रूपो	बुद्धेः रूपो
३७	१०	गृहीतः । आ	गृहीत आ
३८	४	अर्थापत्तिप्रमाणमवस्य	अर्थापत्तिप्रमाणस्य
३९	१८	स्वनः प्रामाण्यस्य	{ स्वनः प्रामाण्यदर्शनेन तदुद्भूतगनस्य शास्त्रस्यापि स्वनः प्रामाण्यस्य
४१	१२	त्यन्नेन	
४१	१३	आहित्वाग्निमाग्निभिर्दहन्ति यज्ञपार्श्वेऽन्येन	अग्नेः ' आहित्वाग्नि० पार्श्वे ' इत्यनेन
४१	२६	दिवो	दिवो
४१	३०	विवि	विवि
४९	७	गौरित्य	गौरित्य
४६	२९	टास्य	टास्य.
४६	३६	रूपत	रूपत.
५०	९	भेदादि वि	भेदादिवि
५४	१९	इति-	इति ।
५४	१७	इत्यर्थे —	इत्यर्थे ।
५५	२८	यन् । ये	यद्ये
५७	१४	मगम	मगा
५८	२	दृष्टा हि वा	दृष्टा हि वा
५८	२	म ना० ५०ने	मना । ने
५८	३	स्यन्ता "	स्यन्ता
६०	१५	अ म	अम
६४	११	ममपति	ममपति
६६	१	विद्वन्	विद्वन्
७२	११	इति-	इति ।
७६	२८	स्यन्तु । तप	स्यन्तु । तप

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्
७९	२७	भिः । सा
८२	१२	कार्यकारण
८५	३	कं स
९२	१९	अयमेवं
१०१	२९	पुन म्वा
१०२	१९	येत्
१०२	२२	शास्त्रा
१०४	२२	शङ्कित दीप
१०४	२२	शङ्के
१०५	१९	त्तरकृता
११२	३	सति । परं
११२	२६	भङ्गोन
११७	११	संबन्धो
१२०	१२	सामर्थ्यादिवि
१२०	२०	तत्रा
१२०	२०	ध्यविधा
१२१	१	तीय कानि
१२१	२४	माध्य
१२२	५	पत्तिः । शि
१२८	२३	राभक
१२८	२९	नुमवा
१३१	२१	प्रष्ट
१३१	२६	रपुन
१३२	३०	विधा
१४४	३१	पासति
१४७	१०	शृङ्ग
१४९	२३	द्वेदोषनं
१४२	२४	रन्वयासा
१५०		३५०
१५०	६	कथंचित् क

शुद्धम्
भिः सा
कार्यकरण॥
क्तम् । स
अयम्-एवं
पुनः स्वा
येम
शास्त्रा
शङ्कितदोष
शङ्कचे
तद्भूता
सति परं
मङ्गेन
संबन्धो
सामर्थ्यादिवि
न चा
ध्यविधा
तीयकानि
माध्य
पत्तिः, शि
राभे क
नुमवा
द्रष्ट
रनु
विधा
मासीत्, त
शृङ्गं
द्वेदो-घनं
रन्वया-सा
१५० (पृष्ठसंख्या)
कथंचित् क

श्रुते	पठन्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८२	१७	अपा	उपा
१८५	३१	स्मृधि	स्मृति
१८७	१०	भेव	भेव
१८९	९	भीय	भीय
१९३	२४	सत	सुत
१९३	२५	पेसो	पेसा
१९६	७	घर्मा	घर्मे
१९६	२२	किं वि	किं वि
१९६	३१	भाष्य	भाष्यं
१९६	३१	तहित्यल्या	तदित्यस्य
१९७	२०	क्रमात्स्पितान्	क्रमान्स्पितान्
१९८	३	रये	येर
१९९	४	र्यते, फा	र्यते का
२०१	१८		()
२०३	१२	त्प्रली	त्प्रती
२०३	२६	स्तावत्प्र	स्तावन् 'प्र
२०३	२७	तरम् । इ	तरम् ' इ
२०४	४	मध्वा	मध्वा
२०५	८	रन् "	रन् " इति ।
२०९	२९	मघं घ्रा	मघं नित्यं घ्रा
२११	२७	पानेऽवर्णि	पाने वर्णि
२१२	१	पात् । वि	पाद्वि
२१२	२	त्वादल	त्वात्
२१३	२४	त्तान्तरे	त्तान्तरं
२१४	१९	स्याहुः । अ	स्याहुर
२१४	२८	म्पितं प	म्पितम् । प
२१६	१०	विरुच्यते ॥	विरुच्यते ॥ ७ ॥
२१६	१२	स्येव्त्प	स्येवमुप
२१७	१४	कल्प	कल्प
२१९	३	धृत	धृत .

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२०	१	दिवत	दिव त
२२१	७	तया दी	तथा ' दी
२२२	१	अनवस्त्रा	अनवस्त्रा
२२२	२	दुक्तमदिति	दुक्तात् ' अदिति
२२३	१८	वक्ष्याम ।	वक्ष्याम
२२४	७	वैदि	वैदि
२२६	७	वैर	वैर्
२२७	२४	सत्य	सत्या
२३०	१४	वेय	वैया
२३१	२२	जराय	जरा
२३१	२३	त्वेनज	त्वेन ज
२३२	२९	माग	मार्गव
२३५	७	वाक्यादिक	वाक्यादि क
२३५	१८	चिद्वा को वाक्या	चिद्वाकोवाक्या
२३५	१९	उत्तय	युत्त य
२३६	२३	तांस्म	तस्मिं
२३६	२९	स्थितैषा	स्थितैषा
२३७	५	मैम	मैम
२३८	१४	पौंस्मत्त्वे	पौंस्मत्त्वे
२३९	११	नित्यासिद्ध	नित्यत्वसिद्ध
२४२	४	चायवचन	चार्थवचन
२४३	९	ददर्श	दर्श
२४३	२७	१ यद्वेति-गण्टोकेऽप्यापयित् वचन सिद्धप्रमाण, तदपेक्ष श्रुति वाक्य तदनुवादक मित्यर्थे	} { इय टिप्पणी २४२ पुटे ३३ पङ्क्तौ विज्ञेया
२४६	२४	द्याकारा	
२४६	२६	प्राय । यथैव	प्रायो यथैव
२४६	२८	वक्ष्यति ।	वक्ष्यति
२४७	३	त्वाऽपूर्व	त्वा पूर्व

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्
२४८	६	शुको
२५२	१७	कारणमि
२५३	२४	पेघवि
२५४	१	मवन्ति
२५४	१८	मक्ष्या
२५७	८	कर्म
२५९	६	इति
२५९	७	हितम् ।
२६९	१०	आज्येनाशिणी आज्य
२५९	२९	२ म० ८ पा० सू० १८ ।

२५९	२९	(९-९) ।
२६०	१४	हँल
२६०	१९	कथम् ।
२६२	२७	विना
२६३	२३	तावत् ।
२६३	२९	शास्त्रवती विकृती,
२६३	३१	१ (
२६४	२१	भावबुद्धादि
२६६	२०	गमस्मि
२६७	५	वाक्य
२६८	२	मिधां गता
२६९	२५	एवप्यपू
२७४	१९	प्यस्यं
२७७	५	प्रत्ययोऽवि
२७९	२२	म्लोच्छि
२८१	१	यस्त्वाह
२८२	१०	यावानिहद
२८२	११	रूपज्ञानं

शुद्धम्

शुद्धो

कारणम् ॥ १

पेघावि

मवन्ति

मक्ष्या

कर्मसु ।

इति ।

हितम्

“ आज्येनाशिणी आज्य ”

२ (अ० ८ पा० २ सू० १८)

१८) ।

(९-३-९) ।

हँल

कथम् ।

विना

तावत्

शास्त्रवती, विकृती

१ नै० सू० (

भावादबुद्धादि

गमः स्थि

वाक्य

मिधाङ्गता

एवपि पू

प्यस्य

प्रत्ययोऽव

म्लोच्छि

यस्त्वाह—

यावानिहाद

रूपज्ञानं

पुटे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८४	६	पूर्वस्य ।	पूर्वस्य
२८५	२१	त्रयी	त्रयी
२८६	५	अपि वा	अपि वा
२८६	३१	(सू० १-३-३)	सू० (१-३-१)
२८८	१०	' तथाऽऽ	तथा ' आ
२८८	१२	संबन्धः	संबन्धः ।
२८८	१७	संबन्धासंबन्धाच्च	संबन्धाच्च
२८९	२८	यथा ' प्र	' यथा प्र
२८९	२८	व्याख्या	व्याख्या
२९०	२०	लक्षणम् ।	लक्षणम् ।
२९०	३०	१ तै० ब्रा० (३-५-६) ।	} १ जै०
२९०		२ आ० श्रौ० (११-७-६) ।	
		३ जै०	
२९१	१	अग्नि	अग्नि
२९१	२७	वर्णना	वर्णना
२९१	३२		१ तै० ब्रा० (३-८-६) । २ आप० श्रौ० (११ ७ ६) ।
२९२	१८	मात्रान्यता परा	मात्रपरातु सा
२९२	२७	तद्धृत	तद्धृत
२९५	२९	संख्या	संख्या
२९८	२९	स्यान्न गमने	स्यान्तगमने
३०१	९	मात्रद	मात्रद
३०२	७	व्यावर्तयति	व्यावर्तयति
३०२	७	शब्दार्थः	शब्दार्थः
३०३	१५	व्यक्तिः	व्यक्तिः
३०३	२६	ग्रहः अ	ग्रहः । अ
३०५	३०	न्यायसुधायां	न्यायसुधायां
३०५	९	नैव	नैव
३०५	१०	समवायादव्याप	समवायादव्याप

शुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३४६	२१	विश्वदेवे	विश्वेदेव
३४७	२६	धेयत्कम्	धेयम्
३४८	२९	त्वान्तर्गते	त्वान्तर्गते
३४९	१२	वाद्ने	वादते
३५०	१५	कपालादिषु	कपालादिषु
३५१	२८	मविष्य	मविष्य
३५४	८	वाद्वाधि	वादाधि
३५७	३	निर्ज्ञायते	निर्ज्ञाते
"	२३	नैतत्क	नैतत्, क
३५८	२	वचना	वचना
"	१२	त्रिविषया	त्रिविषया
३५९	८	रोप्येत ते	रोप्येत । ते
"	११	रोप्यते खपुष्पं वाऽऽ	रोप्यते । खपुष्पं वा-
"	१२	रोप्यते वा	रोप्यते वा ।
"	१७	प्रतीतपूर्व स	प्रतीतपूर्वम् । स
"	२१	नाध्या	न । अध्या
३६०	१३	अथ का.	अथवा
"	२७	कल्पनाद्य	कल्पनाद्य
"	२८	यस्येत्यर्थः	यस्येत्यर्थः
३६१	२२	मुखत्व	मुख्यत्व
३६३	२५	न्यायेः	श्रुतेः
"	२६	वचना	वचना
३६४	१	सृष्टीनां सृष्टिषु	सृष्टीनां
"	६	समवायः	समवाया इति गुणाश्रयाः
"	१२	नन्वेवं	नन्वेवं
"	१३	न तस्ये	न । तस्ये
"	२२	वाक्यकाण्डाधीना	वाक्यकाण्डाधीना
३६७	१७	रीधेः	रीधे

पृष्ठे	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६७	२६	देशोऽपि	देशोऽपि
३६९	१२	मागं तु	मागास्तु
"	१३	परिखमुद्रां खेदशालो-	} परिखमुदारं वेदशा- लोपगूढम्
"	१३	पगूढाम्	
"	१४	समर्था	समस्ता
३७०	१	द्वितीयोऽध्यये	द्वितीयाध्याये
३७१	२२	वृत्ति राशा	वृत्तिराशा
"	२५	वाध्यायं	वाध्याय
३७३	१३	वैमिति	वैकामिति
३७४	१२	प्रधानफल	प्रधानं फल
"	२३	माध्यायः ।	माप्यार्यः .
"	२७	शब्दा भावा	शब्दाभावा
३७५	६	मादिभ्यः	मादिभ्यः
३७६	६	यन्तीतिः	यन्तीति
"	१५	वेदरो	वेदमारो
"	२९	चलितः	चलितः —
३७७	१२	प्रतिपद्य	प्रतिपद्य
३८१	१४	केन भावनेन	केन, भवनेन,
"	२४	मनो व्यापा	मनोव्यापा
३८२	१६	स्वरूपं च	च व्यापारो
३८३	६	भावनायां	भावनाया
३८३	६	तत् करण	तत्करण
३८३	६	तेति स्थित	तेति । स्थित
"	१९	वाचित्वे नास्ती	वाचित्वेनास्ती
३८८	२४	असृयात्	आसृयात्
३९०	२६	प्रवर्तते	प्रवर्तते ।
"	२६	वेदस्य ।	वेदस्य
३९३	२९	कल्पनायं	कल्पनीयं
३९५	१४	फलवृत्ता	फलप्रवृत्ता

पुटे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९५	२२	समाभ्रना	संभावना
३९७	६	पक्षोऽपि	पक्षेऽपि
४००	१३	तदेवं	तदेव
४०१	५	कालत	कालतः
४०५	१६	दृष्टार्थत्वात्प्रामाण	दृष्टार्थत्वात्प्रामाण
"	२२	इत्पपूर्वा	इति, अपूर्वा
४०६	७	रूपीयस्य दृष्ट	रूपीयस्यदृष्ट
४०७	४	कर्तव्यन्	कर्तव्य
४१०	२	वल्जजा	बल्जजा
"	९	वल्जजा	बल्जजा
"	२०	षट्	षट्
४११	५	ज्योति	ज्योति
४१२	८	संक्थे	संक्थ
"	२३	च तद्वच	तद्वच
४१३	८	समाष्टव्या	संमाष्टव्या
"	१०	सर्वत्र	सर्वत्र
"	१६	भावे	भावे
"	२२	युक्तत्वात्	युक्तत्वात्
४१४	२१	स्सं मार्ष्टि	न्संमार्ष्टि
"	२४	समागो	संमागो
४१५	८	इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रबोचम् ।	{ इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रबोचम् }
"	२७	कास्थ	कास्थ
४१९	६	देवता,	देवता
४२०	१३	साम्येना	साम्येन
४२१	९	दाति	दाति
४२१	१९	रथोभाहे	रथोभाहे
४२१	२०	नः	न
४२१	२२	तदेव	तदेव

पुटे	पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्
४२३	१५ देवतारूपे	देवता रूपे
४२३	२७ शक्ति	शक्त
४२५	११ रयिम् ।	रयिम्
४२७	८ स्ते ' पशु ।	स्ते पशु
४२७	११ संभवे	संभवे
४२८	२८ चादित	चोदित
४२९	४ वाक्य	वाक्य
४२९	३० द्वादश्व	द्वादशत्त्व
४३०	१८ शस्त्र	शस्त्र
४३०	२९ त्वत्पक्षे	त्वत्पक्षे
४३१	३ ध्याये ग्रहाणा	ध्याये ग्रहाणां
४३१	६ नशन्ति ,नदमाति,	नशन्ति न दमाति
४३१	१५ स्वामिनी	स्वामिनी
४३४	२२ तदमिधान	तत्-अमिधानम्
४३५	१२ द्विभो यटि	द्विभो वय
४३५	१७ च । तु	चातु-
४३७	६ मोघ	मोघ
४३७	६ सशय , ।	सशय ,
४३७	७ मानात्	मानाय
४३७	२२ मन्त्राणा,	मन्त्राणाम्
४३८	१९ नश्यतीति	नश्यतीति ।
४३९	१३ वचनन्याय	वचन न्याय
४४०	५ अग्नि	अग्नि
४४०	७ वशेने	वशेने
४४०	२७ दधीति ।	दधीति
४४२	१४ यजुपा	यजुपा
४४२	२२ निग	निगद्
४४५	१ वाऽर्थक	वाऽर्थक

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४४९	२०	बहुवदष्ट	बहुवदष्ट
४५०	४	त्वेति	त्वेति
४५०	६	च पुन	च पुनः
४५२	१८	पूर्णेनव्यव	पूर्णेन व्यव
४५४	४	मावात् । स	मावात्स
४५५	२९	पुत्रस्यात्यन्त प्रिय	पुत्रस्यात्यन्तप्रिय
४५५	३०	दृष्टान्त भाग	दृष्टान्तभाग
४५६	२४	पूर्वस्य	पूर्वस्य
४५७	२५	त्वार्थार्थ	त्वार्थार्थ
४५८	३०	प्रौढी	प्रौढि

